

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 20

Київ 2016

Черговий збірник продовжує презентацію наукових студій, що розкривають архівну та бібліотечну спадщину України через залучення нових джерельних матеріалів. Зокрема, це статті про досі невідомі науці фотографії давньоєгипетського папірусу з фондів ІР НБУВ, які дозволили з'ясувати власника та місце зберігання сувою; про зміст рукописної книги XVIII ст. з історії старопольської кухні; про грецький манускрипт із зібрання КДА з хронікою подій у Польщі 1766–1767 рр. Долю книжкових зібрань та колекцій висвітлено в матеріалах з історії бібліотеки Одеського Рішельєвського ліцею та в огляді видань та рукописів з астрономії в книжкових зібраннях України XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни представлені дослідженням документів зі слов'янської тематики з фондів ІР НБУВ та аналізом матеріалів німецького бібліотекаря Олександра Гімеля в зв'язку з долею бібліотек України періоду II світової війни. Надано характеристику бібліотек, архівів та музеїв як соціальних інститутів, репрезентовано Український дипломатичний архів як джерело досліджень з історії консульської служби. Аналітичному осмисленню рукописної та книжкової спадщини сприятимуть публікації Літописця Видубицького монастиря початку XVIII ст., документів київських монастирів XVII–XVIII ст., автографів св. Ігнатія Маріупольського. Науково-прикладною статтею представлено засоби захисту документів від руйнівної дії мікроміцетів. У повідомленнях надається інформація стосовно історії та сьогодення славістики.

Розрахований на істориків, філософів, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий суспільний загал.

Редакційна колегія:

Л. А. Дубровіна (відповідальний редактор), д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, Г. В. Боряк (заст. відповідального редактора), д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, О. С. Онищенко, д-р філос. наук, акад. НАН України, Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук, С. М. Міщук, д-р іст. наук, К. В. Лобузін, д-р наук із соціальних комунікацій, Г. В. Папакін, д-р іст. наук, Н. А. Шип, д-р іст. наук, Н. М. Зубкова, канд. іст. наук, Аліна Дзеньюл (Польща), доктор гуманістичних наук, Ксенія Кабузинська (Канада), доктор філософії в галузі літератури, Ріма Ціценене (Литва), д-р гуманітарних наук, Олаф Хаманн (Німеччина), доктор філософії.

Рецензенти:

І. Б. Матяш, д-р іст. наук
Л. М. Яременко, канд. іст. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 091.2:77.03:027.021(477-25)НБУВ

*М. О. Тарасенко,
доктор історичних наук
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського
НАН України*

НЕВІДОМІ ФОТОГРАФІЇ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОГО ПАПІРУСУ З БІБЛІОТЕКИ О. БРАНИЦЬКОГО (ІР НБУВ, ф. XXIV, № 2702)¹

Предметом статті є ідентифікація двох аркушів давньоєгипетського сувою на чотирьох фотографіях з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (фонд XXIV, № 2702). З'ясовано, що на цих світлинах представлений папірус № 147822 Національного Музею у Варшаві (т. зв. «папірус Битомський»). Фотографії цього сувою з фондів Інституту рукопису дозволяють визначити ім'я його першого власника й припустити, що цей манускрипт був привезений з Єгипту до Польщі графом Олександром Браницьким і до Другої світової війни зберігався в його бібліотеці в Суха-Бескидзькій. Оскільки О. Браницький був одним із піонерів фотографії в Польщі, знімки цього папірусу, можливо, були зроблені ним власноруч.

Ключові слова: фотографії, давньоєгипетський папірус, О. Браницький, «папірус Битомський».

У центрі уваги цієї статті постане проблема ідентифікації двох аркушів давньоєгипетського папірусу на фотографіях з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (надалі – ІР НБУВ). У фонді XXIV («Уманська збірка») цього Інституту за № 2702 зберігаються чотири чорно-білі фотографії давньоєгипетського сувою². В каталозі вони позначені як «фотокопії єгипетської писемності на папірусі з бібліотеки Браницького в Суха-Бескидзькій (кінець XIX століття)». На оригінальному конверті для їхнього зберігання польською мовою зазначено,

---

¹ Стаття написана за матеріалами доповідей, виголошених на конференціях: «XIX сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 16 жовтня 2015 р.) [1, с. 77–78] та «Язык(и) древнеегипетской культуры: проблемы переводимости» (м. Москва, Центр єгиптології ім. Б. О. Турасва, 11–12 листопада 2015 р.).

² Ми вдячні Н. М. Зуб, співробітниці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, яка привернула нашу увагу до цих фотодокументів.

що це «папірус із бібліотеки Браницького в Суха» (іл. 1)¹. Якість цих фотографій є дуже поганою. На знімках показано два аркуші сувою:

1) Три ідентичні фотографії одного аркуша (іл. 2)². Їхній розмір: 11×10 см. Усі три вицвіли, і їхній зміст майже не розрізняється. Під цими трьома світлинами є однакові приписки³: «*Wielkość: Zmniejszona od oryginału 19.8 razy*» – «Розмір: зменшення від оригіналу (в) 19,8 разів» (іл. 3)⁴.

2) Ще одна фотографія, розміром 18×10 см показує другий аркуш документа (іл. 4)⁵. У цьому випадку якість трохи краща. Текст можна читати й частково можна розглянути віньетки. Попередній огляд дозволив дійти висновку, що даний документ виписаний ієратикою та містить монохромні віньетки у верхньому фризі. За палеографічними ознаками і стилістикою малюнків його можна датувати Пізньоптолемеївським або раннім Римським часом. При порівнянні малюнків на цьому сувої зі стилістикою ілюстрацій Книги мертвих можна побачити, що вони відповідають «Стилю 2» оформлення пізньої Книги мертвих за класифікацією М. Дж. Мошера [2, р. 143–172].

Отже, судячи з приписки на конверті, даний манускрипт походить із бібліотеки відомого польського аристократа Олександра Браницького, що розташовувалася в його маєтку в Суха-Бескидзькій. Біографія цієї видатної особистості заслуговує на окрему розповідь [3, s. 397–398].

Граф Олександр Владиславович Браницький (*Aleksander Branicki*) (1821–1877) – відомий польський мандрівник, ентомолог, колекціонер і меценат (іл. 5) [4, s. 256, гус. 3]. Представник знатного роду герба Корчак (іл. 6)⁶. Він був сином графа Владислава Браницького (1783–1843), генерала російської армії епохи наполеонівських війн і згодом імперського сенатора, і Рози Станіславівни Потоцької (1780–1862), представниці іншого відомого польського роду. Народився Олександр Браницький чи то в Санкт-Петербурзі, чи то в Любомилі в Україні в 1821 р., а помер в 1877 р. у французькій Ніцці. Був одружений з Ганною Галинською (1824–1907) і мав від цього шлюбу єдиного сина Владислава (1848–1914).

Молоді роки О. Браницького пройшли в Санкт-Петербурзі, де він отримав освіту й обертався в колах прогресивної російської та польської інтелігенції. Втім, за патріотичні гасла й фінансову підтримку польського повстання 1863 р. був арештований і засланий до Саратова, а потім, у тому ж 1863 р., висланий за межі Російської імперії.

¹ © IP НБУВ, фото автора.

² © IP НБУВ, фото автора.

³ Ми завдячуємо їхньому прочитанню д-ру М. Долинській (Dr. *Monika Dolińska*, Warsaw).

⁴ © IP НБУВ, фото автора.

⁵ © IP НБУВ, фото автора.

⁶ Фото за: [ru.wikipedia.org/wiki/Корчак_\(герб\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Корчак_(герб)).

Разом із братом Костянтином Браницьким (1824–1884), Антоном Вагою та Владиславом Тачанівським Олександр Браницький за власні кошти здійснив кілька наукових експедицій. Він досліджував південну Європу, Аравійський півострів, території Туреччини й деякі країни Африки, зокрема Алжир (1866–1867), Судан (1872–1873) і Єгипет, куди він здійснив дві подорожі (1863–1864 і 1872–1873 рр.). Зібрані природознавчі колекції О. Браницький передав у дарунок Зоологічному кабінетові Головної Варшавської школи (надалі – Варшавського університету). У Франції він закупив для цього ж кабінету багату ентомологічну колекцію та колекцію раковин, а також подарував туди найрідкісніші зоологічні екземпляри зі своїх зібрань в Україні. Крім того, О. Браницький щедро фінансував подорожі інших польських дослідників – Б. Дибовського, М. Янківського, Л. Млокосевича та ін. За свій рахунок він здійснив низку природознавчих публікацій і видань, зокрема «Flora Ukrainy» А. Андржейовського (1869) і «Zoologie obrazkowa» М. Новицького (1876).

Цікаво, але в сфері інтересів графа були й такі речі, як окультизм і спиритизм. Разом з тим, він був одним із піонерів фотографії в Польщі. Окрім того, граф розводив породистих коней, у тому числі чистокровних арабських скакунів, і навіть особисто брав участь у перегонах в Єгипті та інших країнах Близького Сходу.

Під час двох своїх подорожей до Єгипту в 1863–1864 і 1872–1873 рр. О. Браницький придбав значну колекцію єгипетських старожитностей. Зокрема, з першої він відправив з Александрії в Польщу через Одесу кілька саркофагів. Ще більш успішною була друга експедиція графа, в якій його супроводжували дружина та син, і під час якої він зустрічався в Каїрі з відомим польським істориком літератури Станіславом Тарновським, майбутнім ректором Ягеллонського університету в Кракові. Імовірно, що під час цієї експедиції О. Браницький разом з Фр. Новаковським проводив навіть власні археологічні розкопки, однак точно з'ясувати всі обставини цього зараз неможливо [4, s. 246–247]. Наразі ж можна сказати, що саркофаги, картонажі й мумії, які він привіз з Єгипту до Польщі, він згодом подарував університетським музеям у Кракові [4, s. 243–245; але пор.: 5, p. 137 (173)] (Krakow Arch. Mus. AS/2442 – **іл. 7**) [4, s. 257, гус. 4], а також у Варшаві [6, s. 451–453; пор.: 5, p. 178 (418)] (Warsaw Nat. Mus. № 236806 MNW – **іл. 8**) [6, s. 453, гус. 285b; 4, s. 258, гус. 7] та Вільнюсі [4, s. 248; 7, p. 20 (18, 19)] (Vilnius № 6285 – **іл. 9** [4, s. 258, гус. 7], **9a** [7, pl. 39 (II.18.1)]).

Разом з тим, можна стверджувати, що далеко не всі старожитності О. Браницький роздарував музеям. Певна їхня частина залишилася в його особистій колекції археологічних артефактів. За спогадами сучасників, вона налічувала до 600 експонатів [4, s. 247]. Відомо й де знаходилося це зібрання.

О. Браницькому належало чимало нерухомості в різних країнах. Так, він мав родовий маєток у Ставищі під Києвом. Власне, саме цим можна пояснити наявність документів О. Браницького у фондах ІР НБУВ. Тут, у Ставищі, в 1857 р. він навіть заснував ботанічний сад. Браницькому належали будинки у Варшаві, Парижі й Ніцці, але свій найбільший маєток він побудував у містечку Суха-Бескидзька (*Sucha Beskidzka*) в Польщі. Сьогодні це місто є центром Сухського повіту Малопольського воєводства, займає площу понад 27 км² і в ньому мешкає близько 10 тисяч жителів.

Протягом 1843–1846 рр. О. Браницький розбудовує в Сухій-Бескидзькій родовий замок (іл. 10) [4, s. 259, гус. 8]. Граф піклується про його благоустрій і закупає для нього стильні меблі та порцеляни. Він збирає тут твори мистецтва – картини, скульптуру та графіку, а також колекцію старожитностей і нумізматики. Але найбільшою гордістю графа стає бібліотека, яка на той час була однією з найбільших приватних бібліотек Польщі (див. докладніше: [8]). У ній налічувалося кілька тисяч одиниць зберігання, в тому числі стародавні гравюри й коштовні манускрипти. На жаль, під час Другої світової війни маєток Браницького в Сухій-Бескидзькій зазнав страшних руйнувань, і бібліотеку було майже знищено. Її залишки розійшлися по різних музеях і бібліотеках Польщі. Описів і каталогів бібліотеки Браницького довоєнного часу не збереглося.

Отже, чотири світлини з фондів ІР НБУВ переконливо доводять, що, принаймні, один давньоєгипетський манускрипт у зібранні бібліотеки О. Браницького в Сухій-Бескидзькій був і, найімовірніше, граф привіз його з Єгипту.

Виникає наступне питання – ідентифікація цього сувою, адже папірус міг бути знищений під час війни, і тоді київські фотографії будуть його єдиною згадкою. На щастя, цього не трапилось. Завдяки люб'язній консультації д-ра Франсуа Хербіна (Dr. Fr. Herbin, Paris) вдалося ідентифікувати манускрипт, зображений на київських фотографіях. Ним виявився «папірус Bytomski», який зараз зберігається у фондах Національного Музею у Варшаві (Warsaw Nat. Mus. № 147822)¹. Довжина цього сувою складає 1,88 м, ширина: 0,3 м. На київських світлинах показані перший і останній аркуші цього манускрипту.

Усупереч відсутності докладної публікації, «папірус Bytomski» неодноразово згадувався в повоєнній польській єгиптологічній літературі. Вперше про нього пише в 1955 р. К. Михайловський у книзі «*Sztuka Starosytna*», де була опублікована і його перша фотографія (іл. 11) [9, s. 19,

¹ Ми вдячні д-ру М. Долинській (Dr. M. Dolińska), хранителю єгипетської колекції Національного Музею у Варшаві, за консультації та надані для ознайомлення фотографії цього сувою.

fig. 6]. Через два роки Б. Кокот публікує статтю «Papyrus Bytomski» в журналі «Przegląd Orientalistyczny», яка, втім, є оглядовою [10, s. 83–88]. Короткий опис цього ж папірусу дає Т. Андржеєвський у своєму «*Katalog Rekopisow Egipskich, Koptyjskich i Etiopskich*» [11, s. 5], де зміст сувою охарактеризований, як збірник «молитов до Осіріса» («Molitwa do Ozyrusa»). Тут правильно наведені параметри папірусу: 1,88 м x 0,30 м, тоді як пізніше К. Михайловський у статті в збірці «*Textes et langages de l'Égypte pharaonique*» [12, p. 219–224] дає дещо некоректні дані: «0,188 м × 0,30 м». Після 1974 р. згадування про «папірус Bytomski» зникають із наукової літератури. Цікаво, що в статті Б. Кокот, спеціально присвяченій цьому папірусові, надані фотографії аркушів лише середини сувою (іл. 12) [10, tab. XIV], тоді як перший і останній аркуші, тобто ті, які представлені на світлинах з ІР НБУВ, – відсутні.

До відкриття й ідентифікації фотографій з київського Інституту рукопису, польським колегам про походження цього сувою майже нічого не було відомо. Після Другої світової війни цей папірус спочатку опинився в Регіональному Музеї в Битомі, а потім у Музеї Сілезії в Катовіце з єдиною вказівкою, що туди він потрапив з якоїсь місцевості поблизу Битома. Власне, від містечка Битом (*Bytom*) і утворилося відоме найменування сувою як «папірус Bytomski». Це містечко перебуває на відстані бл. 100 км від Сухої-Бескидзької, але за яких обставин і ким папірус було перевезено до Битому з бібліотеки Браницького в Суха, невідомо. Поза сумнівом, це трапилося під час війни. Вже в 1947 р. зазначений папірус був переданий з Катовіце у фонди Варшавського Національного музею, де він одержав інв. № 147822 і зберігається понині. Ніяких інших даних щодо його походження до сьогоднішнього дня не існувало. Також примітно, що цей манускрипт ніколи не експонувався й понад 60 років перебував у фондоховищі музею.

Кілька років тому була проведена реставрація папірусу, і зараз він готується до публікації варшавським єгиптологом Мирославом Барвіком (Dr. *Mirosław Barwik*). Раніше невідомі польським колегам дані щодо походження цього документа і його перші відомі фотографії з бібліотеки Браницького в Сухій-Бескидзькій також будуть включені до цього видання, і, таким чином, ідентифікація розглянутих світлин з ІР НБУВ виявилася дуже своєчасною.

Оскільки докладне дослідження документа зараз готує М. Барвік, ми можемо дозволити собі лише дуже стислий розгляд його просопографії та змісту.

Отже, даний сувій належав жінці на ім'я *P3-t3-s.t-ḫ3.t* («Та, що з місця великого») [13, S. 426]. Йому відповідають грецькі форми Πατσεως (50);

Παστεους (2); Πατσετους (2); Πατσεος (1); Πατσεως (1). Загалом відомо 143 випадки вживання цього імені в документах¹.

У папірусі також наведене ім'я матері *P3-t3-s.t-3.t*, яку звали *T3-sri.t-Mnw* («Дочка Мина») [14, I, 369.3; 13. S. 1112]. Грецькими формами цього імені є: Σεμινις (16), Σεμινις (12), Σεμινις (1), Τσεμινις (1), Τσεμινις (1). Сумарно зафіксовано 195 випадків його застосування².

Зокрема, жінка на ім'я *T3-sri.t-Mnw* була господаркою папірусу Книги мертвих рLeiden T 19³, а в рVienna ÄS 3847 (= Pap. No.1)⁴, *T3-sri.t-Mnw* згадується як мати *Mw.t-ir-di=s* (?), володарки цього сувою. Також *T3-sri.t-Mnw* – це ім'я матері *Tw=f-nh*, господаря знаменитого сувою Книги мертвих рTurin 1791, публікація якого Р. Лепсіусом у 1842 р. поклала початок вивченню цього збірника [15].

Що стосується змісту рукопису, то «папірус Вутомські» містить одну з версій т. зв. літургічних текстів *S3hw*, тобто «Прославлянь Осіріса та померлого» (Glorification texts). Ці літургії були характерні для заупокійної літератури Єгипту Греко-римської доби. Текст «Прославлянь» у «папірусі Вутомські» починається з 3-го рядка першого аркуша зі слів *h3 Wsir hnty Tmntt sk3 tw wrw nw P [...]* – «О⁵, Осіріс, що передує Західним, звеличують тебе Великі в Пе [...]», що відповідає тексту 16-ї глави *S3hw* I [18, S. 219], а перший рядок тексту – *i Wsir ts tw hr nmit=k [...]* – «О, Осіріс, піднятий ти на твоїх похоронних носилках⁶ [...]», знаходить паралель на початку «Прославлянь» у рBerlin 3162, I, 1–2 (іл. 13а–б) [19, Taf. I; 20, S. 146].

Варто сказати, що після вдалої реалізації міжнародного проекту *Bonn Totenbuchprojekt* інтерес багатьох єгиптологів звернувся саме до пізньої релігійно-заупокійної літератури. В 2008 р. виходять дослідження й переклад текстів «Осірічної літургії», виконані видатним німецьким єгиптологом Я. Ассманом [18]. У 2009 р. свої переклади пізніх заупокійних текстів, у тому числі й «Прославлянь», має публікувати британський дослідник М. Сміт [21]. У 2011 і 2012 рр. у Нью-Йорку й Фройденштадті пройшли два масштабні міжнародні колоквиуми, спеціально присвячені пізнім літургічним текстам. Матеріали цих колоквиумів нещодавно були опубліковані в Німеччині [22].

¹ Всього 83 згадки в демотичних документах. Варіант: *P3-t3-is.t-3.t* (4). За даними ресурсу <http://www.trismegistos.org/> (дата звернення: 09.02.2016).

² Всього 85 згадки в демотичних документах. Варіанти: *T3-sri.t-n-Mnw* (51), *T3-sri.t-n.t-Mnw* (15), *T3-sr-Mnw* (2), *T3-sr-ir-Mnw* (2), *T3-sri.t-Mn.t* (2), *T3-sr-Mn.t* (1), *T3-sr-n-Mnw* (1). За даними ресурсу <http://www.trismegistos.org/> (дата звернення: 09.02.2016).

³ Totenbuchprojekt Bonn, TM 56987, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm56987>.

⁴ Totenbuchprojekt Bonn, TM 57699, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57699>.

⁵ До значення див: [16, II, S. 471; 17, S. 485].

⁶ До значення див: [17, S. 412].

Варто відзначити, що Польщі щодо цього пощастило, оскільки, крім зазначеного «папірусу *Bytomski*», у цій країні є ще один відомий сувій з текстами «Прославлянь» – це т. зв. «папірус *Śekowski*» з Бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові. Переклад текстів «Прославлянь» у цьому документі був опублікований А. Счудзловською в 1980 р. [23, р. 131–138] (іл. 14) [23, Fig. 1]. Даний папірус потрапив у Польщу ще в першій половині XIX сторіччя і навіть був відомий Ж.-Ф. Шампольону. Слід відзначити, що примірник його першого, дуже рідкісного факсимільного видання 1826 р. (іл. 15) [24, р. 400–401] також зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ (ф. VIII, од. зб. 565/15) (іл. 16, 17)¹.

Підведемо основні підсумки нашого дослідження.

– З’ясовано, що на фотографіях з фонду XXIV № 2702 Інституту рукопису НБУВ показано папірус Національного Музею у Варшаві № 147822 (= «папірус *Bytomski*»).

– Фотографії цього папірусу з фондів Інституту рукопису НБУВ дозволяють з’ясувати ім’я його першого власника та дають підстави припустити, що цей сувій був привезений з Єгипту в Польщу О. Браницьким і зберігався до Другої світової війни в його бібліотеці в Сухій-Бескидзькій.

– Оскільки О. Браницький був одним з піонерів фотографії в Польщі, знімки цього папірусу, цілком імовірно, були зроблені ним власноруч.

– З’ясування походження папірусу та його перші відомі фотографії з фондів ІР НБУВ знайдуть відображення в публікації цього документа М. Барвіком, відповідній документації Національного Музею у Варшаві, а також у дисертаційному дослідженні С. С. Гальчинської (*C. Z. Gałczyńska, Warsaw*) «Олександр Браницький як колекціонер єгипетських старожитностей».

Список використаних джерел

1. Тарасенко М. О. Невідомі фотографії давньоєгипетського папірусу з бібліотеки О. Браницького (ІР НБУВ, ф. XXIV, № 2702) // XIX Сходознавчі читання А. Кримського. До 120-річчя від дня народження А. П. Ковалівського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16–17 жовтня 2015 р. – К., 2015. – С. 77–78.

2. Mosher M. Jr. Theban and Memphite Book of the Dead Traditions in the Late Period // *Journal of the American Research Center in Egypt*. – 1992. – Vol. 29. – P. 143–172.

3. Maciesza A. Branicki Aleksander // *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków, 1936. – Т. 2. – С. 397–398.

4. Gałczyńska C. Z. Pierwsze sarkofagi egipskie w Polsce. Z historii zbiorów zażytków antycznych // *Materiały Archeologiczne*. – 2013. – Т. XXXIX. – С. 241–263.

¹ © ІР НБУВ, фото автора.

5. Niwiński A. 21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies. – Mainz : Philipp von Zabern, 1988. – 209 p., pl. – (Theben ; Bd. 5).

6. Dolińska M. Egipskie mumie i sarkofagi z kolekcji Uniwersytetu Warszawskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie // *Ars et Educatio. Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego* / Red. J. Miziołek. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2003. – S. 445–462.

7. Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. – Freiburg ; Göttingen : University Press Fribourg ; Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 1998. – 328 p., 208 pl. – (Orbis Biblicus et Orientales ; Vol. 17).

8. Małyśiak H. Biblioteka Branickich i Tarnowskich w Sucheju. – Bielsko-Biała : Be-skidzka Oficyna Wydawnicza BTKS, 1986. – 110 s.

9. Michałowski K. Sztuka Starożytna. – Warszawa : Wydawnictwo ‘Sztuká’, 1955. – 269 s.

10. Kokot B. Papyrus Bytomski // *Przegląd Orientalistyczny*. – 1957. – № 1 (21). – S. 83–88.

11. Andrzejewski T. Katalog Rekopisów egipskich, Koptyjskich i Etiopskich. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960. – 65 s. – (Katalog rekopisów orientalnych ze zbiorów polskich ; 4).

12. Michałowski K. La publication des textes égyptiens des musées de Pologne // *Textes et langages de l’Égypte pharaonique. Cent cinquante années de recherches 1822–1972. Hommage à Jean-François Champollion*. – Le Caire : Institut Français d’Archéologie Orientale, 1974. – P. 219–224. – (Bibliothèque d’Étude ; T. 64/3).

13. Demotisches Namenbuch / Hrsg. Von E. Lüddeckens und H. J. Thissen. 18 Fasc. Wiesbaden : Reichert Verlag, 1980–2000. – S. 426.

14. Ranke H. Die ägyptischen Personennamen. – Bd. I–III. – Glückstadt ; Hamburg ; New York : J. J. Augustin, 1935.

15. Lepsius R. Das Tottenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin. – Leipzig : Wigand, 1842. – 24 S., 79.

16. Erman A., Grapow H. Wörterbuch der ägyptischen Sprache. – Berlin : Akademie-Verlag, 1955. – Bd. I–V.

17. Hannig R. Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch / Hannig–Lexica ; 1. – Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1995. – 1412 S. – (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; Bd. 64).

18. Assmann J. Altägyptische Totenliturgien. Bd. III : Osirisliturgien in Papyri der Spätzeit / unter Mitarbeit von M. Bommas und A. Kucharek. – Heidelberg : Universitätsverlag Winter, 2008. – 564 S.

19. Frank-Kamanetzki J. Der Papyrus Nr. 3162 des Berliner Museums // *Orientalistische Literaturzeitung : Monatsschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient und seine Beziehungen zum Kulturkreis des Mittelmeers*. – 1914. – Bd. 17/3. – S. 97–102, Taf. I–II.

20. Frank-Kamanetzki J. Der Papyrus Nr. 3162 des Berliner Museums (Schluss) // *Orientalistische Literaturzeitung : Monatsschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient und seine Beziehungen zum Kulturkreis des Mittelmeers*. – 1914. – Bd. 17/4. – S. 145–155.

21. Smith M. *Traversing Eternity. Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*. – Oxford : University Press, 2009. – XX + 725 p.
22. *Liturgical Texts for Osiris and the Deceased in Late Period and Graeco-Roman Egypt* / Ed. By B. Backes, J. Dielman. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2015. – VIII + 306 S. – (Studien zur spätägyptischen Religion. Bd. 14).
23. Szczudłowska A. Ancient Egyptian Glorification // *Rocznik Orientalistyczny*. – 1980. – T. XLI, Z. 2. – P. 131–138.
24. Andrzejewski T. Papirus Sękowskiego // *Przegląd Orientalistyczny*. – 1954. – № 4 (12). – S. 393–404.

References

1. Tarasenko, M. O. (2015, October). Nevidomi fotografii dawnoiehypetskoho papirusu z biblioteki O. Branytskoho (IR NBUV, f. XXIV, № 2702) [Unknown photos of an ancient Egyptian papyrus from A. Branytsky library (IM of VNLU, F. XXIV, No. 2702)]. In *XIX Shkodoznavchi chytannia A. Krymskoho* [The 19th A. Krymskyi Orientalistic Readings]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 77–78). Kyiv, Ukraine [In Ukrainian].
2. Mosher, M. Jr. (1992). Theban and Memphite Book of the Dead Traditions in the Late Period. In *Journal of the American Research Center in Egypt, Vol. 29*, pp. 143–172. [In English].
3. Maciesza, A. (1936). Branicki Aleksander. In *Polski Słownik Biograficzny*, (Vol. 2, pp. 397–398). Kraków. [In Polish].
4. Gałczyńska, C. Z. (2013). Pierwsze sarkofagi egipskie w Polsce. Z historii zbiorów zabytków antycznych. In *Materiały Archeologiczne, Vol. 39*, pp. 241–263. [In Polish].
5. Niwiński, A. (1988). *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies* (Vol. 5). Mainz: Philipp von Zabern. [In English].
6. Dolińska, M. (2003). Egipskie mumie i sarkofagi z kolekcji Uniwersytetu Warszawskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie. In: J. Miziołek (Ed.), *Ars et Educatio. Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego* (pp. 445–462). Warszawa: Uniwersytet Warszawski. [In Polish].
7. Berlev, O., Hodjash, S. (1998). *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States* (Series Ed., Orbis Biblicus et Orientales, Vol. 17). Freiburg, Göttingen: University Press Fribourg, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen. [In English].
8. Małyśiak, H. (1986). *Biblioteka Branickich i Tarnowskich w Suchej*. Bielsko-Biała: Beskidzka Oficyna Wydawnicza BTKS. [In Polish].
9. Michałowski, K. (1955). *Sztuka Starożytna*. Warszawa: Sztuká. [In Polish].
10. Kokot, B. (1957). Papirus Bytomski. In *Przegląd Orientalistyczny*, No. 1 (21), pp. 83–88. [In Polish].
11. Andrzejewski, T. (1960). *Katalog Rekopisów egipskich, Koptyjskich I Etiopskich* (Series Ed., Katalog rekopisów orientalnych ze zbiorów polskich, Vol. 4). Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. [In Polish].

12. Michałowski, K. (1974). La publication des textes égyptiens des musées de Pologne. In *Textes et langages de l'Égypte pharaonique. Cent cinquante années de recherches 1822–1972. Hommage à Jean-François Champollion* (Series Ed., Bibliothèque d'Étude, Vol. 64/3, pp. 219–224). Le Caire : Institut Français d'Archéologie Orientale. [In French].

13. Lüddeckens, E., Thissen, H. J. (Eds.). (1980–2000). *Demotisches Namenbuch* (Vol. 18, p. 426). Wiesbaden: Reichert Verlag. [In German].

14. Ranke, H. (1935). *Die ägyptischen Personennamen* (Vols. 1–3). Glückstadt, Hamburg, New York: J. J. Augustin. [In German].

15. Lepsius, R. (1842). *Das Todtenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin*. Leipzig: Wigand. [In German].

16. Erman, A., Grapow, H. (1955). *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* (Vols. 1–5). Berlin: Akademie-Verlag. [In German].

17. Hannig, R. (1995). *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch* (Series Ed., Kulturgeschichte der Antiken Welt, Vol. 64). Mainz: Verlag Philipp von Zabern. [In German].

18. Assmann, J. (2008). *Altägyptische Totenliturgien. Bd. 3. Osirisliturgien in Papyri der Spätzeit* (unter Mitarbeit von M. Bommas und A. Kucharek). Heidelberg: Universitätsverlag Winter. [In German].

19. Frank-Kamanetzki, J. (1914). Der Papyrus Nr. 3162 des Berliner Museums. In *Orientalistische Literaturzeitung: Monatsschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient und seine Beziehungen zum Kulturkreis des Mittelmeers, Vol. 17/3*, pp. 97–102, pl. 1–2. [In German].

20. Frank-Kamanetzki, J. (1914). Der Papyrus Nr. 3162 des Berliner Museums (Schluss). In: *Orientalistische Literaturzeitung: Monatsschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient und seine Beziehungen zum Kulturkreis des Mittelmeers, Vol. 17/4*, pp. 145–155. [In German].

21. Smith, M. (2009). *Traversing Eternity. Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*. Oxford: University Press. [In English].

22. Backes, B., Dielman, J. (Eds.). (2015). *Liturgical Texts for Osiris and the Deceased in Late Period and Graeco-Roman Egypt* (Series Ed., Studien zur spätägyptischen Religion, Vol. 14). Wiesbaden: Harrassowitz. [In English].

23. Szczudłowska, A. (1980). Ancient Egyptian Glorification. In: *Rocznik Orientalistyczny, Vol. 41* (2), pp. 131–138. [In English].

24. Andrzejewski, T. (1954). Papirus Sękowskiego. In: *Przegląd Orientalistyczny, No. 4* (12), pp. 393–404. [In Polish].

M. Tarasenko

Unknown photographs of an ancient Egyptian papyrus from A. Branicki Library (IM of VNLU, F. XXIV, No. 2702).

The article subject is the identification of two sheets of an ancient Egyptian manuscript on four photographs from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine (fond XXIV, No. 2702). We have discovered that these photos feature the papyrus No. 147822 from the National Museum in Warsaw (“*papyrus*

Bytomski”). Photos of this scroll from the Institute of Manuscript fonds allow to find the name of its first owner and to assume that this manuscript was brought from Egypt to Poland by the Earl Aleksander Branicki and was stored before World War II in his library in Sucha Beskidzka. As A. Branicki was one of photography pioneers in Poland, pictures of this papyrus might be taken by him.

Key words: photographs, ancient Egyptian papyrus, A. Branicki, “papyrus Bytomski”.

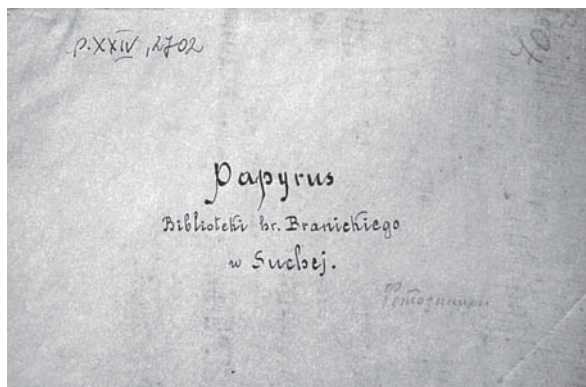
Н. А. Тарасенко

Неизвестные фотографии древнеегипетского папируса из библиотеки А. Браницкого (ИР НБУВ, ф. XXIV, № 2702).

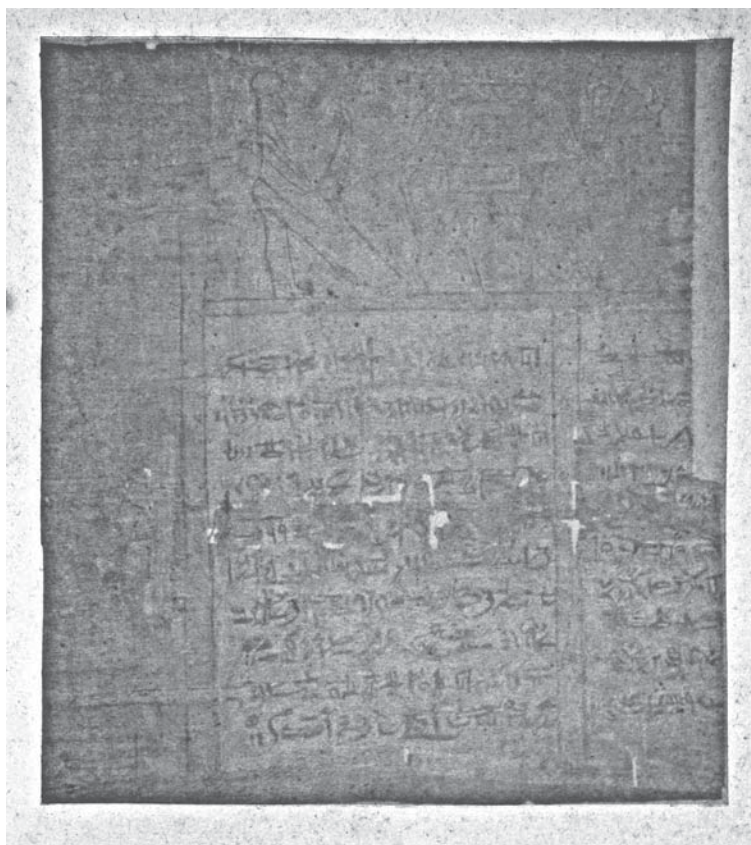
Предметом статьи является идентификация двух листов древнеегипетского свитка по четырем фотографиям из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (ф. XXIV, № 2702). Выяснено, что на этих фотографиях представлен папирус № 147822 Национального Музея в Варшаве (т. н. «папирус Бытомский»). Фотографии этого свитка из фондов Института рукописи позволяют определить имя его первого владельца и предположить, что эта рукопись была привезена из Египта в Польшу графом Александром Браницким и до Второй мировой войны хранилась в его библиотеке в Суха-Бескидке. Поскольку А. Браницкий был одним из пионеров фотографии в Польше, снимки этого папируса, возможно, были сделаны им собственноручно.

Ключевые слова: фотографии, древнеегипетский папирус, А. Браницкий, «папирус Бытомский».

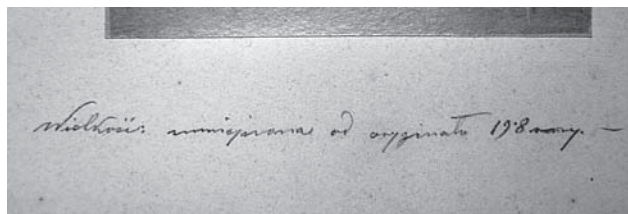
Ілюстрації

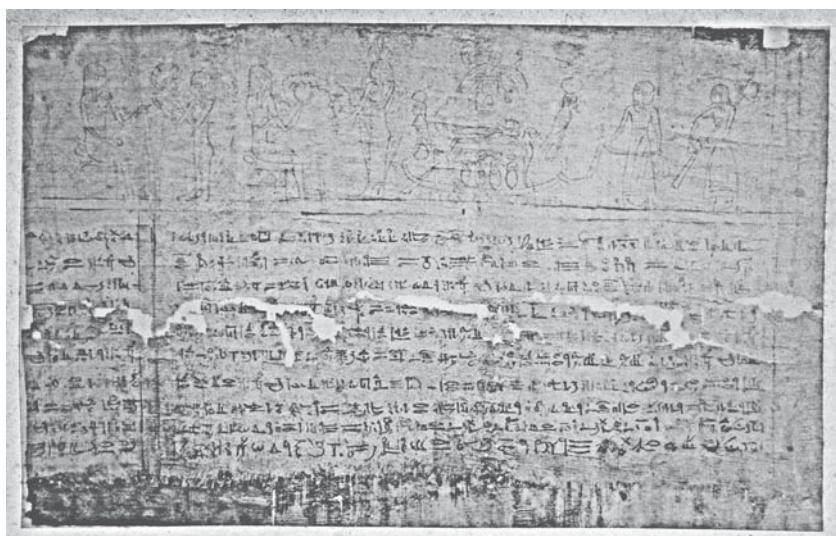
Іл. 1

Лл. 2.

Лл. 3.

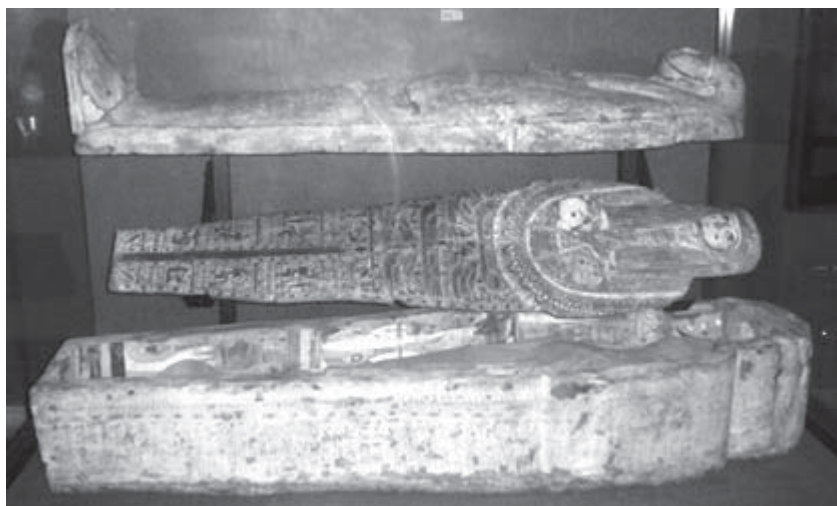
Лт. 4.

Лт. 5.

Ил. 6.

Ил. 7.

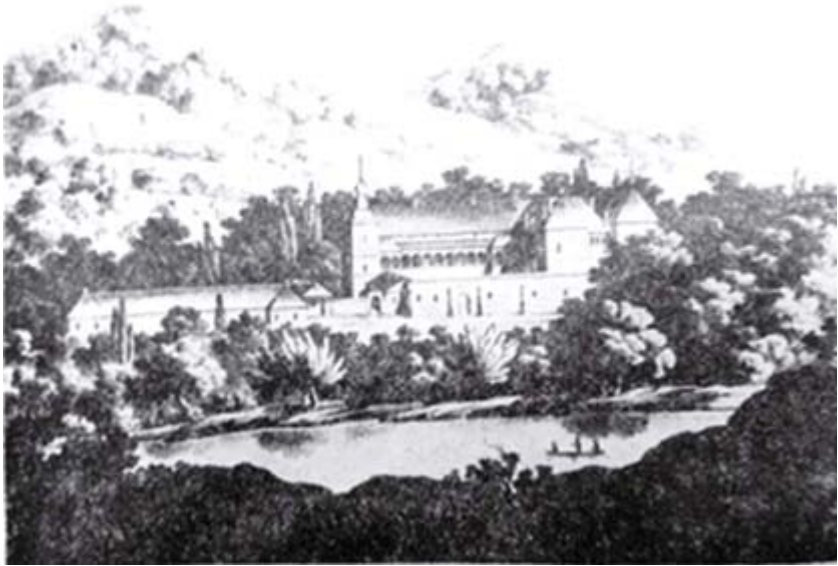
Лл. 8.

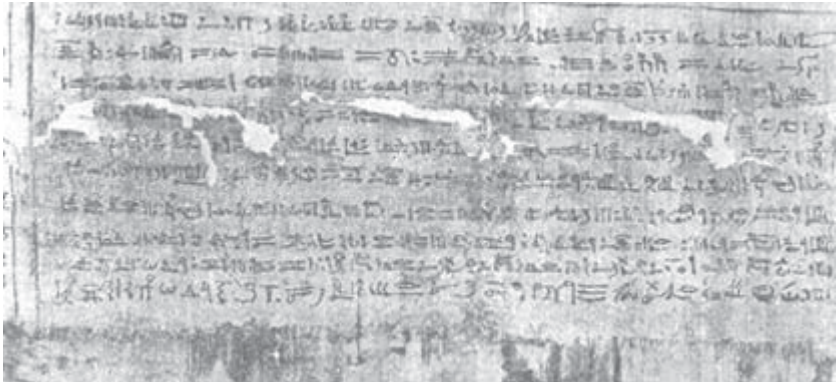
Лл. 9.

Лл. 9 а.

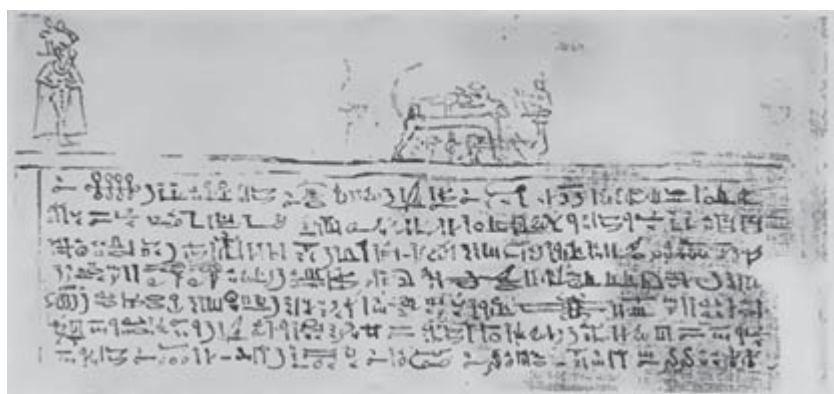
Л. 10.

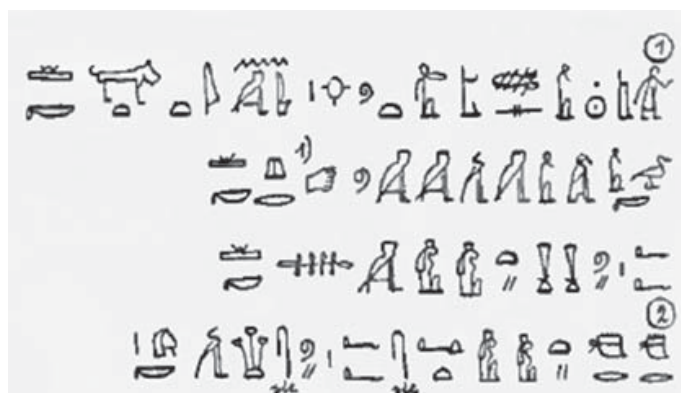
Л. 11.

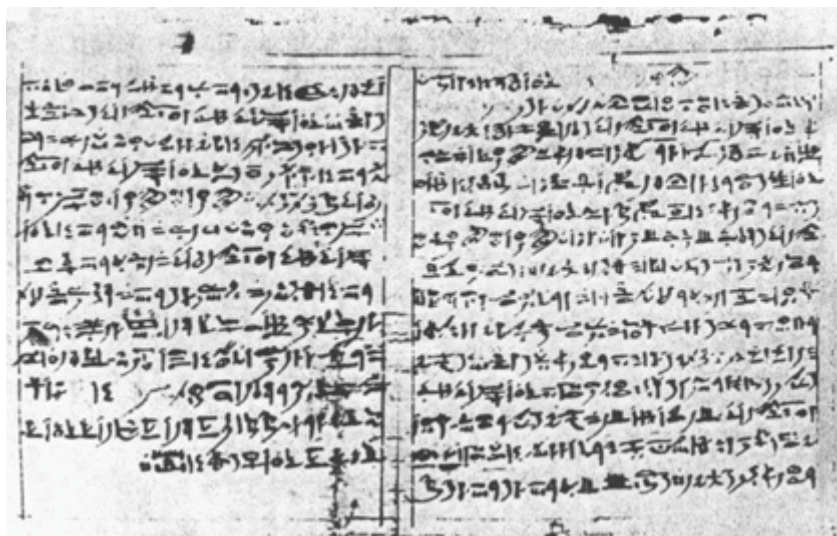
L. 12.

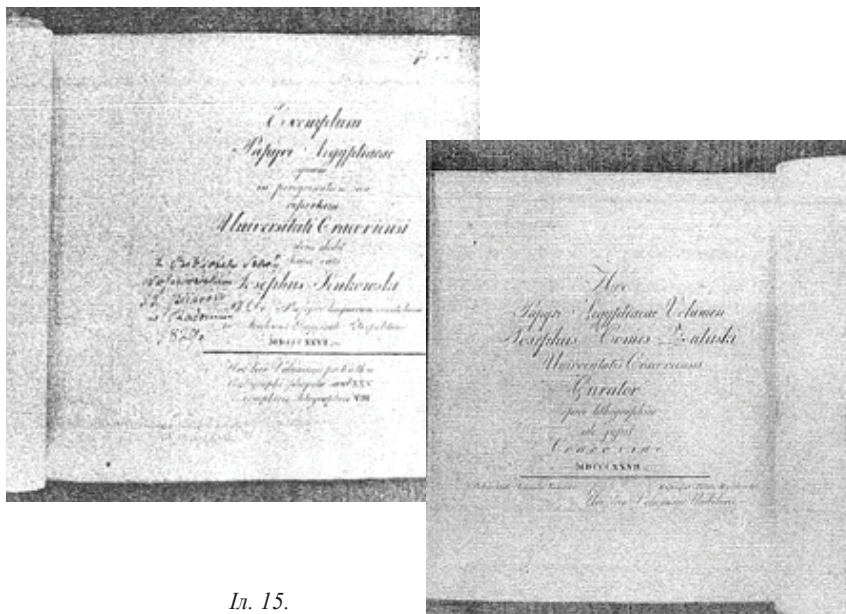
L. 13.

L. 13 a.

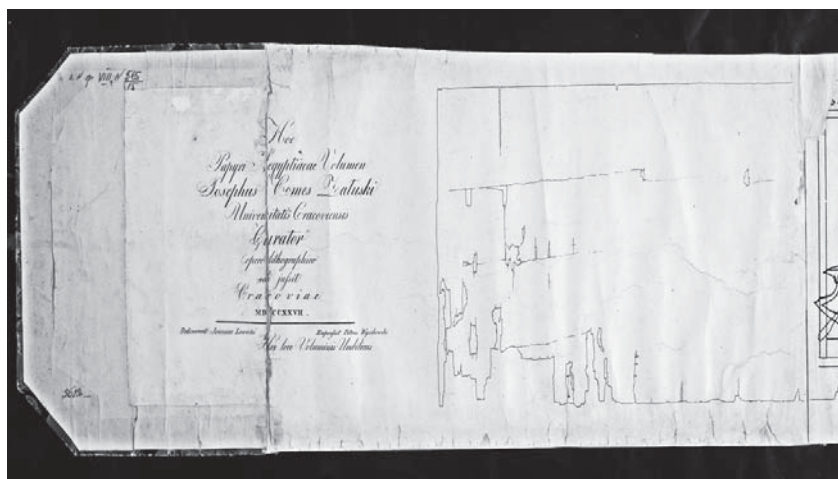
In. 14.

In. 15.

Лл. 16.

Лл. 17

**РУКОПИСНА КНИГА XVIII ст. З ІСТОРІЇ СТАРОПОЛЬСЬКОЇ
КУХНІ «ZBIÓR DLA KUCHMISTRZA TAK POTRAW JAKO
CIAST ROBIENIA» З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISY
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Представлено невідому рукописну книгу XVIII ст. з історії кулінарії Речі Посполитої. Висвітлено історико-кодикологічний аспект вивчення рукопису, встановлені колишні його власники. Дослідження пам'ятки простежується в контексті культури бароко в Речі Посполитій XVII–XVIII ст.

Ключові слова: рукописна збірка, історія старопольської кулінарії, Річ Посполита, рецепти, бароко.

Вивчення давніх кухарських книг – рукописів і стародруків XVII–XVIII ст. як явища історії культури Речі Посполитої дає найбільш плідний та інформативний результат через залучення до нього міждисциплінарних студій. В останні роки дослідження з історії старопольської кулінарії XVII–XIX ст. набули нового імпульсу завдяки ініціативі польського вченого Я. Думановського, керівника Центру досліджень історії та культури кухні та їжі, який у започаткованій ним серії «Monumenta Poloniae Culinariae. Polskie zabytki kulinarne» (2009–2016 pp.) опублікував низку першоджерел. У цій серії, насамперед, перевидана найдавніша польська кулінарна книжка – бібліографічний раритет «Compendium ferculorum, albo zebranie potraw» (Краків, 1682) авторства Станіслава Чернецького, королівського секретаря, який у середині XVII ст. був кухмістром князів Любомирських у Новому Вішнічу [1; 2]. Серед останніх опублікованих праць заслуговує на увагу ґрунтовна розвідка польського дослідника М. Я. Мазуркевича, присвячена рукописній кухарській книзі XIX ст. Гродзинських [3].

Власне, таким джерелом з історії старопольської кухні є й нещодавно виявлена рукописна книга XVIII ст., яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у комплексному фонді № 332 «Зібрання рукописів духовних та навчальних установ і приватних осіб польського походження середини XVI – початку XX ст.».

Це – оригінал рукопису польською мовою невідомого автора «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia», датований 24 липня 1757 р., як зазначено на титульному аркуші (ІР НБУВ, ф. 332, № 352. Надалі в круглих дужках подаємо посилання лише на номер сторінки або аркуша репрезентованого в статті рукопису. – С. Б.).

Рукописна книга складається з 299 сторінок авторської пагінації та 42 (XLII) аркушів: арк. I–IX – на початку, перед сторінками з пагінацією, та арк. X–XXXIX – після них. Арк. XL–XLII – чисті. Пагінація рукопису зі с. 40 спорадично виправлена писцем (на с. 149–150 – заклесна) та наведена знову. Книга має задовільну збереженість; дещо пошкоджений корінець зверху на оправі, справа та частково книжний блок побиті шашелем. Наприкінці кодексу (приблизно зі с. 232) використане інше чорнило, аніж раніше, – підвищеної кислотності, тому на звороті паперу наявне відбивання чорнила.

Формат рукопису – 4° (220 x 170). На папері проглядається філігрань «PRO PATRIAE» з літерами «AIS» / корона та літери «RG» – водяний знак подібний до *Churchill*, № 136 (1754 р.) [4].

Поле тексту (170 x 125) виокремлено олівцем, 21–26 рядків. Текст написаний курсивом, одним почерком. Ініціали іноді орнаментовані декоративним розчерком, особливо в покажчику. Текст написаний коричневим та темнокоричневим чорнилом, з правками та виправленнями в тексті темнішим чорнилом. У деяких місцях фрагменти тексту акуратно змиті (с. 30). Наявні реклами наприкінці сторінок тексту.

Рукопис має первісну краплену шкіряну оправу з потрійною рамкою брунатного кольору та крапленим корінцем.

Провенієнції в книзі дають можливість встановити історію побутування рукопису в XVIII–XIX ст. Найбільш ранній за хронологією власницький запис середини XVIII ст. Р. Поцейової атрибутований нами як такий, що належить литовській стражниковій Розалії Поцейовій із Загоровських. Недатований запис ідентифікований у книзі в трьох варіантах: 1) на с. 1: «Ta xion[s]ka z moiej biblioteki R[ozalia] Pocieiowa; 2) на с. 123: «moia xionska R[ozalia] Pocieiowa»; 3) на с. 299: «Ta [x]ionzka moia R[ozalia] Pocieiowa».

У верхній частині титульного аркуша під скороченням J[ezus] M[aria] J[ózef] (ініціали святої родини. – С. Б.) знаходиться шрифтовий екслібрис бібліотеки Людвіки Гонорати з Поцеїв Любомирської, київської воеводици «Z Bibl. J.:O: Ludwiki z Pocijow Xny Lubomirski Woj. Kiows.» Крім того, на титульному аркуші збереглися рештки затертої овальної сажевої печатки, ймовірно, XVIII ст. Екслібрис Людвіки Любомирської є також наприкінці рукопису, на чистому арк. XXIX зв.

Найбільш пізнім є екслібрис Стефана Врублевського, невідомого польського бібліофіла, вірогідно, другої половини XIX ст., позначений у вигляді штампа «Stefan Wróblewski» на форзаці, тричі – на титульному аркуші (арк. V), а також на с. 29 та с. 239.

Первісний шифр рукопису в бібліотеці Р. Поцейової або її дочки Л. Любомирської – «292», як зазначено на титульному аркуші.

Згідно з назвою «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» [Збірка для кухмістра як страв, так і виробів з тіста], рукопис присвячений мистецтву кухаря та кондитера: анонімний автор-укладач наводить значну за обсягом вибірку назв – загалом 900 рубрик. За змістом переважають рецепти кулінарних страв, які готувалися для магнатів і шляхти Речі Посполитої в XVII–XVIII ст.

Проте фактично зміст тексту віддзеркалює не тільки цей аспект старопольської культури. Крім кулінарних рецептів, автором-укладачем наведено низку різноманітних відомостей – садово-городні, господарські, домашні поради, медичні рекомендації, рецепти ліків, секрети ветеринарії, що були вкрай актуальними в повсякденному житті маєтку цієї епохи. Адже в умовах зазвичай віддаленого від міст та автономного за своїм укладом старопольського маєтку в XVII–XVIII ст. ця книга відігравала істотну роль практичного poradnika, своєрідної домашньої енциклопедії з облаштування різних сфер магнатсько-шляхетського побуту.

Зауважимо, що в рукописних збірниках з подібної тематики XVIII ст. вміщення поруч в одному збірнику кулінарних та інших корисних порад широко практикувалося авторами та переписувачами і збереглося й надалі, у рукописах XIX ст. Свідченням цього, зокрема, є структура й зміст ще одного кухарського рукопису польською мовою з фондів ІР НБУВ – книги господарських та кулінарних рецептів, способів приготування ліків, що датується кінцем XVIII – початком XIX ст. [5]. Такою типовий зміст кулінарних рукописів XIX ст. відмічений також у дослідженні польського фахівця М. Я. Мазуркевича, присвяченому аналізу кулінарної книги Гродзинських 1838 р. [3].

Автор-укладач кулінарної книги «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» – ймовірно, кухмістр або хтось із придворного кола клієнтелії Поцейів у 40–50-х роках XVIII ст., однак можемо припустити, що автором (або співавтором) подібної компіляції з різних джерел міг бути й хтось із родини власників маєтку. Особливо подібне співавторство можливе в другій половині тексту (прибл. зі с. 116), де занотовані записи страв та порад від знайомих осіб, чим підкреслюється домашність збірки, її призначення для приватного вжитку. Змінюється навіть структура тексту, і класичні кулінарні рецепти, без посилання на їхнє джерело, перемежую-

ються з різноманітними господарськими порадами, отриманими від певних осіб, та їхніми авторськими рецептами.

Провенієнції в книзі «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» віддзеркалюють шляхи побутування рукопису та імена його колишніх власників у XVIII–XIX ст.

Найбільш ранній за хронологією власницький запис належить Розалії Поцейовій, із Загоровських. Використовуючи лаконічні дані з історико-біографічних і генеалогічних джерел, здійснимо спробу охарактеризувати постать Р. Поцейової – першої власниці цього рукопису з її особистої бібліотеки.

Розалія Поцейова, з дому Загоровська, народилася близько 1696 р. в родині Стефана Загоровського, герба Корчак, волинського каштеляна, та Сачкувни, його другої дружини. Рідною сестрою Розалії була Антоніна Замоїська. Розалія була дружиною Антонія Поція, герба Вага, обозного Литовського (1729 р.), стражника Великого Литовського (1729 р.), волковиського та жижморського старости, який помер у 1749 р. в Бресті [6; 7]. Зауважимо, що представники польського шляхетського роду Поцеїв, власного герба Вага, походили з Брестської землі, а потім були пов'язані з Брестсько-Литовським воєводством. У Речі Посполитій XVII–XVIII ст. Поцеї наближалися до рангу магнатерії.

Сама Р. Поцейова, відома своєю доброчинністю та набожністю, у 40–50-х роках XVIII ст. відіграла істотну роль у впровадженні ченців ордену капуцинів до власного села Устилуг Володимирського повіту Володимирського воєводства, його розбудові та перейменуванні в місто Рожампіль [8]. Будучи покровителькою та фундаторкою костелу й кляштору капуцинів в Устилузі, вона в 1751 р. замовила архітектурне будівництво відомому архітектору Павлові Фонтані. У 1759 р. будівництво кляшторного комплексу було завершено. Отже, завдяки ініціативі Р. Поцейової, за королівським привілеєм Августа III від 23 жовтня 1758 р. с. Устилуг було перейменоване на пошану фундаторки в місто Рожампіль з наданням йому всіх міських прав [9; s. 81–82].

На жаль, конкретних відомостей про місце перебування бібліотеки Р. Поцейової не встановлено, ймовірно вона знаходилася в її власній маєтності – Устилузі (потім – Рожамполі). Померла Р. Поцейова 1762 р. [9; s. 82–83].

Другий за хронологією екслібрис у рукопису – Людвіки Гонорати (1726–1786), доньки Розалії та Антонія Поцеїв, не лише зафіксував ім'я ще однієї власниці книги, але й є свідченням спадкоємності традицій бібліофілства в родині Поцеїв–Любомирських.

У 1740 р. Людвіка Гонората одружилася з князем Станіславом Любомирським (1704–1793), герба Щренява, брацлавським воєводою, згодом, з 1772 р., – київським, одним з найбагатших тогочасних магнатів у Речі Посполитій, відомим своїми дивацтвами [10]. Урочистій події – похідненню двох магнатських родин – присвячені опубліковані в 1740 р. Львівською друкарнею сзуїтів бібліографічні раритети, збережені у фонді Відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ. Це видання латинською та польською мовами – «*Fontes purpurei inter auspiciatissima Numenaei solemnna*» (Р. 1736(5)) та «*Affluencya wielkich honorów u spokrewnionych imion ...*» (Р. 1736(6)) [11]. Крім родинного Стрижова, Людвіка Гонората також внесла як посаг чоловікові С. Любомирському інші маєтки – ключ Іванківський, Лещньюву та Сецихів.

Після смерті Р. Поцейової Рожампіль успадувала донька Л. Любомирська, очевидно, нею також була успадкована й бібліотека матері. Нова власниця збудувала у Рожамполі палац та переселилася до нього на постійне проживання з маєтку Стрижова [9; с. 82–83]. Ймовірно, в 70-х роках XVIII ст. Л. Любомирська зайнялася впорядкуванням власної бібліотеки: зокрема вже після 1772 р. – дати обрання її чоловіка С. Любомирського на посаду київського воєводи – нею був замовлений екслібрис. Швидше за все, у 70-х роках XVIII ст. Л. Любомирська позначила екслібрисом «*Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia*», а також ще два успадкованих від матері рукописи, про які йтиметься нижче.

Інформація про подальші шляхи міграції рукописної книги «*Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia*» невідома. Судячи зі шрифтового екслібриса-штампа, згодом, у другій половині XIX ст., кодекс потрапив до приватного зібрання деякого польського бібліофіла Стефана Врублевського.

Брак відомостей про історичну долю родинного зібрання Поцейової – Любомирської пояснюється розпорошеністю його фрагментів та поодиноких книг у XIX–XX ст. Отож знаємо тільки, що нині вони зберігаються в книгосховищах України та Польщі.

Так, дві рукописні книги з ідентичними провенієнціями – власницьким записом Р. Поцейової та екслібрисом Л. Любомирської – тепер містяться в університетській бібліотеці Люблінського Католицького університету Яна Павла II. Крім зазначених провенієнцій, вони мають печатки з родовим гербом Лис та бібліотеки Броніслава Едмунда Стаженського в Могильницях.

За тематикою ці рукописи є перекладами історичних творів, популярних у польській просвітницькій літературі, та визначають один з аспектів читачьких зацікавлень Р. Поцейової та Л. Любомирської. Перший рукопис – переклад Бальбіни Паць роману «*Historja Alkamena króla Scytów* у

Menalippy królowney Duńskiej» (1727–1747 pp.) та другий – копія 1727–1755 pp. з друку польського перекладу Яна Якуба Потулицького історичного твору Роберта Молесворта «Historia o rewolucyi krolestw Szwedzkiego u Duńskiego po polsku wyłożona» (Б. м.; 1701) [12; 13]. Тематичний репертуар зібрання формувався також завдяки родинним зв'язкам: Бальбіна Паць з дому Воловичува, перекладаючи польською мовою «Historja Alkamena króla Scytów u Menalippy królowney Duńskiej», присвятила свій переклад Антоніні Замойській, з дому Загоровській, (пом. у 1747 р.), у першому шлюбі – Воловичувій. Природно, що рукопис роману з присвятою А. Замойській з Загоровських – сестрі Р. Поцейової – поповнив її власну бібліотеку, а згодом був успадкований Л. Любомирською.

Останнім приватним власником обох люблінських рукописів Поцеїв–Любомирських визначений Едмунд Броніслав Стаженьський (? – 1908), збирач цінних рукописів у бібліотеці в Могильниці Тереховлянського повіту Тернопільського воєводства [14].

Отже, в історичній долі трьох книг одного походження простежуються спільні етапи: з родинної бібліотеки Поцеїв–Любомирських у XVIII – наприкінці XIX ст. кодекси надійшли до приватних зібрань польських бібліофілів (Стефана Врублевського та Едмунда Броніслава Стаженьського наприкінці XIX ст.), а в XX ст. опинилися у фондах бібліотек Польщі та України, де зберігаються дотепер – в бібліотеці Люблінського Католицького університету Яна Павла II та в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського в Києві.

Зміст та структура тексту рукопису «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» дещо еkleктичні, враховуючи значний обсяг пропонуваного автором рубрик – близько 900. Рукописна книга за складом кулінарних рецептів не має чіткої структури. Взагалі, текст умовно можна розділити на дві частини. У першій частині рукопису (с. 1–115) надається однотипний за формою текст кулінарних рецептів, переважно без різних інших порад. Друга частина (прибл. 142–299) змішана і складається, окрім кулінарних, з відомостей домово-господарчого, садово-городнього, лікарського характеру. В ній часто трапляються рецепти страв, що вже були записані в першій частині, інколи з несуттєвими розбіжностями щодо кулінарних нюансів, складників та позбавлені стилістичних особливостей першої частини.

У цілому текст має власну логіку викладення, особливо в першій, суто кулінарній частині, де навіть є узагальнюючі рубрики. У збірці також наявні вставні рубрики-глави. Зокрема, наприкінці першої частини є рубрика, присвячена таємницям кулінарного мистецтва – «Rzeczycie niektóre kuchenne sekretne od Imci Pani Kuchmistrzowej Koronney roku

1633 wypisane» (116) Рубрика про кухмістерські секрети зазвичай була притаманна структурі кухарських книг, зокрема, твору С. Чернецького «Compendium ferculorum, albo zebranie potraw» (Краків, 1682) [1; s. 113–114]. Інша вставна рубрика присвячена десертам – «Pamięć sprawowania rozmaitych konfektow w cukrze y w miedzie piernikow wudek potraw ciast kołaczow do wetow należących w roku 1661» (173).

Рецепти досить загально систематизовані за рубриками, проте рубрикація простежується крізь увесь текст досить спорадично. Спочатку виокремлюються рубрики «O zwierzynie» (31), «Ptaki» (41), «O gubach» (54), далі, без рубрикації, занотовані рецепти каш (75–99), старопольські соуси–юшки та інші страви. У другій, «змішаній» частині також наявні елементи рубрикації – «Potrawy mięsne a naprzod węgierska potrawa» (239–240), «Potrawy rybne a naprzod szczuka» (247), «Potrawy od ciast ...» (256), «Spisanie wodek konfektow y innych» (289).

Наприкінці книги (арк. X–XXXIX) укладено покажчик змісту, т. зв. «Regestr xiązki», в якому за абеткою розміщено близько 900 позицій рецептів кулінарних страв, садово-господарських та медичних порад із зазначенням відповідних сторінок. Втім, у межах кожної літери позиції зафіксовано не за абетковим принципом, а згідно зі зростанням нумерації сторінок. Покажчик зорієнтований на назви рецептів автора-укладача, тому, відповідно, однакові назви вміщено під різними літерами, зокрема, «Fiałkowy ulerek» (128) та «Ulopek fiałkowy» (157). У тексті покажчика також є помилки, зокрема під літерою «Ł» занотовано замість «Łososia z gosołu» та «Łososia po polsku» (63) – двічі «Łosia...» (XVIII).

Збірка 1757 р. віддзеркалює досвід традиційної старопольської, т. зв. сарматської кухні XVII–XVIII ст., репрезентуючи, насамперед, національні рецепти страв Речі Посполитої. Вона розпочинається зі святкових страв з тіста; рецепти яких є скрізь по всьому тексту, – калачів на Великдень і весілля та пляцків. Запропоновані 24 різновиди калачів, починаючи від «Kołacz kisiany z jaies» (2–6) і до «Kołacz w doynicy» (272), а також 30 рецептів пляцків (7–13 тощо). Особливістю певних рецептур пляцків та пряників було додавання в них трояндової настоянки. Оскільки значна частину року припадала на дні католицького посту, наявна численна група пісних страв – кожна з них запропонована в кількох варіантах, зокрема: «Grzyby postne», «Groch krajany postny» (13–14), до них належать численні каші, киселиці, пісні пляцкі й навіть калач з гороху («Kołacz grochowy» (19), гриби, овочі та риба. У пісних рецептах замість тваринних складників використовувалося макове та миндальне молочко (16–17). Слід зазначити, що в назвах деяких рецептів вказується їхнє призначення – на свята, під час та навіть у певні дні посту, зокрема: «Kisielica na Wielki czwartek» (55).

Серед рецептів старопольської кухні в збірці слід відзначити ті, в назві яких наявний прислівник «po polsku», зокрема «Szcuka w korzeniu po polsku» (55), «Szcuka po polsku» (62), «Łososia po polsku» (63).

До старопольських архаїчних належало приготування страв з бобрів; особливо цінувався в гурманів бобровий хвіст – «Vobrowy ogon tak rob» (100–101). На тогочасних магнатських дворах страви з бобрів користувалися великим попитом, адже подібно до риб вони також вкриті ніби лускою, завдяки чому страви з них прирівнювалися до пісних [15].

Судячи з тексту, придатними до полювання для приготування страв були білки «Wiewiorki» (37–38), дичина – м'ясо зубра «Zwierzyna bawołowa albo zubrowa u ynsze niebędać w obyczaju Polskiej ziemie ieną w cudzy krajach» (40–41), на думку автора, не було властивим польській кулінарії, це підтверджує також «Encyklopedja staropolska ilustrowana» З. Глогера, де стверджується, що у XVIII ст. зубри на теренах Речі Посполитої залишилися лише в Біловезькій Пущі Брестсько-Литовського воєводства [16]. З дичини кухарі готували також м'ясо оленя «Jelenina» (33), косулі «Sarnine tak działaj» (34), зайця «Zając w cebuli abo bez cebuli» (34–35), дикого кабана «Wieprzowina dzika» (34), диких та хижих птахів – яструбів, дрохв «Jarzębie u dropie w zoltey jusze» (45), тетерів «Cietrzew nadziewany» (240), диких качок «Jucha na dzikie kaczkі» (42–43). Крім рецептів зі свійської худоби та птиці, поширені тоді в кулінарній практиці були каплуни й куріпки – «Karpłony ta kuropatwy tak działaj» (46–47; 109).

У рубриці «O rybach» (54) широко представлені пісні страви з риби. У тексті занотовані загальні правила кулінарної обробки риби, але також є й рецепти її конкретних видів, що свідчить про багатство водойм Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Серед них – короп «Karpie siekane» (59), шука «Szcuka po polsku» (62), форель «Pstrągi» (250–251), карась «Karasie z smietaną tak warzyc» (251), піскап «Piskorze tak działay» (67), вугор «Węgorz w rossole» (70; 256), окунь «Polewka z okuniow» (103), тріпка «Stokwisz tak działay» (67), делікатесний гданський лосось «Łososia po polsku» (63) [15]. Закінчується рубрика «O rybach» рецептом обробки цінних у гурманів, але отруйних рибоподібних – міног («Minogi tak czyń» (70).

Але, судячи з тексту, найбільш популярною на старопольському столі була шука, адже в збірці налічується 24 рецепти її приготування. Не випадково шука згадана в назві рубрики «Рибні страви і, насамперед, шука» («Potrawe rybne a nauprzod szczuka») (247).

Зауважимо, що в збірці 1757 р. відсутні рецепти з назвами супів, на перший погляд, традиційних для польської кухні: «barszcz» (борщ), «kariśniak» (капусняк), «rosół» (бульйон), «żur» (джур). Але деякі з власне польських кулінарних термінів автор-укладач згадує, не виносячи їх у на-

зву, зокрема «barszcz» – у тексті рецептів «Jayca postne z ryby» (27), «żur» – у «Kisielice na Wielki czwartek» (55), «rosób» – у «Szczuka w korzeniu po polsku» (55) тощо.

Взагалі, суп у сучасному розумінні – «zupa» («potage» у французькій кухні) – в Речі Посполитій поширюється пізніше, в другій половині XVIII ст. На час укладання нашої книги замість супів готувалися «farmuszka» (91–101) різноманітних смаків – від м'ясних, з півниковою грудкою, – до солодких, з фруктами та ягодами, а також «polewka» (103–104; 201; 277), у рецептах збірки – без м'яса, з сиром, маком, із додаванням вина та навіть трояндової настоянки. Вживалися також різноманітні м'ясні та рибні соуси – «jucha» (етимологічно близька до неї українська юшка), наприклад «Jucha na jeleninie»(104) У збірці також представлені численні «juchy» – соуси до дичини, свійської худоби, птиці та риби (31–61; 104–105).

Зазначимо, що мистецтво кухаря визначалося вмінням приготувати оригінальний, справжній польський сірий або жовтий соус («Potrawe gubne a nauprzod szczuka» (247), «Karp z szarą juchą a naupzod» (251–252), детально розписаний для кухмістра – «Sposob warzenia ryb do szarey u zoltey juchy» (252–256).

Оригінальною стравою була також киселиця, певні з рецептів її приготування в збірці заслуговують на увагу істориків старопольської кулінарії, зокрема «Kisielica z karpіow czterech barw» (54–55) – киселиця чотирьох кольорів (зеленого, брунатного, чорного та білого) з коропів.

Але найзначніше за кількістю місць в збірці посідають рецепти приготування каш – їх близько 80-ти, що об'єктивно свідчить про популярність вживання цієї страви в старопольських маєтках у XVIII ст. Слід враховувати, що збірка датована 1757 р., тому в її рецептах узагальнено кулінарний досвід напередодні поширення картоплі в сільському господарстві Речі Посполитої в другій половині XVIII ст.

Відтак каші варили не лише з одного збіжжя та бобових культур, але й із доданням різноманітних складових – ягід, фруктів, сухофруктів (інжиру), вина, овочів, грибів, горіхів, молока, яєць, м'яса, риби тощо. Отож каша була однією з основних страв у різних соціальних середовищах, тому все розмаїття її смаків – від найпростіших до найбільш вишуканих – представлено в рецептах презентованої нами книги. Певні рецепти каш у збірці властиві кулінарії бароко, яка ґрунтувалася на поєднанні смаків-антиподів та оманливого враження, такої собі ілюзії у визначенні справжніх харчових компонентів у стравах. До речі, на шляхетському столі пісні страви були доволі вишуканими, адже скоромні продукти заміщалися мигдальним або маковим молочком; додавали горіхи, фрукти, навіть квіти – пелюстки троянди та бузок. Серед таких пісних страв – «Ser z mleka makowego»

(17), «Gora na misie z mleka białego maku» (17), «Kasza smazona z siemienia konopnego» (17–18), «Kasza winna» (81), «Kasza migdałowa» (84–85), «Kasza figowa» (85–86), «Jayca migdałowe» (86–87), «Jaycy migdałowe tak czyn» (78; 86–87), «Kasza z nowej rożą» (92), «Kasza z mleka karpіowego» (91), «Jayca postne z ryby» (27), «Jayca Postne» (20–21) тощо.

Серед рецептів старопольських алкогольних напоїв – способи паління горілки є найчисленнішими. Значно менше зафіксовані інші алкогольні напої: мед питний, вина, пиво, а також вишняк («Kierstrak albo kruth» (237) та невизначений напій, вироблений з вина («Kruth inakszy a go na pole bioḡa na Ukrainie» (237). Водночас, у рецептах страв в якості складників відзначені назви сортів готових вин, імпортованих у XVII–XVIII ст. до Речі Посполитої.

Отже, під назвою «wudka» (горілка) занотовано 70 різноманітних рецептур, також є «Aqua vitae» та «Gorzałka» – кожна в трьох варіантах. Слід зауважити, що певні рецепти т. зв. «wódki» вважалися цілющими настоянками, мали лікувальне призначення, зокрема «Wudka serdeczna...» (162), «Wodka na zoładek od doktora Pawłockiego» (164) тощо, та зберігалися в домашніх аптечках [15].

Широко вживалися в технології приготування горілки рослинні складники: фрукти, збіжжя, зілля, спеції («wudka anisowa», «synamonowa», «tatarska», «na serce» тощо (129–131), а також малмазія – солодке вино та пиво. Певні авторські рецепти містили магічно-символічні складники. Багатокомпонентна настоянка «Wudka serdeczna którą nazywają zawiaćą z samych kwiatkow» (162–163) налічувала 98 складових. Серед них, крім рослинних частин, зазначені пил з шапки жорстоко загиблого чоловіка, кістка з оленячого серця (sic), перли, бурштин, роги лося та оленя. Особистий рецепт горілки краківського воєводи «Wudka P. W-dy Krakowskiego» містив у букеті напою, поряд із зіллям, спеціями та ін., – пластини золота (172).

Варто зазначити, що, згідно з текстом, найбільша частина особових авторських рецептів страв припадає саме на горілку – «wódkę». Відтак, старопольський господар пригощав за власним рецептом заможних сусідів, утверджуючи авторські права назвою напою (зазвичай створеною від власного прізвища) та популяризував його в магнатсько-шляхетському колі.

Привертає увагу рубрика про т. зв. «wety» (десерти) – «Pamięć sprawowania rozmaitych konfektow w cukrze y w miedzie piernikow wudek potraw ciast kołaczow do wetow należących w roku 1661» (173), а також спорадичні рецепти «конфektів». У кулінарії бароко особливо цінувалися вишукані «konfekty» – десерти з незвичним смаком і гострим пряним ароматом на основі смажених, зацукрованих фруктів, горіхів, прямих рослин, зілля та квітів. Серед останніх вживали в різних варіантах татарське зілля (176–

177), імбир (174–175), цикорій (177), полин (129), шавлію (179), з квітів – троянди (177), фіалки (127), гвоздики (294). Крім смакових особливостей, вони застосовувалися в кулінарних процесах в якості натуральних барвників. За рецептурою до них додавалися гострі спеції, мускатний горіх, кориця, гвоздика.

Цукор, доволі дорогий на той час, виконував роль своєрідного консерванту, а зацукровані «конфетки» за рецептами (175, 181 та ін.) мали цілющі властивості (175, 181 та ін.), через що деякі з них зберігалися в домашніх аптечках у вигляді пастилок (у рецептах їхні назви згадані як лікарські форми) (175). Тогочасними кухарями використовувався цукор «kanar» з цукрового тростнику з Канарських островів, «Ruza z cukrem kanarem» (136, 137) [17]. Також як консервант, але рідше, за рецептурою для «конфетків» застосовувався мед.

У результаті смакова композиція десертів кондитерського мистецтва бароко базувалася на контрасті – гірке – солодке, пекуче – солодке, кисле – солодке. Отже, кулінарна «мода» Речі Посполитої того часу визначалася, з одного боку, культурними, торгівельно-економічними зв'язками з країнами Сходу та, з іншого, демонструвала свою близькість до смаків західноєвропейської аристократії епохи бароко.

Пропоновані в збірці рецепти свідчать про смаки шляхетського столу XVII–XVIII ст., традиції та новачі в кухарському мистецтві, рецепцію польськими кухарями кулінарних запозичень.

Зауважимо, що зміст рецептів збірки 1757 р. ще позбавлений сильного впливу французької кухні, яка запанувала у магнатському середовищі Речі Посполитої трохи пізніше – в другій половині XVIII ст. Проте певні запозичення рецептів із французької кухні зустрічаються по всьому тексту рукопису. Серед них – «Potrawe gubne a nauzrod szczuka» (247), паштети «Pastety», «Pasztesy cielence» (243; 244), заливні страви (холодець, галарета) з птиці або риби «Galarethe tak działy» (65), «Galareta z szczuki albo karpiowa» (66), гарячі страви з риби та птиці «Karp po francusku» (273–274), «Kury po francusku» (240), марципани «Marcupany tak czyn» (189), мускатні пряники «Pierniczki muszscacelle» (29; 116), шість рецептів випічки плячків «Placki francuskie» (7–9; 121–122), а також з історично близького до Франції Наваррського королівства «Placki nawarskie» (122).

Традиційними з німецької кухні були запозичення кулінарних технологій: з Нюрнберга – випічка пряників «Do Noremberskich [miodowniczkow]» (137–138), з Любека – приготування солодоців – ягід та горіхів у цукрі «Sposob smazenia porzyczek, wisni, orzechow włoskich z Lubeku» (155–157), а також бісквіта «Sposob pieczenia biszkoktu francuskiego z Lubeku» (157). Німецького походження є також спольщена назва алкогольного напою вишняка – «Kierstrak albo kruth» (237) [18].

Відзначаємо досить численні італійські запозичення в назвах овочів, зелені – цвітної капусти, спаржі, оливков, салату, майорана тощо, а також похідних назв напоїв з фруктів та ягід: «Trzeci sok wisniowy, który włosi zowią amarenata» (186), «Drugі sok wisniowy ktore włosi zowią zeleum» (185), «Bucalaj alias cymbalety włoskie» (267).

Страва з іспанської кухні зафіксована в тексті okazіонально – «Karp do Hiszpańskiej juchy» (25–26). З чеської кухні також згадується лише одна страва з відвареної яловичини під лаконичною назвою «Czeska» (274).

Судячи зі складу рецептів у книзі, найбільшим успіхом на магнатсько-шляхетському столі користувалися страви з сусідньої Угорщини, запозичені, вірогідно, ще з доби польського короля Стефана Баторія: з яловичини – «Potrawy mięsne a naprzod węgierska potrawa» (239–240), «Pieczenia wołowa po węgiersku» (41), з курки – «Kury po węgiersku», «Kury młode po węgiersku» (51), з риби – «Ryby po węgiersku» (62) та навіть гарбузова каша – «Kasza po węgiersku z młodych ban» (94). У старопольських мастках XVII–XVIII ст. вживали угорські міцні вина, які додавали як складовий компонент у рецептах та отримували мед за досвідом семигородських угорців «Sposob robienia miodu siedmiogrockiego» (168–170).

Щодо суто української назв у рецептах, – іноді їх важко виділити. Певною мірою це пояснюється історичною близькістю польської та, особливо, західноукраїнської кухонь, завдяки чому деякі страви є типовими для обох країн і, відповідно, мають ідентичну назву. Серед таких спільних назв – галушки «Gałuszki jaglane» (258–259), киселиця «Kisielica...» (54–55), святкові та весільні калачі «Kołacz» (118–120), пампушки «Pampuchy» (257), різноманітні плячки «Placki» (численні згадки), горілка «gorzałka» (169, 280, 282) тощо. До цієї групи українських кулінарних запозичень, на думку автора-укладача збірки, слід долучити також невідомий напій на основі вина малмазії та спецій, вірогідно, типу крющону, – «Kruż inakszy co go na pole biorą na Ukrainie» (237).

Як ми вже зазначали, у збірці дуже прикметними є ознаки впливу традиційної кухні Сходу, адже і польські, й іноземні за походженням рецепти рясніють назвами спецій та прянощів, які додавалися до страв та напоїв – від закусок до кондитерських виробів у XVII–XVIII ст. У тексті зафіксовані кориця, коріандр, імбир, кордамон, шафран, квіти й кульки мускатного горіха, гвоздики, великі та дрібні родзинки, гіркий та солодкий мигдаль, перець тощо. Широке використання спецій старопольськими кухарями, зокрема коштовного нині шафрану, крім пікантного смаку, одночасно продовжувало термін придатності продуктів, особливо м'ясних. Отож вище згадувалися нові незвичні смаки орієнтальної кухні, запропоновані у рецептах десертів та солодоців, які поширювалися в Речі Посполитій в епоху бароко.

Водночас, судячи за складом рецептур, у польських магнатських господарствах активно переймали до власного вжитку традиційні кулінарні навички з інших країн і міст, зокрема секрети знаменитих солодошів з Любеку, способи смаження (ягід, горіхів) та виготовлення з них кондитерських смаколиків за традиційною технологією – «Sposob smazenia porzyczek z Lubeku» (155), «Sposob smazenia wisni z Lubeku» (156), «Sposob smazenia orzechow włoskich z Lubeku» (156–157), «Sposob pieczenia biszkocktu francuskiego z Lubeku» (157). До подібних місцевих традицій належить рецепт вироблення питного меду з Семигорода (Трансильванія), з деталями його виготовлення, – «Sposob robienia miodu siedmiogrockiego» (168–170),

Відтак, досвід Заходу та Сходу переймався тогочасними польськими кухмістрами, які впроваджували нові технологічні навички, застосовуючи їх у повсякденній культурі магнатсько-шляхетського побуту, в результаті чого в XVII–XVIII ст. відбулося формування нових смаків та кулінарних уподобань їхніх господарів.

Значне місце за обсягом у збірнику посідають різні господарські та лікарські поради, медичні рецепти, рекомендації з садівництва та городництва тощо, що домінують у другій частині збірки. Однак, слід зазначити, що в цілому ця частина збірки за складом є дещо хаотичною, бо ці поради чергуються з кулінарними рецептами, а деякі з них навіть дублюються.

Корисні домашні поради, актуальні в кожному магнатському господарстві, також фіксують їхнє джерело – «Zeby bydło nie zdychało pod czas zarazy od P. Makowskiego» (139). Іноді в тексті, подібно до записів кулінарних рецептів, вказано кілька рекомендацій з одного джерела. Зокрема, в пам'ятці «Pamięć od хиędza Padlewskiego» вміщено низку порад, застосованих на практиці деяким ксьондзом Падлевським у власному господарстві щодо вирощування цвітної капусти, спаржі, щеплення садових дерев, виведення гвоздик різних кольорів (154).

У цій частині збірки досить ґрунтовно висвітлені селекційні питання з практики вирощування городніх та садових культур, підвищення врожайності овочів та фруктів тощо. Адже, судячи з тексту, у садах магнатських фільварків Правобережної України активно культивувалися яблука, груші, сливи, вишні, абрикоси, персики, дині, айва (149–151). Вкрай важливими в практиці фільварочного господарства були способи тривалого зберігання овочів, фруктів, збіжжя та харчів – «Sposob chowania owocow» (238), «Sliw chowanie» (239), «Zeby się zyto w ziarnach nie psowało» (166, 167).

Селекційний досвід тогочасного садівництва викладено в рубриці «Nauka o szczepieniu a nayprzed o wykopaniu i przesadzeniu płonney lub gruszki lub jabłoni na ktorey bys szczepic chciał» (142). У цьому фрагмен-

ті тексту навіть є креслення, яке зображує долото або зубило для щеплення дерев (142).

Суттєве місце в збірці належить відомостям з квітникарства, зокрема з досвіду вирощування лілей, тюльпанів, гвоздик, троянд та їхньої селекції – «Przestroga ogrodnikowi jako sadzić tulipany u wybierac» (152). Втім, виходячи з тексту, деякі поради мали легендарний характер: наприклад, щоб з білої троянди зробити червону під час цвітіння, потрібно було в березні під трояндовий куш влити яловичої крові (147). Певні відомості ґрунтувалися на звичаях і традиціях, зокрема тим, хто бажав, щоб соловей співав, радилося спіймати його в квітні, напередодні свята Св. Георгія (161).

Наявні також у збірці й відомості та рекомендації з бджільництва та бортництва – «Zeby pszczoły dobrze się roiły» (161), «Pszczoły zeby nie uciekły z pasieki» (298), «Pszczoły zeby się roiły» (298) та способи добування меду й похідних з нього напоїв – «Sposob jak miód stary robic albo warzyc» (235–236).

Таким чином, збірка, підсумовуючи відомості щодо облаштування домашнього побуту, була практичним порадником у фільварочно-економічному господарстві магнатів – «Pranie chust w Gdansku osobliwie obrusow» (216) і навіть «Sposob prochu robiena» (286) тощо.

Природно, що вкрай важливими в кожному домі були рекомендації з фармакогнозії («Zioła do czareczki dla posiłku głowy» (165) та медичні рецепти на всякі випадки хвороб та епідемій. До цієї категорії варто долучити поради з ветеринарії – «Zeby bydło nie zdychało pod czas zarazy od P. Makowskiego» (139).

Цілком логічно, що кулінарні рецепти в збірці перемішані з лікарськими рецептами та способами приготування рослинних препаратів: зазвичай аптека була розташована поруч із кухнею, адже тогочасні лікарські поради були взаємопов'язані з секретами кухні, а з аптеки для приготування страв надавалися різноманітні настоянки, еліксири, олії, сиропи, «конфетки», пікантні рослинні приправи, зілля, спеції тощо. Зокрема, за рецептом приготування страви з курки для соусу пропонувалося взяти медовиків з аптеки – «weźmi miodownika z apteki a udziałaj czarną juchę» (100).

Певні кулінарні рецепти визнавалися цілющими для одужання хворих, зокрема в рецепті «Pokarm bardzo dobry» (106) підкреслюється його зміцнюючий вплив на підтримку здоров'я – «Ten pokarm stoi za najlepszą receptą i posiła człowieka», тому їх можна долучити до групи лікарських порад.

У різних частинах збірки кулінарні рецепти повторюються, але не точно, відрізняючись незначними технологічними особливостями та деталями в приготуванні страв, що пов'язано з різними джерелами інформації про них. Внаслідок цього певні рецепти дублюються в кількох варіантах.

Така еkleктична структура тексту рукопису з повторами майже однакових рецептів та навіть певних кулінарних розділів у різних частинах тексту, вірогідно, пояснюється тим, що збірка була укладена з кількох базових кулінарних джерел, а також тим, що до тексту включалися окремі авторські рецепти певних осіб.

Основою цього збірника 1757 р. можна вважати традиційні рукописні рецепти старопольської кухні XVII ст. з давніших кулінарних книг. Свідченням тому є датоване джерело, наведене у вставній рубриці «Rzeczy niektore kuchenne sekretne od Imci Pani Kuchmistrzowej Koronney roku 1633 wypisane» (116). Оскільки в даний період кухмістром коронним Сигізмунда III був Петр Жеромський (Жеронський) (пом. у 1633 р.), вочевидь, секретри рецептури були отримані від Катажини з Пажневиць, дружини Петра Жеромського (Жеронського) (про це див. нижче). Іншим датованим джерелом з рецептів минулого XVII ст. долученим до збірки 1757 р., є пам'ятка про десерти «Pamięć sprawowania rozmaitych konfektów w cukrze y w miedzie pierników wudek potraw ciast kołaczów do wetów należących w roku 1661» (173). Таким чином, компілятивний текст кухарської книги 1757 р. за складом містив цілком різноманітні джерела XVII та XVIII ст.

Особливістю книги є включення до тексту особових, т. зв. авторських, рецептів і господарських порад XVIII ст., одержаних переважно від знайомих, що мешкали, вірогідно, неподалік від власників маєтку. Отож вивчення кодексу дає змогу визначити коло близьких осіб, з якими власники під час візитів дегустували нові страви, обмінювалися рецептами та, за власним смаком, долучали їх до свого столу.

Крім того, у збірнику спорадично зафіксовані страви від королівських осіб, наприклад, горілка з кропу від шведської королеви «Recepta wudek od Krolowej Szwedkiey koprowa» (196) та пряники від польської королеви «Recepta pierników. Na pierniki od Krolowej Imci» (267). Нам важко визначити автентичність походження цих рецептів, швидше за все, їхня приналежність наводилася у відповідності до усної традиції. До речі, рецепт пряників польської королеви вирізняється своєю узагальненістю – в ньому не вказана вага інгредієнтів, що вказує на непряме, опосередковане джерело його отримання.

Серед авторів рецептів чимало посадових осіб Речі Посполитої та членів їхніх родин. Зокрема, це низка рецептів у розділі «Rzeczy niektore kuchenne sekretne od Imci Pani Kuchmistrzowej Koronney roku 1633 wypisane» (116): на нашу думку, вони були отримані від Катажини Петронелі з Пажневиць, дружини згадуваного вище Петра Жеромського (Жеронського), королівського секретаря, дипломата, бидгоського старости, надвірного чесника, великого коронного кухмістра [19]. Це підтверджується відомостями

з коронної метрики Владислава IV Вази: згідно з актом від 1 серпня 1635р., Катажина Петронеля з Пажневиць, удова коронного кухмістра П. Жеронського, перебувала надалі при дворі в служінні королеви Анни Катажини Констанції та користувалася королівськими милостями [20]

У назві авторських рецептів серед посадовців та членів їхніх сімей ще згадані такі: деяка пані крайчина – «Wudka z piwa od Jmci P[a]ni Krauczynu» (163), а також краківський воевода – «Wudka P. w-dy Krakowskiego» (172), – ймовірно, йшлося про рецепт горілки від Яна Клеменса Браницького, який на той період – 1746–1762 рр. – був краківським воеводою [21].

Особи у назвах авторських рецептів вказані досить лаконічно, – іноді надано лише прізвища, іноді – лише фах. Мається на увазі, що й авторів збірки, й читачеві, тобто власнику книги, добре відомі постаті, згадані в тексті. Відтак фігурують рецепти від таких осіб: «Recepta piernikow miodowey od Paniey Cebrowskiey» (269), «Aquavita od P. Doktora Krokiera» (208), «Potrawy posilajace od P. doktora Krokiera» (274), «Contusa od tegoz» (275), «Consumata od tegoz» (276), «Lekarstwo albo wudka, ktorey Karol Doktor uzywał y był zyw 124 lat» (211), «Pamięć od Xiędza Padlewskiego» (154), «Sliwy od P. Olda» (159), «Wudka P. Widawskiej» (205), «Wudka na zołodek od doktora Pawłockiego» (164), «Wudka anisowa od P. Buc» (217), «Wino od P. Konarzewskiego» (238), «Ułopek fialkowy od P. Kalka», «Sok porzyczkowy od P. Kalka», «Ruza w cukrze od P. Kalka» (157–158), «Piółunek tak robic od P. Olda», «Sposob smazenia sliw łupionych od P. Olda» (158–159). Отже, з перерахованого вище видно, що найбільше записів кулінарних, медичних та господарських порад походило від домашніх лікарів, ксьондза та інших близьких до господарів осіб. По одному рецепту зафіксовано від лікарів Павлоцького та деякого доктора Кароля, чотири – від доктора Крокера, чотири – від ксьондза Падлевського, три рецепти від пана Калька, два – від пана Ольда (289).

Таким чином, у тексті присутня камерна інтонація повсякденності, що наближує цю рукописну збірку до жанрів приватного листування, щоденника, родинних нотаток, що велися в кожному старопольському маєтку.

Аналізуючи орфографічні особливості тексту, слід відзначити наявність різних варіантів назв, наприклад, Grzanki (30) – Granki (30). Здебільшого варіюються адаптовані спольщені назви страв іноземного походження: muszcadele (116) – musztacelle (29), pastety (243) – pasztety (244); galaretha (65) – galareta (66).

У рецептах вживається кулінарна термінологія, насамперед, згадуються необхідні кухареві начиння та посуд: kocielek – казанок (33), talerz – тарілка (103), łyzka – ложка (103), łopatka – лопатка (103), dzban – жбан (107, 280), gunka – нижчий банячок, переважно з однією ручкою (71), druslak – друшляк (37), syto – сито (34), garnek – каструля (48, 276), patelle –

пательня (4), patelle miedziany – пательня мідна (28), panew – жаровня, пательня (89, 92), kubek – чара (171), piorko – перо (для змащування випічки) (4), garczek – горщик (86, 88), misa – блюдо (103), półmisek, pułmisek – полумисок, мале блюдо (19, 256), kieliszek – келих (256), alembik szklany – скляний прилад для дистиляції (275), szklanka – склянка (276), przystawka – полумисок, салатник, або приставка (275), rieszota – решето (25), chusta – хустка для проціджування (32) тощо.

У багатьох записах рецептура ґрунтується на точних мірах ваги та обсягу: гарнець, півгарнця, кварта, кватерка – для рідини; лути, фунти – для сипучих продуктів. Екзотичні коштовні спеції за рецептом Крокера вимірювалися драхмами – «dragmami», з поясненням, що «драхма є вагою червоного золотого» (276).

У випадках, коли давалася рецептура для виготовлення великого обсягу кондитерських виробів та випічки, вказувалися дані про їхню прогнозовану кількість після приготування, зокрема, пряників мало вийти 44 (29).

Рецепти укладені за типовою двочастинною схемою – назва та власне технологія приготування. Щодо граматично-стилістичних особливостей, у назві використовуються наказові форми дієслова: «tak działaj», «tak czyn» або «tak rob». За формою рецепти найчастіше закінчуються – «jak chcesz» або «day na misie». Присутні й більш розгорнуті фінальні поради – «na stoł przynieś y iesc napijając się dobrego wina», або – «day na misie a sprozyway będzie smakowało» (51). Щодо незвичних, екзотичних страв, зокрема міног, наприкінці рецепта їх приготування запропоновано: «potem iеść mozesz z chlebem biespiecznie» (70).

Тексти деяких рецептів у збірнику супроводжуються цікавими доповненнями та коментарями автора-укладача етнографічно-побутового змісту. Зокрема, в «Kisielica z nog na zimną», після закінчення складного приготування киселиці, автор-укладач рекомендує її для урочистого весільного столу – «Ten kuszt wielkim swadzbom sluzy abo jako kto chce mięc wedle swego gospodarstwa» (40). В іншому випадку, щоб витримати тривале багаточасове приготування каші «Kasza z szmietany bardzo przyprawna», автор радив кухареві мати тверезу голову – «...zebys ją cało przyniął trzeba do niej mięc trzewą głową, bo ją musisz cały dzien abo całą noc tluc w mozdzierzu» (89). На нашу думку, це попередження переконливо свідчить, що автор-укладач був чоловіком. Цікавою є й авторська ремарка рецептури «Kury ro węgiersku», де насамкінець запропоновано щедро додати спецій, вважаючи це ознакою шляхетних звичок магнатського двору, – «jesli dobrze chcesz uczynic day migdałow rodzenkow jako u wielkich dworow jest obyczaj» (50).

Таким чином, авторська манера наближується до розмови з читачем та має ознаки побутових домашніх порад. Стилiстичні автора-укладача

також властиві розмовні інтонації в лаконічному наказі-попередженні – «*ramietaj nie solic*», зафіксованому в різних місцях тексту (90, 98) або “*romni przysolic*” (72). Зауважимо, що всі ці мовні ознаки домінують, переважно, в першій частині збірника, що визначає його авторство. Однак у стилістиці другої частини, в розгорнутому рецепті щуки, також є авторська розмовна форма дієслова «*czepwniam*» (249).

Отже, проаналізувавши зміст рукопису «*Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia*», відзначимо, що старопольські кулінарні уподобання та смаки XVII–XVIII ст. є історично детермінованими залежно від регіону, соціального стану, моди, культурного впливу інших спільнот, географічних відкриттів тощо. Хоча збірка й походить з 1757 р., виходячи з її тексту, вона, без сумніву, відбиває розвиток кулінарних ідей епохи бароко в Речі Посполитій.

Рукописна польська кулінарна книга з фондів ІР НБУВ має перспективи для подальшого її вивчення, зокрема для з’ясування авторства, текстологічних порівнянь та бібліографічних пошуків, уточнення локалізації, встановлення історичної долі протягом XIX–XX ст. У світлі цього наступні дослідження можуть відкрити нові подробиці щодо цієї оригінальної рукописної пам’ятки старопольської культури XVIII ст.

Список використаних джерел

1. *Kuchnia polska* // Gloger Z. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. – Warszawa, 1902. – Т. 3. – С. 111–114.
2. Czerniecki S. *Compendium ferculorum, albo zebranie potraw* / opr. J. Dumanowski, M. Spychaj / *Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne*, red. J. Dumanowski. – Warszawa, 2009. – Т. I.
3. Mazurkiewicz M. J. *Legumina z kasztanów i buraki w pasztecie. Książka kucharska Grodzińskich z Dębowej Góry (ok. 1829–1839 roku)*. – Toruń, 2015. – 212 s.
4. Churchill W. A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. – Amsterdam, 1935. – CLXXX p.
5. ІР НБУВ, ф. 232, № 354.
6. *Poceji* // Niesiecki K. *Herbarz polski* / K. Niesiecki; wyd. przez J. N. Bobrowicza. – Warszawa, 1841. – Т. 7. – С. 336–339.
7. *Poceji* // Uruski S. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. – Warszawa, 1917. – Т. 14. – С. 115–116.
8. Устилюг – м. Володимира-Волинського р-ну // *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл.* – К., 1970. – С. 141–152.
9. Ołdakowski E. *Uściług – zapomniany port Wołynia* // *Znicz*. – 1936. – Т. 3. – N 6. – С. 81–82.
10. Lubomirski S. // *Polski Słownik biograficzny*. – Wrocław, 1976. – Т. 18. – С. 56.

11. Інститут книгознавства НБУВ, відділ стародруків та рідкісних видань: P. 1736(5), P. 1736(6).
12. Biblioteka uniwersytetska KUL, Rkp. 3707. Режим доступу: <http://dlibra.kul.pl/Content/15678>. – Назва з екрана.
13. Biblioteka uniwersytetska KUL, Rkp. 3703. Режим доступу <http://dlibra.kul.pl/Content/15683>. – Назва з екрана.
14. Chwalewik Ed. Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie. – Warszawa; Kraków, 1926. – T. 1. – S. 141.
15. Gołębiowski L. Domy i dwory: przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki... – Warszawa, Gluksberg, 1830. Режим доступу https://archive.org/stream/domyidworyprzyt00gogooog/domyidworyprzyt00gogooog_djvu.txt. назва з екрана.
16. Żubr / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1902. – T. 4. – S. 517–518.
17. Kanar / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – T. 2. – S. 321–322.
18. Kierstrank // Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. – Lwów, 1855. – T. 2. G–L. – S. 355.
19. Żeromski // Niesiecki K. Herbarz polski. Niesiecki ; wyd. przez J. N. Bobrowicza. – Lipsk, 1845. – T. 10. – S. 158–159.
20. Metryka Koronna Władysława IV Wazy. Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z lat 1633–1635, kanclerstwa Jakuba Zadzika / opr. W. Krawczuk. – Kraków, 2015. – Nr 785. – Retrieved from <https://www.agad.gov.pl/inwentarze/MK180r.pdf>.
21. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / opr. St. Cy-narski i Al. Falniowska-Gradowska, pod red. Ant. Gąsiorowskiego. – Kórnik, 1990. – S. 111, № 432.

References

1. Gloger, Z. (1902). Kuchnia polska. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 3, pp. 111–114). Warszawa. [In Polish].
2. Czerniecki, S. (2009). Compendium ferulorum, albo zebranie potraw (J. Dumanowski, M. Spychaj, Eds.). In J. Dumanowski, Ed., *Monumenta Poloniae Culinaris. Polskie zabytki kulinarne* (Vol. 1). Warszawa. [In Polish].
4. Churchill, W. A. (1935). *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam. [In English].
5. Fond 232, Unit 354. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
6. Niesiecki, K. (1841). Poceji. In *Rodzina. Herbarz polski* (wyd. przez J. N. Bobrowicza, Vol. 7, pp. 336–339). Warszawa. [In Polish].
7. Uruski, S. (1917). In *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej* (Vol. 14, pp. 115–116). Warszawa. [In Polish].

8. Ustyluh – m. Volodymyra-Volynskoho r-nu [Ustyluh – a town of Volodymyr-Volynskiy region]. (1970). In *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Volynska Obl.* [The history of towns and villages of Ukrainian SSR. Volyn region] (pp. 141–152). Kyiv. [In Ukrainian].
9. Ołdakowski, E. (1936). Uściług – zapomniany port Wołynia. In *Znicz*, T. 3. No. 6, pp. 81–82. [In Polish].
10. Lubomirski, S. (1976). In *Polski Słownik biograficzny* (Vol. 18, p. 56). Wrocław. [In Polish].
11. Units R. 1736(5), R. 1736(6). Department of Old Printed Books and Rare Editions, Institute of Book Studies of V. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
12. Rkp. 3707. Biblioteka uniwersytetska KUL. Retrieved from <http://dlibra.kul.pl/Content/15678>. [In Polish].
13. Rkp. 3703. Biblioteka uniwersytetska KUL. Retrieved from <http://dlibra.kul.pl/Content/15683>. [In Polish].
14. Chwałewik, Ed. (1926). *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie* (Vol. 1, p. 141). Warszawa, Kraków. [In Polish].
15. Gołębiowski, Ł. (1830). *Domy i dwory: przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki...* Warszawa, Gluksberg. Retrieved from https://www.archive.org/stream/domyidworyprzyt00gogoog/domyidworyprzyt00gogoog_djvu.txt. [In Polish].
16. Gloger, Z. (1902). Żubr. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 4, pp. 517–518). Warszawa. [In Polish].
17. Gloger, Z. (1901). Kanar. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 2, pp. 321–322). Warszawa. [In Polish].
18. Linde, M. S. B. (1855). Kierstrank. In *Słownik języka polskiego: Vol 2. G–L* (p. 355). Lwów. [In Polish].
19. Niesiecki, K. (1845). Żeromski. In *Herbarz polski* (Vol. 10, pp. 158–159). Lipsk: J. N. Bobrowicz. [In Polish].
20. Krawczuk, W. (2015). *Metryka Koronna Władysława IV Wazy. Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z lat 1633–1635, kancelerstwa Jakuba Zadzika*. Kraków. Retrieved from <https://www.agad.gov.pl/inwentarze/MK180r.pdf>. [In Polish].
21. Cynarski, St., Falniowska-Gradowska, Al. (1990). *Urządnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy* (A. Gąsiorowski, Ed., p. 111). Kórnik. [In Polish].

S. Bulatova

Handwritten book of the 18th ct. on the history of old Polish cooking “Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia” from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

In the paper we review a handwritten book from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, unknown to the historians, which

contains a set of the 18th ct. old Polish cooking receipts. Covered are codicological and historical-political aspects of the manuscript study. Ownership notes and exlibris analysis enabled us to attribute the manuscript previous owners and to trace its history in the 18–19th centuries. In the article we also analyze the structure and contents of the cooking receipts contained in the book, as well as the useful advice on housekeeping, gardening, horticulture etc. Researched are the book sources dating back to the 17–18th centuries, author's receipts and their origin. Cooking traditions and novations are presented in the light of the 18th ct. Rzeczpospolita Baroque culture.

Key words: handwritten collected book, old Polish cooking history, Rzeczpospolita, receipts, Barocco.

С. О. Булатова

Рукописная книга XVIII ст. по истории старопольской кухни «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia» из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

В публикации рассмотрена неизвестная историкам рукописная книга из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, содержащая подборку рецептов старопольской кухни XVIII в. Освещены кодикологический и историко-культурный аспекты исследования рукописи. В результате анализа владельческих записей и экслибрисов атрибутированы предыдущие владельцы рукописи, прослежена история ее бытования в XVIII–XIX вв. В статье дан анализ структуры и содержания кулинарных рецептов сборника, а также входящих в его состав полезных советов по домашнему хозяйству, садоводству, огородничеству и т. д. Исследованы источники сборника XVII–XVIII вв., авторские рецепты и их происхождение. Традиции и новации кулинарного искусства представлены в контексте культуры барокко в Речи Посполитой XVIII в.

Ключевые слова: рукописный сборник, история старопольской кулинарии, Речь Посполитая, рецепты, барокко.

*Е. К. Чернухін,
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ЗАПИСКИ «ОСМАНСКОГО ДИПЛОМАТА»
О СОБЫТИЯХ В ПОЛЬШЕ 1766–1767 гг.
В ГРЕЧЕСКОЙ РУКОПИСИ ИЗ ФОНДОВ
НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ
имени В. И. ВЕРНАДСКОГО**

Розглянуто зміст грецького рукопису 199 п із зібрання Київської духовної академії. До складу рукопису увійшли історичні довідки, хроніка подій у Польщі 1766–1767 рр., витяги з дешифрованих реляцій агентів та записи Укладача. Більшість реляцій уклад агент Молдавії в Польщі де ла Рош. Виходячи зі змісту реляцій та записів Укладача, можна дійти висновку, що ним міг бути хтось із греків-фанаріотів, які були на службі Османської імперії, можливо, дипломат, великий драгоман чи майбутній господар Молдавії або Валахії.

Ключові слова: Польща, Молдавія, Валахія, де ла Рош, Османська імперія, фанаріоти, дипломатика.

Воссоздание системы дипломатических отношений и тесно связанных с ними служб – задача не из легких, особенно, если речь идет об отдаленных от нас периодах истории тех или иных государств. По этой причине значительную ценность приобретают отдельные находки, хранящиеся за пределами общеизвестных дипломатических архивов министерств и ведомств, отвечавших в разное время за проведение внешней политики. Исключительный интерес представляют личные записи и воспоминания участников или координаторов политических процессов, оставивших значительный след в истории.

В данной статье поговорим об уникальном сборнике, посвященном одному из важнейших событий второй половины XVIII в., так называемому «разделу» Польши, имевшему место в 1772 г., но подготовленному рядом событий предыдущих десятилетий и, в особенности, непосредственно предшествовавших ему лет, о которых и пойдет речь.

Но вначале о самой рукописи. Рукопись объемом в 1028 страниц (515 листов) поступила в Киевскую духовную академию от архимандрита Антонина Капустина (1817–1894) в числе других не менее ценных даров,

которыми архимандрит щедро одаривал свою «alma mater». На основании изучения дневников архимандрита, много позднее, в 1970-х годах, российский палеограф Борис Львович Фонкич предположил, что рукопись была приобретена в период пребывания Антонина Капустина в Афинах или Константинополе в 1850–1865 гг. [1, с. 376], т. е. до направления его на службу в Иерусалим. Таким образом, очевидно некое «ближневосточное» или, по крайней мере, балканское происхождение рукописи.

Первое печатное описание сборника появилось в каталоге рукописных фондов КДА, составленном Николаем Ивановичем Петровым (1840–1921). Тексты рукописи не привлекли внимания этого будущего знаменитого историка и литературоведа, и его определение содержания сборника было основано главным образом на сопроводительной записке жертвователя: «Архимандрит Антонин, от которого получена сия рукопись, дал ей такое название: *Απομνημονεύματα ἑνός διπλωμάτου περὶ Πολωνίας, Ῥωσσίας κ. τ. λ.* [Воспоминания одного дипломата о Польше, России и т. д. – *Е. Ч.*] 1776. – Она заключает в себе записки о Польше 1776–1777 годов, с приложением дипломатических документов, касающихся тогдашнего положения Польши. Между этими документами есть заявления русского, прусского и шведского дворов, донесения и письма Деларю, Репнина, Панина и др., но нет ни одного австрийского документа. Поэтому можно полагать, что записки составлены Австрийским дипломатом» [2, с. 151].

Действительно, на обороте верхней крышки переплета рукописи сохранилась помета по-гречески *Απομνημον[εύματα]* [Воспоминания], возможно, оставленная архимандритом Антонином, но сама сопроводительная записка, если и была, то давно утеряна. Но очевидно и другое – и греческая запись в «Описании» Н. Петрова, набранная с грубыми ошибками, и неверная датировка, и прочтение фамилии одного из корреспондентов Составителя как «Деларю» никак не могут быть результатом прочтения их архимандритом, уже достаточно опытным на то время палеографом и знатоком греческого языка.

Тем не менее, и это первое печатное определение содержания рукописи в целом верно. При более тщательном рассмотрении состава сборника в период описания всех греческих рукописей ИР НБУВ в конце 1980-х – начале 1990-х годов и росписи его содержания [3, с. 143–149] стали очевидны следующие положения.

Главным содержанием сборника действительно являются события в Польше, но ровно десятью годами раньше проставленной в описании Н. Петрова даты, а точнее, с весны 1766 по начало 1768 г. Сходные даты просматриваются и на корешке переплета, где находились четыре строки текста, написанного той же рукой, которой составлена большая часть запи-

сок: ... | ἔχοντα | [αψ]ξς^{ov}–αψξζ^{ov} ἔτους ... | ἐν ... [... 1766–1767 года ...]. Совершенно очевидно также, что за всеми записями скрывается один Составитель, объединивший в сборнике различные по своему происхождению материалы, значительную часть которых составили письменные донесения его корреспондентов. Имя одного из них – «δε λα ρός». Оно встречается в трех вариантах, помимо приведенного возможны также «δε λαρός» и «Δελαρός». При первом появлении этого родового имени над последней буквой «ς», согласно греческой традиции, была поставлена точка, означающая, что звук отсутствует в новогреческом языке и должен произноситься несколько иначе, в данном случае как шипящий «ш» (подобным же образом, с точкой над «π», записано наименование российской столицы «πετροποῦργου» и некоторые другие слова). Иными словами, перед нами достаточно распространенное в Европе родовое имя «de la Roche». Правда, оно действительно встречается еще в двух вариантах написания: «de Lagoche» и «Delaroche». Помощь в выборе правильной формы имени нам оказал французский академик и писатель Жак Анри Бернард де Сен-Пьер (1737–1814). Обладая с детства несколько авантюрным складом ума, де Сен-Пьер в молодости пережил множество приключений. В период с 1760 по 1771 г. он успел посетить Голландию, Санкт-Петербург, где представил Екатерине II проект колонизации Востока, Польшу, где он поддержал противников короля, Саксонию в поисках работы и, наконец, французские заморские территории. В одной из работ, посвященной описанию природы, де Сен-Пьер вспоминает чудесную виноградную лозу, которую ему довелось увидеть в саду варшавского дома «агента правителя Молдавии» де ла Роша [4, с. 247].

Другой корреспондент Составителя носит более простую, хотя и редкую греческую фамилию «Νάνης», которую будем передавать как «Нанис»

В зависимости от избранного критерия оценки все тексты сборника можно распределить, например, следующим образом:

1) хроника текущих событий: отчеты о работе сеймов, цитаты из газет, выступления, обращения глав государств, послов и других лиц за период 1766—1767 гг.;

2) выдержки из писем де ла Роша, Наниса и других лиц к Составителю или выписки из переписки этих и других лиц за 1767 г.;

3) собственные рассуждения Составителя о событиях, его комментарии, оценки, предположения;

4) исторические справки, ссылки на документы и события, предшествующие описываемому периоду.

Утверждать вслед за Н. Петровым, что Составитель был «австрийским дипломатом», ссылаясь на отсутствие австрийских дипломатических

документов, было бы, конечно, крайне неосторожно. Некоторый «недостаток» ссылок на позицию Австрии, или «Германии» (точнее Священной Римской империи), по сравнению с количеством российских и прусских документов объясняется ее особой позицией в польском вопросе, а не принадлежностью Составителя к числу ее дипломатов.

Между тем, национальность Составителя определить совсем несложно. Все его тексты написаны носителем новогреческого языка в его литературно-димотической форме. Написаны правильно, с соблюдением всех классических норм правописания. Очевидно, что Составитель писал на родном языке, на котором получил очень хорошее филологическое образование, и много упражнялся в письме, не будучи при этом, судя по почерку, профессиональным переписчиком. Используя прежде всего димотику (новогреческий язык), он, тем не менее, во многих случаях, перечитывая уже написанный текст, делал правки в пользу большей книжности своей письменной речи, как это было принято в то время в научных кругах. Кроме того, его новогреческий изобилует османизмами, под которыми в данном контексте следует понимать довольно широкий спектр слов восточного происхождения: персидских, арабских, тюркских, проникавших в новогреческий язык посредством османского делового койне. Помимо новогреческого языка Составитель знал и собственно османский – на полях рукописи находятся многочисленные пометы арабским письмом, а также владел итальянским, французским и латынью, о чем также свидетельствуют его пометы на этих языках. Характер таких помет большей частью носит «переводческий» характер – даны переводы новогреческих слов, часто, в случае европейских языков, восстановлены оригинальные термины, поскольку большая часть представленных в рукописи текстов была переведена на новогреческий с тех или иных языков Западной Европы.

Трудно судить о компетенции Составителя в отношении славянских языков. Судя по транслитерации славянских фамилий и топонимики, он пользовался уже иноязычными текстами, не ощущая морфологического содержания слов или их фонетического облика. Встречаются в его текстах и традиционно эллинизированные формы собственных имен негреческого происхождения, но нередки и «фонетические» подражания, не всегда объяснимые и не соответствующие современным новогреческим названиям различных стран и городов. Из писем к Составителю, его помет и рассуждений следует, что первоначально тексты переводились преимущественно на латинский или французский языки. Поскольку в конечном счете мы имеем дело с новогреческим, то разнообразие в тексте форм собственных имен совершенно естественно. Однако остается неясным, был ли он сам переводчиком всех этих текстов на новогреческий.

На закономерный вопрос о возможном написании рукописи исключительно писцами или служащими, выполнявшими задания своего начальника, я бы ответил отрицательно, так как многочисленные исправления и пометы на полях рукописи сделаны той же рукой, которая писала значительную часть текстов, а предположение, что такого рода сборник был скопирован вместе с маргиналиями и исправлениями, маловероятно.

Конкретный социальный или политический статус Составителя остается загадкой. Из текстов следует, что упомянутый Нанис, находящийся временами в Яссах или Галаце, является «секретарем» уже в течение года (т. е. с начала 1766). Сам же «секретарь» именуется своим (или «нашим») «господином» Григория Гику (1724–1777), господаря Молдавии с 18 марта 1764 г. по 23 января 1767 г. Упомянется в письмах и «секретарь» Составителя, но его личность не идентифицируется. Также нет возможности определить местонахождение «секретариата», куда направляются некоторые документы.

«Секретарь» Нанис состоит в переписке с вышеупомянутым де ла Рошем, который, в свою очередь, также отсылает донесения Составителю из Варшавы. В начале эпистолярной части сборника приведены выдержки из писем де ла Роша и Наниса к Григорию Гике как к еще находящемуся на троне, так и к уже покинувшему престол Молдавии. В последующих письмах его имя почти не упоминается, а сами они поступают исключительно к Составителю. Таким образом, очевидно, по крайней мере, то, что Составитель не является Григорием Гикой. Сложнее отрицать возможность того, что Составитель мог оказаться его преемником – Григорием Каллимахи († 1769), занимавшим молдавский престол с 3 февраля 1767 г. по 14 июня 1769 г.

Хотя все письма (точнее выдержки из них) так или иначе посвящены польским событиям, наблюдается некая разница в их содержании. В письмах Наниса или к нему находим довольно много ссылок на местные, видимо, хорошо знакомые Составителю дела: упоминаются различные сановники Молдавии и Валахии, греческие предприниматели и т. п. Так, в письме де ла Роша к Нанису от 12/3 марта 1767 г., пересланном Составителю и полученном им 1 апреля, переданы поздравления великому постельнику, логофету и представителю господаря в Константинополе («Баш-капы-кегая») по случаю обретения ими нового господина после смены господаря Молдавии.

В другом донесении, от Наниса к Составителю от 6 мая 1767 г., речь идет о письме, переданном киру Евгению от Григория Гики. Таким образом, следует заключить, что Нанис был достаточно близок к молдавскому двору, к которому имели также непосредственное отношение и де ла Рош,

и Составитель. Отношения их с валашским двором не столь очевидны. На с. 403–408 рукописи в контексте изложения последних событий по материалам лейденской газеты № 15 от февраля 1767 г. находится ссылка на кончину господаря Валахии Скарлата Гики (1715–1766) и вступление на престол его сына и наследника Александра (со 2 декабря 1766 г. по 28 октября 1768 г.). В апреле того же года де ла Рош сообщает Нанису о прибытии в Варшаву Анджело Корнели – «шпиона господаря Валахии». Поэтому можно сделать вывод, что ни Нанис, ни де ла Рош не были представителями валашского господаря.

Письма де ла Роша, написанные в Варшаве, более «дипломатичны» и описывают события в Польше, соотношение сил внутри польского политикума и дипломатического корпуса европейских держав, интриги российских посланников, а также военные приготовления России на территории Украины. В них много рассуждений о проблемах диссидентов и конфедератов, об отношениях короля и шляхты, о Чарторыйских, о Карле Станиславе Радзивилле (1734–1790) и др. Помимо этого в письмах уделяется известная толика внимания последним светским новостям: бракам, болезням, путешествиям августейших особ почти всех европейских монархий.

Все новогреческие тексты рукописи, за исключением рассуждений Составителя и, пожалуй, писем Наниса, являются переводными. Но каковы были оригиналы? В ряде случаев из заголовков Составителя следует, что письма де ла Роша были записаны цифровым кодом, однако неясно, какой именно язык был зашифрован и был ли код фонетическим, слоговым или словесным. Лишь в одном случае из пометы на полях следует, что число шифра «130» соответствует словам «русский» или «Россия», а не «польский», как это, по ошибке, оказалось в окончательном переводе. В другом письме предлагается некоторое изменение кода путем увеличения цифровых значений на 100 единиц, т. е. вместо 15 – 115, 350 – 450 и т. п.

Трудно судить о формальном статусе де ла Роша и был ли он действительно штатным дипломатом. Его личные (не всегда хорошие) отношения с послами европейских держав, посредничество в передаче их посланий в Яссы или Константинополь или, напротив, в испрошении для них документов от господаря Молдавии или из Константинополя указывает на то, что он также принадлежал к дипломатическому корпусу, возможно, представляя интересы Молдавии. В пользу его дипломатического статуса говорит и высокий профессиональный уровень его аналитических донесений. То, что де ла Рош периодически направляет Составителю копии писем третьих лиц (собственно дипломатическую переписку), а также донесения своих шпионов из России, также подтверждает то, что он принадлежал к узкому кругу дипломатов или их секретарей и, как заметил еще

де Сен-Пьер, выполнял роль агента Молдавии. Его скупые характеристики посланников Великих держав указывают на то, что он не принадлежал к их числу и, таким образом, действительно мог быть официальным представителем одной из «малых» стран, аккредитованных в Варшаве.

В письмах де ла Роша и Наниса неоднократно упоминается некий начальник почты во Львове «Деимас», игравший какую-то важную роль в пересылке писем и газет. Однако и в его донесениях, и в донесениях «шпионов» тема получения информации по большей части не раскрыта, и остается неясным, откуда корреспонденты Составителя и он сам получали столь ценные для них сведения, включая данные о передвижении и численности российских войск в Украине.

Наличие в сборнике значительного количества внутренних польских документов, составленных первоначально, без сомнения, на польском языке, предполагает довольно большой объем работ по переводу их вначале на один из западноевропейских языков, а затем на новогреческий, что, конечно, влечет определенные финансовые издержки. Затратным делом были, конечно, и наем шпионов, и подкуп чиновников для получения различного рода сведений. Именно эти последние обстоятельства подводят к мысли о том, что Составитель находился скорее на службе Османской империи, чем у господарей Молдавии или Валахии. Он мог быть, к примеру, одним из сотрудников аппарата внешних сношений, драгоманом или даже великим драгоманом Высокой Порты. Одной из подходящих фигур может быть Константин Дмитрий Мурузи († 1783), служивший с 1761 г. при господаре Молдавии, а позднее вторым и великим драгоманом Османской империи. Впрочем, не менее привлекательными кандидатами на роль Составителя могут оказаться и Александр Ипсиланти (1725–1805), и даже любой настоящий, бывший или будущий господарь Валахии или Молдавии, а также члены семьи господарей или одной из фанариотских семей.

Разумеется, все эти вопросы идентификации личности Составителя можно было бы решить, имея доступ к автографам соответствующих лиц. Другой возможный путь – документальное подтверждение служебной цепи отношений де ла Роша как, например, посланника Молдавии в Польшу, а Наниса как секретаря Составителя рассматриваемого сборника.

Используя приведенную выше несколько условную схему тематического деления текстов, охарактеризуем их содержание и пропорции составляющих сборник материалов, основываясь на названиях, данных им Составителем. Таким образом, предлагаемый ниже обзор не раскрывает множество имен и событий, упомянутых в самих документах.

Материалы, описывающие события 1766–1767 гг., можно разделить на две основные группы как: 1) имеющие внутренние, польские источни-

ки; и 2) внешние по отношению к Польской Короне. В числе первых отметим материалы сеймов, состоявшихся в октябре–ноябре 1766 г. (с. 73–204); различные решения, постановления и заявления диссидентов или конфедератов (с. 233–239, 963–975, 977–992), в частности, генерала «Потитзея» (с. 717–718), старосты Павла Грибовского из Конопницы (с. 933–940); Кароля Станислава Радзивилла (с. 1000–1002); заявления краковского епископа Каэтана Солтыка (1715—1788) (с. 611–614, 674–678), короля Станислава Августа (1732–1798) (с. 998–1000). Внешними источниками назовем: со стороны России – заявления Екатерины II (с. 209–223, 241–244, 299–308, 718–719, 807–826), Н. В. Репнина (1734–1801) (с. 716), Н. И. Панина (1718–1783) (с. 827–834); со стороны других государств – заявления или обращения папы Климента XIII (1693–1769) (с. 606–610, 841–845, 911–915), короля Великобритании Георга III (1738–1820), переданное через посла Великобритании в Польше (в 1763–1778 гг.) Томаса Вругтона (Thomas Wroughton) (с. 251–254), обращение короля Дании Христиана VII (1749–1808) к польской шляхте, переданное послом Арманом де Сан Сафорином (Armand François Louis de Mestral de Saint-Saphorin, 1738–1805) (с. 245–249), короля Швеции Адольфа Фридриха (1710–1771) (с. 916–923), короля Испании Карла III (1716–1788) (с. 1003–1012), посла Пруссии Георгия (Гедеона) Бенуа (Benoit/Benedictus) (с. 225–232, 837–840), выдержки из лейденских газет (с. 257–296, 403–408, 1013–1020).

В качестве исторического обрамления или фона Составитель на протяжении всего состава сборника расположил тексты или выдержки из следующих документов: Люблинская уния 1569 г. (с. 309–310), польско-русский договор 1686 г. (с. 320–321), справка о Сейме 1686 г. (с. 311), королевский указ о диссидентах 1715 г. (с. 312–313), статьи договора польской шляхты и короля Станислава Августа на сейме 1764 г. (с. 1–47), донесение Г. К. фон Кейзерлинга (1697–1765) и Н. В. Репнина от 14 сентября 1764 г. (с. 297–298), а также ряд документов, связанных с подписанием Оливского договора 1660 г. и некоторых других договоров (с. 314–319, 925–932).

Свои собственные умозаключения по поводу польских событий Составитель называет «поучениями» и «размышлениями». Таковыми являются его «поучения» о некатолических вероисповеданиях (с. 49–71, 941–962), пояснения к структуре текста записок (с. 256), «размышления» о событиях на варшавских сеймах 1766 г. (с. 847–910), а также три короткие заметки: о престолонаследии в России (с. 1021–1024 б), о происхождении названия Польша (с. 1025–1026) и о Венгрии (с. 1027–1028).

Наконец, около 400 страниц рукописи занимают тексты «экстрактов» из 64 писем или донесений прямых или косвенных корреспондентов

Составителя (с. 323–397, 408–605, 615–622, 645–672, 679–715, 725–804). Последовательно представлены письма января–декабря 1767 г. Большая часть писем написана де ла Рошем. К сожалению, не все заголовки Составителя в равной степени раскрывают имена корреспондентов и адресатов. Достоверно к Нанису были направлены 11 писем де ла Роша, однако еще 38 писем без указания адресата, скорее всего, также предназначались ему для дальнейшей пересылке Составителю. Письма других лиц или к другим лицам единичны. К Григорию Гике или «господарю» направлены четыре письма де ла Роша и одно Наниса. Одно из писем Наниса было адресовано де ла Рошу и четыре его письма – к Составителю. Также к Составителю писали два его «шпиона» из пределов Российской империи и кто-то из Рима. Еще одно письмо получил Нанис от начальника львовской почты Деимаса. Содержание писем полностью соответствует задачам Составителя, если под таковым понимать лицо, ответственное за польско-российское направление внешней политики будь-то Молдавии или Османской империи. В донесениях тщательно отслеживаются все поступки иностранных послов в Варшаве, события на сеймах, в королевском дворе, в Литовском герцогстве, в среде диссидентов и т. д. Особое внимание уделено политике России и военным приготовлениям на границе. Небезынтересными для сегодняшнего читателя могут быть и упоминания о менее значительных событиях тех лет: о прибытии будущего французского посланника в Крымском ханстве Франсуа де Тотта (1733–1793), о «татарском шпионе» крымского хана Арслан Гирея (1692–1767), о закупке лошадей в Молдавии и др.

При определении целей Составителя следует учесть ряд обстоятельств. Так, владея многими языками, он вряд ли нуждался в переводах на новогреческий для понимания донесений или сути происходящих событий. Стало быть, тексты были составлены, скорее, для удобства стороннего и, конечно, «новогреческого» читателя. Сам составитель в начале одного из разделов с «размышлениями» (с. 847) так сформулировал свою задачу: «таким образом, принимая во внимание этот мой долг [изучения событий в Польше – *Е. Ч.*], а также настоятельные просьбы друзей, я постарался записать и предоставить свету для познания не только лишь мои собственные размышления о данном предмете, но также высказанные в беседах известных мудрецов».

Время написания части текстов легко определяется по датам в заголовках, но касаются они, за редкими исключениями, донесений от де ла Роша и Наниса начиная с марта 1767 г. Как правило, в развернутом заголовке после даты составления текста относительно полученного письма следует слово «перевод» и далее указания на имена корреспондентов, ад-

ресатов, дату и место написания писем. К сожалению, эта схема выдержана далеко не во всех случаях. Но можно предположить, что все письма от де ла Роша и некоторых других агентов представлены именно в переводах и были предварительно дешифрованы из цифровых сообщений, а также то, что их адресатом был скорее Нанис, чем сам Составитель. Последняя дата в рукописи — 15 января 1768 г. Очевидно, это время обработки и перевода последнего из писем де ла Роша к Нанису от 30 декабря 1767 г., переданного Составителю.

Тексты «текущих событий» 1766–1767 гг., скорее всего, были написаны непосредственно после их свершения, но конкретные даты составления текстов в рукописи, как правило, отсутствуют. При этом хроника событий постепенно обростала дополнительными документами: историческими справками и поучениями Составителя. Тексты записывались на разноформатных листах бумаги различного происхождения, позднее сложенных в тетради с различным их количеством (чаще в 4 или 8 листов), но эти последние заполнялись не до конца, а «как получится». Поэтому в рукописи осталось множество чистых страниц. В ряде случаев это можно объяснить наличием в конце некоторых донесений слов «далее следует такой-то документ», относящихся к приложениям, но сами эти документы так и не были представлены.

Большая часть текстов записана двумя лицами. При этом «главным» Составителем следует, по-видимому, считать лицо, составившее «содержание» сборника на л. I–II и тексты на с. 1–198, 238–306, 318–335, 344–370, 411–426, 443, 472–474, 525–552, 604–609, 666–681, 693–729, 767–778, 791–834, 921–932, 977–992, 1013–1020. Ему же принадлежат различные правки, маргиналии, глоссы, заглавия и т. п. по всем текстам рукописи. Этому Составителю «помогали» еще пятеро, иногда продолжавшие его тексты буквально «с половины строки». Первый из них написал вторую значительную часть сборника. Это с. 209–232, 306–317, 371–378, 427–440, 461–467, 477–507, 553–604, 609–665, 674–678, 682–691, 730–765, 778–790, 837–981, 933–940, 963–975, 993–1012, 1021–1028. Его почерк отчасти схож с почерком основного Составителя. В текстах этого писца почти нет правок и маргиналий, но некоторые записи сделаны от первого лица, в частности это упомянутые «поучения» и «размышления». Из всего этого следует, что записки Составителя в этой «второй» части были переписаны начисто другим лицом. Продолжали тексты Составителя писцы с. 198–204, 509–519; с. 443–446; и с. 469–472. Интересно отметить, что на с. 198–204 писец использовал чернила с золотым порошком. Отдельные документы внутри записок написаны еще тремя лицами: 1) с. 335 а – 337; 2) с. 379–397, 941–962; 3) с. 403–410.

Преобладающее число страниц рукописи организовано согласно определенным стандартам с четким соблюдением количества строк и размеров поля текста. Записи писцов отдельных небольших частей записок, почти всегда столь же грамотные с точки зрения правописания, часто более небрежны в отношении организации страницы, и их тексты порой занимают все ее пространство.

Образовавшаяся со временем стопка бумаг с различными записями была позднее, но, возможно, уже в 1768 г., оформлена в отдельный сборник документов. При этом не была соблюдена хронология появления самих документов. Неясна и структурная организация сборника, иными словами, «можно было бы сделать лучше», рациональнее. Трудно понять, почему, например, при переплетении рукописи все письма не составили один раздел, а были «разбавлены» другими тематическими частями. Тем не менее, в этом не вполне корректном виде рукопись была переплетена. При этом были частично срезаны маргиналии, но оставлены верхние поля с заглавиями на двух страницах (с. 525, 530), загнутые вовнутрь. Также «пощадил» ряд боковых помет Составителя, выходящих за рамки среднего размера блока. Чистые листы при переплетении тетрадей не изымались, так как их удаление могло нарушить качество шивки рукописи. Однако пять таких чистых листов были позднее вырезаны. В начале рукописи на пронумерованных Составителем листах сохранилось ее оглавление, но оно не закончено: включает заглавия до с. 257. При этом пагинация Составителя, не всегда верная, продолжается до с. 363. На сегодняшний день очевидна потеря лишь двух листов между незаполненной с. 328 и с. 333 (на которой находится продолжение одного из писем).

Можно предположить, что в период составления сборника имела место некая необходимость обсуждения польских событий в «греческом» кругу или, по крайней мере, на греческом языке. Учитывая некоторые «поучительные» или исторические отступления Составителя, а также его прямую речь на с. 847 можно допустить, что он преследовал также некие научные или профессиональные цели, возможно, для просвещения будущих Молдавских господарей или дипломатов – общеизвестно, что именно греки-фанариоты в течение нескольких столетий служили Османской империи на этом поприще. Возможно, однако, и то, что записки являлись в свое время основой для докладов «вышестоящим», каковыми могли быть господарь Молдавии или чиновники Высокой Порты.

В заключение следует отметить, что польские события того же периода описаны на страницах еще одной греческой рукописи (№ 549), хранящейся в библиотеке Джуванийского подворья монастыря св. Екатерины на Синайской горе в Каире. Часть под названием «Τὰ συμβάντα τῷ ἔτει

1764 ἀνὰ τὴν Λεχίαν μέχρι ἔτους 1768» [События 1764–1768 гг. в Польше] находится в 12-й главе девятой книги церковной истории Афанасия Комнина Ипсиланти (1711 – после 1789) [5, с. 499]. Примечательно также, что автор, выпускник Падуанского университета, врач, скевофилакс Великой Константинопольской церкви, с детства имел непосредственное отношение к Молдавляхийским княжествам, а в 1760 г. был приглашен в Молдавию Григорием Гикой и был его протоспафарием. Таким образом, он также мог иметь какое-то отношение к рассматриваемому сборнику.

Актуальность подбора материалов, осуществленного Составителем, была совершенно очевидна для всех южных соседей Речи Посполитой. Вскоре после описываемых событий, осенью 1768 г., Турция потребовала от России вывести войска из Польши, что привело к началу русско-турецкой войны. Еще через год российские войска вторглись в Молдавию, и некоторые участники описанных в записках событий были арестованы. Как видим, частые упоминания де ла Роша и Составителя о российских войсках в Украине, готовых войти в Варшаву, если они предназначались для османских властей, оказались весьма полезной информацией. Столь же правдивыми были сообщения о внутренних и внешних врагах Речи Посполитой – одним из результатов международного мира 1774 г. стал «первый» раздел Польши между Россией, Пруссией и Священной Римской империей.

Сегодня сборник интересен нам как уникальный памятник восточно-европейской дипломатики, в котором причудливым образом переплелись и отразились различные этнические и конфессиональные интересы людей, рожденных в разных странах, воспитанных в разных национальных традициях, но волею судьбы встречавшихся для решения задач, направленных на реализацию политики тех государств, интересы которых они представляли.

Список использованных источников

1. Фонкич Б. Л. Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей / Борис Фонкич // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3. – М., 1983. – С. 368–379.
2. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии. Вып. I / Николай Петров. – Киев, 1875. – 281 с.
3. Чернухін С. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог / Євген Чернухін. – К. ; Вашингтон, 2000. – 378 с.
4. Saint-Pierre, J.-H.-B de. Etudes de nature / par Jacques Henri Bernardin de Saint-Pierre. – Hambourg, 1797. – Т. 3. – 378 р.

5. Бенешевич В. Н. Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае. Т. 1 : Замечательные рукописи в библиотеке Синайского монастыря и Синаеджуванийского подворья (в Каире), описанные архимандритом Порфирием Успенским. Издание Имп. Академии наук, исполненное на завещанные ей еп. Порфирием средства / под ред. и с доп. В. Н. Бенешевича. – СПб., 1911. – 664 с.

References

1. Fonkich, B. L. (1983). Antonin Kapustin kak sobiratel grecheskikh rukopisei [Antonin Kapustin as a collector of Greek manuscripts]. In *Drevnerusskoe iskusstvo. Rukopisnaya kniga* [Old Russian art. Handwritten book], Is. 3, pp. 368–379. Moscow. [In Russian].

2. Petrov, N. I. (1875). *Opisanie rukopisei Tserkovno-Arkheologicheskogo Muzeia pri Kievskoi Dukhovnoi Akademii* [Description of the manuscripts of the Church Archaeological Museum of Kiev Theological Academy] (Is. 1). Kyiv. [In Russian].

3. Chernukhin, Ye. (2000). *Hretski rukopysy u zibranniakh Kyieva: kataloh* [Greek manuscripts in Kyiv collections: catalog]. Kyiv, Washington. [In Ukrainian].

4. Saint-Pierre, J. H. B. de. (1797). *Etudes de nature* (Vol. 3). Hambourg. [In French].

5. Beneshevich, V. N. (1911). *Opisanie grecheskikh rukopisei monastyria sv. Ekateriny na Sinae* [Description of Greek manuscripts of Saint Catherine's Monastery in Sinai]: Vol. 1. *Zamechatelnye rukopisi v biblioteke Sinaiskogo monastyria i Sinaedzhuvaniiskogo podvorja (v Kaire), opisannye arkhimandritom Porfiriem Uspenskim. Izdanie Imp. Akademii nauk, ispolnennoe na zaveshchannye ei ep. Porfiriem sredstva* [Remarkable manuscripts in the library of Sinai Monastery and Sinai Jewenian Court (in Cairo) described by Archimandrite Porphyrius Uspensky. Edition of the Imperial Academy of Sciences, conducted at the expense of the money given in will of the Academy by the Bishop Porphyrius]. Saint Petersburg. [In Russian].

Ye. Chernukhin

The notes of the “Ottoman Diplomat” on the events in Poland in 1766–1767 in a Greek manuscript from the fonds of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

The content of the manuscript 199 p from the collection of Kyiv Theological Academy, donated by Archimandrite Antonin Kapustin, has been analyzed. The manuscript covers historical references on the state of Poland until 1766, the chronicle of the events in Warsaw in 1766–1767, the extracts from deciphered reports of the secret agents on events in Poland, military preparations of Russia and its role in the political destabilization of Rzeczpospolita, and the personal thoughts and opinions of the Compiler. A greater part of reports were drawn up by the agent of the Prince of Moldavia in Poland Monsieur de la Roche. All texts of the manuscript were written in Modern Greek. Judging from the reports and personal notes of the Compiler, one may presume that the book might be compiled by one of the Greeks-Phanariotes: a diplomat or even the great dragoman of the Ottoman Empire, possibly, someone of the future Moldavia or Wallachia Princes.

Key words: Poland, Moldavia, Wallachia, de la Rosh, Ottoman Empire, Phanariotes, diplomacy.

Е. К. Чернухин

Записки «османского дипломата» о событиях в Польше 1766–1767 гг. в греческой рукописи из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Рассматривается содержание греческой рукописи 199 п из собрания Киевской духовной академии, которая поступила от архимандрита Антонина Капустина. В составе рукописи – исторические справки о состоянии Польши до 1766 г., хроника событий в Польше 1766–1767 гг., выдержки из зашифрованных донесений агентов касательно польских событий, военных приготовлений России и её роли в политической дестабилизации Речи Посполитой, а также личные размышления и соображения Составителя. Большая часть донесений из Варшавы принадлежит агенту господаря Молдавии в Польше де ла Рошу. Все тексты рукописи написаны на новогреческом языке. Судя по содержанию донесений и личных записей Составителя, можно предположить, что составить сборник мог один из греков-фанариотов: дипломат либо великий драгоман Османской империи, возможно, кто-то из будущих господарей Молдавии или Валахии.

Ключевые слова: Польша, Молдавия, Валахия, де ла Рош, Османская империя, фанариоты, дипломатика.

**ПРИМІРНИКИ ВИДАНЬ ТВОРІВ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА
ЛАТИНСЬКИМ ШРИФТОМ
У ФОНДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглядаються 44 примірники семи видань польськомовних творів Лазаря Барановича з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Наводяться бібліографічні описи видань з повною назвою кожного твору, сигнатурами, фінгерпринтом, бібліографією. Аналізується художнє оформлення, особливості пагінації видань, дефектність, оправи та провенієнції примірників.

Ключові слова: українські стародруки латинським шрифтом, полемічна література, Лазар Баранович, українська поезія, художнє оформлення видання, оправа, провенієнції.

Одним із найвпливовіших українських церковних і державних діячів другої половини XVII ст. й одночасно одним із найяскравіших представників української літератури доби бароко є письменник-полеміст, богослов, проповідник, поет, меценат, ректор Києво-Могилянської академії, Чернігівський і Новгород-Сіверський архієпископ, місцеблжуститель київської митрополичої кафедри Лазар Баранович (бл. 1620–1693). Він був одним із найвизначніших членів киево-чернігівського гуртка вчених і письменників, до якого також належали Інокентій Гізель, Іоаникій Галатовський, Антоній Радивилівський, Теодосій Софонович, Варлаам Ясинський, Дмитрій Туптало, Іоанн Максимович, Інокентій Щирський, Леонтій Тарасевич та ін. Лазар Баранович упорядкував у Чернігові Єлеський Успенський і Троїцько-Іллінський, у Новгороді-Сіверському Спасо-Преображенський, у Батурині Крупицький Миколаївський монастирі. Реставрував своїм коштом Новгород-Сіверську Спаську церкву, Чернігівський Борисоглібський собор. Велику увагу приділяв освіті. Для друку богослужбових книг, а також власних творів заснував і власним коштом утримував друкарню, яка діяла з 1674 р. в Новгороді-Сіверському, з 1679 р. – в Чернігові.

Творчий доробок Лазаря Барановича розглядається у збірних працях з історії української літератури, літератури доби бароко, антологіях,

відповідних підручниках і посібниках; мовні, літературознавчі, богословські, суспільствознавчі, культурологічні аспекти його творчості, історико-книгознавчі особливості його видань вивчаються, стаючи предметом монографій, статей, кандидатських дисертацій [4; 10, с. 59–60; 11; 12; 17; 23; 26, с. 200–206; 27; 31]. Однак як його біографія, так і творча діяльність потребують подальшого дослідження. Книгознавчому аналізу видань і примірників творів чернігівського архієпископа присвячені роботи М. О. Максимовича, В. Н. Перетца, В. І. Барвінка, С. І. Маслова, Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельова та ін. [2; 3, с. 26; 13; 14, с. 26, 31, 34, 37; 15; 16; 19; 20]. У роботах М. А. Шамрай досліджуються маргінальні записи на сторінках кирилических видань Лазаря Барановича, зокрема зроблені його рукою [29, с. 72–81; 30].

Друкована спадщина Лазаря Барановича в історико-книгознавчому аспекті є помітним явищем в історії українського книгодрукування другої половини XVII ст. За каталогом Я. Запаса та Я. Ісаєвича вона складає 20 творів, написаних у роки перебування їх автора на чернігівській архієпископській кафедрі та виданих у Києві (друкарня Києво-Печерської лаври, 7 видань), Новгороді-Сіверському та Чернігові (власна друкарня, разом 13 видань). Серед усієї продукції новгород-сіверської друкарні (1674–1679) твори її засновника (8 видань), усі видані впродовж перших трьох років, становлять понад третю частину, а з моменту переведення друкарні до Чернігова і до смерті самого Барановича (1679–1693) частка його творів (5 видань у 1680–1683 рр.) значно зменшується і становить лише дев'яту частину всіх видань. Творів старослов'янською та українською мовою, виданих кирилическим шрифтом, фіксується за бібліографією дев'ять [5, № 431, 516–519, 524, 527, 603, 611], основна їх тематика – проповіді та панегірики. Найбільш значимі з них – це збірки проповідей «Меч духовний» 1666 р. та «Трубы словес проповідних на нарочитыя дни» (інша назва «Трубы на дни нарочитыя») 1674 р. Видань латинським шрифтом – одинадцять [5, № 475, 476, 493, 526, 537, 538, 539, 540, 593, 594, 615], усі вони містять твори польською мовою, часто із фрагментами латинською та старослов'янською мовами. Основна тематика польськомовних творів: релігійні оповіді, полемічно-публіцистичні трактати, поезії на різноманітні теми. І саме поетичні збірки, що містять вірші на богословські, агіографічні, суспільно-політичні, побутові та інші теми, становлять основну частину польськомовного літературного доробку Лазаря Барановича.

Статтю присвячено огляду примірників видань польськомовних творів чернігівського архієпископа, виявлених у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Цих видань вісім (фактично сім, як буде показано далі). Відсутні видання творів «Filar

wiary u grunt prawdy» (Новгород-Сіверський, 1675; рідкісне нині видання), «Księga rodzaïu» (Новгород-Сіверський, 1676) і «Carica nieba i ziemie preczistaya diawa Marija» (Чернігів, 1683) [5, №№ 526, 537, 615]. Далі подаємо інформацію про видання (у хронології друку) та їх примірники, наявні у фонді НБУВ. Всі вони побачили світ протягом десятиліття – в 1670–1680 рр., видані форматом 4°. Наводимо бібліографічні описи видань з повною назвою кожного твору, сигнатурами, фінгерпринтом (ідентифікатором стародруків, що являє собою групу знаків, узятих із визначених правилами сторінок тексту видання), бібліографією, пагінацією чи фоліацією, художніми особливостями видання. Подаємо дані про дефектність, оправи, написи, печатки та інші особливості виявлених примірників. Написи передано в адаптованій формі: кириличні літери, що не вживаються в сучасній українській або російській мові, замінено на відповідні сучасні букви, виносні вставлено на належні місця, скорочення та титла по-можливості розкрито у круглих дужках, написані разом слова розділено проміжками. Орфографію та пунктуацію написів збережено. Букви, які не вдалося прочитати, передано у квадратних дужках імовірними буквами чи знаком ?. Доповнення втрат через пошкодження матеріального носія та примітки від автора також узяті у квадратні дужки.

Перше латиноширифтне видання творів Лазаря Барановича – це збірка віршів православного агіографічного змісту «Żywoty świętych» («Життя святих») 1670 р. Інша назва цього видання – «Apollo chrześcijański opiewa zywoty świętych» («Християнський Аполлон оспівує життя святих»). Основний каталог українських стародруків Я. Запaska та Я. Ісаевича фіксує два видання під вказаними назвами з поясненням, що ці книги тотожні, за винятком перших трьох аркушів. По суті, під цими двома назвами – одне видання із загальним обсягом (без першого рахунку) у 209 аркушів. Відрізняються лише аркуші першого рахунку – кількістю, змістом, набором. Як буде далі показано, варіантів початкової частини видання насправді не два, а три.

Бібліографічні описи:

Baranowicz, Łazarz. Żywoty świętych ten Apollo pieie iak ci działali niech tak koždy dzieie. Na błogosławiącą rękę iako na takt iaki patrząc iasnie przewielebnego w Bogu Ie° Mosci oycza Łazarza Baranowicza archiepiskopa Czernihowskiego, Nowogradzkiego &æt: Chwalcie Boga w Świętych iego. Psalm: 150. Spiewalismy wam, a nie skakaliscie. Mat: 11. – [Kijów] : Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiej, 1670. – [6 або 4], 1–141, [4], 142–404, [14] s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [1], *₂, [1], A–R⁴, S⁴⁺², T–Z⁴, Aa–Zz⁴, Aaa–Bbb⁴; ⁴, ³ (варіант А), [2], A–R⁴, S⁴⁺², T–Z⁴, Aa–Zz⁴, Aaa–Bbb⁴; ⁴, ³ (варіант В) (літери: ABCDEF GHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ). Фінгерпринт: o.o, a.a, y.y, KoNi 3 1670A (ва-

ріант А); у.у, а.а, у.у, KoNi 3 1670А (варіант В). Бібліографія: [5, № 476; 24, с. 530; 26, с. 201; 32, с. 361].

Baranowicz, Łazarz. Apollo chrzescianski opiewa zywoty swiętych, z chwałą ich cnoty ucho skłon z ochoty. Na błogosławiącą rękę iako na takt iaki patrząc Iasnie Przewielebnego w Bogu Ie^o Mosci oycza Łazarza Baranowicza Archiepiskopa Czernihowskiego, Nowogrodzkiego &c. Chwalcie Boga w Swiętych iego. Psalm: 150. – [Kijów] : Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiej, 1670. – [8], 1–141, [4], 142–404, [14] s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [2], *₂, [1], A–R⁴, S⁴⁺², T–Z⁴, Aa–Zz⁴, Aaa–Bbb⁴; ⁴, ³ (літери: ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTU WXYZ). Фінгерпринт: е.* , е.іе у.у, KoNi 3 1670А. Бібліографія: [5, № 475; 26, с. 201; 32, с. 361].

Художнє оформлення видання характерне для оздоблення київських латиношрифтих друків: титул і текст у складених рамках із виливних прикрас; гравюри: Різдва (с. 8), зняряддя страстей Господніх (с. 66), терновий вінок і спис (с. 86); ініціали: «R» (с. 1), «P» (с. 89); кінцівка (остання сторінка); виливні прикраси (рамки, заставка, чотири кінцівки). Окремі назви та слова у віршах набрано великими готичними літерами. У варіанті «Apollo chrześciański» вміщено ще три гравюри: Богородиця з Богонемовлям (с. [3] 1-го рахунку), Російський герб і зображення вершника на пегасі з книжкою в руці (с. [4] 1-го рахунку). Цікавим своїм виглядом та історією використання є гравійований ініціал «R». Він фіксується вже в перших лаврських друках, наприклад у Анфологоні 1619 р., однак у цьому та кількох наступних виданнях він мав вигляд «P» (зображення також див.: [22, Ч. 132, № [6]]), найпізніше в Євангелії учительному 1637 р. Вже для видання «Тератургіми» 1638 р. (Kalnofoyski A. Teratourgema lubo Cuda...) його було перероблено на «R», і у такому варіанті він використовувався надалі.

З листів Лазаря Барановича кінця 1660-х – початку 1670-х рр., у яких автор згадує про друкування своїх творів, не зрозуміло, з якої причини аналізований твір вийшов під двома назвами, а також який із варіантів був початковим. У листі до случького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського (?–1678) від 13 січня 1670 р. чернігівський архієпископ повідомляє про те, що він відправив адресату «жития святых, описанные грубым нашим северским Аполлоном» [1, с. 105]. У такий спосіб автор міг передати як перший, так і другий варіант назви. Пізніше, в тому ж 1670 р. Лазар Баранович писав до Варлаама Ясинського (1627–1707), який у той час обіймав посаду ректора Києво-Могилянської академії та керував друкарнею Києво-Печерської лаври, про те, що відправив присвяту царевичу Федору [1, с. 117]. Лазар Баранович присвятив російському царевичу Федору Олексійовичу (1661–1682; московський цар з 1676 р.) лише один твір – аналізований. За примірниками НБУВ присвяту було вміщено як до

варіанту «Żywoty świętych», так і до варіанту «Apollo chrześcijański». Невелика кількість примірників видання, виявлених у фонді НБУВ і доступних для проведення аналізу, не дозволяє зробити остаточний висновок щодо того, який із варіантів є початковим.

Одним виданням називає цю збірку віршів С. І. Маслов у своїх «Етюдах з історії стародруків» [16], розподіляючи примірники на 3 групи, які він детально аналізує: групи А, В – «Żywoty świętych», група С – «Apollo chrześcijański» (тут ми використовуємо дані С. І. Маслова із додаванням інших подробиць). Примірники А у першому рахунку мають три нумеровані аркуші, на яких надруковано титул книги, віршоване звернення до Бога на звороті титулу, віршовану присвяту царевичу Федору Олексійовичу на нумерованих сторінках 3–4, віршоване звернення до читача на нумерованих сторінках 5–6. Другий аркуш має відповідну йому сигнатуру *₂ і є парним до першого аркуша, тим часом як третій аркуш не має пари і приклеєний до другого. Примірники В у першому рахунку мають два нумеровані аркуші без сигнатур із титулом книги, віршованим зверненням до Бога на його звороті та віршованим зверненням до читача на нумерованих сторінках 3–4. Текст титульних аркушів примірників А і В повністю співпадає, крім двох слів: скорочення &scat;/&с. на титулі та останнього слова у шостому рядку вірша на звороті. Так само співпадає текст аркуша зі зверненням до читача із кількома дрібними відмінностями: у примірниках В у рядку 23 два слова помилкові, під віршем немає підпису «AVTOR TENZE», натомість є кустод «OPIER». Головна відмінність примірників А і В полягає у використанні різних шрифтів і виливних прикрас, а також у різному наборі (різному розташуванні слів, насамперед на титулі). Так, на титулі примірників А текст набрано шрифтами прямого накреслення із заголовними літерами висотою 9 мм, 6 мм, 3 мм, 2 мм (останні використано в якості малих літер), шрифтом із малими літерами висотою 2 мм. Такими же шрифтами надруковано текст на трьох наступних сторінках першого рахунку. Вихідні дані набрано готичним шрифтом висотою 3,5 мм – великі літери, трохи більше 2 мм – малі літери; цей же шрифт є основним у виданні. На титулі примірників В використано шрифти із заголовними літерами висотою 8 мм, 5 мм, 3 мм, причому найбільші та частина середніх літер мають пряме накреслення, інші літери 5 мм та найменші літери мають похиле накреслення. Шрифт із малими літерами має висоту 2 мм. Готичний шрифт із висотою великих і малих літер 3 мм і 2 мм відповідно є менш рівним і розбірливим, ніж у примірників А, цим шрифтом набрано текст (крім заголовків) на с. [2–4] першого рахунку. Низька якість друку свідчить у даному випадку про недостатній рівень майстерності виконавця роботи. За накресленням шрифти двох по-

чаткових аркушів примірників В співпадають із шрифтами, якими видавалися книжки в новгород-сіверській, пізніше чернігівській єпископській друкарні. Аналогічно наборні елементи, використані для оздоблення перших сторінок у примірниках В, на відміну від примірників А, подібні до тих, які використано в інших новгород-сіверських, пізніше чернігівських виданнях. З огляду на це, С. І. Маслов зробив припущення, яке нам видається слушним, що частину накладу Лазар Баранович отримав у друкарні Києво-Печерської лаври без початкових аркушів, які (для примірників В) додруковував пізніше у власній друкарні – в Новгороді-Сіверському чи в Чернігові [16, с. 16].

Примірники С – «Apollo chrześciański» – у першому рахунку мають чотири нумеровані аркуші, на яких надруковано титул книги, віршоване звернення до Бога на звороті титулу, гравюри із зображенням Богородиці з Богонемовлям, російського герба та вершника на пегасі з книжкою в руці та відповідними віршами до гравюр на нумерованих сторінках 3–4, віршовану присвяту царевичу Федору Олексійовичу на нумерованих сторінках 5–6, віршоване звернення до читача на нумерованих сторінках 7–8. Так само, як у примірниках А, аркуш із присвятою (третій по порядку) має сигнатуру *₂ і є парним до першого аркуша, тим часом як другий і четвертий аркуші не мають пари і приклеєні, відповідно, до першого і третього. Шрифти та наборні елементи примірників С співпадають із такими ж у примірниках А на відповідних сторінках. Ті самі шрифти використано також на нумерованих сторінках 3–4. Набір співпадає на нумерованих сторінках 2, 6–8 примірників С і 2, 4–6 примірників А. На нумерованих сторінках 3 примірників А і 5 примірників С набір не співпадає лише у заголовку присвяти: «Do niasnieyszego hospodara carewicza u wielkiego xiazęcia Theodora Alexiewicza wszystkiew Wielkiey Małey u Białey Rvsi.» (примірники А), «Do niasnieyszego carewicza Theodora Alexiewicza» (примірники С); заголовки набрано великими літерами різних розмірів; у обох варіантах у слові «Alexiewicza» остання літера входить у рамку. Другий аркуш із гравюрами та віршами до них у примірниках С був очевидно доданий не одразу, адже, як зазначено вище, він приклеєний до першого, оскільки не має пари. Гравюра із зображенням Богородиці з Богонемовлям саме з цієї дошки (спочатку з написами, пізніше без написів) використовувалася також для оздоблення таких лаврських видань: Акафісти 1663 р., Ірмологій 1674 та 1698 рр., Часослов 1679 р. [25, № 1187]. Таким чином, усі початкові аркуші примірників А і С, на відміну від примірників В, було виготовлено в друкарні Києво-Печерської лаври.

Причина видання цього твору з двома варіантами назви та різною комплектацією початкової частини залишається нез'ясованою. Як зазначає

С. І. Маслов, «іноді заголовок, який має збірник в примірниках С, давав привід плутати «Apollo chrześciański» з другим твором Барановича – «Lutnia Apollinowa» К. 1671» [16, с. 19]. С. І. Маслов наводить як приклад розмірковування В. Н. Перетца, який припускає, що «Apollo chrześciański» – це неввірно передана назва твору «Lutnia Apollinowa» [19, с. 53], і навіть сумнівається в існуванні видання з назвою «Apollo chrześciański» [20, с. 226].

У фонді відділу стародруків та рідкісних видань (далі – ВСПВ) НБУВ зберігається один примірник «Żywoty świętych» (шифр In 5633, варіант А), один примірник «Apollo chrześciański» (шифр Р 1748) і один примірник без усіх аркушів першого рахунку, назву та варіант якого, таким чином, встановити неможливо (шифр In 721). У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВІК) виявлено чотири примірники збірки з назвою «Żywoty świętych» (Х 5/17, Соф.979^в, Соф.980(1) – усі варіант А, Соф.979^а – варіант В). Повним є лише примірник Соф.980(1). У примірнику In 5633 немає титульного аркуша, але за описаними вище особливостями наступних аркушів він належить до варіанта А. Примірник Х 5/17 зараховано до варіанта А умовно, оскільки титульний аркуш від іншого примірника (він менший за розмірами та містить інший шифр) приклеєно до с. 1 твору, аркушів із присвятою та зверненням до читача немає. На с. 1 написано назву твору, шифр примірника, вона містить провенієнцію. Її зовнішній вигляд, таким чином, свідчить про те, що вона якийсь час виконувала роль титулу, а наявний титульний аркуш було приклеєно пізніше. Так само умовно зараховано до варіанта А примірник Соф.979^в, оскільки аркуші першого рахунку відділені від блоку книги, третій аркуш відповідає варіанту А, але судячи з його зовнішнього вигляду (він більше обрізаний і забруднений), він вірогідно потрапив сюди з іншого примірника. У більшості примірників (In 721, In 5633, Х 5/17, Соф.979^в, Р 1748) немає всіх або частини аркушів третього рахунку, у примірнику In 721 немає також ряду сторінок основної частини твору.

У друкованій пагінації видання є значна кількість помилок, які однак не впливають на загальну нумерацію. Формула пагінації: [6, або 4, або 8], 1–32, 32–39, 41–64, 64–95, 97, 97–141, [4], 142–168, 179, 170–182, 188–196, 107, 198–302, 0333, 304–316, 324, 318–323, 317, 325–333, 338–339, 336–337, 334–335, 340–353, 254, 355–382, 833, 384–397, 348, 399–404, [14] с. У чотирьох примірниках (Х 5/17, Соф.979^а, Соф.979^в, Соф.980(1)) після колонцифри 21 йде число 23, потім 22, потім нумерація продовжується з числа 24, при цьому у колонцифрі 22 перша двійка перевернута. У примірниках Соф.979^а, Соф.980(1) замість 5 колонцифра 3. Окремі колонцифри надруковані нечітко або неповністю, нерівно по висоті, з проміжками між цифрами тощо, наприклад: 82, 115, 120, 143, 156, 224, 276, 300, 335

та ін. У зошиті S після аркуша S_3 (між с. 141 і 142) вшито подвійний аркуш без нумерації та сигнатур (арк. [S_4-S_5]); таким чином у зошиті разом 6 аркушів. Кустод на с. 141 відповідає початку тексту на доданому аркуші, а не на с. 142. Очевидно під час набору було пропущено два аркуші тексту, які було надруковано окремо і вставлено на належне місце. Не в усіх аналізованих примірниках ці два аркуші наявні (немає – X 5/17, Соф.979^a, P 1748), у примірнику In 721 їх вшито замість відсутніх с. 98–101. У примірнику X 5/17 у зошитах D (с. 25–32), Cc (с. 213–224), Dd (с. 221–228), Ss (с. 333–340) аркуші вшито в неправильному порядку. У примірниках Соф.979^a і Соф.980(1) на сторінці 105 в останньому рядку слова «Panie za te» виправлено шляхом наклеювання клаптика паперу з надрукованими словами «za człowiecze», у примірнику In 5633 відповідне виправлення зроблено чорнилом, у решті примірників виправлення немає.

У примірниках НБУВ незалежно від варіантів помічено також інші особливості. В усіх примірниках колонцифри 17, 25–32, 32, 35–36, 39, у примірниках Соф.979^a та Соф.980(1) також колонцифри 4, 3[тобто 5], 8 надруковано замість виливної прикраси у верхньому зовнішньому куті рамки, а не поряд із нею у смужці виливних прикрас, які складають верхню лінію рамки, як на інших сторінках. У всіх примірниках колонцифра 129 зміщена до центру верхньої лінії рамки на один набірний елемент порівняно з колонцифрама на інших сторінках, у колонцифрі 151 крапка стоїть перед числом. Також у всіх примірниках на сторінках 48, 140, 175, 242, 267 у рамці з виливних прикрас серед однакових елементів використано по одній інакшій виливній прикрасі, лише у примірнику P 1748 на сторінці 140, у примірнику X 5/17 на сторінці 175 немає у рамці іншого елемента. Загалом у всіх примірниках на багатьох сторінках набірні елементи, що складають рамки, укладені нерівно, часто перевернуті. У примірниках In 721, In 5633, P 1748, Соф.979^b на сторінці 253 фіксується інший набір тексту одного з підзаголовків, який до того ж входить у рамку. Також у примірниках Соф.979^a та Соф.980(1) помічено інший набір першого підзаголовку (перших 2 рядків) на сторінці 5, помилково пронумерованої як 3. Таким чином, особливості набору окремих примірників не залежать від того, до якого варіанту ми їх зараховуємо, а відтак свідчать про те, що час і послідовність комплектування примірників по варіантах, які ми виділяємо за аркушами першого рахунку, не відповідають часу та загальній послідовності друку примірників видання.

Більшість примірників розглянутої збірки віршів мають шкіряні оправи XVII–XVIII ст.: два примірники оправлені в дошки (P 1748, Соф.980(1)), три – в картон (X 5/17, Соф.979^a, Соф.979^b), обтягнутий коричневою чи темно-коричневою шкірою. Дві оправи прикрашені

тисненими орнаментальними рамками та смужками, в середниках – монограмою Ісуса Христа в ромбоподібному обрамленні (розміри: висота 89 мм, ширина 64 мм; Соф.980(1)) і зображенням коронованої Богородиці з Богонемовлям (?) на півмісяці, з квіткою в правій руці (розміри: висота 51 мм, ширина 38 мм; X 5/17). У примірнику X 5/17 на нижній кришці оправи орнаментальні смужки розташовуються в нехарактерний спосіб – перехрещуються у вигляді косоного хреста. На оправах із дерева збереглося по одній застібці та залишки другої, на оправах із картону – дві пари шкіряних зав'язок на одній і залишки зав'язок на іншій. Примірник Соф.980(1) переплетено у конволюті разом з іншим твором Лазаря Барановича «Lutnia Apollinowa», який буде розглянуто далі. Оправа примірника In 721 виготовлена з картону, обклеєного коричнево-чорним «мармуровим» папером, корінець і кутики з коричневої шкіри. На корінці – тиснення золотом (з помилками): «owenczeni/kach» (тобто «o męcennikach»). Оправа примірника In 5633 не збереглася, блок книги зберігається в пергаментній оправі від іншої книги.

Майже всі розглянуті примірники містять провенієнції, які засвідчують їхню приналежність до книгозбірень різних осіб або установ. На корінцях оправ більшості примірників збереглися наліпки чи їх залишки з бібліотечними шифрами. Примірник X 5/17 з бібліотеки Києво-Печерської лаври має відповідний шифр, напис «Ex Libris Sanctæ Magnæ Lauræ Piecz[ariensis]» (кінець обірвано), наліпку з шифром. Крім того, на с. 1 міститься напис «ex Libris Michalewicz. em[p]tus 1725. d.(ie) Iunij.», що засвідчує факт купівлі книжки Софронієм Михалевичем (Мигалевичем; ?–1748), який з 1722 р. був викладачем, потім професором богослов'я, у 1731–1732 рр. ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії, одночасно архимандритом Московського Заіконоспаського монастиря, з 1738 р. – архимандритом Гамаліївського Харлампіївського Різдва Богородиці монастиря (нині с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл., Україна) [10, с. 360–361; 28, с. 50–51]. На сторінках 1–35 містяться два посторінкові написи, другий з яких доповнює перший: «Сия Кнїга Глаголемая Животы С(вя)тыхъ оттець отца Іоанна І о(т)ца вербовскаго Феодоровича ц(е)ркви С(вя)таго Пророка Їлии Фезъвитенина Могилевскаго Стоячого за речькою Добровоною Хто еи украдетъ тому рука отпадетъ», «Я же Купивъ Іеромонах Софрони Мїгалевичъ: от отца Іеродїякона Макарія». Таким чином, до того, як Софроній Михалевич у 1725 р. придбав цю книжку, вона перебувала в Іллінській церкві в Задубровенській частині Могильова (м. Могильов, Республіка Білорусь; Іллінська церква очевидно не збереглася. Див. про неї згадку: [18]). Як зазначалося вище, в цьому примірнику аркуші зошити D (с. 25–32) вшиті в неправильному порядку. Напи-

си було зроблено після опрацювання книжки, адже слова в них ідуть послідовно. Можемо припустити, що ця книжка було опрацьовано в Могильові.

Чотири примірники з бібліотеки Київського Софійського собору (Соф.979^a, Соф.979^b, Соф.979^c (діючий шифр Р 1748), Соф.980(1)) також ідентифікуються за шифрами та печатками. Крім того, на титульному аркуші примірника Соф.979^a міститься напис «Ex lib:(ris) Stephani Nowosielski Sacerdotis». На форзацах чорнилом різними мовами написані цитати та вірші, зокрема вірш у 22 рядки на честь отця Кипріяна Дзуньковського, викладача в класі синтаксими неназваного, можливо Чернігівського колегіуму, від жовтня 1710 р. із заголовком «Ima [=prima] Ora(ti)o Patri admodu(m) R(everen)do Sypriano Dzunkowski Schol.(astico) Sy(n)taxe 1710 mense octobris (die) 2da. [=secunda]» (текст вірша див. у Додатку). У примірнику Соф.979^b титульний аркуш містить напис «Ex libris X. Hier:(onimi) Ły[ch]jicki mp», натомість на звороті третього аркуша першого рахунку, який, як зазначалося вище, імовірно походить з іншого примірника, є напис «Ex Libris Theodori Wykowski». Детальнішої інформації про названих осіб віднайти не вдалося. У примірнику Р 1748 на форзацах та с. 396 містяться написи кириличним і латинським шрифтом, переважно фрагменти молитов.

У примірнику In 721 на нижньому форзаці проставлена печатка Голвної книжної палати за 1919 р., в яку олівцем вписано № 5729. На корінці витиснено ініціали «J.Z.» (розміри: висота 3 мм, ширина 7 мм). Як зазначалося вище, цей примірник неповний, у ньому немає, зокрема, початкових аркушів до с. 16 включно. Замість них при опрацюванні вшито 9 чистих аркушів, причому парним до аркуша, однією стороною приклеєного до верхньої кришки оправы, є не перший, а п'ятий за рахунком чистий аркуш. На перших двох аркушах зроблено чорнилом написи про назву книжки: «(?) Łazarza Baranowicza. B. I. ...? Żywoty Świętych – (?) 1670. w Kijowie.» (на 1-му арк.), «Żywoty Świętych ten Apollo pieie Jak ci działali, niech tak każdy dzieje Przez Przewiel.(ebnego) Łazarza Baranowicza Archiepisc.(opa) Czernihowskiego, Nowogrodz.(kiego) i t d. z Typografiej Kijowo-Peczerskiej 1670.» (на 2-му арк.). На нижньому форзаці олівцем зроблено помітку: «Całe dzieło zawiera 404 Str.(on)», оскільки останніх аркушів, починаючи від с. 399, у примірнику немає.

Одночасно з розглянутим твором Лазар Баранович віддав у лаврську друкарню іншу збірку віршів – «Lutnia Apollinowa» («Аполлонова лютня»). Її він, очевидно, вважав більш значимою, оскільки саме про неї – «свого (польського) Аполлона» – часто згадував у листах до різних адресатів за 1669–1670 рр. Відсилаючи рукопис збірки печерському архімандриту Інокентію Гізелю (бл. 1600–1683) для підготовки до друку, він

просив про рецензування свого твору «усіма київськими отцями ігуменами». Бажаючи якнайшвидше побачити «свого Аполлона» у друкованому вигляді, Лазар Баранович навіть повідомляв про те, що архимандрит Чернігівського Слєцького Успенського монастиря Іоаникій Галятовський (бл. 1620–1688), твір якого «Месія правдивий» у 1669 р. якраз друкувався в Києві, погоджується відкласти друк свого твору на користь збірки свого вчителя та старшого товариша [1, с. 75]. «Lutnia Apollinowa» однак вийшла друком лише в 1671 р. Вона містить понад тисячу віршів, згрупованих за різними тематичними циклами, її загальний обсяг – 296 аркушів.

Бібліографічний опис видання:

Baranowicz, Łazarz. Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa. Na błogosławiaćą rękę iako na takt iaki patrząc Iasnie w Bogu Przeoswieconego Iego Mosci oycza Łazarza Baranowicza Archiepiskopa Czerniehowskiego Nowogrodzkiego u wszytkiego Siewierza. – [Kijów] : Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiey, 1671. – [8], 542 [i. e. 552], [32] s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [4], A–Z⁴, Aa–Zz⁴, Aaa–Www⁴, X–Z⁴, z⁴ (літери: ABCDEFGHIKLMNOPQRSTUVWXYZ). Фінгерпринт: i.a, a.a, e,e, YpPr 7 1671A. Бібліографія: [5, № 493; 26, с. 201; 32, с. 358].

Більшість елементів художнього оформлення подібні до використаних у попередньо розглянутому виданні: титул і текст у складених рамках із виливних прикрас; гравюри: Богородиця з Богонемовлям (с. [3] 1-го рахунку), Російський герб і зображення вершника на пегасі з музичним інструментом (лірою?) в руці (с. [4] 1-го рахунку); зображення хрестів і двох варіантів графічного представлення символу Христа у вигляді букв «IHS», поєднаних із зображенням серця, накладеного на чотири списи, та хреста (с. 147–161, 544–546, 519), гравюрка із зображенням шовкопряда (з написом «bomбух»); розміри: висота 26 мм, ширина 23 мм; с. 520); кінцівки (с. 542 [тобто 552], [31]); виливні прикраси (рамки, заставка, три кінцівки). Окремі слова у віршах набрано великими готичними літерами. Зображення Російського герба відтиснуто з тієї ж дошки, що у виданні «Apollo chrześciański». Гравюра із зображенням Богородиці з Богонемовлям із цієї дошки використовувалася також для оздоблення таких лаврських видань: Ірмолой 1674 та 1698 рр., Часослов 1679 р., Псалтир 1697 р., творів Лазаря Барановича «Труби словес проповідных» і «Труби на дни нарочитыя» 1674 р. тощо [25, № 1420].

У фонді ВСРВ зберігається чотири примірники видання «Lutnia Apollinowa» (шифри Р 1357, Іп 5152, Іп 5153, Іп 5428), у ВІК виявлено сім примірників (ВХХХІІІ 6/181, Х 5/15¹⁻³, Х 5/18, Соф.980(2), Соф.981). Усі примірники неповні. В семи немає двох аркушів першого рахунку з гравюрами та присвятою російському царевичу Івану Олексійовичу (1666–1696;

московський цар з 1682 р.). Судячи з деяких особливостей інших аркушів першого рахунку, а саме того, що на звороті титульного аркуша (!) проставлено сигнатуру **, на лицьовій частині аркуша з віршованим зверненням до читача – сигнатуру ***, на його звороті – кустод «Z Роко», який відповідає заголовку на с. 1, можна припустити, що два аркуші з гравюрами та присвятою друкувалися окремо та були додані до, цілком імовірно, частини накладу між титульним і аркушем зі зверненням до читача. У примірнику Р 1357 при проведенні реставраційних робіт (у НБУВ) та виготовленні нової оправи аркуші першого рахунку помилково вшити в неправильному порядку: 1, 4, 2, 3. У примірнику Соф.980(2) немає тексту на с. [3] 1-го рахунку (тобто не надруковано гравюру із зображенням Богородиці з Богонемовлям і відповідних віршів), на с. [4–6] – інший набір, ніж у примірнику Р 1357, насамперед у розміщенні одних рядків відносно інших, використанні неготичного шрифту для друку окремих слів, а також у другому заголовку на с. [5]: «DO NAIASNIEYSZE° CAREWICZA Y WIELKIEG° / Xiążęcia IANA alexiewicza wszystkiew, / wielkiew, małew, y białew Rvsi.» (Соф.980(2)), «DO NAIASNIEYSZE° HOSPODARA CAREWICZA / y wielkie° Xiążęcia IANA alexiewicza wszyst-/kiew, wielkiew, małew, y Białew Rvsi.» (Р 1357); також помічено відмінності в наборі на с. 2: на початку шостого знизу рядка використано букви з різних шрифтів. У семи примірниках немає всіх аркушів, в трьох примірниках – частини аркушів третього рахунку. У примірнику Соф.980(2) навіть заклеєно кустод на останній нумерованій сторінці. Два примірники (In 5152, X 5/15³) мають значні втрати аркушів, наявні аркуші перебувають у поганому стані збереження; на внутрішній стороні верхньої кришки оправи обох примірників приклеєні фрагменти зворотної сторони титульного аркуша. В примірнику Соф.981 титульний аркуш має значні пошкодження, кілька наступних аркушів – також пошкоджені з частковою втрагою тексту.

У друківаній пагінації видання є значна кількість помилок, які однак не впливають на загальну нумерацію, помилковою є остання колонцифра. Формула пагінації: [4+4], 1–12, 31, 14, 51, 16–153, 146, 155–193, 196, 193, 196–197, 200, 197, 200–209, 201, 211–313, 316, 313, 316–317, 320, 317, 320–344, 335, 346–358, 356, 360–369, 372, 369, 372–373, 376, 373, 376–389, 3900, 391–457, 462, 453, 460–461, 458–459, 464–544, 539, 546–547, 38, 543, 550–551, 542 [тобто 552], [32] с. У шести примірниках (Р 1357, In 5152, In 5153, In 5428, X 5/15³, Соф.980(2)) є додаткова помилка в пагінації: замість 416 надруковано 414. У всіх примірниках колонцифру 51 [тобто 15] надруковано замість виливної прикраси у верхньому зовнішньому куті рамки, а не поряд із нею у смужці виливних прикрас, які складають верхню лінію рамки, як на інших сторінках. У всіх примірниках у колонцифрах 6, 14,

32 крапка стоїть перед числом, колонцифра 21 має вигляд «21/», у колонцифрах 358, 376[тобто 374] цифра 3 перевернута. У примірнику Р 1357 на с. 404 між зовнішньою вертикальною лінійкою рамки та початком третього рядка відбився, вірогідно, пробільний елемент.

Більшість примірників збірки віршів «Lutnia Apollinowa» має шкіряні оправи XVII–XVIII ст. П'ять примірників оправлено в дошки (In 5152, In 5153, ВХХХІІІ 6/181, X 5/15¹, Соф.980(2), останній у складі конволюта разом із розглянутим вище виданням), обтягнуті темно-коричневою шкірою. Для одного примірника (X 5/15³) оправу виготовлено з пресованих макулатурних аркушів із рукописними текстами, для трьох – з картону (X 5/15², X 5/18, Соф.981), також обтягнутого коричневою чи темно-коричневою шкірою. Оправи мають характерні тиснені елементи оздоблення. Примірник In 5152 – орнаментальні рамки та смужки, середник ромбоподібний, тиснений золотом (розміри: висота 90 мм, ширина 64 мм; зображення нечітке); застібки не збереглися. Примірник In 5153 – орнаментальні рамки, в середнику тиснене золотом зображення Ісуса Христа, напис по колу «IESVS CHRIST(US) FILI(US) DEI VIVI SALVATOR MVNDI REX REGVM ET DOMIN(US) DOMINANTI(US)» (розміри: висота 61 мм, ширина 48 мм); збереглася одна застібка, другу втрачено. Примірник ВХХХІІІ 6/181 – орнаментальні рамки та смужки, в середнику – «Розп'яття Ісуса Христа з двома передстоячими» (розміри: висота 37 мм, ширина 30 мм); застібки не збереглися. Примірник X 5/15¹ – частково затерте тиснення на обох кришках, сюжет якого скомпонований із кибалкових наріжників із чотирма євангелістами та середника із зображенням церкви (?); оправа, ймовірно, виготовлялася для книжки іншого розміру (іншої ширини), оскільки зображення зсунуте вбік, що особливо помітно на нижній кришці; застібки не збереглися. Для форзаців використано аркуші з фразами, написаними по кілька разів, очевидно в процесі навчання каліграфії. Примірник X 5/15³ – лінійні рамки, орнаментальні смужки, в середнику – тиснене золотом зображення Ісуса Христа (розміри: висота 41 мм, ширина 37 мм); застібки не збереглися. Примірник X 5/15² – лінійні рамки, орнаментальні смужки, в середнику – «Розп'яття Ісуса Христа» з однією фігурою, що стоїть на колінах (Марія Магдалина?) (розміри: висота 32 мм, ширина 18 мм); обріз червоний. На верхній кришці оправи – паперова наліпка з написаною назвою твору «Лютня Апполлунова». Примірник X 5/18 – орнаментальні рамки, тиснені золотом; обріз червоний, крапчастий. Примірник Соф.981 – орнаментальні рамки, в середнику на верхній кришці – тиснене золотом «Розп'яття Ісуса Христа» з однією фігурою, що стоїть на колінах (Марія Магдалина?) (розміри: висота 38 мм, ширина 19 мм), у середнику на нижній кришці – тиснене зображен-

ня Богородиці з Богонемовлям на півмісяці (розміри: висота 39 мм, ширина 17 мм); дві застібки; обріз червоний, крапчастий. Оправа примірника In 5428 виготовлена з картону, обклеєного світлим «мармуровим» папером, корінець і кутики – з коричневої шкіри. На корінці – залишки коричневої паперової наліпки з написаними прізвищем автора та назвою твору: «Łaz. Baran[owicz] / LUTNIA / APOLINOWA». Оригінальна оправа примірника P 1357 не збереглася, нову оправа виготовлено в НБУВ у 2003 р. з картону, обтягнутого чорною шкірою.

Більшість примірників має провенієнції – печатки, написи, шифри на наліпках, форзацах або титульних аркушах – переважно київських книгозбірень: Київської духовної академії (ВХХХІІІ 6/181), Київської духовної семінарії (P 1357), Києво-Печерської лаври (X 5/15¹⁻³, X 5/18) та Київського Софійського собору (Соф.980(2), Соф.981). Деякі з цих примірників мають також інші написи. Так, примірник P 1357 до того, як потрапив до бібліотеки Київської духовної семінарії, перебував у Київському Пустинно-Микільському монастирі, про що свідчить напис «Ex libris Nicolai Eremitici». Титульний і наступний аркуші примірника ВХХХІІІ 6/181 містять декілька написів різного часу, два з яких закреслені: «Dono habeo a [per] Illuſtri P(ad)re Michaelē Leż[a]yſki Archimandrita Novogrodensī. S: Benefactore meo N Z [=Nicolaus Żakowski?]», «Ex Libris Nicolai Żakowski», «Сия Книжка мне [далі щільно закреслено] По небожчику Николаю Жанковскомъ Досталася. ахча: [=1691] Року Ген:(варя) к: [=20]», «Ex Libris Antonij Romanowski», «Ніс Liber Gregorij Romanowski». На нижньому форзаці біля корінцевого згину міститься, напевно, кінець напису: «Szkole. Roku 1816.». З названих осіб, яким у різні часи належала книжка, Михайло Лежайський (?–1699) з 1670 р., після переїзду Лазаря Барановича до Чернігова, і до кінця свого життя був архімандритом Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [9, с. 57]. У примірнику X 5/15³ є написи «Ex libris Timothaej Alexandrowicz» (верхній форзац), «Іоа(n)nes Lawrowski» (с. 438). Перша згадана особа – це, можливо, Тимофій Александрович (1714–1746), викладач Києво-Могилянської академії, поет і теоретик поетичного мистецтва [10, с. 30–31]. Примірник Соф.981 за посторінковим написом на с. 204–207 «Ex Libris Ioannis Miguræ Metropolis Kijoviensis Archidiaconi 1706. Augusti 1ma [=prima] [die]» належав визначному українському граверу, іконописцю, поету Іванові Мигурі (?–після 1712), який у 1704–1709 рр. був архідияконом Київського Софійського монастиря, пізніше, до 1712 р. був ігуменом Батурицького Крупицького Миколаївського монастиря (нині в с. Осіч Бахмацького р-ну Чернігівської обл., Україна) [10, с. 361]. Примірник In 5153 містить напис «Ex libris Ioasaphi Maхumowicz», розташований на с. 1 між

верхньою лінійкою рамки та лінійкою з виливних прикрас, що відіграє роль заставки. У примірнику In 5428 на сторінках 35–117 міститься запис «Сия Книга Раба [Б] Василя Савича Сотника Города Суджанского тоя Ради дабы оному такъ Просту[?]ому якобы И воспятъ повернувшему [ся] везде би била вера Дана И симъ обь Добровольнии Просп[????] без удержания Почто в[ос]ведовство и сей ему Пашпортъ Данъ От в[и]шеположеного До вп[р]едь Прийду [??] числа 748 году м(е)с(я)ца Септеврия 28 Игумень Гаврииль Леопольской 3 братиеню.». Зміст тексту не зовсім зрозумілий, вірогідно через те, що не вдалося правильно розібрати всі слова в ньому, однак відомо, що Василь Савич був сотником Лубенського полку, Гавриїл Леопольський (?–01.01.1749) був ігуменом Густинського Троїцького монастиря (нині в с. Густиня Прилуцького р-ну Чернігівської обл., Україна) в 1730-х рр., Київського Видубицького Михайлівського монастиря на початку 1740-х рр., Гамаліївського Харлампіївського Різдва Богородиці монастиря в 1748 р. [28, с. 51]. В написі також згадане м. Суджа – сотенне місто Сумського полку (нині райцентр Курської обл., РФ).

Серед польськомовних творів Лазаря Барановича виділяється великий прозовий полемічний твір «Nowa miara starey wiary» («Нова міра старої віри»), написаний як відповідь на антиправославний трактат єзуїта Павла Бойма (Боїма; 1629–1670) «Stara wiara» (Вільнюс, 1668), у якому стверджувалися такі догмати католицької церкви як примат Папи та походження Святого Духа від Отця та Сина. Вже на початку 1670 р. чернігівський архієпископ відправив ігумену Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Теодосію Софоновичу (?–1677) рукопис відповіді на першу частину твору Бойма, в наступному році була підготовлена друга частина. Лазар Баранович у своїх листах закликав київських ієрархів, поперше, допомогти своїми порадами покращити його текст з метою дати достойну відповідь єзуїту, по-друге, долучатися до полеміки, оскільки «дело касается до всех нас, а потому ни как не следует нам молчать, чтобы не сказали, что кто молчит, тот выказывает свое согласие» [1, с. 103–110, 115–117, 142–144, 147, 151–156, 180 та ін.]. Твір «Nowa miara starey wiary» вийшов у власній друкарні Лазаря Барановича в Новгороді-Сіверському в 1676 р. загальним обсягом у 203 аркуші.

Бібліографічний опис видання:

Baranowicz, Łazarz. Nowa miara starey wiary, Bogiem udzielona Iasnie w Bogu Preoświeconemu Iego Mości oycu Łazarzowi Baranowiczowi Archiepiskopowi Czernihowskiemu, Nowogrodzkiemu y wszytkiego Siewierza. Na wymierzenie władzy S° Piotra, y papieżow rzymskich, y pochodzenia Ducha S° od Oycy. Ktora aż y do was dosięgła. – [W Nowogrodku Siewierskim] : Z Typographiey Archiepiskopskiej w Nowogrodku Siewierskim

zostającey, 167[6]. – [28], 1–114, [24], [115–122], 123–354 s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [1], A₂, [2], A₃, A₄, [2], B₂₋₄, C–R⁴, [–][ ] [ ]⁴, S–Z⁴, Aa–Yu⁴ (літери: AB CDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ). Фінгерпринт: e.e, a.i, i-i- anda 3 1676A. Бібліографія: [5, № 539; 26, с. 201; 32, с. 358].

У році видання замість останньої цифри – пусте місце, рік подається за бібліографією. Художнє оформлення видання характерне для продукції друкарні Лазаря Барановича: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, гравюра в рамці з виливних прикрас із зображенням оплакування Ісуса Христа Дівою Марією (с. [4] 1-го рахунку), заставка із зображенням Богородиці з Богонемовлям (с. [6] 1-го рахунку), ініціали, кінцівки (с. [15] 1-го рахунку, [24] 3-го рахунку, 256, 336 (перевернута), 347, 353), виливні прикраси (рамка, заставка, 11 кінцівок, прикраси у колонтитулах). Гравюра із зображенням оплакування Ісуса Христа Дівою Марією з цієї ж дошки прикрашає видання твору Іоанікія Галатовського «Skarb rochwały» (на звороті титульного аркуша), виданого також у Новгороді-Сіверському в 1676 р.

У фонді ВСПВ зберігається вісім примірників видання «Nowa miąga starey wiary» (шифри Р 1232, Р 1341, Р 1342, Р 1343, In 989, In 1049, In 3596, In 3629), у ВІК виявлено десять примірників (BXVI 4/73², IV 5/12(2), V 7/78¹⁻⁵, Соф.677^{a-c}). Сім примірників повні. В десяти бракує по одному або кілька аркушів першого рахунку, переважно з гравюрою, зокрема у трьох – включно з титульним аркушем. У трьох примірниках немає по кілька аркушів із середини блоку, в одному з них (Р 1232) замість відсутніх аркушів при оправленні шито відповідну кількість чистих. У примірнику IV 5/12(2) с. 157–160 частково пошкоджені вогнем.

У друкованій пагінації видання є помилки, які однак не впливають на загальну нумерацію. Помічено такі помилки: замість 137 колонцифра 237, замість 259 колонцифра 295, замість 280–281 колонцифри 300–301, замість 289 колонцифра 892, замість 322 колонцифра 321, замість 339 колонцифра 334. Не надруковано колонцифри 2, 115–122 (в усіх примірниках, в яких є відповідні сторінки); 291, 294, 295, 298 (у трьох примірниках). Окремі колонцифри надруковано нечітко або неповністю, з проміжками між цифрами тощо, наприклад: 11, 13, 18, 27, 50, 60, 124, 181, 185, 189 та ін. У примірнику IV 5/12(2) на с. 38, у примірнику Соф.677^a на с. 38 і 105 не відбулася частина тексту та рамки з правого боку (на с. 105 через те, що загнувся нижній кут аркуша).

У більшості примірників у друкарні вирізано та вклеєно на фальц нові сторінки 47–48, 53–54, [119–120], 137–138. У примірнику Р 1341 с. [119–120] вирізано, але нові не вклеєно. У примірнику In 3596 с. 137–138 залишено первинні, на с. 137 правильна колонцифра. У примірнику In 3629

с. 47–48, [119–120], 137–138 частково обірвано, заклеєно чистим папером, нові сторінки не вклеєно; с. 53–54 залишено первинні. У примірнику IV 5/12(2) залишено первинні всі чотири пари сторінок, на с. 137 правильна колонцифра. У примірнику Соф.677^a замість с. 47–48 вклеєно чистий аркуш. Вдалося помітити невеликі розбіжності в наборі, які однак не дають відповіді на питання про причини заміни аркушів.

У примірнику V 7/78¹ помічено помилку в наборі: на звороті с. 299 надруковано с. 304, далі – с. 305 і на її звороті с. 302, далі – с. 303 і на її звороті с. 300, далі – с. 301 і на її звороті с. 306, від якої йде правильно, також у цьому зошиті неправильні сигнатури: Rr,[1],Rr₃,Rr.

У виданні не існує аркуша B, відповідний зошит має три аркуші. У примірнику In 3596 на аркуші [5] 1-го рахунку сигнатура B, а не A₃, як в інших примірниках.

На с. 114 є кустод «WTORA», який відповідає с. [115] і повторений на останній сторінці вставки (3-тій рахунок) між с. 114 і [115]. Ця вставка «Przydatek» на 24 сторінках імовірно друкувалася окремо. У двох примірниках (In 3596, V 7/78²) ці аркуші вшиті після с. 354.

Більшість примірників твору «Nowa miara starey wiary» має шкіряні оправи XVII–XVIII ст. Примірник P 1341 оправлений у дошки, обтягнуті коричневою шкірою, прикрашений орнаментальними рамками та смужками, фігурними елементами, у середнику – тиснений золотом символ езуїтів у вигляді букв «IHS», увінчаних хрестом і обрамлених променями (розміри: висота 42 мм, ширина 32 мм); обріз червоний із тисненням золотом; залишки застібок. 12 примірників мають оправи з картону, обтягнутого коричневою чи темно-коричневою шкірою. Більшість оправ прикрашено характерними тисненими елементами оздоблення – орнаментальними рамками та смужками, фігурними елементами. У середниках вміщено символ Ісуса Христа – Агнець із хрестом (розміри: висота 43 мм, ширина 37 мм; P 1342), зображення Архангела Михаїла? (розміри: висота 57 мм, ширина 44 мм; P 1343), Богородиці з Богонемовлям на півмісяці (розміри: висота 44 мм, ширина 20 мм; In 989), «Розп'яття Ісуса Христа» з однією фігурою, що стоїть на колінах (Марія Магдалина?) (розміри: висота 45 мм, ширина 24 мм – In 1049, V 7/78³, Соф.677^b, Соф.677^c; висота 46 мм, ширина 21 мм – V 7/78¹). У примірнику VXVI 4/73² на верхній кришці – ромбоподібна орнаментальна рамка з пустою серединою (розміри: висота 62 мм, ширина 35 мм), на нижній кришці – ромбоподібний орнамент, складений із 4 подібних фігурних елементів (розміри: висота 58 мм, ширина 51 мм). Оправа примірника Соф.677^a прикрашена тисненими орнаментальними рамками по краям кришок, поверх яких витиснені рамки хвилястими лініями з прикрасами у кутах – золотом на верхній кришці, сріблом

на нижній; у середнику на верхній кришці – тиснений золотом суперекслібрис (діаметр 30 мм; про нього буде мова далі), на нижній кришці – тиснений сріблом буквений символ Богородиці, що вживався єзуїтами: букви «МРФУ», обрамлені променями (діаметр 31 мм); обріз червоний, крапчастий. Середник на верхній кришці вдавнений так, що здеформував форзацний і декілька наступних аркушів із текстом книги. Дві оправы мають залишки або сліди від зав'язок. Форзаци примірника Р 1343 підклеєно шматочками паперу з кириличними буквами. На верхній кришці оправы примірника In 1049 зроблено напис чорнилом «Nowa Miaga». Примірник Р 1232 має оправу, характерну для видань із Загінецької бібліотеки: світло-коричнева шкіра нічим не прикрашена, лише на корінці є наліпка з червоної шкіри з тисненою золотом назвою: «BARANOWICZ / NOWAMIARA / 1670»; форзаци зроблені з цупкого синього паперу; обріз зелений. Два примірники мають оправы з картону, обклеєного світло-сірим (IV 5/12(2)) і темно-коричневим (V 7/78⁴) папером; корінці, відповідно, зі світлої та коричневої шкіри. Примірник V 7/78² має оправу з картону, обтягнутого гобеленовою тканиною з візерунком, корінець зі світло-коричневої шкіри. Обкладинка примірника In 3629 виготовлена з картону, обклеєного синім папером; на корінці є паперова наліпка з назвою твору. Оправа примірника V 7/78⁵ не збереглася.

Усі, крім одного, примірники містять провенієнції, які засвідчують їхню приналежність до книгозбірень різних осіб або установ. На корінцях оправ переважно збереглися наліпки чи їх залишки з бібліотечними шифрами. Більшість примірників походять із бібліотек київських монастирів і навчальних закладів. Так, два примірники (Р 1343, ВХVI 4/73²) перебували у складі бібліотеки Київської духовної академії. Другий із них, крім наліпки, містить також відповідну печатку та напис, зроблений каліграфічним почерком, «1795 Года, Ноября 3 дня. въ библиотеку Академіи Кіевскія.», підписаний «Самуиль Митрополить Кіевскій» (Самуїл Миславський; 1731–1796). Про роботу невідомого читача з текстом книги свідчать численні помітки на полях у вигляді позначки «NB». У першому примірнику також був відповідний напис, але зберігся лише його початок: «Ex bibliothecae», продовження втрачено разом із відсутніми аркушами.

Три примірники (In 989, In 1049, In 3596) мають шифри бібліотеки Київської духовної семінарії, а також написи, що засвідчують приналежність іншим книгозбірням або особам. Примірник In 989 містить посторінкові написи «Z Xiąg Wielebnego Oycza Krzysztofa Rastowieckiego.» (с. 1, 3, 7, 11, 15, 23, 27, 31, 35, 39, 43, 47, 53, 57), «Ex libris clarissimi viri Johannis Samoilovicz Dignissimi Rhetorices in Academia Kioviensi Magistri et Gymnasiarchæ bibliothecæ Academiae Kioviensis applicatus 1783 anno

octombr(is) 24 die» (арк. [1–6] 1-го рахунку). Іван Самойлович (чернече ім'я Іоїль; 1737–23.10.1783), викладач поетики, риторики та німецької мови, гімнасіарх (інтендант) Києво-Могилянської академії, мав цінну бібліотеку (1147 книг), яка надійшла до бібліотеки Академії за взаємною згодою між ректором КМА та спадкоємицею Самойловича [10, с. 474]. Цей запис був очевидно зроблений уже в бібліотеці Академії. Примірник In 3596 має запис про приналежність книжки збірці Київського Пустинно-Микільського монастиря: «Ex Libris Monasterij S: Nicolai Eremitici Kijowiensis». Примірник In 1049 також належав цій збірці: «Ta Xięga własna iest M(o)n(as)t(e)ga S.(więtego) Nikolskiego», але до того – іншим особам, про що свідчить запис «Ta Księga Isakia Kokorewicza własna», а також запис про дарування автором цієї книжки генеральному бунчужному Леонтію Полуботку (?–1695) в Чернігові 27 липня 1676 р.: «в Року ахос [=1676] м(еся)ца Іюля кз [=27] в Чернегове Мне Леонтию Полуботку бунчужному войска Его ц[а]рского пресветлого величества Запорожского Енералному Ясне в Богу преосвященный Его Мил(о)ст Лазар Баранович Архиепископъ Чернеговский, Новгородский и всего севера тую Книжку и при ней еще две неввязаных таких же даровал». Цей напис ілюструє зв'язки Лазаря Барановича з козацькою старшиною Гетьманщини.

Шість примірників із бібліотеки Києво-Печерської лаври (IV 5/12(2), V 7/78¹⁻⁵) мають відповідні шифри, написи типу «Ex Libris Sanctae Laurae Pecariensis» або печатки з текстом «Библиотека Киево-Печерской Лавры». Крім того, примірник IV 5/12(2), який становить конволют разом із твором Іоанікія Галятовського «Skarb pochwały» (W Nowogrodku Siewierskim, 1676), на титульному аркуші містить напис «Ex Libris Michaelis Pnicki». Можливо йдеться про Ільницького (?–після 1719), який прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі під іменем Модест. У 1710–1716 рр. він був намісником-настоятелем Брянського Свенського Успенського монастиря (нині у с. Супонево Брянського р-ну Брянської обл., РФ), в 1716–1719 рр. – архімандритом Ніжинського Благовіщенського Назарет-Богородицького монастиря (нині м. Ніжин – райцентр Чернігівської обл., Україна) [10, с. 239]. У примірнику V 7/78² на звороті титульного аркуша міститься напис «Ex Libris Hiermonachi Gedeonis de Ozarow Ozarowscii 1718.». У примірнику V 7/78⁴ на перших п'яти аркушах міститься ціла серія написів чотирма (?) почерками: «Ex Libris Alexandri Biatoszyckj» (на тит. арк. по центру); «Ex Lib:(ris) Mihalewicz» (на тит. арк. вгори); «Nową Miare Monastyrzowi S(wię)to Troieckiemu / na ładzkiem miescie w Dorohiczinie» (на тит. арк. та на зв. тит. арк. по нижньому полю); «Sofroniusz Demeczowsky Anno D(omi)ni 1677 dnis 30 M(ie)s(ią)ca. Iunija Manupropria» (на зв. тит. арк. довкола кінцівки); «Sed Sophronius Mihalewicz emi: apud hominem civilem,

Moschoviae, A:(nno) 1727: Mense 8bris: [=octobris] 20:» (на зв. тит. арк. знизу вгору по лівому полю); «Też wyż nazwaną księżeczke / ofiaruię : W Ktorem Mo: W: O: Warlaam / Lewik Stroitelem Zostaię mnie W CHrystusie / Brat, oto prosze aby żaden niesmiał od/dalac wiecznemi Czasy: Kto o wzaiemne / Modły Święte proszę prosze » (на арк. [2], [2] зв., [3], [3] зв. по нижньому полю, арк. [4] по нижньому полю та знизу вгору по правому полю); «Do Dorohiczina O. Warlaamowi Lewikowi odesła ktore(go) o modły Święte prosze pokornie» (на арк. [3] довкола кінцівки); «Lecz Sofroni Mihalewicz Na Moskwie / będąc kupił w księgarza noszącego.» (на арк. [4] зв. знизу вгору по лівому полю та арк. [5] згори вниз по правому полю). Про Софронія Михалевича вже йшлося вище. Натомість Варлаам Левик був відомою особою в Дрогичині на Підляшші (нині м. Дрогичин Сім'ятицького повіту Підляського воєводства, Республіка Польща). Старший братства св. Миколи, пізніше монах у монастирі Преображення Господнього, він був наприкінці 1650-х – на початку 1660-х рр. одним із засновників Дрогичинського Святотроїцького жіночого монастиря та ініціатором відбудови Святотроїцької церкви цього монастиря, вів Синодник Святотроїцької церкви [33, с. 129–130]. Примірники V 7/78³ та V 7/78⁵ на своїх сторінках містять помітки невідомих читачів. На нижньому форзаці першого з них – написи чорнилом: вірші та виписки з якогось тексту зі вказаними сторінками. На останній наявній сторінці другого – цитата латинською мовою.

Три примірники з бібліотеки Київського Софійського собору (Соф.677^{a-c}) також ідентифікуються за шифрами та печаткою «Бібліотека Києво-Софійського Собора». Крім того, примірник Соф.677^a має супереклібрис бібліотеки ректора Несвізької єзуїтської колегії (нині – м. Несвіж у Мінській обл., Республіка Білорусь) із зображенням символу єзуїтів «IHS» у променях і написом по колу «RECTORIS COLLEGII NIESVISIENSIS SOCIETATIS IESV». Примірник Соф.677^c містить численні маргінальні написи щодо змісту твору.

Примірник Р 1342 походить із бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, про що свідчать шифри на наліпках і форзацах, а також написи: «Monastera s:(wіętego) Michała Złatowierzchogo Kijowskog[o]», «Изь числа книгъ библиотеки Киевомихайловскаго монастыря», «Сія Книга з бібліотеки Києво Золотоверхо Михайловскаго Монастыря». Крім того, ще один напис засвідчує приналежність книжки Мелетію Дзику (?–1682), ігумену цього монастиря з 1677 р., який у написі названий василіанином: «Ex libris Melecij Dzik Monachi Ordinis S. Basilij Magni J: S. [T:]».

На титульному аркуші примірника Р 1341 міститься частково зрізаний фрагмент напису, про який на форзацному аркуші олівцем зроблено

помітку уточнюючого змісту: «На тит.(ульному) арк.(уші) почерк Л.(азаря) Барановича». Це єдиний приклад маргінального запису, зробленого рукою автора твору, виявлений на сторінках примірників НБУВ його латиношрифтних видань. Натомість Лазар Баранович залишив багато власноручних записів на сторінках видань своїх кириличних творів; як зазначалося вище, над прочитанням і відтворенням цих записів свого часу працювала М. А. Шамрай [29, с. 72–81; 30]. На наступних аркушах (арк. [2–14], с. 1) зроблено напис, який засвідчує побутування книжки в Москві: «Сию книгу в числе протчих книг после покойнаго преос(вя)щеннаго Платона архиепископа Московскаго I Севскаго оставшую указом с(вя)тейшаго правителствующаго Синода по представлению с(вя)тейшагож правителствующаго Синода члена преос(вя)щеннаго Тимофея Митрополита Московскаго I Севскаго въ 1760м году с протчими оставшими книгами велено отдать Катедралнаго Чудова м[о]н[а]ст[ы]ря в книгохранителницу». Названий архієпископ Платон Малиновський (?–1751) і митрополит Тимофій Щербацький (1698–1767; київський митрополит у 1748–1757 рр.), обидва вихованці Києво-Могилянської академії, були представниками великої плеяди українських церковних діячів, які зробили визначний внесок у розбудову російської церкви та освіти. Примірник Р 1232, як вже зазначалося, походив із Загінецької бібліотеки Стажинських (нині с. Загінці Деражнянського р-ну Хмельницької обл., Україна), про що свідчить, насамперед, гербовий екслібрис, наклеєний на внутрішній стороні верхньої кришки оправи. Крім того, раніше книжка належала Антонію Бродовському, про що свідчать написи «Z Książ/Księgozbioru Antoniego Brodowskiego».

Одночасно з твором «Nowa miara starey wiary», в 1676 р., Лазар Баранович випустив у своїй друкарні невеликі збірки релігійно-філософських віршів «Księga śmierci» («Книга смерті»), «Księga rodzaju» («Книга роду»; не розглядається через брак примірників) і «Zodiak w Narodzeniu Pańskim» («Зодіак у народженні Божому»). Остання збірка – найменша за обсягом і не має самостійного титульного аркуша. У відомих примірниках, зазначених у каталозі Я. Запаска та Я. Ісаєвича, це видання переплетено разом із творами «Księga rodzaju» або «Księga śmierci», через що його іноді не виокремлюють як самостійний твір, а вважають частиною однієї з «Księg», найчастіше «Księgi śmierci» [20, с. 225–233; 26, с. 202]. «Zodiak» не має вихідних відомостей, але однакове оформлення цих трьох творів дає підставу припустити, що вони були видані одночасно. Загальний обсяг видання «Księga śmierci» – 50 аркушів, «Zodiak w Narodzeniu Pańskim» – 18 аркушів.

Бібліографічні описи видань:

Baranowicz, Łazarz. Księga smierci, albo Krzyż Chrystusow, na ktorey żywot nasz umarł ale śmierć samą życ nauczył. Przez Iaśnie w Bogu Prze-

oświeconego Iego Mości oycza Łazarza Baranowicza z Bożey łaski Archiepiskopa Czerñihowskiego, Nowogrodzkiego y wszytkiego Siewierza smiertelnego smiertelnym podana. – [W Nowogrodku Siewierskim] : Z Typographiye Archiepiskopskiewy w Nowogrodku Siewierskim zostaiącey, 1676. – [50] k. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [4],A–L⁴,M². Фінгерпринт: m,em e.e, a.a, GoRO C 1676A. Бібліографія: [5, № 538; 26, с. 202; 32, с. 358].

Текст польською мовою, окремі назви віршів і цитати латинською і церковнослов'янською мовами. Художнє оформлення: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, ініціал (арк. [2]), гравюрки: зображення хреста (арк. [2], [6] зв., [33] зв., [34], [37] зв., [38]), серця (арк. [34] зв.), Куп'ятицької ікони (арк. [43] зв.), кінцівки (з однієї дошки; арк. [47], [50] зв.), виливні прикраси (рамка, смужки, заставки, кінцівки, прикраси в колонтитулах). На сторінках аркушів [2–4] надруковано колонцифри 1–5, 5, далі пагінації немає; друк колонцифр низької якості.

[Baranowicz, Łazarz]. Zodiak w Narodzeniu Panskim. – [Nowogrodek Siewierski : Typographia Archiepiskopska, 1676]. – [18] k. ; 4°. – Сигнатури: A²,B–E⁴. Фінгерпринт: i.i, 0.0. o.o, OpPA C 1676Q. Бібліографія: [5, № 540; 32, с. 360].

Без титульного аркуша. Заголовок – перед початком тексту. Вихідні дані подаються за бібліографією. Текст польською, окремі вірші та фрази латинською мовою. Художнє оформлення: текст у лінійних рамках, ініціал (арк. [1]), гравюрка: зображення місяця (арк. [7]), кінцівки з виливних прикрас (арк. [11], [18] зв.), виливні прикраси в колонтитулах. У сигнатурах помічено помилку: E₂ позначено E₃.

У фонді ВСПВ зберігається по два примірники видань «Księga śmierci» та «Zodiak w Narodzeniu Pańskim», переплетені у два конволюти (шифри Р 1333(1–2), In 5139(1–2)). Оправа примірника In 5139 не збереглася, у творі «Zodiak» немає аркушів [16–17]. Примірник Р 1333 оправлений у картон, обклеєний чорним папером, корінець і кутики з темно-коричневої шкіри. На корінці – тиснення золотом (з помилками): «KSIEGA SMIEREI LAZARZA BARANOWIEZ 1676». Примірник містить гербовий екслібрис «Бібліотека графа Милорадовича» та шифр Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Зазначений екслібрис належав графу Григорію Олександровичу Милорадовичу (1839–1905) – військовому, історику, генеалогу, громадському діячу. Його бібліотека розташовувалася частково в родовому маєтку Любеч Чернігівської губернії (нині смт Любеч Ріпкінського р-ну Чернігівської обл., Україна), частково в Чернігові; на початку ХХ ст. вона налічувала близько 16 тисяч томів [6, с. 9–10, № 747].

Два останні видання творів Лазаря Барановича, наявні у фонді НБУВ, видані в Чернігові в 1680 р. Перше з них – це богословсько-полемічний твір христологічної тематики «Notiу ріeć ran Chrystusowych ріeć» («П'ять нот про п'ять ран Христових»). Загальний обсяг – 170 аркушів.

Бібліографічний опис видання:

Baranowicz, Łazarz. Notiy pięć ran Chrystusowych pięć. Wszyscy ktorzy droga idziecie uważaycie y upatruycie, ieżeli iest boleść, iako boleść moia. Thren: 1. v. 12. Dwie mądre Panny pod krzyżem stoią, o tych Notiy pięć concepta stroią. Nową mu boleść zadaie, kto do tych ran co przydaie. Przez Jaśnie w Bogu Przeoświeconego Jego Mści oyca Łazarza Baranowicza z Łaski Bożey prawosławneg[o] Archiepiskopa Czernihowskiego, Nowogrodzkiego y wszystkiego Siewierza, policzone. Y drogą idącym uważaniu y upatrowaniu podane. Uważaycie y upatruycie. – [Czernihów] : w Typographiey Monastera S. Troycy Ilińskiego Czernihowskiego, 1680. – [84], 355 [i. e. 256] s. : grav. ; 4°. – Сигнатури: [2],[!],[!!],[2],[.],[.],[.],[2],[ij],[iij],[2],[a]–[c]⁴,[γ],[γγ],[2],[,],[,];[.],[2],[.],[:],[,],[2],[*],[**],[2],A–Z⁴,Aa–Hh⁴ (літери: ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTU WXYZ). Фінгерпринт: а.а. і.і; е.а. NaVn 3 1680A. Бібліографія: [5, № 593; 8, № 3; 26, с. 202; 32, с. 359].

Основний текст прозовий із віршованими вставками, окремі цитати старослов'янською мовою, кириличним і латинським шрифтами. Художнє оформлення видання традиційне: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, мідерит із зображенням ікони Чернігівської Іллінської Богородиці (арк. [32] зв.); мідерит із зображенням торжества християнства (арк. [35] зв.), гравюрки із зображеннями частин тіла людини (очі, вуха, серця, нога, рука) та корон (арк. [22]–[22] зв.), ініціали, кінцівка (с. 355), виливні прикраси (рамка, смужки, заставки, кінцівки, прикраси в колонтитулах). За бібліографією у виданні також є два мідерити більшого, ніж книжка, розміру із зображенням Розп'яття Ісуса Христа та алегоричним зображенням перемоги Московщини над татарами [7, с. 176; 19, с. 58].

У фонді ВСПВ зберігається два примірники видання «Notiy pięć» (шифри Р 1339, Р 1977), у ВІК виявлено один примірник (XIV 4/23). Усі вони неповні: в жодному примірнику немає двох великих мідеритів, у примірниках Р 1339 і XIV 4/23 у першому рахунку немає аркушів з гравюрами, у другому з них також бракує двох аркушів із останнього зошита; у примірнику Р 1977 немає останніх восьми аркушів. Титульний аркуш примірника Р 1977 має відмінності в наборі, порівняно з двома іншими: інакше розташовані заголовні літери в першому рядку, в десятому рядку слово «Ran» з великої літери, в рядку 12 слова «w Bogu» набрано разом, слово «Mości» – з літерою «o». Натомість звороти титульних аркушів усіх трьох примірників відрізняються між собою розташуванням літер і виливних прикрас. Інших відмінностей у наборі примірників не помічено.

У друкованій пагінації видання є значна кількість помилок, які суттєво впливають на загальну нумерацію. Формула пагінації: [84], 1–56, 58–97, 68, 99–129, 230–245, 245–254, 552, 256–269, 170, 172, 272–273, 175–176,

276, 186, 287, 279, 189–190, 282–283, 164, 185–192, 293–320, 323, 322–325, 325–326, 328–329, 329–330, 332–333, [334–335], 336–337, [338–339], 340, 340–344, 745, 346–348, 305, 349, 351–352, 354, 393, 355 с. Кустод на с. 129 не відповідає початку тексту на с. 230.

Примірники видання оправлені в картон, обклеєний синім «мармуровим» (Р 1339) та світло-коричневим (Р 1977) папером; корінці з коричневої шкіри. У примірнику XIV 4/23 збереглася лише верхня кришка оправи з ушкодженнями та втратами фрагментів, оправу виготовлено з картону, обклеєного світло-коричневим папером.

Примірник Р 1977 містить печатку Фундаментальної бібліотеки Київського університету св. Володимира та шифр колекції «Роки», а також чотири власницькі написи різного часу: «Iunio 11 anno D[omi]ni 1746 subscr[ib]sit Theodor(us) Tripolsky edi[ti]o ill[u]strissimi Lazari Baranowycz» (арк. [35] зв.), «Сия Книга есть Іоана Czemelewskiego» (с. 248–268), «Сия книга, сочиненія Архієпископа Черниговскаго Лазаря Барановича, подарена мне отъ Василя Григорьевича Г[осподи]на Михаловскаго, дяди моего, 1804. Года Сентября 3. дня. Андреянь Чепа.» (форзац), «Андреяна Чепы.» (тит. арк.). З названих осіб відомий Андріян Іванович Чепа (1760–1822) – український історіограф, археограф, фольклорист. Примірник XIV 4/23 походить із бібліотеки Києво-Печерської лаври, що засвідчують шифри на титульному аркуші та наліпках на корінці оправи. Він також містить власницькі написи «Ex libris Maximi Wasilkowskij», «Ex Libri Nikolaï Grzybow/wsky».

Друге видання 1680 р. – твір «W więniec Bożey Matki» («Квіти святих отців у вінець Божої Матері») популярної тематики поклоніння Богородиці. Зокрема, його перша частина складається з уривків із творів святих отців про Богородицю за алфавітом імен авторів. Загальний обсяг – 116 аркушів.

Бібліографічний опис видання:

Baranowicz, Łazarz. W więniec Bożey Matki, ss. oycow kwiatki. Nasświetszej Panny sertum, ex floribus ss: patrum decerptum. Y Ten ktory sobie sprzyia, aby zakwitło ciało Jego, z ziemi swey, obracaiąc się w ziemię, na więniec kwiatki przynośi. Jaśnie w Bogu Przeoświecony Je^o Mśc Oćiec Łazarz Baranowicz prawosławny archiepiskop czernihowski, nowogrodzki, y wszystkiego Siewierza. – [Czernihów] : Z Typographiey Archiepiskopskiey Czernichowskiey, 1680. – [8], 80, 142 [i. e. 144] s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [4], А–К⁴, А–Р⁴, R–Т⁴. Фінгерпринт: ++++ 8.r: 8.0. boni 3 1680A. Бібліографія: [5, № 594; 8, № 4; 26, с. 202–203; 32, с. 360].

У фонді ВІК виявлено один неповний примірник видання «W więniec Bożey Matki» (шифр Соф.507), у якому немає аркушів [3–4] 1-го рахунку з присвятою гетьманові Іванові Самойловичу (?–1690). Через брак

потрібної сторінки першу групу фінгерпринта за правилами передано знаками +. Текст прозою та віршами з численними цитатами латинською та старослов'янською мовами. Художнє оформлення видання традиційне: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, мідерит із зображенням Богоматері на хмарах і двох єпископів (арк. [2]), ініціал, кінцівки (с. 13, 80 2-го рахунку, с. 141/1, 142 3-го рахунку), виливні прикраси (рамка, смужки, заставки, кінцівка, прикраси в колонтитулах). На титулі орнаментальна смужка та слова «w Więńies» (початок назви) можливо є відтиском з кліше. У друкованій пагінації видання є помилки, які впливають на загальну нумерацію. Формула пагінації: [8], 1–57, 62–63, 60–61, 58–59, 64–80, 1–15, 61, 71, 18–24, 24–93, 96, 95–96, 67, 98–127, 118, 129–137, 1138(?), 140–141, 141–142 с. Загалом слід відмітити низьку якість друку колонцифр, багато з них погано читаються. Оправа виготовлена з картону, обтягнутого коричневою шкірою, прикрашеною тисненими орнаментальними рамками та смужками; в середнику – зображення Богонемовля із хрестом (розміри: висота 45 мм, ширина 37 мм); є залишки двох пар зав'язок. Примірник походить із бібліотеки Київського Софійського собору, на що вказують шифр та відповідна печатка. Напис під графірою зрізаний, тож його зміст невідомий.

Представлені в огляді примірники не вичерпують переліку всієї польськокомовної спадщини Лазаря Барановича. Чимало інших примірників цих і решти його творів зберігаються у книгосховищах українських і зарубіжних установ і очікують на своїх дослідників. Наприклад, вивчення інших примірників твору «Żywoty świętych» («Apollo chrześcijański») могло б розширити інформацію про варіативність даного видання, уточнити дані про його склад, що, можливо, дозволило б відповісти на питання про причини такої варіативності, порядок друку складових видання тощо. Крім того, подальше вивчення особливостей примірників видань творів чернігівського архієпископа могло б, виявити нові подробиці з його мало-дослідженої біографії.

Новгород-сіверські та чернігівські видання яскраво ілюструють неперервність традиції двох осередків друкарні Лазаря Барановича, а також ті проблеми, з якими стикнувся чернігівський архієпископ при створенні друкарського осередку, і які позначилися, насамперед, на якості друку книжок. Шкіряні оправи багатьох примірників новгород-сіверських і чернігівських видань, прикрашені скомпонованими у різних варіантах оригінальними елементами оздоблення – середниками, кутовими оздобами рамок, орнаментальними рамками та смужками тощо, – вірогідно, є автентичними, виготовленими в місці друку самих книжок. Вони розширюють фактографічний матеріал, зібраний у нашій статті про примірники видань

творів Іоанікія Галятовського [21], для вірогідного проведення окремого дослідження щодо місця їх походження та особливостей орнаментики.

Розглянуті примірники творів Лазаря Барановича були широко представлені у фондах бібліотек або власності ченців київських монастирів (Софійського, Пустинно-Микільського, Михайлівського Золотоверхого монастирів, Києво-Печерської лаври), а також бібліотек київських навчальних закладів – Києво-Могилянської, згодом Київської духовної академії, Київської духовної семінарії, Київського університету св. Володимира – або їхніх викладачів. Написи на їх примірниках свідчать про те, що вони перебували у власності відомих світських і духовних осіб, як наприклад: київського митрополита Самуїла Миславського, ігумена Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Мелетія Дзика, архідіякона Київського Софійського монастиря, гравера, іконописця та поета Івана Мигури, викладача та гімнасіарха Києво-Могилянської академії Івана Самойловича, генерального бунчужного Леонтія Полуботка, архимандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського, архимандрита Гамаліївського Харлампіївського монастиря Софронія Михалевича, московського архієпископа Платона Малиновського, історика, генеалoga графа Г. О. Милорадовича, українського історіографа, археографа, фольклориста А. І. Чепи та ін. Полемічно-публіцистичні твори та збірки поезій Лазаря Барановича були наявні в бібліотеках як українських монастирів, навчальних закладів, так і книгозбірнях поза межами українських територій (Могильов, Несвіж, Дрогичин, Москва). Оформлення оправ і провенієнції примірників, численні маргіналії засвідчують, що твори Лазаря Барановича користувалися популярністю серед як одновірців автора, так і ідеологічних супротивників-католиків, не втрачали своєї актуальності та читалися упродовж наступних століть.

Додаток

1ma [=prima] Ora(ti)o Patri admodu(m) R(everen)do Cypriano Dzunkowski Schol.(astico) Sy(n)taxe 1710 mense octobris (die) 2da. [=secunda]

Szczęśliwy Athen Magus, stał za pogan Świętym

Супрян Episkopu(s), [:zył:] napotym scientym.

Zawiare X(ry)stusową; że nauczał ludzi,

Ludziom wieszczal y Doktor, iako siatką ludził.

Swą mądrością do Boga; a ten iest twoy Patron,

z Athen Kwią swą zapłynoł, aż do niebios na Thron.

Przyczyniasię za ciebie, Kliensa swojego,

Magistra Syntaxeos, Kolegiu(m) tego,

Życ tu długo, y w niebie, Koronę gotuię
 gratulabund(us) zycząc, smiele avguruie.
 2da [=secunda]
 3tiaе [=tertiaе] classis żeś iest, Professor zawzięty.
 Szczęścia Cyprianowi, awguruieś Święty,
 2dent [=secudent] Superi t[i]ty(?), że Cyprianowi
 Cypriana modła wiem, szczęście te odnowi,
 Wieszczał Magus ten magn(us), bo błogosławiony
 zgadnoł za X(rys)tuse(m) isć, w niebieskie Thryony
 Y tobie szczęście zgadnie, Kliente[n]jes iego,
 S[ęqu]eris vestigiois, cięszsię z Szczęściatego
 Ia 2do [=secundo] powtarzał, twoie szczęście mile,
 Szczęśliwyś Cyprianie, w twych imienin chwile
 Po długim życiu Bog, z Patrone(m) cię zmiesci
 w Gabinecie niebieskim, przyimi moje wieści.

Список використаних джерел

1. Баранович Л. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями / Л. Баранович. – Чернигов : в типографии Ильинского монастыря, 1865. – 256, VII с.
2. Барвінок В. І. Загальний огляд стародруків київських бібліотек / В. І. Барвінок // *Бібліолог. вісти.* – 1924. – № 1–3. – С. 132–149.
3. Від укладачів // Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / уклад. : Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької. – Київ, 2008. – 232 с.
4. Выгодованец Н. И. Лазарь Баранович – украинский писатель второй половины XVII в. / Н. И. Выгодованец. – Львов, 1971. – 24 с.
5. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х т., 3-х кн. / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1981–1984. – Кн. 1 (1574–1700). – 136 с.
6. Иваск У. Г. Частные библиотеки в России / У. Г. Иваск. – СПб., 1912. – Ч. 2. – 80 с.
7. Каменева Т. Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII веков / Т. Н. Каменева // *Книга: исследования и материалы.* – Москва : Книга, 1974. – Сб. 29. – С. 171–181.
8. Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т. Н. Каменева // *Тр. Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина.* – М., 1959. – Т. 3. – С. 224–384.
9. Карманов Ю. О., Новик Т. Г., Солобай П. В. Некрополь Спасо-Преображенского монастыря в Новгороде-Сиверському / Ю. О. Карманов, Т. Г. Новик, П. В. Солобай // *Сіверщина в історії України.* – Київ, 2011. – Вип. 4. – С. 56–60.
10. Киево-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк. – Київ : КМ Академія, 2001. – 736 с.

11. Лазаренко О. М. Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. М. Лазаренко ; Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2005. – 20 с.
12. Лимар Е. М. Проблема людини у філософії Лазаря Барановича : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Е. М. Лимар ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 16 с.
13. [Максимович М.]. Случайная библиография (Księga śmierci albo krzyż Chrystusow. Przez Łazarza Baranowicza, archiepiskopa Czernihowskiego. Новгород-Северский. 1676. 4°min. 66 лист.) / М. М. // Киев. старина. – 1891. – Т. 33. – Январь. – С. 202–206.
14. Маслов С. І. Каталог ювілейної виставки українського друкарства / склав проф. С. І. Маслов. – Київ, 1925. – 50 с.
15. Маслов С. І. Рамка на титульному аркуші «Тружь словесьь проповѣдньхъ» Лазаря Барановича. К. 1674 // Маслов С. І. Етюди з історії стародруків, I–VIII. – Київ, 1925. – С. 20–33.
16. Маслов С. І. «Żywoty świętych» Лазаря Барановича. К. 1670 // Маслов С. І. Етюди з історії стародруків, I–VIII. – Київ, 1925. – С. 11–19.
17. Матушек О. Ю. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / О. Ю. Матушек ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ, 2014. – 40 с.
18. Ножников Н. Стояла церковь над Днепром [Електронний ресурс] // Вестник Могилева, 19.03.2010. – Режим доступу : <http://www.vestnik-mogileva.info/content/stati/stojala-cerkov-nad-dneprom>.
19. Перетц В. Н. «Filar wiary», вновь найденное сочинение Лазаря Барановича / В. Н. Перетц // Киев. старина. – 1898. – Т. 61. – Июль–август. – С. 50–74.
20. Перетц В. Н. «Księga śmierci» архиеп. Лазаря Барановича / В. Н. Перетц // Киев. старина. – 1898. – Т. LXII. – Сентябрь. – С. 225–233.
21. Рудакова Ю. К. Латиншрифтні видання творів Іоанікія Галятівського у фондї НБУВ: історико-книгознавче дослідження примірників / Ю. К. Рудакова // Рукоп. та книжкова спадщина України. – Київ, 2015. – Вип. 19. – С. 158–181.
22. Свенціцький І. Початки книгопечатання на землях України: в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–4 р. із 560 зразками друку і прикрас давньої книги України / І. Свенціцький. – Жовква : в печатні монастиря чина св. Василя Вел., 1924. – XXIV, 88 с., [152] арк. іл.
23. Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1884. – 183 с.
24. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры : исторический очерк (1606–1616–1916 г.г.). Т. 1. Приложения / Ф. Титов. – Киев : Тип. Киево-Печер. Успен. Лавры, 1918. – 18, [546] с.
25. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина. Вып. 2. Т. 1 : Киевские издания 2-й половины XVII в. – Москва, 1981. – 322 с. : ил.
26. Українські письменники : біо-бібліографічний словник : у 5 т. / уклад Л. Є. Махновець. – Київ : Держ. вид-во художньої літ-ри, 1960. – Т. 1. – 980 с.

27. Чорна Л. С. Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Л. С. Чорна ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

28. Чухно В. Історія Гамаліївського Харлампієва монастиря / В. Чухно // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 46–59.

29. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / М. А. Шамрай. – Київ, 2005. – 333 с.

30. Шамрай М. А. Невідомі записи Лазаря Барановича / М. А. Шамрай // Бібліотечний вісник. – Київ, 2001. – № 3. – С. 29–32.

31. Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича / В. І. Шевченко. – Київ : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 231 с.

32. Estreicher K. Bibliografia Polska. – Kraków : Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1899. – Т. 12. – 532 s., XII k.

33. Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej. – Białystok, 2003. – S. 214 : il.

References

1. Baranovich, L. (1865). *Pisma preosviashchennogo Lazaria Baranovicha s primechaniiami* [Letters of Archbishop Lazar Baranovich with notes]. Chernihiv: Tipografiaia Piinskogo monastyrja. [In Russian].

2. Barvinok, V. I. (1924). Zahalnyi ohliad starodrukiv kyivskykh bibliotek [General review of old printed books of Kyiv libraries]. In *Bibliolohichni visty* [Bibliological news], Nos. 1–3, pp. 132–149. [In Ukrainian].

3. Bondar, N. P., Kyselov, R. Ye., Rosovetska, T. M. (Comps.). (2008). Vid ukladachiv [From the compilers]. In *Kyrylychni starodruky 15–17 st. u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: kataloh* [Cyrillic old printed books of the 15–17th centuries in V. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog]. Kyiv. [In Ukrainian]

4. Vygodovanec, N. I. (1971). *Lazar Baranovich – ukrainskii pisatel vtoroi poloviny XVII v.* [Lazar Baranovich as a Ukrainian writer of the 2nd half of the 17th century]. Lviv. [In Russian].

5. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old printed books issued in Ukraine]: *Book 1. 1574–1700*. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

6. Ivask, U. G. (1912). *Chastnye biblioteki v Rossii* [Private libraries in Russia] (Pt. 2). Saint Petersburg. [In Russian].

7. Kameneva, T. N. (1974). Ornamentika i illiustratsii chernigovskikh izdaniy XVII–XVIII vekov [Twiddle and illustrations of Chernihiv editions of the 17–18th centuries]. In *Kniga: issledovaniia i materialy* [Book: research and materials], Vol. 29, pp. 171–181. Moscow: Kniga. [In Russian].

8. Kameneva, T. N. (1959). Chernigovskaia tipografia, ee deiatelnost i izdaniia [Chernihiv typography, its activities and editions]. In *Trudy Gosudarstvennoi biblioteki*

SSSR imeni V. I. Lenina [Transactions of V. Lenin State library of the USSR] (Vol. 3, pp. 224–384). Moscow: Gosizdat. [In Russian].

9. Karmanov, Yu. O., Novyk, T. H., Solobai, P. V. (2011). Nekropol Spaso-Preobrazhenskoho monastyria v Novhorodi-Siverskomu [A necropolis of Holy Transfiguration Monastery in Novhorod-Siverskyi]. In *Siversshchyna v istorii Ukrainy* [Sivershchyna in the history of Ukraine], Is. 4, pp. 56–60. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Khyzhniak, Z. I. (Comp.). (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: entsyklopedychnye vydannia* [Kyiv-Mohyla Academy in names, 17–18th centuries: encyclopedic edition]. Kyiv: KM Akademiia. [In Ukrainian].

11. Lazarenko, O. M. (2005). *Osoblyvosti funktsionuvannia polskoi movy v Ukraini u XVII stolitti (na materialy tvoriv Lazaria Baranovycha)* [Specifics of Polish language functioning in Ukraine in the 17th century (based on the works of Lazar Baranovych)] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].

12. Lyymar, E. M. (1998). *Problema liudyny u filosofii Lazaria Baranovycha* [Problem of a person in Lazar Baranovych philosophy] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].

13. [Maksimovich, M.]. (1891). Sluchainaia bibliografiia (Księga smierci albo krzyż Chrystusow. Przez Łazarza Baranowicza, archiepiskopa Czernihowskiego. Novgorod-Severskij. 1676. 4°min. 66 list.) [Random bibliography (Księga smierci albo krzyż Chrystusow. Przez Łazarza Baranowicza, archiepiskopa Czernihowskiego. Novgorod-Severskij. 1676. 4°min. 66 leafs)]. In *Kievskaiia starina* [Kyiv antiquity], Vol. 33. January, pp. 202–206. Kyiv. [In Russian].

14. Maslov, S. I. (1925). *Katalog iuvyleinoi vystavky ukrainskoho drukarstva* [Catalog of an anniversary exhibition of Ukrainian printing industry]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Ukrainian].

15. Maslov, S. I. (1925). Ramka na tytulnomu arkushi “Trub sloves propovednykh” Lazaria Baranovycha. K. 1674 [Frame on the title page of “Trub sloves propovednykh” of Lazar Baranovych. K. 1674]. In Maslov, S. I. *Etiudy z istorii starodrukiv* [Essays of the history of old printed books], (1–8, pp. 20–33). Kyiv. [In Ukrainian].

16. Maslov, S. I. (1925). “Żywoty świętych” Lazaria Baranovycha. K. 1670 [“Żywoty świętych” of Lazar Baranovych. K. 1670]. In Maslov, S. I. *Etiudy z istorii starodrukiv* [Essays of the history of old printed books] (1–8, pp. 11–19). Kyiv. [In Ukrainian].

17. Matushek, O. Yu. (2014). *Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko* [Sermons of Lazar Baranovych in a discourse of the Ukrainian Baroque] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].

18. Nozhnikov, N. (2010). Stoiala tserkov nad Dneprom [There was a church above Dnieper]. In *Vestnik Mogileva* [The Bulletin of Mogilev]. Retrieved from <http://www.vestnik-mogileva.info/content/stati/stojala-cerkov-nad-dneprom>. [In Russian].

19. Perette, V. N. (1898). “Filar wiary”, vnov naidennoe sochinenie Lazaria Baranovicha [“Filar wiary” as a newly found composition of Lazar Baranovych]. In *Kievskaiia starina* [Kyiv antiquity], Vol. 61. July–August, pp. 50–74. Kyiv. [In Russian].

20. Perette, V. N. (1898). “Księga śmierci” arkhiep. Lazaria Baranovicha [“Księga śmierci” of Archbishop Lazar Baranovych]. In *Kievskaiia starina* [Kyiv antiquity], Vol. 62. September, pp. 225–233. Kyiv. [In Russian].

21. Rudakova, Yu. K. (2015). Latynoshryftni vydannia tvoriv Ioanykiia Haliatovskoho u fondi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istoryko-knyhoznavche doslidzhenntia prymirnykiv [Editions of the works of Ioannikii Galiatovsky in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine: historical and bibliographical study of the exemplars]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 19, pp. 158–181. Kyiv. [In Ukrainian].

22. Svientsitskyi, I. (1924). *Pochatky knyhopechatania na zemliakh Ukrainy: v pamiat 350-litia pershoi drukovanoi knyzhky na Ukraini u Lvovi 1573–4 r. iz 560 zrazkamy druku i prykras davnoi knyhy Ukrainy* [The beginnings of publishing on the lands of Ukraine: in memory of the 350 anniversary of the first printed book in Ukraine in Lviv in 1573–4 with 560 samples of printing and decoration of the old book of Ukraine]. Zhovkva: Pechatnia monastyria chyna sv. Vasyliia Velykoho. [In Ukrainian].

23. Sumtsov, N. F. (1884). *K istorii iuzhnorusskoi literatury XVII stoletia* [On the history of the 17th century South Russian literature]: *Is. 1. Lazar Baranovych*. Kharkiv. [In Russian].

24. Titov, F. (1918). *Tipografia Kievo-Pecherskoi Lavry: istoricheskii ocherk (1606–1616–1916 gg.)* [Typography of Kyiv-Pechersk Lavra: historical essay (1606–1616–1916)]: *Vol. 1. Prilozheniia* [Applications]. Kyiv: Tipografia Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry. [In Russian].

25. Guseva, A. A., et al. (Comps.). (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVIII vv.: katalog izdani, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic books of the 16–18th centuries: catalog of the editions deposited in V. Lenin State Library of the USSR]: *Is. 2, Vol. 1. Kievskie izdaniia 2-i poloviny XVII v.* [Kyiv editions of the 2nd half of the 17th century]. Moscow: Gosudarstvennaia biblioteka SSSR im. V. I. Lenina. [In Russian].

26. Biletskyi, O. I. (Ed.-in-Chief). (1960). *Ukrainski pysmennyky: bio-bibliografichni slovnyk* [Ukrainian writers: bio-bibliographic dictionary] (Vol. 1, L. Ye. Makhnovets, Comp.). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [In Ukrainian].

27. Chorna, L. S. (2001). *Problema onovlennia ukrainskoho suspilstva u filosofii Lazaria Baranovycha* [A problem of the Ukrainian society renewal in Lazar Baranovych's philosophy] (Extended abstract of PhD dissertation). Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].

28. Chukhno, V. (2011). Istoriiia Hamaliivskoho Kharlampiieva monastyria [History of Charalambos monastery in Hamaliivkaa]. In *Siverianskyi litopys* [Siversk chronicle], No. 3, pp. 46–59. [In Ukrainian].

29. Shamrai, M. A. (2005). *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Marginal notes in Cyrillic old printed books of the 15–17th centuries from the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

30. Shamrai, M. A. (2001). Nevidomi zapysy Lazaria Baranovycha [Unknown records of Lazar Baranovych]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library messenger], No. 3, pp. 29–32. Kyiv. [In Ukrainian].

31. Shevchenko, V. I. (2001). *Filosofska zoria Lazaria Baranovycha* [Philosophical dawn of Lazar Baranovych]. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury. [In Ukrainian].

32. Estreicher, K. (1899). *Bibliografia Polska* (Vol. 12). Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. [In Polish].

33. Mironowicz, A. (2003). *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej* (s. 214). Białystok. [In Polish].

Yu. Rudakova

The copies of the editions of Lazar Baranovych works in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

The article reviews 44 copies of seven editions of the works of Chernihiv Archbishop Lazar Baranovych from the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine, which were published in Polish. Lazar Baranovych is one of the most prominent representatives of Ukrainian literature of Baroque period. The analyzed books are mostly collections of poems on different topics, as well as the anti-Catholic polemic treatises printed in Kyiv Pechersk Lavra's typography and in Lazar Baranovych's own typography in Novhorod-Siverskyi and Chernihiv. The editions' bibliographic descriptions given in the article include complete titles of the works, signatures, fingerprints and bibliography. Decorative design, pagination specifics, imperfections, bindings and provenances of the books are analyzed. Indicated is a wide distribution of Lazar Baranovych's works in the libraries of monasteries, educational institutions, famous secular and clerical people, which is proved by the presence of gift inscriptions and stamps of their former owners on the copies.

Key words: Ukrainian old printed books in Latin script, polemic literature, Lazar Baranovych, Ukrainian poetry, decorative design of edition, binding, provenances.

Ю. К. Рудакова

Экземпляры латиношрифтных изданий произведений Лазаря Барановича в фонде Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

В статье рассматриваются 44 экземпляра из фонда Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского семи изданий польскоязычных произведений одного из наиболее ярких представителей украинской литературы эпохи барокко черниговского архиепископа Лазаря Барановича. В основном это сборники стихотворений на разнообразные темы, а также полемические трактаты антикатолической направленности, напечатанные в типографии Киево-Печерской лавры и собственной типографии Лазаря Барановича в Новгороде-Северском и Чернигове. Приводятся библиографические описания изданий с полным названием каждого произведения, сигнатурами, фингерпринтом, библиографией. Анализируется художественное оформление, особенности пагинации изданий, дефектность, переплеты и провениенции экземпляров. Отмечается широкое распространение произведений Лазаря Барановича в библиотеках украинских монастырей, учебных заведений, известных светских и духовных лиц, о чем свидетельствуют надписи и печати в анализированных экземплярах.

Ключевые слова: украинские старопечатные книги латинским шрифтом, полемическая литература, Лазарь Баранович, украинская поэзия, художественное оформление издания, переплет, провениенции.

*О. Ю. Курганова,
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ПОЕТИЧНА МОЛИТВА ЯК «ТЕКСТ У ТЕКСТІ» В УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ ВИДАННЯХ ДОБИ БАРОКО

Проаналізовано молитву як метажанр книжної поезії доби Бароко, виявленої на сторінках українських кириличних стародруків кінця XVI – першої половини XVIII ст. Описано типи семантичного зв'язку барокової поетичної молитви з текстом видання, в складі якого її було надруковано. В художній структурі кириличних видань виділено текстові елементи та позатекстові чинники, визначальні для змісту вміщених у них молитовних віршів.

Ключові слова: поетична молитва, текст, поезія бароко, українські кириличні видання XVI–XVIII ст.

У межах книжкової культури, яку формують усі види діяльності, пов'язані зі створенням, розповсюдженням та рецепцією книги в суспільстві, на кожному історичному етапі її розвитку функціонує певна ієрархічно побудована система текстів, що набувають фізичного втілення у формі книги. Причому зміст тексту і його суспільна вага нерідко визначають зовнішній вигляд видання. Особливо це характерно для українських кириличних друків кінця XVI – I половини XVIII ст., що відзначаються гармонійністю художнього оформлення та спрямованістю всіх декоративних елементів на вираження ідейного змісту тексту [1, с. 8; 2, с. 294]. Самобутнім засобом вираження українських кириличних видань зазначеного періоду є вірші «прикнижкового реквізиту» (віршовані передмови, посвяти, вірші-підписи, що засвідчують авторство та ін.) та окремі поетичні вкраплення, які виконують структуротвірну роль, виступаючи у вигляді вступу, заголовку або заключного вірша до розділів текстової частини видання. Написані староукраїнською літературною мовою, такі вірші є зразками книжної української поезії і репрезентують стиль українського літературного бароко.

Серед жанрово-тематичних різновидів української барокової поезії переважає духовна лірика, яку В. Крекотень влучно характеризує як спробу тогочасних поетів «барокізувати» середньовічну традицію оспівування біблійних сюжетів та мотивів, літургійної гімнографії, молитов та покаєнь [3, с. 13]. І хоча в роботі дослідника йдеться про духовну поезію се-

редини XVII ст., ці висновки можна поширити на весь масив поетичних текстів українського бароко, релігійна змістова яких найчастіше проявляється в зверненнях ліричного героя до Бога, Богородиці, ангелів та святих, темах славлення небесного адресата, різноманітних молитовних проханнях, покайних та вдячних мотивах. Це дає підстави виділяти в барокових віршах жанрові ознаки молитви.

Як один із найдавніших жанрів книжної української поезії молитва неодноразово ставала предметом різноаспектних досліджень¹. Щоправда, основну увагу було зосереджено на вивченні молитовної лірики XIX–XX ст. Комплексний розгляд української віршованої молитви кінця XVI – першої половини XVIII ст. (періоду її становлення в якості самостійного поетичного жанру [пор. 4, с. 14–15]) є на сьогодні актуальним питанням історії української літератури і потребує залучення широкого матеріалу рукописних джерел та стародруків. Мету даної статті становить дослідження жанрових особливостей текстів поетичної молитви, виявлених на сторінках українських кирилических видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. Визначення способів взаємодії поетичних молитов із текстовою частиною видання та виділення текстових елементів і позатекстових чинників, що вплинули на їхній зміст, належить до завдань нашого дослідження.

Протягом історичного розвитку поетична молитва зазнала різноманітних форм втілення та жанрових модифікацій. З огляду на це, І. Даниленко розглядає її як метажанр (синкретичний жанр), що виявляється в жанрово-видових формах сонету, елегії, гімну, оди, акровірша та ін.; може бути мистецькою обробкою (переспівом, парафразом, стилізацією) канонічної молитви або індивідуально-авторським витвором; виступає самостійним твором або у вигляді вкраплення в інший текст (вставна молитва) [4, с. 11]. Разом з тим, існує певна універсальна жанрова модель, наявність ознак якої дозволяє називати поетичною молитвою тексти, що належать до різних жанрів та стильових епох. Для поезії українського бароко, авторами якої були переважно представники духовенства, цю модель доцільно виділяти на основі традиції літургійної² молитви.

¹ Зокрема, історія розвитку жанру молитви в українській поезії представлена у виданнях «Хрестоматії української релігійної літератури» (1988 р., упоряд. І. В. Качуровський), антологіях української поетичної молитви «Святі чуття закладені в молитву...» (1996 р., упоряд. В. І. Антофійчук), «Молитва небо здійснює вгору» (2011 р., упоряд. Г. В. Баран) та ін. Трансформації жанрових ознак молитви в художньому тексті докладно розглянуто в докторській дисертації І. Даниленко «Жанрова модифікація канону молитви в ліриці XVII–XX століть» (2009 р.).

² Термін «літургія» (від гр. «спільне дійство») ми розглядаємо в широкому значенні – як спільну назву для всіх богослужінь, включно з таїнствами, требами і молитовним правилом [6, с. 260], що дозволяє відносити до «літургійної молитви» усі тексти, які використовуються на богослужіннях протягом церковного року.

Прагматику текстів літургійної молитви визначає інтенція вірянина до спілкування з Богом, яка в семантичній структурі виявляється у формулі: «іменування молитовного адресата + іменування молитовного адресанта + формулювання молитовного повідомлення + підсумок». Використання моделі літургійної молитви (або окремих її елементів) у поетичному тексті актуалізує наскрізні образи молитовного адресата (Бога, Богородиці, святих, ангелів), молитовного адресанта (вірянина або церковної громади) і наскрізні теми молитовного повідомлення (прохання, покаяння, славлення, подяки). Однак семантичне наповнення цих елементів змінюється у зв'язку зі зміною прагматики тексту. У межах структури художнього тексту інтенція літургійної молитви до спілкування з Богом трансформується в інтенцію до відображення процесу молитовного спілкування засобами словесного мистецтва [4, с.11]. Літургійна молитва тут відіграє роль лотманівського «тексту в тексті», елементи якого, потрапляючи в іншу семіотичну структуру, продукують нові смисли [пор. 5]. Молитовна барокова поезія, надрукована на сторінках кириличних стародруків, стає в свою чергу «текстом у тексті» семіотичної структури видання. Така подвійна природа барокової поетичної молитви вимагає від її дослідника встановлення інтертекстуальних зв'язків не лише з текстами канонічних молитов, але й врахування особливостей змісту та видавничого процесу видання, для увиразнення якого було написано даний молитовний вірш.

Ознаки жанру поетичної молитви ми виявили в поезіях, надрукованих на зворотах титульних аркушів, на початку та в кінці текстової частини кириличних видань богослужбових книг, богословської, проповідницької та житійної літератури кінця XVI – першої половини XVIII ст. Жанрово – це переважно геральдичні та дескриптивні епіграми, а також поетичні вступи, присвяти і закінчення до текстової частини твору. Ці вірші є невід'ємною складовою художньої структури видань, виконують роль декоративного елементу, який увиразнює зміст твору, створює емоційний фон для його сприйняття, підкреслює головну ідею та виділяє центральні образи [пор. 7, с. 13–14]. Відповідно, прагматика тексту поетичної молитви, надрукованої на сторінках кириличного видання, ускладнюється: до інтенції художнього відображення молитовного спілкування додається інтенція увиразнення тексту видання.

Тексти барокової поетичної молитви, надруковані на сторінках українських кириличних друків кінця XVI – першої половини XVIII ст., гармонійно вписуються в художню структуру видань. Це досягається за допомогою двох типів семантичного зв'язку між текстом молитви та її виданням-першодруком: 1) введення в текст поетичної молитви образів, пов'язаних з обставинами написання і друку видання (позатекстовою дійсністю); 2) введення в текст поетичної молитви образів, пов'язаних із текстом видання.

До першого типу належать молитовні вірші, в яких представлено образ автора, видавця або мецената видання. Це насамперед вірші, в семантичній структурі яких образ адресанта молитовного повідомлення експлікується як образ особи (або групи осіб), відповідальної за написання та видавничий процес книги – автора або видавця. Вірші цього типу розміщуються здебільшого на початку або в кінці видання, виконуючи функцію присвяти, поетичного вступу або закінчення.

Образ автора/видавця як адресанта поетичної молитви розкривається через називання його внеску в роботу над виданням. При цьому, відповідно до християнського уявлення про Бога як першопричину всіх дій людини, в тому числі й творчості, автор/видавець висловлює подяку Богові (чи Богородиці) за дарування натхнення та сприяння в написанні, укладанні, редагуванні і переданні книги до друку. Зокрема, «Богу хвала, котрый здарыл початку быти / И той превзятой книги докончити...» висловлюється у вірші Гавриїла Дорофіївича, яким завершується видання «Книги о священстві» Іоанна Златоуста друкарні львівського братства 1614 р. [8, с. 192]; «Изволившему Богу помощь свою дати, / Обы книжыца сіа ишла в мір з печати. / Аллилуя, рещи яко подобает, / Напечатанна дѣла конецъ возглашает» – віршована подяка Іоанна Армашенка, що завершує Києво-Печерське видання Синопису 1674 р. [3, с. 232]. У молитовному вірші наприкінці збірки проповідей Антонія Радивиловського «Огородок Маріи Богородици», виданої в друкарні Києво-Печерської лаври 1676 р., автор позиціонує себе як скромного виконавця роботи, основний внесок в яку належить її небесному адресатові: «Я-м тылко был инструмент, ты-сь все справовала, / Кгдысь ми здравія и сил, на то додавала, / Рука з умом писала, уста повѣдали, / Помози ж мнѣ и далѣй ку своей похвалѣ, / Поки дух в моемъ тѣлѣ, буду тя хвалити, / Славѣ сына твоего и твоей служити. / Же-сь мя за инструмент в томъ дѣлѣ уживала, / Нехай же ти за то все честь будет и хвала» [3, с. 246]. Разом з тим, в якості винагороди за сумлінну роботу автор просить у Богородиці заступництва перед Богом: «Славу сына твоего, и тебе самои, / Мѣлем на мысли, коли-м слова тьи мои, / ОГОРОДОК названный, подавал до друку, / Справа бым в рай был пріятный от твоею руку. / Любо естем и грѣшник надѣе не трачу, / Же ты за труд сей з Христом, и в небѣ обачу, / Вѣрую, Маріе! же спасти мя можеши, / Тылко рци: буди тебѣ, якоже хощеши» [3, с. 246]. Таке прохання мотивовано тим, що саме видання як завершений продукт роботи автора/видавця розглядалося бароковими митцями як дарунок Богові, створений для його прославлення. Тому іменування молитовного адресанта як активного учасника процесу створення книги у віршах наводиться як підстава для формулювання молитовного прохання про прощення гріхів та спасіння автора/видавця.

Наприклад, у вірші Тарасія Земки, що передує акафістові Успінню Богородиці зі збірки акафістів 1625 р. друкарні Києво-Печерської лаври, висловлено прохання до Богородиці про заступництво молитовного адресанта за його редакторську роботу над текстом: «Успенію акафіст, чистая, твоему / Прийми своих молебник, а труда моему, / Въ исправенью, Исуса, приближая мати, / Ублаганьем за грѣхи рач поветовати» [8, с. 344].

Поряд із проханням про власний добробут молитовний адресант висловлює також прохання про сприятливу рецепцію видання. В таких віршах введено образ книги, яку її автор чи друкар передають читачеві, просячи в Бога заступництва за результат своєї роботи. Моління до Богородиці стосовно опіки над виданням виражене в дескриптивному вірші під гравюрою Успіння на звороті титулу першого видання Патерика печерського 1661 р.: «Христу-Цареви в руцѣ дана в сей печати / Книга Живота, слова животнаго мати. / Томужде и мы Книгу Житій сих вручаем: / Книга его да и се подасть мѣсто, чаем» [3, с. 32]. Текст художньо інтерпретує іконічне зображення сцени Успіння, центральним елементом якої є постать Ісуса Христа, що тримає в руках немовля-Богородицю. За допомогою співзвучного повтору «Книга Живота» – «Книга Житій» у вірші проводиться символічна паралель між образом Пречистої Діви на руках Ісуса і образом видання Патерика, присвятою до якого виступає цей вірш. Автор передає книгу Христові і просить Богородицю про заступництво за своїм твором. Прохання до Богородиці про захист книги від несправедливої критики висловлене у рядках епіграми Антонія Радивиловського: «Жесь алфы и ѱмеги Маріе корона, / Буди от зоилов, сей книзі оборона» [3, с. 246] наприкінці збірки «Огородок Маріи Богородици».

Образ особи, задіяної в процес видання, може також експлікуватися в молитовному повідомленні, зміст якого полягає в проханні про добробут видавця або мецената видання. Такі молитви, як правило, втілюються в жанрах геральдичної та дескриптивної поезії, що в структурі видання виконує функцію присвяти.

У барокових геральдичних віршах, які оспівують чесноти представників шляхетських родин меценатів книговидавництва, часто міститься молитовне прохання до Бога за здоров'я та добробут благочинця. Наприклад, геральдичний вірш на звороті титулу Острозької Біблії 1580–1581 рр., присвячений князю Костянтину Острозькому як ініціаторові видання, завершується побажанням із молитовним змістом: «Великоя глубины богослова, княже, съименный, / да сподобить тя господь бог вѣнец пріяти нетлѣнный, / Въ здравіи же телеснѣм благообразно долгоденствовати, / и въ царствіи небесном съ избранными радостно ликоствовати» [8, с. 62].

Віршована присвята Гавриїла Дорофієвича Олександрові Балабану до видання «Книги о священствѣ» Іоанна Златоуста друкарні львівського братства 1614 р. завершується молитовним зверненням до Бога з проханням вічного життя для представників роду Балабанів за їхній внесок у видання книг для потреб церкви: «Якъ они на такіє речи кошт дають / и розные книги з друкув на свѣт выдають, / Реч посполитую ними подъпираючи / и очи людзкіє праве отвираючи. / На котрых приклад рачил всѣм наступити / и ведлуг оных славу собі учинити, / Выданям книг церкви божой помогаючи, / памятку зацных предков своих взбужаючи, / Котрым дай Христе, у себе опочивати / и с святыми в небѣ вѣчне тріумфovati» [8, с. 190]. Образ адресанта в таких віршах імпліцитний, а підставою для формулювання молитовного повідомлення є іменування образу мецената через окреслення його ролі у виданні книги. За подібним принципом формулюються й молитовні прохання про добробут видавця. Зокрема, в тексті вірша «Свѣтом из гроба твоего Въскресенія» виділяються елементи іменування молитовного адресата («Свѣтом из гроба твоего Въскресенія, / Христе: просіяша повсюду ученія / Євангелских вѣщаній: и всѣх просвѣтиша / Свѣтом познанія, въ вѣрѣ утвердиша») і молитовне повідомлення («Тѣм, Боже, дажд крестоносну братству свѣтлѣти: / Въ заповѣдех ти непорочным пребыти, / Мирно безмятежну жизнь здѣ препроводити, / И паки грядуща тя въ славу видѣти») [3, с. 30]. Причому, в іменування молитовного адресата (Ісуса Христа) введено образ Воскресіння як знакової події в історії Християнства та образ Євангелія як тексту, важливого для духовного навчання вірян. У молитовному повідомленні, поєднаному з іменуванням адресата за допомогою сполучника «тѣм» (укр. «тому»), висловлено прохання про добробут братчиків. Асоціативний семантичний зв'язок між образами Воскресіння, Євангелія і братства твориться за допомогою звукового та смислового повтору (Свѣтом – просіяша – просвѣтиша – Свѣтом познанія – свѣтлѣти). На рівні прагматики зв'язність двох частин вірша творить сполучник «тѣм» і знання читачем обставин позатекстової дійсності: епіграма підписує гравюру Вознесіння, вміщену у виданні Євангелія 1644 р., надрукованого Михайлом Сльозкою на замовлення львівського братства. Подібний художній прийом Михайло Сльозка застосовує в описативній епіграмі до гравюри Воскресіння на звороті титулу Євангелія 1665 р. Тут висловлено молитовне прохання про добробут друкаря: «Свѣтом воскресенія твоего из гроба / Всеми миру просія, Ісусе, оздоба / Євангелских ученій: и всѣх просвѣтила, / Так в цнотах, як в вѣрѣ святой, утвердила, // Тѣм же подажд твоему рабу Міхаилу / В таких прочіих трудах здравіє и силу. / Узич му без мятежи временнаго свѣта / А на потом подажд му и вѣчны лѣта» [3, с. 40].

Об'єктивація образу особи, що так чи інакше брала участь у процесі видання книги (автора, друкаря, мецената), забезпечує семантичний зв'язок тексту поетичної молитви з художньою структурою її першодруку шляхом апелює до обставин позатекстової дійсності. Разом з тим, у структуру молитовного вірша вводиться й образ видання, в складі якого було надруковано даний вірш. Це забезпечує характерний для барокової поезики принцип гри з текстом завдяки залученню метатекстових елементів: текст видання, елементом художньої структури якого виступає молитовний вірш, натомість стає художнім образом цього вірша.

Другий тип семантичного зв'язку молитовного вірша зі структурою книги твориться за допомогою введення образів, безпосередньо пов'язаних зі змістом видання. Це, як правило, центральний образ видання або його частини. У семантичній структурі молитовного вірша такі образи експлікуються в іменуванні молитовного адресата. Наприклад, центральний образ збірки проповідей «Руно Орошеноє» Дмитрія Туптала – чудотворна Іллінська ікона Божої Матері – є адресатом молитовного вірша, вміщеного в її чернігівському виданні 1691 р.: «ИзсохШЕ нам се Руцѣ орОси, о мати / Маріє, ОбильНАя в водаХ благодати, / Душам, палиМИ-ам сТРАСТИ огнем, свишше чашу / Студенои подАждь ВодИ, пеЧаль видя нашу» [3, с. 310]. Один із провідних мотивів Давидових Псалмів – перехід Ізраїлю через Червоне море – надихає барокового автора на молитовну епіграму, якою увиразнено текстову частину Псалтиря 1690 р.: «Ізраилтяне егда въ мори бѣста / Жезл и палица та их утѣшита. / Намъ въ мірскомъ мори жезл крест от Сіона / Симъ да избѣжимъ люта фараона» [9, арк. 258 зв.]. Вірші такого типу також часто трапляються у формі дескриптивної епіграми, що увиразнює структурні частини богослужбових книг. Зокрема: акафіст до Ісуса Найсолодшого з Києво-Печерського видання Акафістів 1625 р. прикрашає вірш Тарасія Земки, що завершується молитовним проханням до Христа: «Дай же и нам, Ісусе, помоч от печали. / Наши силы безъ тебе згола суть устали. / Карай, сладкій Ісусе, бо то нам спасенно. / Леч въ том гнѣвѣ, зъ милости, не зостав забвенно. / Ісусе наш, виждь враги лютыя надъ мѣру, / Узброены и на нас, и на нашу вѣру, / И выбав нас, и храни от всѣх их навѣтов, / Доступили жебысмо небесных обѣтов» [8, с. 343]; «Мечем слова Божія ересь посѣкай, / Церков же Православных крѣпко защищай / Посѣкай моя грѣхи лютыя без мѣри / И сохраняй мя, молю, в благочестной вѣри» – дескриптивна молитовна епіграма, адресована св. Миколаю Чудотворцю, вміщена під гравюрою з ликом святого, що передує текстові відповідного акафісту в Києво-Печерських Акафістах 1693 р. [10, арк. 142 зв.]. Молитовний адресант у віршах такого типу відповідає образів ліричного Я і суголосний традиції літургійної молит-

ви. Це – вірянин, який, усвідомлюючи власну гріховність, звертається до Бога з надією на милість: «Терніє грѣхов моих цвѣта не имѣет / Подай благодать свою, та за крін довлѣет [10, арк. 176 зв], «Аз всѣх грѣшных превзыдох грѣхами моими» [11, с. 10 зв.], «Тмою грѣхов обятый, свѣта неимѣю / Блесни мой свѣте свѣтом твоим да тмѣ одолѣю» [10, арк. 234 зв.] та ін. Темами молитовних повідомлень, теж співвідносних із традицією літургійної молитви, є переважно прохання про допомогу в духовному самовдосконаленні та досягненні вічного життя: «Дажь ми в покаяніи на земли прожити / А в Небѣ на тя з Сином въ вѣки смотрѣти [12, арк. 1 зв.], «Дажь и нам, молим, на Тя в том Сіоні зрѣти, / И со всѣми святыми вѣчне тя хвалити» [12, арк. 55 зв.], «Дажь мнѣ утрѣнною пѣснь ти приносити, / Въ славу же твою вѣк мой совершити» [13, арк. 208 зв.]. Трапляються також прохання про потреби церковної громади: «Не отрини Маріє наше моленіє, / Сотвори в Церкви святой соединеніє» [14, арк. 348 зв.].

Введення поетичної молитви до певного небесного адресата в структуру богослужбового або іншого тексту релігійної тематики (богословського, проповідницького, житійного), присвяченого цьому ж адресатові, сприяє увиразненню молитовного змісту видання, переводячи його в художню площину. Така естетизація молитовної дії, вираженої в тексті видання, особливо яскраво виявляється у віршах, де оспівується процес молитви. Зокрема, в епіграмі Тарасія Земки, що підписує гравюру із зображення Богородиці з немовлям, якій предстоять святі Антоній і Феодосій, у Києво-Печерському виданні Акафістів 1629 р.: «Пречистая Ису са на руку носящи, / Сихъ же съ предстоящихъ преподобныхъ зрящи / Съ ними о правовѣрныхъ того молитствует / Помощъ въ нуждахъ комуждо от него дарует» [8, с. 346]. Образи Богородиці та святих угодників тут виступають адресантами молитовного повідомлення. Подібний художній прийом застосовано і в молитовній епіграмі з Києво-Печерського видання Канонів Богородиці 1697 р.: «Под Покровъ твой, Царице Отци прибѣгают, / Царевѣ Царей Главы свои прекланяють / Просятъ же о молитву ко своему Сину / Да ближацийъ ты будетъ с нимъ в Царствіи выну» [12, арк. 83 зв.]. Молитовна дія, зображена на гравюрі, стає об'єктом оспівування в молитовному вірші. Надруковані в складі церковнослов'янських богослужбових книг позалітургійні староукраїнські молитовні вірші увиразнюють художню структуру видання, створюючи мовно-стилістичну поліфонію: вводять опозицію сакральне (канонічний текст) – профанне (художній текст). Форма публікації поетичної молитви бароко в складі питомо прозових видань релігійної тематики робить її цікавим об'єктом не лише для філологічного, але й для книгознавчого дослідження. Семантичне наповнення текстотвірних для жанру молитви образів молитовного адресата, молитовного

адресанта та тем молитовного повідомлення зумовлене змістом текстової частини видання (тематикою та центральними образами) та чинниками позатекстової дійсності (сюжетом ілюстрації, яку підписує вірш, молитовними інтенціями автора/видавця, наявністю мецената видання, різними обставинами видавничого процесу тощо). Центральні образи видання втілюються в іменуванні адресата молитовного вірша, образи автора книги та видавця об'єктивуються в образі адресанта, а навколо образів меценатів видання та книги як завершеного продукту роботи творчого колективу формулюється молитовне прохання. Розпорошені по українських кирилических виданнях кінця XVI – першої половини XVIII ст. бароккові поетичні молитви потребують науково-бібліографічного обліку та публікації з доданням приміток стосовно змісту видання-першодруку та місця вірша в його структурі.

Список використаних джерел

1. Макаренко М. Орнаментация української книжки 16–17 ст. / Микола Макаренко – Київ, 1926. – 69, [1] с.
2. Степовик Д. В. Слово й ілюстрація. Основні риси барокко в українській гравюрі / Д. В. Степовик // Українське літературне барокко: зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 288–300.
3. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – 679 с.
4. Даниленко І. І. Жанрова модифікація канону молитви в ліриці XVII–XX століть : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Ірина Іванівна Даниленко. – К., 2009. – 40 с.
5. Лотман Ю. Текст у тексті / Ю. Лотман // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [за ред. М. Зубрицької]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 581–595.
6. Мень А. Тайнство, Слово и Образ. Православное богослужение / Александр Мень. – М. : Фонд им. Александра Меня, 2005. – 285 с.
7. Борисенко К. Г. Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / К. Г. Борисенко. – Х., 2003. – 18 с.
8. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1978. – 430 с.
9. Псалтир. – Київ : Друк. Києво-Печер. Лаври, 1690. – [3], 258, [3] арк.
10. Акафісти. – Київ : Друк. Києво-Печер. Лаври, 1693. – [2], 272, [1] іте.
11. Трійдь цвітна. – Київ : Друк. Києво-Печер. Лаври, 1702. – [10], 828, [18] с.
12. Канони. – Київ : Друк. Києво-Печер. Лаври, 1697. – 20, [10], 214 арк.
13. Акафісти. – Київ : Друк. Києво-Печер. Лаври, 1677. – [4], 324, [22] іте.
14. Трійдь пісна. – Київ : Друк. Києво-Печер. Лаври, 1715. – [4], 424, 10 арк.

References

1. Makarenko, M. (1926). *Ornamentatsiia ukrainskoi knyzhky XVI-XVII st.* [Ornamentation of Ukrainian book of the 16–17th centuries]. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Stepovyk, D. V. (1987). Slovo i iliustratsiia. Osnovni rysy barokko v ukrainskii hraviuri [Word and illustration. Main features of Baroque in Ukrainian engraving]. In *Ukrainske literaturne barokko: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian literature Baroque: collection of scientific papers] (pp. 288–300). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
3. Krekoten, V. I., Sulyma M. M. (Comps.). (1992). *Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st.* [Ukrainian poetry. The middle of the 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
4. Danylenko, I. I. (2009). *Zhanrova modyfikatsiia kanonu molytvy v lirytsi XVII–XX stolit.* [Genre modification of a prayer canon in the lyrics of the 17–20th centuries] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].
5. Lotman, Yu. (2001). Tekst u teksti [Text in text]. In *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky 20 st.* [Anthology of world literary criticism of the 20th century] (M. Zubrytska, Ed., pp. 581–595). Lviv: Litopys. [In Ukrainian].
6. Men, A. (2005). *Tainstvo, Slovo i Obraz. Pravoslavnoe bogoslužhenie* [Sacrament, Word and Image. Orthodox church service]. Moscow: Fond im. Aleksandra Menia. [In Russian].
7. Borysenko, K. H. (2003). *Yavnyshche synkretyzmu poezii ta prozy v ukrainskii literaturi barokovoi doby* [The phenomenon of poetry and prose syncretism in the Ukrainian literature of baroque age] (Extended abstract of PhD dissertation). Kharkiv. [In Ukrainian].
8. Kolosova, V. P., Krekoten, V. I. (Eds.). (1978). *Ukrainska poeziia. Kinets XVI – pochatok XVII st.* [Ukrainian poetry. Late 16th – early 17th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
9. *Psaltyr* [Psalter]. (1690). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
10. *Akafisty* [Akaphistus]. (1693). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
11. *Triod tsvitna* [Pentekostarion]. (1702). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
12. *Kanony* [Canons]. (1697). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
13. *Akafisty* [Akaphistus]. (1677). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
14. *Triod pisna* [Triodion of the Lent]. (1715). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].

O. Kurhanova

Poetic prayer as a “text in text” in Ukrainian Cyrillic editions of the Baroque age.

The article observes a prayer as a meta-genre of Baroque Ukrainian poetry, found at the pages of Ukrainian Cyrillic religious editions of the late 16th – early 18th centuries. Double nature of baroque poetic prayer is underlined. Poetic prayer originates from the tradition of liturgical prayer and contains it as a “text in text”, at the same time poetical prayer is inserted as a “text in text” into the editions, in which it is printed. Two types of semantic connections between baroque poetic prayers and the text of their editions are described. The first type is presented by the poetry, which contains an image of a person, who took part in the text creation and in the process of its edition: the author/editor (in the role of the prayer addresser) or the patron of art (in the role of a person, about whom the prayer request was made). The topics of prayer appellations in the poetry of this group are requests for earthly and heavenly boons for the author/editor/patron of the edition, for positive reception of the book; thanksgivings for the help in the book writing/publishing etc. The poetry of the second type contains images, which are central for the text of an edition. These are, as a rule, addressees of the prayer text – God, Saint Virgin, Angels and Saints. The content of a prayer appeal in the poetry of this type is a request for salvation and help in spiritual self-perfection of a lyric hero or a church community. It is defined that the content of poetic prayers, printed at pages of Cyrillic editions of the late 16th – early 18th centuries, was influenced both by text elements of the edition (topic, central images), and by non-textual factors (illustration plot, accompanied by a poem, prayer intention of an author/editor, existence of a patron of edition, different circumstances of editorial process etc.).

Key words: poetic prayer, text, baroque poetry, Ukrainian Cyrillic editions of 16–18th centuries.

Е. Ю. Курганова

Поэтическая молитва как «текст в тексте» в украинских кириллических изданиях эпохи Барокко.

В статье рассматривается молитва как метажанр книжной украинской поэзии эпохи Барокко, зафиксированной на страницах украинских кириллических изданий религиозной тематики конца XVI – I половины XVIII в. Отмечено двойную природу барокковой поэтической молитвы, которая опирается на традицию литургической молитвы, вмещающая ее в себя как «текст в тексте» и выступая при этом «текстом в тексте» своего первопечатного издания. Описаны два типа семантических связей барокковой поэтической молитвы с текстом издания. К первому принадлежат поэзии, в которые вводится образ лиц, связанных с созданием текста и издательским процессом: автора/издателя (в роли адресанта молитвы) или мецената (в роли лица, о котором высказывается молитвенная просьба). Тематами молитвенного обращения в поэзии этой группы являются просьбы о земных и небесных благах для автора/издателя/мецената издания, о положительной рецепции книги; благодарения за помощь в написании/издании книги. Ко второму типу принадлежит

поэзия, в которой выделяются образы, являющиеся сквозными для текста издания. Это в основном адресаты молитвенного текста – Бог, Богородица, ангелы, святые. Содержанием молитвенного сообщения в поэзиях этого типа являются просьбы о спасении и помощи в духовном совершенствовании лирического героя или церковной общины. Установлено, что на содержание поэтических молитв, напечатанных на страницах кириллических изданий конца XVI – I половины XVIII в., оказали влияние как текстовые элементы издания (тематика, центральные образы), так и внетекстовые факторы (сюжет иллюстрации, которую сопровождает стих, молитвенные интенции автора/издателя, наличие мецената издания, разные обстоятельства издательского процесса и проч.).

Ключевые слова: поэтическая молитва, текст, поэзия барокко, украинские кириллические издания XVI–XVIII вв.

**ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ АВІАЦІЇ ТА АВІАКОНСТРУКТОРІВ
З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

Розглянуто особові архівні фонди істориків авіації, авіаконструкторів, діячів авіаційної галузі, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, як джерело з історії авіації України. Висвітлено особливості комплектування, формування, документний склад архівних фондів особового походження. На основі аналізу особистих документів фондоутворювачів уточнено їхні біографічні дані. Побіжно згадано про архівні установи, які зберігають у своїх фондах комплекси документів з історії та розвитку авіації в Україні.

Ключові слова: архівний фонд, Інститут рукопису НБУВ, історія авіації, С. В. Корольова, С. І. Карацуба, О. Д. Карпека, В. В. Кислов.

Архівні фонди – це комплекси матеріалів, сукупність документів державного, політичного, наукового, народногосподарського, культурного призначення, створені внаслідок діяльності різних установ, організацій і окремих осіб [1]. Отож їхнє дослідження з метою відкриття й уведення до наукового обігу невідомих раніше архівних матеріалів, зокрема й з історії різних галузей науки й техніки, що зберігаються в архівних, бібліотечних та музейних установах, є важливим науковим завданням.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігаються чотири архівні фонди особового походження, документи яких відображають становлення та розвиток авіаційної галузі на теренах України. Це, зокрема, – фонд С. В. Корольової (1905–1997), історика авіації, інженера, літератора (ф. 328); фонд С. І. Карацуби (1897–1984), авіаконструктора, історика авіації (ф. 275); фонд О. Д. Карпеки (1894–1918), авіаконструктора (ф. 240); фонд В. В. Кислової (1943), інженера-механіка, історика науки і техніки (ф. 341).

Найбільш значним за обсягом та інформаційним наповненням є архів С. В. Корольової. Обсяг фонду – 7970 од. зб., крайні дати документів – кінець XIX ст. – 90-ті роки XX ст.

Євгенія Володимирівна Корольова, уроджена Єфимова (1905–1997), народилась у м. Києві в родині працівника залізниці, який у 1910 р. за-

цікавився авіацією, – його захопила ідея побудови гідроплана. У тому ж році він вступив до повітроплавного гуртка; пізніше разом із родиною переїхав до Франції, до брата Михайла Єфимова, який був уже відомим на той час льотчиком [2]. Прожили вони там недовго, – після смерті чоловіка мати Євгені з трьома дітьми повернулася назад, до Києва. З 13 років вона ремонтувала залізничні колії, працювала на лісових та торфорозробках, служила в трамвайному парку, в Управлінні Південно-Західної залізниці. У 1929 р. була стругальницею в механічному цеху на заводі «Червоний екскаватор», одночасно – заступником редактора газети «Сівалка». У 1932 р. вступила до Київського машинобудівного інституту (КМІ), що був створений на базі механічного факультету Київського політехнічного інституту, на моторобудівний факультет. Пізніше авіаційний факультет КМІ реорганізували в Київський авіаційний інститут. Навчаючись в інституті, була редактором газети, яку видавав моторобудівний факультет КМІ. У 1934 р. перейшла до Індустріального інституту на механічний факультет, який і закінчила з відзнакою в 1938 р. Надалі займала посади інженера-конструктора в бюро раціоналізації та винахідництва заводу «Ленкузня» в м. Києві, провідного інженера цеху автоматики на заводі № 4 у м. Москві, в той же час була членом редакційної колегії газети «Ворошиловець». Після евакуації заводу до м. Красноярська – інструктор відділу оборонної промисловості Красноярського крайкому ВКПб. За власним бажанням у 1943 р. повернулася до Києва задля відновлення міста, працювала в Міністерстві місцевої промисловості УРСР, була консультантом сектору місцевої промисловості та промкооперації Управління Справами РМ УРСР. Більше 10 років Євгенія Корольова працювала на громадських засадах у бібліотеці імені Остапа Вишні. Вона – член організаційного комітету Секції історії авіації та космонавтики Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки при Президії Академії наук УРСР, член бюро, учений секретар Секції, неодноразово брала участь у всесоюзних зборах і конференціях з історії науки й техніки, передусім тих, що стосувалися авіації.

Свій архів Є. В. Корольова передавала до Інституту рукопису НБУВ власноруч у три етапи: в 1992, 1993 та 1996 рр. Документи було прийнято на постійне зберігання за актами приймання-передавання та взято на державний облік. Проведена в 1992 р. експертиза документів архіву констатувала їхню цінність, і рішенням Експертної комісії з них було сформовано фонд 328.

Багато часу Є. В. Корольова присвятила вивченню біографії свого дядька, видатного льотчика Михайла Никифоровича Єфимова. Так, в ІР НБУВ зберігаються перша редакція колективної монографії «Очерки

розвиття авіації на Україні» та підготовчі матеріали до її написання; варіанти документальної повісті з правками автора «Они первыми шагнули в небо»; документальна повість «Соперники орлов», написана в співавторстві, підготовчі матеріали до неї та листування з видавництвами; варіанти документальної повісті «Небесные побратимы», написаної в співавторстві, додаткові матеріали до неї, відгуки на працю; документальна повість «Окрылённые мечтой», що стала своєрідним підсумком її пошукової й літературної діяльності.

Окрім наукових та літературних праць в архіві Є. В. Корольової також відклався чималий пласт вирізок з періодичних видань. У цьому політематичному комплексі, окрім інформації стосовно історії авіації на теренах України й Росії, містяться й матеріали, що ілюструють громадсько-політичне та науково-виробниче життя України та світу.

Значним є збережене в архіві офіційне листування фондоутворювачки з архівами, бібліотеками, музеями, видавництвами, редакціями періодичних видань та приватне – з істориками авіації, льотчиками, письменниками. Серед адресатів – льотчиця В. С. Гризодубова, маршал авіації С. Г. Руденко, авіаконструктор І. І. Сікорський, письменник К. І. Чуковський, авіаконструктор та письменник В. Б. Шавров; серед кореспондентів – льотчик К. К. Арцеулов, льотчик і письменник М. Л. Галлай, льотчик О. М. Граціанський, льотчиця В. С. Гризодубова, авіаконструктор та історик авіації С. І. Карацуба, льотчик Е. І. Меос, авіаконструктор І. І. Сікорський, маршал авіації В. О. Судець, авіаконструктор та письменник В. Б. Шавров та ін..

Фотоматеріали фонду включають фотографії істориків авіації: С. І. Карацуби, М. С. Савової-Черкезової; льотчиків: К. К. Арцеулова, М. Н. Єфимова, О. М. Граціанського, Е. І. Меоса, С. П. Черкезова, першого льотчика-космонавта Болгарії Г. Іванова; авіаконструктора І. І. Сікорського; діячів авіаційної галузі: А. А. Анатри (президент Одеського аероклубу), П. С. Шелухіна (генерал-лейтенант авіації) та ін.

В архіві також міститься багато книг і журналів із дарчими написаними істориків авіації та письменників – В. В. Владімірова, В. В. Короля, М. А. Кочегури, М. Б. Ляховецького, В. А. Рудника, М. С. Савової-Черкезової.

Наступним є фонд С. І. Карацуби. Обсяг фонду складає 1790 од. зб., крайні дати документів – кінець XIX ст. – 80-ті роки XX ст.

Степан Ісакович Карацуба (24 березня (5 квітня) 1897 р., х. Очеретова Балка біля станиці Новокорсунська, нині Краснодарського краю, Росія – 20 січня 1984 р., м. Київ) – авіаконструктор, історик авіації, інженер-механік. Походив з сім'ї переселенців з України. Рано почав працювати за наймом – з 6 років, з дитинства виявляв здібності до навчання: за рік закін-

чив хутірське однокласне (3-річне) училище, за 2 роки – станичне Новокорсунське двокласне (5-річне) училище, 4-класне – за 2 роки. Екстерном склав іспит на звання вчителя початкових народних училищ і працював позаштатним учителем. Навчався в Тифліському 4-класному землемірному училищі, потім перевівся до Катеринослава, де й закінчив місцеве землемірне училище в 1919 р. В тому ж році вступив до Кубанського політехнічного інституту, а після його розформування перевівся до Київського політехнічного інституту, закінчив його в 1921 р. «по авиаспециализации» [3]. Цікавим є факт, зазначений Степаном Карацубою у власній «авіаційній автобіографії», де він пише, що перший справжній літак хлопець побачив лише в 22 роки, в 1919 р., у Дніпропетровську на першотравневій демонстрації. То був літак британської компанії Sopwith: «Он долго летал над площадью (Соборной), летал очень низко и упал перед трибуной...» [4, арк. 1]. Наступний він побачив незабаром у Краснодарі: «Я шёл в город от Черноморского вокзала через пустыри и огороды. Вдруг со стороны Рощи появился самолёт. Летел он низко, ковыляя и задевая за верхушки деревьев... В нескольких десятках метров от меня он ткнулся в землю среди тыкв, кувыркнулся и застыл вверх колёсами. Я подбежал к самолёту и помог лётчику выбраться из кабины... Он предложил мне помочь ему поставить самолёт на колёса. Это нам не удалось... Вскоре подъехала грузовая автомашина... Самолёт быстро был поставлен на колёса... Машина с людьми, таща самолёт за хвост, скрылась. Но со мной остался запах аэролака... Этот запах я ощутил впервые, и он сохранился на всю жизнь, как признак присутствия авиации» [4, арк. 1–2]. Відтоді юнак і захопився авіацією: «Эти случаи вызвали у меня только восхищение, как соприкосновение с каким-то недостижимым для меня миром» [4, арк. 2]. Ще під час навчання в КПІ (нині – НТУУ «КПІ ім. І. І. Сікорського») Степан Карацуба працював на Київському авіаційному заводі (нині – «Серійний завод «Антонов»), обіймав посади спочатку робочого-моториста, згодом – техника, інженера технічного відділу, начальника відділу технічного контролю, начальника технічного відділу, головного інженера. За сумісництвом викладав на авіаційному факультеті Київського політехнічного інституту теорію авіації й організацію авіаремонту, керував дипломними проектами студентів. Згодом у м. Сіську (Росія) був начальником технічного відділу на механічному заводі «Молот». У 1956–1957 рр. працював на заводі «Київполіграфмаш». Після виходу на пенсію був на Київському авіазаводі консультантом з довоєнного періоду історії заводу, займався організацією музею трудової й бойової слави в музеї. З 1962 р. на суспільних началах працював в Українському відділі Секції історії авіації й космонавтики Радянського національного об'єднання істориків природознавства й

техніки. Був членом бюро та заступником голови, багаторазово виголошував доповіді на Секції з питань історії авіації та космонавтики. Опублікував низку праць про історію авіації на теренах України в наукових збірниках і часописах. Був членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Отримав низку нагород за свої здобутки.

До Інституту рукопису архів передавався в кілька етапів – власноруч С. І. Карацубою в 1980–1983 рр. та В. І. Ржановським у 2000 р. Документи було прийнято на постійне зберігання за актами приймання-передавання та взято на державний облік. З документів архіву сформовано фонд 275.

Архів включає біографічні матеріали Степана Карацуби; велику кількість його наукових праць з історії розвитку авіаційної й космічної галузей на теренах України – як початкового періоду, першої чверті ХХ ст., так і пізнішого часу: «Авіаційне науково-технічне товариство при Київському політехнічному інституті», «З історії літакобудування на Україні», «Планеры Киевского Политехнического института», «Киевское общество воздухоплавания», «Из истории дирижаблестроения на Украине», «К истории Киевского авиазавода», «Королёв С. П. на Украине» тощо; матеріали громадської діяльності в Секції історії авіації та космонавтики; листування з установами та приватними особами; фотоматеріали; матеріали інших осіб, переважно стосовно розвитку авіаційної галузі.

У фонді зберігається чимало фотографій та фотоальбомів з історії повітроплавання, авіації та космонавтики; комплекси документів про І. І. Сікорського, С. І. Уточкіна, Н. В. Чудак, Д. Л. Томашевського, М. К. Янгеля, Ф. Ф. Андерса, братів А., І., Є. та Г. І. Касьянєнків; спогади фондоутворювача про С. П. Корольова, біографічні довідки про К. К. Арцелова, В. Ф. Боброва, В. П. Ветчинкіна, Ю. А. Гарнаєва, В. П. Глушка, М. Б. та Б. М. Делоне, М. І. Кибальчича, Г. Е. Лангемака, К. Е. Цюлковського та ін. Значним за обсягом та важливим за інформаційним наповненням є масив документів і фотоматеріалів, що висвітлюють біографію Юрія Васильовича Кондратюка (справжнє ім'я – Олександр Гнатович Шаргей).

Розвиток української авіації висвітлюють також і інші різнопланові документи фонду, а саме: проект біобібліографічного словника «Отечественные деятели авиационной науки и техники», укладений істориком авіації та авіаконструктором В. Б. Шавровим; колективна монографія «Очерки развития авиации на Украине» під редакцією О. К. Антонова з правками й доповненнями С. І. Карацуби.

Групи документів фонду відображають перші авіамодельні й планерні змагання та авіаційні виставки; є масиви документів про діяльність авіаційних підприємств і окремих персоналій авіаційної галузі.

Третім за обсягом і релевантністю документів стосовно досліджуваної теми є архів О. Д. Карпеки. Документи архіву складають фонд 240, обсягом 74 од. зб., крайні дати документів – 1905–1918 рр.

Олександр Данилович Карпека (1894–1918) – київський військовий льотчик часів Першої світової війни, авіаконструктор. Народився в Чернігівській губернії. Його батько, Данило Олександрович Карпека, мав великі земельні угіддя. На початку 1900-х років переїхав із родиною до Києва. У Києві Карпека закінчив гімназію В. П. Науменка. У 1908 р. вступив до гуртка повітроплавання в Київському політехнічному інституті й уже в 1909 р., навчаючись у 6 класі, сконструював модель аероплана, яка забезпечила йому перемогу на міських змаганнях. Батько всіляко підтримував і заохочував сина до авіамоделізму, однак виступав проти того, щоб хлопець підіймався в повітря на власноруч збудованих моделях. У 1913 р. О. Д. Карпека навчався в Санкт-Петербурзькому політехнічному університеті, його розрахунками керував відомий авіаконструктор професор С. М. Усатий. Однак будував самі аероплани він у Києві. Перше повітряне судно Карпека збудував у майстерні І. І. Сікорського, подальші – у власній, «Першій Київській авіаційній майстерні конструктора аеропланів О. Д. Карпеки». За певними показниками його перші машини були досконалішими за біплани І. І. Сікорського та А. Фармана. До речі, четвертий біплан О. Д. Карпеки здійнявся в повітря, керований П. М. Нестеровим. У 1914 р. через військові події на території держави О. Д. Карпека цивільний виш змінив на військовий, надалі мусив брати участь у військових діях, зазнав поранення. Після лікування став курсантом Гатчинської авіаційної школи, був військовим льотчиком. Після другого поранення й лікування вдосконалював льотні навички в Севастополі. В 1918 р. повернувся до Києва з наміром закінчити навчання в КПІ. Однак його було арештовано. У тюрмі О. Д. Карпека захворів на запалення легень і помер у віці 24 років.

Особовий фонд О. Д. Карпеки містить важливі для дослідників біографічні матеріали авіаконструктора, зокрема його послужний список, в якому подано відомості про проходження ним військової служби, про місце ведення військових боїв, про поранення під час бойових дій, про навчання льотній майстерності, про керування різними моделями літаків: біпланів, монопланів парасольної конструкції, про нагородження орденом св. Анни 4 ступеня з надписом «за храбрість» за штикову атаку біля м. Синява 31 травня 1915 р. У документі вказано, що загальна кількість льотних годин О. Д. Карпеки на вересень 1917 р. становила 122 години [5].

Також до складу фонду входять навчальні матеріали з теорії авіації; документи службової діяльності; офіційне та приватне листування; схеми, плани літаків; альбоми й окремі фотографії літаків і моделей літаків:

Фарман, Моран, Моран-Солнье, Вуазен, Альбатрос, Ньюпор, Карпека, конструкцій Ігоря Сікорського, братів Касьянєнків, Олександра Свешнікова тощо; авіаційних баз, ангарів та ін.

Ще одним особовим архівним фондом ІР НБУВ, що містить документи з історії авіації, є фонд В. В. Кислова. Обсяг описаної частини фонду становить 393 од. зб., крайні дати документів – 1928–1995 рр. Однак слід зазначити, що оскільки частина документів архіву наразі перебуває на стадії опрацювання, – крайні дати документів можуть бути розширені.

Василь Васильович Кислов (народився 17 серпня 1943 р.) – доктор технічних та філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; фахівець у галузі історії машинобудування, аерокосмічної, морської та військової науки і техніки в Україні і світі. У різні часи був президентом Аерокосмічної академії України, вченим секретарем Відділу історії Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва АН України, членом Незалежної алмазної асоціації. У 1967 р. закінчив Ленінградський військово-механічний інститут (нині Балтійський державний технічний університет «Воєнмех», м. Санкт-Петербург), у 1977 – Київський університет (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), у 1982 р. – Центральний інститут патентознавства у Москві. Від 1967 р. перебував на військовій службі та працював на виробництві; у 1987–2004 рр. – співробітник Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки НАНУ; в 1991–1994 рр. – завідувач інформаційно-видавничим відділом Інституту надтвердих матеріалів НАНУ; від 1999 р. – професор кафедри соціології та соціального управління Київського міжнародного університету; водночас від 1993 р. – викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», Київського університету будівництва і архітектури, Національного авіаційного університету [6].

Архів до Інституту рукопису передав власноруч сам фондоутворювач у 1995 р. Документи було прийнято на постійне зберігання за актом приймання-передавання, взято на державний облік та сформовано фонд 341.

Серед документів архівного фонду В. В. Кислова – рукописи, що розкривають історію розвитку авіаційної галузі як на теренах України, так і в світі, зокрема наукові праці фондоутворювача «Популяризація авіаційної науки і техніки на Україні в 20–30-ті рр.», «Винищувачі-бомбардувальники Republic R-47 «Тандерболт», Фокке-Вульф FW-190», «Дві юності двох генеральних конструкторів» (про С. П. Корольова та В. П. Глушка), «Паролет» кийвського винахідника» (про Ф. Р. Гешвенда), анотація до книги «Год 1910 – прорыв в небо Украины», звіт про підготовку до друку ви-

дання «Кондратюк Ю. В. Собрание трудов и проектов», креслення багатощільових винищувачів четвертого покоління МіГ-29 та F-15, робочий план науково-дослідних робіт з історії військової техніки в Україні, переліки винаходів, публікацій, раціоналізаторських пропозицій Василя Васильовича Кислова, протокол установчих зборів відносно створення відділу «Медико-педагогические проблемы формирования состава» Аерокосмічної академії України, протокол установчих зборів Міжнародної академії людини в аерокосмічних системах, план засідань секції історії авіації та космонавтики на 1989 рік, лист В. В. Кислова до Міністерства освіти України з пропозицією про заснування стипендій імені І. І. Сікорського та Ю. В. Кондратюка, листування діячів авіаційної галузі про членство в Аерокосмічній академії України, про використання військових аеродромів, про Спеціалізовану раду при Аерокосмічній академії України, матеріали про Ю. В. Кондратюка, І. І. Сікорського, В. П. Ветчинкіна, С. П. Корольова, В. П. Глушка та ін.

Додатково хочемо надати дослідникам історії авіаційної галузі в Україні коротку інформацію про установи, в яких також зберігаються фонди із зазначеної тематики. Так, у Центральному державному науково-технічному архіві України відклався фонд М'ялиці Анатолія Костянтиновича (1940–), автора більш ніж 40 науково-дослідних робіт у галузі літакобудування та комп'ютеризації машиноорієнтованого виробництва авіаційної техніки (ф. 237). У Державному архіві Полтавської області є колекція документів про Кондратюка Юрія Васильовича (Шаргея Олександра Гнатовича, 1897–1941), видатного вченого в сфері авіації та космонавтики (ф. 8828). У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді «Терещенко – землевласник і цукрозаводчик» (ф. 830) серед іншого міститься комплекс документів Терещенка Федора Федоровича, авіатора, авіаконструктора-аматора й засновника авіаційної майстерні, що згодом стала заводом [7, с. 47]. В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління відклався фонд акціонерного товариства повітряних сполучень «Укрповітрошлях» (ф. 184). Фонд Київського авіаційного заводу «Авіант» (фонд Р-1160) зберігається в Державному архіві міста Києва.

Документи управлінських організацій, так чи інакше дотичних до авіаційної галузі, є у фонді Міністерства військових справ Української Держави (ф. 1074) та у фонді Головного управління Військово-Повітряного Флоту УНР (ф. 2300), що відклалися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління; а також у фонді Центрального комітету Компартії України (ф. 1), що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України [7, с. 254].

Як бачимо, архівні фонди окремих особистостей і установ авіаційної галузі, а також фонди управлінських організацій, до складу яких увійшли архівні документи, що відображають аспекти їхньої діяльності з регулювання авіаційної галузі, становлять значний документний масив, що є ґрунтовною джерельною базою для дослідження історії становлення та розвитку авіації на теренах України, розкриваючи її невідомі сторінки та розширюючи наукове знання про неї.

Список використаних джерел

1. Архівний фонд та праця в архіві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/12631113/kulturologiya/arhivniy_fond_pratsya_arhivi. – Назва з екрана.
2. Королева Е. В. Окрылённые мечтой : История. Воспоминания. Встречи. – К. : Украина, 1991. – С. 51.
3. IP НБУВ, ф. 275, од. зб. 3, арк. 1.
4. Там само, од. зб. 2, 14 арк.
5. Там само, ф. 240, од. зб. 1, арк. 1–3.
6. Чучковська О. М. Кислов Василь Васильович [Електронний ресурс] / О. М. Чучковська // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=6625. – Назва з екрана.
7. Харук А. І. Мрія про крила : історія української авіаційної промисловості 1910–1991 рр. – К. : Темпора, 2010. – 296 с.

References

1. Arkhivnyi fond ta pratsia v arkhivi [Archival fond and work in archives]. Retrieved from http://pidruchniki.com/12631113/kulturologiya/arhivniy_fond_pratsya_arhivi. [In Ukrainian].
2. Koroleva, Ye. V. (1991). *Okrylennye mechtai: Istoriia. Vospominaniia. Vstrechi* [Winged by a dream: History. Memories. Meetings] (p. 51). Kyiv: Ukraina. [In Ukrainian].
3. Fond 275, Unit 3, Folio 1. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Fond 275, Unit 2. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
5. Fond 240, Unit 1, Folios 1–3. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
6. Chuchkovska, O. M. Kyslov Vasyl Vasylovych. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=6625. [In Ukrainian].
7. Kharuk, A. I. (2010). *Mriia pro kryla : istoriia ukrainskoi aviatsiinoi promyslovosti 1910–1991 rr.* [Dream about wings: history of Ukrainian aviatinal industry in 1910–1991 years]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

T. Gerasimova

Documental heritage of Ukrainian aviation historians and aircraft designers in the fonds of the Institute of Manuscript of VNLU: source studies aspect.

The article gives the information on the main fonds of Ukrainian archives, which deposit documents of aviation history on the territory of Ukraine. The fonds described are divided into three categories: archival fonds of Ukrainian aviators, those belonging to aviation industry institutions and the fonds of administrative organizations regulating aviation industry on the Ukrainian territory.

Particular attention is paid to the archival fonds of personal origin, especially those retained in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The personal fonds described in the paper are those created by aircraft designers, aviation historians and other prominent representatives of aviation industry. Revealed are the specifics of the fonds acquisition, formation, documental composition and their creators' biographic data.

Key words: archival fond, Institute of Manuscript of VNLU, aviation history, Ye. Koroliova, S. Karatsuba, O. Karpeka, V. Kyslov.

T. В. Герасимова

Документальное наследие украинских историков авиации и авиаконструкторов в фондах Института рукописи НБУВ: источниковедческий аспект.

В статье даны сведения по основным фондам украинских архивов, содержащим документы по авиационной истории на территории Украины. По категоричности – это личные архивные фонды украинских авиаторов, фонды, относящиеся к авиационным учреждениям и фонды управленческих организаций, регулирующих авиационную сферу на украинской территории.

Особое внимание уделено архивным фондам личного происхождения, которые хранятся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, в частности анализу состава и содержания фондов Е. В. Королёвой, историка авиации, инженера, литератора (ф. 328); С. И. Карацубы, авиаконструктора, историка авиации (ф. 275); А. Д. Карпеки, авиаконструктора (ф. 240), В. В. Кислова, инженера-механика, историка науки и техники (ф. 341).

Ключевые слова: архивный фонд, Институт рукописи НБУВ, история авиации, Е. В. Королёва, С. И. Карацуба, А. Д. Карпека, В. В. Кислов.

ПОПРИМІРНИКОВІ КАТАЛОГИ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ ЯК УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проаналізовано власницькі та вкладні записи, опубліковані в українських каталогах кириличних стародруків, як об'єкт краєзнавчих досліджень. Записи містять відомості про вклади і вкладників, священників, власників маєтків, про інші дарунки, зведення або поновлення храму, про фундаторів та благодійників, воєнні походи, битви, природні явища. Такі записи історико-краєзнавчого змісту дозволяють відновити окремі епізоди давньої історії локальних територій, міст, сіл, громад, церков та монастирів.

Ключові слова: стародруки, наукові каталоги, бібліографія стародруків, власницькі та вкладні записи, краєзнавчі дослідження.

У сучасній Україні за часів незалежності вивчення історії та сучасного стану локальних територій – регіонів, міст, сіл набуло широкого розповсюдження. Важливе місце в структурі наукового українознавства посідають історико-краєзнавчі дослідження, що перебувають, відповідно, на стику краєзнавства та історії.

Одними з цінних, однак недостатньо використовуваних фахівцями-краєзнавцями джерел для історико-краєзнавчих студій, є матеріали з вивчення стародруків. Мікроісторія окремих територій та поселень, як правило, відкладається в архівних документах, записи ж на книжках часто доповнюють або уточнюють її, іноді фіксуючи інформацію в невідомих або неочікуваних ракурсах.

Стародруковані книжки містять на своїх сторінках імена своїх колишніх власників, подеколи їхні роздуми та коментарі, відомості про купівлю книг та дарування тощо.

Кириличні стародруки літургійного змісту, призначені для церковного вжитку, зокрема Євангелія, Апостоли, Требники, Службеники, Тріоді цвітні та пісні, Мінеї, Часослови, Октоїхи, Псалтирі та інші, несуть на собі сліди традиційної практики залишати на таких книжках вкладні записи до церкви або монастиря, що побутувала в середньовічну та ранньомодерну добу в православному та греко-католицькому середовищі. Ці за-

писи, як правило, розміщувалися на нижніх полях під друкованим текстом на декількох аркушах, починалися від початку книжки або основного тексту. Структурно та змістовно записи різні, однак вони могли включати такі відомості, як імена вкладників, назву населеного пункту, храму, ім'я священника, власника населеного пункту, імена правителів держав, інформацію про інші книжки або речі церковного вжитку, вкладені до храму. Часто вклад робила родина, згадувалися імена чоловіка, дружини та їхніх дітей, багато вкладів призначалися на спомин душі батьків, подружжя, інших членів родини, і вони, зазвичай, перераховувалися поіменно. Бували вклади книжок не від імені однієї родини, а від кількох жителів села або містечка та навіть від місцевих громад.

Вкладні записи є обов'язковим елементом публікацій, присвячених окремим виданням стародрукованих книг. Найбільш об'єктивними та розповсюдженими джерелами такої історико-краєзнавчо-книгознавчої інформації є друковані каталоги кириличних стародруків з попримірниковими описами, що цілісно передають записи на аркушах кожного з примірників стародруків.

Каталогів кириличних стародруків з попримірниковим описом книжок існує більше десяти, видані вони лише в декількох регіонах України (Київ, Львів, Чернігів, Луцьк) і містять краєзнавчу інформацію переважно місцевого значення. Зокрема, чотири випуски попримірникових каталогів українських стародруків Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ [3, 5–7] включають книги, що побутували переважно на Галичині, відтак віддзеркалюють відомості насамперед про галицьких вкладників, священників, церкви та монастирі. Два випуски каталогу видань кириличного друку, що зберігаються в установах Волині [4, 9], охоплюють багато місцевих збірок стародруків і надають унікальну краєзнавчу інформацію з волинської та поліської давнини.

Відомості про збірки Лівобережної України надає попримірниковий каталог колекції кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [10]. Каталог містить інформацію про сільські та міські храми Чернігівщини та суміжних територій, вкладників та їхні родини, священників, церковних та монастирських фундаторів і меценатів. Каталоги київських збірок – видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України [2], напрестольних Євангелій XVI–XVIII ст. з Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [12], видань І. Федорова та П. Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [1] та стародруків Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [8] – надають краєзнавчу інформацію як з історії

Києва та центральної України, так і з інших регіонів, оскільки київські збір-ки, в силу історичних обставин, увібрали в себе книжки з різних територій України. Унікальним джерелом красназавчої інформації є каталог М. А. Шам-рай «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду На-ціональної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» [11], що вийшов друком 2005 р. (його повнотекстова копія розміщена на сайті НБУВ).

Спробуємо проаналізувати кілька прикладів різних записів з істори-ко-красназавчими відомостями. В записах стародруків окрім іншого вказу-ються імена власників населених пунктів – сіл або містечок. Наприклад, в записі на примірнику Євангелія (Львів: Друкарня Успенського брат-ства, 1636) вказано про вклад книжки до храму святого чудотворця Ми-коли «... в маестности его милости князя Михала Радзвила князства Ли-товского в селе Лішню...» [7, с. 49, № 217] в 1636 році. В іншому записі в книзі Часослов (Львів: Друкарня Успенського брства, 1642) читаємо, що вклад здійснений рабою Божою Анною Геріхою за отпущення гріхів сво-їх і за померлих Яцька та Кіндрата до храму собору архістратиґа Михаїла «в селі Опорци маестности ясне освіцоному княжат Остроски повіту Ту-холского...» за священника отця Карпа [7, с. 77, № 233]. Слід зазначити, що власники вказувалися незалежно від їхньої приналежності до іншої віри, – православні віряни та греко-католики у своїх вкладних записах згадували католиків та протестантів.

Записи в стародруках також свідчать про існування при церкві або монастирі церковного братства. Так, у записі 1645 р. в примірнику Анфо-логіона (Львів: Друкарня Успенського брства, 1643) вказано, що книж-ку «купили братія братства святого всехвалного апостола Филипа церкве свое Нового Самбора» [7, с. 83–84, № 238] і вклали до однойменної церк-ви за священника Івана Смеречанського. Трапляються й записи про надан-ня книг до храмів цілими громадами: в примірнику Євангелія (Львів: Дру-карня Успенського брства, 1743) зазначається, що його «купили Панове громада Свитязская за золотихъ 70» у 1746 році [5, с. 77, № 233].

У вкладних записах кириличних книжок нерідко міститься інформа-ція про фундаторів церков або монастирів та їхніх ктиторів, тобто тих, хто розбудовував церковні осередки, надавав кошти на їх підтримку, дару-вав книги, ікони, інші речі церковного вжитку. Таких записів суттєво мен-ше, однак вони є. Так, в Євангелії (Львів: Друкарня Успенського братства, 1644) від імені Мартина Дубатого з дружиною Марією і синами Андрієм та Максимом з села Тростянець зазначено, що вони вклали книжку в 1712 р. до монастиря Задаровського «за панованя его милости пана Александра Потоцкого воеводи Смоленского дідича Устецкого, а фундатора старовіч-

наго Миронашка воєводи Земль Молдавских, а княгини Анни Домни фундаторки монастиру Задаровского заложеня преподобной Параскеви...» [7, с. 95–96, № 249].

У записі в примірнику «Бесід на 14 посланій апостола Павла» Іоана Златоуста (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1623) вказано: «Я многогрішний Софроний Подгаецкий сию книгу даю дарую на вічные часи до монастиря Мілецького фундації их милости панов Еловицких...» [11, с. 130, № 213].

У великому поаркушному записі 1678 р. в Євангелії учительному (Ев'є, 1616) зазначається, що «то есть Учительное евангелие з властивой пращи своей купивши благочестивий христоролюбивий и славою рыцарскою квятнучайся его милости пан Константин Дмитриевич Солонина полковник войска его царского пресветлого величества запорожского киевский в храм надал до Воскресения Христова в Остер на новом месте стоячей церкви его коштом и щирым старанием угрунтованной з его милости своєї надаючи...» [10, с. 12]. Запис, що стосується фундатора Воскресенського храму в Острі К. Солонини, зафіксований в каталозі стародруків Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Власницькі та вкладні записи в стародруках іноді розкривають окремі сторінки історії церков та монастирів – їх фундацію, поновлення, перебудову, руйнування, пограбування. Так, у записі зі Службника (Львів: Друкарня М. Сльозки, 1646) зазначено, що ігумен Мілецький та Городиський позичає книжку «по спаленю церкви от воиск татарских року 1681 місяца августа 21 дня, а в теперишнеи руїні церкви Берездовскои...» [8, с. 150, № 265]. Зрозуміло, в кожному окремому випадку факти, зафіксовані на сторінках стародруків, потребують подальшого уточнення та пошуку інформації в інших джерелах, і дуже часто вдається встановити, що вони є цілком оригінальними.

В Євангелії (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1773) зі збірки Чернігівського історичного музею на останньому вклеєному аркуші є такий запис: «Тисяща восемьсот четвертаго года декабря в два десят первый день освящена церковь сия Прилуцкаго повита в селе Гнилища вновь встроена ибо прежде здесь церкви небыло. Прилуцким протоиереем Иваном Капцевычем с бывшими у собору села Погребов священник Петр Быковский, села Подубновки священник Михаил Смирницкий. Памятник сей уписан первоначальным пресвитером сей церкви Павлом Быковским. Старанием и иждивением встроена Григорием Галаганом с помощью и прихожан сей церкви» [10, с. 44]. Запис надає інформацію не тільки про час заснування храму, але й про обставини його освячення, фундацію, імена священників цього та інших храмів.

Змістовні записи вміщені в примірниках на престольних Євангелій, оскільки ці книги особливо шанувалися православними та греко-католиками. Так, в Євангелії (Москва: Печатний Двір, 1688) у вкладному записі вказано, що «Сие Евангелие святое куплено и опрвлено оздоблено коштом и накладом их царского пресветлого величества войска запорозского Черниговского полковника его милости пана Якова Лизогуба. А надано до храму Рождества Пресвятой Богородиці от его ж новосозданную в месте Седневе... подписано року 1692 месяца септеврия 21 дня» [10, с. 86–87]. Завдяки цьому описові особливостей примірника в каталозі Чернігівського історичного музею дізнаємося, що на примірнику зберігся давній оклад кінця XVII ст. зі срібла з позолотою, із сюжетними зображеннями та гербом Я. Лизогуба, про який також ішлося в записі [10, с. 87].

У примірнику Требника (Львів: Друкарня Успенського братства, 1698) в одному із записів вказано, що його 1713 р. купила громада села Сохачів. Наступний запис інформує про виготовлення оправи книжки: «Сия книга Требник оправлена в церковь за деньги церковные а которые оправку заплачено рубль дворянину Кролевецкому Ивану Бояринову старанием будучи при церкви Сохачкой пресытые Богородицы староста козак Иван Данилов сын Макуха» [10, с. 62–63].

Іноді у вкладних записах перелічуються не одна, а декілька книг, які власник надає до церковного або монастирського осередку. Так, у вкладному Апостолі (Львів: Друкарня І. Федорова, 1575) в записі К. І. Вишневецької-Ходкевич 1575 р. зазначено, що крім Апостола до Супрасльського Благовіщенського монастиря вона надає «при той жи книзи и евангеліе учительное, и псалтыр свою ж подписю даю» [1, с. 107, № 3.2]. У записі в примірнику Євангелія (Вільно: Друкарня Святодухівського братства, 1600), де зафіксовано вклад у Михайлівську церкву громади села Борки («усе село посполу»), вказано про надання також ще двох книг – «Апостол и Требник издан болший» [11, с. 92, № 117]. У великому вкладному поаркушному записі М. Іваницької 1575 р. до храму в Іваничах перераховано велику кількість речей церковного вжитку – «сосуды сребріные келех сребріный, дискось и ложку сребріные, кресть воздвигалный древяный рыгый сребром отправный позлотистый» [1, с. 136, № 4.3], а також храмові культові видання – «Евангелие учительное, Апостоль тетро друку лвовьского, Псалтыр друкованую, Охтай первогласникъ, Охтай пятогласникъ, Миней дванадцать на дванадцати місяцев, Треод постная, Треод цветная, Устав ерусалимский, книжка малая Требникъ зъ светъцами» [1, с. 136, № 4.3]. В останній частині запису міститься застереження, де згадано також і дзвони – «а естли бы хто міль тые звоны и вшелякие речи церковные от церкви божий отдалити, тот маети мети с нами суд пред сыном божим» [1, с. 136, № 4.3].

Інколи в записях стародруків подаються відомості про долю церковних пам'яток, їхнє переміщення з одного церковного або монастирського осередку до іншого. Так, у примірнику Євангелія (Львів: Друкарня Успенського братства, 1670), описаному в каталозі збірки Чернігівського історичного музею, міститься запис генерального обозного Війська Запорозького Василя Дуніна-Борковського про надання книги «до храму святого пресвятыя Богородицы Покрова церкви образа Пресвятой Богородицы чудотворного Руденской в повете Любецком на хвалу божию за отпушение своих и жоны моей Анастасии грехов року 1689 месяца марта дня 17. А понеже чудовная икона Пресвятой Богородицы з Рудни преселися в монастырь Киево-Печерский и сие мне Евангелие врячися знову о священника бывшего Руденского отца Василия теды повторно оферую сие ж Евангелие до церкви Благовещения Пресвятой Богородицы Черниговской... року 1694 месяца декабря 16» [10, с. 57–58].

Є в записях також відомості про церковні або монастирські вклади та вкладників, поховання. В каталозі стародруків Центрального державного історичного архіву України в м. Києві в примірнику Євангелія (Москва: Печатний Двір, 1735) на нижньому форзаці міститься великий запис: «1745 году генваря 3 дня тому, ея імператорскаго величества Єлисаветь Петровни гайдук Гаврииль, Иванов син, слідуючи с Москви в домъ свой в местечко Опошне, посіщенієм божиимъ умре и погребен в Ахтирскомъ полку, в селе Жигайловки под храмом Покров Пресвятыя Богородици. И погребении оного Гавраила братья его родной Андрей, Иванов син, даль на показанной храм Покров Пресвятыя Богородици денег пятьдесят рублей, да сверх оних пятидесяти рублей еще дал на образ Покров десят рублей, и оние денги дано в соблюдение до времени сотнику Семену Власову» [8, с. 183, № 318].

У тому ж каталозі міститься описання Мінеї на січень (Москва, 1741) з поаркушним вкладним записом 1742 р., в якому йдеться про те, що купив Мінеї на дванадцять місяців у Москві Григорьев, «дворцовой певчій ея імператорскаго величества Єлисаветь Петровны по обещанію своему во граде Сумы въ церковь соборную Преображенія Господня. И родомъ тотъ певчій того ж города Сумъ зъ села Марковки Бездрика церкви Архистратига Михаила поповъ сынъ прозваніємъ Благодворитель» [8, с. 185, № 321].

Іноді в складі кириличних стародруків трапляються майнові та фінансові записи, розписки, листи, документи полкових канцелярій, аркуші з переліком церковних парафій, їхніх членів тощо. Так, у примірнику Анфологіона (Львів: Друкарня Успенського братства, 1694), описаному в каталозі видань кириличного друку, що зберігаються в установах Волині, серед інших записів є перелік священників села Кричильськ починаючи з

20-х років XVIII ст. і до XIX ст. [4, с. 108, № 74]. В Євангеліє (Львів: Друкарня Успенського братства, 1670) вписаний «Реєстр зебраня книгъ церковних», створений наприкінці XVII ст., в якому перераховано 15 книг, половина з яких – друковані, інші – рукописні, що зберігалися у сільському храмі Міляви на Галичині [11, с. 111–112, № 163].

Записи в примірниках подекуди також містять відомості про неординарні події. У примірнику Євангелія учительного (Заблудів: Друкарня Г. Ходкевича, 1569) є запис такого змісту: «Сия книга Євангелие учительное без уставъ тримаеи си жидовка Зролиха ареньдарка кокоровская одъ отца Демяна на тот час будучно у Кокорові» [11, с. 88–89, № 2.1]. Нерідко в записях стародруків згадуються певні історичні події. Наприклад, у примірнику Октоїха (Кутейно: Друкарня Богоявленського монастиря, 1632) є численні нотатки власника XVIII ст. про події на Поділлі, зокрема в Могилеві-Подільському та Ярошеві, в яких йдеться про походи козаків, москалів, турків, про землетруси, інші природні катаклізми, нашість сарани тощо [11, с. 31–32, № 32]. В одному із записів зазначається, що «Року божія 1734 в Польщчу вийшли москалі й козаки и кальмуки, и стоялы въ Немеровы и барзе зълиы были, зъ Немерова до Бару пошли» [11, с. 31–32, № 32]. Тут же є запис про те, що 31 травня 1738 р. «земля тряслася в Петровъ пост».

Книгознавчо-краєзнавчі відомості про вкладників, храми, священників містять і каталоги кириличних стародруків різних сховищ, переважно бібліотек, видані за межами України, оскільки книжки активно переміщувалися як природним способом – перепродавалися, дарувалися, обмінювалися, навіть викрадалися, так і штучним – були перерозподілені внаслідок історичних подій, пов'язаних з революцією та війнами XX ст., коли ліквідовувалися храми, монастирі, духовні школи, і книжки, що зберігалися в їхніх фондах, у кращому випадку, передавалися до бібліотек та музеїв, часто й поза межі України. Тому каталоги кириличних стародруків Росії, Польщі, Литви, Білорусі та інших країн також є важливим джерелом до вивчення національного історичного краєзнавства.

Список використаних джерел

1. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : дослідження, попримірниковий опис / Н. П. Бондар. – К., 2012. – 312 с.
2. Бочковська В. Г. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. із колекції Музею книги і друкарства України / В. Г. Бочковська, Л. В. Хауха, В. А. Адамович. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 359 с.

3. Ісаєвич Я. Д. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 1 : Видання Івана Федорова / уклад. Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис. – Львів, 1993. – 74 с.
4. Каталог видань кирилического друку в установах Волині (1600–1825 рр.) / упоряд. С. Н. Крейнін. – 2-ге вид. – Луцьк, 2015. – 356 с.
5. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 2 : Видання друкарень Острога, Дермані, Стратина, Крилоса, Угорець, Рохманова / авт.-уклад. В. Фрис. – Львів, 1996. – 122 с.
6. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 3 : Видання друкарень Львова / авт.-уклад. О. Колосовська, С. Гацкова. – Львів, 2000. – 166 с.
7. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ. Вип. 4 : Видання друкарні Львівського Успенського ставропігійського братства : 1591–1644 рр. / авт.-уклад. О. М. Колосовська, С. В. Гацкова. – Львів, 2002. – 127 с.
8. Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України): 1494–1764 рр. / упоряд. О. Г. Полегайлов та ін. – К., 1999. – 266 с.
9. Крейнін С. Н. Каталог видань кирилического друку в установах Волині : 1600–1825 / Волин. краєзнав. музей ; упоряд. С. Н. Крейнін, О. Д. Огнева. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 132 с.
10. Половникова С. О. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського : каталог / упоряд. С. О. Половникова, І. М. Ситий. – К., 1998. – 208 с.
11. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кирилического шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / М. А. Шамрай. – К., 2005. – 332 с.
12. Юріна Л. А. Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника : каталог / упоряд. Л. Юріна. – К. : КВІЦ, 2005. – 196 с.

References

1. Bondar, N. P. (2012). *Vydannia Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: doslidzhennia, poprymirnykovyi opys* [Editions of Ivan Fedorov and Petro Mstyslavets from the fonds of V. Vernadsky National Library of Ukraine: research and exemplars' description]. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Bochkovska, V. H., Khaukha, L. V., Adamovych, V. A. (2008). *Kataloh vydan Pochavskoho ta Univskoho monastyriv XVIII–XX st. iz kolektsii Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy* [Catalog of the editions of Pochaiv and Univ monasteries of the 18th – 20th centuries from the collection of the Museum of Books and Printing of Ukraine]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
3. Isaievych, Ya. D., Frys V. Ya. (Comps.). (1993). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka Akademii nauk Ukrainy* [Catalog

of old printed Cyrillic books of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine]: *Vol. 1. Vydannia Ivana Fedorova* [Editions of Ivan Fedorov]. Lviv. [In Ukrainian].

4. Kreinin, S. N. (Comp.). (2015). *Kataloh vydan kyrylivskoho druku v ustanovakh Volyni (1600–1825 rr.)* [Catalog of the editions in Cyrillic type in the establishments of Volyn (1600–1825)] (2nd ed.). Lutsk. [In Ukrainian].

5. Frys, V. (1996). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka Akademii nauk Ukrainy* [Catalog of Cyrillic old printed books of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine]: *Vol. 2. Vydannia drukaren Ostroha, Dermani, Striatyna, Krylosa, Uhorets, Rokhmanova* [Editions of the printing houses in Ostroh, Derman, Striatyn, Krylos, Uhorts, Rokhmanov]. Lviv. [In Ukrainian].

6. O. Kolosovska, S., Hatskova, S. (2000). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka Akademii nauk Ukrainy* [Catalog of Cyrillic old printed books of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine]: *Vol. 3: Vydannia drukaren Lvova* [Editions of Lviv printing houses]. Lviv. [In Ukrainian].

7. Kolosovska, O. M., Hatskova, S. V. (2002). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka ANU* [Catalog of Cyrillic old printed books of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine]: *Vol. 4. Vydannia drukarni Lvivskoho Uspenskoho stavropihiiskoho bratstva: 1591–1644 rr.* [Editions of the printing house of Lviv Dormition Stauropegion Brotherhood: 1591–1644]. Lviv. [In Ukrainian].

8. Polehailov, O. H., et al. (Comps.). (1999). *Kataloh starodrukovanykh knyh, shcho zberihaiutsia u Tsentralnomu derzhavnomu istorychnomu arkhivi Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy): 1494–1764 rr.* [Catalog of old printed books deposited in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev: 1494–1764]. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Kreinin, S. N., Ohnieva, O. D. (Comps.). (2001). *Kataloh vydan kyrylychnoho druku v ustanovakh Volyni: 1600–1825* [Catalog of Cyrillic printed editions in the institutions of Volyn: 1600–1825]. Lutsk: Nadstyria. [In Ukrainian].

10. Polovnykova, S. O., Sytyi, I. M. (1998). *Kolektsiia kyrylychnykh starodrukiv iz zibrannia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. V. Tarnovskoho: kataloh* [Collection of Cyrillic old printed books from V. V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum: catalog]. Kyiv. [In Ukrainian].

11. Shamrai, M. A. (2005). *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Marginalia in Cyrillic old printed books of the 15–17th centuries from the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Yurina, L. A. (2005). *Naprestolni Yevanhelii XVI–XVIII stolit u zibranni Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka: kataloh* [Altar gospels of the 16–18th centuries in the collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve: catalog]. Kyiv: KVITs. [In Ukrainian].

M. Bondar

Catalogs of the exemplars of Cyrillic old printed editions as a unique source for local studies.

In the article the author analyzes ownership and contribution notes published in Ukrainian catalogs of Cyrillic old printed editions, which are original and indigenous objects of local studies. Such notes contain information about contributions and contributors, their families' members, priests, landed estates' owners, about the other gifts, temples building and renovation, founders and beneficiaries, about military expeditions, battles, natural phenomena. Sometimes the notes include titles of several books given to a temple or list other religious items. Notes related to the history and local studies make it possible to reconstruct some episodes of the history of Ukrainian local territories, towns, villages, communities, churches and monasteries.

Key words: old printed books, scientific catalogs, old printed books bibliography, ownership and contribution notes, local studies.

М. А. Бондар

Поэземплярные каталоги кириллических старопечатных изданий как уникальный источник краеведческих исследований.

В статье проанализированы владельческие и вкладные записи, опубликованные в украинских каталогах кириллических старопечатных изданий, служащие оригинальными и самобытными объектами краеведческих исследований. Такие записи содержат сведения о вкладах и вкладчиках, членах их семей, священниках, владельцах имений, о других дарах, постройках или обновлениях храмов, фундаментах и благотворителях, о военных походах, битвах, природных явлениях. Иногда в записях указаны названия нескольких книг, переданных храму, перечислены другие культовые предметы. Записи историко-краеведческого характера позволяют восстановить некоторые эпизоды истории украинских локальных территорий, городов, сел, общин, церквей и монастырей.

Ключевые слова: старопечатные книги, научные каталоги, библиография старопечатных книг, владельческие и вкладные записи, краеведческие исследования.

СКЛАД ТА ІНФОРМАТИВНІСТЬ АРХІВНОГО ФОНДУ ІНСТИТУТУ ЗООЛОГІЇ ім. І. І. ШМАЛЬГАУЗЕНА НАН УКРАЇНИ (2006–2010)

Досліджено змістовну частину та інформативні складові архівного фонду Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузену НАН України за 2006–2010 рр. Визначено особливості здійснення експертизи цінності окремих видів документів. З'ясовано, що представлені документи є вагомою джерельною базою з історії зоологічної науки цього періоду і дозволяють здійснити комплексний джерелознавчий аналіз та представити цілісну характеристику розвитку основних напрямів роботи інституту.

Ключові слова: Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузену НАН України, архівний фонд, історія науки, зоологічна наука, документи.

На початку нового тисячоліття однією з провідних науково-дослідних установ у галузі зоології на теренах вітчизняного наукового простору залишається Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузену НАН України. Заснований у 1930 р., він і на сьогодні займає ключові позиції в розвитку природничої науки [1]. У 2006–2010 рр. інститут функціонував як науково-дослідний центр, завданням якого було вирішення важливих фундаментальних і прикладних досліджень з актуальних напрямів зоології – вивчення сучасного стану фауни України, популяційної екології, еволюційної морфології, етології, цитології та гістогенезу, моніторингу та охорони тваринного світу, біологічних методів захисту рослин і тварин. Така багатогранна діяльність інституту знайшла своє відображення у його архівних документах, представлених, зокрема, документацією з науково-організаційної, управлінської, науково-дослідної роботи інституту. Завдяки проведеній експертизі цінності та науковому описуванню документації за 2006–2010 рр., архівний фонд інституту поповнився 179 справами, документи яких є вагомою джерельною базою з історії зоологічної науки цього періоду [2, с. 239–243].

Дослідженням архівних документів українських академічних установ займалися вчені-архівісти Л. М. Яременко, О. В. Січова, Ю. О. Бойко, проте аналіз документальної бази зоологічного напрямку не було здійснено.

Метою даного дослідження є висвітлення складової частини та репрезентативних можливостей архівних документів 2006–2010 рр. Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України в контексті дослідження історії розвитку української зоологічної науки цього періоду.

Науково-організаційна та управлінська діяльність інституту відображена в документах керівництва, вченого секретаря, наукових відділів, спеціалізованої ради з присудження наукових ступенів, відділу кадрів, бухгалтерії, редколегії наукового журналу «Вестник зоологии», профспілки, Українського ентомологічного товариства, Українського наукового товариства паразитологів та Наукової ради з проблем заповідної справи і діяльності заповідників.

У документах керівництва представлена управлінська документація інституту (свідоцтва, довідки, листування), постанови та розпорядження Президії НАН України стосовно діяльності інституту, накази директора інституту з науково-організаційної діяльності.

Серед розпорядчої документації Президії НАН України увагу дослідників привертають постанови та розпорядження стосовно діяльності інституту, що характеризують наукову роботу установи цього періоду, окреслюють основні напрями подальших наукових досліджень, участь інституту в загальнодержавних проектах, роботу молодих учених тощо.

Зокрема, згідно з розпорядженням Президії НАН України від 20.06.2006 р. № 400, інститут, спільно з іншими академічними установами, брав участь у розробці Екологічного кодексу України [3]. Розпорядження Президії НАН України від 05.05.2009 р. № 284 містить інформацію про участь інституту в спільних наукових проектах із ученими з Туреччини [4]. Зокрема, за результатами спільного конкурсу НАН України та Ради з питань науково-технічних досліджень Туреччини (TUBITAK), інститут разом із турецьким Університетом Сулеймана Деміреля отримав можливість для проведення в 2009–2010 рр. досліджень у рамках проекту «Різноманіття та роль жуків-фітофагів (Chrysomelidae) в екосистемах середземноморського типу Туреччини і Кримського півострова (Україна)». Під час роботи над даним проектом його керівникам К. С. Надеїну та Алі Гоку вдалося здійснити виявлення, дослідження, порівняльний аналіз, описання, ілюстрування нових видів жуків-фітофагів, за результатами розвідок підготувати низку наукових обґрунтувань у закордонних журналах та оприлюднити їх на міжнародних наукових конференціях [5].

Основні наукові здобутки інституту в галузі зоологічної науки оцінено в постанові Президії НАН України від 27.05.2009 р. № 157, де, окрім того, охарактеризовано унікальні зоологічні фондіві колекції установи, результати проведення спільних досліджень з науковими установами

Польщі, Болгарії, Росії, Угорщини, Румунії, Ізраїлю, участь співробітників інституту в наукових заходах, конференціях, радах, комісіях [6]. Відзначено, що результати фундаментальних досліджень інституту стали базою для розробки зоологічних основ захисту та підвищення продуктивності рослин і тварин, адже науковці представили рекомендації щодо діагностики і боротьби із дубовою широколісною міллю і новим інвазійним видом – каштановою міною міллю; узагальнили дані щодо складу і біоценотичних зв'язків хижих і паразитичних комах та кліщів; виявили загрозливі для людини нові паразитарні інвазії і вірусні захворювання, переносниками яких є риби і птахи; виявили вогнища масового розмноження іксодових кліщів. Постановою були окреслені нові перспективні та необхідні, з огляду на стрімкий розвиток людства, напрями наукових досліджень інституту, спрямовані на виявлення впливу глобальних кліматичних змін на фауну України; комп'ютерне моделювання екологічних ніш та поширення видів разом з іншими елементами біорізноманіття; поглиблення вивчення інтродукованих, інвазійних та генетично змінених біологічних об'єктів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини.

Таким чином, інформаційна складова постанов та розпоряджень Президії НАН України стосовно діяльності інституту як одних із найвагоміших видів організаційно-розпорядчих документів дозволяє пересвідчитися в їхній інформативній значимості для висвітлення основних історичних моментів життєдіяльності установи.

У наказах директора інституту з науково-організаційної роботи йдеться про внесення змін до структури інституту, питання забезпечення життєдіяльності, організацію повсякденного життя установи. Зокрема, варто зупинитися на інформації, поданій у наказі директора від 17.07.2006 № 8, де йдеться про створення на базі інституту Центру таксономічних досліджень (ЦТД) як аналога спеціального підрозділу науково-консультативного значення для забезпечення активного розвитку міжгалузевого та міждержавного співробітництва в галузі флористичних та фауністичних досліджень. Даний наказ своїм розширеним змістовним наповненням, проблемною актуалізацією, історичним ракурсом питань таксономії та баченням перспектив розвитку суттєво відрізняється від загальноприйнятих академічних наказів з основної діяльності, які зазвичай мають чітку структуру, певну стилістику, стисле інформаційне наповнення, короткий підсумок-резюме [7]. Ще одним інформаційно-значимим документом, що міститься в архівному фонді, є акт комплексної перевірки діяльності інституту, проведеної в 2009 р. Президією НАН України, де висвітлено основні наукові здобутки установи за 2004–2008 рр. охарактеризовано результати нових перспективних напрямів досліджень у галузі зоології, яких досяг інститут за

цей період, їхнє впровадження; наголошено на необхідності розвитку тісної наукової співпраці з науковцями Національної академії аграрних наук України (зокрема, з Інститутом захисту рослин НААН щодо покращення якості сільськогосподарської продукції) окреслено коло проблемних питань із забезпечення впровадження у виробництво завершених розробок із прикладної зоології, зокрема впровадження стратегії і плану дій щодо збереження зубра та ведмеда в Україні [8].

Широко представлене в описі офіційне листування: з міністерствами, відомствами та іншими установами з питань організації і проведення науково-дослідних робіт; з Президією та відділеннями НАН України про виконання їхніх доручень з організації наукових досліджень; з посольствами, консульствами зарубіжних країн в Україні, із зарубіжними науковими установами та відділом міжнародних зв'язків НАН України з питань наукового співробітництва; з установами та організаціями з питань проведення науково-дослідних робіт та з основних питань діяльності інституту. Експертиза цінності цього виду документації засвідчила складний процес відбору та формування епістолярного жанру документів НАФ. Епістолярна складова архівного фонду характеризує різновекторність наукової роботи інституту. Так, поміж іншими документами, тут міститься експертна оцінка проекту Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 р. з ґрунтовним аналізом, в основу якого лягла наукова складова документа. Численні листи-клопотання від державних керівних органів про дозволи на відстріл рідкісних тваринних видів свідчать про жорстку безкомпромісну позицію інституту на чолі з директором членом-кореспондентом НАН України І. А. Акімовим (котрий водночас обіймав посаду заступника голови Національної комісії з питань Червоної книги України) у справі збереження та охорони рідкісних видів тварин як важливої частини фауни держави. В цілому інститутом у листуванні неодноразово піднімалися питання стосовно стану збереження та відтворення виду тварин, занесених до Червоної книги України, окреслювалися проблеми та шляхи їхнього вирішення. Разом з Інститутом ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України інститут виступав проти запланованої вирубки каштанової алеї, що пролягала від Майдану Незалежності до Бессарабського ринку в м. Києві та недоцільності заміни білих каштанів на нові червоні. Отже, аналіз справ з листуванням дозволяє зробити висновок стосовно значної інформативної цінності даного виду документації у висвітленні різнопланової діяльності інституту.

Серед документації вченого секретаря відклалися документи, що характеризують організаційні заходи, планування, виконання та оформлення результатів наукової діяльності установи. Зокрема, це протоколи

засідань Ученої ради інституту, тематичні та робочі плани науково-дослідних робіт, запити на відкриття тем наукових досліджень; протоколи приймання й оцінки завершених науково-дослідних робіт, експертні висновки Експертної ради при НАН України з оцінки тем фундаментальних досліджень інституту; реєстраційні, облікові та тематичні картки НДР; звіти інституту про науково-дослідну та науково-організаційну діяльність, звіти про роботу наукових відділів; звіт про роботу Міжвідомчої Азово-Чорноморської орнітологічної станції за 2007 р.

Важливими в інформативному аспекті є річні звіти про наукову та науково-організаційну діяльність інституту, де представлено результати основних фундаментальних та прикладних досліджень співробітників інституту; описано наукові напрями і проблематику та використання їх результатів у народному господарстві; участь інституту в наукових конференціях, семінарах; видавнича діяльність; міжнародне наукове співробітництво; аналіз кадрового складу та ін. Зокрема, в звітах подана інформація стосовно нагород та премій, якими відзначена діяльність учених інституту в 2006–2010 рр. Так, у 2007 р. академік НАН України В. І. Монченко став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки в складі авторського колективу циклу наукових праць «Продуктивність, біорізноманіття та екологічна безпека екосистем Чорного моря і перспективних для України регіонів Світового океану», а в 2008 р. вчений отримав звання Заслуженого діяча науки і техніки України. У 2007 р. співробітниця інституту старший науковий співробітник Л. С. Черней у співавторстві з членом-кореспондентом Української академії аграрних наук В. П. Федоренком стала лауреатом премії НАН України імені І. І. Шмальгаузена за цикл наукових праць «Жуки-чорнолітки фауни України, їх морфологічні особливості та методи захисту від них». У 2009 р. професор Н. В. Родіонова обрана дійсним членом Міжнародної Академії Астронавтики. За результатами наукових досліджень співробітників інституту, за звітною інформацією, у 2006–2010 рр. було видано 24 монографії та опубліковано 1188 наукових статей в українських та закордонних часописах.

Робота науково-дослідних підрозділів інституту представлена протоколами засідань наукових відділів, де висвітлювалися питання організації наукових досліджень та участі науковців відділів у наукових темах; розглядалися та обговорювалися напрями дисертаційних досліджень співробітників; приймалися рішення стосовно організації проведення наукових конференцій; підбивалися підсумки результатів річної діяльності відділів та окреслювалися плани робіт з фундаментальних та прикладних наукових напрямів зоологічної науки.

Відділ кадрів представлений річними звітами про чисельність і склад кадрів, аналіз яких свідчить про стабільну кількість кадрового складу інституту протягом 2006–2010 рр. У цьому ж розділі опису фонду містяться звіти про роботу аспірантури та докторантури. У розділі «бухгалтерія» висвітлена фінансова діяльність установи, яка в описі представлена кошторисами, штатними розписами, фінансовими звітами, статистичними звітами з основних напрямів діяльності інституту, документами (акти, довідки, пояснювальні записки) ревізії фінансово-господарської діяльності інституту.

У розділ спеціалізованої вченої ради з присудження наукових ступенів увійшли протоколи і стенограми засідань ради та річні звіти ради про роботу. Дані документи в цілому характеризують діяльність спецради протягом 2006–2010 рр., зокрема стосовно проведення засідань та розгляду на них кандидатських та докторських дисертацій (так, за архівними документами, в 2006 р. було розглянуто 12 кандидатських та 1 докторську; в 2007 р. – 6 кандидатських; у 2008 – 14 кандидатських і 1 докторську; в 2009 р. – 14 кандидатських; у 2010 р. – 13 кандидатських та 1 докторську дисертації). Слід відмітити, що дисертації здобувачів наукових ступенів зберігаються в бібліотечному фонді інституту.

На базі інституту здійснювалося видавництво наукового журналу «Вестник зоології», тому до архівного фонду ввійшли протоколи засідань редколегії журналу, інформація з яких свідчить про ґрунтовність та професійність у відборі, рецензуванні та підготовці до публікації статей у часопису. Задля популяризації результатів наукових досліджень у галузі зоології на міжнародній арені інститут здійснював співробітництво з міжнародним видавництвом Versita Publications, яке розміщувало на своєму сайті англomовні публікації статей з журналу, що сприяло підвищенню професійного рейтингу як самого видання, так і авторів-науковців інституту.

Документи (списки, висновки, акти, звіти) про шкідливі умови праці відображені в службі інженера з техніки безпеки та охорони праці.

Документи профспілкового комітету інституту, що ввійшли до архівного фонду, представлені протоколами засідань профкому та колективним договором.

Довгий час на базі інституту діють Українське ентомологічне товариство, Українське наукове товариство паразитологів та Наукова рада з проблем заповідної справи і діяльності заповідників, робота яких знайшла відображення в протоколах засідань, інформаціях, звітах про діяльність, документах конференцій та зборів тощо.

Так, діяльність Українського ентомологічного товариства (УЕТ) – громадської наукової організації, що займається дослідженнями з ентомології, публікацією результатів наукових розвідок та популяризацією знань

з ентомології та суміжних дисциплін, представлена в архівному фонді інституту протоколами засідань, інформаціями про діяльність УЕТ та звітами за 2006–2010 рр. [9].

Архівний фонд інституту містить звіти про діяльність у 2006–2010 рр. Українського наукового товариства паразитологів (УНТП) під керівництвом І. А. Акімова, що є важливими архівними документами, наповненими цілісною інформативною базою, які дозволяють дослідникам у повній мірі здійснити розгорнутий аналіз п'ятирічного функціонування товариства. У фонді інституту також збереглися документи (протоколи пленарного засідання, резолюція) про організацію та проведення 21–24 вересня 2009 р. в м. Ужгороді XIV Конференції Українського наукового товариства паразитологів, на якій було окреслено низку проблемних питань загальної, ветеринарної, медичної паразитології, фітопатології, паразитоценології та обговорено актуальні шляхи їхнього вирішення [10]. Дані архівні документи свідчать про те, що безпосередньо в роботі конференції взяли участь 100 учасників з 19 областей України, серед яких спеціалісти-паразитологи біологічного профілю, ветеринарні, медичні паразитологи тощо [11]. В резолюції конференції підбито підсумки діяльності товариства, наукових досліджень українських паразитологів різних напрямів; окреслено актуальність та необхідність глибокого вивчення небезпечних інвазійних хвороб; подано шляхи розвитку й поглиблення співробітництва з зарубіжними колегами, залучення закордонних учених до членства в УНТП та ін. Документів Наукової ради з проблем заповідної справи і діяльності заповідників при Відділенні загальної біології НАН України, яка координує наукову роботу заповідників і готує відповідні рекомендації для органів державної влади і управління, збереглося небагато, – це протоколи засідань ради та звіти про її діяльність за 2006, 2008 та 2009 рр. Проведена експертиза цінності архівної документації інституту підтвердила, що вагомими є документи інституту, де згадується діяльність ради. Оскільки директор інституту І. А. Акімов був незмінним головою ради з моменту її створення в 2004 р., всі документи, що надходили йому як голові ради, відкладалися в справах архівного фонду інституту. Таким чином, проаналізувавши постанови та розпорядження Президії НАН України стосовно діяльності інституту, зустрічаємо серед них і документи з діяльності ради. Так, у 2007 р. І. А. Акімов як голова ради на засіданні Президії НАН України оприлюднив наукову доповідь про стан та перспективи розвитку академічних заповідників, ключові тези якої лягли в зміст постанови Президії НАН України від 16.05.2007 р. № 130. Попри відзначення належного рівня природоохоронної, наукової та еколого-освітньої діяльності Чорноморського та Дунайського біосферних заповідників, Карадазько-

го, Українського степового та Луганського природних заповідників, у постанові окреслена низка проблем, зокрема землевпорядкування територій заповідників, відсутність належного зонування Чорноморського заповідника, проблема будівництва судноплавного каналу в заповідній зоні Дунайського заповідника, питання боротьби з браконьєрством та порушенням заповідного режиму, відсутність житла для молодих спеціалістів та недостатнє фінансування. Для ліквідації проблемних питань науковій раді було доручено провести низку заходів, зокрема створити на базі об'єктів природно-заповідного фонду НАН України навчально-методичні центри з проведення моніторингових робіт; підготувати звернення до Мінприроди України щодо залучення фахівців НАН України до інвентаризації об'єктів природно-заповідного фонду, а також щодо надання егерям заповідників прав екологічних інспекторів; розробити план заходів з повноцінного землевпорядкування заповідників; програму розвитку та програму наукових досліджень заповідників [12].

За розпорядженням Президії НАН України від 30.10.2008 р. № 627 І. А. Акімов входив до складу робочої групи при Президії НАН України з проблем Дунайського біосферного заповідника та перспектив будівництва судноплавного шляху р. Дунай – Чорне море [13]. З метою постійного моніторингу функціонування заповідників, згідно з розпорядженнями Президії НАН України, І. А. Акімов очолював комплексні комісії з перевірки результатів діяльності Українського степового природного заповідника (2008 р.), Луганського природного заповідника (2009 р.) та Дунайського біосферного заповідника (2010 р.).

Інформації та звіти про діяльність Наукової ради дають чітке уявлення про основні напрями роботи, які проводили члени ради в задекларований період.

Отже, документи наукових товариств та ради, що відклалися в архівному фонді інституту, є вагомим та достатнім джерелом з висвітлення історії п'ятирічної роботи цих організацій.

Науково-дослідна робота інституту представлена в архівному фонді заключними і етапними, що мають самостійне значення, звітами за науковими темами, виконаними, зокрема, під керівництвом директора інституту члена-кореспондента НАН України І. А. Акімова, академіка НАН України В. І. Монченка, В. Г. Радченка, члена-кореспондента НАН України І. Г. Ємельянова, докторів біологічних наук Р. В. Андрєєвої, М. Д. Зерової, М. Ф. Ковтун, В. О. Корнеєва, В. В. Корнюшина, С. В. Межжеріна, Н. В. Родіонової та ін. Ця документація свідчить, що науковцями інституту успішно продовжувалося вивчення фауни і систематики, еволюційно-морфологічних основ філогенії тваринного світу України. Розроблена

оригінальна концепція формування мікропросторової структури угруповань обростання. Запропоновані нові визначення понять «мікроперифітон» і «макроперифітон». Розроблена гіпотеза зміни морфогенетичних механізмів при переході від клітинного рівня організації в найпростіших до багатоклітинності в Metazoa. Сформульовані основні положення концепції періодичної альтерації (перемикань) типу раннього онтогенезу в червоногих молюсків. Створено нові класифікації та філогенетичні реконструкції кількох вищих таксонів безхребетних, а також низки родів і видових комплексів хребетних тварин. Запропоновано новий підхід до вирішення проблеми походження птахів і їхнього польоту. Виявлено функціонально-морфологічні основи спеціалізації окремих органел, органів і їхніх систем в окремих безхребетних тварин упродовж їхнього онтогенезу. Важливе прикладне значення мали роботи установи, спрямовані на інвентаризацію та моніторинг ресурсів тваринного світу України в умовах впливу антропогенних чинників, розроблення наукових засад його невиснажливого використання та охорони.

В архівному фонді інституту зберігається також документація з кадрових питань (особового складу), пов'язана із забезпеченням соціального захисту працівників. Це види документів, що можуть бути використані для дотримання законних прав та інтересів громадян: при виконанні запитів соціально-правового характеру відповідно до вимог чинного законодавства (накази директора з кадрових питань, штатно-посадові розписи, контрольні списки наукових співробітників, контракти на роботу в інституті, особові картки (ф. Т-2) та особові справи звільнених співробітників, особові рахунки по заробітній платі, відомості з персоніфікованою обліку працівників).

Представлена документація інституту за 2006–2010 рр. дозволяє дослідникам історії академічної біологічної науки, зокрема в галузі зоології, здійснити комплексний джерелознавчий аналіз та представити цілісну характеристику розвитку основних напрямів роботи установи. Водночас документація з кадрових питань дозволяє забезпечити виконання функцій соціального захисту співробітників інституту. Таким чином, аналіз складу та інформативної значущості документації архівного фонду інституту свідчить, що документи за 2006–2010 рр., які відклялися в його складі, містять монолітну інформацію для всебічного дослідження історії розвитку Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України в цей період.

Список використаних джерел

1. Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена. 75 років. – К., 2005. – 103 с.
2. Архівні фонди установ НАН України : путівник / [Лі. М. Яременко, О. В. Беззовська, О. В. Січова та ін.]; під ред. О. С. Онищенко. – К., 2008. – 446 с.
3. Науковий архів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 2079, арк. 35.
4. Там само, спр. 2169, арк. 33.
5. Nadein K. S., Gök A. A new species of the genus *Aeschrocnemis* Weise, 1888 from southwest Turkey (Coleoptera: Chrysomelidae) / Nadein Konstantin S., Gök Ali // *Annales Zoologici*. – 2009 – Т. 59. – № 2. – Р. 193–196.
6. Науковий архів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 2169, арк. 35–37.
7. Там само, спр. 2080, арк. 19–20.
8. Там само, спр. 2179, 29 арк.
9. Там само, спр. 2119, 75 арк.
10. Там само, спр. 2198, 12 арк.
11. XIV конференція Українського наукового товариства паразитологів (Ужгород, 21–24 вересня 2009 р.) : тези доповідей / І. А. Акімов (відп. ред.). – К., 2009. – 146 с.
12. Науковий архів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 2120, арк. 29–30.
13. Там само, спр. 2147, арк. 50.

References

1. *Institut zoolohii im. I. I. Shmalhauzena. 75 rokov* [I. I. Schmalhausen Institute of Zoology. 75th anniversary]. (2005). Kyiv. [In Ukrainian].
2. [Yaremenko, L. M., Bereзовska, O. V., Sichova, O. V. et al.]. (2008). *Arkhivnyi fondy ustanov NAN Ukrainy: putivnyk* [Archival institutions of the NAS of Ukraine: guide] (O. S. Onyshchenko, Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Fond 258, Inventory 1, Unit 2079, Folio 35. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].
4. Fond 258, Inventory 1, Unit 2169, Folio 33. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].
5. Nadein, K. S, Gök, A. (2009). A new species of the genus *Aeschrocnemis* Weise, 1888 from southwest Turkey (Coleoptera: Chrysomelidae) In *Annales Zoologici*, Vol. 59, No. 2, pp. 193–196. [In English].
6. Fond 258, Inventory 1, Unit 2169, Folios 35–37. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 258, Inventory 1, Unit 2080, Folios 19–20. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fond 258, Inventory 1, Unit 2179. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

9. Fond 258, Inventory 1, Unit 2119. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

10. Fond 258, Inventory 1, Unit 2198. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

11. Akimov, I. A. (2009). *XIV Konferentsiia Ukrainskoho naukovooho tovarystva parazytolohiv, Uzhhorod, 21–24 veresnia 2009 r.* [14th Conference of the Ukrainian Community of Parasitologists]: *Abstracts of Papers*. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Fond 258, Inventory 1, Unit 2120, Folios 29–30. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

13. Fond 258, Inventory 1, Unit 2147, Folio 50. Scientific archive of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

O. Berezovska

The composition and informational contents of the archival fond of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine (2006–2010).

In the article investigated are the composition and informative constituents of the archival fond of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine for the period of 2006–2010. Identified is the specifics of the appraisal process of certain documental types. The author reveals that reviewed documents are a significant source base for the study of the history of zoological science in that period and enable us to carry out a comprehensive analysis of sources and characterize the development of main directions of the Institute.

Key words: I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine, archival fond, history of science, zoological science, documents.

O. V. Березовская

Состав и информативность архивного фонда Института зоологии им. И. И. Шмальгаузена НАН Украины (2006–2010).

Исследовано содержательную часть и информативные составляющие архивного фонда Института зоологии им. И. И. Шмальгаузена НАН Украины за 2006–2010 гг. Определены особенности проведения экспертизы ценности отдельных видов документов. Выяснено, что представленные документы являются весомым источником по истории зоологической науки этого периода, позволяют осуществить комплексный историко-научный анализ и представить целостную характеристику развития основных направлений деятельности института.

Ключевые слова: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена НАН Украины, архивный фонд, история науки, зоологическая наука, документы.

*І. С. Корчемна,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД
КНИГО- ТА БІБЛІОТЕКОЗНАВЦЯ
ФЕДОРА ЗАХАРОВИЧА ШИМЧЕНКА (1922–1989):
СТРУКТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА**

Надано характеристику особового архіву Ф. З. Шимченка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як комплексу документів з історії бібліотечної справи України, задекларовано його структурний поділ, визначено інформаційну новизну фонду № 385. На основі документальних першоджерел відтворено біографію відомого українського бібліотеко- та книгознавця.

Ключові слова: Ф. З. Шимченко, особовий архівний фонд, бібліотекознавство, книгознавство, Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Серед численних особових архівних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського гідне за своєю інформаційною наповненістю місце посідає документальний комплекс відомого українського бібліотеко- та книгознавця Ф. З. Шимченка.

Федір Захарович Шимченко народився 23 лютого 1922 р. в селі Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області в родині хліборобів. Батько – Захарій Хрисанфович Шимченко (1886–1943) був уроженцем того ж села, а мати – Шимченко Мотрона Леонтіївна (1896–1944) своєю батьківщиною мала селище Новоархангельськ.

До 1937 р. Ф. З. Шимченко навчався в торговицькій семирічній школі, а у вересні 1938 р. перейшов до середньої школи районного центру – рідного селища своєї матері. У січні-червні 1941 р. закінчував 10-й клас у Києві, в 13-й спеціальній школі Військово-повітряних сил, в якій готували молодь для вступу до авіаційного училища. 26 червня 1941 р. був направлений до 10-ї Військово-авіаційної школи пілотів, яка знаходилася в м. Гомелі (Білорусь), а вже в другій декаді липня – евакуйований разом зі школою до м. Уфи (Башкирія). В середині вересня переїхав на базовий аеродром школи до села Березовка (за 30 км від Уфи). В кінці травня 1942 р. переведений разом зі школою до міста Сорочинськ (Оренбурзька обл., Росія).

Після закінчення школи пілотів в липні 1942 р. Ф. З Шимченка направили до навчального резерву Батайського військово-авіаційного училища (Ростовська обл., Росія), яке до березня 1943 р. базувалося в місті Євлах (Азербайджан). Тут молодий льотчик продовжував своє навчання, проте влітку 1944 р. захворів, переніс складну операцію, три місяці лікувався в евакошпиталі в місті Ростові-на-Дону.

До училища повернувся в жовтні 1944 р., був переведений в навчальний авіаполк м. Зернограда, де пройшов льотно-тренувальну програму, розпочав польоти на винищувачах, однак за станом здоров'я був списаний з військової авіації.

У січні 1946 р. Ф. З. Шимченка направляють у Бугурусланську школу пілотів Громадянського повітряного флоту СРСР, де він за півроку закінчує програму льотної перенавчання на цивільних повітряних суднах. Проте хвороба не відступає, отож 20 серпня 1946 р. постановою лікарняної комісії молодий пілот за станом здоров'я визнається непридатним до льотної роботи і відправляється в Москву, до Головного управління навчальних закладів Громадянського повітряного флоту СРСР. За рішенням Управління від вересня по листопад 1946 р. продовжував службу в 10-й гвардійській авіатранспортній бригаді, яка базувалася в підмосковному аеропорту Внуково. Пізніше був переведений до міста Балашихи (Московська обл.), до Науково-дослідного аеродромного інституту військово-повітряних сил Радянської Армії, де з листопада 1946 по квітень 1947 р. служив на посаді старшини окремого транспортного взводу. У квітні 1947 р. Ф. З Шимченко був демобілізований з лав Радянської Армії, залишився працювати в інституті техніком-лаборантом, проте вже в травні звільнився і повернувся до Києва.

Від 1947 до 1953 р. він – студент-заочник філологічного факультету (спеціальність – російська мова та література) Київського державного педагогічного університету ім. Горького.

У липні 1947 р. направлений Сталінським районним комітетом КП(б) У м. Києва на роботу в Бібліотеку Академії наук УРСР.

Розпочавши свою працю з посади бібліотекаря, Ф. З. Шимченко пізніше очолював сектор організації каталогів, завідував відділом фондів і обслуговування, відділом книгознавства, а від 1970 р. був заступником директора Бібліотеки з наукової роботи. Трудова діяльність Федора Захаровича була спрямована на удосконалення системи обслуговування читачів, формування і організацію бібліотечних фондів, розвиток інформаційно-пошукових систем.

За добросовісну працю Ф. З. Шимченко відзначений знаком «За отличную работу» Міністерства культури СРСР (1968 р.), Почесною грамо-

тою Президії АН УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників просвіти вищої школи і наукових установ (1982 р.), нагороджений вісьмома медалями, удостоєний почесного звання Заслуженого працівника культури Української РСР (1985 р.).

14 червня 1989 р. Ф. З. Шимченко пішов з життя.

Особовий фонд Ф. З. Шимченка (№ 385) сформовано з документів, що відклалися в його робочому кабінеті протягом періоду роботи в Бібліотеці. Комплекс надійшов до Інституту рукопису (далі – ІР) в 1990-х роках. Згідно з усним твердженням старшого наукового співробітника ІР О. М. Гальченко, до Інституту архів надійшов у 1992 р. з Інституту бібліотекознавства НБУВ, куди, в свою чергу, був переданий дружиною Федора Захаровича Марією Яківною Кагановою (ф. 385, № 17, арк. 4. Надалі будемо посилатися тільки на номер одиниці зберігання ф. 385. – *І. К.*). Протягом 2013–2015 рр. науковим співробітником ІР І. С. Корчемною було виконано науково-технічне опрацювання архівних документів Ф. З. Шимченка та укладено опис фонду № 385.

Обсяг фонду складає 1135 од. зб., крайні дати яких означені 1942–[1992] рр.

У процесі науково-технічного опрацювання та укладання опису документи фонду були систематизовані за такими розділами: Біографічні матеріали – особисті документи; фотоматеріали; Матеріали про фондоутворювача; Наукові матеріали – доповіді, виступи, статті, тези, анотації, методичні рекомендації, плани та розділи до монографії, посібник, пам'ятка, інтерв'ю, нотатки; робочі плани та матеріали до лекцій спецкурсу «Библиотечные фонды и каталоги научных библиотек»; зауваження, відгуки, рецензії на праці інших осіб; робочі та підготовчі матеріали, виписки; Творчі матеріали; Приватне листування – кореспонденти; Документи службової діяльності – Центральна наукова бібліотека АН УРСР: робочі щоденники, нотатки Ф. З. Шимченка; накази, розпорядження, постанови; протоколи; акти; нормативні та інструктивно-методичні документи; плани, програми, пропозиції, графіки, пам'ятні записки, соціалістичні зобов'язання та різні заходи на наступні роки; звіти, пояснюючі записки до звітів, аналіз звітів, відомості; доповідні, пояснюючі, службові записки, рапорти, подання, заявки, висновки, зведення; довідки, доповіді, статистичні дані, списки, статті, відомості, характеристики, зауваження; інформація, розвідки, анотації, бібліографія, проспекти, розрахунки; документи до питання про передачу фонду дитячої та юнацької літератури; документи про фонд публікацій ООН; документи про громадське обговорення циклу робіт ББК; документи, пов'язані з будівництвом нової споруди ЦНБ АН УРСР; документи про штат співробітників; документи про

кошторис, нештатний фонд зарплати, тимчасові розцінки, оклади, витрати робочого часу; документи про заходи цивільної оборони; листування ЦНБ АН УРСР, серед адресатів АН УРСР, АН СРСР, міністерства, міські ради депутатів трудящих, міські, обласні та центральний комітети компартії України та ін.; кореспонденти; Документи службової діяльності – академій наук УРСР та СРСР: накази, постанови, розпорядження, проекти, рішення, витяги з протоколів, положення; висновки, довідки, ановані звіти, листування АН УРСР, АН СРСР; матеріали з дарчими написами.

Документи біографічного характеру, що складають перший розділ опису фонду, нараховують 13 од. зб. і охоплюють 1944–1987 рр. Сюди увійшли такі документи, як: довідка про стан здоров'я Ф. З Шимченка, видана санітарною частиною [Батайської] військової авіаційної школи (1944 р.) (№ 1), довідки про місце роботи Ф. З Шимченка, видані Науково-дослідним аеродромним інститутом Військово-повітряних сил Міністерства Збройних Сил СРСР (1947 р.) (№ 3–4), трудова книжка за 1941–1987 рр., видана Бібліотекою АН УРСР (№ 2), власноручна «Выписка из трудовой книжки» (1955 р.) (№ 5), листи-клопотання адміністрації ЦНБ АН УРСР до секретаря парткому АН УРСР про поліпшення житлових умов сім'ї Ф. З Шимченка ([1965–1968 рр.]) (№ 6), до Президії АН УРСР про призначення персональної пенсії Ф. З Шимченку та його характеристика (1986 р.) (№ 12–13), характеристика Ф. З Шимченка як заступника директора з наукової роботи Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ([1979 р.]) (№ 10), автобіографія (1986 р.) (№ 11), заява Ф. З. Шимченка з приводу переведення на іншу посаду ([1977 р.]) (№ 9), нагородний лист до подання про нагородження медаллю «За трудовую доблесть» (1970 р.) (№ 7), наказ директора Центральної наукової бібліотеки АН УРСР С. К. Гутяньського про оголошення подяки Ф. З. Шимченку (1972 р.) (№ 8).

Наукові та творчі документи складають другий розділ опису фонду, який налічує 95 од. зб. за [1955–1987 рр.] і відповідно розподілений на два тематичні підрозділи.

До першого підрозділу «Наукові матеріали» увійшли *наукові та публіцистичні студії*: «Вітчизні – життя і пісня. До 50-річчя з дня народження Муси Джаліля» ([1956] р.) (№ 19), «Твір великої правди» ([1960 р.]) та «Велич і слава російської літератури» ([1964 р.]), (№ 23–24), «Як самому відремонтувати книгу» та «Гігієна книг» ([1965] р.) (№ 26–27), «Дивні перли. [Скарбниця рідкісних книг]» (1969 р.) (№ 35), «Научные исследования в области истории украинской книги» (у співавторстві з М. П. Рудем) ([1974] р.) (№ 43), «Розвиток системи обслуговування читачів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР як засобу сприяння розвитку радянської науки, культури і освіти» (б. д.) (№ 57), «Методика і ор-

ганізація бібліографічного редагування алфавітного каталогу Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР» (1962 р.) (№ 25), «Читальні зали ДПБ АН УРСР» ([1965] р.) (№ 29–30), «Хронологія історії Української РСР» (у співавторстві з Л. І. Гольденбергом та Л. Б. Кокаревим) (1966 р.) (№ 31), «Листовки первых лет Советской власти на Украине» (1968 р.) (№ 33), «Украинская книга XIX столетия в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР» (1968 р.) (№ 34); «Пам'ятки для читача» (1970 р.) (№ 39); «ЦНБ АН УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» (1975 р.) (№ 44–45), «Библиотечно-библиографическое обслуживание читателей» (1978 р.) (№ 47–48), «Книжкова скарбниця республіки» ([1979 р.] (№ 49) та ін.; *доповіді*, виголошені Ф. З. Шимченком на різних культурологічних заходах, зокрема: «Отражение зарубежной литературы в системе каталогов Государственной публичной библиотеки Академии наук Украинской ССР» ([1955 р.] (№ 18), «Система каталогів Державної публічної бібліотеки АН УРСР» та «Система і стан каталогів ДПБ АН УРСР і завдання дальшого їх поліпшення» (1958 р.) (№ 20–22), «Сохранность и реставрация библиотечных фондов» (1965 р.) (№ 28), «Повреждения книги и способы их устранения и предотвращения» (1968 р.) (№ 32), «Про стан і заходи поліпшення охорони та зберігання фондів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР» ([1970]–1972 рр.) (№ 36–38), «Обслуговування читачів науковими бібліотеками АН УРСР» ([1971–1972] рр.) (№ 40), «Соціологія книги і читання» (1972 р.) (№ 41); «Центральна наукова бібліотека АН УРСР – книжкова скарбниця радянського народу» ([1974] р.) (№ 42), «60 років ЦНБ АН УРСР: звершення і завдання» (1979 р.) (№ 50), «Основные мероприятия Центральной научной библиотеки Академии наук УССР по дальнейшему совершенствованию библиотечно-информационного обслуживания ученых и специалистов в свете решений XXVI съезда КПСС и XXVI съезда Компартии Украины» ([1980] р.) (№ 51), «Основные направления работы ЦНБ и библиотек научно-исследовательских учреждений АН УССР» ([1983–1984] рр.) (№ 52), «Основные направления развития библиотек Академии наук УССР на 1986–1990 годы и на период до 2000 года» ([1986] р.) (№ 56), «Научно-исследовательская работа ЦНБ АН УССР» (б. д.) (№ 58) та ін.; *курси лекцій і програми до них*: робочі плани та матеріали до лекцій зі спецкурсу [«Библиотечные фонды и каталоги научных библиотек». Раздел 1. «Описание произведений печати. Алфавитные каталоги»] ([1961] р.) (№ 61–70), [«Библиотечные фонды и каталоги научных библиотек»]. Раздел 2. «Библиотечная классификация и каталоги» ([1961] р.) (№ 71–79), [«Библиотечные фонды и каталоги научных библиотек»]. Раздел 3. «Комплектование и организация библиотечных фондов» ([1961–1963] рр.) (№ 81–83), [Таблиці з бібліотечними класифікаціями до розділу

2 спецкурсу «Библиотечные фонды и каталоги научных библиотек» ([1961–1963] pp.) (№ 80); *рецензії*: на рукопис бібліографічного покажчика «Наукові видання вузів Української РСР. 1945–1950 pp.» (1959 р.) (№ 84), на том «Дніпропетровська область» багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» (К., 1969, 958 с.) (1970 р.) (№ 88) (у співавторстві з С. К. Гутянським), на «Проект типовых штатов для библиотек естественно-научного профиля АН СССР» (сост. Н. Ф. Рудницкая, науч. руковод. д-р техн. наук Н. Г. Алексеев). М., 1975, 36 с.» ([19]75 р.) (№ 89), на «Методические рекомендации по созданию и функционированию автоматизированной информационно-поисковой системы» научно-исследовательского учреждения, подготовленные Институтом экономики промышленности АН УССР (г. Донецк)» (б. д.) (№ 91), на підготовлений до друку викладачами Харківського державного інституту культури О. С. Сокальським, Є. П. Таммом і В. М. Туровим підручник «Бібліотечні фонди і каталоги» для культурно-освітніх училищ Української РСР ([19]65 р.) (№ 85) (у співавторстві з І. С. Черненком); на посібник О. С. Сокальського «Організація бібліотечних фондів і каталогів» ([1966]), (№ 87), на довідник «Бібліотеки Академії наук УРСР» ([уклад.] Т. А. Ігнатович і Т. А. Лоось (б. д.) (№ 90); *підготовчі матеріали* з тем – «Приоритет советской науки» ([1947–1953] pp.) (№ 92), [«Теорія жанру у висвітленні рад[янського] літературознавства»] ([50-ті pp. XX ст.] (№ 93), про журнал «Життя та революція», видатних учених і письменників епохи Відродження, книгознавство, історію друку, стародавню Грецію та Рим, пресу в Україні ([1964] р.) (№ 94), про Києво-Могилянську академію (б. д.) (№ 100), про відомих радянських книгознавців Б. І. Зданевича, Д. А. Балику, С. П. Луппова, В. С. Люблінського, П. М. Попова, С. І. Маслова] (б. д.) (№ 102) та ін.

До другого підрозділу «Творчі матеріали» увійшли рукописні та машинописні збірки віршів Ф. З. Шимченка, зокрема: «Стихи военных лет: (Кавказу, Что, пам'ять, сохранишь?, Не оглянусь, Башкирии)», «Ко дню рожденья Феленьки», «Павлусь», «Дружині», «Роздуми», «Аюся», «Мне внучка в день рожденья подарила...», «Внучке моей – Наденьке», «Послание безымянному внуку», «Тех, кто навеки восхищен тобою...» (1942–[1987] pp.) (№ 103–112).

Фотоматеріали архіву містять фотопортрет Ф. З. Шимченка (б. д.) (№ 15), групове фото, на якому відображені в робочому кабінеті Ф. З. Шимченко, Л. М. Паніна, Л. В. Беляєва, Т. В. Іваненко (№ 16), фоторепродукцію з газети «Вечірній Київ» від [28] [жовтня] 1963 р. із зображенням дочок фондоутворювача – Тетяни і Наталії (№ 14).

Матеріали про фондоутворювача викладені в статті М. С. Слободяника «Справжнє покликання» (не раніше 23 лютого 1992 р.) (№ 17).

Приватне листування складають телеграми (1966 р.) (№ 113), лист ([1966] р.), (№ 114), вітальні листівки ([1983] р.) (№ 115, 116).

Матеріали з дарчими написами представлені автографом Г. Котукова на першому аркуші окремого відбитку статті «Межвидовая гибридизация в роде наперстянки DIGITALIS» з журналу «Цитология и генетика», т. VIII, № 4. (№ 1135).

Найбільшим за обсягом є комплекс документів, що висвітлюють службову діяльність Ф. З. Шимченка. Тематично вони розпадаються на два підрозділи – роботу фондоутворювача в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР та в академіях наук УРСР і СРСР – 1018 од. зб. З огляду на важливість цього матеріалу для вивчення бібліотечної справи залишаємо його для окремих та більш докладних студій.

Отож особовий архівний фонд Ф. З. Шимченка є значним за обсягом та вагомим за інформативністю документальним комплексом, що, в свою чергу, є першоджерелом з дослідження наукової та творчої діяльності відомого українського бібліотеко- та книгознавця і може стати в нагоді всім, хто вивчає історію бібліотечної справи в Україні.

I. Korchemna

Personal archival fond of book and library studies specialist Fedir Zakharovych Shymchenko (1922–1989): structure and informational constituents.

The article covers the fact of a famous Ukrainian book and library studies specialist F. Z. Shymchenko documents' arrival into the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, structuring principles of processed documents, informational contents of every chapter of the archival fond. Special attention is paid to the documents, being the primary sources for F. Z. Shymchenko biography composition.

Key words: F. Z. Shymchenko, personal archival fond, library studies, book studies, Institute of Manuscript, V. Vernadsky National Library of Ukraine.

И. С. Корчемная

Личный архивный фонд книго- и библиотековеда Федора Захаровича Шимченко (1922–1989): структура и информационные составляющие.

В статье получили освещение факт поступления документов известного украинского книго- и библиотековеда Ф. З. Шимченко в фонды Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, принципы структурного деления описываемых материалов, информационное наполнение каждого из разделов архивного фонда. Особое внимание уделено документам, являющимся первоисточниками для составления биографии Ф. З. Шимченко.

Ключевые слова: Ф. З. Шимченко, личный архивный фонд, библиотековедение, книговедение, Институт рукописи, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского.

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 021(477)«17»:002:52(093)

В. Ю. Соколов,
кандидат історичних наук
Національна парламентська бібліотека України

ВИДАННЯ ТА РУКОПИСИ З АСТРОНОМІЇ В КНИЖКОВИХ ЗІБРАННЯХ В УКРАЇНІ У XVIII ст.

Проаналізовано місце видань та рукописів з астрономії серед інших книг природничо-наукової тематики у фондах бібліотек навчальних закладів, монастирів, а також у приватних книжкових зібраннях представників різних прошарків населення в Україні у XVIII ст. Охарактеризовано джерела комплектування книжкових фондів бібліотек та шляхи поширення книг досліджуваної тематики. З'ясовано значення книг з астрономії в поширенні наукових знань та просвітництва.

Ключові слова: історія книги, природничо-наукова книга, видання з астрономії, історія бібліотек, популяризація знань, XVIII століття, Україна.

Історія книжкової культури XVIII ст. є складовою частиною історії культури, а книга – важливим показником, що відображає рівень духовного розвитку різних верств суспільства (книга трактується в широкому розумінні, що включає всі види друкованої продукції). Розвиток книги природничо-наукової тематики характеризується не тільки процесами її створення та друкування, а й сферою функціонування в суспільстві, однією зі сторін якого є її розповсюдження в фондах бібліотек різних видів та у книжкових зібраннях різноманітних прошарків населення.

Однією з особливостей вивчення природничо-наукової книги, зокрема з астрономії, є те, що вона виступає одночасно об'єктом вивчення як історії науки, так і історії книжкової культури. Дослідження історії природничо-наукової книги відбувається на стику історії науки та історії книги. Як зазначав видатний математик і книгознавець академік О. Маркушевич (1908–1979), якщо для історика науки при вивченні наукової книги головними є наукові ідеї і методи дослідження вчених, зафіксовані в їхніх працях, то для історика книги – визначення її місця та ролі серед інших книг різного призначення (навчальних, літературно-художніх тощо)

в певних сферах її функціонування, а питання про її зміст посідає вже друге місце. У XVIII ст. книга та наука були між собою тісно пов'язані: більшість прогресивних діячів розуміли важливу роль поширення наукових знань, розповсюдження книг і надавали великого значення діяльності бібліотек. При великих бібліотеках у XVIII ст. власники книгозбірень чи певні установи іноді створювали своєрідні літературно-наукові гуртки та науково-просвітницькі осередки. У представників верхівки суспільства в епоху Просвітництва створення бібліотек, збільшення їхніх фондів, комплектування сучасними для того часу природничо-науковими виданнями, зокрема з астрономії, ставало своєрідною модою, що в той період було дійсно пов'язано зі справжнім потягом до знань. Астрономія здавна була у фарватері розвитку європейської науки та справляла значний вплив на зміну світогляду людей. До того ж, поширення знань з астрономії засобами друкованої книги завдяки швидкому розповсюдженню книгодрукування у XVIII ст. сприяло закладенню тієї основи, на якій здійснювалися певні світоглядні зміни, характерні для формування європейської ментальності та методологічних принципів науки Нового часу. Отже, важливою стороною взаємодії природничо-наукової книги з суспільством було те, що вона сприяла збагаченню духовного життя та впливала на світогляд людини, оскільки була одним із чинників культурно-просвітницьких рухів. Роль книг з астрономії у формуванні духовної культури у XVIII ст. в Україні значно посилилась із збільшенням і розповсюдженням книжкової продукції. Книги були однією з тих ланок, через які привносилися нові інтелектуально-культурні течії з провідних країн Західної Європи.

Проблеми розповсюдження та функціонування книг з астрономії в Україні у XVIII ст. ще не отримали свого всебічного вивчення. В окремих працях фахівців дослідження книг з астрономії та їхнє поширення в книжкових фондах бібліотек в Україні в зазначений період фрагментарно проводилося в межах побічних книгознавчих та бібліотекознавчих наукових робіт, здебільшого при характеристиці фондів певних книгозбірень. Окремі відомості, що торкаються теми запропонованої статті, знаходимо в збірнику наукових праць «Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні» (Львів, 2014), публікація якого стала знаменною подією в презентації наукознавчих, книгознавчих та культурологічних досліджень з історії астрономії в Україні (зокрема праці Г. Андрусенко, Я. Матвіїшина та ін.). Поодинокі дані із запропонованої тематики було виявлено у працях С. Булатової, П. Зленка, Е. Ружицького, І. Ціборовської-Римарович та ін. Загалом на сьогодні у вітчизняній науці залишається ще недостатньо розкритим питання про значення книг з астрономії в поширенні наукових знань в Україні у XVIII ст., визначення їхнього місця в книжкових зібраннях

представників різних прошарків населення, у фондах бібліотек навчальних закладів і монастирів та вивчення особливостей їхнього функціонування в суспільстві України даного століття. *Метою* запропонованої статті є виявлення та історико-книгознавча характеристика видань та рукописів, що за своїм функціональним призначенням поширювали наукові знання з астрономії в Україні у XVIII ст., вивчення їхнього місця у фондах книжкових зібрань, а також дослідження шляхів комплектування та розповсюдження.

На Лівобережній Україні протягом XVIII ст. одним з найважливіших центрів наукової думки, просвітництва та поширення наукових знань була Києво-Могилянська академія (до 1701 р. – колегіум). Відомо, що ще в XVII ст. діячі Києво-Могилянської академії були провідниками наукових знань з астрономії в навчальних закладах і установах не тільки на території України, а й далеко поза її межами. Так, наприклад, ще в 1655–1657 рр. у Москві киявські вчені Єпіфаній Славинецький і Арсеній Корецький-Сатановський зробили переклад з латинської мови праці Йогана Блеу «Огляд всього світу» (або – «Космографія» – «*Theatrum orbis terrarum*») (Амстердам, 1645), що називався «Зерцало всея вселення або Атлас новий», де вперше в Росії описувалася система будови світу Миколая Коперника [37, с. 117]. Ця праця відіграла значну роль у поширенні ідей геліоцентризму в Україні. Дещо пізніше був зроблений переклад праці Яна Гевелія «Селенографія або опис Місяця» («*Selenografia sive Lunae descriptio*»), надрукованої в 1647 р. В Києво-Могилянському колегіумі в середині XVII ст. почав зростати інтерес до досягнень західноєвропейської науки, і викладачі часто робили рукописні переклади наукових праць, зокрема й з астрономії. Звичайно, зацікавленість астрономією не могла оминати ідеї Коперника, основна праця якого «Про обертання небесних сфер» («*De Revolutionibus Orbium Coelestium*») була надрукована в 1543 р., а в 1616 р. вже опинилася серед заборонених католицькою церквою книг. Відомості про геліоцентричну систему світу іноді викладались у братських школах та інших навчальних закладах України. Наприклад, учення Коперника згадувалося в курсі філософії, що називався «Трактат про всю філософію» («*Opus totius philosophiae*»), в розділі з фізики, який читав Інокентій Гізель у 1645–1647 рр. у Києво-Могилянському колегіумі, де він тільки знайомив слухачів з поглядами Коперника і не давав їм критичної оцінки, тому що для Гізеля вони були ще неприйнятними. Окрім того, в своїх лекціях, де курсові фізики було відведено 337 сторінок із 699, І. Гізель пояснював різні астрономічні явища (природу затемнень, відображення світла Сонця планетами тощо) та здійснив спробу сформулювати закон про збереження енергії [25, с. 116]. Курси з натурфілософії (фізики), де, як правило, були присутні відомості з астрономії,

в багатьох викладачів Києво-Могилянського колегіуму були основними за змістом та найбільшими за обсягом. Наприклад, у курсі філософії Йосафа Кроковського 1686–1687 рр. розділ з фізики займав більше половини всього навчального курсу [10, с. 67]. Відомості про систему Коперника подавали також такі викладачі Києво-Могилянського колегіуму, як С. Клешанський (у курсі фізики 1679–1680 рр.), І. Поповський (у курсі філософії 1699 р.), Ст. Яворський, Ф. Прокопович та багато інших. Майже з 200 курсів фізики, що збереглися до нашого часу, у 18-ти є відомості про вчення М. Коперника, часто з таблицями і малюнками [25, с. 116]. Проте більшість викладачів ще не сприймала його системи будови світу і стояла на принципах геоцентризму. Однак у деяких лекційних курсах можна знайти критичні зауваження щодо позитивних чи негативних сторін ідей Коперника. Наприклад, Стефан Яворський у своїй праці «Філософські змагання» («*Agonium philosophicum*») (1691–1693), що була написана латинською мовою і де автор тлумачив явища природи ще з точки зору «природничої магії», що було характерним для науки періоду Відродження, також не приймав геліоцентричної системи Коперника в цілому, втім подавав аргументи, які свідчили не тільки проти цієї системи, а й на її користь [11, с. 86]. За змістом «Філософських змагань» дізнаємося, що автор був добре обізнаний з працями Галілея і схвалював дослідження планет з допомогою телескопа. Цікаво, що він прихильно ставився до пошуків золота алхіміками та до створення вічного двигуна. Певну перевагу С. Яворський надавав астрології. Розділ про зірки в його праці мав назву «Астрологія», оскільки в той час відомості з астрономії часто відносили до астрології. Вчений-викладач вважав, що, вивчаючи стан зірок і планет, можна передбачити явища природи на Землі, і що вони пов'язані з долями людей [54, с. 33–34]. У XVII–XVIII ст. раціональне обмірковування явищ природи та тлумачення досягнень природничих наук відбувалося одночасно з розвитком астрології, знахарства, алхімії, магії.

Слід зазначити також, що автором першої надрукованої слов'янською мовою зоряної карти був вихованець Києво-Могилянського колегіуму І. Копієвський, який опублікував її в 1699 р. в Амстердамі з великим додатком (41 сторінка) відомостей з астрономії. До нашого часу збереглося чотири примірники зазначеної карти [24, с. 148]. І. Копієвський у власній друкарні за період 1699–1709 рр. опублікував приблизно 20 праць з гуманітарних, природничо-наукових і технічних наук, зокрема «Книгу учашую морського плавання...» Авраама де Графа (Амстердам, 1701), де також містяться відомості з астрономії.

На початку XVIII ст. видатний український учений, церковний та громадський діяч Феофан Прокопович (1681–1736), який у 1704–1715 рр.

викладав у Києво-Могилянській академії, проводив багато експериментів і спостережень, використовуючи в дослідженнях мікроскоп, телескоп, армілярні сфери та інші прилади [26, с. 43]. У трактаті «Натурфілософія, або Фізика» («*Philosophia naturalis, sive Phisica*») Ф. Прокопович, спираючись на нові для того часу досягнення західноєвропейської науки, зокрема в галузі астрономії, детально розглянув розвиток геліоцентричних поглядів у працях Джордано Бруно, Галілео Галілея, Христіана Гюйгенса, Атанасіуса Кірхера, Йогана Кеплера, Рене Декарта [36, с. 287–290]. Зокрема, Прокопович неодноразово робив посилання на праці з фізики та математики А. Кірхера (1601–1680), з поглядами якого вчений погоджувався щодо будови Сонця, але критикував за ідею про неможливість існування інших світів [17, с. 113]. У своєму трактаті з фізики, що був частиною лекційного курсу, Ф. Прокопович намагався розкрити всі позитивні ідеї вчення Коперника [19, с. 12; 22, с. 570–571].

Багатою на природничо-наукову літературу, зокрема з астрономії, була бібліотека Феофана Прокоповича. Про кількість її книг існують різні відомості. Так, на думку В. С. Іконнікова, вона нараховувала 4000 книг [13, с. 1088]. Деякі дослідники вважають, що вона сягала 30000 т. [47, с. 789]. Саме такої кількості томів у бібліотеці Прокоповича, здається, притримується Я. Матвіїшин у статті «Теофан Прокопович і астрономія», проте в статті «Ідеї Коперника в Україні» він пише, що бібліотека вченого-просвітника налічувала понад 3000 т. [22, с. 555; 20, с. 403]. Кількість книжкового фонду книгозбірні у 30000 тт. досить сумнівна, тому що в листі 1723 р., за 13 років до своєї смерті, Прокопович писав, що на книги він витратив близько 1600 крб., що відповідало вартості приблизно 2000 видань того часу [52, с. 144]. До того ж, у листі до генерального підскарбія Я. Марковича 1720 р. Прокопович писав, що Петро I подарував йому 2500 книг і його книгозбірня досягла кількості в 3000 тт. [52, с. 49]. Тобто в 1723 р. бібліотека Прокоповича приблизно мала 4500 тт. Про зміст бібліотеки немає повних і вичерпних відомостей, проте, знаючи, який глибокий інтерес проявляв учений до фізико-математичних наук, зокрема до астрономії, можна з упевненістю сказати, що серед його зібрання праці з цих галузей наук склали значну частину [51, с. 43]. Є відомості, що в книжковому зібранні Прокоповича були праці Г. Галілея, Х. Вольфа, Й.-Ф. Буддея, Дж. Кадано, І. Кеплера, Х. Клавія, М. Коперника, І. Стегмана та ін. [43, с. 59]. Були у фондах бібліотеки вченого також географічні та небесні атласи, окремі карти неба, підручники з географії, фізики, математики, астрономії, зокрема «Математично-історична географія» Андреа Контія (*Andreas Conti* «*Mathematico-historica geographia*» (Königsberg: Regiomonti, apud Menesium, 1656), де були відомості про земні та небесні координати, форму Зем-

лі та ін. Поряд з науковими виданнями в бібліотеці Прокоповича були праці і з астрології [38, с. 399]. Деякі книги з бібліотеки Прокоповича зберігаються у фондах Російської національної бібліотеки в Петербурзі, зокрема праця Г. Пурбаха «Нові теорії планет» («Theoricæ Novæ Planetarum»), «Практика з астрономії» («Practica astronomica»), астрономічні таблиці («Ефемериди астрономічні на рік...» («Ephemerides astronomicae ab anno...»)), що видавав Й. Регіомонтан (Міллер) та ін. [22, с. 556].

На думку Я. Матвіїшина, у «київський період» науково-педагогічної діяльності Ф. Прокоповича (1704–1715) його бібліотека, судячи зі списків книг та цитування джерел у лекційних курсах з натурфілософії, не була достатньо укомплектована найновішими науковими виданнями з математики й астрономії та мала скоріше колекційний, аніж науковий характер [22, с. 587]. Новітніми для того часу виданнями книгозбірня Прокоповича поповнениться в наступні роки, коли видатний просвітник, церковний і громадський діяч проживатиме в Петербурзі. Знайомство вчених України з природничо-науковою літературою Західної Європи, наукові спостереження та експеримент підштовхували їх до нового осмислення природи, що знаменувало тим самим перехід від методів схоластики до принципів науки Нового часу. Проте авторитет Аристотеля та релігійні постулати з Біблії продовжували домінувати в світогляді багатьох дослідників приблизно до останньої третини XVIII ст. До того ж, до 1752 р. в Києво-Могилянській академії філософію, зокрема натурфілософію (фізику), викладали за Аристотелем, використовуючи латиномовні рукописи, створені в Академії, наприклад, такі як «Органон Аристотеля або Золото науки» («Organon Aristotelis sive Aurum scientiae») (1702), «Натурфілософія або Фізика» («Philosophia naturalis sive Physica») (1703), «Філософія у запитаннях» («Philosophia in quaestionibus») М. Козачинського (1739), «Курс філософії...» («Cursus philosophicus ingenii sapientiae amatoribus in academia Kiiowo-Mohilo-Zaborovsciana iteratim expositus necnon scolasticis commentationibus tritus Domini 1737 ex die Septembris 19 ab admodum Christo patre Sivestro Kulabka pronunc philosophiae professore scholarumque praefecto») С. Кулябки (1737) та ін., що зберігалися в значній кількості у бібліотеці цього навчального закладу [10, с. 143].

Бібліотека Києво-Могилянської академії на Лівобережній Україні у XVIII ст. була однією з найбагатших на природничо-наукову літературу. Історія її створення сягає часів заснування Київської братської школи у 1615 р. Фонд бібліотеки, можливо, був започаткований частиною книг, які передала братській книгозбірні бібліотека Києво-Печерської лаври [48, с. 139]. Значною подією стала пожертва книжкового зібрання Петра Могили (1596–1646) до фондів книгозбірні Києво-Могилянського колегіуму.

У довідці про бібліотеку за 1773 р. відмічалось, що «от Петра Могили наданных книг старой библиотеке 2131 числится» [32, с. 125]. У свою чергу, до книгозбірні Петра Могили перейшли книжкові зібрання Йова Борецького та частина книг друкаря і письменника Тараса Земки. Книжкове зібрання П. Могили було на той час одним з найбагатших, воно мало нові книги з філософії, історії, математики, астрономії. Є відомості, що в його бібліотеці були й праці М. Коперника [44, с. 91]. Фонди бібліотеки Києво-Могилянської академії нараховували значну кількість книг природничо-наукової тематики, серед яких були праці М. Ломоносова, Г. Галілея, М. Коперника, Т. Браге та ін. З метою практичного ознайомлення з астрономією, фізикою, хімією та іншими природничими науками в другій половині XVIII ст. при бібліотеці академії був створений фізичний кабінет, який проіснував близько 100 років [9, с. 101].

Проаналізувати видання з астрономії бібліотеки Києво-Могилянської академії можна лише за реєстрами книг, які передавалися до Академії, чи за каталогами, складеними наприкінці XVIII ст. Відомі лише два каталоги: «Каталог книг, жертвующих в библиотеку Киевской бурсы» (1768 р.) і каталог 1791 р. Майже всі книги за каталогами надійшли внаслідок пожертв і заповітів громадських та церковних діячів. Так, наприклад, у 1770 р. єпископ Севський і Брянський Кирил Флоринський надіслав 108 книг до бібліотеки Академії, з них 14 – російською мовою, всі інші – латиною, з яких 11 книг було природничо-наукової тематики, зокрема «Астрономічні спостереження» [31, с. 386–416]. У 1776 р. надійшли за заповітом 872 книги від архімандрита Варлаама Лящевського. З них 129 було російською мовою (серед яких з природничих наук було лише декілька праць Прокоповича) і 743 видання західноєвропейськими мовами (з природничо-наукової тематики латинською мовою було 19 книг, зокрема чотири – з математики, чотири – з географії, три – з фізики, одне – з астрономії) [32, с. 206–233]. У 1783 р., після смерті викладача риторики І. Самойловича, до Академії надійшла його бібліотека (1147 книг) [33, с. 47]. З 294 видань російською мовою з природничих наук було 25, з яких дев'ять – з фізики, п'ять – з географії, по одному – з математики, астрономії та біології; латинською мовою було 23 видання, з яких десять – з фізики, п'ять – з географії, по два – з зоології та математики. Окрім того, було три видання з географії німецькою мовою і одне – французькою.

Найбільш повні відомості про склад фонду можна одержати з каталогу бібліотеки Києво-Могилянської академії 1791 р. [33, с. 300–470]. Систематизація книг здійснювалася за форматом книг і за тематичними розділами. Всього в каталозі 5534 позиції. З них природничо-наукової тематики нами визначено 190 найменувань, тобто лише 3,5% від загальної кількості

фонду. Можливо, що така невелика кількість природничо-наукової літератури в порівнянні з іншими вищими школами пояснюється тим, що Академія поступово, з другої половини XVIII ст., втрачала своє значення передового прогресивного загальноосвітнього вищого навчального закладу і на рубежі XVIII–XIX ст. перетворилася на суто духовний заклад. До того ж більшість книг до бібліотеки Академії надходила від духовних осіб.

З фізики у книжкових фондах бібліотеки було 58 книг (48 назв), з них – 41 латиною. З математики – 46 назв (81 книга), з них 13 – російською мовою (п'ять – праці Д. Анічкова (посібники з арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії). З географії бібліотека мала 51 книгу (36 назв), серед них російською мовою 26 назв. Крім цих видань було ще шість книг багатогалузевого характеру, чотири – з біології, три – з астрономії. Інші галузі представлені окремими назвами. Майже половина всіх видань природничо-наукової тематики бібліотеки Києво-Могилянської академії за каталогом 1791 р. була надрукована після 1780 р. У 1780 р. головна та бурсацька бібліотеки Києво-Могилянської академії (остання була створена М. Бантишем-Каменським у 1768 р. для найбільш бідніших студентів) об'єднали свої фонди, і книжкове зібрання Академії досягло приблизно 12000 т. [48, с. 139]. У цьому ж році сталася пожежа, що знищила більшу частину фонду книгозбірні. Проте вже в 1795 р. в бібліотеці нараховувалося 6272 книги [33, с. 470]. Поступово почала зростати кількість видань російською мовою (понад 25% від загальної кількості книг з природничих наук). 83% природничо-наукової літератури фонду складала видання невеликого формату (in octavo). На жаль, у згаданому вище каталозі не знайшов відображення значний фонд рукописної книги. Відомості про рукописи можна знайти в різних архівних документах (листування, описи майна та ін.) або в самих рукописах, яким вдалося вціліти під час пожежі 1780 р. Як вже було зазначено, знайдено приблизно 200 рукописних курсів з філософії XVII–XVIII ст., що перебували у бібліотеці Києво-Могилянської академії [45, с. 4]. Більше половини з цих лекційних курсів було прочитано в самій Академії такими викладачами, як І. Поповський, Х. Чарнуцький, Ф. Прокіпович, А. Дубневич, Г. Миткевич, С. Кулябко, М. Козачинський, Г. Кониський та іншими. Решта – курси лекцій, що були прочитані в Замойській академії, Львівському, Кременецькому та в інших католицьких колегіумах.

Більша частина зазначених курсів лекцій мала значний за обсягом розділ з натурфілософії (фізики), де були й відомості з астрономії. Трактати та курси лекцій з філософії з розділами з натурфілософії були одними з найбільш поширених жанрів книг, що подавали дані з природничих наук порівняно з іншими видами видань природничо-наукової тематики.

На підставі представленої інформації можна зробити висновок, що навіть коли Києво-Могилянська академія поступово перетворювалася на духовний навчальний заклад, її бібліотека за змістом своїх фондів мала універсальний характер і комплектувалася сучасною для того часу літературою, зокрема природничо-науковою тематики. У 1804 р., коли бібліотека вже нарахувала близько 8000 тт., у Києво-Могилянську академію прийшов інспектор навчальних закладів Південно-Західної Росії Т. Чацький. Відвідавши бібліотеку Академії, він зазначав, що вона мала багато гарних книг, зокрема з фізико-математичних наук [6, с. 14].

Бібліотека Києво-Могилянської академії, так само як і інші книгозбірні навчальних закладів, комплектувалася, в першу чергу, працями, необхідними для навчання. При відсутності посібників користувалися рукописами, конспектами курсів лекцій, які видавались учням. Взагалі, бібліотека була призначена переважно для викладачів та студентів старших курсів. Інші учні користувалися рукописними підручниками, які створювали викладачі під час підготовки до своїх курсів лекцій, а також конспектами їхніх лекцій. Переписувалися також друковані підручники та наукові праці, які іноді попередньо перекладалися. Фонд бібліотеки Києво-Могилянської академії майже від самого заснування поповнювався не тільки західноєвропейськими виданнями, працями та перекладами вітчизняних вчених і викладачів, але й їхніми книжковими зібраннями.

У 1786 р. в Росії було запроваджено шкільну реформу, за якою майже по всіх містах запланували відкриття народних училищ. Комісія із запровадження народних училищ організувала підготовку навчальних посібників і слідкувала за їхнім постачанням до бібліотек навчальних закладів губерній. Для духовних навчальних установ зазначені видання повинні були продавати на 30% дешевше, чим і скористалася Києво-Могилянська академія. Так, наприклад, у 1787 р. вона одержала з Петербурга 50 примірників посібників з математики, 30 – з фізики, 5 – з механіки, 3 – з математичної географії та 2 глобуси [42, с. 161]. Звичайно, Комісія піклувалася насамперед про забезпечення виданнями бібліотек Головних народних училищ, що відкривалися в губернських містах. Так, наприклад, у 1790 р. від Комісії із запровадження народних училищ у київській «Приказ общественного призрения» було відправлено: «Арифметика. Ч. I» (150 примірників), «Всеобщее землеописание» (100), «Краткое землеописание» (100), «Математическая география» (100), «Геометрия» (50), «Механика» (50), «Физика» (50), «Естественная история» (50), «Архитектура гражданская» (50), «Зрелища вселенныя» (ймовірно це праця Яна Коменського «Зрелище вселенныя, на латинском российском и немецком языках, изданное для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению цар-

ствуюция императрицы Екатерины Вторья» (СПб., 1788) (250 примірників) і 100 примірників різних мап [29, арк. 42–43]. Звичайно, більшу частину видань було направлено до фондів бібліотеки Головного народного училища м. Києва, решту продали або передали до інших установ.

Проте у XVIII ст. у книжкових зібраннях на Лівобережжі були розповсюджені не тільки наукові та навчальні видання гражданського друку. Незважаючи на репресивні заходи та цензурні обмеження царського уряду щодо публікації світських видань на Лівобережній Україні, серед читачів продовжувала поширюватися латиномовна та польськомовна книга. У фондах бібліотек серед праць природничо-наукової тематики провідне місце займала книга саме латинською та польською мовами. Тільки наприкінці XVIII ст. на теренах України книги з природничих наук цими мовами у фондах бібліотек почали повільно поступатися місцем виданням західноєвропейськими і російською мовами (виданням гражданського друку).

Добре підібрану книгозбірню, особливо працями з фізико-математичних наук, зокрема з астрономії, наприкінці XVIII ст. мав у Києві видатний учений-енциклопедист, письменник, історик, математик, географ, астроном, ректор Києво-Могилянської академії, єпископ Чигиринський, Смоленський і Дорогобузький Іван (чернече ім'я Іриней) Якимович Фальковський (1762–1823), який з 1788 р. почав читати в Академії лекції з математики в класі «чистої математики», де викладали стереометрію, тригонометрію, алгебру. З 1795 р. Фальковський викладав курс математики за власним підручником, рукопис якого він написав ще в 1793 р. При створенні цього курсу І. Фальковський використав багато західноєвропейських джерел, зокрема такі праці, як: «Про армілярні сфери» («De sphaera armillarii»), «Елементи фізики» («Elementae physicae»), «Короткий огляд природничої історії» («Compendium historiam naturalem») та ін. [9, с. 96]. Його курс «Сокращение смешанной математики» мав практичну спрямованість і складався з механіки, гідростатики, аерометрії, гідравліки, діоптрики, географії, хронології, тригонометрії, піротехніки, архітектури, гномоніки, астрономії (найбільш опрацьованої частини курсу). Пізніше І. Фальковський підготував свої лекції до друку окремим виданням, що за змістом і формою викладу матеріалу наближалося до своєрідної математичної енциклопедії проте, на жаль, не було опубліковане. Студенти залюбки слухали лекції І. Фальковського, тому його курс «змішаної математики» був збільшений від трьох до шести годин на тиждень. Окрім того, в Києво-Могилянській академії І. Фальковський відкрив фізико-математичний кабінет, в якому були земні й небесні глобуси, сфери М. Коперника, повітряний насос, електрична машина, телескоп, астролябія, барометр та ін. При Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві Фальковський відкрив невелику

обсерваторію. У своїх лекціях з астрономії видатний учений розкривав переваги кеплерівської теорії руху планет, описував видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; наводив відомості про комети та змінні зорі, розглядав питання, що стосувалися розмірів Землі та ін. [21]. Короткі відомості про свої спостереження І. Фальковський опублікував у «Киевских месящесловах» (К., 1798, 1799, 1800). Окрім основного змісту вони подавали багато відомостей з астрономії, фізики тощо. Наприклад, часто пропонувалися дані про положення Сонця і Місяця, про фази Місяця, затемнення Сонця та ін. До нашого часу дійшла низка рукописних праць І. Фальковського та книг, які він переписував. В одному з його рукописних збірників, де поряд з «Киевскими месящесловами» на 1799 і 1800 рр., що були надруковані в друкарні Київської академії при Києво-Печерській лаврі, та «Составлением корня солнечных движений на 1801 год» (обчислення зроблені викладачами і студентами Києво-Могилянської академії, де під кожним місяцем підписані імена двох укладачів) є переписані «Таблицы астрономические парижские», «Таблицы логистических логарифмов», «Таблицы астрономические Делажировы, изданные в Париже 1735 г.», «Таблицы астрономические, напечатанные в Санкт-Петербурге 1791 г. при второй части навигационных исследований г. Безу» та ін.

І. Фальковський протягом багатьох років викладав у Києво-Могилянській академії історію, географію, поезію, німецьку мову, філософію, теологію, алгебру, геометрію, астрономію, архітектуру та змішану математику (сюди входили механіка, гідростатика, гідравліка, оптика, тригонометрія, гідрографія, математична хронологія, цивільна й військова архітектура). Цікаво, що для бібліотек Києво-Могилянської академії, Михайлівського та Миколаївського монастирів І. Фальковський на рубежі XVIII–XIX ст. склав каталоги книг та поповнював їхні фонди новими виданнями, часто за власний кошт. Учений-просвітник систематично купував і замовляв новітні праці природничо-наукової тематики як у друкарнях Росії, так і за кордоном. У своєму щоденнику І. Фальковський відмічав також власні книжкові придбання. Наприклад, на початку 1800 р. він зафіксував купівлю двох львівських та двох «придворних» календарів, «Роздумів Фенелонових» та ін. У бібліотеці І. Фальковського були праці з фізики, математики та астрономії М. Коперника, І. Ньютона, Т. Браге, І. Кеплера, Й. Байєра, Дж. Річіолі, Ф. де ля Гіра, Ж. Кассіні, Х. Вольфа та ін. Тут зберігалося багато календарів різними мовами і з різних міст, зокрема ті, що були видані в Москві-Петербурзі, Харкові, Бердичеві, Кенігсберзі та в інших містах [21, с. 622–623].

Однією з найбільших навчальних бібліотек в Україні у XVIII ст. була книгозбірня Львівського єзуїтського колегіуму (з 1661 р. – Академія), яка

була заснована в 1608 р. Орден єзуїтів пильно слідкував за станом своїх бібліотек. Утримання та комплектування навчальних бібліотек здійснювалося, в більшості, за ті кошти з прибутків колегіумів єзуїтів, які окремо виділялися для поповнення книжкових фондів. Окрім коштів на закупівлю та збереження книгозбірні, що надавалися єзуїтами, грошові пожертвування здійснювали представники інтелектуальної еліти, діячі науки, освіти та ін. Багато книг бібліотеці дарували випускники і викладачі колегіуму. Подеколи деякі вчені-бібліофіли заповідали єзуїтській школі свої власні книжкові зібрання. Бібліотеку очолював префект, якого обирали з-поміж магістрів (іноді траплялися випадки обрання студента філософії або теології). Бібліотекарі мали старанно стежити за розвитком навчального процесу та потребами навчальних курсів і допомагати префектові формувати замовлення для книгозбірні, щоб студенти не відчували «ані браку потрібних книжок, ані надміру – непотрібних». Як правило, до початку навчального року бібліотекарі повинні були упорядкувати каталог, скласти список потрібних книг, а ректор мав бути поінформований про стан забезпечення студентів та викладачів книгами. Звичайно, не можна було поповнювати бібліотеку та рекомендувати студентам праці, які могли б виявитися «шкідливими» – такими, що не відповідали навчальним цілям чи канонам католицького вчення. Так, наприклад, завжди бажаними для студентів-теологів були твори св. Томи Аквінського, а для філософів – праці Аристотеля. Упродовж XVIII ст. критерії комплектування бібліотеки поступово змінювалися, все більше відповідаючи станові розвитку наукових знань, зокрема в сфері природничих наук. Викладачі та бібліотекарі сумлінно стежили за всіма книжковими новинками та поповнювали ними свою книгозбірню (особливо місцевих видавців). Окрім головної бібліотеки в Львівській єзуїтській академії існували також «спеціалізовані книгозбірні», орієнтовані на потреби певних груп викладачів чи студентів, наприклад, «бібліотека професорів риторики», «бібліотека професорів філософії» і т. п. Цікаво, що при аптеці єзуїтського колегіуму була заснована спеціалізована книгозбірня, що сприяла задоволенню читацьких потреб не тільки єзуїтських викладачів та студентів при підготовці і вивченні природознавчих навчальних курсів, а й міських медиків, аптекарів, викладачів інших навчальних закладів тощо. Одними із важливих засобів заохочення студентів до користування бібліотекою, яка на кінець XVII ст. налічувала приблизно 10000 т., були «приватні нагороди» чи «переможні відзнаки» (часто у вигляді певних видань), які призначав ректор за рекомендацією викладачів за вивчений напам'ять твір або за блискуче володіння літературою під час диспутів.

Незважаючи на пограбування Львова шведами в 1704 р. і нищівну пожежу 1734 р., академічна бібліотека швидко відродилася. У той час, коли

невеликі монастирські бібліотеки, на думку Е. Ружицького, мали від кількох сотень до тисячі друків [39, с. 57], вона в 1734 р. налічувала понад 12000 т. У 1784 р. бібліотека єзуїтів стала основою книгозбірні оновленого Львівського університету. Бібліотека з цього часу отримувала усталену річну фінансову дотацію (400 фл.) на утримання та комплектування, а фонди були поповнені унікальною збіркою книг Й.-П. Гареллі, перевезеною з Віденської Терезіанської академії, виданнями та рукописами численних монастирів Галичини та Буковини, закритих австрійським урядом. Таким чином, бібліотека єзуїтської академії та колекція Й.-П. Гареллі склали основу університетської бібліотеки нової доби. Згідно з декретом від 24 березня 1785 р., закупівля нових книг до бібліотеки повинна була відбуватися з урахуванням навчальних потреб і передбачала отримання книжок, «які професори самі собі придбати не можуть», але які є необхідними для забезпечення лекційних курсів. Завдяки зусиллям бібліотекаря і літератора Генріха Готфріда фон Бретшнайдера (1739–1810), який після переїзду та перевезення з Відня книг та нумізматичної колекції Гареллі залишився працювати у Львові, було відокремлено дублетні примірники книг, виявлено найціннішу частину збірки, упроваджено своєрідний «абонемент», завдяки якому викладачі могли читати книги в себе вдома [40]. У 1786 р. фонд бібліотеки Львівського університету нараховував 40000 т. [2, с. 31]. Отже, можемо констатувати, що головним джерелом комплектування навчальних бібліотек більшу частину XVIII ст. були пожертви та дарчі викладачів, випускників і меценатів. Лише поступово наприкінці XVIII ст. з посиленням державного фінансування почалася власна закупівля книг навчальними закладами. Певну частину фондів їхніх бібліотек становили рукописи, які були основними навчальними посібниками для студентів.

У XVIII ст. в Україні культурно-просвітницький рух ще мав певний релігійний характер, який визначав провідну роль духовенства в розвитку суспільства. Викладачами вищих та середніх навчальних закладів, як правило, були духовні особи, а шлях до освіти та науки в той час нерідко пролягав саме через прийняття церковного сану. Не дивно, що духовними та культурними осередками на українських землях продовжували залишатися монастирі, де здавна складали церковні календарі, обчислювали дні свят (для чого ретельно проводили астрономічні спостереження), надавали певну медичну допомогу, а також послуги щодо вимірювання площі земель та ін. Наприклад, відомо, що один з монахів Троїцького монастиря в Чернігові в 1703 р. детально описав зближення на небі Венери та Місяця, що було зафіксовано в Чернігівському літописі [41, с. 40]. Отож духовенство певною мірою повинно було орієнтуватися в математиці, астрономії, медицині тощо.

Багатими на книжкові фонди в Україні у XVIII ст. були бібліотеки монастирів різних конфесій (католицьких, православних, уніатських та ін.). Ставлення до природничо-наукових дисциплін, зокрема до астрономії, у духовенства різних конфесій було неоднаковим. Наприклад, православна церква менше приділяла уваги природничо-науковим знанням, аніж уніатська або католицька. Греко-католицька церква на Правобережній Україні брала значну участь у розвитку науки та в навчанні шляхти і міщан. Зокрема, католики активно намагалися використовувати досягнення науки в своїх інтересах. У першій половині XVIII ст. єзуїти були чи не єдиними носіями наукових знань на Правобережній Україні. Про їхню зацікавленість астрономією свідчать не лише численні наукові трактати, що створювалися вченими-єзуїтами та зберігалися у фондах бібліотек їхніх монастирів і навчальних закладів, а й використання ними астрономічних приладів, інструментів і навіть будівництво власної астрономічної обсерваторії у Львові в 1760–1770-х роках [27]. Звичайно, бібліотеки монастирів мали духовно-релігійний характер, та все ж природничо-наукова книга, зокрема з астрономії, вже розповсюджувалася в книжкових зібраннях зазначених установ. У XVII–XVIII ст. при великих монастирях крім бібліотек створювалися початкові та середні навчальні заклади, відкривалися вищі богословські та філософські курси, викладачі яких повинні були добре бути обізнаними з сучасними на той час досягненнями науки. Отже, й у книжкових зібраннях зазначених монастирів природничо-наукова книга повинна була бути представлена певним масивом видань XVIII ст. Проте серед книг більшості невеликих монастирських бібліотек зустрічаються, як правило, лише поодинокі праці з медицини, математики, географії, хімії на відміну від праць з натурфілософії (фізики), де, зокрема, містилися й відомості з астрономії. Здебільшого це були рукописи як оригінальні, так і копії видань та лекційних курсів. Так, наприклад, у бібліотеці Крехівського монастиря (біля Львова) в другій половині XVIII ст. знаходилися: «Основи філософії» («*Elementa philosophiae*»), що були написані у Львівській академії Артимовичем; ілюстрований курс загальної і часткової фізики з Золочівської піарської школи (1757); «Природнича наука» («*Scientia naturalis*») – курс філософії із Загаєцького монастиря (1765); «Перипатетична філософія» («*Philosophia peripatetica*»), законспектована в 1720 р. у Любляні Єронімом Камчицом, що згодом став настоятелем Луцького монастиря; рукописний посібник з фізики, написаний у 1723 р. Гнатом Кульчицьким. У бібліотеці Крехівського монастиря, крім зазначених праць, були рукописи диспутів з приводу тлумачення чотирьох книг «Метеорології» («*Meteorologica*») Аристотеля, переписаних у Львові в 1671 р. А. Красовським; рукопис з математики з трактатами про практичну геометрію,

про «сферу», про космографію, фізику, що також були переписані в 1659–1661 рр. А. Красовським. До нашого часу збереглися також збірники рукописів з василіянських монастирів, серед яких був курс натурфілософії («*Philosophia naturalis*»), прочитаний у Києво-Могилянській академії в 1705 р. (це, можливо, лекції Христофора Чарнуцького); «Філософія природи» («*Philosophia naturae*») з Віленського Троїцького монастиря та ін. [14, с. 33–34]. Зазначені рукописи, написані латинською мовою, знаходилися в постійному русі, переписувалися та розповсюджувалися. Наприклад, у книжковому зібранні Мелецького монастиря на Волині було п'ять рукописних курсів лекцій з філософії з Решовського піарського колегіуму, які містили відомості з фізики, математики, астрономії [34, с. 235]. В одному з них, створеному наприкінці XVIII ст., пропонувалися відомості про наукові відкриття Ньютона, Кеплера та ін. На деяких працях є напис 1749 р.: «3 книг Бонавентури Красовського» латинською мовою. Крім зазначених книг у зібранні знаходився ще один рукописний збірник із виписками з математики, хронології, географії, астрономії, піротехніки, який був складений у Львові в 1701 р.

Серед рукописного зібрання Золотоверхо-Михайлівського монастиря було 10 курсів з філософії XVII–XVIII ст., які включали значні за обсягом розділи з фізики. Це, зокрема, рукописний переклад з польської мови книги Є. Дрекселіуша (1581–1638) «Зодіак або шлях до вічності чи дванадцять символів споглядання неба... латинською мовою видано, а у 1632 р. польською мовою перекладено деяким священиком...» («*Zodyakus albo droga do wieczności czyli: dwanaście znaków przejrzenia do nieba. Przez ... łacińskim językiem wydana, na r. 1632 na polski przetłumaczona przez pewnego kapłana, teraz zaś przejrzana i na nowo wydana*» (Вадовіце, 1685 р.) [53, с. 90]. Серед книг з астрономії польською мовою користувалися популярністю такі праці XVII ст., як «Книга, що називається Планетник» («*Księga nazywa Płanetnik*»), «Комета 1680 року» («*Kometa 1680 roku*») Я. Невейського, згадана вище праця Є. Дрекселіуша «Зодіак» та ін. [53, с. 70].

Після першого розподілу Польщі в 1772 р. за наказом імператора Йосифа II в Галичині було закрито 160 монастирів, а їхні бібліотеки продано з аукціонів. Імператриця Катерина II в 1770–1780 рр. теж проводить секуляризацію монастирів. Наразі бібліотеки тих монастирів, що закривалися, передавали до інших церковних установ. Так, наприклад, у 1786 р. до бібліотеки Київського Софійського собору, яка за кількістю рукописів поступалася лише рукописному зібранню Києво-Могилянської академії, було передано рукописи Києво-Межигірського монастиря. Наприкінці XVIII ст. в бібліотеці Київського Софійського собору було 16 рукописних курсів з філософії, які мали великі розділи з натурфілософії, що надійшли

з єзуїтських колегіумів, монастирів та навчальних закладів [35, с. 268–271]. Окрім того було чотири рукописи з математики, три – з медицини, по одному – з хімії та астрономії, зокрема рукопис «Про армілярні сфери, про годинники...» («*De sphaera armillarii, de horologiis...*») латинською мовою (початок XVIII ст.), створений, ймовірно, в Богемії. Розділ «про годинники» складався з виписок із праці Х. Вольфа (1679–1754) «Скорочений курс основних правил із загальної математики для використання молоді, що вчиться...» («*Compendium elementorum mathesos universae in usum studiosas juventutis...*») з розділу «Основи гномоніки» (гномоніка – це мистецтво розрахунку часу за Сонцем). Були також рукописи праць І. Фальковського «Сокращение смешанной математики» (окремо перша і друга частини 1793–1794 рр.), виписки з астрономічними таблицями з «Киевского месяцеслова» та ін. [35, с. 303–306].

До нашого часу дійшов «Каталог бібліотеки Бердичівських босих кармелітів, складений у грудні 1781 р.» обсягом 122 аркуші [1]. Бібліотека існувала від 30-х років XVII ст. За каталогом зареєстровано 3467 назв (7264 т.), значна частина з яких – праці з гуманітарних наук латинською, польською, грецькою, французькою, італійською, голландською мовами. Найбільше книг з досліджуваної тематики знаходимо в розділі книг латинською і польською мовами, проте деякі праці з астрономії є й у розділі «Книги французькою мовою», наприклад «Вічні таблиці» («*Table intemporelle*») (Міддельбург, 1634) Філіппа Лансберга Губарда. Книги латинською і польською мовами розміщені за форматно-систематичною класифікацією, окремо згруповані видання іншими мовами. Всього 23 розділи, кожний з яких має власну нумерацію, а назви розділів каталогу відповідають назвам певних галузей наук. Перші три розділи побудовані на принципі розміру книги: *in folio*, *in quarto*, *in octavo et duodecimo*. Записи зроблено різними почерками. Наприкінці каталогу є розділ заборонених книг (134 позиції), серед яких – «Вступ до загальної географії як давньої, так і нової» («*Introductio in universam geographiam tam veterem quam novam*») (Брунсвил, 1678) Ф. Клюверія, «Природа, що творить» («*Natura creans*») (Норимберг, 1687) Ж. Стурмія, «Арифметика» («*Arithmetica*») (Франкфурт, 1599) П. Рамо. Згідно з каталогом, в бібліотеці Бердичівського монастиря «босих кармелітів» було понад 200 видань і 5 рукописів природничо-наукової тематики, не враховуючи понад 200 книг з філософії, більшість з яких мали розділи з натурфілософії (фізики). За галузями знань розподіл книг латинською і польською мовами приблизно такий: з медицини – 71 видання, з фізики та астрономії – приблизно по 30 найменувань у кожній галузі, з географії – 27, з математики – 20, з ботаніки та зоології – по три видання. У розділі «Космографія» виявлено ще 15 найменувань

праць з астрономії, зокрема декілька видань Птолемея; «Космографія загальна» («*Cosmographia Universalis*») (Базель, 1559) С. Мюнцера; «Пояснення та використання астролябії» («*Elucidatio et Usus Astrolabii*») (Париж, 1585) І. Стофлеріна (Joannis Stofferini); «Гномоніка загальна або поширений геометричний спосіб опису сонячних годинників...» («*Gnomonica universalis sive praxis amplissima geometricae describendi horologia solarum...*») (Ульм, 1680) І. Петерсона (Стенгелія) (Joannis Petersoni (Stengelii); «Будова астролябії геометрична» («*Astrolabii geometrici structura*») (Лондон, 1643) Б. Гедрея (В. Hedraei); «Астрономічний першодвигун» («*Primum mobile astronomica*») (Амстердам, 1631) А. Метіуса (A. Metius); «Основи астрономії згідно гіпотез...» («*Institutio astronomica juxta hypotheses...*») (Гаага, 1656) П. Гассенді (P. Gassendi); «Гальська астрологія зі власними встановленими принципами і методами» («*Astrologia Gallica principii et rationibus propriis stabilita*») (Гаага, 1661) Б. Моріні у 26-ти т.; «Ефемериди астрономічні...» («*Ephemerides astronomiae*») (Падуя, 1648); «Дослідження з космографії, астрономії, астрології» («*Dissertatio cosmographiae, astronomiae, astrologiae*») (Базель, 1562); «Вступ до пізнання астрономії» («*Prolegomena in epitome astronomiae*») (1773) та ін. Всі зазначені праці були надруковані латинською мовою. До речі, зазначена вище «Космографія загальна» Себастьяна Мюнцера була досить поширена в особових книжкових збірках в Україні. Наприклад, за каталогом бібліотеки Вишневецького замку, що належала магнатам з роду Вишневецьких-Мнишеків і була заснована у 30-х роках XVIII ст. у містечку Вишневець Кременецького повіту, у ній було два примірники базельського видання (1559 р.) праці С. Мюнцера, що надавала широкий комплекс знань про Всесвіт [50, с. 57]. У розділі «Філософія» бердичівського каталогу «босих кармелітів» також виявлено декілька праць з досліджуваної тематики, наприклад, «Початкові роздуми з космографії. Астрономія. Географія» («*Cosmographiae Elementa Commentatio Astronomica. Geographia*») (Базель, 1555) М. Боррая (M. Borrhaus); «Астрономічний календар» («*Calendarium Astronomicum*») (Віттенберг, 1564) Б. Схонборнія (B. Schonbornii); «Логіка, космологія, теодіцея» («*Logica, cosmologia, theodicea*») (Вільно, 1795 в 11-ти примірниках) та ін.

Звичайно, бібліотеки монастирів, що мали навчальні заклади та друкарні, були більш багатими на природничо-наукові праці. Фонди зазначених бібліотек, як ми можемо переконатися за каталогом книгозбірні монастиря бердичівських «босих кармелітів», наближалися до універсальних збірок. Як правило, такі монастирі створювалися у великих містах і були центрами культурно-просвітницького життя. Згідно з дослідженнями О. В. Мишанича, на Закарпатті в середині XVIII ст. в книжкових збірках монастирів було приблизно від 50 до 200 книг, а при кожній церкві від 3

до 20 [23, с. 33]. Найбільшою в цьому регіоні була Ужгородська єпископська бібліотека, заснована Мануїлом Ольшавським у середині XVIII ст. На рубежі XVIII–XIX ст. фонд зазначеної бібліотеки нараховував приблизно 9000 т.

На Правобережній Україні в XVII–XVIII ст. невеликі книгозбірні часто створювали при православних (та інших конфесій) братствах. Так, у бібліотеці Львівського православного братства в 1601 р. було 115 книг. Серед них з астрономії була лише одна – «Космография сербская великая» [30, с. 31]. Можливо, це празьке видання книги Яна і Сигізмунда з Пухова 1554 р. З метою забезпечення науково-просвітницької, навчальної та видавничої діяльності братчики у фондах своїх бібліотек збирали, окрім духовної, церковної, богословської книги, різноманітні праці, переважно, латинською мовою, з медицини, математики, філософії, історії, також були й праці з астрономії. У 1777 р. в бібліотеці Львівського братства було приблизно 1000 тт. (890 назв).

Багатими на книги природничо-наукової тематики були великі бібліотеки магнатів і заможно́ї шляхти. Так само і праці з астрономії тут були краще представлені, аніж у бібліотеках монастирів, колегіумів або в книжкових зібраннях міщан, козацької старшини тощо. Наприклад, у бібліотеці шляхтичів Мікошевських, що формувалася протягом XVIII ст., за каталогом, складеним на рубежі XVIII–XIX ст., нараховувалося 788 т., з яких до природничо-наукової тематики можна віднести понад 220 книжок [50, с. 139]. Така велика частка природничо-наукової книги пояснюється тим, що діяльність окремих представників роду Мікошевських була пов'язана з освітою та математичними науками. В бібліотеці Мікошевських серед книг з астрономії були такі видання: «Астролябія» («Astrolabium») (Рим, 1593) видатного німецького математика й астронома Христофа Клавія (1537–1612), що брав участь у проведенні реформи календаря 1582 р.; «Космографія» («Cosmographia») (Антверпен, 1550) німецького вченого і картографа Петера Апіана (1495–1552); «Трактат про сферу» («Tractatus de sphaera») (Віттенберг, 1534) професора астрономії та математики Паризького університету Іоанна Сакробоска (1195–1256); «Настанови з астрономії про використання небесних і земних глобусів [і] сфер, прикрашена двома частинами, з одного боку гіпотезою Птолемея про нерухомість Землі, з іншого боку, вченням М. Коперника про рухомість Землі...» («Institutio astronomica de usu globorum [et] sphaerarum caelestium ac terrestrium: duabus partibus adornata, una, secundum hypothesin Ptolemaei per terram quiescentem, altera, juxta mentem N. Copernici per terram mobilem...») (Амстердам, 1668) видатного голландського математика, астронома, географа і видавця Віллема Блау (1571–1638), справу якого продовжив

його син Йоганн Блау, що видавав вишукані атласи і карти, зокрема в 60-х роках XVII ст. він надрукував латиною у 11-ти т. «Весь світ, або Новий атлас» («Theatrum orbis terrarum, sive Atlas novus»), у 12-ти тт. – французькою мовою «Великий Атлас або Космографія Блау, яка точно описує землю, море, і небо» («Le Grand Atlas, ou Cosmographie Blaviane, en laquelle est exactement descritte la terre, la mer, et le ciel») (Амстердам, 1667) та ін. [50, с. 148–153].

Природничими науками захоплювалися також окремі представники магнатського роду Яблоновських. Так, Станіслав Яблоновський (1634–1702) мав велику і гарну бібліотеку в Ляхівцях Кременецького повіту. Онук Станіслава, новгородський воєвода, вчений і просвітник Юзеф Олександр Яблоновський (1711–1777), що написав латинською мовою працю з астрономії «Про різні способи руху Землі і систему взагалі» («De motu telluris variorum propriumque systema») (Львів, друкарня Львівського єзуїтського колегіуму, 1760), був головною фігурою у формуванні книжкових фондів родинної бібліотеки. Юзеф Яблоновський об'єднав три книжкових зібрання у Ляхівцях, Підгірцях та Яблунові, зосередивши всі книги у Ляхівцях на Волині, де й постала фундаментальна бібліотека з фондом у понад 3200 книг. Маючи глибоку зацікавленість фізикою, математикою, астрономією та природничими науками в цілому, Ю. Яблоновський відповідно комплектував свою бібліотеку як старими, так і новими природничо-науковими виданнями. В його книжковому зібранні було чимало рідкісних вже на той час видань з астрономії: «Гармонія світу» («Harmonices mundi») (Лінц, 1619) Йоганна Кеплера; «Небесна машина» («Machinae Coelestis») (Гданськ, 1673) та «Селенографія або опис Місяця» («Selenografia sive Lunae descriptio») (Гданськ, 1647) Яна Гевелія; «Споглядання комет» («Theatrum cometicum») (Амстердам, 1667) Станіслава Лубенецького; «Загальна та спеціальна історія астрономії» («Histoire générale et particuliere de l'Astronomie») (Париж, 1755) – праця з історії астрономії французького дослідника П'єра Естева (P. Esteve 1720–1760) та ін. [8, с. 211–220].

Найбільше особових книжкових зібрань з усіх міст в Україні у XVIII ст. було у Львові, що пояснювалося історичними особливостями соціально-економічного, культурного та духовного розвитку цього міста. Взагалі Львів був багатий на бібліотеки різних типів, що формувалися протягом XVI–XVII ст. Якщо в XVI ст. у 30 віднайдених інвентарях було зареєстровано приблизно 1250 т., то в XVII ст. за приблизно 90 списками книг у книжкових зібраннях виявилось майже 6000 т. [39, с. 57]. Кількість видань та рукописів у зазначених зібраннях мешканців Львова, в залежності від їхнього стану і статку, коливалася від 10 до 2000 т. За

XVII ст. у три рази зросла кількість міщан-власників книжкових збірок і в чотири – число їхніх книжок у порівнянні з попереднім століттям. До того ж, слід пам'ятати, що під однією оправою в ті часи нерідко було декілька видань (конволюти), тому при розрахунках кількості назв книг слід узяти поправку на 10–15 % у сторону збільшення. В середині XVIII ст. наведені показники стосовно кількості книжкових зібрань та книг бібліотек мешканців Львова збільшилися вдвічі в порівнянні з XVII ст. (відповідно, приблизно 180 книжкових зібрань, що мали понад 12000 т.). Звичайно, головними зацікавленнями львівських міщан були релігія та гуманітарні науки. Чільне місце займала навчальна література, яка слугувала також домашній освіті. Великого значення надавали античним авторам. Проте певну частину книг складала природничо-наукова література, зокрема праці з астрономії Я. Гевелія, М. Коперника, Й. Кеплера, С. Мюнцера, І. Сакробоска, Птолемея та ін.

Великі та гарно підібрані особисті бібліотеки мали лікарі, які часто були професорами Краківської, Замойської або Львівської академії. Іноді у львівському магістраті вони займали різні керівні посади. Наприклад, у середині XVII ст. в доктора медицини, професора математики та філософії Валеріана (Валер'яна) Алембека (помер 1676), який у 1650–1652 рр. був ректором Замойської академії, а потім райцем, а надалі войтом Львова, було 1248 книг, з них 479 – богословської тематики, 308 – з медицини, 299 – з історії, 162 – з астрономії. Якщо враховувати праці, що були в конволютах, зазначена книгозбірня нараховувала приблизно 1900 т. Книжкове зібрання Валеріана успадкував його син Людвіг Алембек (помер 1704 р.), який був лікарем і працював у монастирському шпиталі, а звання доктора медицини та магістра (за іншими даними також доктора) філософії одержав у Краківській академії у 1684 р. [5, s. 4–5]. Згідно з дослідженнями Е. Ружицького, в 1676 р. в книгозбірні Валеріана Алембека було 1413 т., а в його сина на початку XVIII ст. – 4000 [3, s. 160–161]. Звичайно, в більшості міщанських книжкових зібрань Львова, як і в інших містах України, основну частину фондів складала праці з богослов'я, юриспруденції, історії, філології, філософії, проте певний відсоток книжкових зібрань мали природничо-наукові видання, зокрема й з астрономії [4, s. 26–27].

На Лівобережній Україні, окрім духовенства, власні книгозбірні мали козацька старшина, заможні міщани, вищі державні й військові чини, іноді купці. Деякі представники козацької старшини мали великі бібліотеки, про що залишилися більш-менш повні відомості. Наприклад, бібліотека бунчукового товариша Стародубського полку Степана Лашкевича (1734–1782) за каталогом 1764 р. нараховувала 371 книгу (272 назви) [15]. Більшість була латинською і польською мовами, 76 – французькою.

З природничо-наукової тематики було приблизно 30 книг, у тому числі 17 – багатогалузевого характеру (в тому числі й періодичні видання), п'ять – з фізики, дві – з географії, одна – з математики. Проте, оскільки видання протягом XVI–XVIII ст. характеризувалися певною жанрово-типологічною синкретичністю, відомості з астрономії, внаслідок певної нероздільності пізнання і знань того часу, подавалися також у працях з інших наук. Зокрема, багато відомостей з астрономії було у згаданих вище виданнях багатогалузевого характеру. В подальшому книгозбірня С. Лашкевича інтенсивно поповнювалася і вже на рубежі XVIII–XIX ст. нараховувала приблизно 12000 т. [28, с. 230].

Певні відомості про читацькі інтереси представників козацької старшини можна знайти в щоденних записках генерального підскарб'я Якова Марковича (1696–1770) та генерального хорунжого Миколая Ханенка (1691–1760). На жаль, каталоги їхніх бібліотек не збереглися. Відомості про їхні книжкові зібрання знаходимо за відповідними щоденниками, листами або споминами. Так, наприклад, у щоденнику, який вів Яков Маркович з 1717 р. до 1767 р., є відомості про стан і певну динаміку наповнення його бібліотеки. Головним джерелом придбання книг Я. Марковичем була їхня закупівля в російських книгарнях і в Данцігу. Є відомості, що в його бібліотеці зберігався рукопис видання 1566 р., що називався «Космографія» [12, с. 173]. З його щоденника дізнаємося, що в один з приїздів до Петербурга Яков Маркович, крім інших книг, купив шість видань польською мовою, серед яких були: «Книжка о небоземных глобусах» – за полтину; два календаря – за полтину» [18, с. 280]. Можливо, «Книжка о небоземных глобусах» – це одне з видань праці голландського фізика і астронома Християна Гюйгенса «Космотеорос» («Kosmotheoros») (Гаага, 1698), де автор досить простою мовою описав учення Миколая Коперника (1473–1543). До речі, Х. Гюйгенс (1629–1695) розробив хвильову теорію світла та відкрив кільця і супутники Сатурна. На відміну від інших авторів XVII ст., він палко захищав у своїй праці ідеї Коперника, спростовуючи аргументи його супротивників. Перекладом російською мовою зазначеної праці Х. Гюйгенса, що мав назву «Книга мирозрєния, или Мнение о небезземных глобусах и их украшениях» (Москва, 1717), Я. Маркович пізніше також поповнив свою книгозбірню. Зазначене видання серед праць з астрономії досить часто зустрічалось в Лівобережній Україні в книжкових зібраннях учених, викладачів, представників козацької старшини, освічених міщан тощо [49, с. 26]. Переклад російською мовою цієї праці було здійснено видатним російським державним діячем, ученим та інженером Яковом Брюсом (1669–1735), який був не тільки прихильником учення М. Коперника, але і його активним пропагандистом. Видання праці Гюйгенса

значно сприяло поширенню вчення Коперника серед різних верств населення Російської імперії. У редагуванні перекладу брав участь Петро I, за згодою якого Брюс уперше в Росії почав систематично видавати астрономічний календар, в якому подавалися різні відомості з астрономії. Цікаво, що спостереження Брюса за сонячними плямами вказують на те, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. їхня кількість була значно меншою, аніж зараз. У бібліотеці Брюса було зібрано майже всі праці з астрономії того часу. Він також був автором низки астрономічних творів. У 1707 р. Брюс опублікував карту зоряного неба «Глобус небесний іже о сфєре небесной ...», у 1709 р. – вже згаданий «брюсов календар», що був розрахований на 100 років, у 1718 р. – «брюсов Планетник» та ін. Завдяки діяльності Петра I, який підтримував погляди М. Коперника, праця Гюйгенса в перекладі Я. Брюса з німецької мови була ще раз надрукована в Петербурзі в 1724 р. Вона була настільки популярною, що іноді ставала предметом дарування навіть серед представників вищого духовенства [7, с. 724]. Проте більшість освічених міщан, духовенства, викладачів у XVIII ст. і в Західній Європі, і в Україні притримувалася геоцентричних поглядів. У книжковій продукції з географії та астрономії так само домінували ідеї і принципи системи світу Птолемея. Наприклад, у перевиданні підручника «Сучасна географія» («Géographie moderne») (Париж, 1786) аббата Ніколя де ля Круа пояснення відповідного матеріалу ведеться на основі геоцентризму. Автор зауважує також, що існує система Коперника, «якої найбільше дотримуються сьогодні вчені». Також у зазначеній праці коротко сказано про систему Т. Браге як про «суміш двох попередніх систем», тобто Птолемея та Коперника. Відомо, що примірник зазначеного підручника знаходився в бібліотеці Житомирської семінарії (на ньому є підпис власниці 1788 р.) [20, с. 379].

Багато відомостей про духовне життя козацької старшини XVIII ст. можна знайти у щоденнику Миколи Ханенка (1691–1760), який після закінчення Києво-Могилянської академії в 1717 р. влаштувався до Мало-російської генеральної канцелярії. При гетьмані Кирилі Розумовському (1750–1764) М. Ханенко жив у Глухові і належав до близького оточення гетьмана. У діаріуші М. Ханенка, який він вів у 1727–1734 рр. та у 1741–1753 рр., можна знайти відомості про рівень освіти козацької старшини першої половини XVIII ст., їхні світогляд та читацькі інтереси. Зі студентських років М. Ханенко постійно цікавився як художньою, так і науковою літературою, передплачував книги з-за кордону, обмінювався виданнями з товаришами. Значна частина його бібліотеки перебувала в одному з маєтків у м. Городищі. Є чимало записів про обмін, дарування та купівлю книжок. Спираючись на його щоденник, можна стверджувати, що

важливе місце в колі читацьких інтересів козацької старшини середини XVIII ст. займали періодичні видання. Книжкове зібрання М. Ханенка зі 150 назв книг знаходилося в м. Стародубі, де він жив в останні роки свого життя [12, с. 167]. М. Ханенко зазначав, що зібрання також часто поповнювалося за рахунок подарунків. Багато книжок у нього брали читати О. Корецький, Ф. Чуйкевич, М. Зіневич, архимандрит Платон Малиновський та ін. Сам М. Ханенко теж часто брав читати книги у того ж П. Малиновського, отця Барановського, синодального ключаря Якова Леванідова та ін. Більшість книг з бібліотеки М. Ханенка було релігійного та історичного змісту переважно латинською мовою. Проте були й книги з географії, фізики, техніки, математики, медицини, астрономії латинською, польською, німецькою мовами. М. Ханенко добре володів іноземними мовами і сам перекладав з латини російською, зокрема, праці природничо-наукової тематики [16, с. 169]. Неабиякий інтерес він мав до геодезії, яка почала розвиватися у XVIII ст.; цікавився картами та планами місцевостей України, математикою. Під впливом спілкування з видатним математиком і фізиком Георгом Крафтом (1701–1754) у 1732 р. М. Ханенко просить професора придбати для нього книги за кордоном. У списку, складеному для професора, 15 найменувань латинською мовою, серед яких: «Вступ до загальної географії ...» («Introductio in universam geographiam tam veterem quam novam») Ф. Ключерія, «Географія давня і нова» («Geographia antiqua et nova») А. Целларія, «Про логарифми, тангенсі і секанси» та ін. [46, с. 67–68]. Замовляв М. Ханенко книги (наприклад, «Арифметику» Ламберія, «Фізику» та ін.) й через сина – студента Кільського університету, але частіше сам купував у книгарнях та на ярмарках. Наприклад, у записі щоденника за 1748 р. читаємо: «За книгу «Физика экспериментальная» дано 60 коп.» [46, с. 377]. Після смерті М. Ханенка його книгозбірня потрапила до Новгород-Сіверської повітової школи. У той час досить часто свої книги за життя або за заповітом передавали в навчальні заклади, церкви, монастирі «за отпущение грехов», про що є записи на деяких з них. Пожертви і подарунки були одними з головних шляхів комплектування книжкових зібрань монастирів та навчальних закладів. Були випадки, коли викладачі і студенти, що удосконалювали свою освіту за кордоном, купували там потрібну для навчання літературу, а потім дарували («жертвували») її у фонди бібліотек навчальних закладів, монастирів або церкви.

Отже, у XVIII ст. в Україні характерним було розподілення читацького середовища відповідно до соціальної, станової, політичної, професійної приналежності. Якщо в XVII ст. коло наукових інтересів обмежувалося здебільшого знайомством з античними творами класиків і працями середньовічних схоластів, то вже в XVIII ст. вчені та прогресивні діячі

Україні були обізнані з сучасними для того часу досягненнями науки так само, як і культурні діячі Західної Європи. Вони в оригіналі знайомилися з працями Ньютона, Галілея, Коперника, Тихо Браге, Кеплера, Ляйбніца, Вольфа та ін. До XVIII ст. наукова література часто потрапляла в Україну у вигляді перекладів, що робилися в Речі Посполитій латинською або польською мовами. В другій половині XVIII ст. нові культурні течії та наукові досягнення з передових західноєвропейських країн починають набагато швидше, ніж у попередній період, розповсюджуватися в Україні у вигляді видань мовою оригіналу. Засобом цих науково-освітніх комунікацій були природничо-наукові книги, зокрема з астрономії, які продовжували удосконалюватися як за формою, так і за змістом. Розвиток науки й освіти в Україні в XVIII ст. багато в чому спирався на письмові джерела і залежав від ступеня їхнього розповсюдження в суспільстві. Поширення наукових знань засобами видань і рукописів з астрономії впливало на зміну світогляду людей. Книги з астрономії були складовою частиною наукових комунікацій, навчального процесу, ланцюгом, що пов'язував теоретичні досягнення з практичним життям. Розповсюдження новітніх західноєвропейських видань з астрономії певною мірою «компенсувало» недостатній розвиток науки і освіти в Україні в порівнянні з передовими країнами Західної Європи, сприяло становленню та формуванню вітчизняної наукової думки.

Розвиток виробничих сил, техніки, науки й освіти стимулював читання та збирання не тільки релігійної, але й світської книги, зокрема природничо-наукової тематики. Протягом другої половини XVIII ст. видання та рукописи з астрономії все більше ставали невід'ємною частиною особових книжкових зібрань. З цього часу відбувалося і зростання кількості особистих бібліотек. Зібрання ставали більшими та тематично різноманітнішими. Поширення ідей Просвітництва сприяло не тільки розвиткові освіти й науки, а й піднесенню читацького інтересу, зокрема до природничо-наукової літератури. Збільшення кількості книжкових зібрань створювало той інтелектуальний клімат, що забезпечував подальше зростання попиту на книги з астрономії. Аналіз складу книжкових зібрань учених, викладачів, міщан, представників духовенства, козацької старшини дає можливість встановлювати характер освіченості власників зібрань, їхні інтереси, рівень наукових знань, особисті уподобання, а також масштаби розповсюдження видань і рукописів з астрономії, коло їх читання, впливи на духовне життя та формування світогляду. Загалом можна зазначити, що в більшості книжкових зібрань були представлені праці з астрономії, календарі, атласи, карти. У вчених та викладачів книжкові зібрання відзначалися певною профільністю, тож і праці з астрономії були

представлені значним відсотком від загальної кількості книжкового фонду (приблизно 3–5 %). Певною мірою все зазначене вище відноситься і до бібліотек навчальних закладів.

Незважаючи на те, що кількість світських бібліотек в Україні з другої половини XVIII ст. дедалі більше зростала, книжкові зібрання монастирів у цей період ще відігравали значну роль у культурно-освітньому русі. Звичайно, світська література в бібліотеках монастирів була представлена в меншому обсязі в порівнянні з бібліотеками навчальних закладів, магнатів та вчених. У XVIII ст. з'явилося багато нових монастирів, тому в більшості їхніх бібліотек книги з астрономії були представлені декількома назвами, оскільки в першу чергу вони мали за мету збирання книжок, звичайно, духовного змісту. При великих монастирях книжкові зібрання були значно більшими, тож і природничо-наукова тематика була представлена значно ширше. Фонд їхніх бібліотек за профілем був гуманітарним з явним домінуванням релігійної літератури. Більш багатими на книги з астрономії були бібліотеки монастирів, що мали школи та друкарні. Фонди цих бібліотек наближалися вже до універсальних зібрань, де книги з астрономії були представлені певним відсотком від загальної кількості книжкового фонду.

Від початку XVIII ст. вчені, викладачі та інші діячі просвітництва в Україні починають все більше опановувати сучасні для того часу надбання природничих наук, зокрема в галузі астрономії. Про це свідчать як книги з астрономії, що розповсюджувалися в Україні, так і власна наукова діяльність учених, їхні наукові праці та видання, надруковані на українських теренах, що поширювали астрономічні знання. Природничо-наукові книги, зокрема з астрономії, були тим комунікаційним засобом, завдяки якому не тільки відбувалося знайомство з передовими досягненнями західноєвропейської науки, а й на базі яких розвивалася власна наукова думка в Україні. З другої половини XVIII ст. Просвітництво стає невід'ємною сферою життєдіяльності суспільства, наукові знання, зокрема з астрономії, стають не тільки прерогативою вчених, але й починають широко розповсюджуватися серед освічених верств населення. Засобами просвітницького процесу стають навчальні заклади та розповсюдження книг природничо-наукової тематики, про що свідчить і вітчизняне книгодрукування природничо-наукової літератури, яке активно розвивалося з другої половини XVIII ст., коли різко зросли попит та темпи розповсюдження книг зазначеної тематики в порівнянні з попереднім періодом. З цього часу книги з астрономії вже складають невід'ємну частину інтелектуального життя суспільства, і їхня питома вага в книжкових зібраннях починає збільшуватися. Певне місце у фондах бібліотек навчальних закладів, монастирів, приватних

колекцій ще посідає рукописна книга. З другої половини XVIII ст. в Україні більш інтенсивно стали відбуватися процеси відокремлення природничих наук від філософії, астрономії від астрології, хімії від алхімії, географії від космографії. Розповсюдження книг з астрономії та збільшення кількості їхніх читачів сприяло розвитку і поширенню ідей Просвітництва, систематизації знань, подальшій диференціації природничих галузей наук та відокремленню астрономії від астрології, створенню в майбутньому нових навчальних курсів, заклало підвалини для формування творчої інтелігенції та подальшого розвитку наукової думки. Визначено, що поява, поширення та особливості функціонування книг з астрономії в суспільстві здебільшого залежали від діяльності місцевих навчальних закладів та практичних потреб суспільства. В Україні у XVIII ст., внаслідок складних історичних умов розвитку країни, нерівномірного формування сфер виробництва, науки, освіти, функціонування та розповсюдження книг з астрономії в різних регіонах мало неоднорідний характер. Наприкінці XVIII ст. через соціально-економічні, політичні та культурно-освітні зміни в суспільстві намітилися певні риси, що призвели до вирівнювання сфер функціонування природничо-наукової книги в цілому. Окремі тенденції становлення природничо-наукової книги в різних регіонах України починають синтезуватися в єдиний процес загального розвитку та набувають більш однорідного характеру, аніж у попередній час.

Список використаних джерел

1. Index librorum bibliothecae Carmelitarum Disalceatorum Conventus Berdycoviensis instructas in December 1781 (Каталог бібліотеки Бердичівських босих кармелітів, складений у грудні 1781 р.). – Інститут рукопису НБУВ (ІР НБУВ), ф. I, № 6413, арк. 1–122.
2. Publiczne biblioteki lwowskie : zarys dziejow. – Lwow, 1926. – 99 s.
3. Różycki E. Alembekowie i ich księgozbiory: z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku / Edward Różyck. – Katowice : Wydaw. UŚ, 2001. – 198 s. – Режим доступу: http://www.medievalist.org.ua/2014/08/xvii_29.html#more.
4. Różycki E. Księgozbiór Rady Miasta Lwowa w okresie staropolskim / Edward Różyck // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Fol. 146 : Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*. – 2013. – Vol. XI. – S. 26–43.
5. Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa, 1972. – 1043 s.
6. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. III. Т. 2. : 1796–1808. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1911. – 665 с.
7. Андрусенко Г. С. Видання з астрономії у колекції видань громадянського друку XVIII ст. відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Ганна Андрусенко // *Українське небо. Студії*

над історією астрономії в Україні : зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів: Ін-т приклад. пробл. механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 722–729.

8. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / С. О. Булатова. – К., 2006. – 334 с.

9. Булашев Г. О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский / Г. О. Булашев. – К., 1883. – 286 с.

10. Булгаков М. История Киевской Академии / Макарий Булгаков. – СПб. : Тип. К. Жернакова, 1843. – 226 с.

11. Захара И. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский) / И. С. Захара. – К. : Наук. думка, 1982. – 160 с.

12. Зленко П. Українські приватні бібліотеки (Бібліотеки української козацької старшини) / П. Зленко // Укр. книга. – 1937. – № 7–8. – С. 166–174

13. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Том первый. Книга вторая / В. С. Иконников. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1892. – 1339 с.

14. Ісаєвич Я. Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI–XVIII ст.) / Я. Д. Ісаєвич // Від Вишеського до Сковороди: з історії викладання філософської думки на Україні XVI–XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 24–35.

15. Каталог бібліотеки бунчукового товариша Стародубського полку Степана Івановича Лашкевича (1764). – ІР НБУВ, ф. II, № 6781, арк. 1–5.

16. Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – 204 с.

17. Литвинов В. Д. Зв'язки ранніх українських і німецьких просвітників на початку XVIII ст. / В. Д. Литвинов // Філософська думка. – 1970. – № 4. – С. 107–116.

18. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. I. / Яков Маркович. – М., 1859. – 520 с.

19. Матвишин Я. А. Гелиоцентрическая система мира Коперника в изложении Феофана Прокоповича / Я. А. Матвишин // Динамические системы и вопросы устойчивости решений дифференциальных уравнений. – К. : Изд-во Ин-та математики АН УССР, 1973. – С. 4–20.

20. Матвішин Я. Ідеї Коперника в Україні / Я. Матвішин // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів: Ін-т приклад. пробл. механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 370–421.

21. Матвішин Я. Науково-педагогічна діяльність Іриней Фальківського в галузі астрономії / Я. Матвішин // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів : Ін-т приклад. пробл. механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 606–654.

22. Матвішин Я. Теофан Прокопович і астрономія / Я. Матвішин // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів : Ін-т приклад. пробл. механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 534–605.

23. Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть : історико-літературознавчий нарис / О. В. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1964. – 116 с.
24. Могилко А. Д. О звездных картах и атласах, изданных в России и в СССР / А. Д. Могилко // Историко-астрономические исследования. – Вып. 7. – 1961. – С. 147–180.
25. Ничик В. М. Изучение системы Коперника в Киево-Могилянской академии / В. М. Ничик // Философские науки. – 1974. – № 1. – С. 115–125.
26. Ничик В. М. Феофан Прокопович / В. М. Ничик. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.
27. Новосядлий Б. Заснування першої астрономічної обсерваторії в Україні / Б. Новосядлий, С. Апуневич // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів : Ін-т приклад. пробл. механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 655–667.
28. Нудьга Г. А. На літературних шляхах : дослідження, пошуки, знахідки / Г. А. Нудьга. – К. : Дніпро, 1990. – 349 с.
29. Офіційне листування по справах Київської Головної школи у 1790–1793 рр. – ІР НБУВ, ф. II, № 4198, арк. 42–46.
30. Пам'ятки братських шкіл на Україні кінця XVI – початку XVII ст. : тексти і дослідження. – К. : Наук. думка, 1988. – 568 с.
31. Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. 3. : 1721–1795 / Н. И. Петров. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. – 574 с.
32. Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. 4. : 1721–1795 / Н. И. Петров. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1907. – 393 с.
33. Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. 5. : 1721–1795 / Н. И. Петров. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1908. – 637 с.
34. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии. Вып. II / Н. И. Петров. – К., 1875. – 560 с.
35. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. III. Библиотека Киево-Софийского собора / Н. И. Петров. – М. : Универ. тип., 1904. – 307 с.
36. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. Т. 2 / Феофан Прокопович. – К. : Наук. думка, 1980. – 552 с.
37. Райков Б. Е. Очерки по истории гелиоцентрического мировоззрения в России : из прошлого русского естествознания / Б. Е. Райков. – 2-е изд. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 392 с.
38. Рогович М. Бібліотека Феофана Прокоповича (витяг з опису) / М. Рогович // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах / Феофан Прокопович. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 374–443. – Режим доступу: <http://archive.is/F1Kq>.
39. Ружицький Е. Західноєвропейська книга у Львові в XVI–XVII ст. (до постановки питання) / Едвард Ружицький // Нескінченна подорож : книга пам'яті Ореста Мацюка / уклад. Г. Сварник, І. Сварник, Б. Якимович. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 55–61. – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2014/08/xvi-xvii_29.html#more.

40. Сайт Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.lnu.edu.ua/bibl/index.php?option=com_content&view=article&id=253&Itemid=109.
41. Святский Д. О. Очерки истории астрономии в Древней Руси. Часть 2 / Д. О. Святский // Историко-астрономические исследования. – Вып. 8. – 1962. – С. 9–82.
42. Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году / В. Серебренников. – К. : Тип. ун-та, 1897. – 223 с.
43. Січкарь О. А. Математика в Київській академії на початку 18 ст. / О. А. Січкарь // Нариси з історії техніки і природознавства. – Вып. 9. – 1967. – С. 57–72.
44. Сотниченко П. А. К истории библиотеки Киево-Могилянской академии / П. А. Сотниченко // История становления и развития академических библиотек : сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 87–114.
45. Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. Ф. Андрушко. – К. : Наук. думка, 1982. – 347 с.
46. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753 гг.) / Николай Ханенко. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 524 с.
47. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. I. / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – 878 с.
48. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия / З. И. Хижняк. – К. : Вища школа, 1988. – 266 с.
49. Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века : частные книжные собрания / П. И. Хотеев. – Л. : Наука, 1989. – 140 с.
50. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнишеків, Потоцьких, Мікошевських) : історична доля та сучасний стан / І. Ціборовська-Римарович. – К., 2006. – 396 с.
51. Ченакал В. Л. Очерки по истории русской астрономии : наблюдательная астрономия в России XVII и начала XVIII в. / В. Л. Ченакал. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951. – 109с.
52. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / И. А. Чистович. – СПб. : Акад. наук, 1868. – 752 с.
53. Шляпкин И. А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.) / И. А. Шляпкин. – СПб. : Тип. А. Траншель, 1891. – 562 с.
54. Яворський С. Філософські твори в трьох томах Т. I / Стефан Яворський. – К. : Наук. думка, 1991. – 632 с.

References

1. Index librorum bibliothecae Carmelitarum Discalceatorum Conventus Berdico-
viensis instructas in December 1781 [Catalogue of Berdychiv friary of barefooted Carmelites' library]. (1781). Fond 1, Unit 6413, folios 1–22. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Latin and Polish].
2. *Publiczne biblioteki lwowskie: zaryso dziejow* [Public libraries of Lviv: history outline]. (1926). Lviv. [In Latin and Polish].

3. Różycki, E. (2001). *Alembekowie i ich księgozbiory: z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku* [Alembekowie and their libraries: the history of the intellectual culture of Lviv bourgeoisie in the epochs of Renaissance and Baroque]. Katowice: Wydaw. UŚ. Retrieved from http://www.medievalist.org.ua/2014/08/xvi-xvii_29.html#more. [In Polish].

4. Różycki, E. (2013). Księgozbiór Rady Miasta Lwowa w okresie staropolskim. In *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Fol. 146. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia, Vol. 11*, pp. 26–43. [In Polish].

5. *Słownik pracowników książki polskiej*. (1972). Warszawa. [In Polish].

6. *Akty i dokumenty, odnoszące się do historii Kiewskiej Akademii. Otd. III. 1796–1808* [Acts and documents relating to the history of Kyiv Academy. Dep. 3. 1796–1808] (Vol. 2). (1911). Kyiv: Tipografia I. I. Chokolova. [In Russian].

7. Andrusenko, H. S. (2014). Wydawnia z astronomii u kolekciji vydan hrazhdansko-ho druku XVIII st. viddilu starodrukiv ta ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Astronomy books in the collection of the 18th ct. Civil Type editions deposited in the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. In O. Petruk, Ed., *Ukrainske nebo: studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian sky. Studies of the history of astronomy in Ukraine: collection of scientific papers], pp. 722–729. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya. S. Pidstryhacha NAN Ukrainy. Lviv. [In Ukrainian].

8. Bulatova, S. O. (2006). *Knyzhkove zibrannia rodu polskykh mahnativ Yablonovskyykh u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Book collection of the dynasty of Polish magnates the Yablonovsky in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Bulashev, G. O. (1883). *Preosveshchennyi Irinei Falkovskii, episkop Chygyrynskii* [The Most Reverend Irinei Falkovsky, Bishop of Chyhyryn]. Kyiv. [In Russian].

10. Bulgakov, M. (1843). *Istoriia Kievskei Akademii* [The history of Kyiv Academy]. Saint Petersburg: Tipografia K. Zhernakova. [In Russian].

11. Zakhara, I. S. (1982). *Borba idei v filozofskoi mysli na Ukrainie na rubezhe XVII–XVIII vv. (Stefan Iavorskii)* [The struggle of ideas in the philosophical thought in Ukraine at the turn of the 17–18th centuries (Stefan Yavorsky)]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

12. Zlenko, P. (1937). *Ukrainski pryvatni biblioteky (Biblioteky ukrainskoi kozatskoi starshyny)* [Ukrainian private libraries (Libraries of the first sergeants of Ukrainian cossacks)]. In *Ukrainska knyha* [Ukrainian book], Nos. 7–8, pp. 166–174. [In Ukrainian].

13. Ikonnikov, V. S. (1892). *Opyt russkoi istoriografii* [The experience of Russian historiography] (Vol. 1, Book 2). Kyiv: Tipografia Universiteta Sviatogo Vladimira. [In Russian].

14. Isaevych, Ya. D. (1972). *Z istorii vykladannia filosofii na Ukraini (XVI–XVIII st.)* [From the history of philosophy teaching in Ukraine (16–18th centuries)]. In *Vid Vyshenskoho do Skovorody: z istorii vykladannia filozofskoi dumky na Ukraini*

XVI–XVIII st. [From Vyshensky to Skovoroda: from the history of philosophy teaching in Ukraine in the 16–18th centuries] (pp. 24–35). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

15. Kataloh biblioteky bunchukovoho tovarysha Starodubskoho polku Stepana Ivanovycha Lashkevycha (1764) [Catalog of the library of a bunchuk fellow of Starodub regiment Stepan Ivanovych Lashkevych (1764)]. (1764). Fond 2, Unit 6781, folios 1–5. [In Ukrainian].

16. Lytvynenko, M. A. (1970). *Dzherela z istorii Ukrainy XVIII st.* [Sources of the history of Ukraine of the 18th ct.]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu. [In Ukrainian].

17. Lytvynov, V. D. (1970). Zviazky rannikh ukrainskykh i nimetskykh prosvitnykiv na pochatku XVIII st. [Contacts of the early Ukrainian and German educators in the early 18th ct.]. In *Filosofska dumka* [Philosophic thought], No. 4, pp. 107–116. [In Ukrainian].

18. Markovich, Ia. (1859). *Dnevnye zapiski malorossiiskogo podskarbiia generalnogo Iakova Markovicha* [Day notes of a Small-Russian general treasurer Yakov Markovich] (Pt. 1). Moscow. [In Russian].

19. Matviishin, Ia. A. (1973). Geliotcentricheskaia sistema mira Kopernika v izlozhenii Feofana Prokopovicha [Heliocentric system of Kopernik's world rendered by Theofan Prokopovich]. In *Dinamicheskie sistemy i voprosy ustoichivosti reshenii differentsialnykh uravnenii* [Dynamic systems and sustainability issues of the solutions of differential equations] (pp. 4–20). Kyiv: Izdatelstvo Instituta matematiki AN USSR. [In Ukrainian].

20. Matviishyn, Ya. (2014). Idei Kopernyka v Ukraini [Ideas of Kopernik in Ukraine]. In O. Petruk, Ed., *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian sky. Studies of the history of astronomy in Ukraine: collection of scientific papers], pp. 370–421. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky imeni Ya. S. Pidstryhacha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

21. Matviishyn, Ya. (2014). Naukovo-pedahohichna diialnist Iryneia Falkivskoho v haluzi astronomii [Scientific and educational activities of Irinei Falkovsky in anstronomy]. In O. Petruk, Ed., *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian sky. Studies of the history of astronomy in Ukraine: collection of scientific papers], pp. 606–654. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky imeni Ya. S. Pidstryhacha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

22. Matviishyn, Ya. (2014). Teofan Prokopovych i astronomiia [Theofan Prokopovich and astronomy]. In O. Petruk, Ed., *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian sky. Studies of the history of astronomy in Ukraine: collection of scientific papers], pp. 534–605. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky imeni Ya. S. Pidstryhacha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

23. Myshanych, O. V. (1964). *Literatura Zakarpattia XVII–XVIII stolit: istoryko-literaturoznavchyi narys* [Literature of Transcarpathia in the 17–18th centuries: historical and literature studies essay]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

24. Mogilko, A. D. (1961). *O zvezdnykh kartakh i atlasakh, izdannykh v Rossii i v SSSR* [On the star maps and atlases issued in Russia and the USSR]. In *Istoriko-astro-nomicheskie issledovaniia* [Historical and astronomical studies], Is. 7, pp. 147–180. [In Russian].

25. Nichik, V. M. (1974). *Izuchenie sistemy Kopernika v Kievo-Mogilianskoi akademii* [Study of Copernik's system in Kyiv Mohyla Academy]. In *Filosofskie nauki* [Philosophic sciences], No. 1, pp. 115–125. [In Russian].

26. Nichik, V. M. (1977). *Feofan Prokopovich* [Theofan Prokopovich]. Moscow: Mysl. [In Russian].

27. Novosiadlyi, B., Apunevych, S. (2014). Zasnuvannia pershoi astronomichnoi observatorii v Ukraini [Foundation of the first astronomical observatory]. In O. Petruk, Ed., *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian sky. Studies of the history of astronomy in Ukraine: collection of scientific papers], pp. 655–667. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky imeni Ya. S. Pidstryhacha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

28. Nudha, H. A. (1990). *Na literaturnykh shliakhakh: doslidzhennia, poshuky, znakhidky* [On the literary ways: research, pursuit and findings]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].

29. Ofitsiine lystuvannia po spravam Kyivskoi Holovnoi shkoly u 1790–1793 rr. [Official correspondence concerning the issues of Kyiv Main School in 1790–1793]. Fond 2, Unit 4198, folios 42–46. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

30. *Pamiatky bratskykh shkil na Ukraini kintsia XVI – pochatku XVII st.: teksty i doslidzhennia* [Memorials of brethren schools in Ukraine in the late 16th – early 17th centuries]. (1988). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

31. Petrov, N. I. (1906). *Akty i dokumenty, otnosiashchiesia k istorii Kievskoi Akademii* [Acts and documents relating to the history of Kyiv Academy]: Vol. 3. 1721–1795. Kyiv : Tipografiia I. I.Chokolova. [In Russian].

32. Petrov, N. I. (1907). *Akty i dokumenty, otnosiashchiesia k istorii Kievskoi Akademii* [Acts and documents relating to the history of Kyiv Academy]: Vol. 4. 1721–1795. Kyiv : Tipografiia I. I.Chokolova. [In Russian].

33. Petrov, N. I. (1908). *Akty i dokumenty, otnosiashchiesia k istorii Kievskoi Akademii* [Acts and documents relating to the history of Kyiv Academy]: Vol. 5. 1721–1795. Kyiv : Tipografiia I. I.Chokolova. [In Russian].

34. Petrov, N. I. (1875). *Opisanie rukopisei Tserkovno-Arkheologicheskogo Muzeia pri Kievskoi Dukhovnoi Akademii* [Description of the manuscripts of the Church Archaeological Museum of Kyiv Theological Academy] (Is. 1). Kyiv. [In Russian].

35. Petrov N. I. (1904). *Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve* [Description of manuscript collections held in Kyiv]: Vol. 3. *Biblioteka Kievo-Sofiiskogo sobora* [Library of Kyiv-Sophia Cathedral]. Moscow: Universitetskaiia tipografiia. [In Russian].

36. Prokopovych, F. (1980). *Filosofski tvory v trokh tomakh* [Philosophic works in three volumes] (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

37. Raikov, B. E. (1947). *Ocherki po istorii geliocentricheskogo mirovozzreniia v Rossii: iz proshlogo russkogo estestvoznaniia* [Essays on the history of heliocentric world view in Russia: from the past of Russian natural science] (2nd ed.). Moscow, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. [In Russian].

38. Rohovych, M. (1981). *Biblioteka Feofana Prokopovycha (vytiah z opysu)* [Library of Theofan Prokopovich (excerpt from the description)]. In F. Prokopovych,

Filosofski tvory v trokh tomakh [Philosophic works in three volumes] (Vol. 3, pp. 374–443). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://archive.is/F1Kq>. [In Russian].

39. Ruzhytskyi, E. (2009). Zakhidnoevropeiska knyha u Lvovi v XVI–XVII st. (do postanovky pytannia) [West European book in Lviv in the 16–17 centuries]. In H. Svarnyk, I. Svarnyk, B. Yakymovych, Comps., *Neskinchenna podorozh: knyha pam'iaty Oresta Matsiuka* [Unending journey: book in memory of Orest Matsiuk] (pp. 55–61). Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka. Retrieved from http://www.medievist.org.ua/2014/08/xvi-xvii_29.html#more. [In Ukrainian].

40. Web-site of the Scientific library of I. Franko Lviv National University. Retrieved from http://library.lnu.edu.ua/bibl/index.php?option=com_content&view=article&id=253&Itemid=109 [In Ukrainian].

41. Sviatskii, D. O. (1962). Ocherki istorii astronomii v Drevnei Rusi [Essays of the history of astronomy in Ancient Rus] (Pt. 2). In *Istoriko-astronomicheskie issledovaniia* [Historical and astronomical studies], Is. 8, pp. 9–82. [In Russian].

42. Serebrennikov, V. (1897). *Kievskaiia akademiia s poloviny XVIII veka do preobrazovaniia ee v 1819 godu* [Kyiv Academy from the mid-18th century to its transformation in 1819]. Kyiv: Tipografiia universiteta. [In Russian].

43. Sichkar, O. A. (1967). Matematyka v Kyivskii akademii na pochatku 18 st. [Mathematics in Kyiv Academy in the early 18th century]. In *Narysy z istorii tekhniky i pryrodoznavstva* [Essays of the history of technology and natural science], Is. 9, pp. 57–72. [In Ukrainian].

44. Sotnichenko, P. A. (1987). K istorii biblioteki Kievo-Mogilianskoi akademii [On the history of the library of Kyiv Mohyla Academy]. In *Istoriia stanovleniia i razvitiia akademicheskikh bibliotek: sbornik nauchnykh trudov* [History of the formation and development of academic libraries: collection of scientific papers], pp. 87–114. Moscow. [In Russian].

45. Stratii, Ya. M., Litvinov, V. D., Andrushko, V. F. (1982). *Opisanie kursov filosofii i ritoriki professorov Kievo-Mogilianskoi akademii* [Description of the courses of philosophy and rhetoric of the professors of Kyiv Mohyla Academy]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

46. Khanenko, N. (1884). *Dnevnik generalnogo khorunzhego Nikolaia Khanenka (1727–1753 gg.)* [Diary of the general cornet Mykola Khanenko (1727–1753)]. Kyiv: Tipografiia G. T. Korchak-Novitckogo. [In Russian].

47. Kharlampovich, K. V. (1914). *Malorossiiskoe vliianie na velikoruskuiu tserkovnuiu zhizn* [Small-Russian influence on the Great-Russian ecclesiastical life] (Vol. 1). Kazan. [In Russian].

48. Khizhniak, Z. I. (1988). *Kievo-Mogilianskaia akademiia* [Kyiv Mohyla Academy]. Kyiv: Vishcha shkola. [In Russian].

49. Khoteev, P. I. (1989). *Kniga v Rossii v seredine XVIII veka: chastnye knizhnye sobraniia* [Books in Russia in the middle of the 18th century: private book collections]. Leningrad: Nauka. [In Russian].

50. Tsihorovska-Rymarovych, I. (2006). *Rodovi biblioteky Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII stolittia (Iyshnevetskykh-Mnyshekiv, Pototskykh, Mikoshevskykh): istorychna do*

lia ta suchasnyi stan [Family libraries of the Right-bank Ukraine in the 18th century (the Vyshnevetsky-Mnishek, the Pototsky and the Mikoshevsky): history and modern state]. Kyiv. [In Ukrainian].

51. Chenakal, V. L. (1951) *Ocherki po istorii russkoi astronomii. Nabliudatelnaia astronomiia v Rossii XVII i nachala XVIII v.* [Essays on the history of the Russian astronomy. Observational astronomy in Russia in the 17th and early 18th centuries]. Moscow, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. [In Russian].

52. Chistovich, I. A. (1868). *Feofan Prokopovich i ego vremia* [Theofan Prokopovich and his time]. Saint Petersburg: Akademiia nauk. [In Russian].

53. Shliapkin, I. A. (1891). *Sv. Dimitrii Rostovskii i ego vremia (1651–1709 gg.)* [Saint Dimitrii Rostovskii and his time (1651–1709)]. Saint Petersburg: Tipografia A. Transhel. [In Russian].

54. Yavorskyi, S. (1991). *Filosofski tvory v trokh tomakh* [Philosophic works in three volumes] (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

V. Sokolov

Publications and manuscripts on astronomy in book collections in Ukraine in the XVIII century.

The article analyzes book collections of individual libraries, schools, monasteries and private book collections of representatives of various segments of the population on the territory of Ukraine in the XVIII century in order to identify both historical and bibliological characteristics of the books and manuscripts on astronomy and their place and importance among the other books covering natural science subjects. Analysis of the book collections of various members of the nobility, the clergy, the Cossacks, as well as the teachers and scholars allowed to determine the educational level of the collections' owners, their interests, the level of scientific knowledge, personal preferences, as well as the extent of distribution and nature of use of the books and manuscripts on astronomy, specifics of their impact on the spiritual life and formation of the world view. It was revealed that the majority of book collections included works on astronomy, calendars, atlases, star sky maps and so on. As a result, the analysis proves that book collections of scientists and teachers included mostly the books covering natural science subjects, and therefore works on astronomy were presented by a large number of the studied books compared to their part of the book collections of other types of libraries. The article reveals the sources of acquisition of book collections of libraries and the spread of the books of the studied subject, it shows that the books on astronomy were a communicational means of acquaintance with the latest achievements of West-European science and the basis for the development of the proper scientific thought in Ukraine. The paper clarifies the value of books on astronomy in the semination of scientific knowledge and education.

Key words: book history, natural science books, publications on astronomy, history of libraries, promotion of knowledge, XVIII century, Ukraine.

В. Ю. Соколов

Издания и рукописи по астрономии в книжных собраниях в Украине в XVIII в.

В статье проанализированы книжные фонды отдельных библиотек учебных заведений, монастырей, а также частных книжных собраний представителей различных слоев населения на территории Украины в XVIII в. с целью выявления и историко-книговедческой характеристики изданий и рукописей по астрономии, а также определения их места и значения среди других книг естественнонаучной тематики. Анализ книжных собраний различных представителей знати, духовенства, казацкой старшины, а также преподавателей и ученых позволил определить характер образованности владельцев собраний, их интересы, уровень научных знаний, личные предпочтения, а также масштабы распространения и характер использования изданий и рукописей по астрономии, особенности их влияния на духовную жизнь и формирование мировоззрения. Выявлено, что в большинстве книжных собраний были представлены работы по астрономии, календари, атласы, карты звёздного неба и пр. В результате анализа доказано, что книжные собрания ученых и преподавателей выделялись определенной профильностью комплектования своих собраний книгами естественнонаучной тематики, поэтому и работы по астрономии были представлены большим количеством исследуемых книг по сравнению с их составной частью книжных фондов других типов библиотек. В статье выявлены источники комплектования книжных фондов библиотек и пути распространения книг исследуемой тематики, показано, что книги по астрономии были тем коммуникационным средством, благодаря которому не только происходило знакомство с передовыми достижениями западноевропейской науки, но и на базе которых развивалась собственная научная мысль в Украине. В работе выяснено значение книг по астрономии в распространении научных знаний и просвещении.

Ключевые слова: история книги, естественнонаучная книга, издания по астрономии, история библиотек, популяризация знаний, XVIII век, Украина.

**ПРОВЕНІЄНЦІЇ НА КНИГАХ
З ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ
«ВІЛЕНСЬКА МЕДИКО-ХІРУРГІЧНА АКАДЕМІЯ»
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ФОНДУ
НАУКОВОЇ БІБЛОТЕКИ АКАДЕМІЇ**

Об'єктом дослідження стали провенієнції, наявні на книгах з історико-культурного фонду «Віленська медико-хірургічна академія», який зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ. Запропоновано систематизацію екслібрисів, суперекслібрисів, печаток, власницьких написів у залежності від різних етапів розвитку академії починаючи від заснування єзуїтського колегіуму.

Ключові слова: Віленська медико-хірургічна академія, провенієнції, власницькі знаки, віленський єзуїтський колегіум.

Провенієнції як власницькі знаки, що свідчать про приналежність примірників до певних книгозбірень, суттєво доповнюють відсутню в інших документах інформацію про історію створення та побутування бібліотек, а також є одним з основних інструментів для здійснення фізичної та бібліографічної реконструкції розпорошених через певні історичні обставини книгозбірень. Тому виявлення та джерелознавче дослідження провенієнцій набувають особливої актуальності для книгознавчої науки. Метою статті є вивчення власницьких знаків, що збереглися на книгах з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії (далі ВМХА) в контексті історії формування книжкового фонду цього навчального закладу. Враховуючи те, що чіткого визначення терміну «провенієнція» навіть у довідково-енциклопедичних виданнях з книгознавства до останнього десятиріччя не було, об'єктом дослідження статті стали тільки власницькі «внутрішні» знаки примірників з історико-культурного фонду «ВМХА»: суперекслібриси, екслібриси, печатки, рукописні написи та ін.

Для того, щоб з'ясувати, які власницькі знаки можуть бути наявними в бібліотеці ВМХА, слід, передусім, ознайомитися з історією

створення та основними джерелами надходження книг до фундаментальної бібліотеки медичної академії. Історія заснування ВМХА тісно пов'язана із заснуванням імператорського Віленського університету, котрий виник на базі створеного в 1570 р. єзуїтського колегіуму. В квітні 1579 р. у Львові король Стефан Баторій надав привілей колегіуму, за яким останній одержав статус академії (вищого навчального закладу – університету). Статус було підтверджено Папою Григорієм XIII в жовтні 1579 р., який дав згоду на створення академії в складі двох факультетів (теологічного і філософського) та зрівняв її в правах з Краківським університетом [1, с. 562–563].

При Віленській академії існувала бібліотека, заснована разом з Віленським єзуїтським колегіумом. Первісний фонд бібліотеки складався з двох основних зібрань:

1) у 1572 р., згідно із заповітом польського короля Сигізмунда Августа, до колегіуму було передано його особисту бібліотеку, більш відому як «бібліотека Ягеллонів» (примірники мали характерну, виготовлену у Вільно опрау: на верхній кришці – двочастинний герб Сигізмунда Августа – польський орел і литовська «Погоня»; на нижній – тиснення «*Sigismundi Augusti Regius Polonia monumentum*»). Ця бібліотека містила близько 2500 томів гуманітарного змісту латинською, чеською, польською і старослов'янською мовами;

2) зібрання католицького діяча, віленського єпископа-суфрала, автора кількох наукових праць з історії античної літератури Юрія Альбінія.

Перетворившись на академічну, бібліотека стала швидко поповнюватися за рахунок дарів від католицьких духовних магнатів Литви та вихованців Віленської академії. Серед дарувальників були, зокрема: один із засновників академії єпископ Валеріан Протасевич, віленський єпископ Євстафій Волович (книги Воловича мали шкіряну опрау коричневого кольору або світлий пергамент, мали суперекслібрис із зображенням герба Воловичів і літерами *EW*), жмудський єпископ Микола Пац, віленський канонік Казимир Войшнарович, віленський декан Микола Дициус, кардинал Юрій Радзивілл, Микола Лещинський. У 1598 р. ксьондз Лука Краснодубський подарував бібліотеці академії зібрання італійських та іспанських книг. Окремо слід відзначити пожертву академічній бібліотеці від Казимира Льва Сапегі книгозбірні його батька, литовського підканцлера Льва Івановича Сапегі (заповіт про передачу цієї книгозбірні, більш відомої як «бібліотека Сапег», було затверджено у 1655 р.), у кількості до 3000 томів [2, с. 54–55].

У 1781 р. ВМХА була перетворена на Головну школу Великого князівства Литовського, у 1797 р., після приєднання Литви до Російської імперії (1795), Головна школа була перейменована на Головну Віленську

школу. Саме в цей час в університеті відкривається медичний факультет [1, с. 562–563]. У XVIII ст. важливими надходженнями до академічної бібліотеки стали такі зібрання, як медичні книги професора фізіології та статистики С. Біссю, книги з хімії та природознавства Ж. Жилібера, колекція дослідника природи Г. Фостера [3, с. 13].

У квітні 1803 р., згідно з указом російського імператора Олександра I, Головна Віленська школа перетворюється на імператорський Віленський університет, який стає основним вищим навчальним закладом з польською мовою викладання в єдиному навчальному окрузі, створеному на території, що ввійшла до Росії після поділу Польщі. Університетська бібліотека була універсальною за складом і комплектувалася у відповідності до навчальної програми. Серед пожертв від приватних осіб історія зберегла прізвища професорів Віленського університету Л. Боянуса та Я. Снядецького [4, с. 108].

У 1832 р. вийшов указ Миколи I про закриття Віленського університету. На базі його медичного факультету 31 (18) серпня 1832 р. було створено імператорську Віленську медико-хірургічну академію (на зразок аналогічної Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії), куди й передали літературу з медичної тематики. На базі колишнього богословського факультету (від 1803 р. – факультету моральних і політичних наук) була сформована Віленська римсько-католицька духовна академія, де сконцентрувалася література з теології. Бібліотеку, кабінети та інше, потрібне для ВМХА, залишили у Вільно [5]. Значна частина бібліотеки Віленського університету надійшла до імператорського Університету св. Володимира. Дублетні видання поповнили бібліотеку Харківського університету. Частину книг було передано до Білоруського навчального округу.

Детальну інформацію про джерела комплектування бібліотеки ВМХА містять каталоги, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ [6].

Згідно з цими каталогами, найбільші надходження до академічної бібліотеки відбулися: 1) у серпні 1834 р. – стародруки XVI–XVIII ст., в кількості 55/67 томів, з монастиря ордену картезіанців у містечку Березі; 2) у 1835 р. – книгозбірня колишнього ректора Віленського університету, польського вченого, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук Я. Снядецького, близько 698/1416 томів книг XVI–XIX ст., латиною, польською, французькою, російською, німецькою, англійською мовами [6]. За змістом це були книги з історії, філософії, класичної філології, теології, мовознавства, природничих наук. Проте основними джерелами надходження до бібліотеки ВМХА були книги з бібліотек навчальних закладів при ліквідованому Віленському університеті, зокрема медичного інституту,

ботанічного саду, ветеринарної школи, зоологічного кабінету, хімічного кабінету, мінералогічного кабінету, фізичного кабінету.

Крім того, новостворена бібліотека навчального закладу постійно поповнювалася за рахунок пожертв від приватних осіб, державних установ та внаслідок поточного комплектування. Серед дарувальників – викладачі ВМХА – професори Е. Ейхвальд, Ф. Абіхт, Ф. Римкевич, І. Яковицький, С. Юндзил – та приватні особи, чия діяльність була тісно пов'язана спочатку з Віленським, а потім з Білоруським навчальними округами. Поодинокі дари зафіксовано від Адама Хрептовича (*Plantae selectae, quarum imagines ad exemplaria naturalia Londini in hortis nutrita / painted by Georgius Dionysius Ehret, described by Christophorus Jacobus Trew 1750–1773*) та польського бібліофіла Адама Йохера (*Statut Wielkiego księstwa litewskiego, naprzod, za najjasniejszego hospodara Zygmunta III w Krakowie w roku 1588 : Drugi raz w Wilnie, w roku 1619 z pokazaniem zgody i różnice statutow koronnych i W.X.L. Trzeci raz, za najjasniejszego Władysława IV w Warszawie, w roku 1648 z przydaniem kostytucyi od roku 1550 do 1647. Czwarty raz, za najjasniejszego Jana Trzeciego w Wilnie w roku 1698. Z przłożeniem pod artykuły konstytucyi seymowych od Seymu roku 1550 aż do Seymu roku 1690. Oboygu narodom służących (textu samego w niczym nie naruszając) Piąty raz za najjasniejszego Augusta Trzeciego, teraz zas za najjasniejszego krola Stanisława Augusta szczęśliwie nam panującego, powtórnie z przydatkiem summaryuszow, praw i konstytucyi od roku 1764 do roku 1786. Predrukowany (Wilno, 1786)*).

Також бібліотека ВМХА отримувала пожертви від провідних російських університетів та наукових товариств. Книги для поточного комплектування доставлялися, за посередництва Віленської губернської контори, від таких книготорговців: с.-петербурзького В. Греффе, берлінського А. Гіршвальда, віленського Т. Глюксберга, лейпцизького Л. Фосса та ін.

29 (16) квітня 1840 р. вийшов указ про ліквідацію ВМХА і перевезення її майна до Києва, туди ж була передана й більша частина бібліотеки цього медичного закладу [8, с. 38].

Після надходження до складу бібліотеки Київського університету зібрання ВМХА зберігалось окремим комплексом, а в 1926–1927 рр. разом з університетською бібліотекою перейшло до ВБУ і наразі є частиною фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВБЗІК) Інституту книгознавства НБУВ (7953 од. зб.). Слід відзначити, що інкунабули, палеотипи та альдини з бібліотеки ВМХА зберігаються у відповідних штучно сформованих колекціях. Повне бібліографічне описання цих видань з відображенням усіх провенієнцій міститься у відповідних друкованих наукових каталогах [9, 10, 11], тому об'єктом нашого дослідження

вони не стали. Частково провенієнції з бібліотеки Віленського університету представлені в каталозі виставки, присвяченої 100-річчю від дня народження директора бібліотеки Вільнюського державного університету ім. В. Капсукаса, бібліотекознавця, історика культури, професора Льва Владимірова (1912–1999) [12]. Інформацію про окремі провенієнції, знайдені на книгах, що раніше належали ВМХА, надано в статтях української дослідниці з Одеси М. Алексєнко [13].

Дослідженням провенієнцій з історико-культурного фонду «ВМХА» було встановлено, що в примірниках фігурують різні види власницьких знаків, які підтверджують відомі раніше шляхи формування книжкового фонду, а саме: рукописні написи, шрифтові екслібриси-печатки, екслібриси-наліпки, печатки, суперекслібриси, бібліотечні шифри. За часом появи їх можна поділити на дві групи: 1) провенієнції, що залишилися на книгах, переданих до ВМХА з Віленського університету; 2) власницькі знаки, що з'явилися на документах бібліотеки вже під час або після функціонування ВМХА.

Загальним обов'язковим розпізнавальним знаком примірників з книгозбірні Медико-хірургічної академії були і є бібліотечні шифри, які вказують на систематично-порядковий розподіл фонду. Шифр книги наносився на паперову наліпку на корінці документа, а також дублювався рукописним записом всередині книги. Іноді шифр було представлено у вигляді екслібриса-наліпки (Рис. 1). Слід зазначити, що в примірниках з бібліотеки ВМХА виявлено порівняно мало гербових екслібрисів, усі вони за походженням є західноєвропейськими. Через брак фактографічної інформації їх не вдалося атрибутувати. Нечисленними провенієнціями в історико-культурному фонді ВМХА є суперекслібриси. Їх виявлено тільки на книгах, що раніше належали Казимиру Льву Сапезі (Рис. 2).

Найпопулярнішою рукописною провенієнцією, що фіксує приналежність примірника до бібліотеки академії, є власницькі написи в латинізованій термінології, що були широко розповсюджені в XVI–XVIII ст. Деякі з написів зроблені на книгах ще в час існування єзуїтського колегіуму. Їх можна поділити на ті, які належали книгам з фундаментальної бібліотеки академії – «*Colegii Vilmensis Societatu Jesu*», та книгам з невеликих спеціалізованих бібліотек, наприклад, бібліотеки аптеки – «*Apotheca Colegii Societatis Jesu Vilmensis*» (Рис. 4). На книгах з основної фундаментальної бібліотеки після надання колегіумові статусу університету з'явився додатковий напис чорним чорнилом: «*Ex Bibliotheca Magna Academie Vilmensy*» (Велика бібліотека) (Рис. 3). Це означає, що фундаментальна бібліотека академії була організована за прикладом аналогічних університетських бібліотек середньовіччя, де основний фонд був найціннішою частиною, з

обмеженими правилами для користування. Провенієнції, з яких можна дізнатися, що деякі стародруки попередньо належали до книгозбірень інших інституцій, зустрічаються дуже рідко. У деяких виданнях трапляються власницькі знаки бібліотеки Гродненського єзуїтського колегіуму.

Інша велика частина рукописних провенієнцій належала приватним особам, серед яких були визначні діячі Великого князівства Литовського та ті, чия професійна діяльність була пов'язана з медициною: «Collegii Viln. Soc. JESU dono Illmi Dni Casimiri Sapieha Procancell. MDL» (Рис. 5), «Ex Libris Wenceslai Joannis Mareschler Morali Philosophia et medica doctors Vienna, 27, Aprilis 1747», більш прості записи «Dr. Lawgynowiz» (Рис. 6). Зустрічаються також дарчі написи колишніх власників книг. Шрифтові екслібриси-печатки приватних осіб відзначаються на книгах порівняно нечасто й особливостями не виділяються, наприклад «D. Heindsker» «SZULC». Іноді на книгах трапляються автографи колишніх власників поряд зі шрифтовим екслібрисом – «D. Bloch» (Рис. 10). Слід зазначити, що ще рідше трапляються шрифтові екслібриси-наліпки приватних осіб, наприклад «Ex Libris Claudii Pouteau» (Рис. 7).

Найчисленнішим друкованим власницьким знаком є шрифтовий екслібрис (овальна печатка) з написом «BIBLIOTH. ACADEM. VILNENSIS» (Рис. 8) та «Ex BIBLIOTH. ACAD. VILN». Інша печатка, без рамки, з написом «Ex Bibliothech. Universitatis Vilnensis» (Рис. 9), є більш пізнім варіантом власницького книжкового знаку. Ці провенієнції присутні на всіх книгах з історико-культурного фонду «ВМХА» і разом з бібліотечними шифрами є основним підтвердженням приналежності кожного примірника до бібліотеки академії.

Крім печатки фундаментальної бібліотеки існували також шрифтові екслібриси-печатки допоміжних бібліотек навчальних закладів при академії (Рис. 10, 11). Наявність таких печаток в історико-культурному фонді «ВМХА» є наочним підтвердженням надходження підручних бібліотек медичного профілю з ліквідованих установ до бібліотеки ВМХА.

Документи, які надійшли до ВМХА після ліквідації Віленського університету, мають провенієнції у вигляді напису чорним чорнилом «Bereza Cartuziane» (Рис. 12) і є в наявності на книгах з монастиря картезіанців у Березі. Такі записи були цілком у стилі аскетичних традицій картезіанських монастирів, адже основа духовності картезіанців – повний відхід від миру, сувора аскеза, постійна молитва. Історично картезіанці приділяли багато уваги фізичній та інтелектуальній праці, кожен монастир мав чудові бібліотеки. Слід відзначити, що монастир цього чернечого ордену в м. Березі (нині м. Береза, Республіка Білорусь) був єдиним на землях Великого князівства Литовського. Згаданий монастир засновано в 1648 р.

четвертим сином канцлера Льва Сапеги – князем Казимиром Сапегою. Будувався монастир упродовж 40-ка років (з 1648 до 1689 р.) як двійник аналогічного монастиря Святого Бернарда в Альпах. Понад 150 років монастир був фактично «державою в державі», на яку працювали всі мешканці Берези. Монастир виглядав як складна будівельна споруда, де знаходилися костел, келії, трапезна, шпиталь, аптека, бібліотека. Остання була гордістю монастиря і нараховувала 39 рукописів і 2314 друкованих книг [14]. Після поділу Речі Посполитої і входження монастиря до складу Російської імперії картезіанці втратили колишні привілеї, і в 1831 р. монастир у Березі був закритий. Офіційною версією ліквідації стала участь кількох послушників у польському повстанні, – імперському керівництву не потрібен був ідеологічно ворожий заклад на своїх теренах. У липні 1831 р. російська влада видала розпорядження про конфіскацію власності ордену. Монахів розподілили по інших місцях, сама обітниця була реорганізована в парафіяльний костел, де розмістився штаб російського піхотного полку. Книги з бібліотеки картезіанського монастиря було розпорощено.

Ще одним великим находженням до бібліотеки ВМХА був книжковий дар астронома, математика, професора Віленського університету Івана (Яна) Снядецького (1756–1830). Ці книги мають чотири види власницьких знаків ученого. Найбільш поширеним є шрифтовий екслібрис у вигляді овальної печатки з написом «Z DARU ASTR. OBS. IANA SNIADECKIEGO 1830», дуже часто доповнений також рукописними екслібрисами – автографами дарувальника: «Joannis Sniadecki», «John Sniadecki», «Jean Baptiste Sniadecki» (Рис. 13). На багатьох примірниках книг є відразу кілька видів власницьких знаків Я. Снядецького.

Ще один власницький знак знаходимо на книгах з ВМХА – провенієнції іншого дослідника – російського медика, професора Віленського університету Вікентія (Владислава) Герберського (1785–1826). Власницькі знаки науковця діляться на 2 види: шрифтовий екслібрис у вигляді овальної печатки з написом «Z Daru Herberskiesgo Professora» та у вигляді вензельного екслібриса «E. H» (Рис. 14).

Крім того, на книгах зафіксовані провенієнції, які з'явилися вже після ліквідації ВМХА. Це печатки Університету св. Володимира, Київського міського зібрання, бібліотеки Трегубова. Ці власницькі знаки розповідають вже про побутування книг після ліквідації ВМХА.

Представлений нами матеріал демонструє вагому роль провенієнцій у книгознавчих дослідження фондів давніх бібліотек та надає фактографічну інформацію для подальшого дослідження історії книгозбірні ВМХА.

З упродовженням електронних каталогів бібліотек пошук власницьких ознак значно полегшився: на основі шифрів або ключових слів можна

швидко встановити приналежність книг або певної провенієнції до тієї чи іншої книжкової колекції (або власника). Наприклад, у науково-технічній бібліотеці Харківського національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» функціонує електронний каталог рідкісних і цінних видань, куди вносять дані про провенієнції (екслібриси, автографи, печатки та ін.) на стародруках, а також відомості про стан їхнього збереження. Аналогічну роботу здійснює й наукова бібліотека імені М. Максимовича. Слід відзначити, що, відповідно до міжнародного стандарту опису стародруків ISBD(A), для повноцінного опису давніх друкованих книг є обов'язковим позначення такої особливості кожного примірника, як його походження (Provenance) (за зробленими на документах власницькими знаками: автографами, екслібрисами, печатками, штампами та інше) [15], оскільки це дозволяє визначити приналежність документа до історичних колекцій та бібліотек.

Список використаних джерел

1. Микніс Р. Віленський університет // Енцикл. історії України. Т. 1 : А–В. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.
2. Березкина Н. Ю. Библиотеки и распространение научных знаний в Беларуси (XVI–XX вв.) / Н. Ю. Березкина / науч. ред. : М. П. Костюк, А. А. Коваленя. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 523 с.
3. Петраускене З. Библиотека Вильнюсского университет / З. Петраускине. – Вильнюс : Минтис, 1970. – 45 с.
4. История Вильнюсского университета (1579–1979) / под ред. С. Лазутки. – Вильнюс : Мокслас, 1979. – 372 с.
5. Высочайшие повеления. О предоставлении Университетам Св. Владимира и Харьковскому тех учебных пособий бывшего Виленского Университета, кои остались за наделением учрежденных в Вильне двух Академий // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1834. – № V, май. – С. СXXXI–СXXXII.
6. «Книга для записывания поступающих сочинений в Библиотеку Виленской медико-хирургической академии» : в трех томах. – ИР НБУВ, ф. I, № 6444 (1 том – 1833–1836 pp.), 452 арк.; там само, № 6445 (2 том – 1837–1842 pp.), 451 арк.; там само, № 6446 (3 том – 1833–1842 pp.), 548 арк.
7. О преобразовании Московской и Виленской Медико-хирургической Академий // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1840. – Ч. XXIV. – С. 172–173.
8. Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки АН УССР / Е. А. Колесник. – К. : Наук. думка, 1988. – 114 с.
9. Каталог інкунабул / укл. Б. Зданевич. – К. : Наук. думка, 1974. – 251 с.
10. Шамрай М. А. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки имени В. И. Вернадского НАН Украины / сост. М. А. Шамрай, при уч. Б. В. Грановского и И. Б. Торбакова. – К. : Наук. думка, 1995. – 550 с.

11. Шамрай М. А. Альдини в бібліотеках України / М. А. Шамрай. – К. : НБУВ, 2008. – 144 с. : іл.
12. *Vetera reducta. Parodos katalogas*. 2012 11 15 – 2013 06 15. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2012. – 240 p.
13. Алексеевко М. В. Видання з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії у книжковому зібранні Рішельєвського лицю / М. В. Алексеевко // Наук. пр. НБУВ : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 185–192; Алексеевко М. В. Книги из коллекции Яна Снядецкого в библиотеке Ришельевского лицея : к истории формирования лицейского собрания / М. В. Алексеевко // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – О., 2012. – Т. 16, вип. 1/2 (5/6) за 2011. – С. 177–196.
14. Описание – Березовский монастырь картезианцев (1648–1689) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ekskursii.by/?place=1345_Berezovskij_monastyri_karteziancev.
15. ISBD(A) : International Standard Bibliographic Description for Older Monographic Publications (Antiquarian) // IFLA [Electronic resource]. – Way of access : – <http://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/isbda.html>.

References

1. Miknis, R. (2003). Vilenskyi universytet [Vilnius University]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 1. A–V (pp. 562–563). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
2. Berezkina, N. Iu. (2011). *Biblioteki i rasprostranenie nauchnykh znaniy v Belarusi (XVI–XX vv.)* [Libraries and distribution of scientific knowledge in Belarus (15–20th centuries)] (M. P. Kostiuk, A. A. Kovalen, Eds.). Minsk: Belarusskaia navuka. [In Russian].
3. Petrauskene, Z. (1970). *Biblioteka Vilniusskogo universiteta* [Library of Vilnius University]. Vilnius: Mintis. [In Russian].
4. Lazutka, S., Ed. (1979). *Istoriia Vilniusskogo universiteta (1579–1979)* [History of Vilnius University (1579–1979)]. Vilnius: Mokslas. [In Russian].
5. Vysochaishie poveleniia. O predostavlenii Universitetam Sv. Vladimira i Kharkovskomu tekhu uchebnykh posobii byvshego Vilenskogo Universiteta, koi ostalis za nadeleнием uchrezhdennykh v Vilne dvukh Akademii [His Majesty's orders. On the granting of textbooks, not distributed between two Academies established in Vilna, to St. Volodymyr University and Kharkov University from the former Vilna University]. (1834). In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshheniia* [Journal of the Ministry of public education], No. 5, pp. CXXXI–CXXXII. [In Russian].
6. *Kniga dlia zapisyvaniia postupaiushchikh sochinenii v Biblioteku Vilenskoj mediko-khirurgicheskoi akademii: v trokh tomakh* [Register of the compositions coming in the Library of Vilna Medical and Surgical Academy: in three volumes]: Vol. 1. 1833–1836. Fond 1, Unit 6444, Vol. 2. 1837–1842. Fond 1, Unit 6445, Vol. 3. 1833–1842. Fond 1, Unit 6446. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. O preobrazovanii Moskovskoi i Vilenskoj Mediko-khirurgicheskoi Akademii [On the transformation of Moscow Medical and Surgical Academy and Vilna Medical and

Surgical Academy]. (1840). In *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education], Pt. 24, pp. 172–173. [In Russian].

8. Kolesnik, E. A. (1988). *Knizhnye kolekcii Tsentralnoi nauchnoi biblioteki AN USSR* [Book collections of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

9. Zdanevych, B. (1974). *Kataloh inkunabul* [Catalog of incunabula]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

10. Shamrai, M. A., Granovskii, B. V., Torbakov, I. B. (Comps.). (1995). *Katalog paleotipov iz fondov Tsentralnoi nauchnoi biblioteki imeni V. I. Vernadskogo NAN Ukrainy* [Catalog of paleotypes from the fonds of V. Vernadsky Central Scientific Library of the NAS of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

11. Shamrai, M. A. (2008). Aldini v bibliotekah Ukraini [Aldines in Ukrainian libraries]. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].

12. *Vetera reducta. Parodos katalogas. 2012 11 15 – 2013 06 15.* (2012). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. [In Lithuanian].

13. Aliexsieienko, M. V. (2011). Vydannia z biblioteky Vilenskoï medyko-khirurgichnoï akademii u knyzhkovomu zibranni Rishelievskoho litseiu [Editions from the library of Vilna Medical and Surgical Academy in the book collection of Richelieu Lyceum]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Proceedings of V. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 31, pp. 185–192. [In Ukrainian]; Alekseenko, M. V. (2012). Knigi iz kolekcii Iana Sniadetckogo v biblioteke Rishelievskogo litseia: k istorii formirovaniia litceiskogo sobrannia [Books from the collection of Jan Śniadecki in the library of Richelieu Lyceum: on the history of the lyceum collection formation]. In *Visnyk Odeskoho Natsionalnoho Universytetu. Seria: Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznnavstvo, knyhoznnavstvo* [Herald of Odesa National University. Series: Library Studies, Bibliography Studies, Book Studies], Vol. 16, pp. 176–196. [In Russian].

14. Opisanie – Berezovskii monastyr karteziantcev (1648–1689) [Description – Beza monastery of Carthusians]. Retrieved from http://www.ekskursii.by/?place=1345_Berezovskij_monastyri_karteziancev. [In Russian].

15. ISBD(A): International Standard Bibliographic Description for Older Monographic Publications (Antiquarian). Retrieved from <http://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/isbda.html>. [In English].

T. Miaskova

Provenance marks in the books of historical and cultural fond “Vilna Medical and Surgical Academy” of V. Vernadsky National Library of Ukraine as a source for study of formation history of the academy’s scientific library fond.

The article presents the results of research of provenance marks in the books of a historical and cultural fond “Vilna Medical and Surgical Academy”. This fond containing 7953 single physical units now is deposited in the Department of librarian gatherings and historical collections of the Institute of Book Studies of V. Vernadsky National Library of Ukraine. All provenance marks (ex-libris (bookplates), superexlibris, stamps, autographs, dedicatory inscriptions) in the books of the fond have been ordered according

to the stages of development of the academy, starting from the foundation of Jesuit College. The author accentuates the necessity of including the data about provenance marks into electronic catalogs for significant acceleration of the search and attribution of the books from various collections and gatherings of the libraries in Ukraine and abroad.

Key words: Vilna Medical and Surgical Academy, provenance marks, dedicative inscriptions, Vilna Jesuit College.

Т. Е. Мяскова

Провениенци на книгах из историко-культурного фонда «Виленская медико-хирургическая академия» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского как источник к изучению истории формирования фонда научной библиотеки академии.

В статье представлены результаты изучения провениенций, которые были выявлены на книгах из историко-культурного фонда «Виленская медико-хирургическая академия». Исследуемый фонд в количестве 7953 ед. хр. сейчас находится в отделе библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Все провениенции (экслибрисы, суперэкслибрисы, печати, автографы, дарственные надписи) на книгах из этого фонда были систематизированы в соответствии с этапами развития академии, начиная от основания иезуитского коллегия. Акцентировано внимание на обязательном внесении данных о провениенциях в электронные каталоги, что значительно ускорит поиск и атрибутирование книг из различных коллекций и собраний в библиотеках Украины и ближнего зарубежья.

Ключевые слова: Виленская медико-хирургическая академия, провениенции, дарственные надписи, Виленский иезуитский коллегия.

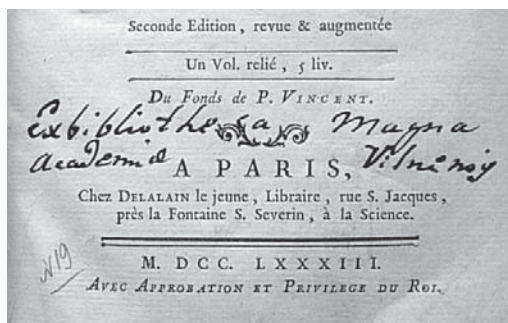
Глюстрації

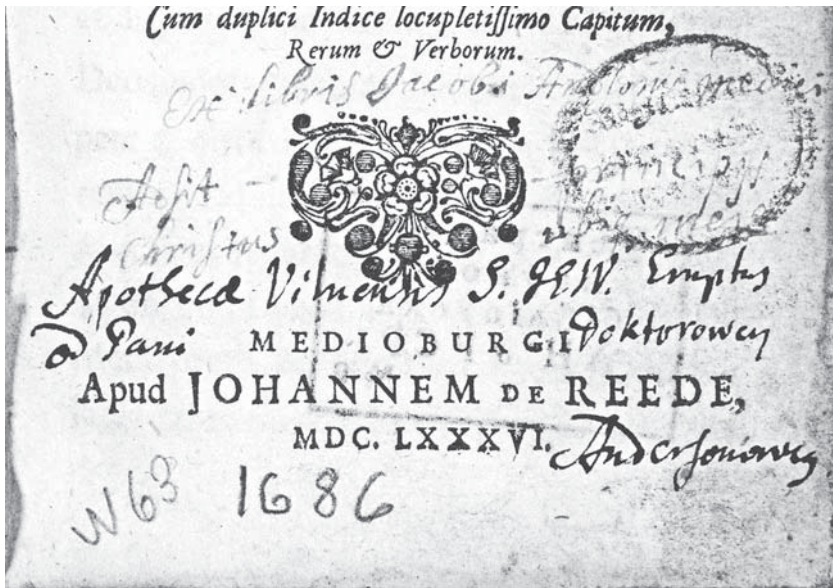
Лл. 1. Екслібрис з шифром книги з бібліотеки ВМХА.

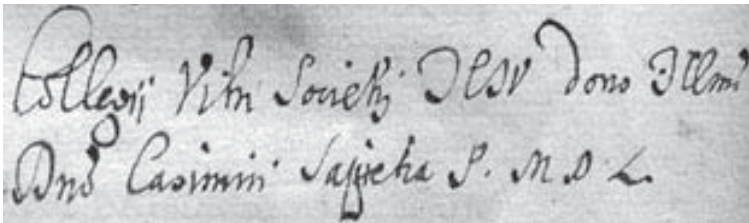
Лл. 2. Книга з бібліотеки Казимира Льва Сапеги з суперекслібрисом, відтисненим на верхній оправі книги.

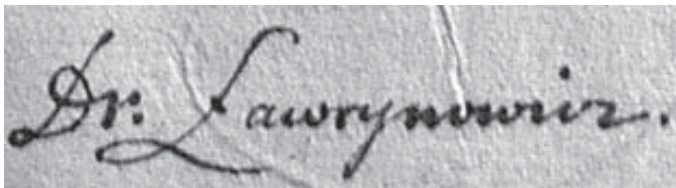
Лл. 3. Рукописний власницький напис на книзі з фундаментальної бібліотеки Віленської академії.

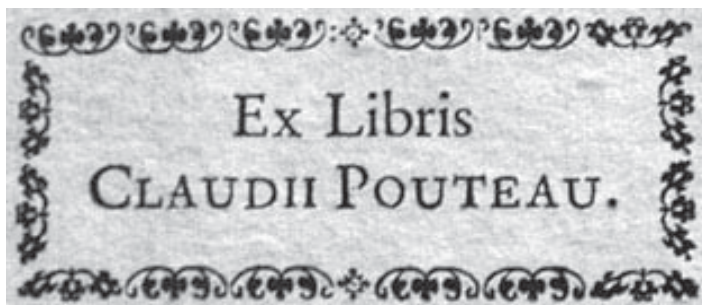
Лл. 4. Дарчий напис на книзі, що раніше належала аптеці при Віленському єзуїтському колегіумі.

Лл. 5. Власницький дарчий напис Казимира Сапєги на одній з книжок з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії.

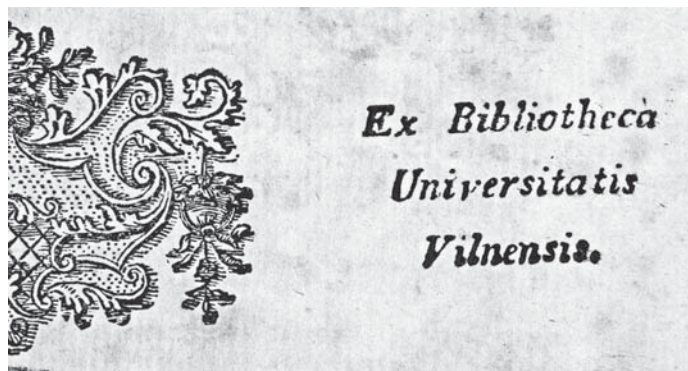
Лл. 6. Автограф на книзі з ВМХА.

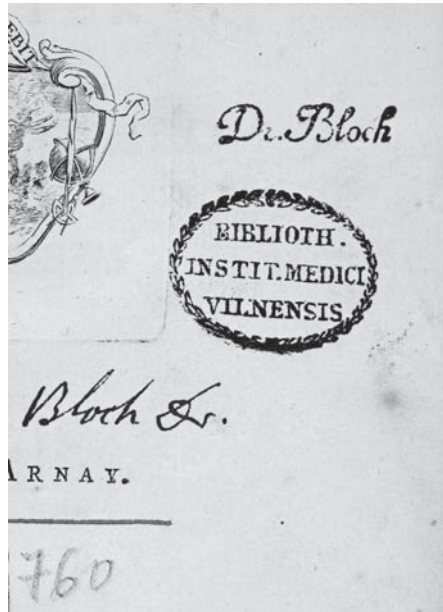
Лл. 7. Приклад шрифтового екслібриса-наліпки з бібліотеки ВМХА.

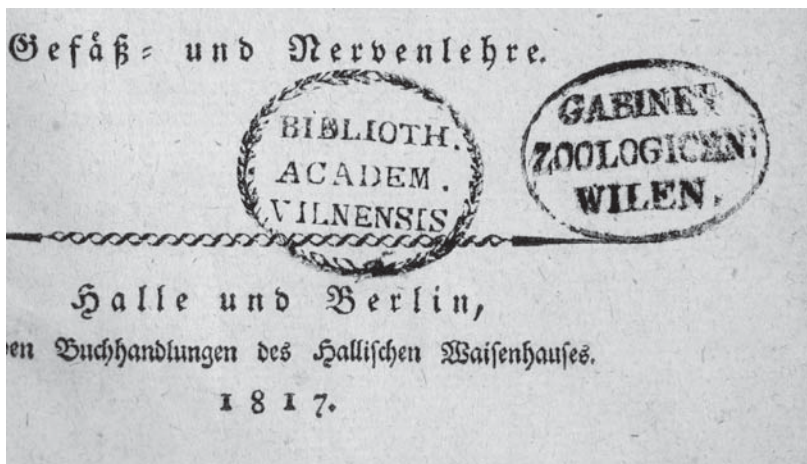
Лл. 8. Шрифтовий екслібрис (овальна печатка) з написом «BIBLIOTH. ACADEM. VILNENSIS» та печатка.

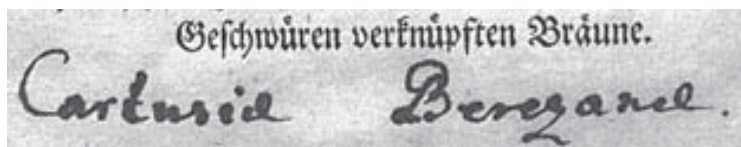
Лл. 9. Шрифтовий екслібрис-печатка без рамки «Ex Bibliotheca Universitatis Vilnensis».

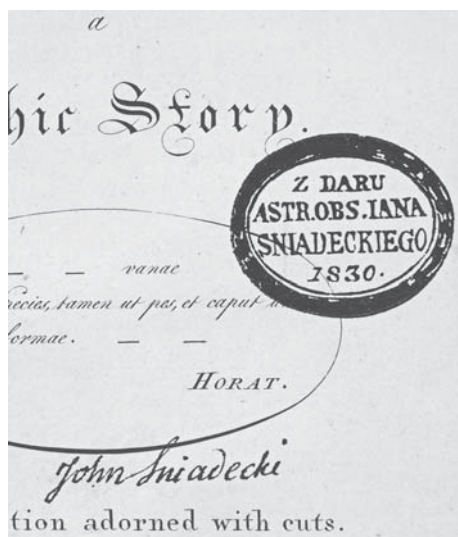
Лл. 10. Провенієнції на книзі з бібліотеки медичного інституту при ліквідованому Віленському університеті. Поряд власницькі знаки доктора Блоха.

Лл. 11. Шрифтовий екслібрис зоологічного кабінету при ліквідованому Віленському університеті.

Лл. 12. Рукописний напис на книзі, яка належала монастирю картезіанців у м. Березі

Лл. 13. Автограф Я. Снядецького та шрифтовий екслібрис-печатка на книзі з бібліотеки ВМХА.

Лл. 14. Власницькі знаки – шрифтовий вензельний екслібрис професора В. Герберського.

КИЇВСЬКЕ ПЕРШЕ КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ І ПОДАЛЬША ДОЛЯ КНИГОЗБІРНИ (1896–1934)

Висвітлено історію створення, розвиток та трансформації книгозбірні Київського Першого комерційного училища (1896–1934 рр.), досліджено шляхи організації та комплектування книжкового фонду. Проаналізовано склад та зміст книгозбірні училища, що складалася з двох підрозділів – фундаментального та учнівського; визначено науково-педагогічну значимість деяких видань з дисциплін, що викладалися в училищі.

Ключові слова: Київське Перше комерційне училище, фундаментальна бібліотека, книжкові фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність дослідження полягає у висвітленні та залученні до наукового обігу складу та змісту книжкових фондів бібліотеки навчального закладу – Київського Першого комерційного училища, які нині є складовою частиною фондів Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

Джерельною базою дослідження стали документи з Центрального державного історичного архіву України м. Києва (ф. 94 «Київське Перше комерційне училище»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 166 «Народний комісаріат освіти УСРР»), Архіву Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (оп. 1 «Всенародна бібліотека при Українській Академії наук (ВБУ)»), Інституту рукопису НБУВ.

Бібліотеки навчальних закладів Києва кінця XIX – початку XX ст. в достатній мірі вже досліджені, проте бібліотека Київського Першого комерційного училища досі не стала об'єктом самостійного історико-книгознавчого вивчення.

Ініціатива відкриття в Києві комерційного училища належала старості Київського купецького зібрання М. І. Чоколову. Він озвучив свою пропозицію на зборах 22 червня 1888 р., а вже 7 листопада того ж року київський купець Ф. Г. Дитятін і з ним ще 165 представників торгово-промислових кіл Києва подали М. І. Чоколову заяву, в якій запропонували

заснувати в Києві комерційне училище в ознаменування щасливого подвигу царської сім'ї при катастрофі поїзда 17 жовтня 1888 р. неподалік Харкова. Фінансування нового навчального закладу повністю брало на себе Київське купецьке зібрання, представники торговельних товариств і почесні громадяни [1, с. 3].

До комісії з розробки Статуту нового училища увійшли староста Київського купецького зібрання Н. І. Чоколов (голова) та Я. М. Бернер, М. П. Дегтерьов, І. І. Дінтер, Ф. Г. Дитятін, І. Г. Кулаковський, В. А. Рубінштейн, І. М. Терещенко, В. М. Фоломін (члени) [1, с. 5]. Трохи згодом комісія поповнилася начальником Фундуклеївської і Подільської жіночих гімназій С. С. Григор'євим, директором Технічного залізничного училища Ф. Ю. Мацином, купцями та почесними громадянами М. Г. Берестовським, Лазарем та Львом Бродськими, Т. А. Письменним, Д. С. Марголіним, Ф. Е. Струве, Н. Т. Кнуровим, В. М. Фоломінім [1, с. 5]. На початку 1894 р. Статут Комерційного училища був направлений на розгляд до Міністерства фінансів і остаточно затверджений 13 серпня 1896 р.

На зборах Купецького зібрання 29 серпня 1896 р. були обрані перші члени Попечительської Ради Училища – керуючий Київською Казенною палатою, приват-доцент Університету св. Володимира, дійсний статський радник М. В. Самофалов (голова), староста Купецького зібрання М. І. Чоколов (заступник голови), купці та почесні спадкові громадяни Лев Бродський, Д. С. Марголін, С. С. Могілевцев, Я. М. Бернер і М. П. Дегтерьов (члени) [1, с. 13]. Передусім діяльність Попечительської Ради була спрямована на відкриття Училища, зокрема на пошук відповідної земельної ділянки для розміщення навчального закладу та спорудження власного будинку. Урочисте відкриття Училища відбулося 17 жовтня 1896 р. в орендованому на три роки приміщенні (будинок Р. І. Добржинського по вул. Великій Житомирській, 34).

У березні 1897 р. для участі в розробці проекту плану будинку для Училища були запрошені місцеві архітектори, а вже в червні Попечительська Рада ухвалила надати право на зведення будівлі архітекторові Г. П. Шлейферу (під його безпосереднім наглядом та за участю підрядника-будівельника Л. Б. Гінзбурга, а також інженера з опалювальних систем – В. В. Городецького) [1, с. 16]. 19 серпня 1897 р. було урочисто закладено будинок для Першого комерційного училища по вул. Бульварно-Кудрявській, 24. У грудні 1900 р. навчальний заклад був зданий в експлуатацію.

Навчання в ККУ почалися 6 листопада 1896 р. Спочатку в Училищі передбачалося відкрити 9 класів, розрахованих на 350 учнів, з них 7 основних та два підготовчих. Однак вимоги стрімкого економічного розвитку імперії в період промислової революції викликали необхідність відкрит-

тя паралельних класів (А й Б), і вже з 1903/4 навчального року класів стало 18, а учнів – понад 600. У перший клас Училища приймалися юнаки з 8 років, у підготовчий клас – діти не молодше 8 років і не старше 11-ти [2]. Навчальний процес тривав 9 років. По закінченню Училища випускники отримували документ, що надавав їм право вступати до вищих навчальних закладів [3].

Першим директором закладу було обрано викладача математики й фізики Києво-Подільської і Фундуклеївської жіночих гімназій, колезького асесора Олександра Єрофійовича Любанського.

Відповідно до Статуту Училища, всі навчальні предмети розподілялися на *загальноосвітні обов'язкові* (Закон Божий, арифметика, алгебра, геометричне креслення, геометрія, тригонометрія, історія, природознавство, географія, суспільствознавство, фізика й космографія, російська, німецька та французька мови) [1, с. 27], *спеціальні* (комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція, політична економія, законодавство, хімія, товарознавство з технологією, комерційна географія; каліграфія й малювання) та *необов'язкові* (декламація та музика).

Паралельно зі створенням в ККУ системи спеціальних кабінетів (географії, фізики, хімії, природничих наук), а також музею зразків товарів як навчально-допоміжних підрозділів, згідно зі Статутом, передбачалася й наявність бібліотеки. Завідування книгозбірнею, під наглядом інспектора Училища, було доручено одному з викладачів, обраному на цю посаду Педагогічним комітетом на три роки [4].

Згідно з навчальними планами проводилося й комплектування бібліотеки навчального закладу. Шляхи поповнення бібліотек були традиційними – купівля за рекомендаціями викладачів, передплата, книгообмін, дарування. Також Педагогічний комітет ККУ звертався до різних видавництв, книгарень, навчальних закладів та інших установ із проханням надсилати до новоствореного Училища необхідну літературу для організації навчального процесу. Зокрема, запити були спрямовані до навчального відділу Міністерства торгівлі та промисловості, видавничої контори «Брокгауз и Ефрон», «Книжная торговля» І. І. Базлова, до книгарні М. Я. Оглобліна, картографічного закладу О. Ільїна, Олександрійського лицю, Московського комерційного училища, Києво-Печерської гімназії тощо [5]. Так, згідно з документами з Держархіву м. Києва, директор Училища Петро Миколайович Кузнецький дякував численним дарувальникам і меценатам, які опікувалися долею молодого навчального закладу та його бібліотекою. Серед них були, зокрема, І. А. Бунге, К. Л. Каменська, Ю. Н. Семекевич та Н. Г. Побединський, установи – Департамент землеробства, Міністерство фінансів, Військове міністерство, Міністерство шляхів сполучення та ін. [6].

Бібліотека Училища складалася з двох відділів: фундаментального та учнівського. На кінець 1898 і початок 1899 навчального року в фундаментальній бібліотеці значилося 1050 назв літератури (1818 т.), 18 брошур і 51 назва періодичних видань (361 т.). Учнівська бібліотека нараховувала 1134 назви книжок (1492 т.), 69 назв періодичних видань (195 т.). Усього в бібліотечних фондах Училища налічувалося 2184 назви літератури (3310 т.), 18 брошур, 120 назв періодичних видань (556 т.) [7].

На 1903/4 навчальний рік фундаментальна бібліотека нараховувала 6910 книжок, з них 1943 (3334 т.) – російською мовою і 709 (915 т.) – іноземними мовами. Учнівська бібліотека мала 2445 назв (3267 т.), з них 492 (604 т.) – іноземної літератури [8].

На 1912 р. фундаментальна бібліотека нараховувала 4222 назви (6725 т.), з них російською мовою 3374 (5545 т.) та іноземними мовами 848 (1180 т.). Учнівська бібліотека включала 3385 назв (5060 т.) російською мовою й 633 (916 т.) – іноземними мовами, усього – 4218 назв (5976 т.) Разом у бібліотечному фонді Училища налічувалося 8440 назв літератури (12701 т.) на суму 19223 руб. 60 коп. (у вартість фонду бібліотеки Училища не входила вартість оправи, яка складала приблизно 20 % вартості книг).

Упродовж 1912 р. фундаментальна бібліотека поповнилася 448 назвами (714 т.), учнівська – 1523 (1802 т.). На 1913 р. фундаментальна бібліотека нараховувала 4634 назви (7403 т.), учнівська – 5240 (7011 т.), разом 9874 назви (14414 т.) [9, с. 58] На 1 січня 1916 р. у фундаментальній бібліотеці книг російською мовою було 4547 назв (7315 т.), іноземними мовами – 954 (1323 т.). В учнівській бібліотеці було книг російською мовою 4832 назви (7159 т.), іноземними мовами – 633 (916 т.). Усього в бібліотеках Училища налічувалося 10966 назв (16713 т.) літератури як російською, так і іноземними мовами [10]. Наведені статистичні показники постійного збільшення книжкового фонду Училища свідчать про значну популярність молодого навчального закладу серед абітурієнтів.

Відповідно до директив Навчального відділу Міністерства фінансів від 4 квітня 1903 р., начальник відділу І. О. Анопов звернувся до керівників комерційних навчальних закладів відомства Міністерства фінансів з рекомендаціями щодо організації комплектування їхніх бібліотек. Педагогічні комітети повинні були відбирати підручники й посібники загальноосвітніх предметів з числа схвалених Міністерством народної освіти та Духовним відомством, а по спеціальним предметам та іноземним мовам – зі схвалених Навчальним комітетом Міністерства фінансів. Придбання літератури, що не одержала відповідного схвалення, могло здійснюватися лише з дозволу Навчального відділу Міністерства. Що ж стосується організації фундаментальної та учнівської бібліотек, то необхідно було пильно

стежити за тим, щоб література з фундаментальної бібліотеки не змішувалася з фондом учнівської, для чого треба було організувати окремі каталоги на ці бібліотеки, а видача книг з фундаментальної бібліотеки учням була можливою лише за наявності рекомендації та особистої відповідальності викладача [11].

Уся література, яка надходила до фундаментальної бібліотеки Училища, відображалася в систематичному каталозі, що мав такі розділи: I. Богослов'я. Книги духовно-морального змісту. II. Філософія, психологія, педагогіка, гігієна. III. Словесність і мовознавство. IV. Історія та бібліографія. V. Математика, механіка, космографія, метеорологія, хімія, технологія, товарознавство. VI. Природознавство. Географія. VII. Книги юридичного та економічного змісту. Комерційні науки. VIII. Мистецтво. IX. Періодичні, довідкові та інші видання [12].

Видача літератури з учнівської бібліотеки ККУ для учнів 1–5 класів проводилася щодня, після закінчення уроків. На руки видавалося по одній книзі, але учням старших класів видавали й більше – для підготовки до написання творів. Крім цього можна було отримати в бібліотеці додатково ще одну книгу німецькою або французькою мовами. У виняткових випадках учням старших класів дозволялося брати книги з фундаментальної бібліотеки під особисту відповідальність викладача за фахом. Середнє число виданих книг за день становило 60 од. (максимум до 160 і мінімум до 15) [13].

Архівні документи дають нам можливість дізнатися прізвища перших бібліотекарів, які стояли біля витоків організації книгозбірні ККУ. Першим бібліотекарем, якого призначив Педагогічний комітет, був колезький радник, викладач історії і вихователь молодших класів Училища Іван Павлович Козловський. Через велику завантаженість від 2 серпня 1902 р. йому в помічницю направили Олену Василівну Гурковську. За дорученням Попечительської Ради ККУ І. П. Козловський у квітні 1902 р. був відряджений на Міжнародну Віденську виставку навчальних посібників і після повернення підготував доповідь-звіт про приклади зразкової організації бібліотечної справи за кордоном [14]. Другим виконуючим обов'язки завідуючого бібліотеками ККУ був Н. Н. Полехов, який передав фонд книгозбірень 30 травня 1908 р. новопризначеному бібліотекареві М. В. Синеву і його помічницю Олені Леонідівні Колупасвій. Микола Васильович Синев закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, був прийнятий на посаду викладача російської мови й історії Училища. Він завідував бібліотеками ККУ аж до реорганізації Училища в 1920 р. [15]. Протягом тривалого періоду керівництва М. В. Синєва бібліотеками ККУ його помічниками були Всеволод Аркадійович

Верзилов (1913 р.), Ксенія Андріївна Міхневич (1915 р.), Ванда Броніслава Івна Путятицька (1917 р.), Ольга Іллівна Лунд (1917–1919 рр.) [16].

З роками в Училищі вдосконалювалася робота бібліотеки та її комплектування. Так, у 1914 р. директор Училища П. М. Кузнецкий видав розпорядження бібліотекареві М. В. Синєву керуватися затвердженими Правилами при замовленні книг для поповнення фундаментальної й учнівської книгозбірень: для бібліотек книги виписуються тільки згідно з постановою Педкомітету. В учнівську бібліотеку виписуються класичні твори як російських, так і іноземних письменників. Для придбання книг інших авторів, поза навчальною програмою, була необхідна рекомендація двох членів Педкомітету з короткою характеристикою запропонованих до замовлення книг. На всі книги, замовлені в учнівську бібліотеку, потрібно було скласти каталог із зазначенням прізвища рекомендуючої особи [17].

Крім обов'язкової літератури з навчальних предметів і загальноосвітніх книжок, за рішенням Педагогічного комітету ККУ, бібліотека комплектувалася періодичними виданнями, які були умовно класифіковані за такими видами: *російські* суспільно-політичні та літературно-наукові видання, які висвітлювали життя імперії – «Вестник Европы», «Жизнь», «Журнал для всех», «Исторический вестник», «Мир божий», «Неделя», «Нива», «Русская мысль», «Русский паломник», «Русское богатство»; *спеціальні* видання – «Вестник опытной физики», «Естествознание и география», «Землеведение», «Искусство и промышленность», «Счетоводство», «Физическое обозрение», «Фотографическое обозрение», «Церковный вестник»; *педагогічні* видання – «Вестник воспитания», «Образование», «Педагогический сборник», «Русская школа», «Техническое образование»; німецькі – 6 назв, французькі – 5 назв; *дитячі* видання – «Детское чтение», «Всходы», «Детский отдых», «Игрушечка», «Родник», «Читальня народной школы»; *газети* – «Вестник финансов», «Киевлянин», «Россия», «Сборник Узаконений», «Торгово-промышленное и экономическое обозрение» [18]. З метою вдосконалення механізму замовлення літератури для бібліотеки Училища був розроблений спеціальний бланк на ім'я директора, в якому вказувалося, що комісія викладачів пропонує придбати для фундаментальної або учнівської бібліотеки певні видання, після чого слідував перелік назв книг, їхня кількість і ціна.

Проіснувавши понад 15 років, через велике навантаження на учнів і занадто складну навчальну програму ККУ в 1915 р. було перетворене з семикласного на восьмикласний навчальний заклад з відповідними змінами в Статуті. Процес мав відбуватися протягом трьох років і завершитися на 1917/1918 навчальний рік.

Через Першу світову війну і ведення бойових дій на європейській території Російської імперії, на вимогу командування Південно-західного

фронту майже всі навчальні заклади Києва евакуюювалися вглиб країни. Адміністрація ККУ одержала вказівку евакуюватися до Ростова-на-Дону. У найкоротший термін (7 днів) Училище мало відправити туди все необхідне для нормального навчального процесу устаткування та бібліотеку. Уже в жовтні 1915 р. все майно Училища та його канцелярія розмістилися в приміщенні Торговельної школи м. Ростова-на-Дону, по вул. Романівській, 100. А вже у вересні 1916 р. так і не розпаковане майно ККУ було відправлено назад, до Києва.

Відомостей про передачу бібліотеки ККУ до НБУВ в архівних документах досі не виявлено.

До Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій фонд бібліотеки Училища (близько 700 од. зб.) надійшов з Відділу обмінно-резервних фондів НБУВ разом з іншими книгозбірнями різних установ та закладів м. Києва. Отож єдиним визначальним чинником для реконструкції розпошеного фонду бібліотеки ККУ стали провінієнції, що відрізняли фонд Училища від інших книжкових комплексів.

Переглядаючи прийняті з Відділу обмінно-резервних фондів видання *de visu*, ми відмітили зовнішні ознаки приналежності частини з них до однієї книгозбірні, а саме до бібліотеки Київського комерційного училища. Книжки та періодика мали ідентичні печатки, розміром 45 мм X 25 мм, овальної форми, з написом: «Коммерческое училище / Библиотека / Киев. Купеч. Собрания». Печатка була проставлена на титульній сторінці книги. Над печаткою, від руки, вірогідніше за все бібліотекарем, чорним чорнилом було написано: «Фундам. Библ. №» (далі йшов порядковий номер запису в інвентарно-порядковій книзі). Печатка з написом: «Ученич. Библ. №.» відповідно проставлялася на літературі з учнівської бібліотеки. Прикметними були й оправи книг з бібліотеки Училища: зверху на корінці сліпим тисненням проставлявся інвентарно-порядковий номер, знизу були абрєвіатури «Ф. К. К. У.» чи «Ф. Б. К. К. У.» – фундаментальна або учнівська бібліотека ККУ. Розстановка бібліотечного фонду Училища виконувалася за інвентарно-порядковими номерами.

У реконструйованому фонді бібліотеки ККУ найбільш цінними, на нашу думку, є такі видання: *Oettingen A. Die Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine Sociaethik (Erlangen, 1882)* – «Моральна статистика та її значення для соціальної статистики» Олександра Константина фон Еттингена (1827–1900), російського лютеранського теолога, статистика, професора догматичного богослов'я та богословської етики Дерпського університету; *Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart (Leipzig, 1897)* – «Історія викладання від середньовіччя

до сучасності в німецьких школах та університетах» Фрідріха Паульсена (1846–1908), німецького філософа та викладача, професора філософії та педагогіки Берлінського університету; *Рейнбот П. И. Руководство коммерческих и финансовых вычислений (Санкт-Петербург, 1882)*. П. І. Рейнбот (1839–1916), професор С.-Петербурзького комерційного училища з курсу бухгалтерії та комерційних розрахунків; *Bourget P. Cosmopolis (Paris, 1894)*. Психологічний роман «Космополіс» французького письменника та критика Пауля Чарльза Джозефа Бурже (1852–1935); *Петрушевский Ф. И. Краткая европейская метрология, или описание главных мер, весов и монет в Европе ныне употребляемых (Санкт-Петербург, 1842)*. Ф. І. Петрушевський (1785–1848), російський метролог, перекладач творів Евкліда та Архімеда, статський радник, з 1834 р. – директор Інституту сліпих у Санкт-Петербурзі; *Kowalewski W. J. Die Produktivkräfte Russlands (Leipzig, 1898)*. «Продуктивні сили Росії» В. І. Ковалевського (1844–1934), російського державного діяча, вченого, підприємця, автора численних перекладів творів з сільськогосподарської тематики, голови Російського Технічного товариства; *Янжул И. И Торговые музеи, экспортные союзы и склады товарных образцов (Москва, 1897)*. І. І. Янжул (1846–1914), російський економіст та статистик, педагог, діяч народної освіти, один з перших у Росії фабричних експертів, професор Московського університету, академік Петербурзької академії наук, член Російського технічного товариства.

Серед **періодичних видань** інтерес становлять: *«Revue des Deux Mondes» (Paris)*. «Огляд двох світів», ліберальний французький двотижневий журнал, видавався в Парижі від 1829 до 1944 р.; *«Вестник Европы» (Москва)*, періодичний журнал, видавався в 1802–1830 рр., разом із статтями про літературу та мистецтво висвітлював питання внутрішньої та зовнішньої політики Росії, історії та політичного життя зарубіжних країн; *«Образование» (Санкт-Петербург)*, періодичне видання, педагогічний журнал для вчителів, батьків, наставниць та вихователів, виходив з кінця ХІХ до початку ХХ ст.; *«Мир Божий» (Санкт-Петербург)*, російський щомісячний літературний та науково-популярний журнал для самоосвіти, який виходив у 1892–1906 рр.; *«Русское богатство» (Санкт-Петербург)*, щомісячний літературний та науковий журнал, виходив у 1876–1918 рр. Усі згадані періодичні видання представлені у фонді неповними комплектами за 1902–1913 рр.

Необхідно відзначити, що на багатьох книгах бібліотеки ККУ, крім власної печатки Училища, було проставлено ще дві печатки – Київського кооперативного інституту ім. М. І. Тугана-Барановського та Київського кооперативного інституту ім. В. Я. Чубаря. Перша печатка проставлена на титульному аркуші видання, у верхньому правому куті, овальної

форми, розмір 45 мм X 20 мм, з написом у стовпчик «Бібліотека / Укр. Кооп. Інституту / нижче під написом – номер № (інвентарно-порядковий) / Ім. М. І. Туган-Барановського». Друга печатка також проставлена на титульній сторінці, овальної форми, розмір 50 мм X 25 мм, з написом у стовпчик «Київський кооперативний / Бібліотека / Інститут ім. В. Я. Чубаря». Це свідчить про те, що бібліотека Першого Київського комерційного училища послідовно ставала власністю двох інститутів.

Кооперативний інститут ім. М. І. Туган-Барановського був організований 1 січня 1920 р. зусиллями та коштом українських кооперативних установ. Наприкінці того ж року його реорганізували в кооперативний факультет Київського інституту народного господарства (КІНГ). Факультет проіснував півтора роки і в 1922 р. став кооперативним технікумом. За якістю освіти Технікум займав перше місце серед інших технікумів соціально-економічного профілю. Технікум займав приміщення колишньої Київської комерційної школи (Першого Київського комерційного училища), яке за допомогою кооперативних організацій та установ було досконально відремонтовано. Разом з будинком Технікум отримав майно та бібліотеку комерційного училища [19].

На 1 жовтня 1924 р. книгозбірня кооперативного технікуму налічувала 17733 од. зб. В квітні того ж року їй було передано у тимчасове користування книгозбірню Київської філії ВУКООПСІЛКИ в кількості 40450 од. зб. Та ще від Київської трудшколи № 13 (колишня комерційна школа) – 3888 од. зб., і декілька книгозбірень колишніх центральних кооперативних організацій: КООПЕРУЦЕНТРУ, Книгоспілки, Губсоюзу, Страхо-союзу, Кооператшколи, Союзбанку та деяких інших, загалом – 62071 од. зб. Об'єднаною книгозбірнею користувалися студенти кооперативного технікуму, учні кооперативної профшколи та співробітники київських кооперативних установ. Читальна зала була відкрита майже весь день: з 9 год. ранку до 14 год., та з 16 год. до 21 год. Видача книжок додому здійснювалася від 16 до 21 год. Книгозбірню та читальну залу обслуговували 7 співробітників, разом із завідуючим бібліотекою М. Т. Хохлом [20]. Фонд книгозбірні Технікуму й надалі поповнювався літературою з реорганізованих фахових установ, і в 1925 р. бібліотека налічувала понад 70 тис. од. зб. [21].

У вересні 1926 р. за Постановою Раднаркому Київський кооперативний технікум було реорганізовано в Київський кооперативний інститут ім. В. Я. Чубаря. За короткий час кооперативний інститут виріс у дійовий центр кооперативної освіти в Україні, залучивши до своєї роботи кращі лекторські сили та здійснивши реорганізацію численних навчально-допоміжних установ [22].

На 1929 р. книгозбірня кооперативного інституту ім. В. Я. Чубаря налічувала до 80 тис. од. зб. Вона була організована шляхом об'єднання

бібліотеки безпосередньо кооперативного технікуму (до 20 тис. од. зб.) та інших кооперативних установ: колишніх Дніпрсоюзу, Централу – 45 тис. од. зб., колишньої Першої комерційної школи – до 5 тис. од. зб., а також шляхом придбання колишнім технікумом різних дрібних книгозбірень – до 10 тис. од. зб. [23].

Представлений у публікації матеріал розкриває історію створення Київського Першого комерційного училища та його книгозбірні і може зацікавити всіх, хто досліджує історію освіти України.

Список використаних джерел

1. Кузнецкий П. Н. Первое коммерческое училище, основанное Киевским купеческим обществом и деятельность Попечительного Совета (1888–1913 гг.) / П. Н. Кузнецкий. – Киев-Демиевка : Тип. 1-й Киевской фулярно-переплетной и печатной артели, 1913. – 35 с.
2. Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 94 «Київське перше комерційне училище», оп. 2, спр. 359, арк. 2.
3. Там само, оп. 1, спр. 2712, арк. 16.
4. Там само, оп. 2, спр. 359, арк. 6.
5. Там само, оп. 1, спр. 2401, арк. 1, 2, 14, 16–18, 24, 26, 27.
6. Там само, спр. 2580, арк. 2, 4, 5, 7, 10–21.
7. Там само, спр. 2485, арк. 12.
8. Там само, спр. 2712, арк. 158.
9. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского 1-го коммерческого училища за 1912–1913 учебный год. – К. : Тип. Р. К. Лубковского, 1913. – 71 с.
10. Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, спр. 3438, арк. 3.
11. Там само, спр. 2725, арк. 1.
12. Там само, оп. 2, спр. 362, арк. 52, 54, 62, 64, 69, 71, 73.
13. Там само, оп. 4, спр. 7, арк. 123.
14. Там само, оп. 1, спр. 2712, арк. 8, 13, 119.
15. Там само, спр. 3006, арк. 1.
16. Там само, оп. 3, спр. 176, арк. 2.
17. Там само, оп. 1, спр. 2725, арк. 5.
18. Там само, спр. 2401, арк. 10–11.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 4, спр. 569, арк. 15.
20. Там само, оп. 3, спр. 305, арк. 41.
21. Інститут рукопису НБУВ, ф. 50, спр. 26, арк. 43.
22. Там само, ф. 50, спр. 490, арк. 1.
23. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 5704, арк. 167.

References

1. Kuznetckii, P. N. (1913). *Pervoe kommercheskoe uchilishche, osnovannoe Kievskim kupecheskim obshchestvom i deiatelnost Popechitel'nogo Soveta (1888–1913 gg.)* [The First Commercial College founded by Kyiv Merchant Society and the activity of Solicitous Council (1888–1913)]. Kyiv, Demyivka: Tipografiia 1-i Kievskoi futliarno-perepletnoi i pechatnoi arteli. [In Russian].
2. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 2, Unit 359, Folio 2. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2712, Folio 16. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 2, Unit 359, Folio 6. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2401, Folios 1, 2, 14, 16–18, 24, 26, 27. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2580, Folios 2, 4, 5, 7, 10–21. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2485, Folio 12. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2712, Folio 158. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. *Otchet o sostoianii uchebno-vospitatelnoi chasti Kievskogo 1-go kommercheskogo uchilishcha za 1912–1913 uchebnyi god* [Report on the state of the educational unit of The First Kyiv Commercial College for 1912–1913 academic year]. (1913). Kyiv: Tipografiia R. K. Lubkovskogo. [In Russian].
10. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 3438, Folio 3. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2725, Folio 1. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 2, Unit 362, Folios 52, 54, 62, 64, 69, 71, 73. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 4, Unit 7, Folio 123. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2712, Folios 8, 13, 119. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 3006, Folio 1. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

16. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 3, Unit 176, Folio 2. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

17. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2725, Folio 5. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

18. Fond 94. Kyivske pershe komertsiiine uchylyshche [The First Kyiv Commercial College], Inventory 1, Unit 2401, Folios 10–11. State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

19. Fond 166, Inventory 4, Unit 569, Folio 15. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

20. Fond 166, Inventory 3, Unit 305, Folio 41. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

21. Fond 50, Unit 26, Folio 43. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

22. Fond 50, Unit 490, Folio 1. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

23. Fond 166, Inventory 6, Unit 5704, Folio 167. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Z. Afanasieva

The First Kyiv Commercial College and its library: foundation history and further destiny of the book depositary (1896–1934).

The publication covers the First Kyiv Commercial College library, the fonds of which are now kept in the Department of librarian gatherings and historical collections of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The author analyzes the college foundation history, traces the connection of the disciplines with the composition and content of the fond of the library, which had two divisions: fundamental and educational. Illustrated are the principles of the book fond organization and acquisition, distinguished are some of the most significant editions, which are a bibliographic rarity. Traced in the article is the further destiny of the College library. That is shown through the provenances of its books, which indicate that after the revolution they belonged to two higher educational institutions – M. I. Tuhon-Baranovsky Kyiv Cooperative Institute and later – Kyiv V. Ya. Chubar Cooperative Institute.

Key words: the First Kyiv Commercial College, fundamental library, book fonds of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

З. Б. Афанасьева

Киевское Первое коммерческое училище и его библиотека: история создания и дальнейшая судьба книгохранилища (1896–1934).

Публикация посвящена библиотеке Киевского Первого коммерческого училища, фонды которой хранятся в Отделе библиотечных собраний и исторических коллекций Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Проанализирована история создания училища, прослежена связь между преподаваемыми дисциплинами и составом и содержанием фонда библиотеки, которая имела два подразделения – фундаментальное и учебное. Освещены принципы организации и комплектования книжного фонда, выделены некоторые наиболее значительные издания, составляющие библиографическую редкость. Прослежена дальнейшая судьба училищного книгохранилища, провененции которого указывают на его принадлежность после революции двум высшим учебным заведениям – Киевскому кооперативному институту им. Н. И. Тугана-Барановского и позже Киевскому кооперативному институту им. В. Я. Чубаря.

Ключевые слова: Киевское Первое коммерческое училище, фундаментальная библиотека, книжные фонды Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

ПРИВАТНІ ДАРИ ВИКЛАДАЧІВ РІШЕЛЬЄВСЬКОГО ЛІЦЕЮ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ФОНДУ ЛІЦЕЙСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ В ОДЕСІ

На підставі документальних джерел виявлено коло дарувальників та жертводавців бібліотеки Рішельєвського ліцею, з'ясовано їхню роль у формуванні книжкового фонду одного з найстаріших навчальних закладів Одеси. Особливу увагу приділено з'ясуванню обставин грошового пожертвування на користь бібліотеки Рішельєвського ліцею колишнього генерал-губернатора Новоросійського краю герцога Рішельє.

Ключові слова: бібліотека Рішельєвського ліцею, дарувальники, приватні пожертви та дари, Одеса, Новоросійський край, книжковий фонд.

Дослідження присвячене виявленню кола жертводавців та дарувальників бібліотеки Рішельєвського ліцею в Одесі, а саме – викладачів цього навчального закладу, чиновників Новоросійського краю та Одеського навчального округу, що зробили важливий внесок у формування бібліотечного фонду ліцею. Предметом розгляду у дослідженні виступають основна (фундаментальна) бібліотека, студентська бібліотека та книгозбірня Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї.

Основні джерела дослідження:

- документи Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО), значна частина яких стосується питань, пов'язаних із грошовими пожертвами та дарами на користь ліцейської бібліотеки (фонд 44 – Рішельєвський ліцей; фонд 153 – особистий фонд І. А. Линниченка);
- відомості про дари та дарувальників, що наводились у офіційних періодичних виданнях – «Речах, произнесенных в торжественном собрании Ришельевского лицея» (за 1838–1844 рр.), «Годичных актах Ришельевского лицея» (за 1845–1856 рр.), «Торжественных актах Ришельевского лицея» (за 1857–1864 рр.) та «Циркулярах по управлению Одесским учебным округом» (за 1864–1865 рр.);
- дані рукописного «Фундаментального каталога библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 г.» (останнього каталогу ліцейської бібліо-

теки, що вівся до травня 1865 р.), де в спеціальній графі відзначалося (хоча далеко не завжди), ким і коли був зроблений дар ліцейській бібліотеці;

- спогади безпосередніх учасників подій (викладачів та вихованців Рішельєвського ліцею) стосовно ліцейської книгозбірні та використання книжок у навчанні (професора М. Н. Мурзакевича, ліцеїста О. Сумарокова);

- нарешті, переглянута *de visu* на предмет виявлення дарчих написів значна частина книг ліцейського зібрання в фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

На жаль, жодне із зазначених вище джерел не може дати нам вичерпні відомості як про кількісний склад дарувальників, так і про якісний та кількісний склад самих подарованих книжок та періодичних видань. Зібрані відомості про жертводавців, дари і дарувальників не є остаточними, але вони дозволяють отримати більш повне уявлення про приватних дарувальників бібліотеки Рішельєвського ліцею та уточнити їхню роль у комплектуванні книжкового фонду одного з найстаріших навчальних закладів Одеси.

На прикладі приватних дарів (книжок) та пожертвувань (грошових коштів) на користь бібліотеки Рішельєвського ліцею ми можемо розглянути ту ділянку громадської активності, що пов'язана з добровільною безкоштовною передачею фізичними особами фінансів та матеріальних цінностей на користь тих, хто цього потребує.

Заснування навчального закладу ліцейського типу в Одесі згідно з указом російського імператора Олександра I від 2 (14) травня 1817 р. стало важливою подією в історії міста та всієї Південної України та зайвий раз підкреслило значення Одеси не тільки як торгового, але і як культурного, освітнього та наукового центру Новоросійського краю тодішньої Російської імперії.

Підпорядкований на початку свого існування Харківському навчальному округу та Імператорському Харківському університету новий навчальний заклад в Одесі, створений на основі Комерційної гімназії та Благородного інституту [1, с. 13] при активному сприянні колишнього вже на той час градоначальника Одеси та губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі герцога де Рішельє (1766–1822), був названий на його честь [2, с. 2–3].

Бібліотека Рішельєвського ліцею протягом свого існування пройшла декілька етапів, пов'язаних з розвитком навчального закладу, до складу якого вона входила.

Урочисте відкриття Рішельєвського ліцею відбулося 7 (19) січня 1818 р. Він отримав свій Статут і штат, але роботу довелося починати зі зміцнення матеріальної бази закладу. Місцева адміністрація добилася

фінансування навчального закладу державним казначейством, але все ж його стабільне функціонування забезпечувалося здебільшого приватними пожертвами [3, с. 27].

При заснуванні Рішельєвського ліцею відповідно до Статуту 1817 р. для плідного функціонування цього навчального закладу на його користь терміном на 10 років був призначений збір з хліба, що вивозився за кордон, а з січня 1819 р. цей збір був продовжений на весь час існування порто-франко в Одесі. Поза тим, при відкритті Рішельєвського ліцею до його бюджету надійшли, разом із асигнуваннями, покладеними на комерційну гімназію, гроші від Одеської міської думи і плата за навчання, а також пожертвування від різних осіб.

Після затвердження нового Статуту Рішельєвського ліцею 1837 р. та остаточного введення його в 1838 р. бібліотека була розділена на кілька підрозділів: у складі Рішельєвського ліцею окремо були представлені, крім основної (фундаментальної), студентська бібліотека, книгозбірня Інституту східних мов та кабінет для читання, причому основна (фундаментальна) бібліотека залишалася найбільшою за обсягом фонду і виконувала функції головного сховища. Починаючи від 1838 р., згідно з новим Статутом та штатом, на поповнення бібліотеки ліцею стали виділяти щорічно 2700 руб. асигнаціями (771 руб. 40 коп. сріблом) [4, с. 128].

На момент відкриття Новоросійського університету (1 (13) травня 1865 р.) в «Фундаментальном каталоге библиотеки Ришельевского лицея» значилося 11298 найменувань видань [5, арк. 201]. Відзначимо, що офіційні звіти Новоросійського університету про отримане майно Рішельєвського ліцею свідчать про дещо іншу кількість книг, зокрема про 12410 найменувань у 28505 томах [6, с. 36].

Можна виділити кілька основних напрямів, за якими велося поповнення фонду бібліотеки ліцею. Це централізовані закупівлі за рахунок щорічної штатної суми, виділеної на придбання навчальних посібників для потреб бібліотеки, так звана переміщена література (наприклад, видання з Віленської медико-хірургічної академії) та дари організацій і приватних осіб.

Що стосується утримування ліцейської бібліотеки, то перший Статут Рішельєвського ліцею 1818 р. говорив: «пять седьмых частей дохода Лицея будут определены ... на содержание церковей обоих исповеданий, греко-российского и римско-католического, дьячков и проч., на одежду воспитанников и мытье белья; на содержание стола, на дрова и свечи; на книги и другие учебные пособия; на письменные материалы; на лекарства для больных и на жалование нижних служителей» [7, с. 87]. Таким чином, витрати на книги та інші навчальні посібники слідує за витратами на «дрова і свічки». Природно, що коштів на поповнення бібліотеки

не вистачало. Наприклад, ліцеїст О. Сумароков згадував, що «підручники у той час були дорогі та рідкісні», «книг не було» [8].

Тому не дивно, що Рішельєвський ліцей та його бібліотека з перших днів свого існування стали об'єктом благодійності представників різних соціальних верств населення Одеси зокрема та Російської імперії взагалі, а також іноземців. Як зазначалося 13 листопада 1835 р. в «Одеському віснику»: «...Многия частныя лица, одушевляемые усердием к успехам просвещения в нашем Крае, делали пожертвования разного рода в пользу учебных заведений Одесского округа...» [9]. Імена жертводавців стали публікуватися на сторінках місцевої преси, що піднімало їхній статус в очах громадськості, роблячи добродійність престижною і привабливою [10, с. 26].

Почнемо з розгляду одного з хрестоматійних фактів, що завжди згадується стосовно герцога Армана Еммануеля дю Плессі де Рішельє та бібліотеки ліцею в Одесі. А саме – згадування про те, що основою книгозбірні Рішельєвського ліцею стали книги з приватної бібліотеки колишнього одеського міського голови та генерал-губернатора Новоросійського краю. Але ця інформація не знаходить підтвердження ані в архівних джерелах, ані при перегляді книг Рішельєвського ліцею *de visu*.

Дійсно, початок великим грошовим пожертвуванням на закупівлю книг для нового навчального закладу було покладено саме герцогом де Рішельє – ініціатором створення ліцею в Одесі. Рішельє виїхав з міста восени 1814 р., щоб стати прем'єр-міністром Франції після реставрації Бурбонів, але не перестав слідкувати за долею Одеси та Новоросійського краю, які більше десяти років перебували під його керуванням. На придбання книг для створеного нового навчального закладу в Одесі ним було пожертвовано 15 тисяч франків [11, арк. 2 зв.]. Перший директор Рішельєвського ліцею – абат Домінік-Шарль Ніколь (1758–1835) – також пожертвував на потреби бібліотеки свою зарплатню за рік [12, арк. 2 зв.]. Саме на ці гроші – 20938 франків – у Парижі останнім і було куплено «...богатое собрание книг эллино-греческих, латинских и французских...» [13, арк. 2 зв.]. Обставини передачі грошових коштів на користь бібліотеки ліцею герцогом де Рішельє і придбання на них книг абатом Д.-Ш. Ніколем докладно висвітлені в статті О. В. Полевшикової «Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг.» [14]. Додамо, що нами повністю переглянуті відділи античних (тобто, кажучи мовою архівних документів того часу, «елліно-грецьких») та «латинських») авторів, а також значна частина французьких видань з бібліотеки Рішельєвського ліцею, і ніяких ознак, що дозволяють віднести ці книги до особистого зібрання герцога де Рішельє, виявлено не було. Таким чином, ми з упевненістю можемо говорити лише про те,

що герцогом Рішельє в 1817 р. були передані ліцеєві тільки гроші на придбання книг для бібліотеки. На жаль, відсутні будь-які документи, які могли б допомогти виокремити ці примірники із загального масиву ліцейської літератури. У зв'язку з даною проблемою хотілося б звернути увагу на тритомник творів Софокла «Сім трагедій», надрукований у Страсбурзі в 1786–1789 рр. під редакцією Ріхарда Брунке (1729–1803). На верхній і нижній кришках палітурки всіх трьох томів присутній суперекслібрис Імператорського університету Франції та Загальних змагань ліцеїв Парижа (UNIVERSITÉ IMPÉRIALE. CONCOURS DES LYCÉES DE PARIS). Імператорський університет Франції в 1803–1815 рр. проводив конкурси ліцеїстів з перекладу грецько- та латиномовних творів античних авторів французькою мовою. Примірник з бібліотеки Рішельєвського ліцею входить у перший рукописний каталог бібліотеки, складений П. О. Симоновичем у 1829 р., під номером 821 [15, с. 89]. Ми можемо припустити, що видання трагедій Софокла було придбане абатом Ш.-Д. Ніколем у Парижі влітку-восени 1817 р. для бібліотеки нового навчального закладу Одеси – Рішельєвського ліцею в числі інших книг та періодичних видань.

Книжкові дари, що надходили до ліцейської бібліотеки від приватних осіб, на відміну від грошових пожертвувань, свідчать про уявлення самого дарувальника відносно того, якими книгами повинні користуватися викладачі та студенти даного навчального закладу при вивченні тієї чи іншої дисципліни. Більш повно можна простежити подібне твердження при дослідженні книжкових дарів викладачів самого навчального закладу, тих, хто безпосередньо навчав ліцеїстів та добре знав, що необхідно для забезпечення навчального процесу.

Зупинимося докладніше на найбільш значущих і показових, на нашу думку, книжкових дарах викладачів на користь бібліотеки свого навчального закладу. Згадки про дар другого директора Рішельєвського ліцею Ремі Жиле (1776–1849) містяться в даних ДАОО. Відомо, що в 1821 р. його дар на користь ліцею склав 150 найменувань іноземних книг і три картини [16, арк. 3 зв.]. На жаль, ніяких власницьких ознак, що могли б свідчити про цей дар, на книгах з бібліотеки Рішельєвського ліцею не виявлено.

Архівні дані говорять і про те, що відомий історик, один з організаторів Одеського товариства історії та старожитностей, член Московського товариства історії та старожитностей російських Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883), який працював викладачем, а потім і директором Рішельєвського ліцею, протягом 1835–1848 рр. неодноразово передавав свої наукові праці для потреб ліцею. Серед них можна назвати шість примірників видання «*Descriptio nummorum veterum graecorum atque romanorum*

qui inveniuntur in museo N. Murzakewicz» (Одеса, 1835) [17, арк. 121]. Опис свого зібрання монет М. Н. Мурзакевич видав латинською мовою на честь попечителя Одеського навчального округу Н. Ф. Покровського. Видання мало великий успіх за кордоном, М. Н. Мурзакевича прийняли до Тіберійської та Аркадійської академії наук у Римі, але Російська академія наук, як з сумом писав М. Н. Мурзакевич, ніяк не відзначила вихід його праці [18, с. 95]. Правління Рішельєвського ліцею прийняло для бібліотеки один примірник видання, а решту розпорядилося розподілити між навчальними закладами Одеського округу [19, арк. 121]. У своїй автобіографії М. Мурзакевич відзначав: «У квітні 1837 р. надрукував «Историю генуэзских поселений». Книга моя, надрукована за власний рахунок, обійшлася в 700 рублів, склавши ж виручкою 125 руб. Частину примірників роздав безкоштовно...» [20, с. 115]. У фонді бібліотеки Одеського національного університету зберігся примірник цієї праці М. Н. Мурзакевича зі штампом Рішельєвського ліцею та дарчим написом: «В Библиотеку Воспитанников Ришельевского Лицея. Николай Мурзакевич». Ще кілька видань були передані істориком на користь бібліотеки ліцею в 1836 р.: чотири примірники «Географической карты древних эллинских поселений при берегах Черного и Азовского морей» (Одеса, 1836), два примірники «Аллегорий и басен» О. Стурдзи (Одеса, 1834) [21, арк. 420] та один примірник «Сказаний современников о Димитрие Самозванце» (СПб., 1831–1834), виданий М. Г. Устряловим [22, арк. 10].

М. Н. Мурзакевич також активно привозив книги для бібліотеки Рішельєвського ліцею, які йому передавали дарувальники з різних міст. Серед книг, привезених М. Н. Мурзакевичем і подарованих йому авторами, відзначимо один примірник видання «О переселении фракийских племен за Дунай и далее на север, к Балтийскому морю и к нам на Русь, то есть очерк древнейшей истории протославян» О. Д. Черткова (Москва, 1851) та примірник «Летописца Переяславля-Суздальского, составленного в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов)» К. М. Оболенського (Москва, 1851) [23, арк. 59].

Одним з дарувальників ліцейської бібліотеки був викладач російської словесності та літератури, член Одеського товариства історії та старожитностей (з 1842 р.), член Імператорського Російського географічного товариства, член-кореспондент Археологічного товариства в Санкт-Петербурзі та Сербського літературного товариства в Белграді Костянтин Петрович Зеленецький (1812–1858). К. П. Зеленецький навчався в Рішельєвському ліцеї, а в 1833 р. був направлений за рахунок ліцею до Московського університету. Після отримання ступеня магістра словесних наук К. П. Зеленецький повернувся до Одеси та в 1837 р. став викладачем ліцею. В ДАОО

нам вдалося виявити документи, що свідчать про його неодноразові книжкові дари на користь бібліотеки Рішельєвського ліцею. Перші відомості про дари К. П. Зеленецького відносяться до 1838 р., тобто майже відразу після повернення з Москви Костянтин Петрович став передавати книги на користь ліцейської бібліотеки. Зібрані нами архівні дані свідчать про те, що протягом 1838–1848 рр. бібліотеці ліцею ним було подаровано 38 назв у 55 томах [24, арк. 18; 25, арк. 20–21; 26, арк. 122; 27, арк. 46–46 зв., арк. 61]. Значна частина цих дарів – праці самого К. П. Зеленецького. У їх числі перша друкована праця дарувальника – «Опыт исследования некоторых теоретических вопросов» (Москва, 1835–1836), а також «Исследование о риторике» (Одеса, 1846), «О языке церковно-славянском» (Одеса, 1846) та ін. Рада Рішельєвського ліцею неодноразово висловлювала свою вдячність Костянтину Петровичу за подаровані книги, а щодо одного з дарів, то було відзначено, що твір В. О. Яковлєва «О красноречии в России до Ломоносова» (Харків, 1838) відноситься до дуже рідкісних видань, за що дарувальнику оголошується особлива подяка [28, арк. 21]. Крім того, значну частину дару К. П. Зеленецького склали офіційні видання, що виходили за активної участі викладачів Рішельєвського ліцею, такі як «Новороссийский календарь» за 1832–1844 рр., а також численні «Речи» викладачів на офіційних зібраннях за 1838–1844 рр. [29, арк. 46–46 зв.]. Діяльність К. П. Зеленецького з наповнення фонду бібліотеки Рішельєвського ліцею була особливо відзначена в «Исторической записке о состоянии и действиях Ришельевского лицея» за 1848–1849 рр. [30, с. 11].

Викладач практичного судочинства, державних і цивільних законів Володимир Альбертович Линовський (1818–1863) 4 листопада 1842 р. звернувся до Ради Рішельєвського ліцею з проханням прийняти в дар від нього на користь ліцейської бібліотеки 40 творів, виданих у XVII–XIX ст. [31, арк. 114–115]. У ДАОО збереглася справа з переліком книг, подарованих В. А. Линовським. У список, крім його власних творів, входять «Краткая еврейская грамматика» Г. П. Павського (СПб., 1818), стаття «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. О. Максимовича (відбиток з «Журнала Министерства народного просвещения» за 1837 р.), видання невідомого автора в двох частинах «Храм правосудия, или Зрелище судебных делопроизводств, примечательных тяжёб и открытых преступлений» (Москва, 1803), «Опытный садовник, или Замечания для жителей южных стран России о садоводстве» В. О. Льовшина (СПб., 1817) та багато ін. На деяких книгах з дару В. А. Линовського нами виявлені власницькі записи, наприклад, на «Скороченій політичній збірці» латинською мовою німецького вченого XVII ст. Даниєля Клазена (Хельмштадт, 1675) та «Начальных основаниях всеобщей естественной юриспруденции» Даниїла Неттелбладта (Москва, 1770).

Хотілося б відзначити також, що Володимир Альбертович Ліновський, хоча ніколи не був бібліотекарем Рішельєвського ліцею, неодноразово брав участь у роботі різних бібліотечних комісій. Так, у 1838 р. разом з професором Й. Г. Михневичем та ад'юнктом В. Ф. Пахманом він увійшов до так званого першого Комітету для ревізії ліцейської бібліотеки при передачі її від бібліотекаря Ф. К. Кнорре призначеному на цю посаду П. В. Беккеру [32, арк 60–61 зв., 94–103 зв.]. У 1843 р. В. А. Линовський разом з останнім увійшов до складу комісії з відбирання книг з Віленської медико-хірургічної академії для бібліотеки Рішельєвського ліцею [33, арк. 24]. Таким чином, В. А. Линовський добре знав стан фонду ліцейської бібліотеки і міг скласти свою думку про необхідні для неї книги.

Значний дар отримала ліцейська бібліотека в 1862 р. від відомого археолога, директора Рішельєвського ліцею Павла Васильовича Беккера (1808–1881) [34, арк. 50–53]. Всього в «Фундаментальном каталоге библиотеки Ришельевского лицея» в якості дару фігурує 43 найменування видань у 52 томах: з них 17 найменувань – праці самого дарувальника, що здебільшого стосуються історії та археології Новоросійського краю, та 26 найменувань – нотні видання творів європейських композиторів XVIII–XIX ст. [35]. З 1837 р. П. В. Беккер працював у Рішельєвському ліцеї спочатку ад'юнктом, а з 1839 р. – професором латинської та грецької словесності. У 1838–1850 рр. він виконував обов'язки бібліотекаря, в 1848–1852 рр. перебував на посаді директорії Другої одеської гімназії, в 1857–1862 рр. був директором Рішельєвського ліцею. Крім того, Павло Васильович був одним з активних членів Одеського товариства історії та старожитностей [36, с. 87]. Велика частина дару П. В. Беккера є власними працями дарувальника: «Материалы для древностей г. Томи и соседних ему приморских городов Понта Эвксинского» (Одеса, 1859), де Беккер встановлює місце заслання поета Овідія біля поселення Кестенджі; «Гражданский быт тиритов при римских императорах» (Одеса, 1849); «Берега Понта Эвксинского от Истры до Борисфена в отношении к древним колониям» (Одеса, 1851). Також значною є кількість книг і періодичних видань німецькою мовою. Багаторічна робота П. В. Беккера бібліотекарем та викладачем ліцею, можливо, спонукала його пожертвувати свої наукові праці та інші видання. Ми можемо сказати, що частина дару П. В. Беккера, що стосувалася його роботи з дослідження історії та археології Новоросійського краю, цілком і повністю відповідала сподіванням освіченої частини одеського суспільства стосовно моральної і виховної місії історичної науки та археології як її невід'ємної складової. Підібрана частина наукової спадщини відомого історика і археолога повинна була виступати не тільки в якості навчальних посібників для викладання історичних наук, а й служити справі виховання

в студентах Рішельєвського ліцею любові до батьківщини і гордості за минуле свого краю. Що стосується частини дару П. В. Беккера, в яку входять твори композиторів XVIII–XIX ст., то вона складена справжнім шанувальником музики. Це підтверджується і наявністю серед нотних видань творів не тільки всіма визнаних майстрів (Бетховен, Мендельсон-Бартольдї, Моцарт, Гайдн та інші), а й так званих «композиторів другого ряду» (Рис, Вейт, Ліндпрайтнер та інших).

Звичайно, не всі викладачі Рішельєвського ліцею робили великі дари на користь його бібліотеки. Архівні фонди зберегли також відомості й про разові дари співробітників ліцею: наприклад, у 1842 р. професор Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї Василь Васильович Григор'єв (1816–1881) пожертвував на користь основної (фундаментальної) бібліотеки примірник своєї дисертації «О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству» (Москва, 1842) [37, арк. 80]; в 1847 р. викладач філософії Йосип Григорович Михневич (1809–1885) подарував бібліотеці ліцею два примірники своєї праці «Опыт постепенного развития главных действий мышления как руководство для первоначального преподавания логики» (Одеса, 1847) [38, арк. 40]; в 1851 р. ад'юнкт права Семен Вікентійович Пахман (1825–1910) – два примірники своєї магістерської дисертації «О судебных доказательствах по древнерусскому праву» (Москва, 1851) [39, арк. 51]; колишній бібліотекар ліцею, професор історії Філіп Карлович Брун (1804–1880) у 1861 р. передав у дар ліцею дві праці свого покійного брата Генріха Карловича Бруна (1806–1854), теж викладача ліцею: «Руководство к политической арифметике» (Одеса, 1845), відзначене Академією наук Демидівською премією, та «Руководство к вариационному исчислению» (Одеса, 1848) [40, арк. 36]; а майбутній великий хімік та фізик, на той момент – простий викладач гімназії при Рішельєвському ліцеї Дмитро Іванович Менделєєв (1834–1907) – примірник своєї дисертації «Изоморфизм в связи с другими отношениями кристаллической формы к составу» (СПб., 1856), на форзаці якого є дарчий напис автора: «Ришельевскому Лицею служащий в нем Д. Менделеев. Одесса 1856. 5 августа».

Бібліотека Інституту східних мов, що входив до складу Рішельєвського ліцею у 1837–1855 рр., також ставала об'єктом благодійності чиновників Новоросійського краю та представників викладацького складу Рішельєвського ліцею. Особливо активно бібліотекою Інституту східних мов опікувався попечитель Одеського навчального округу Дмитро Максимович Княжевич (1788–1844). До речі, Д. М. Княжевич активно розшукував викладачів для відкриття Інституту східних мов у Санкт-Петербурзі. Спеціально для книгозбірні нового підрозділу Рішельєвського ліцею він привіз примірник «Каталога находящимся в Азиатском Департаменте Ми-

нистерства иностранных дел китайским и другим книгам и рукописям». Наступний великий дар Д. М. Княжевича бібліотеці Інституту східних мов – 31 каталог іноземних книг для довідок та два примірники каталогу книг китайською, маньчжурською, монгольською, тибетською та санскритською мовами [41, арк. 84–84 зв., 92–92 зв.].

І, безумовно, опікувався наповненням бібліотеки Інституту східних мов його професор Василь Васильович Григор'єв. У 1844 р. він подарував примірник свого перекладу праці персидського історика Хондеміра «История монголов. От древнейших времен до Тамерлана» (СПб., 1834), своє дослідження «Обзор политической истории хазаров» (СПб., 1835) та переклад російською з турецької та персидської мов Мірзи Джафара Топчибашева «На памятник императору Александру I: два стихотворения» (СПб., 1835) [42, арк. 76].

Об'єктом благодійності виступала і студентська бібліотека Рішельєвського ліцею. Спеціальна бібліотека для студентів була створена в Рішельєвському ліцеї в 1838 р. До її складу входили навчальні посібники та підручники, що використовувалися ліцеїстами для навчання різним предметам за програмою. Книг не вистачало, тому викладачі Рішельєвського ліцею, добре обізнані з цією проблемою, намагалися наповнювати студентську бібліотеку власними силами. Наприклад, старший учитель Рішельєвської гімназії при ліцеї Григорій Іванович Хрісоохоос-Феодоріді передав для студентської бібліотеки 10 примірників своєї хрестоматії з грецької мови [43, арк. 24].

Збереглися відомості про передачу книжок для студентської бібліотеки попечителями Одеського навчального округу. Наприклад, Никифор Федорович Покровський (1779–1838) передав бібліотеці 31 найменування книг у 59 томах російською, грецькою, німецькою, латинською та французькою мовами, що раніше належали його покійному племіннику Миколі, вихованцю Рішельєвського ліцею [44, арк. 188]. Д. М. Княжевич у 1840 р. передав для студентської бібліотеки чотири номери журналу «Маяк» [45, арк. 13].

Хрестоматійною є згадка про передачу на користь студентської бібліотеки Рішельєвського ліцею значної кількості книг відомим лікарем та педагогом Миколою Івановичем Пироговим (1810–1881), який керував Одеським навчальним округом у 1856–1858 рр. Відомості про акт благодійності стосовно бібліотеки студентів Рішельєвського ліцею зберігаються в опису справ ДАОО; на жаль, сама справа про дар М. І. Пирогова не збереглася до сьогодні, хоча ця студентська бібліотека мала свій систематичний каталог, датований 1862 р. [46]. Але в спогадах колишніх вихованців Рішельєвського ліцею знаходяться відомості про те, що 9 вересня 1858 р. в подяку за пожертву ліцеїсти попросили дозволу М. І. Пирогова назвати

студентську бібліотеку його ім'ям [47, арк. 57]. Дозвіл був отриманий, і з того часу студентська бібліотека Рішельєвського ліцею (а пізніше – і Новоросійського університету) мала назву: «Пироговская библиотека студентов», а книги з неї супроводжувалися печаткою з цим написом. М. І. Пирогов подарував для студентської бібліотеки 1600 томів зі своєї власної книгозбірні. Разом з книгами до бібліотеки надійшов портрет М. І. Пирогова з власноручним написом: «Люблю и уважаю молодость, потому что помню свою» [48, с. 11].

На підставі досліджених документів ДАОО, даних офіційних періодичних видань, рукописного каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею, спогадів безпосередніх учасників подій та перегляду *de visu* книг ліцейського зібрання з фонду Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова ми можемо стверджувати, що приватні пожертвування та дари, які супроводжували ліцейську книгозбірню протягом усього її існування, внесли важливу лепту в становлення та наповнення бібліотеки Рішельєвського ліцею. Грошові пожертви мали велике значення в перші роки існування ліцею та його бібліотеки. Саме на ці кошти була придбана значна кількість книг для нового навчального закладу, і навчальний процес зміг плідно розпочатися. Дарунки приватних осіб на користь бібліотеки Рішельєвського ліцею склалися в основному з творів самих дарувальників. Відзначимо, що дари викладачів ліцею стосувалися, найчастіше, історії та археології Північного Причорномор'я і були спрямовані на забезпечення навчального процесу в самому ліцеї. Вони наповнювали книжковий фонд ліцею необхідними навчальними посібниками (часто за предметом, що викладався дарувальником). Дари бібліотеці Рішельєвського ліцею свідчать не тільки про уявлення самих дарувальників стосовно того, що необхідно навчальному закладу та його книгозбірні, а й говорять про гармонійний розвиток Одеси, невід'ємною складовою якої виступає Рішельєвський ліцей.

Додаток

**Список
викладачів Рішельєвського ліцею
та чиновників Одеського навчального округу –
приватних дарувальників бібліотеки ліцею в Одесі
(за алфавітом)**

1. Беккер Павло Васильович (1807–1881) – археолог та історик, професор латинської словесності, завідуючий основною бібліотекою (1838–1850 рр.) та директор Рішельєвського ліцею (1857–1862 рр.); член Одеського товариства історії та старожитностей.

2. Брун Філіп Карлович (1804–1880) – історик, професор всесвітньої історії та статистики (1832–1854 рр.), завідувачий основною бібліотекою (1832–1835 рр.) у Рішельєвському ліцеї; член Одеського товариства історії та старожитностей.

3. Будрін Олександр – учитель гімназії при Рішельєвському ліцеї, викладач російської словесності на філософському відділенні Рішельєвського ліцею (1835–1838 рр.).

4. Григор'єв Василь Васильович (1816–1881) – сходознавець, професор Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї (1838–1843 рр.); член Одеського товариства історії та старожитностей.

5. Жіле Ремі Акінфієвич (1776–1849) – викладач французької мови та історії, другий директор Рішельєвського ліцею (1820–1821 рр.).

6. Костянтин Петрович (1812–1858) – філолог-русист, професор російської словесності та літератури в Рішельєвському ліцеї; член Одеського товариства історії та старожитностей; вихованець Рішельєвського ліцею.

7. Княжевич Дмитро Максимович (1788–1844) – попечитель Одеського навчального округу (1837–1844 рр.); один з організаторів Одеського товариства історії та старожитностей.

8. Линовський Володимир Альбертович (1818–1863) – юрист, історик права; професор практичного судочинства, державних та цивільних законів у Рішельєвському ліцеї; член Одеського товариства історії та старожитностей.

9. Менделєєв Дмитро Іванович (1834–1907) – хімік, фізик, економіст, технолог, геолог, метеоролог та педагог; старший учитель гімназії при Рішельєвському ліцеї (1855–1856 рр.).

10. Михневич Йосип Григорович (1809–1885) – богослов, історик, філософ; професор філософії в Рішельєвському ліцеї; інспектор Рішельєвського ліцею (1839–1850 рр.); член Одеського товариства історії та старожитностей.

11. Мурзакевич Микола Никифорович (1806–1883) – історик та археолог, директор Рішельєвського ліцею (1853–1856 рр.); бібліотекар Одеської міської Публічної бібліотеки (1845–1853 рр.); один з організаторів Одеського товариства історії та старожитностей.

12. Пахман Семен Вікентійович (1825–1910) – юрист; ад'юнкт кафедри енциклопедії та історії правознавства в Рішельєвському ліцеї (1848–1851 рр.); вихованець Рішельєвського ліцею.

13. Петров Олександр Григорович (1803–1887) – директор Рішельєвського ліцею (1844–1852 рр.), попечитель Одеського навчального округу (1844–1846 рр.), помічник попечителя Одеського навчального округу (1846–1852 рр.).

14. Покровський Никифор Федорович (1779–1838) – попечитель Одеського навчального округу (1832–1837 рр.).

15. Соколов Григорій Іванович (1810–1852) – інспектор Рішельєвського ліцею (1845–1850 рр.); член Одеського товариства історії та старожитностей; вихованець Рішельєвського ліцею.

16. Хрісохоос-Феодоріді Григорій Іванович – старший учитель гімназії при Рішельєвському ліцеї, колезький радник.

Список використаних джерел

1. Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. – СПб. : Тип. Департамента народного просвещения, 1818. – 84, [4] с.
2. Там само.
3. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / гол. ред. І. М. Коваль ; вступ. слово : І. М. Коваль, В. М. Хмарський ; ОНУ ім. І. І. Мечникова. – О. : ОНУ, 2015. – 963 с., 28 арк. іл.
4. Егоров А. Д. Лицеи России : опыт исторической хронологии. Кн. 1 : Ришельевский лицей / А. Д. Егоров. – Иваново, 1993. – 172 с.
5. Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 генваря 1861 года [Рукопись]. – 202 л.
6. Краткий отчет о состоянии и действиях Императорского Новороссийского университета в 1865/1866 академическом году / сост. В. Орловым // Годичный торжественный акт в Императорском Новороссийском университете 30-го августа 1866 г. – Одесса, 1866. – С. 1–44.
7. Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе...
8. Сумароков А. Воспоминания об Одесском Ришельевском лицее с 1825 г. по 1828 г. / А. Сумароков // Одесский вестник. – 1885. – № 254, ноябрь.
9. Обзорение состояния Одесского учебного округа в 1834–1835-ом академическом году : извлечение из исторической записки, читанной в торжественном собрании Ришельевского лицея 30-го августа 1835 года // Одесский вестник. – 1835. – № 94, 13 ноября.
10. Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.) . Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указ. / И. С. Гребцова ; сост. : В. В. Самодурова, И. С. Гребцова. – О. : Астропринт, 2009. – 504 с.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 44, оп. 1 (1820), спр. 23.
12. Там само.
13. Там само.
14. Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг. : по материалам Государственного архива Одесской области / Е. В. Полевщикова // Вісник Одеського національного університету. – О., 2007. – Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 29–95.
15. Там само.
16. ДАОО, ф. 44, оп. 1 (1821), спр. 43.
17. Там само, оп. 1 (1835), спр. 65.
18. Николай Никифорович Мурзакевич : автобиография / Н. Н. Мурзакевич ; примеч. и библиогр. очерк В. В. Дабижа. – СПб. : тип. В. С. Балашева, 1886. – VIII, 233 с.
19. ДАОО, ф. 44, оп. 1 (1835), спр. 65.
20. Николай Никифорович Мурзакевич : автобиография...
21. ДАОО, ф. 44, оп. 1 (1836), спр. 9.
22. Там само, оп. 2 (1848), спр. 15.

23. Там само, оп. 2 (1851), спр. 12.
24. Там само, оп. 1 (1838), спр. 9.
25. Там само, оп. 2 (1842), спр. 2.
26. Там само, оп. 2 (1846), спр. 2.
27. Там само, оп. 2 (1848), спр. 15.
28. Там само, оп. 2 (1842), спр. 2.
29. Там само, оп. 2 (1848), спр. 15.
30. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 20 июня 1848 по 20 июня 1849 года // Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года. – О. : Тип. Л. Нитче, 1849. – С. 1–16.
31. ДАОО, ф. 44, оп. 2 (1842), спр. 2.
32. Там само, оп. 1 (1838), спр. 33.
33. Там само, оп. 2 (1843), спр. 110.
34. Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года [Рукопись]. – 202 л.
35. Алексеенко М. В. Дар профессора П. В. Беккера библиотеке Ришельевского лицея / М. В. Алексеенко // Вісн. Одес. нац. ун-у. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2013. – Т. 18, вип. 1 (9). – С. 9–25.
36. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – О. : Астропринт, 2002. – 398 с.
37. ДАОО, ф. 44, оп. 2 (1842), спр. 2.
38. Там само, оп. 2 (1847), спр. 4.
39. Там само, оп. 2 (1851), спр. 12.
40. Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года [Рукопись]. – 202 л.
41. ДАОО, ф. 44, оп. 2 (1844), спр. 2.
42. Там само.
43. Там само, оп. 2 (1847), спр. 4.
44. Там само, оп. 1 (1835), спр. 65.
45. Там само, оп. 2 (1842), спр. 2.
46. Там само, оп. 4, спр. 650.
47. Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 510.
48. Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова : історичний нарис : до 185-річчя заснування / під ред. В. А. Сминтини. – О. : Астропринт, 2002. – 246 с.

References

1. *Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе* [Foundation and regulation of the Richelieu Lyceum in Odessa]. (1818). Saint Petersburg: Tipografiia Departamenta narodnogo prosveshcheniia. [In Russian].
2. *Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе* [Foundation and regulation of the Richelieu Lyceum in Odessa]. (1818). Saint Petersburg: Tipografiia Departamenta narodnogo prosveshcheniia. [In Russian].

3. Koval, I. M. (Ed.-in-Chief). (2015). *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova: istoriia ta suchasnist (1865–2015)* [I. I. Mechnikov National University of Odessa: history and modernity (1865–2015)]. Odesa: ONU. [In Ukrainian].

4. Egorov, A. D. (1993). *Litsei Rossii: opyt istoricheskoi khronologii* [Russian lyceums: experience of the historical chronology]: *Vol. 1: Rishlevskii litsei* [Richelieu Lyceum]. Ivanovo. [In Russian].

5. *Fundamentalnyi katalog biblioteki Rishlevskago litceia s 1 genvaria 1861 goda* [Fundamental catalog of Richelieu Lyceum library since January 1, 1861]. [Manuscript]. [In Russian].

6. Orlov, V. (1866). *Kratkii otchet o sostoianii i deistviiakh Imperatorskogo Novorossiiskogo universiteta v 1865/1866 akademicheskome godu* [A brief report on the state and actions of the Imperial Novorossiia University in the 1865/1866 academic year]. In *Godichnyi torzhestvennyi akt v Imperatorskom Novorossiiskom universitete 30-go avgusta 1866 g.* [An annual solemn act at the Imperial Novorossiia University on August 30, 1866] (pp. 1–44). Odesa. [In Russian].

7. *Obrazovanie i ustav Rishlevskago litceia v Odesse* [Foundation and regulation of the Richelieu Lyceum in Odessa]. (1818). Saint Petersburg: Tipografiia Departamenta narodnogo prosveshcheniia. [In Russian].

8. Sumarokov, A. (1885). *Vospominaniia ob Odesskom Rishlevskom litsee s 1825 g. po 1828 g.* [Memories of Odessa Richelieu Lyceum from 1825 till 1828]. In *Odesskii vestnik* [Odesa herald], No. 254. [In Russian].

9. *Obozrenie sostoianiiia Odesskogo uchebnogo okruga v 1834–1835-om akademicheskome godu: izvlechenie iz istoricheskoi zapiski, chitannoi v torzhestvennom sobranii Rishlevskago litceia 30-go avgusta 1835 goda* [Review of the state of Odessa educational district in 1834–1835th academic year: extraction from the historical note, read at the ceremonial meeting of Richelieu Lyceum on August 30, 1835] (1835). In *Odesskii vestnik* [Odesa Herald], No. 94. [In Russian].

10. Grebtcova, I. S., Samodurova, V. V. (2009). *Novorossiiskii universitet v razvitii blagotvoritelnosti v Odesse (vtoraia polovina XIX – nachalo XX st. Blagotvoritelnost i metcenatstvo v Novorossiiskom universitete: bibliograficheskii ukazatel* [Novorossiia University within the development of charity in Odesa (the second half of the 19th – early 20th centuries). Charity and arts patronage at Novorossiia University: bibliographic index]. Odesa: Astropoint. [In Russian].

11. Fond 44, Inventory 1 (1820), Unit 23. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

12. Fond 44, Inventory 1 (1820), Unit 23. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

13. Fond 44, Inventory 1 (1820), Unit 23. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

14. Polevshchikova, E. V. (2007). *Biblioteka Rishlevskago litceia v 1817–1828 gg.: po materialam Gosudarstvennogo arkhiva Odesskoi oblasti* [Library of Richelieu Lyceum in 1817–1828: on the materials of the State archive of Odesa region] In *Visnyk Odesskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of Odesa National University], Series Ed., Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznavstvo, knyhoznavstvo [Library studies, biblio-

graphy studies, bibliography], *Vol. 12*, No. 4, pp. 29–95. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. [In Russian].

15. Polevshchikova, E. V. (2007). Biblioteka Rishelievskogo litceia v 1817–1828 gg.: po materialam Gosudarstvennogo arkhiva Odesskoi oblasti [Library of Richelieu Lyceum in 1817–1828: on the materials of the State archive of Odesa region] In *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of Odesa National University], Series Ed., Bibliotekoznavstvo, bibliografoznavstvo, knyhoznavstvo [Library studies, bibliography studies, bibliography], *Vol. 12*, No. 4, pp. 29–95. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. [In Russian].

16. Fond 44, Inventory 1 (1821), Unit 43. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

17. Fond 44, Inventory 1 (1835), Unit 65. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

18. Murzakevich, N. N. (1886) *Nikolai Nikiforovich Murzakevich: avtobiografiia* [Nikolai Nikiforovich Murzakevich: autobiography]. Saint Petersburg: Tipografiia V. S. Balasheva. [In Russian].

19. Fond 44, Inventory 1 (1835), Unit 65. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

20. Murzakevich, N. N. (1886) *Nikolai Nikiforovich Murzakevich: avtobiografiia* [Nikolai Nikiforovich Murzakevich: autobiography]. Saint Petersburg: Tipografiia V. S. Balasheva. [In Russian].

21. Fond 44, Inventory 1 (1836), Unit 9. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

22. Fond 44, Inventory 1 (1848), Unit 15. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

23. Fond 44, Inventory 2 (1851), Unit 12. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

24. Fond 44, Inventory 1 (1838), Unit 9. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

25. Fond 44, Inventory 1 (1842), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

26. Fond 44, Inventory 2 (1846), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

27. Fond 44, Inventory 2 (1848), Unit 15. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

28. Fond 44, Inventory 2 (1842), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

29. Fond 44, Inventory 2 (1848), Unit 15. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].

30. Istoricheskaia zapiska o sostoianii i deistviiakh Rishelievskogo litceia, s 20 iunია 1848 po 20 iunია 1849 goda [Historical note about the state and actions of Richelieu Lyceum, since June 20, 1848 till June 20, 1849]. (1849). In *Godichnyi akt v Rishelievskom litsee, 21 iunია 1849 goda* [Annual act in Richelieu Lyceum, June 21, 1849]. Odesa: Tipografiia L. Nitche. [In Russian].

31. Fond 44, Inventory 2 (1842), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
32. Fond 44, Inventory 1 (1838), Unit 33. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
33. Fond 44, Inventory 2 (1843), Unit 110. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
34. *Fundamentalnyi katalog biblioteki Rishelievskago litceia s 1 genvaria 1861 goda* [Fundamental catalog of Richelieu Lyceum library since January 1, 1861]. [Manuscript]. [In Russian].
35. Alekseenko, M. V. (2013). Dar professora P. V. Bekkera biblioteke Rishelievskogo litceia [Gift of a professor P. V. Becker to Richelieu Lyceum library]. In *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of Odesa National University], Series Ed., Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznnavstvo, knyhoznnavstvo [Library studies, bibliography studies, bibliology], *Vol. 18*, No. 1(9), pp. 9–25. [In Russian].
36. Khmarskyi, V. M. (2002). *Arkheohrafichna diialnist Odeskoho tovarystva istorii ta starozhytnosti* [Archaeography activities of Odessa society of history and antiquities]. Odesa: Astroprynt. [In Russian].
37. Fond 44, Inventory 2 (1842), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
38. Fond 44, Inventory 2 (1847), Unit 4. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
39. Fond 44, Inventory 2 (1851), Unit 33. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
40. *Fundamentalnyi katalog biblioteki Rishelievskago litceia s 1 genvaria 1861 goda* [Fundamental catalog of Richelieu Lyceum library since 1 January, 1861]. [Manuscript]. [In Russian].
41. Fond 44, Inventory 2 (1844), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
42. Fond 44, Inventory 2 (1844), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
43. Fond 44, Inventory 2 (1847), Unit 4. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
44. Fond 44, Inventory 1 (1835), Unit 65. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
45. Fond 44, Inventory 2 (1842), Unit 2. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
46. Fond 44, Inventory 4, Unit 650. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
47. Fond 153, Inventory 1, Unit 510. State Archive of Odesa Region, Odesa, Ukraine. [In Russian].
48. Smyntyna, V. A. (Ed.). (2002). *Naukova biblioteka Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnikova: istorychnyi narys: do 185-richchia zasnovannia* [The Scientific library of I. I. Mechnikov Odesa National University: historical essay: to the 185 anniversary of its foundation]. Odesa: Astroprynt. [In Russian].

M. Aliksieienko

Private donations of the teaching staff of Richelieu lyceum in Odesa as an important constituent of the lyceum library stocks.

The study aims at identifying the range of donators and benefactors of Richelieu Lyceum library in Odesa. Different groups of donators (Richelieu lyceum teaching staff, officials of Novorossiia region and Odesa educational district) are regarded, their role in the formation of the book stock of one of the oldest educational institutions is clarified. The study is based on a number of various sources: documents of the State archive of Odesa region, data from official periodicals, manuscript “Fundamental catalog of Richelieu Lyceum library” and the memories of both teachers and students of Odesa lyceum. Besides, the books of the Lyceum collection were viewed *de visu*. Special attention is paid to the circumstances of the benefaction to the Lyceum library made by the former general-governor of Novorossiia region, Duke Richelieu.

Key words: Richelieu Lyceum library, donators, individual benefactions and donations, Odesa, Novorossiia region, book stock.

М. В. Алексеенко

Частные дары преподавателей Ришельевского лицея – важная составляющая фонда лицейской библиотеки в Одессе.

Исследование посвящено выявлению круга дарителей и жертвователей библиотеки Ришельевского лицея в Одессе. На основе документов Государственного архива Одесской области, сведений из официальных периодических изданий, рукописного «Фундаментального каталога библиотеки Ришельевского лицея», воспоминаний преподавателей и воспитанников лицея в Одессе, а также просмотра *de visu* книг лицейского собрания рассматриваются разные группы дарителей (преподаватели Ришельевского лицея, чиновники Новороссийского края и Одесского учебного округа), выясняется их роль в формировании книжного фонда одного из старейших учебных заведений Одессы. Особое внимание уделено выяснению обстоятельств денежного пожертвования в пользу библиотеки Ришельевского лицея бывшего генерал-губернатора Новороссийского края герцога Ришелье.

Ключевые слова: библиотека Ришельевского лицея, дарители, частные пожертвования и дары, Одесса, Новороссийский край, книжный фонд.

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 27-874.5:091.14(477.83)"16"

С. А. Волощенко
Український католицький університет,
м. Львів

КРЕХІВСЬКИЙ УСТАВ XVII ст.: КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС ПАМ'ЯТКИ

Здійснено спробу реконструкції історії написання та побутування рукописного *Церковного Уставу*, створеного в першій третині XVII ст., який походить із Крехівського Свято-Миколаївського василіанського чоловічого монастиря. Виконано кодикологічний опис пам'ятки, зокрема досліджено її структуру, матеріал та його обсяг, проаналізовано організацію сторінок, тип письма, оздоблення, зміст, описано оправу, покрайні записи та визначено стан збереженості рукописного кодексу.

Ключові слова: Крехів, Церковний Устав, кодикологія.

Важливою складовою у вивченні історії та розвитку кириличної рукописної книги в українських землях, на нашу думку, мають стати дослідження кириличних списків *Церковних Уставів*, що поглиблюють наші знання про засади формування книжкового репертуару церковних книгозбірень богослужбовою літературою, а кодикологічний та джерелознавчий аналіз цих пам'яток дозволить уніфікувати структуру, простежити наповнення рубрик, а також виявити локальні традиції в звершенні богослужінь літургічного року. У нашій статті здійснимо спробу описування *Церковного Уставу* з Крехівського монастиря, при цьому опис складатиметься із зазначення шифру, місця зберігання та написання, назви кодексу, часу створення, мови, матеріалу письма, формату, водяних знаків, обсягу книги, кількості рядків на сторінці, розміру дзеркала запису, міжряддя та шрифтів; відомостей про художнє оформлення, описання змісту книги, фізичного стану збереженості й оправи.

Ключовим аспектом у функціонуванні будь-якої чернечої спільноти є молитва. Отож серед найбільш фіксованих в інвентарних описах як монастирських, так і парафіяльних храмів фігурують *Євангеліє, Апостол, Псалтир, Часослов, Октоїх, Мінеї, Тріоді пісна та цвітна, Служебник*,

Требник, Ірмолой та інші, тобто книги, що мають безпосереднє відношення до богослужіння. Сюди ж слід віднести й *Церковний Устав* (типікон, типік) як твір церковно-дисциплінарного характеру, що безпосередньо не читається під час богослужіння, але регулює його. В *Церковних Уставах* подаються чітко визначені склад, порядок і чин звершення церковного богослужіння добового кола (вечірня, повечір'я, утрєня, часи, літургія), седмичного (*Октоїх*), місячного (*Мінеї*), богослужінь святих Чотиридесятниці (*Триодь пісна*) та П'ятидесятниці (*Триодь цвітна*) [1, 763].

В українських землях спершу використовувався *Студитський Устав* (назва походить від укладача – Феодора Студита (759–826 рр.), що був принесений Феодосієм Печерським в XI ст. і вперше запроваджений у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі. З XVI ст. його витісняє, набираючи масового поширення, так званий *Єрусалимський Устав* [2, 320] (назва походить від місця його первинного укладення Савою Освяченим (439–532 рр.), – у лаврі поблизу Єрусалима). З розвитком церковного богослужіння та літургіки *Устав* доповнювався єрусалимським патріархом Софронієм (бл. 560–638 рр.), Іоанном Дамаскіном (бл. 675 – між 749 і 753 рр.), Козьмою Маюмським (пом. 787 р.) та ін.

У фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України зберігається 19 списків і 1 фрагмент *Церковного Уставу* XVI–XVIII ст. Нашу увагу привернув *Устав*, що походить з Крехівського Свято-Миколаївського чоловічого монастиря, розташованого в с. Крехів Жовківського р-ну Львівської обл. (далі *Крехівський Устав*).

Крехівський Устав поряд з іншими богослужбовими книгами зберігався саме в бібліотеці монастиря, а не в храмі. Ці відомості зафіксовано в кількох інвентарних описах монастирських книг другої третини XVII ст., а також 1739, 1755, 1759, 1766, 1771 рр. [3]. На арк. 1 *Крехівського Уставу* вміщено штамп, овальної форми, синього кольору, з написом: «МОНАСТЫРЬ КРЕХОВСКОЙ С. ВАС.». У 20–30-х роках XX ст. рукописні книги обителі були перенесені до Центрального василіанського архіву та бібліотеки у Львові, про що свідчить штамп, червоного кольору, на арк. 1: «ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ / АРХІВ І БІБЛІОТЕКА / ЛЬВІВ І, ЖОВКІВСЬКА 36». *Крехівський Устав* нетривалий час зберігався в провінційному домі Отців Василіан, – з приходом радянської влади і спробою ліквідації Української Греко-Католицької Церкви, переходом її в підпілля, у 1946 р. книжкові фонди дому були включені до структури Львівської бібліотеки АН УРСР (тепер Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України). З переданих документів у відділі рукописів було створено фонд 3 «Бібліотека василіан». Нині

на верхній дошці оправи та на корінці міститься суперекслібрис, розміром 25 x 46 мм, із зазначенням шифру книги: «Львівська бібліотека / АН УРСР / ВІДДІЛ РУКОПИСІВ / МВ – 78».

До наукового обігу *Крехівський Устав* залучив І. Мицько: він здійснив першу спробу датування книги та звернув увагу на особливості її оздоблення [4, 107]. Пізніше в своїй розвідці про *Єрусалимські Устави* І. Сус вказувала на особливості змісту та художнього оздоблення досліджуваного кодексу [2, 321, 323].

Оскільки ґрунтовних кодикологічних досліджень *Крехівського Уставу* на сьогодні не оприлюднено, на наш погляд, доцільно буде дослідити історію його побутування, особливості та специфіку структури і змісту тексту пам'ятки тощо.

Рукописна книга, як вже згадувалося вище, зберігається у фонді № 3 «Монастир василіан», № 78 [5].

На каталожній картці зазначено, що книга переписана в 1718 р. Це, на наш погляд, не відповідає ані палеографічним чи філігранологічним, ані архівним даним.

І. Мицько слушно вказує, що *Крехівський Устав* переписаний із першого видання «Уста^а, сирѣ^ч око церковное», виданого в Москві Онисимом Радишевським 25.IV.1610 р., й припускає, що місцем копіювання кодексу був Львів [4, 107].

Устав написаний церковнослов'янською мовою, на ганчір'яному папері, in F° (310 x 195 мм). Папір має філіграні двох типів: 1) голова єдинорога в круглому картуші з написами, под. *Каманін, Вітвіцька, № 1114* (1636 р.) [6]; *Дианова, Костюхина, № 285* (1638 р.) [7]; 2) голова бика в декорованому картуші, под. *Каманін, Вітвіцька, № 1194* (1637 р.) [6].

Блок складається з 97-ми зшитків, їхня нумерація проставлена кирилическими цифрами на першому, а з 13-го зшитка – й на останньому аркуші кожного зшитка, внизу, на зовнішньому березі. У книзі відсутня первинна фоліація. При опрацюванні пам'ятки працівниками відділу рукописів близько середини ХХ ст. було здійснено фоліацію олівцем у правому верхньому куті кожного з аркушів – від 1 до 805 арк. При цьому два аркуші не було пронумеровано, а саме аркуші після арк. 367 та 473, тому фактична кількість їх на сьогодні становить 807 арк. (805 + 1 арк. з № 367а + 1 арк. з № 473а).

На сторінці розміщено по 27 рядків, висота рядкових літер 3 мм, висносних угору 2–3 мм, униз 3–5 мм, міжряддя становить 6 мм, ширина вузьких літер 2–3 мм, широких – 4–7 мм. Розмір дзеркала запису складає 235 x 125 мм.

Книга прикрашена ілюстраціями, заставками, кінцівками, художніми ініціалами та заголовками. В тексті вміщено іконографічну композицію

«Хрест на Голгофі», виконану в двох варіантах: на арк. 69 вона вписана в кибалковий картуш і виконана коричневим атраментом; на арк. 734 така само, лише виконана кіновар'ю та чорнилом. Ця іконографічна композиція, як виявилось, скопійована з друкованого Уставу 1610 р., де вона розміщена на арк. 130 п'ятого рахунку. В *Крехівському Уставі* маємо 6 заставок. На арк. 1, 88, 235 заставки широкі, рослинного типу, з виносними елементами вгору та боки, писані коричневим атраментом; на арк. 282 заставка вузька, плетінчасто-сітчастого типу, з виносними елементами вгору та боки, виконана кіновар'ю та чорнилом; на арк. 321 зв. і 803 зв. заставки плетінчасто-дугастого типу, з виносними елементами вгору та боки, писані кіновар'ю та чорнилом. Особливістю оформлення рукопису є наявність 11-ти дереворитних відбитків з оригінальних друкарських дощок, які були виготовлені для друкування *Львівського Апостола 1574 р.* Ці заставки розміщені в досліджуваному нами кодексі на арк. 367а зв., 407, 450, 473, 499, 519, 554, 582, 612, 651, 734. Кінцівок у *Крехівському Уставі* вісім: на арк. 202, 367а та 805 кінцівки у вигляді руки, яка тримає розквітлу стилізовану квітку, мальовані коричневим атраментом. Від аркуша 805 на сьогодні залишилася тільки верхня частина, проте «тінь» від атраменту кінцівки, розміщеної на цьому аркуші, відбилася на арк. 804 зв. На арк. 234 зв. кінцівка дугоподібного типу, писана коричневим атраментом; на арк. 281 зв. кінцівка у вигляді лику ангела з крилами, виконана чорнилом; на арк. 321 кінцівка рослинного типу, із хрестиками вгорі та знизу, промальована коричневим атраментом; на арк. 406 зв. кінцівка рослинно-геометричного типу, виконана чорнилом; на арк. 802 кінцівка плетінчастого типу, з хрестиками з боків, писана чорнилом. На арк. 803 зв. текст післямови розпочинається художнім ініціалом «О», декорованим рослинним орнаментом заввишки в 5 рядків. Заголовки виписано в 'яззю, кіновар'ю; заголовні літери писані кіновар'ю, а основний текст – чорнилом.

Крехівський Устав, як зазначалося вище, був переписаний із друкованого *Уставу*, виданого в Москві 1610 р., тому його зміст ідентичний друкованому. Однак переписувач не включив до свого рукопису передмови, повчання святих і богоносних отців про типік, перелік глав уставу. Решта ж рубрик відповідає друкованому виданню, основні та додаткові розділи кодексу подаємо нижче.

Частина перша:

«Ус^та^в Ц^рков^н й Сл^{уж}б^е и^ж в^о Іє^рс^лим^е С^вт^ыя лавры пр^па^бнаго и бгноснаго отца нше^г савы...»

(арк. 1–80 зв.);

«Маркові глави» (арк. 81–202);

«Сказаніє извѣстно глава^м иже о храмѣ^х стго. или стей...» (арк. 213 зв. – 234 зв.);

- «Місяцеслов» (арк. 235–650 зв.);
 «Тріодь пісна» (арк. 651–733 зв.);
 «Тріодь цвітна» (арк. 734–777 зв.);
 «Піст святих апостолів» (арк. 778–783).

Частина друга:

«Указ о стыхъ великихъ имущи полиелео^с. іли бдѣніе всенощное. иже ввелицей росіи, новы^х чудотворцевъ празднуемы^х» (арк. 202 зв. – 213);

«Ука^з, оставши^м ап^сло^м, іев^гліямъ, не праз^нуемы^м стымъ» (арк. 783–787 зв.);

«Тро^при, въскр^сны, іпакои. и прокимны въскр^сны. на утрени, пре^дев^гліе^м. і иніи прокимны, ап^сломъ въскр^сны. іаллв^гта, іев^глія, на литорія^х, н^лны^х. осми гласо^в» (арк. 787 зв. – 791 зв.);

«Тропарі, іко^чкы, и свѣтилны, дневныя. исказаніе, иже на ли^гргія^х, прокимно^м, і ап^сло^м, іалл^ліуяре^м, іев^галіем, и причастно^м, всея се^дмицы» (арк. 791 зв. – 794 зв.);

«Бгородичны. поемья на и, гласо^в, насл^б, і ннѣ. потро^прѣхъ сты^м. противу, гласа, тро^прю. такожъ і кр^стобогородичны» (арк. 794 зв. – 796);

«Пѣнія тр^очна, на осмь, гласовъ» (арк. 796–798);

«Подобаеъ вѣдати. како должно естъ іерею отпусты творити на кійждо день чре^з всю н^ллю інапра^здники всего лѣта» (арк. 798 зв. – 802);

«Покажчик воскресних евангелій на утрени» (арк. 802 зв. – 803 зв.).

Завершується книга післямовою (арк. 803 зв.–805 зв.). Незаписані аркуші 87 зв., 472–472 зв., 581 зв. і 611 зв.

Рукопис має первинну оправу XVII ст. Вона суцільнокрита, шкіряна з тисненням. Шиття блоку здійснене на 4-х подвійних шнурах. Обріз золочений, із залишками рослинного тиснення. Каптали прості, плетені, з прямим розташуванням стібків, нитками жовтого та червоного кольорів на тканинній смужці, серцевина капталу зі шнура. Корінець глухий, каширований; форзаци приклеїні, з ганчір'яного паперу світлого кольору, подібного до паперу, на якому написано кодекс. Дошки (335 x 210 x 8 мм) із кантами та рантами, поволочені шкірою чорного кольору, оздобленою тисненням. Книга має дві застібки на накладному прободі. Прободі закріплені двома цвяшками діаметром голівки в 2 мм. Ремені шириною 22 мм, із трьох шматків шкіри, прибиті двома цвяшками діаметром голівки в 2 мм.

Оправа оздоблена тисненням золотом на обидвох дошках і блінтовим – на корінці та рантах. Тиснення збереглося частково, але схему його розміщення на дошках видно добре. Вона однакова, різні лише сюжети середників та розміри дзеркал. Центральне дзеркало верхньої дошки (290 x 160 мм) обмежене рамкою, утвореною накаткою № 1, облямованою із зовнішнього боку подвійною лінією дорожника, позаду якого відтиски

трьох рамок, утворених накатками № 2, 3, 1, які облямовані з боків дорожником. У внутрішніх кутах обох дошок відтиснуті сюжетні косинці (кліше № 3 а–г), тло між ними заповнене сюжетними кліше, простір між якими щільно заповнений рослинно-квітчастими басмами. На верхній дошці, в центрі, відтиск з кліше № 1, вище від нього – з кліше № 6, внизу – № 7. У середині центрального дзеркала нижньої дошки (235 x 130 мм) – відтиск з кліше № 2, вгорі від нього з № 4, внизу з № 5. На корінці бинти відтиснуто з боків дорожником і накаткою № 1, які ділять корінець на п'ять проміжків. У проміжках відтиски рослинно-квітчастих басм. Вздовж рантів іде орнаментальна накатка № 3.

Інструменти тиснення:

кліше

кибалкове

1) середник (135 x 85 мм), сюжетний: «Розп'яття з чотирма предстоячими»; в центрі композиції зображено семикінцевий хрест на горі Голгофі з розп'ятим на ньому Ісусом Христом; із долонь Спасителя стікає кров; над великою перекладиною хреста напис: «ΙΣ ΧΣ», а в кутах зображені сонце та місяць; угорі хреста табличка: «INRI». В підніжжі хреста печера з черепом Адама. Під хрестом зображені Богородиця (над головою підпис: «MP ΘV»), Марія Магдалина (зліва) та Іоанн Богослов, Лонгін Сотник зі списом (справа). Над постатями предстоячих з обох боків ангели. Під хрестом, на задньому плані, стіни та куполи Єрусалиму. Увінчана композиція зображенням ангела, крила якого опущені донизу;

2) середник (135 x 85 мм), сюжетний: «Успіння Богородиці»;

3) косинці, сюжетні: «Євангелісти з символами»:

- а) Іоанн Богослов («Σ. ΙΩΑΝ.»); вгорі зліва;
- б) Матфей («ΕΒΑΝΓ. ΜΑΤΘΕΙ»); вгорі справа;
- в) Марк; внизу зліва;
- г) Лука; внизу справа;

овальне

4) середник (38 x 32 мм), сюжетний: «Христос Пантократор»; із боків монограми Спасителя: «ΙC ΧC»;

5) середник (38 x 32 мм), сюжетний: «Богородиця на престолі з Емануїлом»; руки Богородиці підняті догори; з боків монограми Богородиці: «MP ΘV»;

контурне

6) середник (78 x 55 мм), сюжетний: «Христос Спаситель»; Ісус, який благословляє руками, розпростертими в боки;

7) середник (78 x 55 мм), сюжетний: «Воскресіння Господнє»; Христос на гробі, правою рукою благословляє, у лівій тримає знамено перемоги;

штампи

- 1) розета квітчаста, 5-ти пелюсткова;
- 2) розета порожниста;
- 3) квітчастий;

накатка

- 1) поверхничка (4 мм);
- 2) квітчаста (6 мм);
- 3) орнаментальна (5 мм).

Стан збереження кодексу: книга повна; відокремлені від книжкового блоку арк. 12–15, 24–25, 36; незначні втрати частин аркушів (на арк. 805 втрачено 90% паперу), розриви; загальне поверхнєве забруднення, плями від вологи, воску, коричневого атраменту, чорнила, жиру; пропалені дірки; мікологічні пошкодження; покриття оправи має незначні втрати шкіри, наявні розриви в ділянці корінця вгорі та внизу, потертості, лущення (особливо полушені середники на нижній дошці); мікологічні пошкодження; обріз забруднений, затертий; втрачено вільні аркуші форзаців, застібки, реміні (зберігся фрагмент верхнього реміня).

Покрайні записи на форзацах *Крехівського Уставу* мають переважно релігійний зміст. Це, в більшості випадків, – цитати біблійного походження. Встановлено, що три записи – цитати з *Псалтиря*: «Іако Состав мо^и вопреисподни^х земли» (*Псалом 138*); «Ромос моіа од рана бога Кторы створзы^л небо у зїемі» (*Псалом 120*); «Блажени яже избра и прїятъ ихъ» (*Псалом 64*). Рефлексією на послання ап. Павла до римлян вважаємо запис: «Бога Бо^ися царя почита^и и всякоя Власти Не^иризд^р Помощь Моя» (*Римлян, 13*); з *Євангелія* походить наступна цитата: «Блгослове^и Гряды^и воима гдне» (*Матфей, 23: 38*). У книзі також є молитовне звернення до Богородиці, взяте з текстів акафісту: «Приди Дво Напомощь Мно». На форзаці нижньої дошки оправи зафіксовано графічний рисунок чоловічої півфігурної постаті та птиць. Підкресленням вагомості досліджуваного кодексу в свідомості його користувачів вважаємо запис на нижньому березі арк. 1–3: «Сїя Книга рекома^я, уста^и, которїй Приналежи^т Служити По^икля^твою Сты^х оць, триста, и осмъ надеся^т», і логічним завершенням цього записові, на нашу думку, є фрагмент тексту, виявлений на форзаці верхньої дошки оправи: «Поученїе Сты^х АпСтоль І Сты^х БгоноСны^х оць». На зовнішньому березі арк. 804, коричневим атраментом, вміщено запис відомого львівського дослідника і головного митрополичого бібліотекаря о. Антіна Петрушевича: «1610 напечатано въ Москвѣ А. Петрушевичѣ». На форзацах є й записи із вправ з каліграфії, виконані коричневим атраментом і кіновар'ю, – очевидно монах, читаючи книгу, на вільних аркушах практикувався в письмі.

Про часте користування книгою свідчать пошкодження механічного характеру, зокрема розриви на краях аркушів, плями від крапель воску та забруднені жиром кутики аркушів книжкового блоку.

Підсумовуючи викладене, можемо сказати, що на українських теренах списки *Єрусалимського Уставу* масово поширюються з початку XVI ст. Одним із таких списків був *Крехівський Устав*, переписаний у першій третині XVII ст. Припускаємо, що переписувач міг бути як працівником братського видавництва, кимось з працівників друкарні, так і бути знайомим із братчиками, які, в свою чергу, могли надати дозвіл прикрасити рукописну книгу своїми дереворитними відбитками заставок; але й можливо, що книгу переписав монах Крехівського монастиря. Доведених відомостей про особу переписувача, точний час і місце створення книги на сьогодні не маємо. Кодекс переписаний із першого кириличного друкованого *Уставу*, виданого в Москві Онисимом Радишевським 1610 р. За обсягом рукопис складається з 807 арк. Книга прикрашена ілюстраціями, заставками, кінцівками, оформленням ініціалів та заголовків. *Устав* складається з основних розділів та додаткових, які доповнюють основну частину і слугували допоміжним матеріалом для церковнослужителів при звершенні вечірні, повечір'я, утрени, часів, літургії, читань із Псалтиря, Євангелія, Апостола та ін. Книга має первинну оправу, яку можна датувати першою половиною XVII ст., тобто часом, коли був переписаний сам рукопис. Наявність чималої кількості покрайніх записів і значне забруднення кутиків паперу книжкового блоку свідчать про інтенсивне користування кодексом.

У запропонованому дослідженні ми не ставили за мету здійснення текстологічного аналізу пам'ятки, основна увага була звернена саме на її зовнішнє описування. Сподіваємося, у наступних студіях наявність даного кодикологічного опису дозволить вже більше уваги приділити саме змістові кодексу, наповненню рубрик, змінам чи доповненням норм і приписів стосовно тих чи інших богослужінь літургічного року.

Список використаних джерел

1. Полный церковно-славянский словарь / Григорий Дьяченко, свящ. – Репр. воспроизведение изд. 1900 г. – Москва, 1993. – XXXVIII, 1120 с.
2. Сус І. Єрусалимські церковні устави / Ірина Сус // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матер. міжнар. наук.-практ. конф. 20–21 верес. 1996 р. – Львів, 1999. – С. 319–326.
3. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 539; ф. 684, оп. 1, спр. 2042; спр. 2043; спр. 2044; спр. 2045; спр. 2029.

4. Мицько І. З. Ідеологічна боротьба на Україні в XVII ст. і формування та склад бібліотек / І. З. Мицько // Бібліографічна інформація і сучасність : зб. наук. пр. – К., 1981. – С. 104–111.

5. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 3, № 78, 1718 од. зб.

6. Каманін І. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651) / О. Вітвіцька, І. Каманін. – К., 1923. – 30, 144 с.

7. Водяные знаки рукописей России XVII в.: по материалам Отдела рукописей ГИМ / сост. Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. – М., 1980. – 172, [1] с.

References

1. Diachenko, G. (1993). *Polnyi tserkovno-slavianskii slovar* [Complete Church Slavonic dictionary] (Reprinted edition, Vol. 38). [In Russian].

2. Sus, I. (1999). Yerusalymski tserkovni ustavy [Jerusalem church statutes]. In *Rukopysna ukrainika u fondakh Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka NAN Ukrainy ta problemy stvorennia informatsiinoho banku danykh* [Manuscript Ukrainian Studies in the fonds of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the NAS of Ukraine and the issues of an information data bank creation]: *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 319–326). Lviv. [In Ukrainian].

3. Fond 129, Inventory 1, Unit 539; Fond 684, Inventory 1, Unit 2042, Unit 2043, Unit 2044, Unit 2045 Unit 2029. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. [In Ukrainian].

4. Mytsko, I. Z. (1981). Ideolohichna borotba na Ukraini v XVII st. i formuvannia ta sklad bibliotek [Ideological struggle in Ukraine in the 17th century and libraries' formation and composition]. In *Bibliografichna informatsiia i suchasnist: zbirnyk naukovykh prats* [Bibliographic information and modernity: collection of scientific works], pp. 104–111. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Fond 3, Unit 78. V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of the NAS of Ukraine, Department of Manuscripts. [In Ukrainian].

6. Kamanin, I., Vitvitska, O. (1923). *Vodiani znaky na papery ukrainskykh dokumentiv XVI i XVII vv. (1566–1651)* [Watermarks on the paper of Ukrainian documents of the 16th and 17th centuries (1566–1651)]. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Dianova, T. V., Kostiukhina, L. M. (1980). *Vodiane znaki rukopisei Rossii XVII v.: po materialam Otdela rukopisei GIM* [Watermarks of the manuscripts of the 17th century Russia: based on the materials of the Department of Manuscripts of Moscow State Historical Museum]. Moscow. [In Russian].

S. Voloshchenko

Krekhiv Statute of the 17th century: codicological description of the manuscript.

In the article reconstructed is the history of creation and use of hand-written *Ecclesiastical Statute* from Krekhiv (near Lviv) St. Nicolas Basilian monastery, made in the first third of the 17th century. Codicological description of the manuscript is

---

conducted; its structure, material and size are investigated. Organization of pages, type of writing, styling and content are analyzed. Moreover, the book binding is described, the notes within the manuscript are recorded and integrity of the codex is specified.

Key words: Krekhiv, Ecclesiastical Statute, codicology.

С. А. Волощенко

Креховский Устав XVII в.: кодикологическое описание памятника.

В статье реконструирована история создания и бытования рукописного *Церковного Устава*, изготовленного в первой трети XVII века, из Креховского (близ Львова) Свято-Никольского василианского мужского монастыря. Предложено кодикологическое описание памятника, в частности исследованы структура, материал и объем кодекса, проанализированы организация страниц, тип письма, художественное оформление, состав, описан переплет, поданы записи и определена сохранность рукописной книги.

Ключевые слова: Крехов, Церковный Устав, кодикология.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 021+069+930.25]:008(477)(093)

*Л. А. Дубровіна,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

БІБЛІОТЕКИ В СИСТЕМІ ІНСТИТУЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Розглянуто бібліотеки, архіви, музеї як складову соціальних інститутів, що реалізують державну політику соціальної, історичної та національної пам'яті, організують збереження джерел пам'яті, проводять наукову експертизу, ідентифікацію, вивчають походження документів, музейних експонатів та колекцій, історію документальної спадщини. Визначено їхні основні функції. Констатовано, що діяльність цих установ забезпечує об'єктивною інформацією державних діячів, освітян, учених, культурних діячів, сприяє протидії тенденційному тлумаченню історичного процесу, маніпулюванню змістом історичних фактів та соціокультурних чинників.

Ключові слова: бібліотеки, архіви, музеї, національна пам'ять України, джерельна культурна спадщина, установи національної пам'яті.

Від найдавніших часів бібліотеки виконували важливу соціокультурну роль у збереженні та поширенні знання людства в найкращих його зразках. Бібліотеки давніх цивілізацій, античності, давнього Сходу та середньовічної культури базувалися на рукописній традиції – як правило, вони виконували й функції скрипторіїв, виникали приватні бібліотеки правителів та аристократів, бібліотеки придворні, монастирські, де зберігалися та переписувалися книги, зрідка централізовані та дуже великі бібліотеки. На жаль, як соціальні інститути пам'яті бібліотеки завжди були під ударом цивілізаційних, політичних, релігійних та інших соціальних змін, і сьогодні нам доступна лише незначна частина цього історико-культурного спадку людства.

Інституалізація бібліотек як окремих установ пам'яті закріплюється лише в період Відродження, що пов'язано не тільки з початком друкування та бурхливим зростанням книжної продукції, але й з виникненням національних держав, коли постають державні та національні бібліотеки з чітко артикульованою соціальною роллю – її основний зміст полягає в необхідності об'єднання держави як політичного утворення на засадах формування інформаційного простору, що забезпечує її незалежне існування. Тому збирання, зберігання та поширення знання для потреб управління державою, для розвитку науки, освіти, культури, економіки, внутрішньої та зовнішньої політики країни є важливим. Національна свідомість як об'єднуючий фактор, що базується на ідейній платформі спільної історичної пам'яті громадян держави та її постійного інформаційного та культурного супроводу, відіграла в цьому процесі важливу роль. Ця роль поступово підсилювалася в Новий та Новітній часи, коли бібліотеки проходили процес спеціалізації, доступності і демократизації, а також перетворювалися на інструменти соціального-політичного впливу в різних політичних системах [1].

На думку культуролога М. Найдорфа, який узагальнює думку багатьох дослідників історії бібліотек як культурних установ, соціокультурні інститути формуються і функціонують заради втілення суспільно цінних «ідей» – пануючих у даному суспільстві уявлень про правильний світоустрій і становище людини в ньому. Бібліотеки серед національних інститутів є сховищами суспільно значущих текстів, які в різні часи характеризували різний зміст. Століттями бібліотека була й інститутом священної пам'яті, й інститутом влади, інститутом освіти, інститутом приватного життя, інститутом науки. Найдорф вважає, що спеціалізація бібліотек не порушила цієї функції, хоча періоди стабільної відтворюваності бібліотечних структур певного типу перемежуються з періодами втрати цих інститутів і винаходів нових, що відповідають новим функціям, які визначаються новими сформованими соціокультурними ситуаціями. Дослідник висловлює думку, що криза бібліотеки як соціокультурного інституту слугує явною ознакою зміни цивілізаційного типу культур, що вивчення структури і функцій соціокультурних інститутів може стати інструментом вивчення культур і цивілізацій, у рамках яких ці інститути виникали [2].

Природно, що такі фундаментальні зміни характеризують цілі історичні епохи, які супроводжувалися й знищенням знань попередніх культур, багато з тих «текстів», зокрема, рукописного періоду людства, вже назавжди втрачені для суспільства, лише незначна їх частка представлена пізнішими списками текстів або артефактами як залишками культур. Тому такого великого значення набувають історико-культурні фонди

бібліотек, архівів, музеїв, що репрезентують минуле своєю документальною спадщиною і є спільним інформаційним простором історії культур, у тому числі й національних. Але на багатофункціональні соціальні інститути пам'яті бібліотеки разом з архівами та музеями перетворюються лише в період становлення національних держав.

В усіх розвинутих країнах світу вони утворилися як система спеціально уповноважених установ, покликаних збирати, організовувати, зберігати та надавати в суспільне користування багатоаспектні джерела як носії соціальної інформації, історичної та національної пам'яті, що акумулюють історичний досвід нації і є своєрідним історичним депозитарієм держави в реалізації її національних функцій, а також активним комунікаційним засобом увіковічення та трансляції культурних цінностей цивілізацій з покоління в покоління – посередником між минулим, сучасним і майбутнім. Сьогодні їх називають «скарбницями пам'яті нації», «сховищами пам'яті», «суспільними інститутами пам'яті», «будинками пам'яті» (Ж.-П. Валло), «місцями пам'яті» (П. Нора) [3] тощо.

На перших стадіях розвитку архіви, бібліотеки та музеї (далі АБМ) нерідко існували в інтегрованій формі, були синкретичними за складом архівних та рукописних документів, книжних та інших видань, музейних об'єктів. Разом з тим, відділення бібліотек у XVI–XVIII ст. від музейонів та архівів і скрипторіїв, пов'язане з книгодрукуванням та необхідністю нової систематизації та каталогізації книг, ознаменувало й новий період їхнього існування, коли відділення та спеціалізація бібліотек стали потребами розвитку держав нового часу і заклали передумови для виникнення публічних бібліотек, що добре узагальнено істориком бібліотек В. Ф. Володіним [4]. З іншого боку, хоча від самого початку бібліотеки виконували функцію пам'яті, носієм якої були власне об'єкти зберігання – фонди, у період Відродження в різних країнах усвідомлюється значення історії людства, цінності та спадкоємності як загальнолюдської культури, так і національних культур як об'єднуючих факторів національних держав, а відповідно й важливість та цінність давніх книг та рукописів як культурної спадщини, що формує колективну свідомість громадян через освіту та культурну діяльність.

З розвитком АБМ ця функція швидко розвивалася, у суспільстві (спочатку в окремих громадян, а далі – в системі влади) виникає розуміння цінності культурної спадщини, суспільна потреба в її накопиченні та використанні, починається захоплення колекціонуванням та збиранням старовини. Це тим більше усвідомлювалося людством, що вся світова історія бібліотек та книжної культури починаючи від давніх цивілізацій супроводжувалася знищенням книг як за недбалістю, низьким культурним рівнем, так і з релігійних та політичних причин [5].

Сьогодні дбайливе ставлення до культурної спадщини є показником розвитку держави та суспільної моралі.

Складний історичний шлях України, що зберігає пам'ять про багато історичних спроб створити власну державу, а також тяглість та спадкоємність свідомості як сукупності ідей, що передавалися з кожним поколінням і створили тверду основу національної культури, відображений в історико-культурній спадщині.

Архіви, бібліотеки та музеї визнані інститутами національної пам'яті (далі ІНП), одночасно архіви, на думку деяких учених, є також інструментом влади, що прагне до пам'яті про неї в майбутньому (М. Хальбвакс, Я. Ассман). Останнім часом проблема соціальних функцій ІНП набула значної актуалізації на тлі посилення міждисциплінарних та інтеграційних тенденцій серед установ документально-комунікаційного циклу в зарубіжних дослідженнях функцій АБМ (Б. Дельмас, Р. Джімерсон, Е. Кетелаар, Р. Кокс, Т. Кук, Б. Крейг та ін.) [6].

Однак сприймання суспільством АБМ як пасивних інститутів пам'яті, як вважають інші дослідники, є неадекватним применшенням їхньої соціальної ролі як інститутів соціокультурної адаптації, інструмента наукового пізнання та інтерпретації культурних цінностей минулих епох у сучасність з метою суспільного самопізнання й самовизначення нації (українські вчені – Г. Боряк, Л. Дубровіна, І. Матяш, А. Кан, А. Киридон; російські – В. Афіані, В. Козлов, Т. Хорхордіна та ін.). В умовах нової історичної епохи глобального інформаційного простору змінюються й соціальні функції бібліотек: від сховищ знань вони трансформуються в активних учасників інформаційного простору та значно розширюють свої функції впливу на розвиток держави та національну свідомість за рахунок нових соціальних комунікаційних технологій, які надають бібліотекам нові можливості у відкритому світі.

Національна пам'ять України (далі НП) є складною категорією, вона формується з багатьох компонентів, що постійно розвиваються, тому цей феномен вивчається з використанням різних наукових підходів (історичного, правового, філософського, соціологічного, політологічного, мистецтвознавчого тощо) і має як матеріальну, так і нематеріальну, духовну константу, пов'язану з пам'яттю про минуле українського етносу, базові духовні цінності, а також з її співіснуванням з іншими народами та націями, формуванням сучасної української нації в умовах розвитку самостійної держави та існуванням глобального інформаційного простору [7].

На думку сучасних учених, національна пам'ять відрізняється від історичної та соціальної як пам'ять про минуле українського етносу, української нації [8], існує «як феномен національної свідомості і ключовий

критерій самоідентифікації нації, як основний компонент її культурно-духовної сфери, як спосіб успадкування, збереження і трансляції уявлень, знань, ціннісних оцінок визначальних для неї подій, явищ, процесів і подій минулого, розглядає її в різних виявах як суспільний (загальнонаціональний), колективний, корпоративний та індивідуальний досвід самозбереження і розвитку» [9].

Великого значення набуває опрацювання концептуальних засад політики національної пам'яті, створення її моделі, виходячи з того, що ця політика виступає важливою складовою гуманітарної політики держави і становить сукупність унормованих в концептуальному й правовому відношенні принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів з використанням (урахуванням) інформації про історичне минуле в процесах національно-державного будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації [10].

Як сукупність спільних матеріальних і духовних цінностей нації джерела національної пам'яті репрезентують, передусім, такі підсистеми духовної сфери суспільства, як культура, наука, освіта, релігія, мораль, ідеологія, мистецтво. Тим самим вони формують об'єктивний джерельний фундамент історико-культурного простору держави та національної самоідентифікації народу, забезпечують вивчення національної пам'яті та її спадкоємність у розвитку духовної культури: ідей, теорій, загальної культури і національної свідомості, внутрішнього духовного світу людини, а також залучають громадян до розуміння місця національної культури в світовій культурній спадщині.

Зберігаючи джерела економічного та суспільно-політичного розвитку суспільства в історичному минулому та сьогоденні, ІНП забезпечують розуміння їхньої спадкоємності як соціального досвіду нації в усіх його позитивних та негативних проявах та національно-державній специфіці, сприяють реалізації політики створення суспільно-політичної складової нації та її консолідації на об'єктивних засадах, формуванню органами державної влади та громадськими організаціями комплексу заходів з метою вироблення політики НП через систему освіти, науки, культури, економічної та політичної діяльності, засобів масової інформації.

Джерела національної пам'яті, рухомі та нерухомі пам'ятки, що зберігаються в ІНП, відрізняються один від одного формою, змістом і способом пізнання свого об'єкта, часом виникнення, засобами та можливостями емоційно-психологічного впливу на моральні норми і базисні цінності суспільства, формування національної ідентичності, індивідуальної, колективної та історичної свідомості. Однак лише в сукупності вони створюють єдиний комплекс історичних та культурних джерел НП, важливу скла-

дову інформаційного простору НП, серед них документальна спадщина має фундаментальне значення [11].

Це, зокрема, важливо в зв'язку з тим, що внаслідок тривалого бездержавного існування України, наявності суттєвих регіональних, соціокультурних, етноконфесійних відмінностей, соціального та партійно-політичного розшарування суспільства, негативних зовнішніх інформаційних впливів НП українського народу потребує спеціальної розробки концептуальної моделі НП та її розуміння як цілеспрямованого й безперервного процесу передачі сталих духовних цінностей, що надають відчуття історичної єдності поколінь, з урахуванням складних умов існування держави. Розробка таких моделей та політики держави в цій сфері має спиратися на джерела, зібрані АБМ, як на консолідовану національну спадщину історико-культурних і духовних цінностей.

Джерельною базою НП є фонди АБМ, що відіграють основну роль у національно-меморіальній функції збереження, вивчення та популяризації об'єктів НП. Фонди цих установ, незалежно від видового складу та змісту, визнані в світовій практиці культурними цінностями, що після проведення спеціальної наукової експертизи підлягають державному обліку та охороняються державою як історична та культурна спадщина, національні пам'ятки, які відображають багатовіковий шлях народу та держави, увіковічують пам'ять про «живу історію суспільства» та його представників, забезпечують спадкоємність національних традицій, соціально-політичних та культурних пріоритетів [12]. Загальна кількість фондів АБМ, поставлених на державний облік, на сьогодні, за приблизними підрахунками, нараховує понад 200 млн. одиниць зберігання, де репрезентовані документи та музейні предмети, що свідчать про історичний та духовний розвиток України і народів, що мешкали на її території.

У теоретичному аспекті з фондами АБМ тісно пов'язано поняття національної культурної спадщини та її ролі у вихованні національної свідомості, що широко обговорювалося в наукових колах (в тому числі і на міжнародному рівні), однак практика вимагала конкретизації поняття та загального визначення складу культурних цінностей. Актуалізація цього питання в міжнародному масштабі виникла після Другої світової війни, яка зруйнувала усталену систему національної культурної спадщини передусім в Європі, супроводжувалася грабінницькою політикою, фатальними втратами та переміщеннями культурних цінностей АБМ, що мало негативні наслідки й для інституту НП.

Основна роль у цьому процесі належить ЮНЕСКО та відповідним організаціям у галузі архівної, бібліотечної та музейної справи, що консолідувалися під егідою ЮНЕСКО та брали безпосередню участь у

створенні всіх її основоположних документів – Міжнародна рада архівів (МРА – International Council of Archives, ICA), Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА – International Federation of Library Associations and Institutions, IFLA); Міжнародна рада музеїв (МРМ – International Council of Museums, ICOM).

Визначення поняття та складу культурних цінностей спираються на заявлені нормативні положення, прийняті низкою конференцій, організованих ЮНЕСКО, зокрема найважливішими є: Конвенція ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954); Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970); Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972), Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003) тощо.

Україна приєдналася до цих міжнародних актів та підкріпила їх низкою національних законів і підзаконних актів, що регулюють сферу культури, науки, освіти. Визначення та класифікація культурних цінностей подана в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», підписаному 21 вересня 1999 р., що спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України в сфері культури [13]. Він чітко ув'язаний з фондами АБМ, що перебувають як у державній, так і в корпоративній або приватній власності і складають джерельну основу НП.

У цьому Законі відзначається, що культурними цінностями є об'єкти матеріальної та духовної культури, які мають «художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України», а саме:

оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;

складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти;

різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;

рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;

рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;

зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології;

родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів;

колекція культурних цінностей – однорідні або підібрані за певними ознаками різноманітні предмети, які, незалежно від культурної цінності кожного з них, зібрані разом становлять художню, історичну, етнографічну чи наукову цінність. Хоча ці визначення не є досконалими, вони окреслюють зміст поняття культурних цінностей.

У 2003 р. Україна приєдналася до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003) [14], де розкривається термін «нематеріальна культурна спадщина»: ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й, у деяких випадках, окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Це спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує в них почуття самобутності й спадкоємності. Вона проявляється в усних традиціях та формах вираження, зокрема в мові, виконавському мистецтві, звичаях, обрядах, святкуваннях, знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту, в традиційних ремеслах.

Охорона нематеріальної культури означає сукупність заходів, спрямованих на забезпечення її життєздатності, це, зокрема, її ідентифікація, документування, дослідження, збереження, захист, популяризація, підвищення її ролі, передача шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини.

Разом з тим, матеріальна та нематеріальна спадщини нерозривно пов'язані одна з одною, і виробництво культурних цінностей (і тих, і інших) є проявом індивідуальної діяльності творчого духу. Зміст цього духу є завжди унікальним, і його матеріальні прояви мають складати виняткову

цінність. Тому в вузькому розумінні джерел НП АБМ зберігають не лише загальні масиви джерел соціальної пам'яті, але й їхню найціннішу частину, що має виняткову цінність і відноситься до категорії історико-культурних пам'яток, становлячи собою найкращі зразки етнонаціональної культурної спадщини, артефакти, що повинні бути предметами особливої уваги держави, особливими об'єктами національної пам'яті. Вони мають не лише репрезентативне, але й унікальне значення для ідентифікації кожного етносу і кожної нації. Ці об'єкти національного культурного надбання мають бути занесеними до Державного реєстру національного культурного надбання України (ДРНКН), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 [15], з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину. Значення ДРНКН було закріплене Законом про бібліотеки та бібліотечну справу, де вказано, що цінні, рідкісні документи та колекції мають включатися до Державного реєстру національного культурного надбання, тоді як архівні видання, зібрані в бібліотеках, – до складу Національного архівного фонду України, підлягаючи дії Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи». У Положенні про ДРНКН вони значилися досить детально як: *пам'ятки історії* – будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів; *пам'ятки археології* – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавніх місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку; *пам'ятки містобудування і архітектури* – унікальні ансамблі і комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури і живопису, декоративно-ужиткового і садово-паркового мистецтва, природні ландшафти; *пам'ятки мистецтва* – визначні твори монументального, образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва; *документальні пам'ятки* – унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання. До ДРНКН можуть бути занесені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду на історію, культуру, етнологію чи науку. Тим самим у ДРНКН було дано визначення видів пам'яток як національного культурного надбання.

Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів національного культурного надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та культури, законами та положеннями про музейний, бібліотечний і архівний фонд України, а також інструкціями відповідних центральних органів державної виконавчої влади, які є обов'язковими для всіх закладів, підприємств і організацій, а також громадян, у власності яких знаходяться об'єкти національного культурного надбання. Важливу регуляторну функцію виконує Закон України «Про культуру», що містить правові засади діяльності в сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них (підписано Президентом України 14 грудня 2010 року № 2778-VI) [16]. Відповідно до Закону, національне культурне надбання є сукупністю унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України (п. 14).

Окреме значення мають об'єкти НП, що включені до «Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання», куди відносяться колекції науково-технічної та культурної спадщини як унікальні об'єкти, що не піддаються відтворенню і втрата або руйнування яких матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства: унікальні об'єкти музейних, архівних фондів, колекції, особливо цінні та рідкісні видання, інші пам'ятки історії та культури; інформаційні фонди; дослідні установки та обладнання; природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, інші природні території та об'єкти і штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, що потребують підтримки, не передбаченої Законом України «Про природно-заповідний фонд України»; полігони та інші унікальні наукові об'єкти (Постанова Кабінету Міністрів від 18 лютого 1997 р. № 174).

Забезпечення збереженості фондів є важливим аспектом діяльності АБМ та підтримується державою, яка затверджувала спеціальні програми (зокрема програму в галузі збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр., затверджену Кабінетом Міністрів України 15 вересня 1999 р., № 1716), де передбачалися проведення державного обліку документів, які є національним культурним надбанням; консервація і репрографія бібліотечних та архівних фондів, зокрема аналіз їхнього фізичного стану, проведення низки досліджень; охорона бібліотечних та архівних фондів; кадрове та технічне забезпечення. Планувалося зміцнення матеріально-технічної бази АБМ, проведення реставраційно-консерваційних заходів

щодо фізичного збереження, створення центрів, які б забезпечували проведення широкого кола таких робіт, здійснення сканування та оцифрування документів [17]. У програмі було звернуто увагу на необхідність координації роботи установ і організацій (бібліотек, архівів) у справі обліку, консервації, репрографії фондів, координації в справі фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів для забезпечення довготривалого збереження документів та їхнього використання; залучення наукового потенціалу для розроблення та впровадження новітніх технологій консервації та репрографії; створення системи єдиного загальнодержавного обліку документальних пам'яток національного культурного надбання, зокрема рукописів, рідкісних і цінних видань. Для реалізації цих завдань планувалося створення міжвідомчих центрів консервації та репрографії при Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Національній парламентській бібліотеці, Львівській науковій (нині національній) бібліотеці ім. В. Стефаніка, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка, Одеській державній (нині національній) науковій бібліотеці ім. О. Горького, а також галузевих і регіональних служб репрографії та ремонтно-палітурних робіт при обласних універсальних наукових та відомчих бібліотеках; функціонування системи підготовки і перепідготовки кваліфікованих спеціалістів – хранителів і реставраторів – для забезпечення безпеки фондів бібліотек.

У зв'язку з розробкою методичних засад ДРНКН НПБ України на допомогу бібліотекам Міністерство культури розробило «Інструкцію про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання», що була затверджена на рівні Міністерства культури і мистецтв та зареєстрована в Міністерстві юстиції України. НПБ також здійснила закупівлю програмного забезпечення «Ірбіс» і 12 комплектів технічного обладнання для бібліотек та архівів загальнодержавного значення задля початку ДРНКН. З огляду на колосальні завдання, що постали перед бібліотеками і архівами, таку діяльність можна вважати лише початком великої роботи в цьому напрямі. Так само й «Інструкція про порядок відбору» за своїм змістом не завжди виконувала свої функції в зв'язку з тим, що вона давала лише загальні настанови. В ній не було враховано необхідності професійного атрибутового наукового опису рукописних книг та стародруків, що є необхідним для конкретної попримірникової реєстрації в ДРНКН; не було здійснене ґрунтовне обговорення в бібліотеках, що зберігають, науково опрацьовують та обліковують основну частину бібліотечної культурної спадщини. Йдеться про основні національні наукові бібліотеки Національної академії наук України, де зберігається лівова частка цієї спад-

щини. На жаль, не набуло розвитку й юридичне та науково-організаційне створення ДРНКН, сьогодні він залишається на рівні підготовки інформації в бібліотеках та частково – в якості копій цього ресурсу – зберігається у НПБ України. У 2002 р. працівники ДПБ України підготували для учасників проекту рекомендації – «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання». Нині ці документи також значною мірою застаріли.

Аналіз виконання робіт бібліотеками України в 2000–2005 рр., проведений бібліотечними фахівцями, показав, що робота над Державним реєстром тільки розпочалася. Основні труднощі полягають у відсутності подальшого фінансування робіт зі створення ДРНКН (з державного бюджету профінансовано лише 27% запланованих коштів); відсутності або застарілості технічного та програмного забезпечення деяких обласних універсальних наукових бібліотек системи МКІТ України, а також головних бібліотечних установ-учасниць проекту різних типів і форм власності; у невідповідності програмного забезпечення ІРБІС-32 вимогам до опису стародруків та рукописних книг; у відсутності в штаті бібліотек програмістів для забезпечення роботи системи ІРБІС та висококваліфікованих книгознавців, які спроможні швидко і на сучасному науковому рівні вирішувати питання, що виникають під час виконання всього комплексу робіт (відбір, атрибуція, науковий опис, експертна оцінка документів тощо); відсутність окремих штатних одиниць для виконання робіт зі створення Державного реєстру в бібліотеках зі значними масивами відповідних документів; нестача в багатьох бібліотеках-учасницях проекту довідкової літератури – друкованих каталогів, довідників, енциклопедій та інших посібників [18].

Низка наукових бібліотек почала науковий опис колекцій рукописних книг, стародруків та цінних видань, створення бази даних на різні види книжкових пам'яток за власною ініціативою, зокрема, НБУВ та ЛННБ ім. В. Стефаника, започаткована розробка питань наукової паспортизації цінних бібліотечних колекцій та зібрань, їхнє наукове описування як окремих об'єктів ДРНКН.

Не можна не відзначити, що сьогодні затримка з підготовки такого стратегічно важливого ресурсу, що дозволяє гідно представити національну спадщину бібліотек, архівів та музеїв світовому співтовариству та активно включитися в процес формування національної свідомості в умовах агресивно нав'язуваної інформаційної кампанії викривлення та приниження історичного внеску України та її представників у світовий історико-культурний процес, є незворотною помилкою держави, що прагне до приєднання до світових культурних цінностей.

Водночас, ця Програма дозволила звернути увагу на проблему історико-культурних фондів та їхнє значення в долі держави, уявити її масштаб та напрями діяльності не лише в аспекті збереженості, а й в аспектах наукового опису та кваліфікованої державної реєстрації, дозволила науковим бібліотекам розгорнути науковий опис унікальних бібліотечних фондів та звернути увагу на колекції як окремий вид національної культурної спадщини [19].

Важливим для збереженості документів та колекцій, що підлягають внесенню до ДРНКН, а також для захисту інформації стосовно унікальних джерел НП законодавство передбачає створення страхового фонду копій особливо цінних та унікальних документів, що зберігаються в ІНП та приватних колекціях, створюються їхні страхові копії в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв.

Однак формування цього фонду копій відбувалося в бібліотеках і архівах досить повільно в зв'язку із суто технологічними та матеріальними аспектами справи, від чого залежала пропускна здатність обладнання та кадрових ресурсів. Особливістю цього перехідного часу є те, що в ці роки почався «бум» інформаційних технологій у світі, які стрімко розвивалися в бік створення цифрового ресурсу як альтернативи традиційному страховому копіюванню та організації вільного доступу користувачам до цифрового ресурсу документальної спадщини. Катастрофічна недостатність фінансування та науково-організаційної підтримки програми збереженості, на жаль, не сприяла повноцінній реалізації цієї програми в Україні у вказані терміни, а також гальмувала розвиток цього процесу й надалі. У кожній бібліотеці сьогодні справа копіювання страхового фонду визначається реальною спроможністю кожної бібліотеки.

Комплектування фондів архівів та музеїв здійснюється на засадах експертизи цінності документів і пам'яті, має велике значення для розвитку меморіальної функції і відбувається в усіх ІНП, вона спрямована на науково обґрунтований відбір найбільш репрезентативних та цінних в історичному та національно-культурному аспектах джерел інформації. Особливого значення експертиза цінності набуває в архівах та музеях, що пов'язано з об'єктом збирання – унікальністю документів та пам'яток і передачею на довічне зберігання. Проведення експертизи виконують професійні вчені, офіційно визнані авторитетними фахівцями. Постанова КМ від 8 серпня 2007 р. № 1004 «Про проведення експертизи цінності документів» передбачає всебічне вивчення документів з метою внесення їх до НАФ або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів зазначеного Фонду, віднесення їх до унікальних тощо.

Експертиза цінності документів проводиться за такими принципами як об'єктивність (проведення оцінки документів на основі неупередженого підходу), історизм (урахування особливості часу і місця створення документів, загальноісторичного контексту), всебічність і комплексність (вивчення відповідних документів з урахуванням їхнього місця в комплексі інших документів). Критеріями відбору є: походження – функціонально-цільове призначення юридичної особи (фондоутворювача); значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства; час і місце створення документа; зміст – значимість та повторюваність інформації, що міститься в документі (унікальність і типовість); вид документа, оригінальність; зовнішні ознаки – форма фіксації та передачі змісту, засвідчення і особливості оформлення документа, стан його збереженості. Ці критерії поширюються на всі об'єкти національної культурної спадщини, що гарантує вірогідність їх відбору на довічне зберігання.

Разом з тим, сучасний стан поповнення ДРНКН та страхового копіювання не відповідає потребам українського суспільства, що в значній мірі залежить від фінансування цієї діяльності, необхідності укріплення його правового статусу, науково-організаційного та інформаційного забезпечення. Перші опрацьовані методичні рекомендації щодо заповнення швидко застаріли, передусім «Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання», «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання». Тому додатково були напрацьовані «Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних» (2008 р.), «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису» (2007 р.) [20], а також «Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (2001 р.). Оскільки в ДРНКН об'єднувалася інформація про рукописні, стародруковані книги, рідкісні та цінні видання, де б вони не зберігалися, додаткового опрацювання потребує питання внутрішньої структури ДРНКН: у розділі реєстру «Книжкові пам'ятки України» описуються рукописні книги, стародруки та рідкісні видання; документи НАФ, незалежно від місця зберігання, приміщуються в розділ «Документальні пам'ятки України»; музейні пам'ятки (предмети), незалежно від місця зберігання, – в розділ «Музейні пам'ятки», відібрані й структуровані за різними категоріями.

Як установи НП, що склалися історично, АБМ мають як спільне, так і специфічне в профілях комплектування та складі історичних джерел і культурних цінностей, в обліку об'єктів пам'яті, хоча ця специфіка не є

абсолютно детермінованою. Це обумовлено переважно видовою специфікою джерел НП, формами обліку, зберігання та функціональним призначенням, історичним досвідом збирацької діяльності тощо. Специфіка комплектування пов'язана з різними аспектами джерельних комплексів пам'яті: документами або музейними артефактами, що створювалися історично в АБМ, або внаслідок свідомого прагнення цих установ до збереження власної ідентичності та загальнолюдських цінностей [21].

Звернення до джерел пам'яті є хоча й не єдиною, але необхідною умовою формування національної ідеї сучасної України, захисту базових культурних цінностей, що стабілізують українське суспільство, об'єднують та підтримують духовні сили народу. Це особливо важливо в широкому розумінні ІНП як установ збереження, організації та використання джерел НП, які є органічною часткою не лише матеріальної, але й духовної сфери суспільства та відіграють важливу соціокомунікаційну роль в її всебічному розвитку, визначенні ціннісно-нормативної системи суспільства, її стабільного емоційно-психологічного стану, морального та інтелектуального потенціалу.

Бібліотеки, архіви, музеї як складова соціальних інститутів реалізують державну політику соціальної, історичної та національної пам'яті, організують збереження джерел пам'яті, проводять наукову атрибуцію, ідентифікацію, вивчають походження документів, музейних експонатів та колекцій, історію документальної спадщини, беруть участь у поширенні об'єктивної інформації та науково-обґрунтованих знань про минуле та сучасне інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам'яті, сприяють забезпеченню інформаційної безпеки держави, її інтеграції в світовий гуманітарний простір. Діяльність цих установ забезпечує об'єктивною інформацією державних діячів, освітян, учених, культурних діячів, сприяє протидії тенденційному тлумаченню історичного процесу, деформації пам'яттєвих смислів минулого та сучасного, маніпулюванню змістом історичних фактів та соціокультурних чинників.

Список використаних джерел

1. Володин Б. Ф. Всемирная история библиотек / Б. Ф. Володин. – 2-е изд., доп. – СПб. : Профессия, 2004. – С. 129–136.
2. Найдорф М. И. Исторически пульсирующая библиотека : культурные революции и социокультурный институт. [Электронный ресурс] / Марк Найдорф. – Режим доступа: <http://www.countries.ru/library.htm>
3. Киридон А. Місця пам'яті // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / А. Киридон. – К., 2013. – С. 223–225; Матяш І. Б. Установи пам'яті:

- поняття, місія, тенденції / І. Б. Матяш // Національна пам'ять : соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 4.
4. Володин Б.Ф. Всемирная история библиотек / Б. Ф. Володин. – СПб, 2004.
5. Поластрон Л. Книги в огне / Люсьен Поластрон. – Пер. с фр. – М. : Текст, 2007.
6. Матяш І. Б. Архіви как установи памяти / І. Б. Матяш // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів. – К., 2013. – С. 21–23.
7. Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К., 2013.
8. Солдатенко В. Ф. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / В. Ф. Солдатенко // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – К., 2011. – С. 139–140; Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012; Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.
9. Калакура Я. С. Национальная память : историографический контекст [Электронный ресурс] / Я. С. Калакура. – Режим доступа: <http://www.stationline.org.ua/histori/107/20150-nacionalna-pam-yat-istoriografichnij-kontekst.html>
10. Веденеев Д. В. Наукове забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні : до питання про визначення принципів, змісту і механізму реалізації / Д. В. Веденеев // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1.
11. Дубровіна Л. А. Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав / Л. А. Дубровіна // Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. – К., 2012. – С. 136–170.
12. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 р. // Відомості ВР України. – 2000. – № 39. – Ст. 332.
13. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 р., № 1068-XIV // Відомості ВР України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.
14. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.), ратифікована ВР України : Відомості ВР України №132-VI від 06.03.2008 р.: Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» // Відомості ВР України. – 2008. – № 16. – Ст. 153.
15. Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466.16. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI // Відомості ВР. – 2011. – № 24. – Ст. 168.
17. Про затвердження Програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1716 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 38. – С. 35.
18. Савіна З. І. Сучасний стан та напрями роботи зі збереження документних ресурсів України / З. І. Савіна // Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України: нова політика і нові технології : матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конф. 20–22 листоп. 2006 р. – Харків, 2007. – С. 12–20.

19. Так, почалася розробка питань наукової паспортизації цінних бібліотечних колекцій та зібрань, їхнє наукове описування як окремих об'єктів ДРНКН.

20. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису / Нац. акад. наук України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2007. – 134 с. – Ч. 1. Кириличні рукописні книги і стародруки : методичні рекомендації для заповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання / уклад. Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко, О. А. Іванова, Н. М. Зубкова; Ч. 2. Методичні засади опису кириличних видань для Державного реєстру книжкових пам'яток України / уклад. Г. І. Ковальчук, Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов.

21. Детальніше див.: Дубровіна Л. А. Центри збереження і розвитку інформаційного документного ресурсу національної пам'яті / Л. А. Дубровіна // Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору / кер. кол. О. С. Онищенко. – К., 2015. – С. 198–282.

References

1. Volodin, B. F. (2004). *Vsemirnaia istoriia bibliotek* [World history of libraries] (2nd rev. ed., pp. 129–136). Saint Petersburg: Professiiia. [In Russian].

2. Naidorf, M. I. *Istoricheski pulsiruiushchaia biblioteka. Kulturnye revoliutcii i sotciokulturnyi institut* [Historically pulsing library. Cultural revolutions and sociocultural institute]. Retrived from <http://www.countries.ru/library.htm>. [In Russian].

3. Kyrydon, A. (2013). Mistsia pamiati [Memorial places]. In *Natsionalna ta istorychna pamiat: slovnyk kliuchovykh terminiv* [National and historical memory: dictionary of key terms] (pp. 223–225). Kyiv. [In Ukrainian]; Matiash, I. B. (2012). Ustanovy pamiati: poniattia, misiia, tendentsii [Memorial institutions: notions, mission, tendencies]. In *Natsionalna pamiat: sotsiokulturnyi ta dukhovnyi vymiry. Natsionalna ta istorychna pamiat: zbirnyk naukovykh prats* [National memory: socio-cultural and spiritual dimensions. National and historical memory: collection of scientific works], Is. 4. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Volodin, B. F. (2004). *Vsemirnaia istoriia bibliotek* [World history of libraries] (2nd rev. ed., pp. 129–136). Saint Petersburg: Professiiia. [In Russian].

5. Polastron, L. (2007). *Knigi v ogne* [Books in fire] (trans. from French). Moscow: Tekst. [In Russian].

6. Matiash, I. B. (2013). Arkhivy kak ustanovy pamiati [Archives as memorial institutions]. In A. M. Kyrydon, et al., *Natsionalna ta istorychna pamiat: slovnyk kliuchovykh terminiv* [National and historical memory: dictionary of key terms] (pp. 21–23). Kyiv. [In Russian].

7. Kyrydon, A. M., et al. (2013). *Natsionalna ta istorychna pamiat: slovnyk kliuchovykh terminiv* [National and historical memory: dictionary of key terms]. Kyiv. [In Russian].

8. Soldatenko, V. F. (2011). Pamiat. Istorychna pamiat. Natsionalna pamiat [Memory. Historical memory. National memory]. In *Ukrainoznavstvo* [Ukrainian studies], No. 2 (39), pp. 139–140. Kyiv. [In Ukrainian]; Nahorna, L. P. (2012). *Istorychna pamiat:*

teorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [In Ukrainian]; Soldatenko, V. F. (2011). Problemy polityky natsionalnoi pamiaty ta zavdannia yii naukovooho zabezpechennia [National memory policy issues and its scientific provision tasks]. In *Derzhavotvorchi ta tsyvilizatsiini zdobutky ukrainskoho narodu. Natsionalna ta istorychna pamiat* [State-building and civilizational acquirments of Ukrainian nation], Is. 1, pp. 7–25. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Kalakura, Ia. S. Natsionalnaia pamiat: istoriograficheskii kontekst [National memory: historical context]. Retrieved from: <http://www.stationline.org.ua/histori/107/20150-natsionalna-pam-yat-istoriografichnij-kontekst.html>. [In Russian].

10. Vedeneiev, D. V. (2011). Naukove zabezpechennia formuvannia polityky natsionalnoi pamiaty v Ukraini: do pytannia pro vyznachennia pryntsyviv, zmistu i mekhanizmu realizatsii [Scientific provision for the policy formation of the national memory in Ukraine: on the issue of stating principles, content and realization mechanism]. In *Derzhavotvorchi ta tsyvilizatsiini zdobutky ukrainskoho narodu. Natsionalna ta istorychna pamiat* [State-building and civilizational acquirments of Ukrainian nation. National and historical memory], Is. 1. Kyiv. [In Ukrainian].

11. Dubrovina, L. A. (2012). Dokumentalni resursy arkhivnoi ta knyzhkovoii spadshchyny yak istorychnyi ta sotsiokulturnyi bazys rozvytku suchasnykh natsionalnykh derzhav [Documental resources of archival and book heritage as a historical and socio-cultural base for modern national states development]. In *Rozvytok resursnoi bazy vitchyznianoho informatsiinoho seredovyscha* [Resource base development of the national information environment] (pp. 136–170). [In Ukrainian].

12. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy vid 8 chervnia 2000 r. [On the defense of cultural heritage: Law of Ukraine of June 8, 2000]. (2000). In *Vidomosti VR Ukrainy* [News of the Verkhovna Rada of Ukraine], No. 39, p. 332. [In Ukrainian].

13. Pro vyvezennia, vvezennia ta povnennia kulturnykh tsinnosti: Zakon Ukrainy vid 21 veresnia 1999 r., No. 1068-XIV [On the exportation, importation and return of cultural treasures: Law of Ukraine No. 1068-XIV of September 21, 1999]. (1999). In *Vidomosti VR Ukrainy* [News of the Verkhovna Rada of Ukraine], No. 48, p. 405. [In Ukrainian].

14. Konventsiiia pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny (2003 r.), ratyfikovana VR Ukrainy: Vidomosti VR Ukrainy No. 132-VI vid 06.03.2008 r.: Zakon Ukrainy «Pro pryednannia do Konventsii YuNESKO “Pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny” [Convention on intangible cultural heritage defense (2003), ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine: News of the Verkhovna Rada of Ukraine, No. №132-VI of March 6, 2008: Law of Ukraine “On joining the UNESCO Convention “On intangible cultural heritage defense”]. (2008). In *Vidomosti VR Ukrainy* [News of the Verkhovna Rada of Ukraine], No. 16, p. 153. [In Ukrainian].

15. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnyi reiestr natsionalnoho kulturnoho nadbannia: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 serpnia 1992 r. No. 466 [On approval of the Regulation of State Register of National Cultural Heritage: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 466 of August 12, 1992] (August 12, 1992). [In Ukrainian].

16. Pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14 hrudnia 2010 roku No. 2778-VI [On culture: Law of Ukraine No. 2778-VI of December 14, 2010] (2011). *Vidomosti VR Ukrainy* [News of the Verkhovna Rada of Ukraine], No. 24, p. 468. [In Ukrainian].

17. Pro zatverdzhennia Prohramy zberezhennia biblioteknykh i arkhivnykh fondiv na 2000–2005 roky: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 veres. 1999 r. No. 1716 [On approval of the Program of librarian and archival fonds preservation for 2000–2005: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 15, 1999]. (1999). In *Ofitsiyni visnyk Ukrainy* [Official herald of Ukraine], No. 38, p. 35. [In Ukrainian].

18. Savina, Z. I. (2007). Suchasnyi stan ta napriamy roboty zi zberezhennia dokumentnykh resursiv Ukrainy [Modern state and focus areas of documental resources of Ukraine preservation]. (2007). In *Zberezhennia bibliotekno-informatsiynykh resursiv Ukrainy: nova polityka i novi tekhnologii* [Librarian and informational resources of Ukraine preservation: new policy and new technologies]: *Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, November 20–22, 2006* (pp. 12–20). Kharkiv. [In Ukrainian].

19. Tak, pochalasia rozrobka pytan naukovoï pasportyzatsii tsinnykh biblioteknykh koleksii ta zibran, yikhnie naukove opysuvannia yak okremykh obiektiv DRNKN [Start of the scientific passportization development of valuable librarian collections and gatherings, their scientific description as separate objects of State Register of National Cultural heritage].

20. *Metodychni rekomendatsii dlia Derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy. Kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky. Pryntsy py reiestratsiinoho opysu* [Guidelines for State registration of book monuments of Ukraine. Cyrillic hand-written and old printed books. Principles of registrational description]: *Pt. 1. Kyrylychni rukopysni knyhy i starodruky: metodychni rekomendatsii dlia zapovnennia bazy danykh Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia* [Cyrillic hand-written and old printed books: guidelines for filling databases of the State Register of National Cultural Heritage] (L. A. Dubrovina, L. A. Hnatenko, O. A. Ivanova, N. M. Zubkova, Comps.), *Pt. 2. Metodychni zasady opysu kyrylychnykh vydan dlia Derzhavnoho reiestru knyzhkovykh pamiatok Ukrainy* [Principles of Cyrillic editions description for the State Register of Book Monuments of Ukraine] (H. I. Kovalchuk, N. P. Bondar, R. Ye. Kyselov, Comps.). (2007). Kyiv. [In Ukrainian].

21. Dubrovina L. A. (2015). Tsentry zberezhennia i rozvytku informatsiinoho dokumentnoho resursu natsionalnoi pamiaty [Centers of preservation and development of national memory information documental resource]. In O. S. Onyshchenko, et al., *Tekhnologii rozvytku i zakhystu natsionalnoho informatsiinoho prostoru* [Technologies of national information environment development and protection (pp. 198–282)]. Kyiv. [In Ukrainian].

L. A. Dubrovina

Libraries within the system of the institutions of national memory of Ukraine and national cultural heritage.

In the article, libraries, archives and museums are explored as the constituents of social institutes realizing state policy of social, historical and national memory.

The institutes organize deposition of memory sources, conduct scientific inquiry and identification, study the origins of documents, museum exhibits and collections, the history of documental heritage. Their main functions are preservation and study of historical and cultural sources, sharing unbiased information and scientifically grounded knowledge concerning the documental cultural heritage and the sources' use in contemporary information analysis, memorial, socio-political, cultural-educational and other events, aimed at the formation and consolidation of national memory. It is believed, that through the abovementioned actions these social institutions contribute to the informational safety of a country, its integration into the world humanitarian space. The institutions activity provides governmental figures, educators, scientists and cultural figures with unbiased information, conduces countermeasures against the tendentious interpretation of historical process and the deformation of memorial senses of the past and modernity, the manipulation of historical facts and socio-cultural factors sense.

Key words: libraries, archives, museums, national memory of Ukraine, cultural heritage of sources, institutions of national memory.

Л. А. Дубровина

Библиотеки в системе институций национальной памяти Украины и национального культурного наследия.

Рассматриваются библиотеки, архивы, музеи как составляющие социальных институтов, реализующих государственную политику социальной, исторической и национальной памяти, которые организуют хранение источников памяти, проводят научную экспертизу, идентификацию, изучают происхождение документов, музейных экспонатов и коллекций, историю документального наследия. Их основными функциями являются сохранение и изучение историко-культурных источников, распространение объективной информации и научно обоснованных знаний о документальном культурном наследии, а также использование в современных информационно-аналитических, мемориальных, общественно-политических, культурно-просветительских и других мероприятиях, направленных на формирование и утверждение национальной памяти. Развивается мысль, что эти социальные институты тем самым способствуют информационной безопасности государства, его интеграции в мировое гуманитарное пространство. Деятельность этих учреждений обеспечивает объективной информацией государственных деятелей, педагогов, ученых, деятелей культуры, способствует противодействию тенденциозному толкованию исторического процесса, деформации памятных смыслов прошлого и настоящего, манипулированию содержанием исторических фактов и социокультурных факторов.

Ключевые слова: библиотеки, архивы, музеи, национальная память Украины, источниковое культурное наследие, учреждения национальной памяти.

УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ АРХІВ ЯК ДжЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КОНСУЛЬСЬКОЇ СЛУЖБИ

Проаналізовано поняття «дипломатичний архів», вказано на специфіку організації українського дипломатичного архіву, надано характеристику його складу і змісту з точки зору джерельного значення для вивчення історії дипломатичної та консульської служби. В інституційній складовій українського дипломатичного архіву виокремлено три категорії: галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України; історичний дипломатичний архів, що зберігається в спеціалізованих архівах; дипломатичний архів української еміграції, що міститься в зарубіжних архівах.

Ключові слова: дипломатичний архів, український дипломатичний архів, Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, історія української дипломатії.

Указом Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 року актуалізовано науковий інтерес до цього складного періоду української історії, з яким пов'язано формування в нашій країні дипломатичної та консульської служби як державного інституту.

Основною складовою джерельної бази дослідження інституційної історії дипломатії є дипломатичний архів. У міжнародній практиці поняття «дипломатичний архів» розуміють як «сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв» [1]. Це нормативно-правові акти, проекти та оригінали текстів міжнародних угод, дипломатичне листування, внутрішньовідомчі документи. Згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., архіви і документи закордонних представництв є «недоторканими в будь-який час незалежно від їх місця розташування» (ст. 24), так само як і офіційне дипломатичне листування, пов'язане з виконанням дипломатичним представництвом своїх функцій (п. 2, ст. 27), та документи і кореспонденція дипломатичних агентів (п. 2, ст. 30) у сфері їхньої діяльності [2].

Зберігання історичних дипломатичних архівів у «неспеціалізованому» державному архіві, що не становлять цілісного комплексу з «сучасним», є специфічною рисою українського дипломатичного архіву. Крім того, частина дипломатичного архіву відклалася в державних архівах областей України (зокрема Київської, Одеської, Харківської) в результаті перерозподілу фондів і вилучення їх із фондів ЦДАВО України. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського також зберігаються документи, які можна умовно вважати такими, що належать до дипломатичного архіву. Це документи відомих осіб, які відклалися у фондах особового походження, кримінальних справах чи фондах установ, де працювали видатні українці, які долучилися до становлення української дипломатії. Ще одна частина документів, що висвітлюють діяльність консульських установ, міститься в державних архівах чи приватних колекціях за кордоном. Цю складову дипломатичного архіву можна умовно назвати «Дипломатичний архів української еміграції».

«Сучасні» фонди українського дипломатичного архіву (створені після 1944 р.) зосереджено в Галузевому державному архіві МЗС України, який є структурним підрозділом (відділом) МЗС і функціонує в такому статусі від квітня 2004 р., успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951–1993) та Історико-архівного управління МЗС України (1993–2004).

Значна частина документів перших українських дипломатичних і консульських установ доби визвольних змагань 1917–1921 рр. після тривалої європейської одисеї повернулася в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву», переданого чехословацьким урядом до УРСР згідно з «дарчим актом» від 30 серпня 1945 р. з умовою, що він повинен зберігатися в Києві, в українському центральному архіві, як самостійний відділ, поіменований «Празький український архів», і що чеській стороні мають бути надані фотокопії тих документів, що передаються [3]. Історія передавання празьких архівів достатньо досліджена українськими і зарубіжними науковцями [4]. Ці архіви зберігаються нині в ЦДАВО України та ЦДАГО України; в 1992 р. вони передані на загальне зберігання та відкриті для дослідників.

Найбільше дипломатичних документів було зібрано в Музеї визвольної боротьби України в Празі (МВБУ) та Українському історичному кабінеті (1925–1948), зокрема в «дипломатичному» відділі, де акумулювалися документи, утворені в діяльності українських урядів та їхніх міністерств і відомств (1917–1920 рр.), документи про діяльність української еміграції за кордоном – українських партій, спілок, комітетів; особові фонди

В. К. Винниченка, М. Ю. Шаповала, С. П. Шелухіна та ін. Фонди МВБУ частково повернулися в Україну, частково залишились у Національному архіві Чеської Республіки (Narodní archive Ceske Republiky, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925–1948) та в Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки. Документи дипломатичних та консульських установ, інших державних установ, що припинили своє існування й не мали перспектив повернутися на рідну землю, де більшовики встановлювали свою владу в усіх сферах, приватні колекції українських дипломатичних та консульських працівників склали основу архівних фондів МВБУ, які формувалися в надзвичайно складних умовах.

Багато документів, пов'язаних із розвитком української консульської служби, відклалося в зарубіжних дипломатичних архівах. Їх дослідження вимагає знання іноземних мов, часто рідкісних. З цієї точки зору особливо цінним видається залучення до наукового обігу документів з Османського архіву в Стамбулі Б. В. Сергійчуком [5], з Архіву Міністерства закордонних справ Фінляндії В. В. Пилипенком [6], із Державного архіву Азербайджанської Республіки Адалетом Тагірзаде та Сергієм Карамашем [7].

Значний обсяг ретроспективної інформації, пов'язаної з діяльністю українських консульських установ та розвитком консульської служби в 1917–1923 рр., міститься в документах, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Тут, у фондах органів управління в сфері зовнішніх зносин, зосереджено дипломатичні архіви Української Народної Республіки (обох періодів), Української Держави, Української СРР від 1917 до 1943 р., зокрема: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592), Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696), «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків» (ф. 4), «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» (ф. 261). У цих фондах відклалися проекти нормативно-правових актів у сфері формування консульської служби; накази щодо призначення консулів; штатні розписи і кошториси; акти («обіжники») з питань організації діяльності, циркулярно розіслані закордонним установам; протоколи засідань комісії з обговорення кандидатур на консульські посади; дипломатичні паспорти консулів; листування з українськими та іноземними консульськими установами, окупаційною владою; звіти закордонних представництв; звернення українських громад за кордоном з приводу призна-

чення консулів; бланки національних паспортів; списки осіб, які хотіли отримати національний паспорт або дозвіл на виїзд, тощо. Велику частину документів складає листування іноземними мовами та авторизовані переклади звернень іноземних консулів до зовнішньополітичного відомства та інших державних органів. Збереглися деякі стислі біографічні довідки про претендентів на посади консулів та осіб, призначених на ці посади, їхні фото, зразки бланків, відтиски печаток, бухгалтерські книги. Господарські питання, пов'язані зі створенням у системі установ зовнішньополітичного відомства спеціального підрозділу з обслуговування іноземних представництв, задокументовані у фонді «Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР (Укрбюробін), 1922–1927» (ф. 60).

Інформація про консульські функції посольств і дипломатичних місій відклалася в фондах закордонних дипломатичних установ: «Посольство Української Держави в Німеччині, м. Берлін» (ф. 3077), «Посольство УНР в Німеччині» (ф. 3619), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії, м. Бухарест» (ф. 2471), «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині, м. Будапешт» (ф. 3518), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Голландії та Бельгії», «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Скандинавії» (ф. 3513), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Італії, м. Рим» (ф. 4472), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн» (ф. 4211), «Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель» (ф. 4442), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Англії, м. Лондон» (ф. 4443), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в РСФРР, м. Харків» (ф. 4523), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Греції» (ф. 4441), «Українське радянське посольство у Польщі, м. Варшава» (ф. 67), «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ» (ф. 2607) та ін. На особливу увагу в контексті досліджуваної проблеми заслуговують звіти дипломатичних представництв щодо їх консульської діяльності, подані на запити МЗС УНР у листопаді-грудні 1920 р. [8]. Почесна роль у прийнятті архіву Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні для постійного зберігання в ЦДАВО України і поповненні українського дипломатичного архіву випала на долю відомого історика, тодішнього заступника голови Державного комітету архівів України В. С. Лозицького [9].

Документи, утворені в діяльності консульських установ, зберігаються у фондах: «Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському, м. Новочеркаськ» (ф. 1004), «Генеральний консул Української Держави в Москві, м. Москва» (ф. 1236), «Генеральне консульство

Української Держави в Петрограді» (ф. 2187), «Віце-консул Української Держави в Саратові, м. Саратов Саратовської губернії» (ф. 2221), «Віце-консульство Української Держави в м. Пензі, м. Пенза Пензенської губернії» (ф. 2223), «Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави в Москві по Тамбовській губернії, м. Тамбов» (ф. 1235), «Українське генеральне консульство в Цюріху (Швейцарія)» (ф. 4455), «Генеральний комісар Української Народної Республіки в Румунії, м. Ясси» (ф. 3539), «Консульство Української Народної Республіки в Гданську (Польща)» (ф. 2480). Велику частину цих фондів, поспіль із розпорядчою документацією (наказами з основної діяльності та з особового складу, розпорядженнями), інструкціями і положеннями про консульства та їхні окремі відділи, листуванням і списками співробітників, звітами консулів, становлять журнали реєстрації та різні списки українських громадян. Йдеться, зокрема, про списки українських підданих, заарештованих Надзвичайною комісією для боротьби з контрреволюцією та спекуляцією за контрреволюційну діяльність, ухилення від військової повинності; документи, подані для отримання віз, заяви, скарги, посвідчення, паспорти; документи про звільнення підданих Української Держави від військової служби в РСФРР та захист їхніх особистих та майнових прав, що дають підстави розглядати консульські архіви як джерело генеалогічної інформації. Водночас документи цих фондів містять персональні дані консулів, їхні дипломатичні паспорти, посвідчення дипломатичних кур'єрів, особові справи службовців консульств і дають уявлення про особовий склад консульств та уможливають уточнення відомої з інших джерел інформації.

Так, одна з документальних знахідок дає підстави вважати, що генеральним консулом Української Держави в Петрограді був Сергій Федорович Веселовський – інженер і директор заводу в Петрограді, голова Комітету українського громадянства в Петрограді, а не Сергій Феофанович Веселовський – один із засновників Української Центральної Ради, вчений і педагог вищої школи. В біографічних довідках про останнього наводяться такі факти його життєвого шляху, як участь у роботі Центральної Ради, повернення влітку з Петрограда до Києва і початок роботи в Київському державному українському університеті з 1 липня 1918 р. [10]. Віднайдені ж документи містять інформацію про Сергія Федоровича Веселовського, зокрема про проведення ним засідань Комітету українського громадянства в Петрограді 21 березня 1918 р., про призначення його на посаду генерального консула Української Держави в Петрограді 5 липня 1918 р., про повернення до Києва разом з усіма співробітниками консульства та архівом 4 грудня 1918 р. [11]. Отже, є підстави вважати, що це різ-

ні особи. Підтверджує це припущення і заувага Д. І. Дорошенка, який, називаючи призначених у Росію консулів, вказує лише «інженер Сергій Веселовський» без притаманних його стилю поширених характеристик, які він обов'язково надав би відомій особі [12]. Певною мірою доводять це і результати перехресного пошуку у фондах інших державних архівів. Так, фонд особового походження № 4383 «Личный фонд Веселовского С. Ф. (профессора, члена Украинской Центральной Рады от УСДРП)» у Державному архіві Київської області містить лише сім справ, серед яких листи дружини про прагнення приїхати до нього, про виклики його до Чернігова, конверт із чернігівською адресою С. Ф. Веселовського, копія протоколу засідання Сільськогосподарського вченого комітету від 1 серпня 1920 р., лист від секретаря фракції УСДРП із запрошенням прибути на засідання фракції 3 квітня 1918 р., посвідчення члена Української Центральної Ради тощо. При цьому слід зазначити, що перспективи архівної евристики, результати якої дали б підстави для остаточних відповідей на всі питання та створення біографічних нарисів про українських консулів у радянській Росії, ще зберігаються. Загалом біографічні дослідження в сфері консульської служби мають очевидну актуальність, оскільки через діяльність ключових осіб чітко простежується інституційна історія.

Це стосується і діяльності іноземних консулів в Україні. Деякі фонди іноземних консульств та організацій, що виконували консульські функції, сформовано в ЦДАВО України. Йдеться про фонди: «Генеральне консульство РРФСР в Києві, м. Київ» (ф. 2482), «Естонський національний комітет в Києві, м. Київ» (ф. 2224), «Французьке консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4466), «Англійське консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4467) та ін. Слід констатувати, що для цих фондів характерною є фрагментарність збереженої інформації. Тут відклялося переважно листування з державними органами (передусім – зовнішньополітичним відомством) УНР та Української Держави – в оригіналах, копіях і чернетках – та інші документи персонального характеру. Документи містять цінну фактографічну інформацію про персональний склад консульств, їхні адреси, рівень та інтенсивність контактів тощо. Спроби встановлення контактів з іноземними консулами засвідчують листи винахідника Лучинського, який пропонував англійському консульству свій пристрій для знищення підводних човнів і охорони торговельних суден. Найкраще збереглися документи російського генконсульства, що містять листування, положення про відділи, списки співробітників, копії наказів, протоколи засідань та ін. Однак основна частина архівної інформації щодо діяльності іноземних консулів в Україні міститься в дипломатичних архівах держав, представниками яких в УНР, Українській Державі та УСРР були ці консули. Відтак перспективним

напрямом дослідження діяльності іноземних консульських установ в Україні та їхньої ролі у формуванні міжнародних відносин є вивчення фондів зарубіжних дипломатичних архівів, куди після завершення місії надходили архіви консульств.

Кілька фондів, які є складовою дипломатичного архіву й зберігають важливу для дослідження процесу формування консульської служби інформацію, переміщено зі ЦДАВО України до обласних архівів. Так, колишній фонд 97 «Агентство уповноваженого НКЗС УРСР на Україні, м. Київ» зберігається в Державному архіві Київської області як «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі» (ф. 4205). У ньому відклалися накази, листування, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з України, матеріали про створення іноземних представництв, про роботу Інституту зовнішніх зносин у Києві.

Фонд «Управління уповноваженого НКЗС УРСР в Одесі» передано зі ЦДАВО України в Державний архів Одеської області (ф. 65), де відклалися листування з іноземними консульствами, звіти, заяви громадян, запити щодо використання суден для перевезення біженців тощо.

Окрім фондів, що складають дипломатичний архів, цінну для дослідження історії консульської служби інформацію містять фонди державних органів: Ради Народних Міністрів УНР (ф. 1036), Ради Міністрів Української держави (ф. 1064), Української Центральної Ради (ф. 1115) та ін. Інформація про створення консульських курсів та заснування Близькосхідного інституту відклалися у фонді Міністерства освіти (ф. 166), перебіг мирних переговорів делегацій Української Держави і РСФРР у Києві в травні-жовтні 1918 р. відображають документи ф. 2607 «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ». Документи, пов'язані з персоніологічним аспектом історії консульської служби, зберігаються у фондах особового походження – О. О. Ейхельмана (ф. 3882), В. А. Сапільського (ф. 3987), С. В. Петлюри (ф. 3809), В. Трембцького (ф. 5227) в ЦДАВО України, Н. В. Суровцевої (ф. 302) в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України та ін.

Документальний масив, утворений у діяльності Київського інституту зовнішніх зносин, зосереджено у фондах Державного архіву м. Києва. Фонд 744 «Київський торговельно-промисловий технікум» включає архіви Близькосхідного інституту та Київського інституту зовнішніх зносин, реорганізованого в Технікум зовнішніх зносин. Тут відклалися положення і статuti інституту, протоколи засідань вченої ради, програми і навчальні плани, списки студентів і залікові відомості, документи студентів із біографічними відомостями, листування, особові справи викладачів, розкла-

ди занять тощо. Виявлені документи мають не лише меморіальну чи джерелознавчу цінність, – ними користуються для розроблення програм і курсів лекцій у сучасних вишах, що готують кадри для зовнішньополітичного відомства. Адже в згаданих вище інституціях працював видатний за складом професорсько-викладацький колектив: тут читали лекції професори О. М. Волков, О. М. Горовцов, А. Ю. Кримський, О. М. Гуляєв, Б. Л. Личков, М. Л. Туніцький [13], К. Г. Воблій [14], Т. Г. Кезма [16] та ін.

У державних архівах Миколаївської та Одеської областей у фондах «Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» (ф. 229) та «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2), «Одеська міська управа» (ф. 16), «Одеська митниця» (ф. 41) збереглися деякі відомості про організацію виїзду іноземних громадян на батьківщину, роботу іноземних консулів, прохання про отримання або обмін закордонних паспортів, про розшук осіб, обіжники МЗС тощо.

Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, сконцентровані у ф. 1 «Центральний Комітет Компартії України» й частково опубліковані в збірниках документів, репрезентують особливості діяльності радянських установ із консульськими функціями. У ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі» та ф. 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих» містяться відомості про долю співробітників консульських установ. 1957 року до архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (нині – ЦДАГО України) з КДБ УРСР надійшли на державне зберігання документи дипломатичних представництв і місій УНР, Української Держави та ЗУНР, що склали основу ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі», яка нині перебуває у відкритому доступі. Джерела до дослідження долі репресованих представників дипломатичної та консульської служби відклалися також у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Частина українських дипломатичних документів зберігається поза межами України. Це, передусім, фонди канадських архівів, зокрема Архів Осередку української культури і освіти, створеного 1944 року у Вінніпегу (Манітоба, Канада). Тут містяться документальні зібрання колишніх українських дипломатів – Івана Боберського, Андрія Лівницького, Миколи Мандрики, Євгена Онацького, Володимира Сікевича, Євгена Слабченка, дипломатичні та консульські документи УНР та ЗУНР тощо. Переважна їхня більшість надана до архіву як документальна пожертва. Дарувальники, які мріяли про повернення на рідну землю якщо не власних зібрань, то хоча б згадки про них, також, найперше, сподівалися на збереження документів та можливість залучення інформації, що містилася в них, до наукового та суспільного обігу. Так само потрапляли до архівів і документи

офіційного походження, оскільки серед українських емігрантів були державні службовці різних рангів (від міністрів до працівників канцелярій) міністерств та відомств УНР, які свого часу вивезли ці документи, та дипломати чи консули, котрі зберегли у власних колекціях документи дипломатичних представництв.

У колекції Євгена Деслава – Є. А. Слабченка (Вох 1/1: 1/3 Фа-5-7) в Архіві Осередку вдалося виявити інформацію про перебування в Києві в грудні 1917 р. – лютому 1918 р. американського консула Дагласа Дженкінса. Український колекціонер придбав опубліковані звіти американського консула під час роботи над написанням «Дипломатичної історії України» [16]. Текст «Історії...» також зберігається в зазначеній колекції.

Взагалі, звичайно, для повноти інформації про роботу консульської служби слід провести цілеспрямоване дослідження опублікованих дипломатичних документів у США, Греції, Данії, Італії, Франції, Німеччині та інших країнах, де повинні зберігатися, зокрема й, звіти іноземних консулів, що передавалися до МЗС країн, які їх відрядили.

Ширший аніж просто біографічний характер мають документи фонду особового походження № Р5998 «Гуревич Григорий Евсеевич, датский консул в Киеве», що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації. Фонд потрапив до цієї архівної установи в 1946 р. в складі документів колишнього Російського закордонного історичного архіву в Празі. У ньому відклалися документи, пов'язані з консульською діяльністю Г. О. Гуревича, українською, німецькою, французькою мовами, івритом за 1917–1926 рр. Особливу цінність становлять, зокрема, власноручна записка Г. О. Гуревича про висилання Наркоматом закордонних справ УСРР представників колишніх іноземних консульств з України в 1919 р., листування з іноземними консулами в Києві, з Міністерством закордонних справ Української Держави, відомості про надання допомоги іноземним підданам, протоколи засідань консульських колегій. У фонді збереглися особисті документи консула: закордонний паспорт, виданий 1919 р., посвідчення й перепустки за 1918–1919 рр. Дотичну до історії консульської служби інформацію містять також й інші фонди Державного архіву Російської Федерації: «Секретаріат УНР» (ф. Р-7527), «Міністерство закордонних справ УНР» (ф. Р-6087), «Дипломатична місія УНР в Парижі» (ф. Р-6275), «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі» (ф. Р-7027) та ін.

Документи про спроби встановлення консульських зносин у 1918–1919 рр. між Українською Народною Республікою, Українською Державою та Білоруською Народною Республікою відклалися в фонді Національного архіву Республіки Білорусь «Народний секретаріат Білоруської

Народної Республіки» (ф. 325). Тут містяться, зокрема, ухвали про призначення консулами в УНР П. В. Тремповича, Г. Базаревича, про кадровий склад консульства, фінансування його діяльності, протоколи засідань державних органів із цих питань.

В архіві Українського вільного університету в Мюнхені зберігся невеликий за обсягом фонд особового походження останнього консула УНР В. Я. Оренчука, в якому зібрані газетні вирізки про діяльність консульства та зі статтями консула, листування, запрошення на імпрези тощо. Найцінніша знахідка в цьому архіві – фото В. Я. Оренчука та рукопис зі змістом його праці про становлення дипломатичної та консульської служби УНР, до якої він мав безпосереднє відношення [17]. За авторським задумом, це мала бути аналітична праця, що встановлювала періодизацію розвитку української дипломатії 1917–1923 рр., вказувала на спадкоємність традицій та містила оцінку причин втрати державності. В. Я. Оренчук розглядав знищення української дипломатичної та консульської служби як «перервану традицію» і виокремлював в окресленому періоді чотири етапи: «а) від проголошення 4 універсалу до гетьманського перевороту; б) гетьманський період; в) час директорії; г) від грудня 1920 р. до скасування української державності 1923 р.» [18]. В окремих розділах планувалося подати характеристику дипломатів усіх чотирьох етапів з точки зору їхньої національної приналежності та підготовки до дипломатичної служби за кордоном, а також показати практичні здобутки дипломатичних представництв, «світлі і темні сторони» їхньої діяльності за кордоном. Автор критично оцінював «успіхи» української дипломатії на Паризькій мирній конференції та планував детально проаналізувати причини невдач, впливи антиукраїнської пропаганди на стан української справи в світі. Рукопис цієї праці досі виявити не вдалося. Можна припустити, що В. Я. Оренчук не реалізував свій задум.

Водночас не дав очікуваного результату пошук у фондах Архіву Віденського університету, де В. Я. Оренчук навчався (за непідтвердженими відомостями) на правничому факультеті. Серед особових справ студентів і випускників правничого факультету за 1909–1914 рр. його справи не виявлено. Отож актуальність пошуків зберігається, як і спеціального дослідження стосовно діяльності останнього консула УНР з огляду на його внесок у розбудову національної консульської служби.

Цінні матеріали містить також фонд «Токаржевський-Карашевич, Ян, 1885–1954, історик-геральдист, політичний та дипломатичний діяч», що зберігається в архіві та бібліотеці Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Нью-Йорку, загальним обсягом 11 099 документів. Його зміст потребує ретельного дослідження.

Недослідженим фрагментом дипломатичного архіву залишаються фонди українських почесних консулів. Їхнє виявлення і вивчення має значення не лише для відтворення цього важливого періоду розвитку української консульської служби та життя українських громад за кордоном, а й для генеалогічних досліджень з огляду на склад і зміст таких фондів.

Таким чином, аналіз складу і змісту фондів дипломатичного архіву, визначення специфіки його структури та напрямів переміщення фондів є актуальною проблемою історичної науки. Її дослідження сприятиме вивченню інституційної історії української дипломатичної та консульської служби. Основну частину джерельної бази складає дипломатичний архів, «історична» складова якого зберігається в українських (ЦДАВО України, ЦДАГО України, державні архіви Київської, Миколаївської, Одеської областей, м. Києва та ін.) та зарубіжних (Національний архів Республіки Білорусь, Державний архів Російської Федерації, архів Українського вільного університету, архів Осередку Української культури і освіти в Вінніпегу та ін.) архівних інституціях. Перспективним напрямом досліджень у цій сфері можна вважати виявлення та опрацювання «еміграційної» складової українського дипломатичного архіву, документи якого зосереджені в зарубіжних архівних установах із державною, колективною та приватною формою власності. З огляду на розпорошеність українського дипломатичного архіву видається актуальним завдання формування зведеного комплексного довідника про документи, що утворилися в діяльності дипломатичних та консульських установ. Не менш важливе завдання в цьому напрямі полягає в подальшому дослідженні зарубіжних дипломатичних архівів з метою виявлення консульських звітів та інших документів, які відображають розвиток дипломатичних та консульських зносин України з іншими країнами. Склад та зміст документів, які зберігаються у фондах консульських установ, Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві та Київського торговельно-промислового технікуму, дає підстави розглядати такі архівні документи як цінне джерело генеалогічних досліджень, що досі не знайшло активного використання. Тим самим студії консульських архівів набувають міждисциплінарного значення.

Список використаних джерел

1. Див.: Матвієнко В. М., Гайдуков Л. Ф. Архіви дипломатичні / В. М. Матвієнко, Л. Ф. Гайдуков // Укр. дип. енцикл. : у 2 т. Т. 1. – К. : Знання України, 2004. – С. 81–82.
2. Див.: Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини : Указ Президії Верховної Ради Української РСР // ВВР. – 1964. – № 13. – Ст. 199.

3. Див.: Лозенко Л. І. Празький український архів: історія і сьогодення / Л. І. Лозенко // *Архіви України*. – 1996. – № 1–6. – С. 24.
4. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / Микола Мушинка. – К., 2005. – 160 с.; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / Тетяна Боряк. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.; Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.; іл. та ін.
5. Сергійчук Б. В. Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році / Б. В. Сергійчук // *Нац. та іст. пам'ять*. – 2013. – Вип. 7. – С. 226–231.
6. Пилипенко В. В. Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) / В. В. Пилипенко // *Нац. та іст. пам'ять*. – 2013. – Вип. 7. – С. 218–225.
7. Тагирзаде А., Карамаш С. Новые документальные сведения о В. Н. Кужуме (1884–1958) / Адалет Тигирзаде, Сергей Карамаш // *Цивилизация*. – 2014. – № 8. – С. 140–150.
8. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562 «Звіти про діяльність консульських відділів при місіях УНР за кордоном».
9. Лозицький В. Дні української культури в Берні: [церемонія відкриття на фасаді посольства України в Швейцарській Конфедерації пам'ятної дошки на честь Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Швейцарії (1918–1926 рр.)] / В. Лозицький // *Голос України*. – 2001. – № 8. – С. 1; Лозицький В. Про архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (1918–1926) / В. Лозицький // *Україна дипломатична: наук. щорічник*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 275–280.
10. Див.: Веселовський Сергій Феофанович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліогр. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – С. 73–74.
11. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 17, арк. 1–1зв.
12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): наук.-попул. вид. / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – С. 275.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 5.
14. Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 132, арк. 4–6.
15. Кочубей Ю. М. Араб і арабіст Тауфік Кезма (1882–1958) / Ю. М. Кочубей // *Схід. світ*. – 2012. – № 4. – С. 56–61.
16. Детальніше див: Матяш І. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка / Ірина Матяш // *Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки та знахідки*. – Вип. 24: міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – С. 391–410.
17. Архів Укр. вільного ун-ту (Мюнхен), фонд Василя Оренчука (№ 44).
18. Там само.

References

1. Matviienko, V. M., Haidukov, L. F. (2004). Arkhivy dyplomatychni [Diplomatic archives]. In *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia* [Ukrainian diplomatic encyclopedia] (Vol. 1, pp. 81–82). Kyiv: Znannia Ukrainy. [In Ukrainian].
2. *Pro ratyfikatsiiu Videnskoï konventsii pro dyplomatychni znosyny: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR* [On the ratification of Vienna convention on the diplomatic relations: Decree of the Presidium of the Supreme Council of the Ukrainian SSR]. (1964). In *Vidomosti Verkhovnoi Rady* [News of the Supreme Council], No. 13, p. 199. [In Ukrainian].
3. Lozenko, L. I. (1996). Prazkyi ukrainskyi arkhiv: istoriia i sohodennia [Ukrainian archive in Prague: history and modern times]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], Nos. 1–6, p. 24. [In Ukrainian].
4. Mushynka, M. (2005). *Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy v Prazi ta dolia yoho fondiv: istoryko-arkhivni narysy* [Museum of freedom fight of Ukraine in Prague and the destiny of its fonds: historical and archival essays]. [In Ukrainian]; Boriak, T. (2011). *Dokumentalna spadshchyna ukrainskoï emihratsii v Yevropi: Prazkyi arkhiv (1945–2010)* [Documental heritage of Ukrainian emigrants in Europe: The Archive of Prague (1945–2010)]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU imeni Mykoly Hoholia. [In Ukrainian]; Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoï emihratsii (stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektii)* [Archival centers of Ukrainian emigration (creation, functioning, destiny of documental collections)]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
5. Serhiichuk, B. V. (2013). Dokumenty z Osmanskoho Arkhivu pro vidnosyny Ukrainiskoi Derzhavy i Turechchyny v 1918 rotsi [Documents from the Ottoman Archive concerning the relationship of the Ukrainian State and Turkey in 1918]. In *Natsionalna ta isorychna pamiat* [National and historical memory], Is. 7, pp. 226–231. [In Ukrainian].
6. Pylypenko, V. V. (2013). Dyplomatychna diialnist Petra Slyvenka u Finliandii (1918 r.) [Diplomatic activity of Petro Slyvenko in Finland (1918)]. In *Natsionalna ta isorychna pamiat* [National and historical memory], Is. 7, pp. 218–225. [In Ukrainian].
7. Tagirzade, A., Karamash S. (2014). Novye dokumentalnye svedeniia o V. N. Kuzhime (1884–1958) [New documental information about V. N. Kuzhima]. In *Tevivilizatsiia* [Civilization], No. 8, pp. 140–150. [In Russian].
8. Zvity pro diialnist konsulskykh viddiliv pry misiakh UNR za kordonom [Reports of the operation of consular divisions at the foreign missions of the Ukrainian National Republic]. Fond 3696, Inventory 2, Unit 562. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Lozyskyi, V. (2001). Dni ukrainskoï kultury v Berni: [tseremoniia vidkryttia na fasadi posolstva Ukrainy v Shveitsarskii Konfederatsii pamiatnoi doshky na chest Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky v Shveitsarii (1918–1926 rr.)] [Days of Ukrainian culture in Bern: [opening ceremony of a memorial plate in honor of the Extraordinary diplomatic mission of Ukrainian National Republic in Switzerland (1918–1926)]. In *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine], No. 8, p. 1. [In Ukrainian];

Lozytskyi, V. (2002). Pro arkhiv Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Berni (1918–1926) [On the archive of the Extraordinary diplomatic mission of Ukrainian National Republic in Bern (1918–1926)]. In *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk* [Diplomatic Ukraine: scientific annual], Is. 2, pp. 275–280. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Verstiuk, V., Ostashko, T. (1998). Veselovskyi Serhii Feofanovych [Veselovskyi Serhii Feofanovych]. In *Diachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: bibliohrafichnyi dovidnyk* [Personalities of the Ukrainian Central Council: bibliographic reference book] (pp. 73–74). Kyiv. [In Ukrainian].

11. Fond 2187, Inventory 1, Unit 17, Folios 1–1 re. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 roky)* [My memories about the recent past (1914–1920)] (p. 275). Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

13. Fond 166, Inventory 2, Unit 1503, folio 5. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Fond 744, Inventory 1, Unit 132, folios 4–6. State archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Kochubei, Yu. M. (2012). Arab i arabist Taufik Kezma (1882–1958) [Arab and Arab studies specialist Taufik Kezma]. In *Skhidnyi svit* [Oriental world], No. 4, pp. 56–61. [In Ukrainian].

16. Matiash, I. (2015). Dolia “Dyplomatychnoi istorii Ukrainy” frantsuzkoho ukraintsia Yevhena Slabchenka [Destiny of “Diplomatic history of Ukraine” of a French Ukrainian Yevhen Slabchenko]. In S. V. Vidnianskyi, Ed., *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky ta znakhidky* [International intercourse of Ukraine: scientific pursuit and discoveries], Is. 24, pp. 391–410. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

17. The fond of Vasyl Orenchuk (No. 44). The archive of Ukrainian Free University, Munich, Germany. [In Ukrainian].

18. The fond of Vasyl Orenchuk (No. 44). The archive of Ukrainian Free University, Munich, Germany. [In Ukrainian].

I. Matiash

Ukrainian diplomatic archive as a source for the research of a consular service history.

In the article the author analyzes a concept of a “diplomatic archive”, surveys the specifics of the Ukrainian diplomatic archive organization, characterizes its composition and contents with a view to its significance as a source for the research of the history of diplomatic and consular service. Reviewed is the specifics of the institutional aspect of the Ukrainian diplomatic archive, specified are three constituents of the archive: industrial state archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine; historical diplomatic archive deposited at unspecialized archives; diplomatic archive of Ukrainian emigration deposited at foreign archives. Analyzed are the details of the documental complexes compiled during the conduct of the activities of the foreign service and its organs in

1917–1923. These documental complexes, deposited at the fonds of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, State Archive of Kyiv Oblast, State Archive of Kyiv and other archival institutions, constitute a source for the study of the history of Ukrainian diplomacy.

Key words: diplomatic archive, Ukrainian diplomatic archive, Industrial state archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, history of Ukrainian diplomacy.

И. Б. Матяш

Украинский дипломатический архив как источник исследования истории консульской службы.

В статье проанализировано понятие «дипломатический архив», исследована специфика организации украинского дипломатического архива, охарактеризован его состав и содержание с точки зрения значения как источника для изучения истории дипломатической и консульской службы. Рассмотрены особенности институционального аспекта украинского дипломатического архива, выделены три его составляющие: отраслевой государственный архив Министерства иностранных дел Украины; исторический дипломатический архив, хранящийся в неспециализированных архивах; дипломатический архив украинской эмиграции, хранящийся в зарубежных архивах. Детально проанализированы документальные комплексы, сформированные в деятельности внешнеполитического ведомства и его органов в 1917–1923 гг., хранящиеся в фондах Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, Государственного архива Киевской области, Государственного архива г. Киева и других архивных учреждений как источник по истории украинской дипломатии.

Ключевые слова: дипломатический архив, украинский дипломатический архив, Отраслевой государственный архив Министерства иностранных дел Украины, история украинской дипломатии.

Н. А. Шип,
доктор історичних наук
Київський національний
торговельно-економічний
університет

СЛОВ'ЯНСЬКА ТЕМАТИКА В ДОКУМЕНТАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Розглянуто рукописні статті, нотатки, рецензії вчених і викладачів ХІХ – початку ХХ ст., в яких порушувалися питання історичного минулого слов'янського суперетносу, висвітлювалися стосунки з Російською імперією слов'янських народів, які не мали власної державності: українського, білоруського, польського, сербського, хорватського, чеського. Проаналізовано зміст цих документів і деяких публікацій зі слов'янської проблематики. Констатується, що з причини обмеженості інформаційної бази, наявності об'єктивних і суб'єктивних факторів окремі судження в названих документах з плином часу застаріли, пізнішими дослідниками доповнені або спростовані.

Ключові слова: відродження, культура, мова, слов'яни, слов'янофіли, етнос; М. Драгоманов, В. Завітневич, М. Костомаров, М. Лілеєв, Є. Спекторський, А. Степович, Ф. Тимковський.

Слов'яни – найбільша в Європі група споріднених народів – близько 300 млн осіб. Їхня давня і сучасна історія залишається пріоритетною в дослідженнях із різних галузей соціогуманітарних наук, а також привертає увагу пересічних громадян, що ідентифікують себе зі слов'янами.

Слов'янство за ієрархічною структурою є *мета-* або *суперетносом*, що містить етнічні утворення меншої складності – *етноси* і *субетноси*. Одна й та сама людина, як зазначають фахівці, від власного рівня самоусвідомлення може вважати себе і слов'янином, і українцем, і гуцулом, хоча «найвиразнішою є свідомість належності до середньої ланки – етносу» [1, с. 5–6]. У ХІХ ст. слов'янські народи перебували на стадії формування націй, що характеризувалася зростанням національної свідомості, прагненням створити власну державу. Намагання ідентифікувати самих себе, визначити своє місце в історії супроводжувалося пошуками теоретичного обґрунтування своїх природних амбіцій. Воно дістало загальну назву «слов'янофіліство», яке в різних народів мало свій конкретний зміст. Найсильніше слов'янофіліська ідеологія проявилася в Росії в 30–40-х

роках XIX ст. – і як літературний напрям, і як потужна течія суспільно-політичної, філософської і теологічної думки. Тут вона набула своєрідного характеру, оскільки росіяни, на відміну від інших слов'янських народів, мали власну державу. Тому питання слов'янства/слов'янофільства тісно пов'язані й становили предмет наукових досліджень і дискусій, залишаючись актуальними до теперішнього часу [2, 3, 4]. В даному дискурсі йдеться про слов'янство з його складовими – росіянами, українцями, білорусами, поляками, сербами, чехами – з метою з'ясування характеру і змісту рукописних джерел XIX – початку XX ст., виявлення основних напрямів наукового і публіцистичного висвітлення слов'янської проблематики.

В ІР НБУВ зберігається чимало документів різного походження та змісту: власні дослідження науковців, викладачів, конспекти лекцій, витяги з опублікованих праць, нотатки, доповіді тощо. Означений інформаційний масив відбиває особисте бачення історичних процесів і явищ, а також стан розвитку тогочасної соціогуманітарної галузі. Безперечно, в тих документах можна побачити суб'єктивний підхід, ідеологічну, політичну, релігійну кон'юнктуру, що була і залишається «хворобою» суспільних наук. Подекуди можуть траплятися гіпотетичні твердження, плутані уявлення про ті чи інші явища через обмеженість інформації та інші об'єктивні і суб'єктивні причини. Втім необгрунтоване ігнорування або некритичне використання рукописної спадщини суперечить методологічним засадам науки. Загалом фактографічна та аналітична база рукописних джерел досить презентабельна. Згідно з методологічними принципами потрібно вивчати всі джерела офіційного і неофіційного походження, мемуари, листування тощо, співставляючи їх, встановлюючи автентичність, виявляючи ступінь достовірності для обгрунтування наукових положень та висновків.

Більшість наявних в ІР НБУВ рукописних творів з даної теми належить перу викладачів світських навчальних закладів, а також Київської духовної академії та її студентів. Заслуженим авторитетом серед сучасних слов'янознавців користується професор КДА В. З. Завітневич, який глибоко досліджував філософію О. С. Хом'якова – одного з ідеологів раннього слов'янофільства в Росії. Ідеологію слов'янофілів В. З. Завітневич почав аналізувати наприкінці XIX ст. Наразі зосередимось на промові «Значение первых славянофилов в деле уяснения идей народности и самобытности», виголошеній на річному акті КДА 26 вересня 1891 р. Ідея народності, – зазначав учений, – виникла в підкорених Наполеоном I європейських країнах як спротив знищенню їхньої культурної самобутності. Вона згуртувала народи Італії, Німеччини, Балканського півострова та інші на створення власних незалежних держав, знайшовши своє узагальнене відбиття

у філософії Гегеля. У вітчизняної інтелігенції ставлення до ідеї народності виявилось неоднозначним: заклики раннях слов'янофілів повернутися до свого народного коріння сприймалися як тимчасове захоплення старовиною. Ситуація змінилася лише з виходом дослідження М. Я. Данилевського «Россия и Европа», вперше опублікованого в ж. «Заря» за 1869 р., де була висунута теорія «культурно-історичних типів». Вона відрізнялася від пануючого на той час філософського погляду на історію як на безперервний рух людства вперед, коли культурні надбання, вироблені попередниками, передаються і продовжують розвиватися наступними поколіннями. М. Данилевський визнавав можливість застосування такого підходу до розуміння науково-технічного прогресу. У третьому з п'яти розроблених ним законів історичного розвитку зазначається: «Початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип виробляє її (цивілізацію) для себе, при більшому або меншому впливові попередніх, не властивих йому, або сучасних цивілізацій» [5, с. 355]. Отож ученим заперечувалася ідея «вузького націоналізму», притаманного німецьким ідеалістам. Теорія «культурно-історичних типів» М. Данилевського логічно побудована і науково обґрунтована, проте вона не зустріла однастайних відгуків інтелігенції, хоча були й позитивні оцінки. Зокрема, протилежні міркування висловлювали історик і філософ К. М. Бестужев-Рюмін і філософ В. С. Соловйов. Водночас західні слов'яни називали автора «апостолом слов'янства» [5, с. 356].

В. Завітневич розкриває суть критики слов'янофільського вчення В. Соловйовим, побудованої на прозахідній орієнтації і на запереченні власне ідеї російської народності. На думку філософа, перше вагоме, що зробив російський народ, – це самозречення, яке виявилось у прикликанні варягів, друге самозречення – реформи Петра I, залишається зробити третє самозречення – релігійне – на користь єднання з католицизмом і визнання папської зверхності. Як зазначає В. Завітневич, останнє «нічим не відрізняється від будь-якого політичного союзу або від будь-якої торговельно-промислової угоди» [5, с. 358]. За маячнею під гаслами «загальноєвропейське», «загальнолюдське» втрачається все живе, народне. При цьому загальнолюдським началом вважається західноєвропейське. В. Завітневич підкреслює: М. Данилевський і всі слов'янофіли вважають, що «історична місія кожного народу, який може бути визнаний як окремий культурно-історичний тип, полягає в поступовому здійсненні в житті начал, укорінених в особливостях його психічного ладу; народ, який зрікається цих начал, зрікається разом із тим своєї історичної ролі та перетворюється на звичайний історичний матеріал» [5, с. 359]. Логічно, досить переконливо і доступно М. Данилевський доводить власну точку зору:

«кожен народний тип являє свого роду зерно, яке підлягає самотньому органічному розвитку; загальнолюдські ж елементи відіграють при цьому лише роль повітря, тепла, вологи, зрештою – тих умов, за яких зерно розвивається» [5, с. 359]. Абсолютно протилежною є думка В. Соловйова. Аналізуючи ці точки зору на проблему народності, В. Завітневич зазначає, що її теоретичне розв'язання на той час було неможливим за відсутності відповідної філософської бази, яка відкриває широкі можливості для маніпуляцій. Уникнути цього можна лише на основі конкретно-історичного матеріалу, що і спробував зробити київський учений. Обґрунтовуючи визначення часу появи слов'янофільства (не раніше XIX ст., а передумови створювалися за часів петровських реформ), він підкреслює, що, навчившись розуміти значення начал в історичному розвитку народів, ми переконалися: «жити чужим розумом і на чужий рахунок, досягати цілей чужими шляхами ризиковано, небезпечно і навіть просто неможливо» [5, с. 361]. (Якою актуальною є в наш час дана сентенція!). Оцінюючи реформи Петра I, київський учений вважав їх природним історичним процесом, а не вигадкою або свавіллям. Запозичення технічних досягнень західної цивілізації відбувалося ще за часів Іоанна III. Цікаве ставлення щодо культурних запозичень: спочатку виявляємо невдоволення старовинними умовами життя, потім вдаємося до цілковитого наслідування чужого. Так, цар Олексій Михайлович видав іменний указ, яким заборонялося переймати німецькі звичаї, носити іноземні кафтани, шапки тощо, до чого вдавалися елітні прошарки суспільства та деякі інші мешканці столиці. Таким чином, Петро I лише підтримав меншість, оновлюючи патріархальний устрій з «притаманною йому залізною волею і майже нелюдською енергією» [5, с. 362]. Самі слов'янофіли розрізняли в реформах Петра дві сторони: у сфері державотворення (військова, адміністративна та інші реформи, розвиток промисловості, що мало безперечно прогресивне значення) та культури (що трактувалося неоднозначно). Навчання елітної категорії осіб в європейських школах сприяло розширенню світогляду, давало матеріал для порівняння, а «порівняльна діяльність думки є, як відомо, однією з корінних умов усіякого розумового розвитку» [5, с. 363]. Головне, що навчання за кордоном поступово призвело до розвитку точних і природничих наук. Це є аналогічним впливові Сходу на розвиток греків, культури греків – на розвиток римлян, класичної освіченості – на західноєвропейські народи [5, с. 363]. Водночас почалося нерозбірливе наслідування всього закордонного. За царювання Олександра Павловича здійснювалися спроби перебудувати систему виховання в Росії на європейський лад (подібні кроки робить тепер Україна, насаджуючи в освіті Болонську систему). Тоді проект Сперанського залишився нереалізованим.

Зведених на п'єдестал у XVIII ст. французьких енциклопедистів (зокрема Вольтера) замінила німецька філософія Гегеля, Шелінга. Частина невдоволеного суспільства (дворянські революціонери) вирішила здійснити зміни шляхом державного перевороту, що закінчилося поразкою (повстання декабристів 1825 р.). За тим настала реакція, «панування урядової системи було таким сильним, що під її владою перебували навіть ті елементи суспільства, які стали лабораторією російської суспільної думки 30–40-х років, поклавши початок західництву і слов'янофільству» [6, с. 63]. В. Завітневич реконструює еволюцію останнього: в середовищі інтелігенції визрівають ідеї повернення до власних витоків, вивчення старовини, плекання народних традицій тощо [5, с. 370–371]. У філософських дебатах серед освіченої інтелігенції, яка збиралася в будинку Єлагіних, брали участь майбутні провідники слов'янофільства К. Аксаков, брати Киреевські, О. Хом'яков та інші. Зрештою з'явилися два центри тяжіння, очолювані О. Хом'яковим і О. Герценом. Ці ідейні суперники були гідними один одного у філософських дебатах. Герцен, який добре володів німецькою мовою, спирався на гегелівську філософію, Хом'яков парирував, залучаючи філософсько-богословське вчення. Усе зводилося до питання про значення народності в історії. Оскільки факт існування окремих народностей є незаперечним, на Заході розвивалась ідея, що обраною нацією з її надзвичайною місією є німецька. Зрозумілим стає ставлення Гегеля та його послідовників до слов'янства. На їхню думку, «лише один германець виробив із себе справжню Людину, а всі інші народи повинні спочатку зробити із себе германця, щоб повчитись у нього бути людиною. Наші російські європейці, – зауважує Завітневич, схилившись перед Гегелем, природно мали схилитись і перед цими висновками» [5, с. 374]. Російська інтелігенція впадала в дві крайнощі: ідеалізація свого (надмірний апофеоз російського народу) або цілковите наслідування чужого. Перше робилось із такою ж завзятістю, як і друге. Критикуючи слов'янофілів свого часу, Чаадаєв писав: «Риються в усіх кутках нашої історії, переробляють історію всіх народів світу, приписують їм спільне походження з племенем слов'янським, дивлячись на більші або менші їхні заслуги; переписують усю земну кулю, щоб відкрити свідоцтва нового народу Божого» [5, с. 378–379]. Як бачимо, обидві течії суспільної думки впливали з гегелівської системи про винятковість народу. Різниця в тому, що в одних панувала віра в Західну Європу, в інших – у Росію. Завітневич зауважує, що російські європейці, «йдучи на буксирі за європейською думкою», невдовзі замість попереднього кумиру почали поклонятися Фейєрбаху, Прудоні, Фур'є та іншим. Тепер на зміну чистій філософії прийшли практичні, політичні та соціально-економічні питання. Патріотично налаштована

інтелігенція залишалася на своїх позиціях, знайшовши теоретичну опору в філософії О. Хом'якова, людини надзвичайно обдарованої, що визнавали навіть його опоненти, в т. ч. О. Герцен [5, с. 380]. Він піддавав критиці логіку Гегеля і всієї школи німецького ідеалізму. Слов'янофіли вважали, що філософський раціоналізм бере початок з раціоналізму релігійного, який у протестантстві набув рис сваволі особи як породження католицької сваволі. Не претендуючи на істинність такого теоретичного висновку, Завітневич наводить інші докази, що опосередковано підтверджують його. Насамперед, це поява грубого матеріалізму, відсутність високих ідеалів, песимізм. Отже, пов'язувати подальшу долю Росії із Західною Європою – бездумно, вважали слов'янофіли. Їй потрібно розвиватися з власних коренів, насамперед духовних. Саме на цьому ґрунті відбувся розкол елагінського гуртка (на слов'янофілів і західників), К. Аксаков ідейно розійшовся з Т. Грановським і О. Герценом (середина 40-х років) [5, с. 383]. Слов'янофіли вбачали в своїй діяльності апостольську місію.

Умови розвитку цих двох напрямів суспільно-політичної думки були різними: західники продовжували традицію наслідування, слов'янофіли заперечували ідеї, що насаджувалися століттями, пропонуючи, так би мовити, новаторський курс. Вони називали три субстанції, що лежали в історичній основі російської народності: у політичній сфері – самодержав'я без формальних гарантій свободи, в релігійній – православ'я і в соціально-економічній – община. В усіх трьох моральний бік переважав над юридичним [5, с. 386]. Слов'янофіли намагалися з'ясувати справжнє начало і зовнішні його прояви. Зокрема О. Хом'яков вважав, що все історичне «має лише тимчасове, минуле значення і може змінюватись і вдосконалюватись до безкінечності, оскільки ідеали ніколи не втілюються в життя з усією своєю повнотою» [5, с. 387]. Деякі з них ідеалізували допетровську Русь, обстоюючи самотність культури, заперечуючи безоглядне наслідування Заходу. І хоча слов'янофіли виступали за гуманістичні реформи, свободу слова, наражаючись на конфлікти з чиновниками, їх звинувачували в обскурантизмі, діяльність вважали безрозсудною і шкідливою, навіть коли вони не заперечували прав усіх народів на самотній розвиток, залишаючись на позиціях віри у велике майбутнє російського народу. Їм приписували думку гегельянців про ніби винятковість росіян, які хочуть поневолити все слов'янство. Ще наприкінці XIX ст. висловлювалися думки про спорідненість слов'янофільських ідей з гегельянством у питанні про історично обрані нації, хоча між ними існує суттєва різниця. Їхня віра у велике майбутнє Росії не засліплювала свідомості і не означала при цьому приниження інших народів [5, с. 390–391]. На жаль, помилки слов'янофілів, яких ніхто не приховує, гіперболізувалися навіть В. Бе-

лінським [5, с. 391]. Їх часом не розуміли патріоти – гегельянці і західники, оскільки не доходили думки про те, що «загальноєвропейська просвіта не виключає можливості суворо національної культури» [5, с. 392]. Пізніше Грабовський, Герцен, Белінський поділяли погляди слов'янофілів на народність. В. Завітневич завершує своє дослідження, проголошене у промові, сентенцією про те, що слов'янофільство не виникло спонтанно, воно було природним відгуком на рабське схиляння перед Заходом, продиктоване необхідністю повернення віри в сили і можливості російського народу. Вчений висловлював упевненість, що суспільство підніметься до «висоти слов'янофільського розуміння ідей народності і самобутності». На його думку, такого ще не сталося через відсутність суворо наукової, критичної оцінки філософсько-релігійного світогляду слов'янофілів.

Проблему слов'янських етносів по-різному інтерпретували в наукових і публіцистичних студіях, лекціях М. Костомаров, М. Лілеєв, М. Драгоманов, А. Степович та ін. Переважно розглядалось історичне минуле слов'янського суперетносу, польсько-українські, російсько-українські, російсько-польські стосунки, а також інших слов'янських народів, роль Росії в їхній історичній долі. Великої наукової уваги проблемі українсько-російсько-польських відносин надавав М. Костомаров, деякі статті якого, надруковані в журналі «Основа» (1861–1862 рр.), зберігаються в ІР НБУВ. За їхнім змістом на тлі історичного, джерелознавчого, лінгвістичного, етнографічного матеріалу вимальовується політична канва міжетнічних суперечностей, які набирали полемічного характеру на сторінках преси. Зокрема, в публікації під назвою «Правда полякам о Руси» вчений спростовує статтю, вміщену в польському журналі «Revue Contemporaine» (1861 р.), де презентується думка певних польських кіл, спрямована проти росіян, що насмілилися заперечувати права Польщі на південно-західні руські землі. У ній здійснено спробу довести не-слов'янізм москалів, різницю між руськими і русинами. На їхню думку, русини – це народ, який жив під владою Польщі; москвитяни ворожі русинам, вони називалися руськими і «нав'язали русинам свою віру, мову і національність» [6, арк. 2]. Костомаров відповідає: «Русь завжди була і тепер залишається родовим ім'ям для областей, які від Карпатських гір простягаються на північний захід до Дніпра і Двіни та навіть за Двіну. Була Русь Біла, Русь Червона, Русь Мала. Мешканці цих областей називалися Р у с и н и, латинією із цього слова утворилося Р у т е н и. Але це не має нічого спільного зі словом Росія нового винаходу. Першим Петро Великий охрестив Москвитян іменем Руських. Раніше Москвитяни були Московитянами і не замислювалися бути чим-небудь іншим. Катерині II належить заслуга, що вона углядела всю користь, яку можна видобути з цієї підміни. Вона ухопилася за цю

ідею; завдяки ж друзям її енциклопедистам стало можливим ввести слово Россия (Russie) у французьку мову і через те зробити вживаним». Завдяки їхнім зусиллям «слово пішло в ужиток, так воно потрапило і в дипломатичний словник [6, арк. 3]. Не Петро вигадав ім'я Росії. Ще раніше титул царів (після приєднання Малоросії) звучав «всея Великия и Малыя и Белья России», а ще раніше – «всея России, ще раніше – всея Руси». За повідомленням літописця, коли Мамай готував похід на Дмитра, він казав: «підемо на руського князя і на руську землю». Описуючи похід Тохтамиша на Москву, літописець зазначав: «з л е п р и ш е с т я н а р у с ь к у з е м л ю» тощо [6, арк. 4–5].

У згаданій публікації М. Костомаров також дає пояснення стосовно православної церкви та її духовної єдності зі східною, з приводу викривлених тлумачень південноруської народності, зазначивши, що «немає жодних підстав вважати південноруську мову наріччям польською» [6, арк.11]. Він переповідає історичні події: Люблінську унію, здійснену без участі українського народу, боротьбу проти польського панування і зрештою Хмельниччину, коли гетьман відчув бажання мас об'єднатися з Великоросією. Пізніше політичні комбінації старшинсько-козацької верхівки призвели до втрати Правобережжя [6, арк. 13]. М. Костомаров завершує «Правду полякам о Руси» закликом до примирення і припинення пошуків сумнівних підстав для обґрунтування своїх претензій. «Міжнародні стосунки з Поляками у наш час мають припинитись і не поновлюватись ніколи. Ані шлюб Ягайла, ані Городлянський сейм, ані Люблінський з його політичною унією, ані Берестейська церковна унія, ні деулінські, андрусівські, московські договори, і ніякі історичні події, які служать польським патріотам доводами прав Польщі на Південно-Західну Русь, у теперішньому часі не мають значення». Вчений зробив ремарку: «На старі договори і межові записи вже і тому не можна спиратись, оскільки наступні договори і розмежування знищили дійсність перших: наступні так точно спиралися на силу, як попередні у свій час. Сучасні поняття про народні права не дозволять називати Люблінську унію добровільним поєднанням двох братніх народів: воно по-суті не було тим, чим виставити його хочуть польські патріоти. То була справа одного стану, а не цілого народу» [6, арк.14]. М. Костомаров закликає поляків припинити роздмухування прав поляків на південноруську територію, вже настав час спілкуватися з нами на рівних. Зв'язок між нами має будуватися на внутрішніх духовних, моральних засадах і справедливості.

В іншій статті під назвою «Мысли южнорусса о преподавании на южнорусском языке» вчений порушує мовну проблему, яка тоді гостро дискутувалася в освічених колах. У 30–40-х роках XIX ст. й пізніше посилюлися

прагнення українців до створення літератури рідною мовою. Згодом українське питання в Російській імперії ще більше загострилося, залишалось не розв'язаним: «чи стануть українці окремим народом з власною літературною мовою, або вони асимілюються з російським народом і будуть користуватись і в школі, і в науці, і в мистецтві, і в публічному житті близько спорідненою російською мовою» [7, с. 63]. За таких обставин Костомаров вважав недостатнім лише активізацію літературної діяльності української інтелігенції, адже потрібно, щоб знання передавалися південноруською мовою, щоб вона стала «провідником загальнонародської освіченості». Якщо ми не дамо народові засобів навчатися рідною мовою, «він стане вчитись чужою – і наша народність загине» [8, арк. 1]. Потрібно викладати науки нашою рідною мовою. М. Костомаров пропонував видавати для народу зрозумілі йому книжки: наукові (арифметику, географію тощо), граматику рідної мови, правову літературу, релігійного змісту, адже якщо нав'язувати матеріалістичні ідеї, народ не сприйме. Українці є православними в глибині душі. Окремо він висловив думку про вивчення історії, не вважаючи за доцільне це робити в ранньому віці. На його цілком слушну думку, «історія є така наука, яка потребує вже більшого запасу попередніх відомостей і значного ступеня розвитку: без цього вона даремна» [8, арк. 3]. Заперечуючи ідею так званої державної єдності, що забезпечується шляхом насильницького підведення звичаїв і способів життя різних народів до одного знаменника, вчений підкреслював, що держава і народ – це одне й те саме. Держава як необхідна зовнішня форма поєднання суспільства не повинна вивищувати один народ серед інших, а створювати атмосферу, що не заважає вільному розвитку кожного з них. Жоден народ не захоче відділитися від держави, яка його задовольняє. Використовуючи історичний матеріал, Костомаров нагадав, що після об'єднання Малоросії з Московією, остання сприймала її місцеву своєрідність: незважаючи на певні відхилення, все ж «принцип визнання малоросійської народності залишався і визнавався» [8, арк. 4]. Пізніше, запозичуючи ідею державної і народної єдності (яка, до речі, зазначив він, на Заході уже визнана неспроможною), російська влада вважає, що підтримка південноруської народності є загрозою для єдності держави. Втім, південноруси довели своє розуміння зв'язку з великорусами і заслуговують на довіру з боку держави. М. Костомаров зробив справедливий закид на адресу заможних народолюбців, які можуть одягнути вишиванку, вжити кілька українських слів, але не підтримати фінансово освітню справу [8, арк. 5].

У статті «Историческая неправда и западно-российский патриотизм» М. Костомаров виклав низку зауважень методологічного характеру. Вчений вважав, що за всієї добропорядності обробки матеріалів окремо не

завжди можна дійти істини. Навіть можна отримати протилежний результат, якщо з великої кількості історичних джерел обирати лише ті, які стосуються окремих сторін історії та ще зафарбовані певними кольорами, що до вподоби дослідникові. При цьому відбувається тенденційний відбір фактів з відхиленням тих, які не бажано оприлюднювати. Тоді читач завоює не історичну істину, а історичну брехню. Натомість потрібно «безвідносно і неупереджено намагатися зображувати минуле у можливості світлі, шукати однієї істини», а не до вподоби комусь або чомусь [9, арк. 10]. Він порушує важливу методологічну проблему, зокрема, необхідності застосування принципу всебічного аналізу подій і явищ. Наведеними принципами наукового дослідження він керувався, опрацьовуючи питання польсько-руських відносин. Розглядаючи статті книжки І журналу «Вестник Западной и Югозападной России», вчений констатує, що в ній увага насамперед зосереджена на висвітленні боротьби православ'я з католицтвом і, природно, боротьби польської народності з руською. На його думку, крім зазначених вище суперечностей, варто звернути увагу на багатоманітні прояви суспільного і домашнього життя, шляхетського, духовного, міського і сільського побуту тощо; познайомити читача з поняттями юридичними, релігійними, економічними, моральними, показати, під яким впливом ці поняття сходилися, розходилися, перепліталися, «поставити в паралель з історичним рухом життя інших народів та інших цивілізованих спільнот...» [9, арк. 10–11]. Розмірковуючи з приводу польсько-руських відносин, М. Костомаров зауважив: «саме з ополячення Русі почалося падіння і розклад Польщі. Допоки Русь була Руссю і трималась із Польщею вільно, цінуючи, разом з тим, і свою окремішність і необхідність нерозривного зв'язку через взаємні духовні і матеріальні потреби, а не за буквою, яка завжди стає насиллям, оскільки отримує значення незмінності; допоки Польща визнавала цю самобутність Русі і свято поважала її, – доти великий і могутній був той союз двох слов'янських народів і обіцяв він багато в майбутньому не лише для них, але й для решти слов'янського світу», проте на польську владу великий вплив справила римська пропаганда [9, арк. 12]. Завершуючи науковий огляд названого журналу, Костомаров закликає до правдивого висвітлення історії українсько-російсько-польських взаємин. Ми хочемо сказати, – підсумовує він, що «займаючись історією Південної і Західної Русі, не треба ставати виключно на точку ворожнечі православ'я з католицтвом і руської народності з польською і підводити під неї всі явища минулого життя; бо так можна дійти до недобросовісного викривлення фактів» [9, арк. 17].

Як зазначалося вище, в пресі точилися дискусії на слов'янознавчу тематику, в якій М. Костомаров полемізував з російськими дослідника-

ми. Його публікації в журналі «Основа» мали науковий і водночас просвітницький характер стосовно історичного минулого і тогочасного стану українсько-російсько-польських відносин. У статтях учений виборював власну концепцію походження і розвитку слов'ян. Зокрема, це простежується в двох статтях: «Правда москвичам о Руси» та «Дополнение к «Правде москвичам о Руси», що є відповіддю на критичний огляд його публікації «Две русские народности» (надрукована в журналі «Основа», 1861, жовтень). Приміром, Костомаров не погоджувався з критиком, ніби устрій життя (побут) у південних руських слов'ян відрізнявся від побуту північних. Критик, характеризуючи розвиток міст Новгород, Полоцька, Смоленська, Ростова та інших, зауважував, що в південних слов'ян лише пізніше з'явився Київ. Таку сентенцію критика Костомаров назвав «фантазією слов'янофіла» [10, арк. 10].

У статті «Задачи украинофильства» він спростовує висловлювання українських чиновників і деяких представників інтелігенції, що нібито не існувало і не існує окремого малоросійського народу та його мови. Вони запевняють, що малоросіяни хочуть навчатися російською, замість своїх народних переймають російські пісні тощо, стверджуючи, що піднести малоросійський діалект до статусу мови є витівкою українофілів. Учений нагадав: переслідування малоросійського наріччя (мови) дійшло аж до заборони друкувати ноти до малоросійських пісень, улаштувати вистави малоросійських п'єс. Історик вдався до висвітлення коренів та причин цього ганебного явища. На його переконання, їх потрібно шукати в середовищі української шляхти, яка призвичаювалася до польської мови, культури, релігії під час перебування українських земель у складі Польщі, з 1569 р. – Речі Посполитої [11, арк. 1–2]. Українська шляхта віддалялася від свого народу. Зрештою утворилася вільнолюбива верства населення – козацтво, яке плекало рідну мову, традиції і православну віру. Але поступово і в козацькому стані виділилися привілейований прошарок старшини (військові товариші), які заволоділи землями, що освоювалися вільними поселенцями. Згодом їх було прирівняно в правах із російським дворянством. І саме цей привілейований стан нарівні з російським дворянством захоплювався західною освіченістю, нехтуючи національною мовою, традиціями, за що, між іншим, їм докоряють сучасники. Їхня відмінність від шляхетства лише в тому, що вони залишалися православними, бо перехід в іншу релігію заборонявся законом. Тому не виникло прірви, подібної до прірви між шляхтою і козаками. Саме на основі релігійної єдності з дворянством солідаризувалося духовенство. М. Костомаров підкреслив, що тоді освічений попович також віддалявся від народу, хоч і не так стрімко, як інтелігенція [11, арк. 4]. Отже, малоросійську народність представляли

і представляють прості люди – селяни. Учений не звинувачував ані шляхту, ані дворянство за відступництво, прихильність до іноземщини, лише закидав за їхнє зневажливе ставлення до народу і мови. Намагаючись злитись із росіянами, дехто навіть до закінчення «єнко» у прізвищах додавав на зразок російських – «в» [11, арк. 5]. Він вважав таке явище продуктом свого часу. Серед теперішньої інтелігенції трапляються особистості, які розуміють, що суспільство – це трудовий люд і він такий само, як вони, хіба що неосвічений, але розумний, іноді більше за них самих. Костомаров захоплювався природною духовною силою простих людей, возвеличував таку науку, як етнографія.

У літературознавчому аналізі творів, опублікованих в українському альманасі «Луна» (Ч. 1. – К., 1881), учений зробив оптимістичний висновок, на основі якого накреслював першочергові завдання і шляхи розвитку української мови та літератури: «Малороссия, эта колыбель всей русской нации, особенно достойна ее внимания: Малороссия должна быть верно изображаема со всеми признаками своей местной народности и, следовательно, со своею местною народною речью» [11, арк. 10]. Він не закликав інтелігенцію, яка відхилилася від власного народу, повернутись до нього, оскільки це нагадувало б московських слов'янофілів, які пропагують дворянам ідеали минулих XVI–XVII ст. Завдання українського письменства ним вбачалось у розкритті всіх аспектів народного життя в наукових і літературно-художніх творах і, головне, «не виявляючи ворожнечі до малоросійської літературної діяльності» [11, арк. 11]. Друге завдання, на його думку, полягало в піднесенні розумового розвитку народу, виданні малоросійського словника і граматики. Вчений-історик не вважав, що малороси, навчаючись у російських гімназіях і університетах, зневажливо ставитимуться до своєї народності, адже освічена людина навпаки прагнучиме до її збереження і розвитку. Злиття з інтелігенцією всієї Росії бути не може тому, що малоросійська рідна мова звучатиме в побуті, використовуватиметься її рідними. Як приклад він навів українофільство, що стало «пугалом для так называемых обрусителей – патриотов не по разуму» [11, арк. 15]. Власні слов'янофільські погляди вченого зазнали історичних трансформацій від ідеї слов'янської федерації (часів кирило-мефодіївського братства) на основі християнських постулатів до мовно-культурного зближення, з критичним ставленням до ідеї культурно-історичної унікальності Росії [12, с. 364].

Слов'янська тематика знаходила відбиття в навчальних планах з історії та історіографії Росії. У фонді 127 ІР НБУВ, приміром, зберігається курс лекцій з російської історіографії (1900/01 навч. рік) М. І. Лілєва, прочитаний у Ніжинському інституті кн. Безбородька. Зокрема йдеть-

ся про те, як у Москві, а переважно в Петербурзі точилися дискусії з приводу західних впливів на російську культуру, а в середовищі інтелектуалів Московського університету, починаючи з 30-х років XIX ст. розвивається протилежна думка. Ширшого розмаху цьому ідейному струменю надали у 40–50-х роках О. Хом'яков, брати Киреевські, Аксакови та ін. Їх іменували слов'янофілами, панславістами. В лекційному сюжеті розповідається про те, як слов'янофіли на кшталт М. Карамзіна і російських істориків XVIII ст. зосереджувалися на періоді московського самодержав'я, коли, на їхню думку, «російське життя вилилося в усіх суттєвих формах». Другою будівничою силою російської історії вони вважали земства в єдності з державою. У цьому міститься внутрішня правда, основна сила якої закладена в земельній общині. Устрій і внутрішнє життя земельної общини розкриті І. Беляєвим і К. Аксаковим. Слов'янофіли надавали увагу вивченню народного побуту, в тому числі особливостей малоросійської, білоруської, польської, литовської, латиської, фінської народностей [13, с. 252–254]. Так переповідав суть слов'янофільства М. Лілеєв.

Слов'янство не обходив своєю увагою в науково-дослідній роботі і професор Київського університету св. Володимира Є. В. Спекторський. Досліджуючи історію державного права, політичних учень, культури й історіографію Росії, він занотував відповідні сюжети, що відбивають його бачення шляхів соціально-культурного і духовного розвитку слов'янства. Вчений згадав ім'я Ю. Крижанича (хорватський богослов, мислитель і письменник), який мотивував свій приїзд у Росію бажанням піднести слов'янську мову шляхом зведення російської на рівень загальнослов'янської, написати історію слов'ян, викрити німецьку брехню і наклепи, якими вони обдурюють чужі народи, у т. ч. слов'ян. На шляху до Москви він затримався на 8 місяців у Львові, на 1,5 роки – в Гетьманщині, доставши покровительство гетьмана І. Виговського, потім Ю. Хмельницького, напучував козаків на підпорядкування сильній Москві. Перебування в Москві завершилося засланням до Тобольська за різку критику московської політики (1676 р. отримав прощення і згодом виїхав з Росії). Є. Спекторський у своїх нотатках зазначив: «Крижанич є доволі раннім представником т. зв. панславізму з Росією на чолі. Російський государь, вважає він, як батько повинен піклуватись про об'єднання розпорошених людей». У своїй «Политике», написаній на засланні (или «Политических думках», виданих у Москві в XIX ст. під назвою «Русское государство в половине XVII века»), він ніби готує ґрунт для Петра Великого, стверджуючи: «саме тепер час учитись, оскільки Бог підніс на Русі державу слов'янську, якої раніше ніколи не було в нашому племені; а відомо, що в народів науки починають квітнути в період найбільшої сили

політичної» [14, арк. 41]. Ю. Крижанич вніс декілька пропозицій стосовно вдосконалення російських порядків, передбачав навіть перекласти російською мовою «Политику» Аристотеля. Спекторський вважав Росію сприйнятливою до культурних впливів, які згодом своєрідно співвідносились із місцевими особливостями. Прийняття християнства, переконаний автор, прискорило духовний розвиток, тим паче, що релігійна сфера не відмежовувалася від світського життя винятково догматичними тонкощами. Розвивалася світська література: «Повчання Володимира Мономаха дітям», «Слово о полку Ігоревім», де «релігійні ідеали дають критерії для судження про світську політику» [14, арк. 49]. Монголо-татарське панування (в матеріальному сенсі), – продовжує київський професор, сприяло прискореному формуванню самосвідомості. В релігійній сфері на той час уже було помітним розділення християнства на споглядальницьке та діяльнісне – відповідно – Візантійський Схід і Римський Захід. У Росії вони співіснували, хоча і не безпроблемно. Політична думка стимулювалася необхідністю об'єднання проти татарської навали, а також суттю і наслідками Флорентійської унії, що скомпрометувала ідею світової християнської імперії. Це призвело до появи ідеї, пов'язаної з російською державністю та її обов'язками [14, арк. 49 зв.]. В історіографічній частині нотаток Є. Спекторський порівнює ставлення до слов'янофілів О. Градовського та Ф. Достоевського. Перший частково сприймав їхнє вчення, критику «запозичення самого змісту чужої національної культури». Він, поряд із науковою «теорією народності», не забуває і живого «почуття народності», що надає йому світлий погляд як на «майбутнє російського суспільства», так і на долі поки що «розсіяного і розсипаного подібно до піску людському слов'янського світу» [14, арк. 59–59 зв.]. Міркування О. Градовського не поділяв Ф. Достоевський, називаючи його «російським європейцем», який піклується про «об'єднання людей у громадянське суспільство з однією лише метою врятувати животишки»; засуджував його за прагнення «шукати спасіння в речах і явищах зовнішніх», в «усіх цих парламентаризмах», тоді як «усіялякі західні вчення могли давати лише тимчасове задоволення» [14, арк. 60–60 зв.].

До проблеми слов'янофільства/українофільства також звертався український історик, філософ, літературознавець, фольклорист, суспільно-політичний діяч і публіцист М. П. Драгоманов. У його статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» (журнал «Громада». Женева, 1879. – № 4; машинописна копія в ІР НБУВ) подано розгорнуту характеристику світогляду Кобзаря в контексті тогочасного суспільно-політичного і культурно-національного руху в Україні. Варто зауважити, що питання слов'янофільства/українофільства Шевченка залишається відкритим.

Скоріше за все, йому пасує визначення український слов'янофіл, оскільки в його душі і серці поєднувалася палка любов до українців і всіх слов'ян [15, с. 42–43]. Як зазначає М. Драгоманов, після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства (1847 р.) українофіли «ховалися під захистом московського слов'янолюбства» [16, арк. 1–2]. П. Куліш дорікав Шевченкові за надмірне вболівання за долю свого народу, не помічаючи або навіть відвертаючись від сусіднього. Другий соратник Шевченка по згаданому товариству М. Костомаров, підкреслюючи спільність історичного розвитку великоросів і малоросів, не вважав Шевченка сепаратистом. Він навіть висловлював думки про «федеративні начала» в усіх Русіях. Зовсім інакше трактували творчість Кобзаря галичани, називаючи його пророком козацько-української республіки, який закликав до повстання проти Росії і Польщі [16, арк. 3]. Поступово галицькі народовці почали переходити на позиції австро-польської урядової політики, змінивши свої погляди на Шевченка. Ними наголос робиться на неприхильності поета до Москви і замовчується щодо Польщі (наприклад, поема «Сон» актуалізується, «Гайдамаки» – замовчується), у Росії робиться те саме, тільки навпаки. Драгоманов показав, як «крутили на всі боки українофіли в Росії і Австрії свого пророка. Так буває, коли на «пророків» дивляться не об'єктивно та історично, а лише абсолютно. Автор торкнувся кирило-мефодіївської ідеї слов'янського єднання, на формування якої безперечно мав вплив Шевченко, хоча його членство в товаристві не доведено. Братчики вели «розмови про всю Слов'янщину, які поет втілював у своїх поетичних рядках («До мертвих і живих», «Шафарикові» та ін.). «Обняла ця громада увесь світ слов'янський і зрозуміла, що українці, як ніхто інший, зможуть об'єднати той світ. Віра Христова й історія слов'ян була їм світом і теплом до великого подвигу» [16, арк. 28]. Всі мають розуміти, Україна не стоїть тут альфою й омегою, а їхніми патронами є всеслов'янські апостоли Кирило і Мефодій. «Не в централізовану державу прагнули вони об'єднати всі слов'янські народи, а у вільний союз під протекторатом російського імператора» [16, арк. 28].

М. Драгоманов наводить уривок зі статті «Україна» (журнал «Колокол», 1860, № 61) про ідею панславізму, яка в Росії наповнювалася зверненням до минулого Русі, вихвалюванням її гідності та вірою в те, що вона зглянеться на слов'янські народи, як, наприклад, на Польщу і Україну. В Україні ця ідея розглядалася членами братства як федеративний слов'янський союз за збереження кожною народністю своїх особливостей [16, арк. 29]. Драгоманов вважає очевидним, що витoki всеслов'янства (панславізму) не в європейських думках про волю, а у всеслов'янстві Колара, Шафарика, Ганки. Отже, панславізм кирило-мефодіївців відрізняється

від панславізму московського, оскільки Україна має своє минуле з козацькою волею і славою. Але є й спільне з московським, тобто європейський вплив, проте в Україні він обтяжувався релігійними мотивами, що тягло його не вперед, а назад [16, арк. 31]. У вже згаданому журналі «Колокол» зазначалося, що скасування кріпацтва сприяло пробудженню свідомості в Україні, з'явилися твори українською, де поряд із вдячністю Олександрю II визволителю висловлювалися прохання, аби ще й народ мав такі само права, як дворянство. Крім того бажали, щоб викладання в школах здійснювалось українською мовою. «Ніхто з нас не думає про відторгнення Південної Русі від зв'язку з рештою Росії. Навпаки, ми би бажали, щоб усі інші Слов'яни об'єдналися із нами в один союз, навіть під скіпетром російського государя, якщо цей государь стане государем вільних народів, а не всепоглинаючої татарсько-німецької московщини. У майбутньому слов'янському союзі, у нього ж віримо і його ж бажаємо (тільки віримо і бажаємо), наша Південна Русь повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній мертвецькій централізації, а на чіткому усвідомленні рівноправності та своєї власної користі» [16, арк. 87].

Наведені факти репрезентують переважно політичну і деякою мірою мовну складову російсько-українсько-польських взаємин, які знаходили теоретичний вияв у публікаціях, дискусіях тощо. Разом з тим відбувалися контакти між слов'янськими діячами в практичній площині: листування, взаємні відвідування, рецензування наукової, мистецтвознавчої літератури, огляди публікацій та інше, що стосувалися культуро- і мистецтвознавчих, мовознавчих проблем південних і, частково, західних слов'ян.

На цій слов'янознавчій ниві чільне місце посідає А. І. Степович, якого слов'янська тематика цікавила з юнацьких років. Будучи студентом II курсу Університету св. Володимира, він у 1877 р. написав курсовий твір про побут, релігію давніх слов'ян (чехів), порівнюючи їх з іншими народами. Іноді в ньому наводяться приклади або порівняння опрацьованих ним джерел зі «Словом о полку Ігоревім». У примітках він підкреслює дивну схожість розглянутих рукописів з цією давньоруською пам'яткою та руськими народними піснями в поетичному сенсі. Навіть загальне ознайомлення з ними, – зазначав студент, засвідчує в окремих випадках «спільність епітетів, поетичних фарб, порівнянь тощо у цих творах, відчувається їх спільний дух, спільне походження з єдиного слов'янського народного джерела» [17, арк. 2, 23, 27, 29]. У 1892 р. Степович отримав звання приват-доцента по кафедрі слов'янської філології, в наступному році очолив Колегію Павла Галагана (закінчив її в 1875 р. з золотою медаллю),

продовжуючи викладати в університеті. Зокрема, у вступній лекції з курсу історії сербської літератури (18 вересня 1897 р.) вчений-славист охарактеризував передумови, які сприяли формуванню спільної ідеї слов'янських літератур. Характерним для їхнього розвитку було те, що початок здійснювався не на рідному наріччі, а на близькому, спорідненому, а саме – мовою книг, перекладених з грецької апостолами Кирилом і Мефодієм. Ця мова увійшла в практику церкви, науки в Чехії, Моравії, Болгарії, Сербії, на Русі, збагачуючись місцевими особливостями. Слов'янські письменники намагалися зберегти книжну єдність, зокрема в літературі духовного змісту. Внаслідок турецької навали загинули болгарське і сербське царства, але залишилася писемність, що існувала завдяки єдності тодішньої книжної мови, отже й розвивати освіту в подальшому доводилося, завозячи книги з Росії, які були зрозумілими. «Думка про єдність книжної мови продовжувала підтримувати й жити слов'ян у їхній тяжкій справі; на ній заснований літературний панславізм відомого хорватського священника Юрія Крижанича, який переніс у другій половині XVII ст. свою літературну діяльність зі своєї батьківщини на далекий слов'янський північ цілком на тих самих засадах, на яких робили це попередні міжслов'янські літературні працівники...» [18, арк. 10].

Розвиваючи думку про основну ідею науки «История славянских литератур», Степович констатує, що зрештою давньоцерковнослов'янська мова в нових історичних обставинах усе менше задовольняла потреби розумового розвитку. На порядку денному постало питання вироблення нової всеслов'янської мови. Крім Ю. Крижанича, який хотів створити її штучним чином, можна назвати словака Геркеля Яна з його пропозицією виробити всеслов'янську мову на основі словацької та ін. Порушувалося питання про книжне об'єднання слов'ян і розробку спільної абетки та правопису. Припускалося, що всеслов'янська мова могла б утворитися на базі словенської і близької до неї – сербської мови. Роль всеслов'янської абетки могла б виконувати російська (цивілка) з додаванням латинської і давньослов'янських носових знаків [18, арк. 12–12 зв.]. Відомий чеський панславіст І. Коллар вважав, що всі слов'янські наріччя можуть бути приведені до чотирьох головних: російське, польське, чеське і сербське, «знання яких обов'язкове для всіх більш або менш освічених слов'ян» [18, арк. 12–13]. Через взаємне доповнення, очищення від іноземщини поступово повинна була утворитися всеслов'янська книжна мова. Коли стала очевидною неможливість штучного створення такої, з'явилась ідея визнання всеслов'янською однієї з мов. Приміром, словацький письменник Л. Штур зазначав, що давньослов'янська вийшла з ужитку. «Залишається лише російська, яка виключно підходить на роль всеслов'янської. Це

найбагатша, сильна і повнозвучна мова» [18, арк. 13]. Подібні міркування висловлювали тогочасні чеські, словенські славісти. Висувалися й інші пропозиції, зазначав Степович, переважно за надання всеслов'янського значення своєму наріччю. Проте більшість учених і мислителів висловлювалася за російську мову, яка, на їхню думку, здатна виконати завдання всеслов'янського органу думки за умови її подальшого розвитку і поширення. Отже, український славіст називав природним прагнення слов'ян до літературно-книжної єдності, започатковане в давній період, згодом втрачене, яке в XIX ст. шукало шляхів відновлення [18, арк. 14–14 зв.].

Аналізуючи книги «Славутский архив кн. Любартовичей, Сангушков», Степович звертає увагу не лише на польсько-російські відносини, а й на мову документів. На цій основі він розмірковує про початок руху поляків на Південну Русь і вплив на її культуру, мову, який до Люблінської унії був слабким. Руська мова вважалася тривалий час навіть офіційною мовою в Литовському князівстві й «обов'язковою для польських королів, якщо вони були великими князями литовськими» [19, арк. 6]. У Славутських архівах також зберігається чимало пам'яток, написаних руською мовою. Переважне становище польської культури стало помітним після Люблінської унії, хоча тенденція помічалася й раніше. Коли ж таке трапилось, що одна посіла войовниче, інша – оборонне становище? – питається вчений, здійснюючи мовознавчий аналіз Славутського архіву. При цьому він робить ремарку з приводу репрезентативності джерел, оскільки можуть існувати й такі, що не увійшли в цей випуск. Для дослідження Степович обрав три документи, створені в різних місцевостях (Польщі, Південній і Північній Русі). За його спостереженням, «відмінності між північно-норуськими, південноруськими і західноруськими пам'ятками 15–16 століть, звісно ж, трапляються, але вони стосуються не характеру мови, яка, продовжуємо наполягати, одна і та ж у них, а частковостей, подробиць тих висловлювань і слів, які виробились у кожній даній місцевості відповідно до особливостей місцевих умов життя» і подекуди служать свідченням чужоземних впливів: у Південній і Західній Русі – польського [19, арк. 10]. [Запозичені з польської мови: рада, пан, грош, фільварок, кухмістр, маршалок, валки, шкода, слухний тощо. Слово «пан» у Південній Русі з'явилося не раніше кінця XIV або початку XV ст. (мабуть під впливом Галичини). Іноді в документі вживаються паралельно «пан» – «боярин»]. Наприкінці XV – на початку XVI ст. у Південно-західній Русі переважали руські люди (наводить приклади імен і прізвищ) вищої верстви населення. Згодом Люблінська унія, полонізація й окатоличення руських вельмож, через що не залишилося жодного руського і православного «дідича», чому також сприяло заснування (наприклад, у Луцьку) католицької

єпископської кафедри. Пізніше – козацькі повстання і возз'єднання Малої і Великої Русі [19, арк. 11, 16, 20]. Так на основі мовознавчого аналізу Степович коментував історичну долю Південної Русі.

В арсеналі міжслов'янської культурно-наукової співпраці є такий заїб, як листування. Яскравим прикладом багаторічних творчих зв'язків Степовича з чеським музичним фольклористом і етнографом Людвіком Кубою є листи, що зберігаються в ІР НБУВ, являючи собою важливе джерело для дослідження багатьох аспектів слов'янознавства. У 1884 р. Степович познайомився з Л. Кубою в Подєбрадах під час поїздки слов'янськими країнами разом з російським професором славістики І. Анненковим; у 1885, 1886 рр. Л. Куба відвідав Україну з метою збирання українських народних пісень для монументальної праці «Слов'янство у його піснях» [20, с. 350]. Кілька років плідної співпраці відбито в кореспонденції чеського музичного фольклориста до українського славіста. Їхня творча співдружність тривала (з перервами) з останньої чверті ХІХ ст. до 30-х років ХХ ст., що засвідчує великий потенціал і наукову доцільність людської комунікації в спільній справі [20, с. 348–351]. У 1905 р. Степович опублікував 6 українських пісень, записаних разом з Л. Кубою. У 20-х роках ХХ ст. Степович написав статтю «Новейшие работы в области славянской народной песни (о трудах Л. Кубы)», де зазначав, що його праці розкривають питання «походження народної слов'янської пісні, її основних властивостей і характеру, нарешті взаємостосунку різноманітних її різновидів – південнослов'янської, східнослов'янської і західнослов'янської» [21, арк. 1]. Він високо оцінив Л. Кубу як поважного збирача і знавця слов'янського музичного фольклору.

А. Степович активно займався викладацькою, науковою, просвітницькою діяльністю. Як знаного фахівця зі слов'янознавства не лише в Росії, але й за кордоном, його в 1912/13 навч. році запросили прочитати на Вечірніх Вищих Жіночих курсах у Києві курс лекцій з історії сербохорватської і чеської літератур, а також історію слов'ян, і не лише південних, але й чехів [22, арк. 1–2]. Паралельно він завжди тримав руку на пульсі культурно-мистецького і наукового життя в себе на батьківщині і в слов'янських країнах, відгукуючись на них рецензіями, аналітичними нотатками. Зокрема, він ретельно проаналізував записи, зроблені різними особами під час подорожей слов'янськими землями. Так, у 1824 р. країну лужицьких сербів відвідав П. І. Кеппен. Укупі з відомостями про інших західних слов'ян він склав «Записку о путешествии по славянским землям и архивам», яка стала зразком для славістів. «Записка...» надрукована у виданні Кеппена «Библиографические листы» (1825, № 33–34) і була використана для складання Програми слов'янських

подорожей, яку надіслали в університети. Навівши широку бібліографію про лужицьких сербів, Степович виокремив записки В. Тимковського (нащадок козацько-старшинського роду, державний діяч, письменник, перекладач) як найбільш «вірогідні російські свідчення про цей народ, його мову, побут і звичаї, його культуру, ступінь освіченості» тощо [23, арк. 1–1 зв.]. Вони не були свого часу надруковані, отже не використані в «Путевых письмах И. И. Срезневского из славянских земель 1839–42 гг.» (СПб., 1895). Щоденні записи згаданого мандрівника є суттєвими і першими найбільш ґрунтовними, оскільки до нього лужичан відвідували Тургенев і Кайсаров, але ніяких нотаток не залишили. За словами Степовича, Тимковський не був слов'янофілом, а «гарячим гуманним захисником знедоленого слов'янства і поборником його самобутнього існування» [23, арк. 2]. Це спонукало його неодноразово відвідати найнещасний із західнослов'янських народів – лужицьких сербів. Хоч він суворо дотримувався державницьких поглядів на внутрішню політику держав, однак з осудом поставився до запровадження «насильницьких заходів пруського уряду в справі якнайшвидшого онімечення слов'ян» [23, арк. 2]. За спостереженням Степовича, Тимковський більше цікавився політичними стосунками між слов'янами і німцями, ніж Срезневський, далекий від політики, який більше займався науковими питаннями й етнографічними дослідженнями, особливо в галузі народної пісні та музики, навіть записував сам і тексти, і наспіви. Натомість Тимковський, виявивши допитливість і неабиякі знання історії та етнографії, навів цікаві дані, які могли б слугувати всебічному вивченню лужицьких сербів. Приміром, є відомості про стосунки «між одним із «патріархів» лужицької літератури Фріче та його супротивником «сербоїдом» (німцефілом) Бельценталем, благочинним Котбузького церковного округу» [23, арк. 4 зв.]. У записках мандрівника є спостереження етнографічного і навіть сільськогосподарського характеру. Про його інтерес до цієї знедоволеної слов'янської землі свідчить те, що він ніби випереджав час, даючи поради, які здійснилися набагато пізніше. Зокрема, про необхідність «з боку Росії допомагати слов'янській справі на заході шляхом матеріальної підтримки учнів у німецьких університетах, зобов'язавши їх вивчати, крім рідної, ще й церковнослов'янську мову» [23, арк. 4]. (Подібна ідея реалізована в різний спосіб лише років через 50–60, коли в Росії почали виникати різноманітні слов'янські благодійні товариства). Його наступна пропозиція – матеріальна підтримка з боку Академії наук наукових досліджень із західнослов'янської тематики, що також втілена в практику пізніше. Проаналізувавши подорожні записи Тимковського, Степович підкреслив їх теоретичне і практичне значення та запропонував опублікувати.

Його фахові огляди, рецензії на рукописні чи друковані твори, як правило, мали конструктивний характер. Вкотре переконаємось, ознайомившись із відгуком на працю Д. Дорошенка з історії слов'янського світу, видану в Берліні у 1922 р. (три невеликих томики). А. Степович виголосив його в 1924 р. на засіданні Товариства Нестора Літописця під назвою «Первый украинский опыт энциклопедии славяноведения». В архіві Степовича зберігається текст відгуку (рецензії) і конспект доповіді (три варіанти, третій – українською мовою). Вчений оцінив видання як конче потрібне для студентів і взагалі освіченої публіки. Праця Дорошенка складається з передмови і шести розділів, в яких в алфавітному порядку описані слов'янські народи (білоруси, болгары, великоруси, поляки, словенці, українці, чехи) [24, арк. 1 зв.] Аналізуючи загальний підхід історика до висвітлення теми, рецензент зробив зауваження, що не в усіх сюжетах дотриманий принцип викладу матеріалу: географічні та статистичні відомості, історія, культурний розвиток, стан літератури, науки, мистецтва, навівши з власного наукового багажу чимало додаткових даних про Сербію. Він здивований твердженням автора про великорусів (т. I, с. 107): ніби «уже у VIII ст. (!) Великоруси сколонізували межиріччя Волги й Оки, заклали тут державний центр і виступають з яскравими ознаками сформованої народності (!)» [24, арк. 6, 24]. Степович продовжує: «Говорячи про асиміляцію східними слов'янами тих або інших фінських і угротурецьких племен (наприклад, т. I, с. 15), автору потрібно було б, нам здається, згадати і про подібне явище у південнорусів, які увібрали в себе чимало кочових угротурецьких елементів (торки, половці і т. п.)» [24, арк. 7]. Рецензент вносить уточнення в сюжет про перенесення митрополії з Києва до Москви та ін. [24, арк. 8 зв., 26]. Степович підкреслив важливу думку Дорошенка (т. I, с. 16), яку варто було б розвинути, враховуючи її важливість: «Відроджена в наші дні волею чужих держав Польща повторює свої старі історичні помилки і тим самим готує собі повторення прежніх небезпек, а може й загибелі, як держави» [24, арк. 7, 24]. Рецензент ніби передрік історичні події кінця 30-х років ХХ ст. Ним зроблено чимало зауважень, які пропонував усунути, готуючи книгу до другого видання. Вони стосуються фактичного матеріалу, деяких історико-літературних поглядів, ставлення до культурної складової історичного минулого слов'янських народів, оскільки автор не використав новітньої літератури [24, арк. 47]. Дорошенко працював у несприятливих умовах, – зазначав рецензент, але робив справу добросовісно.

Наведені виїмки з рукописних документів, що стосуються слов'янства, засвідчують різноманітність підходів до його вивчення й інтерпретації. Це можна вважати наслідком методологічного плюралізму, подекуди

обмеженістю джерельної бази, особистими уподобаннями авторів і політичною кон'юктурою. Втім на тому етапі розвитку науки подібні дискурси були затребуваними, пізніше деякі положення розвинуті іншими авторами або заперечені та втратили актуальність. Однак рукописні твори, попри те, що деякі були оприлюднені в минулому, залишаються цінними пам'ятками історичної, суспільно-політичної думки, інтелектуальним скарбом України, який потребує збереження для нащадків. На його основі слов'янознавчий дискурс у подальшому розвивався, розширюючи діапазони, вдосконалюючи методологію і методику дослідження.

Список використаних джерел

1. Щокін Г. В. Слов'янство : його місце і роль в європейській історії : доп. на Міжнар. наук. конф. «Слов'янський світ в умовах глобалізації», 3–7 груд. 2003 р., Софія, Болгарія / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2007. – 336 с. (укр., рос., пол., чес., словац., болг., серб. мовами).
2. Шип Н. А. Ідея всеслов'янської єдності у творах викладачів Київської духовної академії / Н. А. Шип // Зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Білорусь і сусіди», 25–27 травня 2012 р. Гомельський державний університет імені Франциска Скорини. – Гомель, 2012. – С. 244–250.
3. Шип Н. А. Ідея всеслов'янської єдності у працях викладачів і студентів Київської духовної академії / Н. А. Шип // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2013. – Вип. 17. – С. 25–54.
4. Шип Н. А. Слов'янофільство та його різновиди / Н. А. Шип // Науковий потенціал славістики : історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доп. Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.). – К., 2015. – С. 69–73.
5. Завитневич В. Значение первых славянофилов в деле уяснения идей народности и самобытности (Речь, произнесенная на годичном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1891 г.) / В. Завитневич // Труды Киевской духовной академии. – 1891. – № 11. – С. 353–397.
6. Костомаров Н. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в «Revue Contemporaine» (1861 г.) // ІР НБУВ, ф. X, № 14893, 15 арк.
7. И. Л. Отто Бауэр об украинском возрождении // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 61–64.
8. Костомаров Н. Мысли южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке // ІР НБУВ, ф. X, № 14901, 20 арк.
9. Костомаров Н. Мысли южнорусса. IV. Историческая неправда и западно-российский патриотизм // ІР НБУВ, ф. X, № 14901, 20 арк.
10. Костомаров Н. Правда москвичам о Руси 25 ноября 1861 года (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. – К., 1928 // ІР НБУВ, ф. X, № 14894, 16 арк.

11. Костомаров Н. Задачи украинофильства. Луна : украинский альманах на 1881 год. К., 1881 // IP НБУВ, ф. X, № 14937, 15 арк.
12. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства / Ю. Пінчук. – К. : Ін-т укр. історіогр. та джерелознав. НАНУ, 2012. – 608 с.
13. Лилеев М. И. Курс лекций по русской историографии, прочитанный в 1900–1901 гг. в Нежинском историко-филологическом институте имени А. А. Безбородко // IP НБУВ, ф. 127, № 1, 393 арк.
14. Спекторский Е. В. Заметки по истории государственного права, политических учений, культуры и историографии России // IP НБУВ, ф. 43, № 20, 60 арк.
15. Шип Н. Тарас Шевченко, Павло Чубинський – духовні символи українства / Н. Шип. – К.: Світ Успіху, 2014. – 120 с.
16. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // IP НБУВ, ф. 172, № 43, 155 арк. (Машинописна копія з ж. «Громада». Женева, 1879, № 4).
17. Степович А. И. Очерк быта древних славян (чехов) по Краледворской и Зеленогорской рукописи. 1877 г. Студенческая курсовая работа (2-й курс университета). Черновик // IP НБУВ, ф. 179, № 32, 58 арк.
18. Степович А. И. Об основной идее науки «История славянских литератур». Вступительная лекция к курсу истории сербской литературы, читанная 18 сентября 1897 г. // IP НБУВ, ф. 179, № 225, 26 арк.
19. Степович А. И. К вопросу о русско-польских исторических отношениях. (По поводу книги «Славутский архив кн. Любартовичей, Сангушков»). 1888 г. // IP НБУВ, ф. 179, № 92, 22 арк.
20. Шип Н. Подвижники Л. Куба та А. Степович на ниві слов'янського музично-пісенного фольклору / Н. Шип // Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. до дня слов'янської писемності і культури, Київ, 24 трав. 2016 р. – С. 348–352.
21. Степович А. И. Новейшие работы в области славянской народной песни (о трудах Л. Кубы). Нач. XX в. // IP НБУВ, ф. 179, № 37. – 10 арк.
22. Вечерние Высшие Женские курсы в Киеве Степовичу А. И. Письма с просьбой прочесть курсы лекций по истории славян и истории чешской и сербохорватской литературы, с приглашением на заседания Совета. 15 янв. 1909 – 9 окт. 1913 гг. // IP НБУВ, ф. 179, № 374–381, 12 арк.
23. Степович А. И. Записка о путешествиях по славянским землям и архивам Петра Ивановича Кеппена. 1824 // IP НБУВ, ф. 179, № 74, 32 арк.
24. Степович А. И. Новая работа по славяноведению. 20 мая 1925 г. Текст и конспект доклада. Автограф // IP НБУВ, ф. 179, № 315, 47 арк.

References

1. Shchokin, H. (2007). Sloviaanstvo: yoho mistse i rol v yevropeiskii istorii [Slavophilism: its place and role in the European history]. In *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Slovianskyi svit v umovakh hlobalizatsii"* [Proceedings of the conference "Slavic world in the context of globalization"]. Kyiv: MAUP. [In Ukrainian, Russian, Polish, Check, Slovak, Bulgarian and Serbian languages].

2. Shyp, N. (2012). Ideia vseslovianskoi yednosti u tvorakh vykladachiv Kyivskoi dukhovnoi akademii [The idea of all-Slavic unity in the works of the lecturers of Kyiv Theological Academy]. In *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Bilorus i susidy"* [Proceedings of the International scientific and practical conference "Belorus and the neighbours"] (pp. 244–250). Gomel. [In Ukrainian].

3. Shyp, N. (2013). Ideia vseslovianskoi yednosti u pratsiakh vykladachiv i studentiv Kyivskoi dukhovnoi akademii [The idea of all-Slavic unity in the works of the lecturers and students of Kyiv Theological Academy]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 17, pp. 25–54. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Shyp, N. (2015). Slovianofilstvo ta yoho riznovydy [Slavophilism and its types]. In *Naukovyi potentsial slavistyky: istorychni zdobutky ta tendentsii rozvytku: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo konferentsii do Dnia slovianskoi pysemnosti i kultury* [Scientific potential of Slavistics: proceeding of the International scientific conference dedicated to the Day of Slavic writing and culture] (pp. 69–73). Kyiv. [In Ukrainian].

5. Zavitsevich, V. (1891). Znachenie pervykh slavianofilov v dele uiasneniia idei narodnosti i samobytnosti: rech, proiznesennaia na godichnom akte Kievskoi dukhovnoi akademii 26 sentiabria 1891 g. [The significance of the first slavophilists for the clarification of the ideas of national identity and originality: the talk given at the yearly act of Kyiv Theological Academy on September 26, 1891]. In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Transactions of Kyiv Theological Academy], No. 11, pp. 353–397. Kyiv. [In Russian].

6. Kostomarov, N. (1861). *Pravda poliakam o Rusi : po povodu novoi stati v "Revue Contemporaine"* [The truth about the Rus for the Polish: concerning the new article in "Revue Contemporaine"]. (Fond 10, Unit 14893). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

7. Luchitskii, I. L. (1914). Otto Bauer ob ukrainskom vrozozhdenii [Otto Bauer about the Ukrainian Renaissance]. In *Ukrainskaia zhyzn* [Ukrainian life], No. 1, pp. 61–64. [In Ukrainian].

8. Kostomarov, N. *Mysli iuzhnorussa. 1. O prepodavanii na iuzhnorusskom iazyke* [The thoughts of the Southern Russian. 1. On the teaching in the Southern Russian language]. (Fond 10, Unit 14901). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

9. Kostomarov, N. *Mysli iuzhnorussa. 4. Istoricheskaia nepravda i zapadno-rossiiskii patriotism* [The thoughts of the Southern Russian. 4. Historical lies and the Western Russian patriotism]. (Fond 10, Unit 14901). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

10. Kostomarov, N. (1861, November 25). *Pravda moskvicham o Rusi* [The truth about the Rus for the Moscovites]. In N. Kostomarov, *Sbornik rabot* [Collection of works]. (1928). (Fond 10, Unit 14894). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

11. Kostomarov, N. (1881). *Zadachi ukrainofilstva* [The matters of Ukrainophilism]. In *Luna: ukrainskii almanakh na 1881 god* [Luna: Ukrainian almanakh for the year 1881]. Kyiv. (Fond 10, Unit 14937). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

12. Pinchuk, Yu. (2012). *Vybrani studii z kostomarovoznavstva* [Selected works of Kostomarov Studies]. Kyiv: Instytut ukrainskoi istoriohrafii ta dzhereloznavstva NANU. [In Ukrainian].

13. Lileev, M. I. *Kurs lekcii po russkoi istoriografii, pročitannyi v 1900–1901 gg. v Nezhinskom istoriko-filologicheskom institute imeni A. A. Bezborodko* [Lecture course of Russian historiography read in 1900–1901 in Nizhyn Historical and Philological Institute named after the Prince Oleksander Bezborodko]. (Fond 127, Unit 1). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

14. Spektorskii, E. V. *Zametki po istorii gosudarstvennogo prava, politicheskikh uchenii, kultury i istoriografii Rossii* [Notes on the history of the public law, political doctrines, culture and historiography of Russia]. (Fond 43, Unit 20). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

15. Shyp, N. (2014). Taras Shevchenko, Pavlo Chubynskiy – dukhovni symvoly ukrainstva [Taras Shevchenko and Pavlo Chubynskiy as the spiritual symbols of Ukrainian nationality]. Kyiv: Svit uspikhu. [In Ukrainian].

16. Drahomanov, M. P. (1879). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm [Shevchenko, ukrainophilists and socialism]. In *Hromada* [Society], No. 4. Geneva. [In Ukrainian]. (Fond 172, Unit 43, The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine).

17. Stepovich, A. I. (1877). *Ocherk byta drevnikh slavian (chekhov) po Kraledvorskoj i Zelenogorskoj rukopisi* [A sketch of the life of the ancient Slavic people (the Check) after Kraledvor and Zelenogorsk manuscripts]. [Student's course project, 2nd year of a university, draft]. (Fond 179, Unit 32). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

18. Stepovich, A. I. (1897). *Ob osnovnoi idee nauki "Istoriia slavianskikh literatur"* [On the main idea of the science "History of Slavic literatures"]. [Introductory lecture to the course of Serbian literature history read on September 18, 1897]. (Fond 179, Unit 225). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

19. Stepovich, A. I. (1888). *K voprosu o rusko-polskikh istoricheskikh otnosheniakh. (Po povodu knigi "Slavutskii arkhiv kn. Liubartovichei, Sangushkov")* [On the issue of the Russian-Polish historical relations. (Concerning the book "Slavuta archive of the Liubartovich and the Sanguszko princes"). (Fond 179, Unit 92). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

20. Shyp, N. (2016). Podvyzhyuky L. Kuba ta A. Stepovykh na nyvi slovianskoho muzychno-pisennoho folkloru [Enthusiasts L. Kuba and A. Stepovykh in the domain of Slavic musical folklore]. In *Hlobalizatsiia / yevropeizatsiia i rozvytok natsionalnykh slovianskykh kultur* [Globalization / Europeanization and the development of national Slavic cultures]: proceedings of the International scientific conference to the day of Slavic writing and culture (pp. 348–352). Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

21. Stepovich, A. I. *Noveishie raboty v oblasti slavianskoi narodnoi pesni (o trudakh L. Kuby)* [The newest works in the sphere of Slavic folk songs (about the works of L. Kuba)]. (Fond 179, Unit 37). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

22. Evening Higher Women Course (1909, January 15 – 1913, October 9). *Pisma s prosboi prochest kursy lekcii po istorii slavian i istorii cheshskoi i serbo-khorvatskoi*

literatury, s priglasheniem na zasedaniia Soveta [Letters to A. I. Stepovich with a request of his reading lecture courses on the Slavic history and the history of Check and Serbian-Croatian literature, with an invitation to the Council meeting]. (Fond 179, Units 374–381). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

23. Stepovich, A. I. (1824). Zapiska o puteshestviiakh po slavianskim zemliam i arkhivam Petra Ivanovicha Keppena [A note on the journeys in the Slavic lands and the archives of Petr Ivanovich Keppen]. (Fond 179, Unit 74). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

24. Stepovich A. I. (1925, May 20). Novaia rabota po slavianovedeniiu [A new work on the Slavic Studies]. [The text and notes of a talk, manuscript, 3 variants]. (Fond 179, Unit 315). [In Russian].

N. Shyp

Slavic subjects in the documents of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

In the paper investigated are handwritten articles, notes and reviews of the scientists and lecturers of the 19th – early 20th centuries concerning the issues of the historical past of the Slavic superethnos, covering the relations of the Slavic nations having no state status with the Russian Empire. These are Ukrainian, Belorussian, Polish, Serbian, Croatian and Check nations. Analyzed are the nature and contents of the manuscripts and some publications dealing with the Slavic issues. These include the scientists' own research, excerpts from the compositions of different authors, lecture notes, reports. They contain the most important aspects concerning the ethnoses' origin, interethnic relations, cover the issues of religion, language, the essence of Slavophilism, Pan-Slavism, Panrusism, Polonophilism, Ukrainophilism.

The author states that some judgements in the indicated documents have been outdated with the course of time, and the others have been complemented by the latest researchers or confuted. It is caused by the deficiency of information and scientific research methodology, as well as by the existence of several objective and subjective factors. Anyway, the documents still have been a meaningful source for the study of the evolution of the socio-political and historical thought in the matter of Slavistics.

Key words: Renaissance, culture, language, the Slavs, Slavophiles, ethnos; M. Drachmanov, V. Zavytnevykh, M. Kostomarov, M. Lileiev, Ye. Spektorskyi, A. Stepovykh, V. Tymkovskiy.

H. A. Шун

Славянская тематика в документах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Рассматриваются рукописные статьи, заметки, рецензии ученых и преподавателей XIX – начала XX вв., в которых затрагивались проблемы исторического прошлого славянского суперэтноса, освещались взаимоотношения с Российской империей славянских народов, не имевших своей государственности: украинского, белорусского, польского, сербского, хорватского, чешского. Анализируется

характер и содержание рукописных документов и некоторых публикаций по славянской проблематике: собственные исследования, выписки из сочинений разных авторов, конспекты лекций, заметки, доклады. В них зафиксированы наиболее важные аспекты, связанные с происхождением этносов, развитием межэтнических отношений, отражены вопросы религии, языка, сущности славянофильства, панславизма, панрусизма, полонофильства, украинофильства.

Констатируется, что по причине ограниченности информационной базы и методологического обеспечения научных исследований, наличия объективных и субъективных факторов отдельные суждения в названных документах с течением времени устарели, иные дополнены позднейшими исследователями или опровергнуты. Вместе с тем, они остаются важным источником для изучения эволюции общественно-политической и исторической мысли в области славистики.

Ключевые слова: возрождение, культура, язык, славяне, славянофилы, этнос; М. Драгоманов, В. Завитневич, Н. Костомаров, М. Лилеев, Е. Спекторский, А. Степович, В. Тимковский.

*Н. Г. Кашеварова,
кандидат історичних наук
Інститут історії України
НАН України*

БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА ДОНЕСЕННЯМИ НІМЕЦЬКОГО БІБЛІОТЕКАРЯ ОЛЕКСАНДРА ГІМПЕЛЯ)

Проаналізовано донесення співробітника Оперативного штабу Розенберга Олександра Гімпеля як історичні джерела щодо діяльності німецьких бібліотекарів в Україні під час окупації за часів Другої світової війни, охарактеризовано завдання та професійні інтереси німецьких бібліотекарів на службі в нацистських окупаційних структур, а також коротко висвітлено біографію О. Гімпеля та його діяльність в Україні в 1942 р. На основі донесень О. Гімпеля узагальнено зібрану ним інформацію стосовно основних бібліотек Харкова, Дніпропетровська та Маріуполя в 1942 р. Висвітлено засади політики місцевої влади відносно бібліотек, фактори, що на неї впливали, її результати, представлено пропозиції О. Гімпеля як бібліотечного фахівця про подальшу долю цих бібліотек.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Оперативний штаб Розенберга, українські бібліотеки, історичне джерело, Олександр Гімпель, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека, Маріупольська центральна міська бібліотека ім. В. Короленка.

Багато років по Другій світовій війні поза увагою дослідників залишається чимало питань, пов'язаних не лише з комплексними проблемами в дослідженні процесів і явищ головних складових війни та окупації – ідеологічних, політичних, економічних, військових, повсякденного життя тощо, а й зі сфери освіти, науки, культури, де окреме місце посідає доля бібліотек під час окупації. Не в останню чергу це пов'язано з наявністю лакун у джерельній базі подібних досліджень, особливо в сегменті іншомовних джерел, представлених документами, створеними під час окупації нацистами та їхніми союзниками. Тому поступові в цій галузі сприяють наукові пошуки невідомих досі джерел – як серед документів, уже запроваджених у науковий обіг, так і в складі досі малодосліджених зібрань архівних установ різних країн світу.

Серед документальних комплексів німецьких установ і організацій, що діяли на окупованій території Східної Європи та відомі своєю грабіжницькою політикою щодо культурних цінностей (серед яких були й книжкові колекції), важливе місце посідають документи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) (далі – Оперативний штаб, або Штаб) (1940–1945). Серед його основних завдань були пошуки, конфіскація та вивезення до Німеччини різних культурних цінностей країн, окупованих нацистами, а саме Бельгії, Нідерландів та Північної Франції в Західній Європі, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії, України та окупованої частини Росії в Східній Європі, частково – на Півдні Європи. Також діяльність Штабу передбачала збирання матеріалів наукового, довідкового та аналітично-інформаційного змісту з метою їхнього подальшого дослідження та використання в ідеологічній боротьбі з Радянським Союзом та з політичними цілями, насамперед для використання отриманих відомостей в управлінні окупованими територіями.

Серед основних напрямків роботи Оперативного штабу важливу роль було відведено переглядові зібрань різних бібліотек – наукових, публічних, спеціалізованих (наукових інститутів, лабораторій підприємств, навчальних закладів тощо) та їх конфіскації. Ця політика переслідувала різні цілі: перебирання під контроль Оперативного штабу бібліотечних зібрань, зокрема, під приводом «захисту» в умовах військових дій та окупації, перегляд зібрань і вилучення «ідеологічно шкідливої» літератури, що передбачали також вивезення радянських видань до Третього райху, частково – знищення дублетів, щоб вони не могли бути використані в подальшому в ідеологічній війні проти націонал-соціалізму і Німеччини, використання конфіскованих зібрань у сфері освіти, науки, пропаганди, вилучення найбільш цінних зібрань – рукописів, стародруків, наукових колекцій, які також частково були вивезені до Третього райху, тощо. На межі 1942–1943 рр. контроль над бібліотеками в Україні перейшов до створеного в грудні 1942 р. Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при райхскомісарі України¹, але на практиці Оперативний штаб зберіг право перегляду книжкових зібрань і колекцій з метою відбору важливих для дослідження більшовизму, використання у партійному навчанні та в майбутньому – для підготовки нацистських адміністративних кадрів для

¹ Створення Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen) (далі КУАБМ) було однією зі складових у протистоянні міністра окупованих східних територій А. Розенберга та райхскомісара України Е. Коха за фактичний розподіл повноважень у сфері управління окупованою територією України. Щодо створення КУАБМ та його діяльності див. наукові публікації українських дослідників Т. М. Себти, С. Ю. Алексеева, Н. І. Малолетової, Л. А. Дубровіної та ін.

управління окупованими територіями. Оперативний штаб не був структурою Міністерства окупованих східних територій, як вважали окремі представники української та російської історичної думки протягом 1990–2000-х років¹, і, на відміну від Крайового управління, яке встигло розгорнути свою діяльність переважно в Києві, Штаб мав право діяти на всій території райхскомісаріату «Україна» та в зонах, підконтрольних військовій адміністрації [1, с. 81–140]. Загалом же діяльність Оперативного штабу, серед іншого й щодо бібліотек на окупованих територіях Східної Європи, досліджується вже не перший рік², останнім часом значною мірою завдяки тому, що дві основні частини його архіву (одна з них, найбільша за обсягом, зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), в складі фонду 3676 [2; 3], друга – у Федеральному архіві в Берліні (Bundesarchiv Berlin), у фонді NS-30³ [1, с. 66–71; 4; 5]) оцифровані і перебувають у відкритому доступі в мережі Інтернет.

¹ Див., наприклад, публікації М. Ковалю, О. Мазурицького, Я. Музиченко та ін. Нами було встановлено, що, згідно з документами Управління штабу в Берліні та канцелярії А. Розенберга, Оперативний штаб був партійною структурою А. Розенберга, напіввійськового характеру, тому мав право працювати у прифронтовій зоні, де повинен був виконувати також розпорядження місцевої військової адміністрації, а при переміщенні лінії фронту – й накази Вермахту. Ймовірно, ця помилка поширилася через те, що в документах Оперативного штабу осені 1941 р. є згадка, що Штаб діяв при Міністерстві окупованих східних територій, але це стосувалося лише того періоду, коли лінія фронту просувалася на схід територією України. На той момент ще не було відомо, як буде організовано роботу Штабу на окупованих територіях СРСР, але пізніше його підпорядкованість, статус і завдання були остаточно врегульовані.

² Окремі питання діяльності Оперативного штабу в сфері політики щодо бібліотечних і музейних зібрань або реконструкції його документального архіву висвітлені в публікаціях П. К. Грімстед, У. Харгунг, В. Айхведе, російських дослідників М. Зініч та О. Мазурицького, в публікаціях українських дослідників Т. Себти, Л. Дубровіної, Н. Малолетової, в окремих публікаціях В. Калашнікової, В. Яременко, Н. Гуцула, Я. Музиченко, В. Нестеренка, роботах низки інших українських і зарубіжних спеціалістів, а також у серійному виданні «Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи». Структура Оперативного штабу, його завдання, організація його діяльності, її ідеологічні та наукові засади висвітлюються в публікаціях української дослідниці Н. Кашеварової. Основну частину картотеки Оперативного штабу, створену для обліку об'єктів на території країн Східної Європи, а саме бібліотек, музеїв, архівів тощо, було опубліковано російськими дослідниками М. Бойцовим та Т. Васильєвою в 1998 р. Більшість публікацій, де документи Штабу використані як джерела, присвячена проблемам конфіскації Оперативним штабом культурних цінностей та вивезення їх з територій країн Європи, окупованих нацистами.

³ У ЦДАВО України також зберігається колекція КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»), у складі якої є документи Оперативного штабу. Вони представлені фотокопіями частини архіву Штабу, яку в складі групи нацистських документів було повернуто Сполученими Штатами Америки, куди їх було вивезено після війни, до Федеративної Республіки Німеччини в 1960-х роках і передано до архі-

У межах роботи Оперативного штабу до окупованих областей Східної Європи з робочими завданнями приїздили німецькі спеціалісти з різних галузей знань. В основному вони були співробітниками профільних партійних служб А. Розенберга¹, насамперед відповідних відомств Служби Уповноваженого фюрера в справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП – з історії, науки, етнографії, архівної справи, генеалогічних досліджень та ін.² Вони прикріплялися для роботи на окупованих територіях до Оперативного штабу, утворюючи при ньому додаткову структуру – так звані зондерштаби (Sonderstäbe), дослівно «особливі штаби» [1, с. 199–244; 6; 8, с. 114–148]. Діяльність двох з них була пов'язана з бібліотеками – це зондерштаб «Бібліотеки» (Sonderstab Bibliotheken) (або ще «Sonderstab Bibliothekswesen») – «Бібліотечна справа», «Бібліотекознавство») під керівництвом Густава Абба, комісара з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях (передусім – в зоні військових дій), директора бібліотеки Берлінського університету³ [7, S. 469–470;

ву в м. Кобленц. У 1990-х роках цю частину передали до Федерального архіву в Берліні, де документи Штабу було виокремлено і на їхній основі створено вищезгаданий фонд NS-30.

¹ Альфред Розенберг (Alfred Rosenberg) (12.01.1893 – 16.10.1946) – відомий нацистський партійний діяч, один з ідеологів націонал-соціалізму, голова Зовнішньополітичного відомства НСДАП, Уповноважений фюрера в справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, у період Другої світової війни очолював також Міністерство окупованих східних територій. Щодо біографії А. Розенберга див. публікації Е. Піпера, А. Молау, Н. Кашеварової, О. Захарченка, С. Гурулева та ін.

² «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) – посада А. Розенберга та водночас назва його установи (створеної в 1934 р.), в межах якої була об'єднана низка відомств, що відповідали за різні тематичні напрями ідеологічної роботи, навчання та виховання в НСДАП і мали відповідні однойменні назви: Головне відомство «Наука» (Hauptamt Wissenschaft), Відомство «Давня та рання історія» (Amt Vor- und Frühgeschichte) та ін. Вони прагнули не лише діяти в межах НСДАП, але й посилювати свій вплив у науковому, культурному та освітньому житті Третього райху. Керівництво здійснювалося з канцелярії А. Розенберга. Для позначення сукупності всіх цих служб в науковій літературі побутує назва «Відомство Розенберга» (Amt Rosenberg), або «Служба Розенберга» (Dienststelle Rosenberg). «Служба Розенберга» тісно співпрацювала з Оперативним штабом. Її діяльність висвітлюється в публікаціях таких дослідників, як Р. Больмус, Е. Піпер та ін.

³ Густав Абб (Gustav Abb) (1886–1945) – німецький бібліотекар. Вивчав історію, філософію та германістику у Фрайбурзі та Берліні, з початку 1920-х років працював у Прусській державній бібліотеці в Берліні, 1935 р. очолив бібліотеку Берлінського університету, 1937 р. – Союз німецьких бібліотекарів. З липня 1940 р. керував Головним управлінням бібліотек у Генерал-губернаторстві, в Кракові, з 1941 р. був призначений комісаром з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях. З другої половини 1944 р. повернувся до Берліна, де й загинув у квітні 1945 р.

9, S. 30; 10, pp 8–9; 11, арк. 55–57], та зондерштаб «Центральна бібліотека Вищої школи» під керівництвом Вальтера Гроте¹ [9, S. 192]. Останній представляв інтереси Вищої школи (майбутнього партійного університету, заснованого А. Розенбергом) при Штабі в сфері бібліотечної справи та видав питаннями, пов'язаними з пошуком та відбором книг для Центральної бібліотеки Вищої школи [7, S. 176–177].

Одним з німецьких фахівців бібліотечної справи при Оперативному штабі, що під час окупації працював в Україні, був Олександр Юліус Гімпель (Alexander Julius Himpel) (1893–1982). Він народився в Санкт-Петербурзі, в родині інженера-архітектора, німця за походженням О. О. Гімпеля² [16; 17; 18]. Володів щонайменше німецькою і російською мовами. У 1911 р. закінчив Головне німецьке училище при церкві Св. Петра у Санкт-Петербурзі, т. зв. Петрішule (St. Petrischule) [19]. Дані щодо його подальшого навчання в Санкт-Петербурзькому університеті різняться, ймовірно через революційні події та реорганізації факультетів. Так, в одному з джерел вказано, що за фахом він був славістом [20, S. 371; 21], в іншому – що він вступив на філософський факультет Санкт-Петербурзького університету³ [18; 22], а в третьому – що в 1921 р. він там же закінчив навчання за напрямом «російська література» [23, с. 380]. В четвертому – що він вивчав германську філологію [24]. Також він начебто працював у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга⁴ [25, с. 12]. Після смерті батька в 1922 р. разом з іншими членами родини емігрував до Західної Європи, де працював бібліотекарем у Гьоттінгені, Вроцлаві (тодішньому Бреслау), у 1934–1936 рр. – у Кьонігсберзі, а з грудня 1936 р. – у Пруській державній бібліотеці в Берліні (Preußische Staatsbibliothek zu Berlin)⁵, де 1 жовтня 1939 р. отримав звання бібліотечного радника [26, S. 560] і де й зараз в архіві бібліотеки зберігається його особова справа [27, S. 338].

¹ Вальтер Гроте (Walter Grothe) (1895–?) – філолог, бібліотекар, працював у публічній бібліотеці ім. Ротшильда у Франкфурті-на-Майні. З 1939 по жовтень 1942 р. – керівник Центральної бібліотеки Вищої школи.

² Олександр Олександрович Гімпель (або Олександр Юліус Йоганн Гімпель) (1859–1922) – російський архітектор німецького походження. Проживав і працював у Санкт-Петербурзі, найбільш плідно – з 1895 по 1917 р. Зокрема, він брав участь у будівництві станційних будівель Псковсько-Ризької залізниці, був архітектором страхового товариства «Россия» та Санкт-Петербурзької товарної біржі. Більше інформації про родину Гімпельів можна знайти на ресурсах, присвячених російській архітектурі, та на окремих генеалогічних ресурсах.

³ За даними одного з нащадків О. Гімпеля Юхи Маннінена.

⁴ Нині Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург). Хоча в переліку електронної версії видання: «Сотрудники РНБ – деятели науки и культуры. Биографический словарь, т. 1–4» (за адресою: http://www.nlr.ru/nlr_history/persons/) його прізвище відсутнє.

⁵ Нині Державна бібліотека в Берліні (Staatsbibliothek zu Berlin).

Серед інших колег-бібліотекарів О. Гімпеля, які працювали на окупованих східних територіях, у тому числі й на території України під час Другої світової війни, слід назвати таких осіб: Йозеф Бенцінг (Josef Benzing) та Фріц-Йоахім Штарке (Fritz-Joachim Starke) з Пруської державної бібліотеки, Пауль Валь (Paul Wahl), директор Миської та Земельної бібліотеки Дортмунда, Альберт Ріхель (Albert Richel) з Державної і університетської бібліотеки Кьонігсберга, Готтліб Ней (Gottlieb Ney), співробітник Центральної бібліотеки Вищої школи¹ [12, с. 302; 13, арк. 27–33] та ін. [14, с. 41; 15]. Їхні звіти та донесення, як і матеріали О. Гімпеля, можна знайти в архіві Оперативного штабу².

У грудні 1941 р. О. Гімпель приєднався до роботи Г. Абба на території країн Східної Європи, окупованих нацистами. Під час роботи на Оперативний штаб, зокрема в 1942 р., він побував у різних містах окупованої України – в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Маріуполі, був на Півдні Росії, насамперед у Ростові-на-Дону і Таганрозі, в Литві – у Вільнюсі (тодішньому Вільно) та Каунасі (тодішньому Ковно), а в 1943 р. – у Львові (тодішньому Лемберзі). Він також займався генеалогічними розвідками. Так, на кладовищах у Києві та Харкові він переписав з надгробків прізвища осіб німецького походження, дати життя і смерті, а пізніше передав ці відомості німецькому історикові Еріку Амбургеру³ [24; 28, S. 104;

¹ Готтліб Ней (Gottlieb Ney) (1881–1973) – історик, бібліотекар, архівіст. Володів німецькою, естонською, російською, фінською, французькою та українською мовами. До 1940 р. очолював Державну бібліотеку Естонії, пізніше переїхав до Німеччини, отримавши німецьке громадянство. У липні–листопаді 1942 р. він працював у Києві в бібліотеках на території Києво-Печерської лаври, в Центральній державній єврейській бібліотеці ім. М. Вінчевського, де відбирав книги для Центральної бібліотеки Вищої школи та Східної бібліотеки.

² Деякі з цих звітів, як і донесення О. Гімпеля, готуються автором цієї статті до друку в перекладі українською мовою для видання, присвяченого історії бібліотек, краєзнавчих музеїв, наукових установ і вищих навчальних закладів України під час окупації. Виняток становлять окремі донесення Й. Бенцінга, опубліковані у виданні: «Історія Національної академії наук України (1941–1945)»: Частина I. Документи і матеріали» (2007). Також інформацію щодо них можна знайти у виданні: «Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943)» (2004), підготовленому Л. А. Дубровіною та Н. І. Малолетовою. Виняток становлять звіти А. Ріхеля, співробітника зондерштабу «Бібліотеки» в Білорусії. Наразі вони зберігаються у Федеральному архіві в Берліні, в справі 148 фонду NS 30.

³ Ерік Амбургер (Erik Amburger) (1907–2001), німецький історик, спеціаліст з історії Росії та російських німців. Народився у Санкт-Петербурзі, викладав у Гіссенському та Марбурзькому університетах. Протягом свого життя зібрав генеалогічний архів щодо російських німців – картотеку, куди увійшли й дані, віднайдені О. Гімпелем. Цю картотеку Е. Амбургер заповів Інституту досліджень Східної та Південної Європи в Регенсбурзі (Institut für Ost- und Südosteuropaforschung in Regensburg), частина її оцифрована та перебуває у вільному доступі. Серед інших співробітників Оперативного штабу, який також займався генеалогічними

29, S. 290]. Після війни О. Гімпель завдяки родинним зв'язкам виїхав до Швеції, де працював за фахом і займався генеалогією [16]. Після повернення до Німеччини, з 1955 по 1958 рр. працював у бібліотеці університету в м. Марбург, де й помер у квітні 1982 р.

На сьогодні не існує праць, що висвітлювали б життя та діяльність О. Гімпеля. В науковій літературі можна знайти лише окремі свідчення щодо його походження, освіти, професійної діяльності [7, S. 471; 21; 23, с. 380–381; 31, с. 36]. Більшість з них відома українським дослідникам з польського видання, присвяченого долі наукових бібліотек Генерал-губернаторства¹ під час війни та окупації [7], де є згадки про діяльність О. Гімпеля. Але в основі них – лише два джерела, а саме повідомлення у випуску Щорічника німецьких бібліотек (*Jahrbuch der deutschen Bibliotheken*) за 1957 р. та донесення О. Гімпеля стосовно діяльності під час війни на окупованій території Східної Європи, які він виклав у формі документа з назвою «Звіт відносно управління бібліотеками за часів німецької окупації в Литві, окупованих областях СРСР та у Генерал-губернаторстві» (*Bericht über die Verwaltung der Bibliotheken während der deutschen Besatzungszeit in Litauen, den besetzten Gebieten der UdSSR und im GG*). Останній він у 1959 р. надіслав до Федерального архіву в місті Кобленц, який на той час в умовах поділу Німеччини був головним державним архівом Федеративної Республіки Німеччина і фрагменти якого щодо Львова та Варшави надруковані в цьому польському виданні. Але слід зазначити, що, ймовірно, в основу рукопису цього звіту О. Гімпель поклав власні донесення від 1942 р., про які йтиметься нижче та які зберігаються зараз у ЦДАВО України, у фонді 3676. Ці донесення друкувалися в трьох примірниках, один з яких був призначений для самого О. Гімпеля, другий – для Оперативного штабу та третій – для зондерштабу «Бібліотеки» (для Г. Абба). Можемо також припустити, що вищезазначений рукопис О. Гімпеля, який він передав Федеральному архіву в Кобленці, має зведений, узагальнюючий характер, оскільки кожен з його звітів, що зберігаються в Києві, значно більший за обсягом, ніж цей документ, обсяг якого наведений у польському виданні і складає 21 сторінку [7, S. 367, 465]. Тут же опубліковано його частини, що мають відношення до Варшави та

розвідками, був історик і генеалог Георг Фрідріх фон Крузенштерн (*Georg Friedrich von Krusenstjern*) (1899–1989), який збирав на окупованих нацистами територіях свідчення щодо походження родин балтійських німців, найбільше – в Латвії та Естонії.

¹ Генерал-губернаторство або Генеральне губернаторство (нім.: *Generalgouvernement*, польск.: *Generalne Gubernatorstwo*) (1939–1945) – автономна територіально-адміністративна одиниця в складі Третього райху, утворена 12 жовтня 1939 р. на території Польської держави. Після 1 серпня 1941 р. включала також дистрикт «Галичина».

Львова [7, С. 367–377]. Ці ж дані представлені та узагальнені в ґрунтовному виданні Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, присвяченому долі колекцій і зібрань бібліотеки під час Другої світової війни. Там також опубліковано згаданий звіт О. Гімпеля, вже оприлюднений у польському виданні, та ще два документи за його підписом, а також кілька документів з Державного архіву Львівської області, де згадується О. Гімпель [32, с. 217–219, 223–226, 229–230, 241–245, 399–403]. Окремі згадки щодо нього є в німецьких наукових виданнях, присвячених історії бібліотечної справи в Німеччині, діяльності Пруської державної бібліотеки, а також на ресурсах стосовно генеалогії німців, що проживали до революції в Російській імперії [16]. Водночас донині відомо небагато відносно його діяльності в Україні, про що також свідчать наведені вище публікації українських дослідників Р. Дзюбана та І. Белоус. У них щодо Гімпеля мало інформації, за винятком окремих фактів біографії та поодиноких даних про його роботу на посаді керівника Львівської державної бібліотеки у 1943 р., а також окремих свідчень про його роботу в Харкові як співробітника Оперативного штабу Розенберга [25, с. 12].

Головною метою відряджень О. Гімпеля до окупованої України, згідно з дорученням зондерштабу «Бібліотеки» та Оперативного штабу Розенберга, були, насамперед, не відбір та конфіскація книжкових зібрань, цінних колекцій на користь Третього райху, а збирання повних даних про бібліотеки, фізичний стан їхніх фондів, їхню цінність як для Третього райху, так і в перспективі для місцевої влади на окупованих територіях, їхній науковий потенціал в умовах використання цих фондів з науковою метою, а також вживання необхідних заходів для збереження бібліотечних фондів, що опинилися під загрозою знищення, розпорошення, вивезення різними службами тощо [11, арк. 56–57].

У ЦДАВО України зберігаються повні тексти щонайменше п'яти його донесень: стосовно відрядження до Харкова [33, арк. 167–185], Дніпропетровська [34, арк. 363–372], Маріуполя [35, арк. 49–57], Таганрога [35, арк. 58–74] і Ростова-на-Дону [36, арк. 1–18]. Звіту, присвяченого бібліотекам Литви, датованого січнем 1942 р. і згаданого в документі О. Гімпеля за 1959 р., та будь-яких документів, де були б відомості про відвідування О. Гімпелем Краснодару, куди він начебто вирушив після Ростова-на-Дону наприкінці 1942 р., поки що серед матеріалів архіву Оперативного штабу не знайдено¹.

¹ Документи Оперативного штабу щодо бібліотек 1942 р. на території Головної робочої групи «Остланд», яка поширювалася на Естонію, Латвію, Литву, свідчать, що на цих територіях в галузі бібліотечної справи працював представник іншого зондерштабу – «Бібліотека Вищої школи», а саме вже згаданий Готтліб Ней.

Перша відома нам згадка про О. Гімпеля серед документів Оперативного штабу відноситься до травня 1942 р. [37, арк. 19]. Вона міститься в листі співробітника відділу «Схід» Управління Оперативного штабу в Берліні Фрідріха Цайса (Friedrich Zeiss) до Головної робочої групи «Україна», тимчасовим місцеперебуванням якої на той момент був Херсон. Ф. Цайс повідомляв, що на прохання командування тиловою зоною групи армій «Південь» до Харкова для організації збереження місцевих бібліотек з Берліна був направлений бібліотекар Олександр Гімпель, підлеглий Г. Абба. В листі зазначено, що за планом останнього О. Гімпель мав би працювати у Санкт-Петербурзі (тодішньому Ленінграді), але поки мав виконувати завдання Г. Абба в Україні, а в разі захоплення Ленінграда нацистськими військами одразу мав бути відкликаний з відрядження. Пункти, де О. Гімпель мав працювати в Україні, визначалися, насамперед, особистими побажаннями д-ра Г. Абба, але працювати він мав при Оперативному штабі, із належним дотриманням дисципліни: повідомляти місцеві структури Оперативного штабу про свою діяльність, насамперед відносно бібліотечних матеріалів, які можуть стати в нагоді Оперативному штабові, належним чином звітувати тощо [38, с. 146–153].

З 15 червня по 27 липня 1942 р. О. Гімпель перебував у Харкові, а в другій половині серпня 1942 р., після тимчасової перерви, він за погодженням з Г. Аббом вирушає з Берліна через Краків до Києва, щоб познайомитися з новим керівником Головної робочої групи «Україна» Оперативного штабу і звідати вирушити з наступним завданням до Дніпропетровська [37, арк. 17]. Звіт щодо перебування О. Гімпеля у Дніпропетровську датований початком жовтня 1942 р. Текст документа свідчить, що він перебував у місті в серпні 1942 р., ймовірно – з кінця серпня, але точні дати відсутні, оскільки О. Гімпель не вказував хронологічні проміжки своїх переміщень у тексті звіту, а звіти писав за фактом виконання свого завдання в тому чи іншому місті. Далі він вирушив за таким маршрутом: Маріуполь, Таганрог, Ростов-на-Дону. У Маріуполі працював у жовтні–листопаді того ж року, оскільки згідно з текстом донесення щодо Маріуполя О. Гімпель не міг перебувати там раніше 12-го жовтня, і звіти щодо Маріуполя і Таганрога написані ним вже в Ростові-на-Дону та обидва датовані 21-м листопада 1942 р. Звіт щодо Ростова-на-Дону датований 26-м листопада того ж року. На сьогодні два останні міста знаходяться на території Російської Федерації, але в 1942 р. вони входили до території, на яку поширювалися повноваження Головної робочої групи «Україна» з місцеперебуванням у Києві.

Слід також зазначити, що однією з передумов роботи О. Гімпеля в Україні, крім суто виробничих потреб, стало те, що його колега, співробітник зондерштабу «Бібліотеки» Ф.-Й. Штарке, який працював в Україні

в першій половині 1942 р., в липні того ж року повернувся до Німеччини у відпустку [39, арк. 33], а після неї міг бути знову призваний до вермахту [39, арк. 39]¹. Таким чином, у другій половині 1942 р. на О. Гімпеля було покладено обов'язки чи не єдиного представника зондерштабу «Бібліотеки» в Східній Україні².

Першим місцем відрядження О. Гімпеля, як вже було зазначено, став Харків, одне з найбільших міст України, що перебувало в зоні управління військової адміністрації. Протягом останніх років вийшло друком кілька публікацій, присвячених долі бібліотек Харкова під час Другої світової війни, в основу яких покладено як документи самих бібліотек, свідчення їхніх співробітників, так і документи німецьких окупаційних структур [25; 40; 41; 42]. Всі вони відображають події окупації та лиха, що спіткали основні бібліотеки міста – Харківську державну наукову бібліотеку ім. В. Короленка (далі ХДНБ ім. В. Короленка) і центральну наукову бібліотеку Харківського державного університету ім. О. М. Горького (далі ЦНБ ХДУ). Але звіт О. Гімпеля може дати нам додаткові свідчення, що допомагають висвітлити не лише стан бібліотек у 1942 р., а й точку зору окупантів на призначення бібліотек міста та їхню долю. Вагоме місце в цьому донесенні також посідає висвітлення відносин між німецькими окупаційними структурами – як військовими, так і цивільними.

За даними листа, за яким О. Гімпель мав вирушити до Харкова, в першій половині 1942 р. в місті було 43 бібліотеки з фондом у бл. 4 136 500 одиниць зберігання³, серед яких – ХДНБ ім. В. Короленка з 1 800 000 томів (за даними самої бібліотеки – станом на 1 липня 1941 р. фонд нараховував 1 939 143 одиниці зберігання [25, с. 22]) та ЦНБ ХДУ з бл. 800 000 томів⁴ [25, с. 34].

¹ Першочергові завдання О. Гімпеля та Ф.-Й. Штарке як співробітників зондерштабу «Бібліотеки» різнилися, тому їхні звіти не схожі за своєю тематичною спрямованістю. Перший, крім подання конкретних цифр, мав охарактеризувати загальний стан бібліотек, передусім наукових, спеціалізованих зібрань, відповідно, можливості їхнього використання в інтересах Третього райху, а також співпраці з органами місцевої влади, а другий, – крім загальної характеристики, надати якомога більше статистичних даних.

² Тут йдеться саме про представників зондерштабу «Бібліотеки», оскільки в 1942–1943 рр. у бібліотеках різних міст України, передусім у Харкові та в Дніпропетровську, працювали й інші співробітники Оперативного штабу та його робочих груп, наприклад, Б. Сколауде, А. Шпоркет, Г. Томсон, О. Вендгагель, співробітники робочої групи «Східна Україна» та відокремленої від неї в березні 1942 р. робочої групи «Харків», але їхня діяльність – предмет окремого дослідження.

³ Тут і далі дані, наведені в німецьких документах, можуть різнитися з даними самих бібліотек.

⁴ Вочевидь, співробітники Штабу скористалися інформацією більш раннього документа, а саме копією листа зі ставки головнокомандуючого сухопутними військами до

Звіт щодо Харкова поділений на дві частини. У першій частині О. Гімпель описує обставини свого прибуття до міста та аналізує зміст бібліотечної політики, яку мали здійснювати як органи місцевої цивільної адміністрації, так і військові, а також наводить структури, зацікавлені в тому, щоб мати контроль над харківськими бібліотеками. У другій частині звіту представлений перелік харківських бібліотек з даними щодо місцезнаходження, керівництва, обсягу і стану фондів, якості будівель тощо.

Один з ключових моментів першої частини звіту – О. Гімпель констатує наявність ознак безладу в справі управління бібліотеками і підсумовує, що вони фактично залишені напризволяще. З одного боку, низка німецьких служб, таких як СД¹ та Господарська команда «Харків»², зацікавлені в тому, щоб отримати якнайбільше потрібних їм матеріалів і зберегти їх від розкрадання та знищення, а з іншого, – органи, на яких покладено завдання опікуватися бібліотеками міста, насамперед, підрозділи Харківської міської управи, а з німецького боку – представники відділу пропаганди U4 (Харків) батальйону пропаганди «U» при штабі командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» [43], не могли забезпечити їх навіть мінімумом необхідного – організувати захист від проникнення в будівлі сторонніх осіб і розкрадання фондів, контроль над переміщеннями зібрань, найнеобхідніший мінімальний ремонт, забезпечення штатних працівників. З українського боку бібліотеки курував відділ народної освіти міської управи, якому підпорядковувалася більшість бібліотек міста, серед них – ХДНБ ім. В. Короленка та ЦНБ ХДУ, відділ охорони здоров'я, якому була підпорядкована Харківська центральна медична бібліотека (бл. 143 тис. одиниць зберігання)³, та Харківська науково-технічна упра-

---

Управління Оперативного штабу від 31 березня 1942 р., де було викладено дані командуючого тиловим районом групи армій «Південь» щодо кількості одиниць зберігання в бібліотеках Харкова.

¹ СД (SD) – скор. від «Sicherheitsdienst» («Служба безпеки»), або «Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS» («Служба безпеки райхсфюрера СС») – внутрішня служба безпеки НСДАП, пізніше служба безпеки райхсфюрера СС Г. Гімmlера. У 1938 р. стала розвідувальною службою НСДАП і держави та мала сприяти розшуковій поліції («Sicherheitspolizei», скор. «SiPo»). Після утворення Головного управління імперської безпеки увійшла до його структури.

² Підрозділ Господарської інспекції «Південь», що входила до структури Господарського штабу «Схід» (Wirtschaftsstab Ost). Цей штаб був створений 9 червня 1941 р. на основі т. зв. Господарської організації «Ольденбург» (Wirtschaftsorganisation Oldenburg), заснованої в лютому 1941 р. під час розробки керівництвом Третього району планів економічної та господарської діяльності на територіях СРСР, які мали бути окуповані, та управління місцевими економічними ресурсами з метою їх експлуатації на користь Німеччини.

³ Тут і далі у дужках дані щодо кількості одиниць зберігання у харківських бібліотеках подано за другою частиною звіту О. Гімпеля.

ва¹, у віданні якої була Харківська державна науково-технічна бібліотека (150–175 тис. одиниць зберігання) та інші різні технічні бібліотеки. Але, як зазначив Гімпель, і тут бібліотечні проблеми не знаходять розуміння, а відповідальні особи в міській управі, за поодинокими винятками, виявляють мало зацікавленості щодо бібліотек [33, арк. 169].

Він підкреслив, що серед основних проблем – не лише відсутність коштів, але й постійна ротація осіб, на яких покладено відповідальність за бібліотеки, мінімальне відчуття зацікавленості в бібліотечній справі та розуміння їхнього нинішнього скрутного стану. В своїх міркуваннях О. Гімпель керувався, передусім, інтересами окупаційної влади, але водночас завдяки досвіді роботи бібліотекарем він виявляв розуміння щодо цінності книжної культури та небайдужість до долі бібліотек на окупованих територіях. Він розробив та передав до вищезгаданого відділу пропаганди U4 (Харків) та до міської управи низку пропозицій відносно заходів, яких необхідно вжити, щоб урятувати бібліотечні фонди міста. А оскільки він виступав як фахівець з повноваженнями загальнодержавного рівня, то мав право на втручання в політику місцевої влади. Так, О. Гімпель клопотав щодо переведення розрізнених частин різних бібліотек до кількох більших приміщень, обладнаних і захищених належним чином (зокрема йшлося про зібрання факультетів Харківського університету, інших навчальних закладів, науково-дослідних установ), стосовно об'єднання бібліотек інститутів, створених у 1930 р. замість Харківського технологічного інституту (фонди його бібліотеки були розподілені між новоствореними інститутами), відносно концентрації зібрань медичного профілю в Центральній медичній бібліотеці, і, не в останню чергу через міркування доцільності, – про лише чотирьох співробітників, які обслуговували всі ці бібліотеки, працюючи в трьох різних будівлях.

Окремим питанням було також збирання в одному приміщенні бібліотек інститутів, створених у 1930 р. на базі Харківського інституту народного господарства: Харківського інженерно-технологічного інституту (бл. 200 тис. книг, з яких 150 тис. мали стати основою бібліотеки майбутнього Інституту торгівлі), Харківського планового інституту та Харківського фінансово-економічного інституту². Вони разом зі своїми бібліотеками, як

¹У червні 1942 р. було перейменовано на Управу науково-дослідних інститутів.

²Обидва інститути були ліквідовані, а їхні бібліотеки планувалося включити до складу бібліотеки нового Інституту економіки (або Господарського інституту), створення якого було ініційоване Господарською командою «Харків» Господарського штабу «Схід». Станом на 1942 р. бібліотека Харківського планового інституту нараховувала бл. 100 тис. книг, а бібліотека Харківського фінансово-економічного інституту – 15 тис. книг, в основному нових, оскільки основна стара бібліотека згоріла.

і бібліотеки Харківського державного науково-дослідного інституту металів, Харківського вуглехімічного інституту (бл. 15 тис. томів)¹, Державного Всесоюзного інституту з проектування підприємств коксохімічної промисловості «ДППРОКОКС» (Міністерства чорної металургії СРСР)², Всесоюзного шахтобудівельного тресту «Шахтобуд», Українського науково-дослідного інституту силікатної промисловості (40 тис. книг) та Центрального науково-дослідного інституту будівельних матеріалів (станом на липень 1942 р. в бібліотеці залишилося лише 10–20 тис. книг), курувалися Господарською командою «Харків». Гімпель обгрунтовано вважав, що завдяки даному фактові ці бібліотеки взимку 1942–1943 рр. отримають дрова чи вугілля для опалення, а також будуть забезпечені струмом, щоб співробітники та німецькі спеціалісти могли працювати з книжковими зібраннями. Але для інших бібліотек Харкова такого передбачено не було, тому ще одним пунктом пропозицій Гімпеля було надання паливних матеріалів також і для інших великих бібліотек і книгосховищ міста, оскільки вони «...вони мають виконувати завдання із забезпечення німецьких служб книгами і журналами» [33, арк. 172]³.

Інше важливе для Гімпеля питання – підтримання роботи в бібліотеках на рівні, що дозволив би забезпечувати потреби німецьких служб. Тому він висунув прохання щодо підвищення пайка для співробітників бібліотек, незалежно від їхньої освіти, і зазначив, що «...обумовлене з боку українських органів влади покращення становища лише частини працівників [співробітників із повною вищою освітою, на відміну від бібліотечних працівників без такої, які не отримували збільшеного пайка. – Авт.] є політично нерозумним та ризикованим і значно скомпрометує в очах більшості населення німецькі служби, які також несуть за це відповідальність. Бібліотечні співробітники, всі без винятку, прямо чи опосередковано, працюють також на німецькі служби» [33, арк. 172].

Серед інших питань, порушених О. Гімпелем, – надання коштів на ремонт у приміщенні ХДНБ ім. В. Короленка, організація охорони для Харківської державної науково-технічної бібліотеки (в будівлі Держпрому⁴), організація доступу до всіх бібліотек за документом єдиного зразка, виданим штандорткомендатурою. Невдовзі за рекомендаціями Гімпе-

¹ Український державний науково-дослідний вуглехімічний інститут.

² Підприємство (інститут) було евакуйовано на Урал.

³ Тут і далі в лапках і курсивом наведено переклад з німецької мови Н. Кашеварової.

⁴ Будинок державної промисловості – одна з перших трьох висотних будівель у Харкові. Зведена наприкінці 1920-х років у стилі конструктивізму на площі Дзержинського (нині пл. Свободи). Мала символізувати індустріальну країну та стати символом радянської промисловості; в ній було розміщено велику кількість державних органів і установ, спочатку Української Соціалістичної Радянської Республіки, пізніше – м. Харкова та області.

ля було розпочато зібрання фондів низки бібліотек в одному приміщенні з метою захисту, а також було подано клопотання про збільшення штату ХДНБ ім. В. Короленка.

Заслужують на увагу також спостереження О. Гімпеля щодо потреби населення в читанні, оскільки «...у Харкові на ринку та у вуличній торгівлі продаються численні книги (в тому числі й викрадені з бібліотек), серед них деякі, реалізація яких позначена як небажана, в той час як всі книжкові магазини, крім кількох музичного спрямування, закриті» [33, арк. 173]. Тому він запропонував відкрити хоча б кілька книжкових магазинів (до того ж, на його думку, так їх легше було б контролювати) та дозволити населенню читати книги після так званого «очищення» фондів. Крім того, він навіть запропонував залишити в місті з дослідницькою метою частину літератури марксистського спрямування, але лише в найбільших бібліотеках та з обмеженим доступом. Частина бібліотек, незважаючи на окупацію, працювала, хоча вони були закриті для широкого загалу і обслуговували, передусім, німецькі служби та науковців – як німецьких, так і місцевих, що співпрацювали з окупаційною владою, викладачів вищих начальних закладів та представників місцевої влади. Серед них, крім вищезазначених інститутів, що курувалися Господарською командою «Харків», були: ЦНБ ХДУ, Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Народного комісаріату землеробства УРСР (180 тис. одиниць зберігання, з яких 20 тис. – дублети)¹, Харківська державна науково-технічна бібліотека, об'єднані бібліотеки інститутів колишнього Харківського технологічного інституту (механічно-машинобудівного (160 тис. книг), хіміко-технологічного (бл. 100 тис. книг) та електротехнічного (30 тис. книг), бібліотека Харківського сільськогосподарського інституту², бібліотека Українського фізико-технічного інституту³, бібліотеки Інституту математики і механіки та Науково-дослідного інституту хімії⁴, бібліотека Харківського інженерного гідрометеорологічного інституту⁵.

¹ Нині Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України.

² Нині Харківський національний університет ім. В. В. Докучаєва. Бібліотека нараховувала бл. 350 тис. томів, з яких 200 тис. належали самому інституту, а ще 100 тис. книг у зібранні бібліотеки колись належали Комуністичному університетові ім. Артема (1922–1932), що був реорганізований у Вищу комуністичну сільськогосподарську школу.

³ Нині Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут». Бібліотека інституту в липні 1942 р. крім журналів нараховувала 6,5 тис. книг. Також у будівлі бібліотеки, що була не зайнята, знаходилося ще 2 тис. книг з приватних зібрань, звезених сюди з різних приватних помешкань, а також бібліотека Інституту математики і механіки.

⁴ Обидва працювали при Харківському державному університеті.

⁵ Сам інститут у 1941 р. було евакуйовано в Ашхабад, а 1944 р. – переведено до Одеси та реорганізовано. Нині це Одеський державний екологічний університет.

У другій частині звіту щодо Харкова О. Гімпелем наведено перелік бібліотек міста, загальною кількістю бл. 50. Але до них зараховано не лише самостійні бібліотеки, а й, наприклад, бібліотеки факультетів Харківського університету, науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, Української книжкової палати, великих підприємств, бібліотеку Будинку української культури (бл. 1000 книг), музеїв, районні бібліотеки. На кожну з них подані такі дані: адреса, керівник (колишній і за часів окупації), стан будівлі, склад фондів та їхній фізичний стан, а також зазначено, зберігається бібліотека в окремій будівлі чи об'єднана з іншими тощо. Ймовірно, частково в основу цього переліку було покладено дані Харківської міської управи [25, с. 33]. Для частини бібліотек наведено кількість одиниць зберігання до війни, станом на літо 1942 р.¹ та поточні втрати. Приблизний підрахунок даних, наведених за цим документом, дає загальний сукупний довоєнний книжковий фонд цих вказаних бібліотек у бл. 6 млн. 300 тис. одиниць зберігання (а не понад 4 млн., як вказано у вищезгаданому листі командуючого тиловим районом групи армій «Південь»), з яких щонайменше бл. одного млн. станом на момент написання Гімпелем звіту вже було втрачено. Точні цифри складно підрахувати, оскільки за інформацією того ж документа частина зібрань була вивезена радянською владою при евакуації, як, наприклад, книги Військово-господарської академії (бл. 3 тис. книг та великий фонд мап)², частина зібрань Харківського фармацевтичного інституту, Харківського історичного музею³, або ж німецькими службами (зібрання Державної книжкової палати⁴ та ін.). Окремі зібрання загинули, зокрема частина фондів Харківського державного педагогічного інституту⁵, Харківського вугільного інституту⁶, Харківського державного науково-дослідного інституту металів (залишилося лише бл. 18 тис. книг і зібрання журналів), Харківського інституту радянської торгівлі, Харківського інституту журналістики та ін., як і частина каталогів; частину інших зібрань було об'єднано. Крім цього, станом на літо 1942 р. щодо зібрань деяких бібліотек взагалі не було ніяких даних.

¹ Дані О. Гімпеля в цілому співпадають з даними самих бібліотек станом на 1941 р. до окупації. Вочевидь, вони, серед іншого, стали для нього джерелом при підготовці донесення.

² З 1939 р. – Військово-господарська академія ім. В. М. Молотова, а з 1940 р. – Інтендантська академія Червоної Армії.

³ На той час перебував у складі об'єднаного Музею Слобожанщини.

⁴ Гімпель у звіті не наводить даних щодо загального фонду Української книжкової палати, але зазначає, що його половину разом із зібранням газет було забрано СД.

⁵ До війни фонд бібліотеки нараховував бл. 1 млн. книг, з яких станом на середину 1942 р. залишилося лише бл. 500 тис.

⁶ Майже весь фонд бібліотеки загинув у вогні, рештки розкрадені, а до війни фонд налічував 200 тис. книг.

Звіт щодо перебування О. Гімпеля у Дніпропетровську¹ має інший зміст. Не виключено, що це пов'язано з тим, що влітку 1942 р. в Дніпропетровську до нього вже працював згаданий вище Ф.-Й. Штарке, а також з тим, що О. Гімпеля цікавили, передусім, наукові бібліотеки. На відміну від звіту щодо харківських бібліотек, донесення О. Гімпеля щодо бібліотек Дніпропетровська висвітлює, насамперед, кадровий стан і перспективи роботи бібліотек, питання їхнього захисту, а також перегляду літератури. У ньому стисло викладено дані щодо реорганізації бібліотек, ініційованої німецькою владою, та їхніх втрат.

Передусім він окреслює загальну ситуацію з бібліотеками в Дніпропетровську і наводить стислі дані щодо його бібліотек, зокрема, одразу зазначає, що дві основні – Дніпропетровська обласна бібліотека імені Жовтневої революції (яку О. Гімпель називав центральною міською бібліотекою)² та наукова бібліотека Дніпропетровського університету, не мають великої кількості цінної наукової літератури: «...науковою Центральною бібліотекою може бути названа умовно. Хоча вона має кілька цінних зібрань та наукову літературу...» [34, арк. 363 зв.], а університетська бібліотека, «...що виникла лише після революції, повинна була мати яскраво виражений характер наукової бібліотеки, хоча вона ще занадто молода, щоб бути повноцінною науковою бібліотекою в європейському сенсі...» [34, арк. 365]³. За наказом міської управи Дніпропетровська

¹ У 1999 р. Д. Мешковим було підготовлено та опубліковано анотований перелік 265 документів і матеріалів зі складу різних архівів та установ України, що висвітлюють долю культурних цінностей Дніпропетровська під час окупації. Див.: Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: анотований перелік документів і матеріалів / упоряд. Д. Мешков; вступ. ст.: М. Дубик, Д. Мешков; відп. ред. Г. Боряк. Держ. комітет архівів України; Держ. архів Дніпропетр. обл.; НАН України. Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 76 с. – Вип. 3 (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї).

² Нині Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія.

³ Детальніше статистичні дані по бібліотеках Дніпропетровська викладені в звіті Ф.-Й. Штарке від 25 червня 1942 р., що зберігається в: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 391–408. Тут і далі статистичні дані щодо дніпропетровських бібліотек у примітках подані за вказаним звітом, якщо не зазначається інше джерело. За даними цього звіту, напередодні війни в бібліотеці Дніпропетровського університету містилося 268 454 одиниці зберігання, а за даними бібліотеки у складі її фондів перебувало 261 799 примірників книг і журналів. Див.: Наукова бібліотека Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара: історія бібліотеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.dsu.dp.ua/library.html>. Сам Ф.-Й. Штарке чи не найціннішою бібліотекою з великою кількістю наукової літератури вважав бібліотеку Дніпропетровського гірничого інституту (нині Національний гірничий університет) із сукупним фондом у 125 тис. книг і журналів, зважаючи також на те, що, на його думку, ця бібліотека обов'язково мала стати в нагоді при відбудові регіону після війни.

обласна бібліотека була відкрита для відвідувачів у другій половині вересня 1942 р., працювала щоденно крім вівторка, з 11 до 17 години, але кількість читачів була незначною – 26 осіб після відкриття. При цьому щодня в читальному залі працювало від одного до семи відвідувачів [34, арк. 363 зв.]¹.

Кадровий потенціал бібліотек міста був визначений Гімпелем як вкрай незадовільний, зважаючи на те, що в місті залишилися фактично лише жінки-бібліотекарі та штат був скорочений, – він характеризує їх як спеціалістів без поглибленої освіти, що мали за плечима лише короткострокові бібліотечні курси, а також відзначає в більшості з них брак загальних знань. Керівникам бібліотек та окремим бібліотечним співробітникам він дає власну характеристику, як, наприклад, тогочасному директорові Дніпропетровської обласної бібліотеки Олександрі Панютиній. Хоча слід враховувати, що німецький бібліотекар оцінював їх, насамперед, з точки зору перспективи роботи на німецьку владу і можливостей для неї порозумітися з бібліотечними працівниками в інтересах Третього райху. На його думку, на такий стан справ також впливала напружена атмосфера, що побутувала як у бібліотеках, так і між владними структурами, що їх курували. Так, він підкреслює існування конфлікту між О. Панютіною як директором бібліотеки та Іваном Зеленським, керівником відділу освіти Харківської міської управи [34, арк. 369]. Гімпель не симпатизував останньому, оскільки той, за його словами, відкрито виявляв національні почуття, що зовсім не влаштовувало німецьку владу, та примушував керівництво бібліотек ставити українські інтереси вище за німецькі, демонструвати підтримку української влади, не звертатися з ініціативою до німецьких служб, у той час як керівництво бібліотеки схилилося до нейтральної позиції².

Цьому також не сприяло втручання різних німецьких органів у політику щодо бібліотек. Гімпель неодноразово пише про своє спілкування з представниками різних німецьких окупаційних структур, що мало різні результати, а подеколи навіть призводило до відкритого непорозуміння чи зазіхання (у розумінні Гімпеля) на інтереси Оперативного штабу та особисто Г. Абба з боку різних посадових осіб. У Дніпропетровську яскравим прикладом цього слугував арешт та зникнення однієї зі співробітниць бібліотеки – Бекенеш Шишман. Її було забрано з робочого місця вдень четверто-

¹ За даними Ф.-Й. Штарке, в 1940 р. фонд бібліотеки нараховував 536 784 одиниці зберігання, а також у бібліотеці працювало 67 осіб, з яких станом на червень 1942 р. залишилося працювати лише десятеро (з них шість – бібліотечні працівники).

² Цікаві свідчення щодо Дніпропетровська під час окупації, серед яких також висвітлена загальна атмосфера і настрої співробітників установ культури, див.: *Тесленко Д. Л.* Спогади Н. П. Григораж як джерело з історії нацистської окупації м. Дніпропетровська / Д. Л. Тесленко // *Вопросы германской истории.* – 2009. – С. 188–204.

го вересня трьома чоловіками у формі СС. Ввечері того ж дня було заарештовано її сестру, яка працювала лікарем. Не дали результату як спроба заступитися за неї як за караїмку, а не єврейку, в місцевому підрозділі СД, так і звернення до різних інстанцій – СС, польової жандармерії, інших служб вермахту, української допоміжної поліції. Після кількох днів пошуків Гімпель дізнався, що, скоріш за все, обидві сестри загинули в ніч з четвертого на п'яте вересня 1942 р. – знайшлися свідки того, як представники СС завели їх до підвалу будівлі, в якій на той час було розташовано генералкомісаріат, а в її підвалі – в'язницю СД. Офіційною причиною смерті, як сказав йому представник СД, була надзвичайно швидка хвороба (віспа), щодо чого Гімпель також мав небезпідставні сумніви. Цей інцидент справив на нього вкрай неприємне враження [34, арк. 366–368; 44, с. 174].

Окреме місце в цьому донесенні Гімпеля посідає також питання щодо захисту бібліотечних зібрань та перегляду їх на предмет небажаної літератури, а також робота із зібраннями науково-дослідних інститутів і спеціалізованих вищих навчальних закладів, що були закриті для широкого загалу, але працювали, і, на його думку, могли бути корисними для німців.

Значну загрозу для бібліотек Дніпропетровська Гімпель вбачав у тому, що частину будівель міста, де розміщувалися бібліотеки або їхні книгосховища, офіційно було передано різним німецьким структурам та частинам союзників Німеччини, наприклад, румунам. Це подеколи призвело до бездумного знищення чи пошкодження книг – так, ті ж румуни, розквартировані в будівлі по вул. Дзержинського, 9¹, де в підвалі зберігалися книги бібліотеки Дніпропетровського медичного інституту², повідривали в окремих книг тверді шкіряні палітурки, щоб зробити собі «гральні карти» [34, арк. 365]. Лише частину бібліотек, зважаючи на їхню цінність, було зібрано під одним дахом, зокрема, бібліотеки Дніпропетровського металургійного інституту³, Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту⁴, Дніпропетровського інституту фізичної хімії⁵. До будівлі

¹ Нині вулиця Володимира Вернадського.

² Нині Дніпропетровська медична академія МОЗ України.

³ Фонд бібліотеки до війни мав обсяг у 200 тис. одиниць зберігання, частину з них складала навчальна література. Ще в першій половині 1942 р. бібліотека була у повному порядку, але після того, як у її приміщенні терміново розмістили лазарет СС, вона зазнала значних втрат – частину книг було знищено, частина постраждала або перебувала в розсіпу.

⁴ У бібліотеці до війни зберігалось 60 тис. книг, але під час окупації частина з них постраждала, передусім від вологи в приміщенні, де вона була розміщена. Ці втрати Ф.-Й. Штарке визначав як «надзвичайно високі», тому, зважаючи на її наукову цінність, її разом з бібліотеками інших інститутів було перевезено до іншої будівлі та взято під охорону. Загальну кількість втрачених і пошкоджених книг ще не було підраховано.

⁵ Цю бібліотеку використовували винятково з науковою метою. Вона нараховувала бл. 6 тис. книг цінної фахової літератури, з яких частину складала іноземні видання.

Дніпропетровського університету було переведено бібліотеки Дніпропетровського будівельного інституту¹ та Дніпропетровського медичного інституту. Багато інших фондів чекали на переміщення, наприклад, бібліотеки Дніпропетровського фармацевтичного інституту², Науково-дослідного інституту гідробіології при Дніпропетровському університеті³, Дніпропетровського санітарно-бактеріологічного інституту⁴. Але це відбувалося на тлі неможливості забезпечити їхній захист, нестачі пристосованих приміщень, де можна було б сконцентрувати книжкові фонди з різних бібліотек.

У справі перегляду книжкових зібрань у Дніпропетровську О. Гімпель застав ту ж саму картину, що й у Харкові, а саме, за його словами, «спотворення книг» – так він називав процес, за якого з книг вилучалися цілі частини, сторінки, окремі рядки вирізалися ножицями або замазувалися чорнилом. Тому він висловив власне припущення, що, на його думку, політика перегляду книжкових зібрань є доволі непродуманою – вона лише забирає робочий час і нечисленних бібліотечних працівників, які могли б дбати про збереження книг і обслуговувати німців. А також за умов існування лише загальних інструкцій і відсутності затверджених переліків книг, які мають бути вилучені, це фактично веде до самоуправства на місцях, коли рішення щодо вилучення книги або видалення її частин (передмов, післямов, цитат за текстом книги) залежало від бібліотечного працівника. Відповідно, в зв'язку з цим О. Гімпель висловив пропозицію, яка разом зі звітом також надійшла до його керівництва, – чи не легше було б масштабно і цілеспрямовано здійснити перегляд усієї друкованої продукції вже після війни, за допомоги, наприклад, офіційних видань Державної книжкової палати в Харкові (літописів), під час війни обмежившись переглядом лише фондів тих бібліотек, які дозволено було відкрити, йдучи назустріч побажанням місцевого населення [34, арк. 363].

---

¹ Сукупний фонд бібліотеки нараховував бл. 150 тис. книг, газет і журналів, але її втрати на 1942 р. складали бл. 40% її фонду – станом на червень 1942 р. фонд містив лише бл. 100 тис. одиниць зберігання. Це сталося не тільки через прямі втрати внаслідок військових дій, а й через вивезення німцями словників і довідкових видань, спеціалізованої літератури, яку забрали представники організації Тодта, а також через численні крадіжки, оскільки доступ до бібліотеки тривалий час був відкритий.

² Інститут у серпні 1941 р. разом зі своєю матеріальною базою був евакуйований до П'ятигорська, а звідти – вглиб території СРСР, де кінцевим пунктом став Семипалатинськ (нині м. Семей, Казахстан). У березні 1943 р. він разом з Ленінградським фармацевтичним інститутом став основою П'ятигорського медико-фармацевтичного інституту.

³ Колишня Дніпропетровська державна гідробіологічна станція, нині – Науково-дослідний інститут біології при Дніпропетровському національному університеті ім. Івана Гончара. Зібрання бібліотеки були частково вивезені при евакуації, фонди, що залишилися, нараховували чотири тис. книг. Див.: Bundesarchiv Berlin, NS 30, 86/69.

⁴ Три тис. книг і бл. чотирьох тис. журналів. Див.: Bundesarchiv Berlin, NS 30, 86/70, 85.

Наступним пунктом подорожі О. Гімпеля був Маріуполь, де він перебував у жовтні або листопаді 1942 р. В Маріуполі в 1942 р. основною бібліотекою була Центральна міська бібліотека ім. В. Короленка [45]¹. На той час вона мала три філіали, що набули такого статусу лише після окупації міста нацистськими військами в жовтні 1941 р. За даними О. Гімпеля, станом на осінь 1942 р. її сукупний фонд нараховував бл. 39 тис. томів², з яких 17,5 тис. належали трьом філіалам: бібліотеці для дітей, що восени 1942 р. мала 8 тис. томів, з яких не всі належали їй і були пошкоджені, бібліотеці заводу ім. Ілліча, що до війни нараховувала бл. 50 тис. книг і до якої після окупації було завезено книги ще з шести невеликих бібліотек, а також одній з двох бібліотек металургійного підприємства Азовсталь (обидві колись нараховували 50 тис. томів) – так званій «бібліотеці на правому березі» річки Кальміус. Власний фонд бібліотеки було пограбовано і спалено, тому з другої бібліотеки Азовсталі, так званої «бібліотеки на лівому березі», було перевезено залишки її фондів – 5 тис. книг, з яких 3,5 тис. – врятовані в самій бібліотеці, та 1,5 тис. – зібрані по помешканнях робітників та в різних приміщеннях підприємства.

Разом з іншими бібліотеками міста Центральна міська бібліотека була конфіскована комендатурою та перебувала під наглядом відділу культури української міської управи і також разом з ними була підпорядкована місцевій роті пропаганди вермахту [35, арк. 50]. Влітку 1942 р. з її фондів було вилучено заборонену літературу, загалом бл. 21,5 тис. томів, насамперед матеріали марксистського змісту, що були передані до бібліотеки музею на зберігання, з інших книг вилучено передмови, вирізано цитати та посилання. Частину літератури виокремили в будівлі бібліотеки по вул. Першотравневій, 56, що на той час була зайнята румунськими військами, ще 6 тис. книг не було заінвентаризовано. В штаті бібліотеки працювало п'ять осіб – у самій бібліотеці та по одному співробітникові – у трьох філіалах бібліотеки (до 15 жовтня 1942 р. в кожному філіалі бібліотеки працювало два співробітники).

Окрему увагу О. Гімпель приділив бібліотеці Маріупольського краєзнавчого музею по вул. Першотравневій, 20, яку розглядав як наукову. Він

¹ Це донесення О. Гімпеля щодо Маріуполя згадане в електронній републікації статті періодичного видання «Мариупольская жизнь» (№ 38, 22 мая 1998 г.), на авторському інтернет-ресурсі, присвяченому історії міста Маріуполя, з цитатами з документа, ймовірно, в перекладі автора публікації. Але в цій статті відсутні дані щодо самого документа – не наведено місце його зберігання, невірно вказано належність – що це «донесення зондеркоманди», без згадки його автора – О. Гімпеля. Див.: Мариупольские библиотеки в оккупации [Електронний ресурс] // Старый Мариуполь: история Мариуполя. – Режим доступу: <http://old-mariupol.com.ua/mariupolskie-biblioteki-v-okkupacii/>.

² Тут і далі всі дані щодо книжкових фондів Маріуполя подаються згідно з даними О. Гімпеля.

пише, що на той момент вона нараховувала 17 тис. 700 закаталогізованих книг, в основному з історії, географії, біології, тривав процес їхнього упорядкування. Ще 30 тис. незайнвентаризованих книг було передано бібліотеці музею з інших бібліотек міста, серед них були невеликі районні бібліотеки, книги з приватної власності, а також книги з різних зібрань, що після окупації були тимчасово передані до місцевого архіву, а звідти вже потрапили до бібліотеки музею. Майбутню долю всіх книг, що не належали бібліотеці музею, а були розміщені на тимчасове зберігання, на той момент ще не було визначено. Як і загалом, *«внутрішня міграція» книг маріупольських бібліотек ще не завершилася, іноді книги з однієї бібліотеки передаються до інших. Цей процес, імовірно, триватиме певний проміжок часу, тому що реорганізацію бібліотек ще не завершено»* [35, арк. 53]. Бібліотеки були закриті для читачів, за винятком бібліотеки музею, якою можна було користуватися з науковою метою.

Також пише О. Гімпель і про втрати цих бібліотек: так, за його словами, станом на осінь 1942 р. бл. 12 тис. книг з Центральної міської бібліотеки було знищено, частково за наказом тодішнього директора бібліотеки О. Пантелеєва – начебто за наказом української міської управи. При цьому він із сарказмом зазначив, що директор бібліотеки та відповідальна особа з міської управи *«намагаються пошкодити книги, щоб справити враження на владні структури»* [35, арк. 51], і тому «очистили» навіть збірки народних казок, отож він не виключає, що й за більшовицьких часів ці пани досягли успіху в цензурі книг. Частково фонди Центральної міської бібліотеки постраждали начебто від тимчасово розміщених у будівлі бібліотеки румунсько-бессарабських переселенців, що раніше проживали на Кавказі та поверталися на історичну батьківщину через Ростов-на-Дону та Маріуполь, а карти та словники бібліотеки зникли після окупації міста¹. Чотири тисячі книг взимку 1941–1942 рр. втратила бібліотека для дітей, 4,5 тис. залишилися в бібліотеці заводу ім. Ілліча, де зимою 1941–1942 рр. було розміщено військовополонених, які в морози палили книги бібліотеки. З бл. 50 тис. фондів двох бібліотек підприємства Азовсталь залишилось лише бл. 5 тис. книг² [42, с. 126]. У цьому донесенні О. Гімпель вказує і на долю інших окремих зібрань. Так, у вантажному порту було знайдено

¹ Імовірно, на нашу думку, ці матеріали були вивезені однією з команд, що працювали або на господарські служби, або на відповідні структури вермахту.

² Про це пише також і В. Калашнікова в одній з наукових статей і наводить додаткові дані. Див: Калашнікова В. Бібліотечні фонди України в роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Харківської, Ворошиловградської та Сталінської областей) / В. Калашнікова // Історична панорама : зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Вид-во Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича «Рута», 2008. – Вип. 7. – С. 126.

скриню з Одеси, в якій містилося 200 книг щодо Чорного та Азовського морів. Вони були передані спочатку до центральної бібліотеки, а звідти 183 з них, за дозволом комендатури, були надані під розписку німецькому представникові служби, що відповідала за рибальство. Крім бібліотек О. Гімпель також приділив увагу архівові та музею Маріуполя.

Подорожі О. Гімпеля Півднем Росії також можуть бути цікаві й українським дослідникам, насамперед через те, що вони містять дані щодо наших співвітчизників, яких війна застала поза межами України [46]. Йдеться, зокрема, про В. Базилевича¹, що перебував на той час у російському Таганрозі, де очолював бібліотеку Таганрозького краєзнавчого музею². О. Гімпель у своєму донесенні про Таганрог [35, арк. 58–74] коротко виклав відомі йому факти з життя В. Базилевича, охарактеризував його як особистість і як вченого. Він зазначив, що В. Базилевич – людина надзвичайно освічена, з науковим ступенем і досвідом роботи бібліотекарем, але й має нелегкий характер, що призводить до труднощів у спілкуванні: *«Як керівник музею Базилевич, вочевидь, не впорався з цим завданням, у нього досить важкий характер і він легко ображається. Він завжди має що сказати, і через це у нього часто виникають конфлікти [...] Хоча на посаді професора університету пан Базилевич був би на своєму місці»* [35, арк. 72]. Він також вказав, що В. Базилевич мав у Таганрозі бібліотеку і продовжував наукову роботу, а також працював над укладанням путівника по Таганрогу. Але ця бібліотека була вже новою, бо своєю попередню, надзвичайно цінну бібліотеку вчений втратив у Києві (її було конфісковано під час його арешту в 1935 р.). На жаль, за кілька днів потому, як О. Гімпель залишив Таганрог, В. Базилевич загинув³ [47].

¹ Василь Митрофанович Базилевич (1893–1942) – український історик, краєзнавець, музезнавець, архівіст. Закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, викладав історію та спеціальні історичні дисципліни, займався громадською роботою, мав досвід роботи бібліотекарем, досліджував декабристський рух та історію м. Києва. В другій половині 1920-х років та в 1930-х роках зазнав репресій і був засланий до Бірбіджанської республіки. Після звільнення у 1940 р. через заборону повертатися до Києва оселився в Таганрозі. За часів окупації кілька місяців працював директором Таганрозького краєзнавчого музею, після – директором його бібліотеки. На початку грудня 1942 р. розстріляний німецькою владою за нез’ясованих обставин, імовірно, через наклеп у справі привласнення цінних експонатів музею, і не виключено, що насправді через спробу приховати окремі експонати від конфіскації німецькою владою. Але на даний момент складно спростувати чи підтвердити ці дані через нестачу джерел.

² Зараз Історико-краєзнавчий музей, що входить до складу Таганрозького державного історико-архітектурного музею-заповідника.

³ Детальніше щодо життя і діяльності В. М. Базилевича див. публікації С. Білокопя, І. Матяш, Г. Казьмирчука, О. Вербового, О. Боня та ін.

Наприкінці 1942 р. О. Гімпель повернувся до Берліна. З березня 1943 р. за домовленістю з Г. Аббом працював у Кракові та Варшаві, а з жовтня 1943 р. – у Львові, де першого січня був призначений тимчасовим керівником Державної бібліотеки. Там він займався, зокрема, питаннями захисту зібрань львівських бібліотек та їхньої евакуації. У другій половині 1944 р. О. Гімпель повернувся до Пруської державної бібліотеки в Берліні. Більш розгорнуті відомості щодо його діяльності у Львові можна знайти у вже згаданому польському виданні, документальному збірнику Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, а також у статтях Р. Дзюбана та І. Белоус [23; 31].

Однією зі спільних характерних рис донесень О. Гімпеля як джерел з історії бібліотек окупованих нацистами територій під час Другої світової війни, як і інших наукових співробітників Оперативного штабу, є те, що вони були створені ним як цивільною, а не військовою особою, якими були й інші спеціалісти з різних галузей знань, що працювали на Оперативний штаб. Вони, як правило, мали вищу освіту та на окупованих східних територіях працювали за фахом, на відміну від багатьох представників військових служб (за винятком низки спеціалізованих команд – команди П. Паульсена Головного управління СС з питань раси і поселень, команди Е. фон Кюнсберга Міністерства закордонних справ Німеччини, команди уповноваженого Пруської державної бібліотеки В. Шміца при групі армій «Південь» та ін.). Бібліотекарі на роботі в Оперативного штабу керувалися не лише політичною доцільністю, необхідністю збереження бібліотечних зібрань в інтересах Третього райху, а й професійними міркуваннями, оскільки завдяки своїм знанням та досвідові вони могли оцінити цінність книжкових колекцій, тому виступали проти мародерства, знищення і пошкодження книг. Також вони давали свою оцінку перспективам відкриття бібліотек і музеїв для місцевого населення (після ревізії зібрань та усунення небажаної літератури), знову ж таки з метою підтримки професійного рівня місцевих робітників, щоправда нижчого та середнього рівня, та місцевих спеціалістів, які мали працювати винятково на користь Третього райху, а також мінімальної підтримки місцевої культури з політичною метою – повернути на свій бік більшість населення. Це важливо в світлі конфлікту між А. Розенбергом та райхскомісаром України Е. Кохом, де останній взагалі не вважав за потрібне підтримувати будь-яку освіту. Крім цього, окреме місце в донесеннях таких спеціалістів посідають відомості про відносини між різними владними структурами – військовими та цивільними, нацистськими окупаційними органами влади та органами місцевого управління, що, на жаль, досі не стало предметом окремого наукового дослідження, а також подекуди – характеристика відносин у середовищі самих бібліотек та атмосфери, які там панували під час окупації.

Цінним також є те, що О. Гімпель спирався як на власні знання, здобуті ще під час життя та роботи в Санкт-Петербурзі, так і на дані самих бібліотек за документами, що збереглися та були йому доступні на той момент, дані місцевих управ (для цивільної зони окупації) або комендатур (для військової зони окупації), на опитування співробітників бібліотек, які не виїхали в евакуацію. Завдяки знанню російської мови на рівні рідної та досвідові роботи в Росії до еміграції на початку 1920-х років він був досвідченим знавцем бібліотечної справи, тому свої донесення обов'язково супроводжував такими даними: повна назва бібліотеки, її місцеперебування (офіційне та фактичне), структура, стан будівлі (будівель) та внутрішніх приміщень, пошкодження, можливості організації роботи бібліотеки, цінність її зібрань, штат, дані про керівника (до війни та під час окупації), обсяг фондів (до війни та на момент огляду), наявність науково-довідкового апарату, необхідні та вжиті заходи зі збереження бібліотечних фондів, дані з історії бібліотеки та щодо її складу.

До цього також слід додати, що знання російської мови дозволило йому правильно передавати назви бібліотек, прізвища та імена їхніх керівників і співробітників, адреси, що в разі відсутності документів самих бібліотек є важливими для їхньої ідентифікації, також з урахуванням процесу об'єднання фондів різних бібліотек, який було розпочато місцевою нацистською владою. Стан бібліотек у документах О. Гімпеля зафіксований у розпал окупації, наприкінці 1942 р., львівських зібрань – станом на 1943 р., що проливає світло на історію втрат бібліотек, дозволяє уточнити обсяг фондів, подекуди – долю окремих колекцій, що по війні вважалися загубленими, та причини їхнього занепаду, або ж просто прослідкувати зміни в складі колекцій та їх переміщення. Власні спостереження О. Гімпеля певною мірою відбивають повсякденне життя в окупації та містять характеристики окремих осіб, як самих бібліотекарів та інших бібліотечних працівників, так і представників адміністративного управління в бібліотечній та культурній сферах.

Ще однією важливою інформаційною складовою звітів О. Гімпеля є відомості щодо відносин між різними німецькими службами в сфері управління бібліотеками, відносин персоналу бібліотек з представниками місцевої влади та різних німецьких служб, отримані, насамперед, з особистого досвіду. Цей аспект до цього часу часто залишався поза основною увагою дослідників, але він дає нові дані щодо політики німецької окупаційної влади стосовно бібліотек.

Таким чином, донесення О. Гімпеля виступають важливим історичним джерелом на додаток до вже відомих документів і наукових публікацій не лише з історії бібліотек України, а й з історії окупації (сфера

культури, інтелігенції, співпраці з окупантами тощо). Вони проливають світло на долю окремих колекцій і зібрань, втрати і переміщення, а також на буття окремих осіб – місцевих бібліотекарів. У перспективі нам вбачаються важливими подальші наукові пошуки архівних матеріалів, а також більш широке залучення до досліджень документів особового походження, і не лише українських бібліотечних фахівців, але й німецьких, що сприятимуть подальшому розкриттю долі зібрань українських бібліотек під час Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. – 552 с.
2. Кашеварова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны : справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. И. Малолетова. – К., 2006. – 578 с.
3. Коллекция документов Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [Електронний ресурс] / ЦГАВО Украины. – Режим доступу: <http://err.tsdavo.org.ua/>
4. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : NS 30 [Електронний ресурс] / bearb. von Jana Blumberg ; Bundesarchiv. – Koblenz, 2004. – Режим доступу: http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosaseARCH/NS30_25600/index.htm
5. Яковлева Л. В. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР / Л. В. Яковлева, А. Й. Шевчук // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 155–157.
6. Кашеварова Н. Г. Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943) / Н. Г. Кашеварова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. / редкол.: А. С. Онищенко (пред.) [и др.]. – К. : НБУВ, 2005. – Вып. 3. – С. 298–316.
7. Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych / wyd. i oprac. A. Mężynski przy współpr. H. Łaskarzewskiej. Warszawa, 2003, 540 s.
8. Библиотеки Киева у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікації документів / уклад. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – 813 с.
9. Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Ulrike Hartung. – Bremen : Ed. Temmen, 2000. – 359 S.
10. Sroka M. The University of Cracow Library under Nazi Occupation : 1939–1945 / M. Sroka // Libraries & Culture. – Vol. 34. – Issue 1. – 1999. – P. 1–16.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а.
12. Себта Т. М. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / Т. М. Себта // Укр. археограф. щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–318.
13. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103.
14. Хаманн О. О деятельности немецких библиотекарей на временно оккупированной территории СССР и Восточной Европы во время Второй мировой войны // Информационный бюллетень РБА. – СПб., 2009. – № 53. – С. 38–41.
15. Hamann O. Hinterm Horizont geht's weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas / Olaf Hamann // Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken : Recherchestand, Probleme, Lösungswege. – Marburg, 2006. – S. 61–90.
16. История поисков... по маминой линии [Электронный ресурс] / Генеалогический форум ВГД. – Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/post/323/25441/p773834.htm?hlt=himpel#pp773834>
17. Geni : A MyHeritage Company. Family Tree & Family History. Alexander Julius Himpel [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.geni.com/people/Alexander-Julius-Himpel/6000000022101106006?through=6000000022100442551>
18. Участок Гайер/Гойер, дача А. А. Гимпеля [Электронный ресурс] / Зеленогорск/Териоки. История и современность. – Режим доступа: http://terijoki.spb.ru/g2/main.php?g2_itemId=192980
19. Главное Немецкое училище при церкви Св. Петра (Петришуле): пофамильные списки учащихся [Электронный ресурс] / Генеалогический форум ВГД. – Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/post/420/51896/p1527482.htm?hlt=himpel#pp1527482>
20. Diesch C. Die Staats- und Universitätsbibliothek und das wissenschaftliche Leben in Königsberg 1927–1945 / C. Diesch // Bibliothek: Forschung und Praxis. – 1994. – Nr. 18 (3). – S. 364–383.
21. Komorowski M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944) // Bibliotheken während des Nationalsozialismus. T. 1. – Wiesbaden 1989. – S. 481–482.
22. Комаровские дачи и не только [Электронный ресурс] / Зеленогорск/Териоки. История и современность. – Режим доступа: <http://terijoki.spb.ru/f3/viewtopic.php?t=5317&start=1140>
23. Дзюбан Р. Втрати культурних цінностей з II відділу Staatsbibliothek Lemberg у 1944 р. / Р. Дзюбан // Записки Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника. – 2008. – Вип. 1 (16). – С. 379–398.
24. Himpel Alexander Julius [Электронный ресурс] / Erik-Amburger-Datenbank : Ausländer im vorrevolutionären Russland. Institut für Ost- und Südosteuropaforschung. Bibliothek – Bestand. Archive und Nachlasse. – Режим доступа: <http://dokumente.iost-regensburg.de/amburger/index.php?id=23485>
25. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни : документи / упоряд. І. Я. Лосієвський [та ін.]; ред. І. Блохіна [та ін.]. – К., 1997. – 102 с. (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї, вип. 2).
26. Zentralblatt für Bibliothekswesen. – Band 56. – O. Harrassowitz, 1939.

27. Briel C. Beschlagnahm, erpresst, erbeutet : NS-Raubgut, Reichstauschstelle und Preußische Staatsbibliothek zwischen 1933 und 1945 / C. Briel. – Akademie Verlag GmbH, 2013. – 411 s.

28. Amburger E. Die Petersburger Deutschen und Karelien / E. Amburger // Finland-Studien II. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1993. – S. 100–110.

29. Amburger E. Russkij provincial'nyj nekropol'. Kartoteka / E. Amburger // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 46. H. 2. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1998. – S. 289–290.

30. Дзюбан Р. II відділ Державної бібліотеки у Львові навесні 1944 року : переміщення і втрати / Р. Дзюбан // Україна-Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 159–169.

31. Белоус І. О. Діяльність Бібліотеки Львівської політехніки під час німецької окупації Львова у 1941–1944 рр. / І. О. Белоус // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., 25 жовт. 2012 р., Львів. – Львів : Вид-во Львів. політех., 2012. – С. 34–43.

32. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника : переміщення і втрати фондів. – Т. 1: 1939–1945 : зб. документів і матеріалів / упоряд.: Г. Сварник (керівник), Р. Дзюбан, М. Кривенко та ін.; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника. – Львів, 2010. – 620 с.

33. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58.

34. Там само, спр. 33.

35. Там само, спр. 225.

36. Там само, спр. 106.

37. Там само, спр. 45.

38. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – 992 с.

39. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26.

40. Березюк Н. М. Это нужно живым (Судьба библиотеки Харьковского университета в годы Великой Отечественной войны) / Н. М. Березюк // Universitas. – X., 2002. – № 3. – С. 34–40.

41. Кашеварова Н. Г. Діяльність робочої групи «Харків» Оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України // Бібліотекознавство, документознавство, інформологія. – 2005. – № 2. – С. 37–45.

42. Калашнікова В. Бібліотечні фонди України в роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Харківської, Ворошиловградської та Сталінської областей) / В. Калашнікова // Історична панорама : зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Вид-во Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича «Рута», 2008. – Вип. 7. – С. 113–130.

43. Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д. М. Титаренко // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 23–24 черв. 2005 р. / редкол.: В. М. Воронін [та ін.] ; НАН України, Ін-т політичних та етнопатриотичних досліджень [та ін.]. – К. : Сфера, 2005. – С. 165–171.

44. Кашеварова Н. Документи Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії повсякдення періоду окупації під час Другої світової війни / Н. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Боряк ; упоряд.: В. В. Томазов. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2015. – Число 26–27. – С. 167–181.

45. Мариупольские библиотеки в оккупации [Электронный ресурс] // Старый Мариуполь : история Мариуполя. – Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/mariupolskie-biblioteki-v-okkupacii/>

46. Кашеварова Н. Г. Библиотеки и музеи Ростова-на-Дону и Таганрога осенью 1942 г. в донесениях Александра Гимпеля – сотрудника Оперативного штаба Розенберга // Война в истории и судьбах народов юга России (к 70-летию начала Великой Отечественной войны) : материалы Междунар. науч. конф. 1–2 июня 2011 г., Ростов-на-Дону / отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. – Ростов н/Д. : Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – С. 219–223.

47. Матяш І. «Історик і мрійник» (до 120-річчя від дня народження Василя Митрофановича Базилевича) // Краєзнавство : наук. журн. / Ін-т історії України НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців. – К., 2013. – № 1. – С. 141–149.

References

1. Kashevarova, N. H. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945)* [The ERR activities on the Nazi Ostrau study (1940–1945)]: *Part. 1. Dzhereloznavche doslidzhennia* [Source study]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

2. Kashevarova, N., Maloletova, N. (2006). *Deiatelnost Operativnogo shtaba reikhsliaitera Rozenberga v okkupirovanoi Evrope v period Vtoroi mirovoi voyny. Spravochnik-ukazatel arkhivnykh dokumentov iz kievskikh sobranii* [Activity of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in occupied Europe during World War II: a reference-index of archival documents from Kievan collections] (Introduction by Hennadii Boriak and a methodological introduction by Liubov Dubrovina). Kyiv: Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy, Nationalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Thompson Gale. [In Russian].

3. *Kollektiia dokumentov Operativnogo shtaba reikhsliaitera Rozenberga* [Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. Retrieved from <http://err.tsdavo.org.ua/>. [In Russian, in German].

4. Blumberg, J. (Comp.) (2004). Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg: NS 30. Bundesarchiv. Retrieved from http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosaseARCH/NS30_25600/index.htm. [In German].

5. Yakovleva, L. V., Shevchuk A. I. (1989). *Kolektsiia mikrofilmiv fashistkoi okupatsiinoi administratsii i komanduvannia vermakhtu v TSDAZHR URSR* [Microfilm collection of the German occupation administration and the Oberkommando der

Wehrmacht («High command of the armed forces») in the TsDAZhR URSR]. In *Ukrain-skii istorichnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 1, pp. 155–157. [In Ukrainian].

6. Kashevarova, N. G. (2005). Deiatelnost zonderstaba “Nauka” Operativnogo shtaba reikhsleitera Rozenberga po konfiskatsii tsennosti nauchnykh uchrezhdenii Ukrainy (1941–1943) [The activity of the “Science” Special Staff (Sonderstab Wissenschaft) of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the field of confiscation of values of Ukrainian research institutions (1941–1943)]. In *Biblioteki natsionalnykh akamedii nauk: problemy funktsionirovaniia, tendentsii razvivitiia* [Libraries of national academies of sciences: problems of functioning, tendencies of development], 3, pp. 298–316. [In Russian].

7. Mężyński, A., Łaskarzewskiej, H. (Eds.). (2003). *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych*. Warszawa. [In Polish].

8. Dubrovina, L. A., Maloletova, N. I. (Comps.). (2004). *Biblioteki Kyieva v period natsistskoi okupatsii (1941–1943): Doslidzhennia. Anotovanyi pokazhchuk. Publikatsii dokumentiv* [Libraries of Kyiv in the period of Nazi occupation (1941–1943): Research. Annotated directory. Publication of documents] (ed. O. S. Onyshchenko et al.). Kyiv: Nationalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy. [In Ukrainian, in German].

9. Hartung, U. (2000). *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Ed. Temmen. [In German].

10. Sroka, M. (1999). The University of Cracow Library under Nazi Occupation: 1939–1945. In *Libraries & Culture, Vol. 34, Is. 1*, pp. 1–16. [In English].

11. Fond 3676, Inventory 1, Unit 26 a. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Sebta, T. M. (2007). *Ukrainska chastka Skhidnoi biblioteki Rozenberha (1941–1945)* [The Ukrainian part of the Ostbuecherei Rosenberg (1941–1945)]. In *Ukrainskii arkheohrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian Archeographic Year Book], 12, pp. 299–318. [In Ukrainian].

13. Fond 3676, Inventory 1, Unit 103. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Hamann, O. (2009). O deiatelnosti nemetsckikh bibliotekarei na vremenko okkupirovannoi territorii SSSR i Vostochnoi Evropy vo vremia Vtoroi mirovoi voiny [On German librarians activities in the occupied territories in Eastern Europe and the Soviet Union during World War II]. In *Informatcionnyi Bulletin RBA* [RLA Information Bulletin], 53, pp. 38–41. [In Russian].

15. Hamann, O. (2006). Hinterm Horizont geht’s weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas. In *Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken: Recherchestand, Probleme, Lösungswege*. Marburg, pp. 61–90. [In German].

16. Istoriia poiskov... po maminoi linii [The History of Searching... on Mother’s Side of the Family]. *Genealogicheskii forum VGD* [The VGD Genealogical Forum]. Re-

trieved from <http://forum.vgd.ru/post/323/25441/p773834.htm?hlt=himpel#pp773834>. [In Russian].

17. Geni: A MyHeritage Company. Family Tree & Family History. Alexander Julius Himpel. Retrieved from <http://www.geni.com/people/Alexander-Julius-Himpel/600000022101106006?through=60000000221004425>. [In English].

18. Uchastok Gaier/Goier, dacha A. A. Himpelia [The Hoyer's Homestead, a summer House of A. A. Himpel]. *Zelenogorsk / Terioki. Istorii i sovremennost* [Zelenogorsk/Terioki. The History and the Modern Age]. Retrieved from http://teriokii.spb.ru/g2/main.php?g2_itemId=192980. [In Russian].

19. Glavnoe Nemetskoe uchilishche pri tcerkvi Sv. Petra (Petrischule): pofamilnye spiski uchashchikhsia [The German Saint Peter's School (Petrischule): Name Lists of Students]. *Genealogicheskii forum VGD* [The VGD Genealogical Forum]. Retrieved from <http://forum.vgd.ru/post/420/51896/p1527482.htm?hlt=himpel#pp1527482>. [In Russian].

20. Diesch, C. (1994). Die Staats- und Universitätsbibliothek und das wissenschaftliche Leben in Königsberg 1927–1945. In *Bibliothek: Forschung und Praxis*, No. 18 (3), pp. 364–383. [In German].

21. Komorowski, M. (1989). Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944). In *Bibliotheken während des Nationalsozialismus* (Vol. 1, pp. 481–482). Wiesbaden. [In German].

22. Komarovskie dachi i ne tolko [The Summer Houses in Komarovo etc.]. *Zelenogorsk / Terioki. Istorii i sovremennost* [Zelenogorsk / Terioki. The History and the Modern Age]. Retrieved from <http://teriokii.spb.ru/f3/viewtopic.php?t=5317&start=1140>. [In Russian].

23. Dziuban, R. (2008). Vraty kulturnykh tsinnostei z II viddilu Staatsbibliothek Lemberg u 1944 r. [Losses of cultural values from division II of Staatsbibliothek Lemberg in 1944]. In *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka* [Proceedings of Lviv V. Stefanyk Academic Library], Is. 1(16), pp. 379–398. [In Ukrainian].

24. Himpel Alexander Julius. *Erik-Amburger-Datenbank: Ausländer im vorrevolutionären Russland. Institut für Ost- und Südosteuropaforschung. Bibliothek – Bestand. Archive und Nachlasse*. Retrieved from <http://dokumente.ios-regensburg.de/amburger/index.php?id=23485>. [In German].

25. Losievskiy, I. Ya., et al. (Comps.) (1997). *Dolia kulturnykh skarbiv Ukriany pid chas Druhoi svitovoi viiny: archivy, biblioteki, muzei* [The fate of Ukrainian cultural treasures during the Second World War: archives, libraries, museums]: Is. 2. *Bibliotekni fondy Kharkova v roky Druhoi svitovoi viiny: dokumenty* [Kharkiv library collections during the Second World War: documents]. Kharkivska derzhavna naukova biblioteka imeni V. H. Korolenka. [In Ukrainian].

26. *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (Band 56). (1939). O. Harrassowitz. [In German].

27. Briel, C. (2013). *Beschlagnahmt, erpresst, erbeutet: NS-Raubgut, Reichstauschstelle und Preußische Staatsbibliothek zwischen 1933 und 1945*. Akademie Verlag GmbH. [In German].

28. Amburger, E. (1993). Die Petersburger Deutschen und Karelien. In *Finnland-Studien II*, pp. 100–110. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. [In German].

29. Amburger, E. (1998). Russkij provincial'nyj nekropol'. Kartoteka. In *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 46, H. 2, pp. 289–290. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. [In German].

30. Dziuban, R. (2010–2011). II viddil Derzhavnoi biblioteki u Lvovi navesni 1944 roku: peremishchennia i vtraty [Division II of State Library in Lviv in Spring 1944: Losses and Transfers]. In *Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist* [Ukraine-Poland: Historical Heritage and Public Consciousness], Vol. 6, pp. 159–169. Lviv. [In Ukrainian].

31. Bielous, I. O. (2012, October). Dialnist Biblioteki Lvivskoi politekhniki pid chas nimetskoj okupatsii Lvova u 1941–1944 rr. [Library of Lviv polytechnic in 1941–1944 during German occupation of Lviv. In *Suchasni problemy dialnosti biblioteki v umovakh informatsiinoho suspilstva* [Modern problems of libraries activity in the information society environment]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 34–43). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

32. Svarnyk, H., Dziuban, R., Kryvenko, M. et al. (Comps.). (2010). *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine: displacements and loses of its collections: Collection of Documents and Materials]: *Vol. 1. 1939–1945*. Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka. [In Ukrainian].

33. Fond 3676, Inventory 1, Unit 58. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

34. Fond 3676, Inventory 1, Unit 33. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

35. Fond 3676, Inventory 1, Unit 225. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

36. Fond 3676, Inventory 1, Unit 106. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

37. Fond 3676, Inventory 1, Unit 45. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

38. Kashevarova, N. H. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945)* [The ERR Activities on the Nazi Ostrau study (1940–1945)]: *Part. 2: Documents*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

39. Fond 3676, Inventory 1, Unit 26. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

40. Bereziuk, N. M. (2002). Eto nuzhno zhyvym (Sudba biblioteki Kharkovskogo universiteta v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [It is necessary for the living people (the fate of the library of the Kharkov university during the Great Patriotic War)]. In *Universitates*, No. 3, pp. 34–40. Kharkiv. [In Ukrainian].

41. Kashevarova, N. H. (2005). Diiialnist robochoi grupy Kharkiv Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvezennia bibliotechnykh fondiv u period natsistskoj okupatsii

Ukrainy [The activities of “Kharkiv” Task Force of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the field of the confiscation of libraries during the Nazi occupation of Ukraine]. In *Bibliotekoznavstvo, dokumentoznavstvo, informolohiia* [Library Science. Record Studies. Informology], No. 3, pp. 37–45. [In Ukrainian].

42. Kalashnikova, V. (2008). Bibliotechni fondy Ukrainy v roky Velykoi vitchiznianoï viiny (na prykladi Kharkivskoi, Voroshilovhradskoi ta Stalinskoi oblasti) [The library collections of Ukraine during the Great Patriotic War (on the example of regions of Kharkiv, Voroshilovgrad and Stalino)]. In *Istorychna panorama: zbirnyk naukovykh statej Chernivetskoho nationalnogo universitetu. Spetsialnist “Istoriia”* [The historical panorama: collection of scientific articles of Chernivtsi National University, Historical Issue], Is. 7, pp. 113–130. [In Ukrainian].

43. Titarenko D. M. (2005, June). Zvity batalionu propahandy U yak dzherelo z pytannia pro vplyv natsistskoi propahandy na naseleння okupovanoi Ukrainy [The reports of Propaganda-Abteilung U as a source on question in influence of Nazis propaganda on the population of the occupied Ukraine]. In *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy* [The Second World War and the destiny of Ukraine’s peoples]: *Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference* (pp. 165–171). Kyiv. [In Ukrainian].

44. Kashevarova, N. H. (2015). Dokumenty Operatyvnoho shtabu Rozenberga yak dzherelo z istorii povsiakdennia periodu okupatsii pid chas Druhoi svitovoi viiny [Documents of the Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg as source on history of the daily life under the occupation during the World War II]. In *Spetsialni istorichni dystsypliny* [Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methods. Collection of scientific articles], Nos. 26–27, pp. 167–181. [In Ukrainian].

45. Mariupolskie biblioteki v okkupatsii [The libraries in Mariupol during the occupation]. *Staryi Mariupol: istoriia Mariupolia* [Old Mariupol: the history of Mariupol] Retrieved from <http://old-mariupol.com.ua/mariupolskie-biblioteki-v-okkupatsii/>. [In Russian].

46. Kashevarova, N. G. (2011, June). Biblioteki i muzei Rostova-na-Donu i Taganroga oseniu 1942 goda v doneseniakh Alexandra Gmpelia – sotrudnika Operativnogo shtaba Rozenberga [The libraries and museums in Rostov-on-Don and Taganrog in autumn 1942 in Alexander Himpel’s reports – an employee of the Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg]. In *Voina v istorii i sudbakh narodov yuga Rossii (k 70-letiiu nachala Velikoi Otechestvennoi voiny)* [The war in the history and in destiny of the people of Southern Russia (the 70-th Anniversary of the Great Patriotic War)]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 219–223). Rostov-on-Don, Russia. [In Russian].

47. Matiash, I. (2013). *Istoryk i mriinyk (do 120-richchia vid dnia narodzhennia Vasylia Mytrofanovycha Bazylevicha)* [The historian and dreamer: the 120-th Anniversary of the Vasyl Bazylevych’s birthday]. In *Kraeznavstvo: naukovyi zhurnal* [Local History: Scholarly Journal], No. 1, pp. 141–149. Kyiv. [In Ukrainian].

N. Kashevarova

**Ukrainian libraries during the occupation of the Second World War times
(based on reports of a German librarian Alexander Himpel).**

The article analyzes documented reports provided by the Einsatzstab's Reichsleiter Rosenberg (Reichsleiter Rosenberg Taskforce or ERR) specialist Alexander Himpel as a historical source. They shed light on the activities of German librarians in Ukraine during the occupation of the Second World War times in relation to the general German policy regarding the book collections of occupied countries. In general, tasks and professional interests of German librarians in service of the occupational authorities have been characterized. Besides, A. Himpel's biography and his activity in Ukraine in 1942 have been briefly overviewed. The information he collected about main libraries of Ukrainian cities Kharkiv, Dnipropetrovsk (now Dnipro) and Mariupol has been analyzed, primarily the information on the condition and volume of their book collections, the displacement of their library core holdings. The article sheds light on basic principles of the local authorities' policy regarding the libraries and its results. The suggestions for further destiny of these libraries made by A. Himpel as a librarian have also been highlighted.

Key words: Second World War, occupation, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, Ukrainian libraries, historical source, Alexander Himpel, Volodymyr Korolenko Kharkiv State Scientific Library, Central Scientific Library of V. Karazin Kharkiv National University, Dnipro Regional Scientific Library, Volodymyr Korolenko Mariupol Central City Library.

Н. Г. Кашеварова

**Библиотеки Украины во время оккупации времен Второй мировой войны
(по донесениям немецкого библиотекаря Александра Гимпеля).**

В статье проанализированы донесения сотрудника Оперативного штаба Розенберга Александра Гимпеля как исторические источники, раскрывающие деятельность немецких библиотекарей в Украине во время оккупации времен Второй мировой войны на фоне немецкой политики в отношении книжных собраний оккупированных стран, в целом охарактеризованы задачи и профессиональные интересы немецких библиотекарей на службе у оккупационных структур, а также кратко освещена биография А. Гимпеля и его деятельность в Украине в 1942 г. На основании донесений А. Гимпеля обобщена собранная им информация об основных библиотеках Харькова, Днепропетровска и Мариуполя в 1942 г., прежде всего о состоянии и количестве их собраний, а также касательно перемещения библиотечных фондов. Освещены предпосылки политики местной власти касательно библиотек, ее результаты, представлены предложения А. Гимпеля как специалиста библиотечного дела относительно дальнейшей судьбы этих библиотек.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупация, Оперативный штаб Розенберга, украинские библиотеки, исторический источник, Александр Гимпель, Харьковская государственная научная библиотека им. В. Г. Короленко, Центральная научная библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, Днепропетровская областная универсальная научная библиотека, Центральная городская библиотека им. В. Г. Короленко.

В. Я. Фрис,
кандидат історичних наук
Український католицький університет,
м. Львів

КНИЖНА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ ХІ–ХVІ ст.: ТЕРМІНОЛОГІЯ І ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано історію та сучасний стан вивчення книжної культури в Україні, визначено джерела, необхідні для дослідження, та сутнісне навантаження основних термінів, що їх ужито в даній роботі, актуалізовано коло питань, які стосуються студій книжної культури в Україні, окреслено методологічні підходи до вивчення вказаних проблем.

Ключові слова: книжна культура, рукописні кодекси, стародруки, Україна.

Вивчаючи історію кириличної рукописної книги в Україні, дослідник раз у раз стикається як із надзвичайною багатоманітністю її різновидів, так і зі ставленням до неї користувачів та, ширше, її функціонуванням у суспільстві. Звідси випливає, що давня книга потребує комплексного аналізу, що охоплював би історичний, філологічний, соціологічний та книгознавчий аспекти проблеми, яку узагальнено можна окреслити поняттям «книжна культура».

Новизна запропонованого підходу полягає в постановці комплексних питань до книжної культури в Україні від появи тут перших книг у Х ст. до початку ХVІІ ст. – періоду, що характеризується суттєвими змінами в сприйнятті книги: якщо доти її наділяли статусом певного «священного» унікального предмета, то з розвитком книговидання друковані примірники, навіть богослужбових видань, поступово перетворюються на звичний атрибут повсякдення.

Кириличні книги початкового періоду їх функціонування давно взяті на облік науковцями, проте комплексного дослідження пов'язаної з ними книжної культури досі не проводилося. Частково цієї проблематики торкалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Антон Петрушевич, Яків Головацький, Іван Франко, Іларіон Свенціцький та ін. [1]. В подальшому, в ході опрацювання тих чи тих аспектів виготовлення та розповсюдження книг, їхнього оформлення, каталогізації, дослідження роботи ранніх друкарень та інших з'являються ще публікації [2]. Певні завдання ширшого змісту на перспективу актуалізував у 1925 р. Іван Огієнко [3], а першою спробою

узagalьнити феномен оформлення української рукописної та стародрукованої книги стали дві монографії Якіма Запaska [4]. Врешті, ґрунтовні книгознавчі дослідження були проведені Ярославом Ісаєвичем [5], їх він підсумував фундаментальною монографією «Українське книговидання» [6]. У напрямі, започаткованому Я. Ісаєвичем, працювали також його учні [7]. Паралельно питаннями книгознавства в широкому аспекті цього поняття віддавна займаються науковці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), зокрема кодифікацію та каталогізацію рукописних кодексів провадять в Інституті рукопису під керівництвом Любові Дубровіної [8], дослідження стародруків здійснюється в Інституті книгознавства під керівництвом Галини Ковальчук [9]. Однак перелічені вище напрями студій концентруються радше на історії книги, тоді як сферу книжної культури в ширшому сенсі вони зачіпають лише побіжно.

Варто додати, що проблематикою кириличної книжної культури віднедавна займаються й наші сусіди. Так, у Мінському держуніверситеті опрацьовують проект «Книжная культура Беларуси: историко-теоретический аспект»; схожа дослідницька робота ведеться в ЦНБ ім. Я. Коласа НАН Білорусі; ще раніше почав функціонувати Науковий центр досліджень історії книжної культури при Російській академії наук. Серед праць, що постали в рамках російського проекту, варто виділити монографію В. І. Васильєва, де автор виділяє три аспекти вивчення книжної культури: теоретико-методологічний, історичний та прикладний. У першому випадку йдеться про сутнісне визначення даного поняття, у другому – про особливості формування книжної культури на окремих територіях та в різних державах, у третьому, прикладному, – про вивчення взаємозв'язків між книжною культурою та книжною справою: книговиданням та поширенням книги [10, с. 46].

У переліку В. І. Васильєва, гадаю, випадав ще один, чи не найважливіший, ракурс: сама людина, яка виготовляла книгу та користувалася нею, а також спільноти, серед яких книга функціонувала та сприймалася. Це означає, що з поля зору випадає антропологічний аспект побутування книги, тобто власне те, для чого її створювали.

У цілому ж, як бачимо, історію книги вивчено на сьогодні добре, чого не скажеш про комплексну проблему книжної культури як широкого міждисциплінарного спектра досліджень, що обіймав би і книгу як артефакт, і весь комплекс питань, пов'язаних з її сприйняттям та використанням у соціумі.

Протягом роботи в Музеї Івана Федоровича у Львові мені доводилося описувати давні рукописи та стародруки (згодом частину цих матеріалів було використано для написання монографії [11]). Детальний аналіз історії, кодикології та палеографії кириличної рукописної книги переконав,

що інформація, яку такий аналіз дав, може слугувати основою для спостережень на щойно згаданому міждисциплінарному рівні. Додатковий матеріал надають також стародруки кінця XV – початку XVII ст., – і не лише як продукт книговидавання, але й як репертуар творів та спонукальні мотиви до їхнього друкування. Ще одним надзвичайно перспективним джерелом є вміщені в рукописних кодексах та стародруках т. зв. «покрайні записи», зроблені переписувачами, власниками чи користувачами книг. Вони доносять до нас ніби «голоси знизу» [12], тобто опосередковано відображають уявлення людей з різних прошарків суспільства про навколишній світ та, серед іншого, – про ставлення до книги та способи користування нею.

Врешті, окрім власне книги, побічну, але дуже важливу інформацію надають архівні документи, де знаходимо каталоги бібліотек, матеріали про торгівлю книгами, згадки про їхню вартість, дарування тощо. На мою думку, верхню хронологічну межу таких свідчень варто підняти до середини XVIII ст., звісно, за умови, якщо вони демонструють динаміку чи, навпаки, стагнацію або зміну в ставленні до книги порівняно з досліджуваним періодом.

Щоб говорити про проблеми будь якої галузі знань, необхідно визначитися з сутнісним наповненням термінології, яка буде використовуватися при дослідженнях, для чіткого уявлення про те, що мається на увазі при застосуванні того чи іншого терміна/слова. Тут розглянемо термінологічну різницю між поняттями «культура книги» і «книжна культура».

Слово «книга», як відомо, має три значення: перше – зшиті в один блок аркуші пергаменту чи паперу (тобто книга як матеріальний предмет); друге – твір, або, в переносному сенсі, зміст книги; третє – розділ, частина великого твору. Не менш відомо й те, що не пізніше 863 р., коли св. Кирило взявся за створення абетки для слов'ян, у слов'янських мовах уже вживалося слово «книга», похідне від праслов'янського «кнети», тобто «знати».

Що ж до «культури книги», то на сьогодні цим поняттям зазвичай позначають культуру книговидавання, як це бачимо з визначень в енциклопедіях, словниках та численних дослідженнях. Ось, для прикладу, як пояснює це поняття в спеціальному книгознавчому виданні В. Є. Барикін: «Культура книги – поняття видавничої практики, а також теоретична концепція про гармонійну єдність змісту книги та її форми, що досягається за допомогою певних засобів і прийомів. На відміну від власне «мистецтва книги», яке використовує на шляху від автора до читача художньо-естетичний інструментарій, культура книги базується на семантико-філологічному та філософсько-соціологічному рівні розуміння (сприйняття) тексту, що знаходить втілення, зокрема, в терміні «апарат книги» [13, с. 354]. Більш менш схожі за змістом визначення подають М. Сікорський [14, с. 49],

А. Є. Мильчин [15, с. 9] та Є. І. Огар, яка – в цьому випадку – ще й додає міркування про те, чим забезпечується висока культура видання, як от: «наявністю всіх елементів, необхідних для повноцінного використання видання різними читачами; таким вибором змісту і форми цих елементів, при якому будь-які операції читача з виданням (наведення довідок, орієнтація в структурі тощо) могли б здійснюватися максимально швидко й успішно; доцільним і водночас цінним з мистецького боку художньо-технічним оформленням видання» [16, с. 98].

Як бачимо, в цих та багатьох інших трактуваннях ідеться про культуру книговидання, що ототожнюється з культурою книги. На перший погляд, це поняття видається синонімічним до поняття «книжна культура», однак насправді це не так, бо культура книги становить собою лише один із сегментів книжної культури.

Коли йдеться про останню, то треба мати на увазі, що книга значною мірою впливала на більш широкі культурні процеси. Зокрема, вона акумулювала культурні надбання, транслювала їх до середовищ, де вони не лише зберігалися та передавалися, але й, виникаючи, поширюючись, трансформувалися як синтетичний продукт культури, що охоплював духовні, естетичні та науково-технічні набутки. Звідси та кількість питань, на які мусить відповісти дослідник, приступаючи до вивчення книжної культури, адже йому доведеться проаналізувати, окрім культури книги, вибір репертуару книжкової продукції, зміни в технології виготовлення та оформлення, свідчення про сприйняття книги користувачами, ставлення до неї на рівні замовник → читач/користувач, її побутування, нагородження в бібліотеках та книгозбірнях, врешті, процеси перетворення окремих книг на раритети чи, навпаки, на підручний матеріал для ремонту новіших (або, на думку користувача, цінніших) книг.

При вивченні книги з огляду її впливу на культуру загалом варто пам'ятати, що вона довго зберігала свій сакральний статус як річ, що використовувалася в богослужіннях. Про таке ставлення до книги існує багато свідчень, у тому числі непрямих, які, однак, є дуже «красномовними». Це слово ми взяли «в лапки», оскільки тут йтиметься не про тексти, які вказують на ставлення до книги як до сакральної речі, а, в першу чергу, про ікони із зображеннями святих, що тримають у руках книгу: аж до початку XVII ст. лише Ісус Христос тримає її голіруч, тоді як у решти персонажів руки обгорнуті покривалом [17, с. 202–203]. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. внаслідок великих культурних зрушень, зокрема після поширення книговидання, книга стає набагато більш звичним предметом, а з розширенням її репертуару взагалі поступово втрачає ореол ексклюзивності, ставлення до неї в суспільстві починає мінятися, при-

наймі до книги не біблійної. Це дозволяє обережно говорити про десакралізацію книги, адже вона перестає бути лише носієм богонатхненного слова та його пояснень, повчань, а стає частиною «позацерковної» сфери життя суспільства і досить поширеним явищем.

До культурологічних аспектів вивчення книжної культури, поза сумнівом, належать і літературознавчі питання (приміром, текстологічний аналіз модифікацій тексту від автора до редакторів-переписувачів, виявлення запозичень у давніх текстах, які функціонували в Україні, тощо). Сюди ж можна віднести й проблему впливу книги на розвиток літератури, аналіз перегуків між потребами суспільства й новими способами виготовлення книги та її репертуаром, вивчення змін у техніках читання, використання, збирання та зберігання книжкової продукції, в тому числі середовищ, де такі зміни актуалізувалися передусім.

Загалом же проблеми, суголосні поняттю книжної культури, можна класифікувати за основними групами, частину яких доведеться вивчати «з нуля», а частину – в розвиток сучасних досліджень з використанням нових підходів та методів. Якщо характеризувати ці групи в цілому, то виділяються три їхні складові, а саме: технічна (технології виготовлення книги), духовна (естетична й інтелектуальна), антропологічна (використання книги читачем і читацьке середовище).

Розглядаючи ці складові детальніше, варто почати з технологій виготовлення книги. Це впритул пов'язане з «культурою книги», але, разом з тим, передбачає врахування матеріальної культури: від змін у технологіях підготовки матеріалів, на які наносять тексти, до приладдя, що ним роблять розмітки для зручності писання чи наносять текст, атраментів та фарб, способів копіювання і тиражування, зшивання в кодекси, виготовлення оправ тощо. Важливим при цьому стає визначення осередків книгописання та регіональних особливостей книжкової продукції, а також специфіка виробництва друкованої книги в окремих центрах книговидавання. Ще одну дослідницьку проблему становить час, потрібний на створення рукописного кодексу чи його переписування, а також до сьогодні малодосліджене питання цін на книги, а відтак – кому реально вони могли бути доступними. І при цьому потрібно мати на увазі, що великою складовою технологій, технологічних процесів є інтелектуальна складова.

Що ж стосовно духовної складової книжної культури, то до неї можна віднести і самі тексти, і мистецьке оформлення кодексів. На жаль, проблеми, які вимагають дослідження в ракурсі змісту текстів, на сьогодні ще майже не привертала уваги знавців мови і текстологів. Йдеться, передусім, не про філологів, а про богословів, які воліють користуватися «стерильними» текстами з інтернету, не заглиблюючись у нюанси різничитань

та виправлень, притаманних рукописам чи стародрукам, хоч ті дають величезний матеріал для розуміння праці давніх редакторів, які намагалися зробити більш доступною тогочасному читачеві суть богословських повчань. Сказане передбачає також вирізнення запозичень з інших давніх текстів, пояснення внесених переписувачем правок, роботу над текстами на стадії підготовки творів до друку: підбір текстів, доповнення оригінальними чи запозиченими супровідними текстами (додатковими творами, передмовами та науково-довідковим апаратом – канонами, глосами/видавничими маргіналіями, таблицями, зображеннями, колонтитулами тощо), а також уведення в кодекси спеціальних позначень, що, поряд із згаданими вище, полегшували користування книгою: нумерації зшитків, пагінація/фоліація, сигнатури, кустоди тощо).

Стосовно мистецького оздоблення книги, то на сьогодні воно більш-менш вивчене, зате бракує аналізу взаємовпливів між манускриптами і друкарською продукцією.

Серед інтелектуальних аспектів духовної складової книжної культури виділяються дві центральні постаті – переписувача/друкаря і замовника. Саме тут набуває величезного значення аналіз репертуару книг, у тому числі його зміни з плином часу та з появою нових перекладів чи нових авторських творів.

Утім і повторювані давні тексти церковного вжитку, такі, скажімо, як Устави, їх зміна в церковній традиції часто можуть слугувати тим дороговказом, який, на думку А. Пентковського, робить можливою реконструкцію складу та характеристик не збережених до нашого часу церковних книжкових комплексів у різні історичні періоди [18].

Що ж до ролі та місця замовника в створенні книги, то на сьогодні їх ще практично не досліджували, хоча, як видається, замовник мав суттєво впливати на формування репертуару, на «перетікання» книжників із сфери переписування текстів у сферу їх видання механічним способом, редагування текстів перед друкуванням, взаємозапозичення текстів з рукописів у друки і навпаки, а також на взаємодоповнення репертуарів рукописної та друкованої продукції на книжковому ринку України.

Врешті, оновленого комплексного підходу потребує й естетична складова книги – краса письма та його художнє оформлення, де технологію поєднано з інтелектуальною діяльністю, а те й друге впливає на вартість книги. На сьогодні сприймають як аксіому організацію кодексу, його складові, розміри та стандарти паперу, співвідношення на сторінці записаного/здрукованого тексту («дзеркала») тощо, хоча, гадаю, ці питання варто було б повторно проаналізувати, залучивши не лише збережені, але й описані, а згодом втрачені пам'ятки. На сьогодні мало уваги приділя-

ється загальному образу книги: типам і школам письма, якості шрифтів, художньо-стилістичному оздобленню та його зміні, регіональним особливостям оформлення кодексів, взаємозапозиченням мистецького супроводу в рукописних та друкованих книгах, засобам збереження книги від механічних пошкоджень (обкладинки, оправи, окуття та ін.).

Насамкінець зупинюся на антропологічній складовій книжної культури, а саме на культурі користування книгою та на середовищах її читачів/споживачів. Ці питання варто розглядати в контексті вже згаданих вище основних функцій, притаманних давній книзі: 1) акумулювання інформації; 2) транслювання інформації; 3) творення певних середовищ, де така інформація нагромаджується і де власне книга сприяє появі нових творів.

Перша функція (акумулятивна) полягає в ставленні до книги як до вмістилища сакрального знання – тексту, якому належить слідувати дослівно і якого не можна порушувати навіть формально (приміром, вирвати аркуш). Друга функція (транслювання інформації) надає можливість використовувати текст для ознайомлення зі Словом Божим, а відтак – вживати його для навчання та напучення. Врешті, третя функція (нагромадження інформації творить середовище) опосередковано слугує появі нових творів чи кодексів, бо творить середовища, де книгу переписують як Богоугодне діло, або замовляють з благочестивих міркувань, або нагромаджують як ознаку престижу в книгозбірнях. Ще один момент, який потребує окремого дослідження, – це сприйняття книги «людьми книжними» та пересічними користувачами, що тісно пов'язано з місцем і роллю книги в суспільстві, зокрема факторами, які впливали на ставлення до збереженості книги незалежно від її змісту, на користування нею, на оцінку зовнішнього вигляду кодексів, на пріоритети при формуванні книгозбірень (книги фахові, «для душі», для колекції заради раритетності).

Варто нагадати, що давній кодекс побутував не лише як церковний предмет із сакральним навантаженням, а й як «надійне» місце для фіксації поточної інформації, що її вважали за особливо важливу. Тут доречним було б проаналізувати діапазон «допустимих» свідчень, які дозволяли собі наносити на церковні книги священики або миряни.

У дослідженні функціонування давньої книги на теренах України для кращого розуміння відношення до книги людей, які її замовляли, виготовляли, користувалися чи просто з нею стикалися, необхідно більш широко прослідкувати і таке явище, як вже згаданий сакральний статус книги та його зміна, перелік книг, які безперечно мали цей статус (вважається, що це, в основній масі, новозавітні тексти), феномен Псалтиря, втрачання сакрального статусу церковною книгою у вказаний період та способи читання книги в той час.

Не можна оминати й такого аспекту, як співіснування та взаємодоповнення рукописних і друкованих книг, причому друкованих не лише кирилицею, але й латинкою та грецькими шрифтами, що дозволило б простежити таке різногосся у замкненому просторі середньовічних та ранньомодерних міст і монастирів.

Отож широке коло проблем, пов'язаних із книжною культурою, потребує застосування різних методів та дослідницьких підходів – як загальнонаукових (порівняння, аналіз, синтез і узагальнення), так і моделювання та реконструкції. Останнє підтвердило свою продуктивність, для прикладу, в спробах відтворення кількісного та якісного складу церковних книг у Київській Русі. Цими питаннями займався Б. Сапунов, і його розрахунки виглядають досить вірогідними [19], хоча, на думку критиків, при обчисленні не було враховано матеріалів, що їх містять церковні Устави (Типіки) [20, с. 23]. Ці зауваження, гадаю, варто враховувати при подальших дослідженнях та реконструкціях.

Підсумовуючи, варто підкреслити ще раз складність поняття «книжна культура», що включає, як було показано вище, надзвичайно велику кількість проблем та їхніх аспектів. Мною сформульовано лише ті з них, які на сьогодні видаються найбільш актуальними та вивчення яких, гадаю, дасть змогу визначити нові питання, що неминуче постануть у ході нових досліджень. Однак достеменно відомо, що більшість міждисциплінарних комплексних підходів є перспективними. Не будуть винятком такі студії і в царині книжної культури, адже практично все коло пов'язаних із нею проблем вимагає якраз міждисциплінарного розв'язання. Варто лише додати, що, оскільки напрям є перспективним, він може зацікавити молодих дослідників, які з часом зможуть розв'язувати складні завдання і приходити до нових, несподіваних результатів.

Список використаних джерел

1. Петрушевич А. С. Хронологическая роспись церковных и мирских русско-славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами в г. Львове с 1574 по 1800 г. / А. С. Петрушевич // *Временник Института Ставропигийского на 1885 год.* – Львов, 1884. – 46 с.; Головацький Я. Коротка відомість о рукописах словянських і руських находящихся в книжниці монастиря св. Василя Вел. (Онуфрія) у Львові / Ярослав Головацький // *Русалка дністровая.* – Будим, 1837; Франко І. Кінцеві записки в староруських рукописах / Іван Франко // *Зібрання творів* : у 50 т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 166–170 та ін.; Свенцицкий И. С. *Опись музея Ставропигийского института во Львове.* – Жовква, 1908. – 10, 213 с.; Він же. *Каталог книг церковно-славянської печатки.* – Жовква : Вид-во церковного музею у Львові, 1908; Він же. *Рукописи бібліотеки Народного Дома во Львові.* – Львов, 1905; Він же. *Рукописи Львівських збірок. Опис рукописів Народного Дому з колекції А. Петру-*

шевича. – Вип. 1–3. – Львів, 1906–1911. – Вип. 1–3; Він же. Початки книгопечатання на землях України. В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–4 р. – Жовква, 1924. – XXII, 85, 304 с.

2. Детальніше бібліографію досліджень рукописної книги див.: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI–XIII вв.). – М., 1984. – 408 с.; Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів, 1995. – 478 с.; Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век. Вып. 1. – М., 2002. – 768 с.; Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / Людмила Гнатенко. – К., 2003. – 193, 159 с.; Вона ж. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження, палеографічний альбом. – К., 2007. – 264 с.; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України : каталог. Т. 1: XI–XVI ст. / уклад. М. М. Кольбух, Т. М. Гуцаленко. – Львів, 2007. – 521 с. та ін.

3. Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1: Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. / Іван Огієнко // Збірник Фільологічної Секції НТШ у Львові. – 1925. – Т. 10–11, – 418 с.; Передрук: К., 1999.

4. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Я. П. Запаско. – К., 1960. – 180, 3 с.; Він же. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. – Львів, 1971. – 307, 3 с. та ін.

5. Про книгознавчі дослідження Я. Ісаєвича див.: Фрис В. Книгознавчі студії академіка Ярослава Ісаєвича / Віра Фрис // Бібліотечний вісник, 2016, № 5. – С. 42–46.

6. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

7. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І. З. Мицько. – К., 1990. – 190 с.; Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / Віра Фрис. – Львів, 2003. – 188 с.; Боянівська М. Переписувачі книжок як культурні діячі України 15 – 1 пол. 17 ст. / М. Боянівська. – Львів, 1994. – IX, 42, 1 с.

8. Див.: сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в розділі з інформацією про публікації працівників Інституту рукопису.

9. Див.: сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у розділі з інформацією про публікації працівників Інституту книгознавства.

10. Васильєв В. И. История книжной культуры: теоретико-методологические аспекты. 1-е изд. / В. И. Васильев. – М., 2004. – 112 с.

11. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / Віра Фрис. – Львів, 2003. – 188 с.

12. Детальніше див.: Фрис В. «Голоси знизу» (огляд покрайніх записів XVI–XVIII ст. на кириличних стародруках) / Віра Фрис // Київська Академія. – К., 2015. – № 12. – С. 110–119.

13. Барыкин В. Е. Культура книги / В. Е. Барыкин // Книга : энциклопедия. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – С. 354.
14. Сикорский Н. М. Теория и практика редактирования / Н. М. Сикорский. – М. : Высшая школа, 1980. – 328 с.
15. Мильчин А. Э. Культура книги : что делает книгу удобной для читателя / А. Э. Мильчин. – М. : Книжная палата, 1991. – 323 с.
16. Огар Е. І. Словник-довідник з видавничої справи (українсько-російський, російсько-український) / Е. І. Огар. – Львів: Палітра друку, 2002. – 264 с.
17. Фрис В. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку ХХІ ст. / В. Я. Фрис // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 198–210.
18. «Круглый стол»: 1000-летие христианизации Руси // Сов. славяноведение. – М., 1988. – № 6. – С. 39–40.
19. Сапунов Б. Книга в России XI–XIII вв. / Б. Сапунов. – Ленинград, 1978. – 241 с.
20. Левшун Л. История восточнославянского книжного слова XI–XVII веков / Л. Левшун. – Минск, 2001. – 352 с.

References

1. Petrushevich, A. S. (1884). *Khronologicheskaiia rospis tserkovnykh i mirskikh russko-slavianskikh knig, napechatannykh kirillovskimi bukvami v g. Lvove s 1574 po 1800 g.* [Chronological list of ecclesiastical and secular Russian-Slavic books printed in Cyrillic letters in Lviv from 1574 to 1800]. In *Vremennik Instituta Stavropigiiskogo na 1885 god* [Annals of the Stavropigian Institute for 1885]. Lviv. [In Ukrainian]; Holovatskyi, Ya. (1837). *Korotka vidomist o rukopysakh slovianskykh i ruskykh nakhodishcheykhsia v knyzhnytsi monastyria sv. Vasyliia Vel. (Onufriia) u Lvovi* [The short record of the Slavic and Russian manuscripts kept in the library of Saint Vasylii the Great (Onufrii) Monastery in Lviv]. In *Rusalka dnistrovaia* [Dnister mermaid]. Budym, Hungary. [In Ukrainian]; Franko, I. (1982). *Kintsevi zapysky v staroruskykh rukopysakh* [Final notes in old Russian manuscripts]. In *Zibrannia tvoriv* [Collected works] (Vol. 37, pp. 166–170). Kyiv. [In Ukrainian]; Svencitckii, I. S. (1908). *Opis muzeia Stavropigiiskogo instituta vo Lvove* [Inventory of the museum of the Stavropigian Institute in Lviv]. Zhovkva. [In Ukrainian]; Svencitckii, I. S. (1908). *Katalog knig tserkovno-slavianskoi pechati* [Catalog of the books printed in Church Slavonic]. Zhovkva. [In Ukrainian]; Svencitckii, I. S. (1905). *Rukopisi biblioteki Narodnogo Doma vo Lvove* [Manuscripts of the library of the National Home in Lviv]. Lviv. [In Ukrainian]; Svencitckii, I. S. (1906–1911). *Rukopysy Lvivskykh zbirok. Opys rukopysiv Narodnogo Domu z kolektisii A. Petrushevycha* [Manuscripts of Lviv collections. Inventory of the National Home manuscripts from the collection of A. Petrushevych], Is. 1–3. Lviv. [In Ukrainian]; Svencitckii, I. S. (1924). *Pochatky knyhopechatannia na zemliakh Ukrainy. V pamiat 350-littia pershoi drukovanoi knyzhky na Ukraini u Lvovi 1573–4 r.* [Early book printing on the territory of Ukraine. In memory of the 350th anniversary of the first printed book in Ukraine in Lviv in 1573–1574]. Zhovkva. [In Ukrainian].

2. *Svodnyi katalog slaviano-russkikh rukopisnykh knig, khraniashchikhsia v SSSR (XI–XIII vv.)* [Joint catalogue of the Slavic-Russian manuscripts stored in the USSR (11–13th centuries)]. (1984). Moscow. [In Russian]; Zapasko, Ya. P. (1995). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: ukrainska rukopysna knyha* [Monuments of book art: Ukrainian manuscripts]. Lviv. [In Ukrainian]; *Svodnyi katalog slaviano-russkikh knig, khraniashchikhsia v Rossii, stranakh SNG i Baltii. XIV vek* [Joint catalogue of the Slavic-Russian books stored in Russia, CIS and Baltic countries. 14th century] (Is. 1). (2002). Moscow. [In Russian]; Hnatenko, L. (2003). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XV st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: katalog* [Slavic Cyrillic manuscripts of the 15th ct. from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog]. Kyiv. [In Ukrainian]; Hnatenko, L. (2007). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XIV st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: katalog. Kodykolo-ho-orfohrafichne doslidzhennia, paleohrafichnyi albom* [Slavic Cyrillic manuscripts of the 14th ct. from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog. Codicological and orthographic study, paleographic album]. Kyiv. [In Ukrainian]; Kolbukh, M. M., Hutsalenko, T. M. (Comps.). (2007). *Kyrylychni rukopysni knyhy u fondakh Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka NAN Ukrainy: katalog* [Cyrillic manuscripts in the fonds of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the NAS of Ukraine: catalogue]: *Vól. 1. XI–XVI st.* [11–16 centuries]. Lviv. [In Ukrainian].

3. Ohiienko, I. (1925). *Istoriia ukrainskoho drukarstva. T. 1. Istoryko-bibliohrafichnyi ohliad ukrainskoho drukarstva XV–XVIII vv.* [The history of Ukrainian printing. Vol. 1. Historical and bibliographical review of Ukrainian publishing of the 15–18th centuries]. In *Zbirnyk Filolohichnoi Sektsii NTSh u Lvovi* [Collection of the Philological Section of Shevchenko Scientific Society in Lviv], Vols. 10–11. Lviv. [In Ukrainian], reprinted in Kyiv in 1999.

4. Zapasko, Ya. P. (1960). *Ornamentalne oformlennia ukrainskoi rukopysnoi knyhy* [Ornamental design of Ukrainian manuscripts]. Kyiv. [In Ukrainian]; Zapasko, Ya. P. (1971). *Mystetstvo knyhy na Ukraini v XVI–XVIII st.* [Book art in Ukraine in the 16–18th centuries]. Lviv. [In Ukrainian].

5. Frys, V. (2016). *Knyhoznavchi studii akademika Yaroslava Isaievycha* [Bibliological studies of the academician Yaroslav Isaievych]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library messenger], No. 5. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Isaievych, Ya. D. (2002). *Ukrainske knyhovydannia. Vytoky. Rozvytok. Problemy* [Ukrainian book publishing. Origins. Development. Issues]. Lviv. [In Ukrainian].

7. Mytsko, I. Z. (1990). *Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia (1576–1636)* [Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy (1576–1636)]. Kyiv. [In Ukrainian]; Frys, V. (2003). *Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini X–XVIII st.* [History of Cyrillic manuscripts in Ukraine in the 10–18th centuries]. Lviv. [In Ukrainian]; Boianivska, M. (1994). *Perepysuvachi knyzhok yak kulturni diiachi Ukrainy 15 – 1 pol. 17 st.* [Book scribes as cultural figures of Ukraine of the 15th – 1st half of the 17th century]. Lviv. [In Ukrainian].

8. See the website of V. Vernadsky National Library of Ukraine, section containing the data on the publications of the Institute of Manuscript staff.

9. See the website of V. Vernadsky National Library of Ukraine, section containing the data on the publications of the Institute of Book Studies staff.

10. Vasilev, V. I. (2004). *Istoriia knizhnoi kultury: teoretiko-metodologicheskie aspekty* [The history of book culture: theoretical and methodological aspects]. Moscow. [In Russian].

11. Frys, V. (2003). *Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini X–XVIII st.* [History of Cyrillic manuscripts in Ukraine in the 10–18th centuries]. Lviv. [In Ukrainian].

12. Frys, V. (2015). “Holosy znyzu” (ohliad pokrainikh zapysiv XVI–XVIII st. na kyrylychnykh starodrukakh) [“Voices from the bottom” (Review of marginal notes of the 16–18th centuries in Cyrillic old printed books)]. In *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy], No. 12, pp. 110–119. Kyiv. [In Ukrainian].

13. Barykin, V. E. (1999). *Kultura knigi* [Book culture]. In *Kniga: entsiklopediia* [Book: encyclopedia] (p. 354). Moscow: Bolshaia Rossiiskaia entsiklopediia. [In Russian].

14. Sikorskii, N. M. (1980). *Teoriia i praktika redaktirovaniia* [Theory and practice of editing]. Moscow: Vysshiaia shkola. [In Russian].

15. Milchin, A. E. (1991). *Kultura knigi: chto delaet knigu udobnoi dlia chitatelia* [Book culture: what makes a book reader-friendly]. Moscow: Kniszhnaia palata. [In Russian].

16. Ohar, E. I. (2002). *Slovyk-dovidnyk z vydavnychoi spravy (ukrainsko-rosiiskyi, rosiisko-ukrainskyi)* [Dictionary of Publishing (Ukrainian-Russian, Russian-Ukrainian)]. Lviv. [In Ukrainian].

17. Frys, V. (2010). *Periodyzatsiia rozvytku knyhy v Ukraini vid naidavnnykh chasiv do pochatku XXI st.* [Chronology of book development in Ukraine from the ancient times to the early 21st ct.]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 14, pp. 198–210. Kyiv. [In Ukrainian].

18. “Kruglyi stol”: 1000-letie khristianizatsii Rusi [“Round table”: 1000th anniversary of the Christianization of Rus]. In *Sovetskoe slavianovedenie* [Soviet Slavic studies], No. 6, pp. 39–40. (1988). Moscow. [In Russian].

19. Sapunov, B. (1978). *Kniga v Rossii XI–XIII vv.* [Book in Russia in the 11–13th centuries]. Leningrad. [In Russian].

20. Levshun, L. (2001). *Istoriia vostochnoslavianskogo knizhnogo slova XI–XVII vekov* [The history of East Slavic book language of the 11–17th centuries]. Minsk. [In Russian].

V. Frys

Book culture in Ukraine in the 11–16th centuries: terminology and issues.

In the article analyzed is the history and current research state of book culture in Ukraine. Defined is the scope of the necessary sources for research and the meaning of key terms, which are crucial in this publication. The research outlines a range of issues related to the research of book culture in Ukraine. These issues currently require extensive fundamental research. The article also gives research methods for the defined problems.

Key words: book culture, handwritten codices, old printed books, Ukraine.

В. Я. Фрыс

Книжная культура в Украине XI–XVI вв.: терминология и проблемы.

В статье проанализированы история и современное состояние исследования книжной культуры в Украине, освещен массив источников, необходимых для исследований, определена смысловая нагрузка основных терминов, использованных в данной публикации, обозначен круг вопросов, относящихся к исследованию книжной культуры в Украине, очерчены методологические подходы к изучению указанных проблем.

Ключевые слова: книжная культура, рукописные кодексы, старопечатные книги, Украина.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Проаналізовано бібліографічні джерела в науковій спадщині Агатангела Кримського (1871–1942). Протягом усього життя він систематично та ретельно складав свою особисту бібліографію, оскільки вбачав у цьому необхідну складову праці кожного вченого. Так само уважно він ставився до складання бібліографії своїх власних досліджень, бо вважав це початком та основою будь-якої наукової роботи. Також простежуються публікації та наповнення друкованих бібліографій науковця.

Ключові слова: бібліографія, Агатангел Кримський, рукопис, джерела, наука.

Бібліографія як явище з'явилася ще за часів Стародавнього Сходу, що було обумовлено загальнокультурними факторами, тобто появою все нових переписаних манускриптів і необхідністю їхньої ідентифікації. Але як наука вона почала розвиватися тільки в Стародавніх Греції та Римі (де освіта й використання книг відігравали важливу роль), поступово набуваючи інформаційних змін у середньовічній Європі, де бібліографічна діяльність виступала засобом управління письмово-документальними комунікаціями. Незрілий рівень розвитку бібліографії, в якій не дотримувалися ані хронологічного, ані алфавітного принципів з часом трансформувалася. Збільшення кількості читачів та їхні потреби зумовили диференціацію бібліографічної інформації за видами і формами та появу інвентарних списків, бібліотечних каталогів і бібліографічних посібників. Сучасна форма подання бібліографічних матеріалів сформувалася вже в ХІХ ст., виступаючи в тому числі допоміжним фактором у роботі науковців. Первинні навички для складання бібліографічного опису та усвідомлення важливості формування особистих бібліографічних покажчиків стали необхідним елементом їхньої роботи.

Сьогодні вивчення спадщини визначної людини неможливе без складання бібліографічного покажчика її праць.

Сходознавець, мовознавець, фольклорист, поет, письменник, організатор науки академік Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) після

закінчення київської Колегії Павла Галагана вирушив на навчання до московського Лазаревського інституту східних мов, з яким був тісно пов'язаний протягом багатьох років. Він вступив до нього молодим чоловіком у 1889 р., а поїхав звідти зрілим професором у 1918 р. Тобто 29 років свого життя провів у стінах цього вищого навчального закладу. Саме з цього часу бере початок його особистий бібліографічний покажчик. Першою публікацією (під псевдонімом А. Хванько) тоді ще студента став переклад українською мовою вірша І. Нікітіна «Ранок на березі ставу». За майже півстоліття активної діяльності з-під пера А. Ю. Кримського вийшло близько тисячі робіт. Чільне місце він посів у вітчизняному сходознавстві, фактично започаткувавши його. Але і його напрацювання в мовознавстві, фольклористиці, вивченні історії здійснили помітний внесок у розвиток науки. Володіючи багатьма мовами, маючи поетичний талант, Агатангел Кримський доніс до читача поезії багатьох східних та європейських авторів, перекладаючи їх українською мовою безпосередньо з оригіналу. Його власні художні твори – поетична збірка «Пальмове гілля», роман «Андрій Лаговський», «Бейрутські оповідання» – витримали перевірку часом та не одне перевидання. Не менш цікавими для розкриття особистості академіка Кримського є публікації його епістолярного спадку. Впродовж усього життя він листувався з визначними сучасниками – Іваном Франком, Лесею Українкою, Борисом Грінченком, Володимиром Гнатюком, Володимиром Левицьким, Павлом Житецьким, Михайлом Павликом, Ігнатієм Крачковським, Володимиром Вернадським, Володимиром Гордлевським, Василем Бартольдом, Віктором Розеном, Всеволодом Міллером, Федором Коршем та багатьма іншими.

Необхідно зазначити, що А. Ю. Кримський дуже ретельно ставився до складання своєї бібліографії (про що згадував у листах різним кореспондентам), завжди намагався контролювати її друкування. Так, він писав В. Гнатюку: «Прохав би прислати коректуру мого бібліографічного покажчика мені на перегляд, бо буде без того багацько помилок друкарських» [1, с. 371]. Підтверджують це й архівні матеріали, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В зошитах з «Покажчиками писань А. Кримського», написаних ним власноруч, він методично фіксував усі свої друковані праці.

Одиниця зберігання 26760 з комплексного фонду І «Літературні матеріали» загальним обсягом 53 (29+14+10) аркуші складається наче з трьох окремих частин (26760, 26760а та 26760б), кожна з яких має свою нумерацію [2]. Перша частина – це синій учнівський зошит із заголовком «Библиографический указатель филологических и исторических работ А. Е. Крымского», написаний почерком самого А. Кримського. Він поділив його на

13 розділів. Розділ I назвав «Энциклопедические востоковедные статьи в словаре Брокгауза и Ефрона» [2, с. 1–3]. В ньому Агатангел Юхимович зазначає, що «в первом издании петербургского «Энциклопедического словаря» Брокгауза и Ефрона, начиная с буквы Д (с 1893 до 1905) А. Е. Крымским помещено 198 энциклопедических статей по восточной истории, филологии, литературе и этнографии». Далі він не дає точного бібліографічного посилання з кожної публікації, в той же час виокремлюючи найважливіші на його погляд роботи. Розбиває їх на підрозділи – роботи «по истории ислама, арабов и мусульман», «по арабской литературе», «по персидской литературе», «по другим языкам», зазначаючи при цьому, що переважна частина статей з мусульманського Сходу в словнику належить саме йому. А в новому виданні словника (з 1911 р.) «весь восточно-мусульманский отдел представлен ему сплошь» [2, с. 3]. Тобто можна зробити висновок, що замовники були дуже задоволені якістю статей, написаних Крымським.

Розділ II «Работы по семитской филологии и истории» охоплює праці, видані з 1894 по 1910 р. Вони розташовані не в хронологічному порядку. Можливо Крымський подавав їх за принципом важливості та значення для себе. Цього принципу складач бібліографії дотримувався і надалі. Наступні розділи, які описують різні напрями сходознавчих досліджень, складені саме так. Розбив він їх на такі: «По истории мусульманства», «Коран», «История Персии, её литературы и языка», «История и литература арабов», «Тюркология» [2, с. 4–17]. Розділ VIII має заголовок «Редактированные А. Е. Крымским востоковедные издания и книги», яким учений ще раз підкреслює, що в новому виданні «Энциклопедического словаря» Брокгауза і Ефрона ним «взято на себя ведение всего восточно-мусульманского отдела». А, наприклад, XIV том «Трудов Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания», що вийшов з нагоди ювілею Всеволода Міллера (1900 р.), майже повністю був відредагований ним. Як і написаний присвячений ювілярові вступ, хоч і без зазначення імені автора – А. Ю. Крымського [2, с. 17–18].

Розділи з IX до XIII висвітлюють бібліографію українознавчих праць. Вони називаються: «Фольклористика, этнография и народная словесность», «Филология малорусская, старо-русская, славянская и сравнительная», «По истории старо-малорусской литературы», «По истории малорусской литературы XIX века», «Энциклопедия украиноведения» [2, с. 18–29]. На цьому зошит закінчується, хоча в кінці є ще приписка олівцем рукою А. Крымського, можливо більш пізнього часу: «Далее переписать с печатного ТРУДЫ ПО ВОСТОКОВЕДЕНИЮ».

Друга частина справи 26760а відтворена на складених навпіл та прошитих ниткою аркушах паперу із заголовками та коментарями україн-

ською мовою. Причому папір використано з рельєфним відбитком, на якому зображено герб і напис «князя Паскевича» Хоча на першій сторінці зазначено «Показчик научних писань А. Кримського», і цю фразу написано синім олівцем рукою А. Кримського, інші аркуші заповнені не ним. Новий текст подано чорнилом чорного кольору, почерк чіткий, добре читається. Сама бібліографія вже йде під загальною назвою «Показчик писань проф. А. Е. Кримського» й починається з опису белетристики. З неї й дізнаємося, що «першою друкованою річчю був його [Кримського. – О. В.] віршований переклад з Нікітіна «Ранок на березі ставу» (Зоря, 1889. ч. 24) [2, с. 2а]. Далі ця бібліографія практично дублює попередню, за винятком того, що розділи не пронумеровані, а лише названі й закінчуються «З історії українського письменства ХІХ віку». В переліку згаданих праць трапляються деякі прогалини, які сам Кримський помітив й додав до загального списку олівцем.

Вірогідно, час складання обох згаданих бібліографій приблизно 1911 р., оскільки датування праць Кримського закінчуються ним. Цікаво простежити ті пріоритети, що розставляв А. Кримський, складаючи переліки своїх робіт. Так, готуючи перші огляди своїх праць, він вважав за необхідне спочатку дати численні публікації енциклопедичних статей, оскільки вони охоплювали майже усі народи Близького Сходу, і тільки далі перелічував більш ґрунтовні праці, що торкалися окремих напрямів сходознавства. На перше місце ставив вивчення історії мусульманства та Корану. Далі зупинявся на дослідях з іраністики, арабістики та тюркології, і тільки потім – славістики й українознавства, саме в такому порядку. Як ми знаємо, це точно відображало його особисті уподобання. Хоча займався вивченням українознавчих студій все життя, все ж передусім вбачав себе сходознавцем. Так само першорядними вважав свої філологічні роботи, а вже потім історичні. Й така послідовність зберігалася і в подальших його опублікованих бібліографіях, аж до 1919 р., які до друку, без сумніву, готував та контролював особисто.

На відміну від двох попередніх, третя частина справи 267606 – це листи великого формату з друкованим текстом. Бібліографія охоплює видання 1918–1925 рр. з поділом за роками. Одразу кидається у вічі, що праць сходознавчої тематики стало менше. Переважають українознавчі роботи, поезії, а також статті в газетах, різні інтерв'ю та академічні звіти.

Одиниця зберігання 25730 з фонду І складається з двох зошитів невеликого формату в паперових обкладинках, вкладених у тверді обкладинки. На першому зошиті написано «Показчик писань А. Кримського до мая 1900 року» [3, с. 36–63], причому фразу «до мая 1900 року» закреслено, оскільки, як ми дізнаємося після його вивчення, вівся він до кінця

1905 р. На другому – «Покажчик писань. А. Кримського з 1906 року» [3, с. 1–35]. Обидва написи зроблені рукою А. Кримського. В першому зошиті згадувані роботи поділено за назвами часописів, в яких вони друкувалися, та застосовано хронологічний принцип. Оскільки чорнило змінюється, можна припустити, що складався покажчик не одномоментно, а додавалися праці на час їхньої публікації. До того ж, як уже згадувалося, планувалося вести бібліографію до 1900 р., а, оскільки вистачило місця, її було подовжено до 1905 р. Кримський подав журнали в такому порядку: «Этнографическое обозрение» (роботи з 1892 р.), «Древности восточные» (з 1896), «Киевская старина» (з 1895), «Правда» (з 1890), «Народ» (з 1890), «Дзвінок» (з 1891), «Зоря» (з 1889), «Літературно-науковий вістник» (з 1898), «Зеркало» (з 1890) та «Календар «Зеркала», «Буковина» (з 1891), «Життє і слово» (з 1894). Також перелічуються окремі видання з 1892 р. з поміткою «через Франка і Павлика». Подаються й статті під заголовком «Словарь» (з 1893), причому подані публікації не з Брокгауза і Єфрона, а з інших словників, зокрема Уманця, Лаптева тощо. На останніх кількох аркушах зошита [3, с. 54–58] внесені друковані сходознавчі праці з 1901 р., а далі – художні твори за 1905–1906 рр. [3, с. 59–60]. До зошита додано невеликий клаптик паперу, на якому написано «Ті статті в українських часописах, які треба було подати в Curriculum Vitae з наказу проф. Міллера, названо російськими заголовками» [3, с. 63]. Такі роботи позначені в рукописній бібліографії червоними хрестиками, напевно, самим Агатангелом Юхимовичем.

Другий зошит побудовано за хронологічним принципом. Починається він з 1906 р., і його перша сторінка частково дублює останню сторінку попереднього зошита, тобто можна зробити висновок, що він є його продовженням. Доведено перелік праць до 1933 р. Вівся він чорнилом різних кольорів – чорним, синім, а в кінці переважно олівцем. І всюди почерк самого А. Кримського [3, с. 1–35].

Уперше друкована наукова бібліографія праць А. Ю. Кримського побачила світ у 1903 р. в ювілейній збірці Лазаревського інституту східних мов, професором якого він тоді був [4], та як до додаток до статті про нього в «Большой энциклопедии» [5]. 1911 року бібліографічний покажчик своїх філологічних та історичних праць він долучив до роботи «Арабская литература в очерках и образцах» [6], а наступного року – до публікації про себе в «Словаре членов Общества любителей российской словесности при Московском университете (1811–1911)». Список його досліджень, виданих під егідою Імператорського Московського Археологічного товариства було розміщено в ювілейному виданні 1915 р. [8]. Цього ж року в «Новом энциклопедическом словаре» Брокгауза–Єфрона з'явилася стаття про А. Кримського з додатком бібліографії його праць [9]. Найповніший на той

час «Бібліографічний покажчик друкованих писань професора А. Є. Кримського» вийшов 1919 р. в «Записках історично-філологічного відділу УАН» [10]. Згодом перелік щойно надрукованих робіт з'являвся в цьому виданні ще кілька разів [11, 12, 13, 14], а 1926 р. – вперше окремою книжкою [15]. У п'ятитомнику 1963 р. «Українські письменники. Біобібліографічний словник» також подано бібліографію А. Ю. Кримського [16]. В 1941 р. до ювілею академіка, що широко відзначався громадськістю та державними установами, Л. Р. Рубінзоном та Г. С. Івановою (під наглядом А. Ю. Кримського) було підготовлено до друку покажчик «А. Ю. Кримський», який, на жаль, тоді не встигли опублікувати. Але його рукопис прислужився для складання наступної бібліографії А. Ю. Кримського, як зазначили в передмові її укладачі, співробітники відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР Н. М. Деркач, Н. М. Ісаєва, Г. М. Мартиненко, К. І. Скокан [17]. Це видання побачило світ з нагоди 100-річчя вченого й складалося з двох розділів та допоміжних покажчиків. Перший розділ налічував 1275 назв робіт А. Ю. Кримського, другий – перелік близько 220 позицій досліджень про нього (поданих у кількох підрозділах).

Але з того часу ці покажчики не перевидавалися й стали бібліографічною рідкістю. Наразі спостерігається велика зацікавленість учених та громадськості в особистості та науковому спадку академіка А. Ю. Кримського, про що свідчать численні публікації про нього, що з'явилися друком за останні десятиліття. Тому необхідність появи нового видання, що охоплювало б сучасні перевидання робіт А. Ю. Кримського та дослідження про нього постало на часі. Таке видання було підготовлене співробітниками Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. В цю бібліографію праць фактично було включено всі перелічені вище покажчики, але основою та зразком стало видання 1972 р. Були збережені використані в ньому бібліографічні принципи подачі матеріалу, з деякими змінами в структурі та рубрикаціях, виправлені неточності. Також залучено відомості з бібліографічного покажчика «Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917–1992», який у 1998 р. видав Ю. М. Кочубей. Готуючи бібліографічний покажчик, упорядники ставили за мету якомога повніше представити всі праці А. Ю. Кримського та роботи про нього, що виходили друком починаючи з 1889 р. й до сьогодні, особливо опубліковані після 1971 р. та за кордоном.

За структурою бібліографічний покажчик поділяється на два великі розділи: «Бібліографія наукових і публіцистичних праць, художніх творів та перекладів А. Ю. Кримського» та «Література про життя, наукову діяльність та літературну творчість А. Ю. Кримського».

Перший розділ побудований за хронологічним принципом. У межах кожного року література подається в такій послідовності: книги; статті; рецензії; книги за редакцією А. Кримського. Для полегшення ідентифікації численних статей, написаних до енциклопедій, вони подані окремою рубрикою. Окремим підрозділом винесені «Художні твори», де представлений поетичний та прозовий спадок автора. Переклади та переспіви з інших мов розміщені в окремих підрозділах, із зазначенням мови оригіналу. Якнайширше використані коментарі та пояснення до праць, узятих з рукопису покажчика 1941 р., які зробив особисто А. Ю. Кримський, зокрема до енциклопедичних статей. Також, по можливості, подавався зміст робіт, із зазначенням наявності приміток, детальних бібліографічних посилань та оглядів, уживаних ученим. Всього в розділі представлено 1332 назви праць А. Ю. Кримського, остання з яких була надрукована в 2012 р. [18, с. 7–151].

Для полегшення користування першим розділом бібліографії до нього зроблені допоміжні покажчики: «Алфавітний покажчик наукових і публіцистичних праць А. Ю. Кримського» (з окремими рубриками – «Редагування», «Рецензування», «Статті в енциклопедіях»); «Алфавітний покажчик художніх творів А. Ю. Кримського» (з рубриками «Поезія» та «Проза»); «Покажчик перекладів та переспівів А. Ю. Кримського» (який згруповано за мовами оригіналів; в свою чергу, в алфавітному порядку подано прізвища авторів та назви творів); «Предметно-тематичний покажчик» (з тематичними та географічними рубриками) та «Іменний покажчик до праць А. Ю. Кримського». Покажчик «Псевдоніми та криптоніми А. Ю. Кримського» допомагає краще зорієнтуватися та ідентифікувати деякі роботи А. Ю. Кримського, особливо серед публікацій в галицьких часописах, в яких він був вимушений друкувати свої роботи інкогніто через прискіпливий нагляд поліції [18, с. 217–275].

У другому розділі «Література про життя, наукову діяльність та літературну творчість А. Ю. Кримського» представлено близько 800 позицій, надрукованих до 2015 р. В ньому застосовано алфавітний порядок подачі матеріалу, в межах прізвища одного автора використано хронологічний принцип, тобто його статті подано в хронологічному порядку. Спочатку подаються прізвища кирилицею, після них – латиницею. Суцільна нумерація продовжується з попереднього розділу [18, с. 152–216].

Цей бібліографічний покажчик є ще однією спробою дати найповніший опис праць академіка Кримського, а також літератури про нього на сьогодні. Безумовно його поява допоможе вивченню спадщини цієї визначної людини.

Список використаних джерел

1. Кримський А. Ю. Листи (1890–1917) А. Ю. Кримський // Твори в п'яти томах. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 5, кн. 1. – 548 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, № 26760 [Бібліографічний покажчик наукових праць А. Ю. Кримського]. – 53 арк.
3. ІР НБУВ, ф. І, № 25730 [Покажчик писань А. Кримського]. – 61 арк.
4. Труды А. Е. Крымского // Тридцатилетие специальных классов Лазаревского института восточных языков. Памятная книжка. – М. : Типогр. В. Гатцук, 1903. – С. 133–136.
5. Крымский // Большая энциклопедия. – СПб. : Изд. Библиогр. Ин-та (Мейер) в Лейпциге и Вене и книгоиздат. Т-ва «Просвещение», 1903. – Т. 11. – С. 604.
6. Библиографический указатель филологических и исторических работ А. Крымского // Крымский А. Арабская литература в очерках и образцах. – М., 1911. – Т. 1. – С. 373–387.
7. Крымский Агафангел Ефимович // Словарь членов Общества любителей российской словесности при Московском университете (1811–1911). – М., 1912. – С. 153–159.
8. Крымский А. Е. [Список трудов] // Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.). – М., 1915. – Т. 2, ч. 2 [Список трудов членов Императорского Московского Археологического общества, помещенных в изданиях общества]. – С. 96–98.
9. Крымский Агафангел Ефимович // Новый энциклопедический словарь. – Пг. : Брокгауз–Ефрон, 1915. – Т. 23. – С. 511–512.
10. Бібліографічний покажчик друкованих писань проф. А. Є. Кримського // Записки Истор.-філол. відділу УАН. – 1919. – Кн. 1. – С. XXXVI–LXX.
11. Бібліографія [творів А. Кримського з 1918 по 1925 рік] // Записки Истор.-філол. відділу ВУАН. – 1925. – Кн. 5. – С. 321–327.
12. Бібліографія [за 1925–1926 рр.] // Там само. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 622–623.
13. Бібліографія [за 1926–1927 рр.] // Там само. – 1927. – Кн. 15. – С. 309–310.
14. Бібліографія [за 1927–1928 рр.] // Там само. – 1928. – Кн. 19. – С. 411–412.
15. Бібліографічний покажчик писаннів академіка А. Є. Кримського. – К. : Вид. ВУАН, 1926. – 43 с.
16. А. Ю. Кримський // Українські письменники : біобібліографічний словник : у 5 т. – К. : Держлітвидав України, 1963. – Т. 2. – С. 565–588.
17. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик (1889–1971) / відп. ред. О. Є. Засенко. – К. : Наук. думка, 1972. – 168 с.
18. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик / упоряд. О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. – К., 2016. – 276 с.

References

1. Krymsky, A. Yu. (1973). *Lysty (1890–1917)*. In A. Yu Krymsky, *Tvory v piaty tomakh* [Works in five volumes] (Vol. 5, book 1). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
2. Bibliografichnyi pokazhchyk naukovykh prats A. Yu. Krymskogo [Bibliographic index of A. Yu. Krymsky works]. Fond 1, Unit 26760. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Pokazhchyk pysan A. Krymskoho [Index of A. Krymsky works]. Fond 1, Unit 25730. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Trudy A. E. Krymskogo [A. Yu. Krymsky works]. (1903). In *Tritdcatiletie spetsialnykh klassov Lazarevskogo instituta vostochnykh iazykov. Pamiatnaia knizhka* [30th anniversary of special classes of Lazarevsky Institute of Oriental Languages. Memory book] (pp. 133–136). Moscow: Tipografia V. Gattcuk. [In Russian].
5. Krymsky. (1903). In *Bolshaiia entsiklopedia* [Big encyclopedia] (Vol. 11, p. 604). Saint Petersburg: Izdanie Bibliograficheskogo Instituta (Meyer) v Leiptcige i Vene i knigoizdatelstva obshchestva Prosveshchenie. [In Russian].
6. Krymsky, A. (1911). Bibliograficheskii ukazatel filologicheskikh i istoricheskikh rabot A. Krymskogo [Bibliographic index of A. Krymsky philological and historical works]. In A. Krymsky, *Arabskaia literatura v ocherkakh i obratcakh* [Arabic literature in essays and examples] (Vol. 1, pp. 373–387). Moscow. [In Russian].
7. Krymskii Agafangel Efimovich [Krymsky Ahatanhel Yukhymovych]. (1912). In *Slovar chlenov Obshchestva liubitelei rossiiskoi slovesnosti pri Moskovskom universitete (1811–1911)* [Glossary of members of the Society of Russian language lovers at Moscow University (1811–1911)] (pp. 153–159). Moscow. [In Russian].
8. Krymskii, A. E. (1915). [Spisok trudov] [List of works]. In *Imperatorskoe Moskovskoe Arkheologicheskoe obshchestvo v pervoe piatidesiatiletie ego sushchestvovaniia (1864–1914 gg.)* [Emperor's Moscow Archaeology Society during the first fifty years of its existence (1864–1914)]: Vol. 2, Pt. 2. [Spisok trudov chlenov Imperatorskogo Moskovskogo Arkheologicheskogo obshchestva, pomeshchennykh v izdaniakh obshchestva] [List of works of members of Emperor's Moscow Archaeology Society, featured in the society's editions] (pp. 96–98). [In Russian].
9. Krymskii Agafangel Efimovich [Krymsky Ahatanhel Yukhymovych]. (1915). In *Novyi entsiklopedicheskii slovar* [New encyclopedic dictionary] (Vol. 23, pp. 511–512). Petersburg: Brokgauz–Efron. [In Russian].
10. Bibliografichnyi pokazhchyk drukovanykh pysan prof. A. Ye. Krymskoho [Bibliographic index of prof. A. Krymsky printed works]. (1919). In *Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu UAN* [Notes of History and Philology Department of the Ukrainian AS], book 1, pp. 36–70. [In Ukrainian].
11. Bibliografiiia [tvoriv A. Krymskoho z 1918 po 1925 rik] [Bibliography of the works of Ahatanhel Krymsky for 1918 through 1925]. (1925). In *Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN* [Notes of the History and Philology Department of the All-Ukrainian AS], Pt. 5, pp. 321–327. [In Ukrainian].

12. Bibliografiiia [za 1925–1926 rr.] [Bibliography for 1925–1926]. (1926). In *Zapysky Istorychno-filolihichnoho viddilu VUAN* [Notes of the History and Philology Department of the All-Ukrainian AS], Pts. 7–8, pp. 622–623. [In Ukrainian].
13. Bibliografiiia [za 1926–1927 rr.] [Bibliography for 1926–1927]. (1927). In *Zapysky Istorychno-filolihichnoho viddilu VUAN* [Notes of the History and Philology Department of the All-Ukrainian AS], Pt. 15, pp. 309–310. [In Ukrainian].
14. Bibliografiiia [za 1927–1928 rr.] [Bibliography for 1927–1928]. (1928). In *Zapysky Istorychno-filolihichnoho viddilu VUAN* [Notes of the History and Philology Department of the All-Ukrainian AS], Pt. 19, pp. 411–412. [In Ukrainian].
15. Bibliografichnyi pokazhchyk pysanniv akademika A. Ye. Krymskoho [Bibliographic index of the academician A. Krymsky works]. (1926). Kyiv: Vseukrainska akademiia nauk. [In Ukrainian].
16. A. Yu. Krymsky [A. Yu. Krymsky]. (1963). In *Ukrainski pysmennyky: biobibliografichnyi slovnyk* [Ukrainian writers: biobibliographic dictionary] (Vol. 2, pp. 565–588). Kyiv: Derzhlitvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
17. Zasenka, O. Ye. (Ed.). (1972). *A. Yu. Krymskyi. Bibliografichnyi pokazhchyk (1889–1971)* [A. Yu. Krymskyi. Bibliographic index (1889–1971)]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
18. Vasyliuk, O. D., Kochubei, Yu. M. (Comps.). *A. Yu. Krymskyi. Bibliografichnyi pokazhchyk* [A. Yu. Krymskyi. Bibliographic index]. (2016). Kyiv. [In Ukrainian].

O. Vasyliuk

Bibliographical sources in Agathangel Krymsky's research heritage.

Bibliographical sources in Agathangel Krymsky's (1871–1942) research heritage are analyzed in the article. During the whole life, Agathangel Krymsky systematically and thoroughly compiled his bibliography, as the scholar considered it to be a constituent part of any researcher's work. He also paid attention to the compilation of his own research bibliography, as he considered it to be the beginning and the basis of any scientific work. The publications and the wording of the scholar's printed bibliographies are also dwelled upon.

Key words: bibliography, Agathangel Krymsky, manuscript, sources, science.

О. Д. Василюк

Библиографические источники в научном наследии Агафангела Крымского.

В статье анализируются библиографические источники в научном наследии Агафангела Крымского (1871–1942). На протяжении всей жизни он систематически и тщательно составлял свою личную библиографию, поскольку видел в этом необходимую составляющую работы любого учёного. Также внимательно он относился к составлению библиографии своих собственных исследований, потому что считал это началом и основой любой научной работы. Прослеживаются публикации и наполнение печатных библиографий учёного.

Ключевые слова: библиография, Агафангел Крымский, рукопись, источники, наука.

*Н. М. Зуб (Руденко),
кандидат історичних наук
Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України*

**ЕПІСТОЛЯРІЙ РОДИНИ БІБІКОВИХ
ПРО ПОДІЇ НА КАВКАЗІ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Біографія чиновника, це, перш за все, – констатація фактів про займані ним посади та функціональні рішення. Постає Д. Г. Бібікова відома широкому загальному передовсім як Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. Не оминули дослідники і його військові звитяги та роботу на інших керівних посадах. Проте за лаштунками громадської історії криються подробиці та особливості сімейних стосунків, що тісно переплелися з подіями в державі. Участь у військово-політичних протистояннях на Кавказі поколінь родини Бібікових є одним з таких проявів, що стали відомими завдяки дослідженню їхнього епістолярію.

Ключові слова: Д. Г. Бібіков, родина Бібікових, епістолярна спадщина, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у своїх архівних фондах зберігає велику кількість матеріалів особового походження. Ці джерела представлені рукописною колекцією документів, що пов'язана з життям і діяльністю людей, подіями минулих епох. Значна їхня частка – це листи. Зосереджені вони головно у комплексному фондi III «Листування».

Серед них є і величезна колекція епістолярію Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова (18.03.1792–22.02.1870). І до сьогодні не вщухають дискусії навколо його персони, його особистих якостей як людини та діяльності як громадсько-го та державного діяча, реформатора та очільника регіону.

Загальні факти з біографії колишнього київського губернатора добре відомі широкому загальному. Це й не дивно, адже така відома постає не могла залишатися поза увагою дослідників [9; 13; 14]. Час від часу в переддень круглих дат столична періодика згадує градоначальника позаминулого століття на своїх шпальтах [7; 10; 11]. Епітети щодо його характери-

ки доволі різняться. Часом вони належать до одного синонімічного ряду, та, поряд з цим, в інших авторів вони переходять у розряд антонімів щодо попередніх «офіційних» суджень.

Залучення до наукового обігу даного варіанту рукописної спадщини – епістолярію дозволить дослідити особливості та уточнюючі миттєвості його життя – робочих моментів та буденності, а разом з тим і поглибити побутуючі уявлення про Д. Г. Бібікова як особистість. Адже листи до нього та його відповіді відкривають цю людину не тільки як посадовця, громадського діяча, а й батька та голову родини, члена великої сім'ї, товариша по службі, старого приятеля тощо.

Очевидно, ще за життя адресата вся множинність листування збиралася та дбайливо скріплювалася в книги-підшивки. Один грубий том вбирає епістолярій переважно за півроку, в хронологічному порядку, день за днем. В основному це адресована йому кореспонденція, але інколи трапляються підшитими й чернетки-відповіді, написані на звороті чи окремому аркуші. В сукупності колекція досить різноманітна: тут – листи-донесення, листи-звіти, що відображають моменти його діловодної переписки, а також епістолярій особового походження. Кількісний склад, як і обсяг повідомлень, також різниться. Більш розлогою, звичайно, є присутня тут приватна частина. Та оскільки це кореспонденція чиновників, то офіційне нашарування цілком відчутне. Деяко меншими є, хоча й не завжди, звісточки суто родинного і дружнього спілкування, трапляються і зовсім куці, такі як вітання, коротенькі послання і цидулки.

Д. Г. Бібіков був чиновником високого рангу, що протягом декількох десятиліть вправно вибудовував свою кар'єру, стрімко йшов службовими щаблями до впливових державних посад. У відповідності до цього і коло людей, що складали його службове оточення, були не менш знайомими, знаменитими чи обіймали вагомі посади, мали високий статус у суспільстві, тому зміст і форма їхнього невербального спілкування є доволі розлогими за змістовністю. Певною канвою, що додає різноманітності тематиці листів, є переплетіння в масі епістолярію листів родинного чи побутового характеру і робочого порядку.

Стоє листів – це не лише кореспонденція, що адресувалася Бібікову. Зустрічаються тут і листи самого Дмитра Гавриловича, чи, скоріш за все, їхні копії та чернетки. Вони написані олівцем на зворотному боці чи як приписка нижче основного тексту й таким чином дають нам можливість знати думки самого Бібікова з приводу написаного до нього. Крім того, зустрічаються й помітки та вказівки, до кого написати, чи про що саме написати у відповідь.

Проте окремі опубліковані джерела змушують сумніватися в одноосібному авторстві написаних рядків повідомлень у відповідь. Причиною

таких припущень стали спогади Еразма Івановича Стогова (1797–1880). Саме Е. Стогов довгий час, а фактично увесь період губернаторства Бібікова був «правителем канцелярії генерал-губернатора Юго-Западного края» [15, с. 77]. Стогов відомий ще й як історик Сибіру, а також дід Анни Ахматової з боку матері. Кар'єру розпочав як морський офіцер, далі – жандармський штаб-офіцер. 1837 р. переведений до Києва, де в 40-х й очолював канцелярію. «Из 40-летней моей службы 15 лет в Киве была самая неприятная служба. Я пользовался большою властью в трех губерниях. Государь поручал мне дела лично, помимо генерал-губернатора, всегда милостиво разговаривал со мною» [8, с. 703].

У своїх споминах він вказував на окремі характерні риси персони свого керівника: «Наук он не знал никаких, говорил по навыку по-французски и по-немецки, замечательно недурно говорил по-русски, но писать не умел ни на одном языке; по-русски до того плохо знал грамоту, что не умел и строки написать без руководства» [6, т. 115, с. 387].

Оскільки це чи не єдина особа, яка прямо і відкрито заявила про подібні речі, інших задокументованих підтверджень чи заперечень не маємо, тому питання характеристики особистості генерал-губернатора в цьому аспекті залишається відкритим.

Епістолярій, дбайливо складений у хронологічному порядку за багато років, увібрав на своїх поживклих аркушах безліч почерків та автографів як відомих постатей в історії Російської імперії, так і не дуже, як-то посередніх чиновників нижчих рангів та пересічних обивателів. Тут відображені різні часи та події, зокрема просування службовими щаблями і перебування на різних посадах самого Д. Г. Бібікова. Також через листи простежується те широке коло знайомств, що з часом набувало рис багаторічної дружби та стосунків братерства-кумівства. Відкриваються факти про вирішення якихось питань, інколи й на взаємовигідних умовах, або й настирливі прохання допомогти вирішити те чи інше питання через службове втручання. Тут поряд і з відомлення про політичні та військові події в державі, і звіти менш значущих масштабів – про господарські справи в економіях та маєтках, власником яких він був.

Листи від друзів сповнені розповідями про радісні та сумні події, містять роздуми і спогади. Хтось з адресантів подавав сухі канцелярські відписки, хтось звертався витонченою французькою. Листи, сповнені працею, – від друзів, колег, сімейними стосунками – від братів, зятів, давніх приятелів. Тут же і з проханнями чи рекомендаціями, що мали два спрямування: підлегли просили Бібікова про допомогу, та з відповідями на його власні прохання. Поряд є і прохання до вищих чинів у тих галузях, де сам Бібіков не мав повноважень діяти на власний розсуд. Емоційний стан, без

сумніву, теж знайшов відображення у змісті послань, бо тут і пошук порозуміння, подавання надій, і сухий канцелярський стиль, жалісливі скарги, радісні новини та звістки, болісні переживання, обіцянки про сприяння – все переплелось у людських відносинах і роках та подіях, що їх пов'язували. Графіка епістолярію також є різноманітною – від канцелярських витончених каліграфічно виведених літер і вензелів до розмашистих, поспішних, дещо грубих, чоловічих почерків та жіночих, з дрібними мережаними літерами. Деякі ж важко читаються через ледь розбірливі каракулі та використання застарілої графіки правопису XVIII ст.

Географія надісланого епістолярію широка, передовсім це – Петербург, Москва, Тифліс, великі і малі міста Російської імперії – Саратов, Торжок. Присутня і європейська топоніміка – Париж, Флоренція тощо.

З-поміж іншого, окремої уваги заслуговують листи, відправна точка яких – Кавказ. Листи, які адресувалися Дмитру Гавриловичу з Кавказу, можна умовно розподілити на дві групи. Одним з основних критеріїв такого поділу виступають хронологічні межі. До першої групи можемо віднести листи переважно другої половини 20-х – початку 30-х років XIX ст. [2; 3; 4]. А ось другу групу складатиме епістолярій головно початку 50-х років XIX ст. [1; 5]. Ще одним фактором розподілу можна, певним чином, вважати географічну складову. Якщо спочатку переважали листи з Південного Кавказу, то пізніше координати місць, з яких вони надходили, змінились і змістилися на Північний Кавказ.

Історичні реалії таких поштових надходжень диктувалися довготривалими подіями, що охопили інтереси Російської імперії в цьому краї. Від початку XIX ст. південні рубежі імперії стали активною військовою ареною, що десятиліттями випробовувала життя і долі солдат країни. Окрім зовнішніх суперників, що переважно вели боротьбу за Південний Кавказ, військового втручання та постійних зусиль з боку уряду вимагала і довготривала Кавказька війна на Північному Кавказі.

Кавказ увійшов у життя родини Бібікових не лише цікавими та екзотичними розповідями в листах. У різний час покоління родини стали безпосередніми учасниками подій, що відзначилися в складній історії цього регіону. Знаходиться на зберіганні й окрема підшивка листування в справі служби синів Д. Г. Бібікова, але ще більша кількість листів від синів і причетних до цього осіб є «схованою» серед товщі загальної кореспонденції до київського губернатора. Вона не відділена чи бодай якимось чином виокремлена з-поміж інших депеш, а так само згідно з хронологією зайняла своє місце в загальних зшитках.

Неабияким аспектом важливості є й інша наповненість інформаційного змісту цих послань. Вони розповідають з перших вуст очевид-

ців про ситуацію на Північному Кавказі, про роль російської армії в «добровільному» приєднанні народів, що населяли ці території; звичайно, це відображено через призму погляду чиновників Російської імперії, що зображає лише одну сторону ситуації. Втім, вважаючи, що документів такого змісту у вітчизняних архівах збереглося не так багато, це надає їм окремого значення і вагомості. Не менш важливим є й відображення в цих військових діях ситуативного становища по відношенню і ролі вищого і нижчого складу армії. Таким чином, це показує як офіційну картину та її зовнішню оболонку, так і ситуацію з середини, з усіма реаліями, що приховані за пишністю і гордістю від отриманих перемог. Тож, незважаючи на всю різнобічність інформації, що включена в ці джерела, вона здатна разом з тим скласти цілісну схему, що розкриває події того часу на Північному Кавказі.

Так само витончено й поетично вимальовується життя його родини через епістолярій. Його найближчі друзі вітають зі знаменними подіями в житті родини – народженням дітей, їхніми першими кроками; щиро вболівають за підвищення його посад і зріст можливостей. Співчують при негараздах і сумних втратах. Перебуваючи на відстані від родини – з дружиною у листах обмінюються теплими почуттями. Листи відверто показують теплі і міцні стосунки Бібікова з його братами й сестрами, та втім не завжди. Вся гамма почуттів пронизує тло рядків написаних до цієї людини.

Сім'я Дмитра Гавриловича – це дружина Софія Сергіївна (дівоче прізвище – Кушнікова) та п'ятеро дітей: Софія (1827–1907), Сергій (1828–1871/1891/?), Дмитро (29.04.1831–27.07.1865), Микола (1833–1837) та Зоя (1840–1906). Найменша донька згодом і стала хранителькою сімейного архіву, що нині зберігається в ІР НБУВ.

Підросли сини, тому батьківське серце з шемом вболівало за їхню подальшу долю. В той же час батьківський обов'язок і посадові можливості відкривали широку перспективу і покровительство. Кроки, зроблені для отримання освіти, потрібно було закріпити наступними діями, що змогли б дати вдалий старт для початку кар'єри та також вимагали зусиль і від синів, і від батька. І хоча їхні прагнення і бачення ситуації не завжди співпадали, втім це аж ніяк не згасило пилу в намаганнях батька бути корисним своїми зв'язками і знайомствами, а чи навіть вдатися до таємних дій та переговорів за спинами власних дітей.

Втім воно так і сталося, він вправно коригував і шукав точки впливу чи дотику, щоби забезпечити дітей від труднощів військової муштри. Та все ж ситуація, в якій перебували молоді Бібікови, була дуже не простою, тим паче враховуючи всі історичні події того часу.

Зрозуміло, що наше дослідження має на меті не тільки показати Бібікова як турботливого батька з безліччю впливових зв'язків та його слухняних і переповнених любов'ю до тата синів. В його епістолярії яскраво проступають інші моменти тогочасних реалій та обставин, в які потрапило це поважне сімейство.

У справі опікування дітьми під час їхнього перебування на Кавказі фігурує його старанний помічник в особі такого собі Валеріана Аполлоновича Нестерова, що в своєму першому листі вказував: «Адрес мой в Тифлисе Исправляющему должность Штаб Офицера Кор[пуса] Жанд[армов]» [5, арк. 70]. Він постійно інформував Бібікова про кожен крок у ситуаціях, в яких перебували сини Дмитра Гавриловича, і писав докладні листи про події та про те, що треба зробити, щоб кар'єра «милых мальчиков», «детей» склалася як можна вдаліше в найкоротший термін. Від себе В. А. Нестеров висловлював лише розлогі побажання на адресу Бібікова та щиро повагу і любов. Хоча не важко помітити, що з кожним наступним листом ці посилення стали обростати неприхованим проханням змінити і його не вдалу військову кар'єру та допомогти з переведенням в Україну, а краще до Києва, а ще краще в безпосередню юрисдикцію та під турботливе крило генерал-губернатора.

Листи від В. А. Нестерова з'являються серед адресантів Д. Г. Бібікова від початку справи з «благоустрою» служби дітей: «По желанию Вашего Высокопревосходительства имею честь препроводить при сем билеты на отправление сыновей Ваших в Егерский генерал-адъютанта князя Чернышева полк и письмо к командиру этого полка, полковнику Мейделю» [1, арк. 6]. Тут же подається інформація про можливість призначити супроводжуючого для синів аж до Тифлісу, який навіть може спеціально заїхати до Києва, якщо сам Бібіков виявить таке бажання. Як свідчить подальше листування, Нестеров приїздив до Києва для виконання покладеного на нього доручення.

Рядки одного з листів Нестерова до Дмитра Гавриловича красномовно засвідчують першопричини витоків появи такої дбайливої турботи про дітей останнього: «Непреклонное желание есть служить под лестным начальством Вашим. И я был бы очень счастлив, получив место полицмейстера в одной из губерний, вверенных Вашему Высокопревосходительству, преимущественно, желал бы быть в Киеве» [5, арк. 161–161 зв.]. Нестеров всіляко намагається подружитися, здобути прихильність, а відтак і бути «корисним» не лише для голови родини. Згодом він напише і до дружини Бібікова Софії Сергіївни: «Вчера приехал к нам в Тифлис флигель адъютант барон Николаи, у которого в батальоне дети ваши сделали Зимнюю Экспедицию» [5, арк. 198], а також продовжує вихвалити її дітей: «За

храбрость в делах дети Ваши награждены крестом Святого Георгия...» [5, арк. 198 зв.].

Перебуванням Бібікових-молодших на Кавказі цікавилось і коло друзів родини. У листі до Бібікова від давнього товариша Петра Оленіна читаємо: «Да, дай знать про Кавказских своих деток, это меня крайне заботит, я твоих молодцов от души люблю» [5, арк 224 зв.]. А ось у листі Павла Ігнат'єва до Мейделя повідомляється, що Бібіков просив у нього поради: «кому может он поручить сыновей своих, изъявивших желание служить на Кавказе» [1, арк. 9]. І він вирішив, що найкраще відправити «Сергея и Дмитрия Бибиковых, кончивших курс наук в С. Петербургском университете» саме у «ввірений» йому полк [1, арк. 9]. Також шукаючи підтримки своїм синам, писав Дмитро Гаврилович і до князя Воронцова з проханням прийняти синів під покровительство.

Згідно з виданими 7 жовтня 1851 р. братам Бібіковим подорожніми квитками «для немедленного следования на Кавказ, в Укрепление Хасавь-Юртъ» [1, арк. 7–8], і прикладеним до них маршрутом, з Києва до Тифлісу вони мали подолати 1812/4 верст шляху та проїхати понад 80 великих і малих населених пунктів між ними [1, арк. 13–13 зв.].

На перший погляд здавалося, що всі радо зустрічали нащадків Дмитра Гавриловича, і це мало б забезпечити їм якесь особливе привілейоване становище. Той же Нестеров повідомляв у листі від 15 грудня 1851 р.: «Генерал Завадовский весьма обласкал детей Вашего Превосходительства и предложил, чтобы письма адресовались на его имя для скорейшего получения оных...» [5, арк. 68 зв.], а далі, як висновок після описів, хто їх ще радо вітав, упевнено резюмує: «Начало служения детей Вашего Высокопревосходительства на Кавказе можно назвать блестящим! – всеми чиновначальствующими были приняты отлично-хорошо», втім і нагадує з пересторогою далі, що «остальное зависит от них самих, от счастья в экспедициях, до которых страстный охотник Дмитрий Дмитриевич, а главное от здоровья, здешний климат убийствен для приезжающих» [5, арк. 70 зв.].

Ввічливий і турботливий Нестеров, взявшись за опіку, проводить її форсовано і наполегливо, а в листах запопадливо пише: «И сочту себя очень счастливым, если Ваше Высокопревосходительство почитит меня каким-либо приказанием в отношении детей Ваших, и по первому известию я готов лететь к ним в полк, проведать и донести Вашему Высокопревосходительству» [5, арк. 70]. Фактично так воно було й насправді, принаймні листи він писав докладні – з подробицями розмов, точних подій, ситуацій і т. д.

Військові події на віддалених рубежах імперії, намагання приборкати норовливих та воявничих горців на Північному Кавказі на той час були в

самому розпалі. Певним чином вони наближалися до остаточної розв'язки та перемоги, як зараз показує нам історична ретроспектива. Втім, перетнувши половинний рубіж, XIX століття залишалось таким само буремним, як і всі попередні роки в військовій експансії Російської імперії на Кавказі. Війна вимагала важливих наступальних операцій, а ті, як наслідок, приносили жертви. Гірські народи, борючись за свою незалежність, виражали «непокірність» Росії, з усією своєю жадобою до непідвладності чинили відчайдушний опір натискові імперських загонів. Не менших зусиль вимагалось і від російського солдата, який мав показати силу російської зброї і звитягу духу. Людей втрачали обидві сторони. Не варто забувати, що брати стали по суті учасниками Кавказької війни, а отже наслідки не забарилися. Першим про це до Бібікова написав всезнаючий Нестеров, який сумлінно виконував свій обов'язок і обіцянку перед губернатором. Згодом написав про це і син Сергій [1, арк. 30]. Як відомо з біографії Д. Г. Бібікова, в бою під Бородіно під час війни 1812 р. його було поранено в груди та праву руку, а ліву він взагалі втратив. І саме за це його поза очі називали «одноруким генералом». За вироком долі – з його сином Дмитром сталася схожа біда, на щастя, менш серйозне поранення, але аналогічне батьковому – поранення в правицю.

У листі в середині березня сам особисто Завадовський написав до Дмитра Гавриловича про його дітей, що «они в продолжении экспедиции настоящего года в Чечне, на левом фланге, участвуя во всех делах оной и находясь постоянно в застремщиках и в самых опасных местах боя с неприятелем... Словом, они в деле вели себя как старые кабардинцы...» [1, арк. 22–22 зв.]. У відповідь Бібіков відписує, «что может быть удовлетворительнее для сердца отцовского видеть в детях добрых солдат и хороших русских...» [1, арк. 23].

Та вже в квітні листування набуває інших ноток – радість від доблесті змінилася смутком і тривогою. У листі, помереженому російськими і французькими словами, сповненому хвилюваннями за здоров'я брата, Сергій повідомляє батькові про поранення Дмитра, отримане ще 23 березня: «...но не раздроблена... ужасно покалечили..., – они стреляли в упор, и татарин, который ранил брата, был не далее как в 20 шагах, как рассказывают все» [1, арк. 30]. Відбулося це «при движении отряда в большую Чечню на р. Мечик» [1, арк. 86]. Свідцтво лікаря, виписане в червні, повідомляло Д. Г. Бібікову з усіма подробицями про це: «В деле противу немирных горцев... ранен ружейною пулею...» [1, арк. 116–116 зв.]. Медичні засоби та Кавказькі мінеральні води поблизу Старого Юрта допомогли за три місяці, – за висновком лікаря. Та він же й констатує про наявність наслідків: біль, оніміння, труднощі рухів та ниття на негоду [1, арк. 116 зв.].

З того часу надходили листи, написані лише Сергієм. І в кожному з них він усе наполегливіше просив «похлопотать», пояснюючи, що в іншому випадку може бути так, що «вместо остаться юнкером шесть месяцев, мы останемся полтора или два года» [1, арк. 37].

Листи синів мають свою специфіку. Переважають випадки, коли авторство листа одночасно належить обом синам, тобто розпочинав писати один, дописував – другий. Особливо це проявилось після поранення Дмитра, оскільки травма певний час не давала змоги робити це самотужки. Писали вони переважно французькою мовою, винятки робилися в окремих випадках. Також часто «французький» лист містив абзаци російською. Інші випадки використання російських слів у французькому тексті пов'язані зі вживанням у лексиці слів та словосполучень, які не мали аналога для перекладу, або ж не мали взагалі використання у цій іноземній мові і найчастіше були пов'язані з військовою та «місцевою» тематикою (вони зазвичай підкреслені), як наприклад: «набег», «аул», «в застремщики», «мы лицом не ударили в грязь», «карабинерная рота», «черкес», «на ординарцах бесменных во время движениях и набегах», «юнкер» тощо [5, арк. 145 зв., 146, 150, 151, 218]. Тим не менше, один з братів – Сергій частіше від Дмитра вдавався до використання російської. Почерк мав дрібний, бісерний, рівенький та дещо жіночний.

Розчулений батько старався як міг. Втім, жодні завбачливі перестороги, зв'язки та впливи докорінно змінити ситуацію не могли, навіть попри прямі звернення до самого головнокомандуючого військами на Кавказі. Сини Бібікова були юнкерами, а це поклало на них своєрідний обов'язок і певну процедуру переходу до наступної кар'єрної ланки. Незважаючи на відзнаки, отримані за вдалу експедицію, вони жодним чином не прискорили справу. Вирішальну роль грала лише «выслуга лет, а не за отличие» [1, арк. 82 зв.], – так повідомляв Дмитро в листі. Він уже мав нагороду – Георгіївський хрест. До нагороди його представили, а до іспитів – ні. У тексті документів з листами навіть збереглися виписки зі «Свода Военных Постановлений», де йдеться про умови «к производству в военный офицерский чин» [1, арк. 91–92 зв.]. Заповзятість батька не згасала, з часом це все ж дало очікуваний результат.

Суть ситуації і її проблемність докладно викладена в листі від сина Сергія за 18 квітня 1852 р., де він повідомляє: «Что мы зачислены в полк с первого января и что две награды за зимнюю экспедицию нельзя получить, что мы будем представлены только за выслугу лет, таким образом представление пойдет отсюда в июле месяце. И как здесь бумаги идут в бригаду, в дивизию, потом к Завадовскому, который держит эти представления по несколько месяцев, потом к Воронцову, который их уже отсылает

в Инспекторский департамент, то мы можем надеяться, что наше требование на экзамен в Таганрог придет к нам в январе или феврале 1853 года. В Таганроге мы будем принуждены ждать экзамен месяца три, и покуда оттуда не пойдет новое представление для зачисления нас в прапорщики, и пока не прочтем в Инвалиде о нашем производстве, – это пройдет еще месяца полтора, так что дай Бог, чтобы мы сняли эту несносную юнкерскую форму в июле или августе месяце 1853 года» [5, арк. 240–240 зв.].

Тому за якийсь час безнадійність та емоційна пригніченість юнкера Сергія Бібікова лише посилилася. «Вот ты и Кавказ. и шестимесячное право», – писав він батькові [5, арк. 240 зв.]. Ця фраза ілюструє всі реалії того часу та ситуацію, в якій опинялися юнкери на кшталт братів Бібікових, що прагнули скоротити шлях до кар'єрних вигод, пришвидшити службове просування, мати певні заслуги і високий старт. Вони потрапляли в пекло бойових дій і не мали змоги виїхати звідти, навіть коли закінчувався передбачений термін перебування. Наразі важко сказати, чи це були недоліки діловодства і паперової тяганини, а чи – завідомо створений прецедент на подовження служби на Кавказі і для відтермінування повернення їх звідти.

На той час існував ще один з імовірних варіантів прискорення подолання всього цього безкінечного процесу, про який один із синів інформує батька в листі. Намагаючись якнайскоріше покинути Кавказ і не маючи однозначної впевненості в можливості самостійного вирішення проблеми, він пропонує це як чи не єдиний варіант. Це була виняткова ситуація, коли сини, які постійно просили тата не втручатися в хід їхніх справ і припинити діяти за вказівками Нестерова, все ж «здалися» та зважуються вже й на цей крок. «Впрочем, все это можно загладить; говорят здесь Г-да офицеры, что Воронцов имеет права отдать приказ, чтобы таких-то отправить на испытание в Таганрог, узнавши что они уже пробыли их срок юнкером. Я не могу тебя удостоверить, правда ли это или нет; но это здешние Хасау-Юртские слухи» [5, арк. 240 зв.–241].

Уже наступний лист наприкінці квітня 1852 р. містить «вставку» російською мовою, яка є доброю новиною для турботливого батька: «... Воронцов [вмешался. – Н.З.] мимо Завадовского, так что надемся ехать на экзамен в сентябре месяце. Разумеется, я один, потому что брат должен быть по здешним законам произведен на месте, ибо ранен и не в состоянии владеть рукой, ежели не навсегда, то, по крайней мере, эта боль продлится год» [5, арк. 246].

У подальшому, незважаючи на всі переконання Нестерова, що не треба вимагати в керівництва якнайшвидшої їхньої поїздки в Таганрог для іспитів, і його сини «весьма много выиграют в будущем и в особенности,

если будут продолжать службу, хотя недолго, на Кавказе» [1, арк. 41 зв.–42], Бібіков ще жвавіше, очевидно, починає надсилати листи до вищого керівного складу військ, що вирішував справи на Кавказі.

Один з таких листів Бібікова, як зазначав у відповідь Нестеров, надійшов на Кавказ вкрай невчасно – «в самую критическую минуту; во время маленьких смут и неудач, растревоживших до крайности князя Воронцова» [1, арк. 42].

А далі він з подробицями переповідає про причини, «потревожившие не только наместника, но и целое народонаселение г. Тифлиса» [1, арк. 42]. Історія викладена на сторінках листа – це дійсність того часу на Кавказі, така тематика не часто зустрічається серед епістолярію. «Может быть уже известно было вам, что Храбрый Наиб и друг Шамиля, пользующийся большим влиянием в горах, Гаджи-Мурад в ноябре прошлого года с пятью Нукерами передан Нашему Правительству, т. е. явился с покорностию к сыну наместника в крепость Воздвиженскую...» [1, арк. 42]. Далі Нестеров описує, як добровільний полонений проводив час. Жив він у Тифлісі, ні в чому не мав відмови, подорожував по всіх укріпленнях і містах, вивчав місцевість і гарнізон. Був на балах і вечірках, у театрі. А потім, в середині квітня, поїхав в Нуху, де 22 числа вбив казаків-охоронців і втік зі своїми нукерами та розвіданими даними про місто і околиці. Але йому це не вдалося – «он был изрублен...» [1, арк. 42 зв.–43]. Отож саме поштові повідомлення виконували важливу інформативну функцію у суспільстві.

Збереглася відповідь Бібікова на це повідомлення, де він згадав переказаний йому факт про Хаджи-Мурата і охарактеризував це так: «Эпизот Кавказского происшествия во всей силе интересен чрезвычайно, от хитрости Азиатского народа должно всего ожидать» [1, арк. 44 зв.].

Продовження своєї кар'єри молодий Сергій Бібіков вбачав не в бойовій військовій службі, а в іншому, і про це він поділився з батьком: «Мне хотелось или быть адъютантом у кн. Воронцова, – ежели служить всю жизнь на Кавказе... или поступить в гвардию в лейбгусары...» [1, арк. 110]. Та знав він і про волю батька та про його можливості, втім як і про обмеженість власних, оскільки вже було зрозуміло, що не все зазначене в законі виконується вчасно, власна ж його ініціатива не відіграла вже жодної ролі, тому наприкінці додає: «Впрочем делай, что хочешь, и решай сам, буду исполнять свято твои приказания и желания» [1, арк. 110]. Це вже була безсила реакція на довгоочікувані іспити.

Тим часом, не дивлячись на листування з вищим командуванням, справи іспитів і переведення синів затягувалося. Навіть були повернуті вже підготовлені документи, причина відмови потонула в здогадках самих юнкерів. А служба була нелегкою, про це свідчать рядки, написані до бать-

ка в червні 1852 р.: «... в полковой форме, с ранцами, которые так тяжелы, что груди больно, то в караул, всю ночь не спать, посылаешь конвой то лошадей поить, то быков, вслед за этим на покос или на рубку леса, отдуваешься, и все пешком, в жаре нестерпимой» [1, арк. 71]. «Походи проти горців» також були обов'язковим елементом служби, і якщо діти батькові не завжди про це писали, то Нестеров запобігливо хвалився Бібікову військовою доблестю його синів: «Последние два набега на неприятельские аулы, сделанные отрядом полковника Бакланова, были не совсем удачны и стоили больших потерь для наших войск, а Дмитрий Дмитриевич не упустил случая и на этот раз побывать в Охотниках» [1, 111 зв.–112].

Очікування та зусилля виправдалися, – і вже наприкінці жовтня 1852 р. командуючий військами на Кавказькій лінії і в Чорномор'ї М. С. Завадовський зі Ставрополя написав Д. Г. Бібікову: «Высочайшим приказом 11 сего октября, сыновья Вашего Высокопревосходительства произведены в прапорщики...» [1, арк. 113]. Далі кар'єра налагоджувалася швидше: «Желание Вашего Превосходительства, чтоб сын Ваш, прикомандированный к образцовому полку, жил постoliko при Вас, а не в Царском селе, – исполнено» [1, арк. 119]. А вже в червні 1854 р. Бібіков звертається до Долгорукова з проханням «обязать меня благосклонным ходатайством у Его Императорского Высочества Главнокомандующего Гвардейскими и Гренадерскими корпусами о переводе моего сына в Гусарский, генерал фельдмаршала графа Радецкого полк...» [1, арк. 122]. Так, загальними зусиллями головних піклувальників про братів мрія Сергія Бібікова була здійснена.

Фактично на цьому і закінчується «кавказька епопея» братів Бібікових. Та картина була б неповною, якщо не розглянути події і як склалося їхнє життя опісля, як вибудовувалася кар'єра і життя синів високопоставленого державного чиновника.

Подальші дороги братів розійшлася, і, вочевидь, вони не мали кар'єрних злетів, а чи не надто вже цим переймалися. На жаль, подальша «стежка життя» Сергія Дмитровича Бібікова на сьогодні достеменно не відома, незважаючи на те, що низка дослідників продовжує копітку роботу з вивчення генеалогічного дерева всіх Бібікових [9]. Відомо, що Дмитро у 1854 р. жив у Венеції, де постійно перебував на лікуванні [1, арк. 126]. Туди ж, оформивши закордонного паспорта, попрямувала і його мати Софія Сергіївна [1, арк. 154]. Військові дії на Кавказі, як і його «убийственный» клімат, позначилися на здоров'ї Дмитра Дмитровича, що відтоді постійно потребувало контролю і профілактики, на думку лікарів, що там його опікували. Як довго це відбувалося, – невідомо, оскільки його біографія не знайшла висвітлення в літературі та дослідженнях. Листи з Європи надходили ще декілька років.

Його поранення стане з часом головною справою в житті матері – Софії Сергіївни. Вона візьме всю турботу і опіку над здоров'ям сина [1, арк. 160]. На це підуть роки, хоча попередньо лікарі говорили про невеликі терміни, що мають минути до остаточного одужання. Та, як свідчить тривале листування, – одужання затяглося на роки, а поранення стало причиною погіршення загального стану до того здорової молоді людини. Певний період часу він провів за кордоном – для лікування та подальшої реабілітації. Згідно з рекомендаціями лікаря, він мав не менш ніж півтора року проживати в кліматичних широтах Італії – у Венеції, Флоренції, Римі, Пізі, а потім – «для поступенности переходу – Тироль і Южная Германия» [1, арк. 128 зв.]. Можливо, що саме в Італії він зустрів свою майбутню дружину, яка перебувала там з матір'ю, – Шереметеву Єлизавету Петрівну (20.05.(02.06.)1835–04(17).06.1923). Вони одружилися десь у 1855 р. та згодом господарювали з нею у її маєтках на Тамбовщині. Подружжя мало двох синів – Дмитра (5.05.1858–20.03.1877) та Віктора (1859–1919/1920). Життя Дмитра-батька обірвалося в молоді роки. А відтоді його дружина, як і колись її мати, овдовівши, жила за кордоном, де й померла та була похована в Римі на кладовищі Тестаччо. Дмитро-син теж пішов рано. А молодший – Віктор – «ротмістр, статский советник и камергер, предводитель дворянства Пензы» – помер від тифу в перші пореволюційні роки в Туреччині, куди змушений був поспішно емігрувати [12, с. 49]. Відомо, що в 1892 р. він одружився з онукою Наталії Гончарової-Ланської – Єлизаветою Миколаївною Араповою (21.06.1873–03.07.1953) [12, с. 49–50]. Виховували прийомного сина Віктора.

Серед теки листів, що за цей період отримав Бібіков і які певним чином відносяться до долі членів однієї родини, є різне змістовне наповнення, що характеризує та зображує події суспільного та політичного значення. Документи з епістолярію Бібікова дозволяють нам дослідити одразу два напрями життя та політики Російської імперії – це внутрішня ситуація в бюрократично-військовій машині армії і чиновництва (внутрішньо-соціальне становище) та внутрішньо-зовнішні аспекти «мирного» завоювання Північного Кавказу у військовій та політичній доктрині держави, і в той же час вони наочно демонструють тепло батьківського піклування. Особливістю даного дослідження є розкриття автентичних та оригінальних джерел, що додатково ілюструють важливі події минулого.

Список використаних джерел

1. Переписка об определении в военную службу Сергея и Дмитрия Дмитриевичей Бибиковых. 1851–1852 гг. 79 ед., 160 лл. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, № 31742–31825.
2. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1828 г. // ІР НБУВ. ф. III, № 24614–24907, 530 арк.
3. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1828 г. // ІР НБУВ, ф. III, № 24908–25192, 513 арк.
4. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1831 г. // ІР НБУВ, ф. III, № 26103–26314, 502 арк.
5. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1852 г. // ІР НБУВ, ф. III, № 29021–29224, 503 арк.
6. Записки Э. И. Стогова // Русская Старина. – 1903. – Т. 113. – Вып. 1. – С. 131–148; Вып. 2. – С. 271–284; Вып. 3. – С. 459–476; Т. 114. – Вып. 4. – С. 117–141; Вып. 5. – С. 307–330; Т. 115. – Вып. 7. – С. 51–66; Вып. 8. – С. 383–395.
7. Ковалинский В. Бибиков в Киеве / В. Ковалинский // 2000. – 2013. – № 11 (646).
8. Очерки, рассказы и воспоминания Э... ..ва // Русская Старина. – 1878. – Т. 23, вып. 10. – С. 631–704.
9. Ровенский Г., Бибииков Н. Родословная Бибиковых. К 700-летию дворянского рода Бибиковых. – Фрязино, 1996.
10. Росовецкий С. Дмитрий Бибииков – градоначальник-капрал [Электронний ресурс] / С. Росовецкий // Взгляд онлайн. 27.03.2013. – Режим доступу: http://vz.ua/publication/1120-dmitrii_bibicov_gradonachalnic_capral.
11. Слепынин О. Герои 1812 года – губернаторы Киева: «На устах у всех звучное имя Бибикова...» [Электронний ресурс] / О. Слепынин. – Режим доступу: <http://odnarodyna.com.ua/node/10634>.
12. Тюстин А. В., Шишкин И. С. Пензенская персоналия. Славу Пензы умножившие : в 3 т. / А. В. Тюстин, И. С. Шишкин. – Т. 1 : А–Л : [биогр. слов.]. – Пенза, 2012. – 208 с.
13. Шандра В. С. БІБІКОВ Дмитро Гаврилович / В. С. Шандра // Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.
14. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова / В. Я. Шульгин // Древняя и Новая Россия. – 1879. – № 5 – С. 5–32; № 6. – С. 89–131.
15. Эразм Иванович Стогов, его посмертныя записки. Сообщ. И. Э. Змунчила // Русская Старина. – 1886. – Т. 51, вып. 10. – С. 77–129.

References

1. Peregiska ob opredelenii v voennuiu sluzhbu Sergeia i Dmitriia Dmitrievichei Bibikovykh [Correspondence about military service designation of Serhii Bibikov and Dmytro Bibikov]. (1851–1852). Fond 3, Units 31742–31825. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

2. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovykh (1828). Fond 3, Units 24614–24907. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
3. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovykh (1828). Fond 3, Units 24908–25192. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovykh (1831). Fond 3, Units 26103–26314. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
5. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovykh (1852). Fond 3, Units 29021–29224. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
6. Zapiski E. I. Stogova [Notes of E. I. Stogov]. (1903). In *Ruskaia starina* [Russian antiquity], *Vol. 113*, Is. 1, pp. 131–148, Is. 2, pp. 271–284, Is. 3, pp. 459–476, *Vol. 114*, Is. 4, pp. 117–141, Is. 5, pp. 307–330, *Vol. 115*, Is. 7, pp. 51–66, Is. 8.–S. 383–395. [In Russian].
7. Kovalinskii, V. (2013). Bibikov v Kieve [Bibikov in Kyiv]. In *2000* [2000], No. 11 (646). [In Russian].
8. Ocherki, razskazy i vospominaniia E... ..va [Essays, novels and memories of E... ..v]. (1878). In *Ruskaia starina* [Russian antiquity], *Vol. 23*, Is. 10, pp. 631–704. [In Russian].
9. Rovenskii, G., Bibikov, N. (1996). *Rodoslovnaia Bibikovykh. K 700-letiiu dvorianskogo roda Bibikovykh* [Genealogy of the Bibikov. To the 700th anniversary of the Bibikov noble family]. Fiazino. [In Russian].
10. Rosovetckii, S. (2013). Dmitrii Bibikov – gradonachalnik-kapral [Dmytro Bibikov as a mayor and corporal]. In *Vzgliad online* [Online look]. Retrieved from http://vz.ua/publication/1120-dmitrii_bibikov_gradonachalnic_capral. [In Russian].
11. Slepynin, O. Geroi 1812 goda – gubernatory Kieva: “Na ustakh u vsekh zvuchnoe imia Bibikova...” [The heroes of 1812 as the governors of Kyiv: “Everyone is speaking about the loud name of Bibikov”]. Retrieved from <http://odnarodyna.com.ua/node/10634>. [In Russian].
12. Tiustin, A. V., Shishkin, I. S. (2012). *Penzenskaia personalia. Slavu Penzy umnozhyvshie* [Personalalia of Penza. Glory of Penza is multiplied]: *Vol. 1. A–L: [biograficheskii slovar]* [A–L: biographic glossary]. Penza. [In Russian].
13. Shandra, V. S. (2003). BIBIKOV Dmytro Havrylovykh [Bibikov Dmytro Havrylovykh]. In V. A. Smolii, et al., Eds., *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: *Vol. 1. A–V. Kyiv*: Naukova dumka. [In Ukrainian].
14. Shulgin, V. Ia. (1879). Iugo-Zapadni kraï pod upravleniem D. G. Bibikova [South West land under the government of D. G. Bibikov]. In *Drevniaia i Novaia Rossiia* [Ancient and modern Russia], No. 5, pp. 5–32, No. 6, pp. 89–131. [In Russian].
15. Zmunchill, I. E. (1886). Erazm Ivanovich Stogov, ego posmertnyia zapiski [Erazm Ivanovich Stogov and his posthumous notes]. In *Ruskaia starina*. [Russian antiquity], *Vol. 51*, Is. 10, pp. 77–129. [In Russian].

N. Zub (Rudenko)

Epistolary of the Bibikov family concerning the events in the Caucasus of the mid-19th century (based on the materials of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine).

Official's biography is primarily a statement of the positions he occupied and functional solutions he made. D. H. Bibikov's personality is known to the public mostly as one of the governor-general of Kyiv, Volyn and Podillia. In the paper, the researchers have also mentioned his military exploits and work at leading positions. However, the details and specifics of family relationship, closely intertwined with the events in the country, remain hidden behind the curtain of the history. The Bibikov family generations' participation in the military-political confrontations in the Caucasus is one of such occurrences that became known thanks to the research into their epistolary heritage.

Key words: D. H. Bibikov, the Bibikov family, epistolary heritage, Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

Н. Зуб (Руденко)

Эпистолярный семьи Бибиковых о событиях на Кавказе в середине XIX в. (по материалам Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского).

Биография чиновника это, главным образом, – констатация фактов о занимаемых им должностях и функциональных решениях. Личность Д. Г. Бибикова известна широкой общественности, в первую очередь, как Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора. Не забыли исследователи и о его военной доблести и работе на руководящих постах. Однако за кулисами общественной истории скрываются подробности и особенности семейных отношений, которые тесно сплелись с событиями в государстве. Участие в военно-политических противостояниях на Кавказе поколений семьи Бибиковых и есть одним из таких явлений, которые стали известными благодаря исследованию их эпистолярного наследия.

Ключевые слова: Д. Г. Бибилов, семья Бибиловых, эпистолярное наследие, Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

**POLONISATION AND ALL THAT, OR RELIGIOUS IDENTITY
AND CULTURAL CHANGE IN RUTHENIA:
THE UNION OF LUBLIN AND THE MYTHS OF «POLONISATION»**

Полонізація і таке інше, або релігійна ідентичність і культурні зміни в Україні-Русі: Люблінська унія та «полонізаційні» міти.

Запропоновано перегляд застарілої тези в історіографії про те, що кардинальним наслідком Люблінської унії Речі Посполитої 1569 р., через яку українські землі Великого князівства Литовського стали складовою частиною Королівства Польського, була примусова полонізація православного населення. На заміну цій спрощеній схемі напрацьована автором модель бере за основу асиміляційну формулу, згідно з якою саме релігійні конверсії другої половини XVI ст., що призвели до переходу ряду представників православної шляхти спочатку до протестантських конфесій, а згодом у католицизм, стали першим кроком до втрати ними самоідентифікації з культурним простором України-Русі.

Ключові слова: історіографія, Люблінська унія 1569 р., Брестська церковна унія 1596 р., полонізація, релігійні конверсії, самоідентифікація.

The incorporation of three Ukrainian palatinates to the Polish Crown under the Union of Lublin led to cultural change in those territories. Many a historian would pause before venturing beyond this bald statement. Principal exceptions are 19th century populist historians and scholars seemingly unafraid of sounding partisan. By name or by extension, the concept of «polonisation» mostly obtains at this level of historical debates.

Mykhailo Hrushevsky is a prominent representative of the cohort of historians for whom the onset of «polonisation» coincided or markedly intensified with the conclusion of the real union of two nations in 1569. He viewed the «polonisation» and «latinisation» of the newly incorporated territories as such «that flowed logically from the very foundations of the Polish regime» [1]. This suggests that a deliberate imposition of Polish customs took place in the Lithuanian and Ruthenian contexts: «As a result of close association with Poland, political structure, social relations, culture, and private life were all *subjected* [my emphasis] to profound polonization from the mid-sixteenth to the mid-seventeenth centuries» [2]. The main problem with this thesis is the contradiction inherent,

on the one hand, in Hrushevsky's successful demonstration that «polonisation» was in fact a long-term *phenomenon* that reached back with its roots to the 14th and 15th centuries, and, on the other hand, in his effort to represent it as a *process* sponsored by the Polish state from around the mid-1560s, which appears less persuasive [3]. Other significant aspects of Hrushevsky's view of «polonisation» include its allegedly passive acceptance by the Ruthenian noble elite, offset by the active and effective resistance of the popular element: burghers and even peasants. Furthermore, true to the populist paradigm, those Ukrainian nobles who escaped «polonisation» were described as poorer and less educated than their Polish and «polonised» neighbours. Consequently they had little choice but to keep «closer to the popular masses ... not voluntarily but by force of circumstance» [4]. Hrushevsky emphasised the deleterious effect of the Counter-Reformation on the preservation of Ruthenian identity, but denied any lasting significance to the spread of Evangelical belief. His summary assessment of the impact of the Union of Lublin on Ukrainian cultural life was negative.

Attractive in its simplicity, this model has been frequently deployed by the historiographic traditions that tend to view Ruthenian Orthodox culture as an *object* of external influence. The irony is that these traditions are often situated at the opposite ends of the axiological spectrum. Let us consider a few examples. An article by Lucjen Lewitter published soon after WWII offers a splendid vision of Poland's civilising mission in the eastern *kresy*:

By the middle of the 17th century Roman Catholicism was established as the religion of the vast majority of the White Russian and the Ukrainian nobility. This was not brought about by Jesuit intrigue or coercion on the part of the state, but by the indisputable superiority of Polish over Ruthenian culture and by its indispensability to the *szlachta* of those regions as one of the attributes to the Republic's governing class, whether on the Vistula or on the Dnieper, where now to be civilised was to be polonised [5].

Orest Subtelny's magisterial *Ukraine: a history*, first published in 1988, presents an almost identical picture:

The attractive Polish model of privileged nobleman exerted a powerful assimilatory influence on the Ukrainian nobility. And the obvious superiority of its culture intensified the appeal of all things Polish. The Jesuits, sure of their victory over Protestantism, now focused their attention on the «schismatics», as they called the Orthodox. Soon after 1569, they moved into Ukraine [...]. For status conscious Ukrainian noblemen ... their association with a religion and culture that was considered to be inferior was extremely galling. As a result, they abandoned the faith of their forefathers in droves and embraced Catholicism along with the Polish language and culture [6].

With regard to the language, two things have to be borne in mind. First, by the 16th century Polish was widely used throughout the Grand Duchy, so, being effectively bilingual, Ukrainian nobles did not really have to learn a new language after 1569. Second, the Union of Lublin recognised Chancery Ruthenian as the language of administration in the three newly incorporated palatinates. It remained the official language of the Grand Duchy of Lithuania until 1696, although Polish and Latin became established there as well [7]. This means not so much that the attitude of the Commonwealth was particularly «enlightened», but only that «polonisation» was not part of a state-sponsored programme. Piotr Skarga's insistence on the inferiority of Church Slavonic represented an attack on the sacral language of *Slavia Orthodoxa* and can hardly be regarded as an argument in favour of Polish language and culture.

Paul Robert Magocsi's *A history of Ukraine*, first published in 1996, displays a somewhat more nuanced, but nonetheless broadly similar vision of the inferiority- and envy-induced secession of the Ukrainian nobility:

Given this atmosphere, it is not surprising that the Lithuanian and Orthodox Rus' nobility in the east were attracted as by a magnet to sixteenth-century western-oriented Polish culture. Many of them aped Polish customs, adopted the Polish language, and, in the case of the Rus' converted to Roman Catholicism, the *official state religion* [my emphasis]. As for that portion of the Rus' nobility (whether in Lithuania or in Ukraine) who remained Orthodox, Polish political identity became an important element in their outlook. It is precisely from this segment of the Ukrainian nobility that the concept *gente Ruthenus, natione Polonus* ... developed. In this regard, it is interesting to note that in 1569 ... it was the Rus' magnates and gentry who for the most part wanted the remaining Ukrainian lands in Lithuania ... to become ... an integral part of Poland [8].

It is indeed an axiom that the Union of Lublin had broad support from Lithuanian and Ruthenian nobility, who were desirous of securing for themselves the privileges enjoyed by their Polish counterparts. But the evidence that this desire was dictated by the sense of cultural inferiority, rather than political opportunism, is scant. On the contrary, in the course of the debates that preceded the Union, a group of proud Volhynian gentry declared themselves to be «respectable people equal in faith and honor to ... [Poles] in every way» [9]. Another telling sign of self-confidence is the fact that on becoming part of the Commonwealth, the Ruthenian nobility eschewed the Polish institution of heraldic families or armorial clans (*ródy herbowni*) and continued to use the traditional system of individual family crests. At the turn of the 17th and 18th centuries Ruthenian and Lithuanian family crests still constituted nearly a half of noble heraldic devices used in the Polish-Lithuanian Commonwealth [10].

At their heart early modern identities across Europe were defined by the dual principle of regionalism and cultural commonality based on religion [11]. After 1569 the three Ruthenian palatinates were also characterised by specific legal and administrative practices that obtained there. I would argue that the more inclusive aspects of identity such as being part of the privileged noble nation of the Commonwealth, living under one monarch, or subscribing to the myth of common Sarmatian origin were significant, yet peripheral. Therefore they were unlikely to present a challenge to the core values of regionalism and religion.

In an article intended for the popular audience published in 1994, Natalia Yakovenko draws a link between 1569 and the «de-nationalisation of local [Ruthenian] aristocratic leadership, which undermined the unity of national elite whose task ought to have been the expression and fulfillment of the political aspirations of the Ukrainian people. The Union [of Lublin] was followed with the blind, ruinous offensive of the Catholic Church supported by the state» [12]. She goes on, however, to dispense with some other long-standing historiographic myths, such as the speedy substitution of Ukrainian landlords with Polish ones in the newly incorporated regions, or immediate changes in the political and cultural world-view of their population at large [13]. Unlike Hrushevsky, Yakovenko's summary assessment of the effects of the Union, particularly in the sphere of political culture, is positive. She points out the Ukrainian *szlachta's* emerging sense of civic duty, development of local self-government, and the impact of the territorial administrations on state policy. But she does not consider these changes to be part of the process of «polonisation» [14].

As the historical accounts cited above demonstrate, following in the footsteps of the «father of Ukrainian historiography», 20th-century historians of Ukraine have largely disregarded the role of Protestantism in effecting a cultural transformation in Ruthenia. They have also tended to collapse the events of the century that followed 1569 into a seemingly uniform, indistinguishable whole. While it is hard to deny that the process of «polonisation» of the Ukrainian elite was well under way by the 1650s, extending it backward by nearly a hundred years until it reaches a convenient starting point that marks the incorporation of the Ukrainian lands to the Polish Crown, is problematic. To begin with, it is not a foregone conclusion that political developments, however momentous, are capable of engendering cultural change across the board. Unlike acts of political union (or political disintegration), which take place on a given date and lead to more or less instant redrawing of borders, cultural change is a long-term cumulative process that involves a gradual transformation of identity and occurs when people's core beliefs are challenged.

As the starting point of my discussion of the course of «polonisation» of Ukraine I would like to apply Frank Sysyn's elegant formula:

In the seventeenth century numerous Ruthenian nobles ... went through the process of assimilation in stages ... they first became members of the Polish political nation; then they adopted the language, culture and life style of the Polish nobility; later, they converted to Catholicism or Protestantism; finally they lost all feelings of separateness from the nobles of the Polish territories [15].

Below I would like to focus on the religious side of that process.

My thesis is two-fold. First, the widely accepted chronology that explicitly links the onset of «polonisation» with the conclusion of the Union of Lublin, calls for revision. «Polonisation» as a cultural *phenomenon* should be back-dated to the late medieval period. This would help to remove the anachronistic equation between a forced imposition of Polish customs upon the Ruthenian populace and a natural trend that occurred more or less by osmosis. Here we should take heed of Yakovenko's warning to resist the impulse whereby «everything non-Ukrainian found in the [Ukrainian] 'national' space becomes associated with an aggressor set to conquer 'our' land, overcome 'our' faith, 'our' people, etc.» [16]. The beginning of «polonisation» as a cultural *process* driven by external agents needs to be placed at the turn of the 16th and 17th centuries. What we end up with, then, are two overlapping cultural trends in place of one.

My second substantive point is that the period in Ukraine's religious history from the time of the arrival of Protestantism in the middle of the 16th century to the late 1590s marked an important watershed between the two «polonisations». A strong link has been traditionally drawn between «polonisation» and «catholicisation» in the historiography. But that no connection seems to have been established between cultural change and the Evangelical movement in the Ruthenian lands, is a weakness. A whole chunk of dense and involved history is missing in this model. What remains seems to be based on little more than popular equation between being «Polish» and being «Catholic», characteristic of the bitter divisions of the second half of the 17th century. Following the partitions of Poland, it was effectively redeployed by 19th-century historians and became a projection of imperial expansions in the same territory. As such this equation has little in common with the much more confessionally mixed 16th century.

Generally speaking, the spread of Protestant ideas and practices in the Ruthenian lands of Poland-Lithuania is an undeservedly ignored subject. Historians with their minds fixed on Catholic ascendancy after the Church Union of Brest, often downplay the significance of Evangelical trends or dismiss them as irrelevant [17]. A close analysis of the religious situation in Poland and Lithuania in the five median decades of the 16th century, however, reveals a much

more varied picture. Lutheranism and Anabaptism arrived in Poland in the 1520s and -30s, and the 1540s witnessed the appearance of Calvinism. By the early 1560s the Reformed faith all but conquered Lithuania, including representatives of the leading Ruthenian clans: the Chodkiewiczes, the Puzynas, the Sapiehas, the Wiśniowieckis, and the Wolowiczes, to name but a few [18]. The same decade marked the arrival and rapid success of Antitrinitarianism. The 1573 Warsaw Confederation enshrined the principle of religious toleration in the Commonwealth's constitution. It became a veritable safe haven for a variety of Evangelical movements, allowing them to thrive on a scale unprecedented almost anywhere else in Europe. Magnates, such as the eminent patron of Orthodox religion and culture Prince Constantine Ostrozkii (1526–1608) showed an interest in Evangelical teaching and extended their patronage to Protestant scholars. Aided by the growing number of inter-confessional marriages, this created an atmosphere of «confessional openness», in Yakovenko's words [19]. Characteristic of the turn-of-the-century Commonwealth, it was replaced with much more stringent criteria of religious conformity a hundred years later, but this represents a whole different story.

In the realm of religious publications, in addition to multiple earlier translations of the New Testament, the complete Calvinist Bible in Polish sponsored by Nikolaj Radziwiłł «the Black» was printed in Brest in 1563. The increasing availability of Protestant biblical translations into the universally accessible Polish language already caused some anxiety among the Orthodox. But the appearance of the Protestant Bible and printed catechisms in Ruthenian was an unambiguous sign of Evangelical proselytising aimed specifically at Orthodox audiences. In 1562 the Calvinist pastor Szymon Budny published a Ruthenian catechism in Nieśwież. He intended it for the use of «the simple folk of Ruthenia and for small Ruthenian Christian children» (*dlia prostogo naroda ruskogo i dlia khristianskikh detok ruskikh*) [20]. This was part of a bigger picture: as observed by Maria Crăciun, attempts at the dissemination of Protestant translations of Scripture and other works in Romanian printed in Germany among the Orthodox population of Moldavia in 1562–1563, was an indication of the European Evangelical Reformers' «interest in fostering the Reformation in Orthodox settings» [21].

In George Williams's estimation, by the 1570s nearly 400 Protestant congregations, mostly Antitrinitarian, existed in Ruthenia alone [22]. In 1588–1591, there were only 28 Catholic senators against 42 seats held in the upper chamber of the national Diet by Protestants and Orthodox [23]. A probably much inflated statistic used by Skarga reveals that in the Navahrudak region of Lithuania, only sixteen out of about 600 Orthodox noble families had managed to resist Evangelical proselytising [24]. Even if the venerable Jesuit overstated his case,

and the numbers do not, strictly speaking, apply to the Ukrainian lands, the question of the appeal of Protestantism to different strata of Ruthenian nobility is a real one. Not least because under the terms of the Warsaw Confederation, a lord who converted to another religion had the right to demand that the population living on his estates followed suit [25]. Contrasted with the set ways and frequently low level of education displayed by Orthodox clergy, Protestant fervency of belief and intellectual appeal exerted a powerful attraction upon many Orthodox nobles. The new religion also held the promise of relieving them from the episcopal power and promoting noble leadership in church affairs. It is important to bear in mind that noble conversions to Protestantism were voluntary, induced neither by pressure from the state, nor, it seems, by particular considerations of prestige [26]. With their freedom constitutionally guaranteed, they were part of the on-going phenomenon of cultural change.

Protestant examples offered different, but no less attractive opportunities to the Ruthenian burgesses, who, compared to the nobility, were not as well protected from religious discrimination in an urban setting. Both endogenous and exogenous factors were at play here, but claims in the historiography that in the atmosphere of the Commonwealths' religious pluralism a church in which the laity insisted on choosing their priests and studying scripture, controlling the printing presses and scrutinising the conduct of bishops, was unaffected by Protestantism, do not ring true. By the time when the six-year period of intense Orthodox synodal activity was launched in 1590, «protestantising» burgers were joined in their struggle against the episcopate by a segment of Orthodox nobility. The laity also garnered support from the Eastern patriarchs. These divines were motivated both by legitimate pastoral concerns and by the desire to maintain their traditional influence in the Orthodox lands of Poland-Lithuania. In Ambroise Jobert's words, they viewed the region as an important theatre of a «triangular [confessional] struggle» between the Orthodox Church, Protestantism and Rome [27]. Yet again the laity's choices were dictated by developmental struggles within the Orthodox Church itself and thus voluntary.

The significance of Evangelical conversions and lay movements inspired by Protestant examples should be considered on several levels. To begin with, they provoked a strong reaction on the part of the Orthodox episcopate, who sought to oppose «protestantising» trends by strengthening church hierarchy and denying the laity any real say in ecclesiastical affairs. In his book on the genesis of the Union of Brest Borys Gudziak has amply demonstrated to what extent the fear of Protestantism drove Orthodox bishops toward a rapprochement with Rome [28]. Bearing in mind the Ruthenian episcopate's legally enshrined aristocratic status, the religious conflict between the bishops and the laity also had distinct social undertones.

Secondly, early successes of Protestantism undermined the sacrosanct status of the traditional faith as a core element of Ruthenian identity. Similar to their counterparts in Central Europe, some Ruthenian converts kept moving from one Protestant confession to another, often increasingly radical in nature [29]. For some, who, like the future Metropolitan Ipatii Potsii, returned to the Orthodox fold after a period of infatuation with Calvinism, subsequent conversion to Catholicism could have been made easier. Those nobles for whom the pull of Evangelical doctrines had been insufficiently strong, could still be dismayed by the discovery that after 1596 they belonged to a church that in effect had no legal standing with the state. Overt appeals to prestige and social advancement would have sounded ambiguous to the proud nobility of the Kyivan and Volhynian Palatinates at the time of their incorporation to the Crown. But belonging to a confession that not only had been made to look uncouth, but was also illegal, devoid of proper hierarchy, and could not handle property, was another matter. Later on considerations of prestige motivated status-conscious laity and clerics to convert from Greek to Roman Catholicism.

The combination of a loss of claim to exclusive loyalty on the part of the Orthodox Church following the Evangelical conversions of the 1560s and -70s, its lack of legality since 1596, and the attendant anxiety about status on the part of Ruthenian nobility, upset old religious certainties. From the turn of the century, «polonisation» ceased to be a natural phenomenon and became a process sponsored by the crown and supported by the increasingly vocal and dominant Catholic segment of the Commonwealth's social elite. In the 17th century Orthodox nobles faced a difficult choice between tradition and prestige, freedom and power, honour and status. While some Ruthenians managed to resist external pressure, to others, whose core identity had already been compromised in the confessionally permissive earlier period, ultimate cultural change may have been a natural course.

To sum up, I propose to rearrange the components of Sysyn's «assimilation formula» cited earlier as follows. Religious conversions of the 16th century: Protestant and later Catholic, heralded the alienation of part of the Ruthenian elite from traditional culture. It intensified after the Orthodox Church lost its legal status after the Union of Brest. Eventually this led to their self-identification with other nobles from the Polish territories, an overwhelming majority of whom were now Catholic. The political Union of Lublin could only have had a symbolic role to play in that process.

References

1. Hrushevskiyi, M. (2012). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukrainy-Rus]. Vol. 6. *Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne 14–17 vikiv* [Economic, cultural, and national life in the 14–17th centuries (p. 206). Alberta, Toronto. [In Ukrainian].
2. Hrushevskiyi, M. (2012). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukrainy-Rus]. Vol. 6. *Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne 14–17 vikiv* [Economic, cultural, and national life in the 14–17th centuries (p. 219). Alberta, Toronto. [In Ukrainian].
3. On the adoption of Polish administrative, legal and social models in the Grand Duchy of Lithuania since 1386, see Sysyn, F. E. (1982). Regionalism and political thought in seventeenth-century Ukraine: the nobility's grievances at the diet of 1641. In *Harvard Ukrainian Studies*, 6, 2, p. 169. [In English].
4. Hrushevskiyi, M. (2012). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukrainy-Rus]. Vol. 6. *Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne 14–17 vikiv* [Economic, cultural, and national life in the 14–17th centuries (p. 190). Alberta, Toronto. [In Ukrainian].
5. Lewitter, L. R. (1948). Poland, the Ukraine and Russia. In *The Slavonic (and East European) Review*, 27, p. 169. [In English].
6. Subtelny, O. (2005). *Ukraine: a history* (4th ed., pp. 94–95). Toronto. [In English].
7. Sysyn, F. E. (1985). *Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653* (pp. 19, 21). Cambridge, MA. [In English].
8. Magocsi, P. R. (1996). *A history of Ukraine* (p. 149). Toronto. [In English].
9. Yakovenko, N. (2010). A “portrait” and “self-portrait” of the borderlands: the cultural and geographic image of “Ukraine” in the sixteenth and early seventeenth centuries. In O. A. Andriewsky, Z. E. Kohut, S. Plokyh, and L. Wolff, Eds., *Tentorium honorum: essays presented to Frank E. Sysyn on his sixtieth birthday* (p. 499). Toronto. [In English].
10. Odnorozhenko, O. (2012). *Ukrainska ruska elita doby serednovichchia i ranno-modernu: struktura ta vlada* [Ukrainian Russian elite of Middle Ages and Early Modern Times: structure and government] (pp. 251–253). Kyiv. [In Ukrainian].
11. Head, R. H. (2008). *Jenatsch's axe: social boundaries, identity, and myth in the era of the Thirty Years' War* (pp. 34–35). Rochester, NY. [In English]; how the same principle applied to Ruthenia is discussed in Sysyn, F. E. (1982). Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641. In *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 171–172. [In English].
12. Yakovenko, N. (1993). Zdobutky i vtraty Liublinskoi unii [Achievements and losses of Lublin Union]. In *Kyivska starovyna* [Kyiv antiquity], 3, p. 82. [In Ukrainian]. This parallel between the Union of Lublin and cultural change in the Ukrainian lands re-emerges in her later work: Yakovenko, N. (2002). Topos “ziednanykh narodiv” u panehirykakh kniaziam Ostrozkyim i Zaslavskym (bilia vytokiv ukrainskoi identychnosti) [Topos of “connected nations” in the panegyrics to Ostrogski and Zaslavski princes (origins of Ukrainian identity)]. In *Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* [Parallel world: studies of the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16–17th centuries] (p. 243). Kyiv. [In Ukrainian].

13. Yakovenko, N. (1993). Zdobutky i vtraty Liublinskoi unii [Achievements and losses of Lublin Union]. In *Kyivska starovyna* [Kyiv antiquity], 3, pp. 83–84. [In Ukrainian].

14. Kamynskyi, A. S. (2011). *Istoriia Rechi pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, ikhnia derzhava, suspilstvo, kultura* [History of Rzeczpospolita as the history of multiple nations. 1505–1795. Citizens, their state, society and culture] (p. 63). Kyiv. [In Ukrainian].

15. Sysyn, F. E. (1985). *Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653* (p. 35). Cambridge, MA. [In English].

16. Yakovenko, N. (2002). Polsha i poliaky u shkilnykh pidruchnykakh istorii, abo vidlunnia dalekoho i blyzkoho mynuloho [Poland and Polish people in school history workbooks or the echo of far and near past]. In *Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* [Parallel world: studies of the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16–17th centuries] (p. 369). Kyiv. [In Ukrainian].

17. See Sharipova, L. (2015). Orthodox reform in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In H. Louthan, G. Murdock, Eds., *A Companion to the Reformation in Central Europe* (pp. 223–253, Brill's companions to the Christian tradition, 61). Leiden, Boston. [In English].

18. Levitckii, O. (1882). Sotcinianstvo v Polshe i Iugo-Zapadnoi Rusi [Socinianism in Poland and South-West Rus]. In *Kievskaiia starina* [Kyiv antiquity], 2, p. 29. [In Russian].

19. Yakovenko, N. (2002). Relihiini konversii: sprobha pohliadu zseredyny [Religious conversions: an attempt to look from the inside]. In *Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* [Parallel world: studies of the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16–17th centuries] (p. 33). Kyiv. [In Ukrainian].

20. Levitckii, O. (1882). Sotcinianstvo v Polshe i Iugo-Zapadnoi Rusi [Socinianism in Poland and South-West Rus]. In *Kievskaiia starina* [Kyiv antiquity], 2, p. 56. [In Russian].

21. Crăciun, M. (1997). Protestantism and Orthodoxy in 16th-Century Moldavia. In K. Maag, Ed., *The Reformation in Eastern and Central Europe* (p. 133). Aldershot. [In English]; Dmitriev, M. (2007). Western Christianity and Eastern Orthodoxy. In Po-Chia Hsia, R., Ed., *Reform and Expansion, 1500–1660* (pp. 333–334, The Cambridge History of Christianity, 6). Cambridge. [In English].

22. Williams, G. (1978). Protestants in the Ukraine during the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In *Harvard Ukrainian Studies*, 2, p. 42. [In English].

23. By 1649 only twelve seats were held by secular Protestant and Orthodox senators: Yakovenko, N. (2002). Relihiini konversii: sprobha pohliadu zseredyny [Religious conversions: an attempt to look from the inside]. In *Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* [Parallel world: studies of the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16–17th centuries] (p. 34). Kyiv. [In Ukrainian].

24. *Pamiatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi* [Polemical literature memoirs in Western Europe] (Vol. 3, pp. 213–214, Russkaia istoricheskaiia biblioteka [Russian historical library], 19). (1903). Saint Petersburg. [In Russian].

25. See Levitckii, O. (1883). Predislovie [Preface]. In *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii* [Archive of South-West Russia], Pt. 1, Vol. 4, pp. 48–49. Kyiv. [In Russian]; Dovbyshchenko, M. V. (2008). *Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh kintsia XVI–pershoi polovyny XVII st.* [Noble people of Volyn in religious movements of the late 16th – first half of the 17th centuries] (pp. 465–466). Kyiv. [In Ukrainian].

26. See Yakovenko, N. (2002). Relihiini konversii: sprobа pohliadi zseredyny [Religious conversions: an attempt to look from the inside]. In *Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* [Parallel world: studies of the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16–17th centuries] (pp. 38–39). Kyiv. [In Ukrainian].

27. See Jobert, A. (1974). *De Luther à Mohila: la Pologne dans la crise de la Chrétienté, 1517–1648* (p. 322). Paris. [In French].

28. Gudziak, B. (1998). *Crisis and reform: the Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the genesis of the Union of Brest.* Cambridge, MA. [In English].

29. Princess Anna Koretska-Khodkevychivna (†1626) converted to Calvinism before moving on to Antitrinitarianism and some form of “Judaizing”: Fond 312, Unit 60 (367), Folio 10 re. Institute of Manuscript, V. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; also *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii* [Archive of South-West Russia], Pt. 1, Vol. 7, p. 66. (1887). Kyiv. [In Russian]; Yakovenko, N. (2011). “Pogreb tilu moiemu vybyraiu s predky moiemy”: mistisia pokhovan volynskykh kniaziv [“I choose my grave to be where my ancestors are buried”]: burial places of Volyn princes]. In *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national conscience and sovereignty], pp. 784–808. Lviv. [In Ukrainian]; Yakovenko, N. (2012). *Dzerkala identychnosti: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia* [Mirrors of identity: studies of the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16th – early 18th centuries] (pp. 114–115). Kyiv. [In Ukrainian].

L. Sharipova

Polonisation and all that, or religious identity and cultural change in Ruthenia: the Union of Lublin and the myths of «polonisation».

The article presents a review of an obsolete historiographic statement saying that an ultimate aftermath of the Union of Lublin signed in Poland in 1569, which caused the incorporation of Ukrainian lands of Grand Duchy of Lithuania to the Kingdom of Poland, was the forced polonisation of Orthodox people. As way of replacement for this oversimplified scheme, grounded on Ukrainian populist historiography of the 19th ct., complemented with the elements of Polish nationalistic and Russian imperial historiographic traditions, the author presents a new model, based on an assimilation formula. According to the formula, Orthodox szlachta people conversion to Protestantism and later to Catholicism initiated their loss of self-identification with Ukraine-Ruthenia cultural space. The process intensified as the Orthodox Church lost its legitimate status after the Church Union of Brest of 1596 and finished with an ultimate merger of this social group with the Polish Catholic elite in the early 17th century.

Key words: historiography, Union of Lublin of 1569, Church Union of Brest of 1596, colonisation, religious conversion, self-identification.

Л. В. Шарипова

Полонизация и все такое, или религиозная идентичность и культурные трансформации в Украине-Руси: Люблинская уния и миф о «полонизации».

Предложен пересмотр устаревшего тезиса в историографии о том, что кардинальным следствием Люблинской унии Речи Посполитой 1569 г., в результате которой украинские земли Великого княжества Литовского стали частью Королевства Польского, явилась насильственная полонизация православного населения. Взамен этой упрощенной схемы, уходящей своими корнями в украинскую популистскую историографию XIX ст. с элементами польской националистической и российской имперской историографических традиций, разработанная автором модель берет за основу ассимиляционную формулу. Согласно ей, именно религиозные конверсии второй половины XVI в., в ходе которых представители православной шляхты совершали переход сначала в протестантские конфессии, а позже в католицизм, стали первым шагом к утере ими самоидентификации с культурным контекстом Украины-Руси. Процесс ускорился с утратой православной церковью легитимного статуса после Брестской церковной унии 1596 г. и завершился окончательным слиянием данной социальной группы с польской католической элитой в начальные десятилетия XVII в.

Ключевые слова: историография, Люблинская уния 1569 г., Брестская церковная уния 1596 г., полонизация, религиозные конверсии, самоидентификация.

О. Є. Ліхачова,
кандидат історичних наук
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ПЕДАГОГА ТА ОСВІТЯНИНА О. І. ГЕОРГІЄВСЬКОГО (1830–1911)

Проаналізовано історичні джерела, що розкривають громадську, державну та наукову діяльність О. І. Георгієвського. Особливу увагу приділено джерелам особистого походження, архівним документам; досліджені матеріали центральної та регіональної періодичної преси, а також мемуарно-епістолярна спадщина визначних політичних та державних діячів, що містять цінні відомості про О. І. Георгієвського.

Ключові слова: О.І. Георгієвський, наукова біографія, історичні джерела.

О. І. Георгієвський (1830–1911) – один з провідних діячів системи народної освіти Російської імперії. Його ім'я тісно пов'язане з низкою освітнянських реформ 60–90-х років XIX ст. Довгий період він очолював Учений комітет міністерства народної освіти (МНП) Російської імперії, був редактором офіційного органу цього міністерства – «Журнала министерства народного просвещения».

Витоки діяльності О. І. Георгієвського пов'язані безпосередньо з Одесою. У Рішельєвському лицейі розпочався важливий етап його педагогічної праці, почала вибудовуватися кар'єра журналіста та редактора. О. І. Георгієвський залишив по собі цінну інтелектуальну спадщину, що складається з історичних праць та публіцистичних творів.

В історичній літературі існують вкрай нечисленні та фрагментарні дослідження наукової біографії О. І. Георгієвського. Дореволюційні автори, приділяючи велику увагу генезису освітньої системи Російської імперії, згадували про державну службу О. І. Георгієвського в МНП. Так, в «Історичному огляді діяльності міністерства народної освіти» (укладач С. В. Рождественський) приділено увагу внеску О. І. Георгієвського в розвиток системи народної освіти. В роботі простежується його кар'єрне зростання, висвітлено діяльність О. І. Георгієвського як голови Вченого комітету МНП, його участь у роботі різних комісій [1]. Сучасні О. І. Георгієвському дослідники підкреслювали його значну роль у розробці та ста-

новленні системи класичної та реальної освіти [2; 3, с. 546]. У радянській історіографії, присвяченій розвитку народної освіти другої половини XIX ст., О. І. Георгієвський також розглядається як один з головних творців класичної системи освіти, підкреслюється його роль у реформі вищих навчальних закладів, при цьому його діяльність оцінюється, переважно, як реакційно-охоронна [4, 5]. Сучасна українська та російська історіографія вдалася до переоцінки діяльності О. І. Георгієвського, і нині його реформи в галузі становлення класичних начал у середній та вищій освіті Російської імперії виглядають не настільки однозначно негативними [6]. Дещо глибше проаналізовано також його роботу з підготовки та впровадження університетського статуту 1884 р. [7].

Отож у цьому зв'язку особливого значення набувають історичні джерела. Наразі метою статті є аналіз історичних джерел, які надають можливість реконструювати наукову біографію О. І. Георгієвського.

Основний пласт матеріалів, що характеризує діяльність О. І. Георгієвського, зберігається в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург), де знаходиться його особовий фонд [8]. Документи допомагають відтворити копітку роботи О. І. Георгієвського зі створення класичної та реальної системи освіти, з облаштування нових навчальних закладів та наукових товариств, характеризують його внесок у становлення системи технічної освіти, містять важливу інформацію про роботу О. І. Георгієвського над проектом університетського статуту 1884 р. Ділове листування з відомими науковцями, педагогами та громадськими діячами містить цінний фактичний матеріал, що проливає світло на невивчені сторони його державної діяльності.

Матеріали, які уточнюють та доповнюють ці неопубліковані документи, зберігаються в Державному архіві Одеської області. Період роботи О. І. Георгієвського в Одесі знайшов відображення у ф. 44 цього архіву «Рішельєвський ліцей» [9]. Незважаючи на нечисленність збережених документів, що мають стосунок безпосередньо до О. І. Георгієвського, вони все ж допомагають встановити низку фактів виняткового значення. Матеріали даного фонду містять інформацію про роботу О. І. Георгієвського на посаді викладача загальної історії і статистики, свідчать про його успіхи на викладацькій ниві.

Характеризуючи джерела, які допомагають у реконструкції наукової біографії О. І. Георгієвського, слід відзначити особливу значимість історичних наукових праць автора. Його роботи «Сер Роберт Піль» [10] та «Про знищення рабства в англійських колоніях» [11], присвячені історії Англії, становлять інтерес не тільки з точки зору розвитку історичної науки кінця 50 – початку 60-х років XIX ст., але й дозволяють зрозуміти

ставлення автора до процесів реформ в Англії, а також з'ясувати його бачення аналогічних перетворень у Російській імперії. Ці студії висвітлюють громадянську позицію О. І. Георгієвського, дають можливість визначити етапи формування поглядів автора. Свідченням прихильності О. І. Георгієвського до поступових продуманих реформ є також його стаття «Нарис сучасної історії юдаїзму», опублікована в 1860 р. в «Русском слове» [12]. Будучи однією з перших серйозних наукових робіт, яка побачила світ на сторінках радикально-демократичного видання і була присвячена вирішенню єврейського питання, вона становить інтерес з точки зору оцінки внеску О. І. Георгієвського в теоретичне обґрунтування питання про емансипацію євреїв.

О. І. Георгієвського-історика об'єктивно характеризує його фундаментальне дослідження «Галли у епоху Кайя Юлія Цезаря» [13]. Аналіз цієї роботи дає можливість визначити доробок ученого в сфері вивчення історичного минулого Західної Європи, а також визначити його роль у розвитку російської історичної науки середини 60-х років XIX ст. Серйозний інтерес становить ряд робіт історичного характеру періоду, коли О. І. Георгієвський перейшов на державну службу в МНП. До цього часу відноситься його «Короткий нарис урядових заходів і задумів проти студентських заворушень», в якому знайшли відображення його погляди на причини студентських заворушень, бачення О. І. Георгієвським необхідних кроків з боку держави для зниження соціальної напруженості серед студентства [14]. Безсумнівно, нарис демонструє перехід автора з ліберальних позицій, характерних для початкового періоду його діяльності, до консерватизму. Важливим історичним джерелом, що свідчить про багаторічну роботу О. І. Георгієвського на посаді голови Вченого комітету МНП Російської імперії, є його наукова праця «До історії Вченого комітету міністерства народної освіти» [15]. Необхідно відзначити, що в історичній науці діяльність цього державного органу до сьогодні не вивчена. Отож зазначені студії О. І. Георгієвського донині становлять інтерес як одні з нечисленних робіт з даної проблеми. Крім того, в праці міститься важлива інформація про реформи, що проводилися в МНП від початку 60-х до кінця 80-х років XIX ст., безпосереднім організатором і провідником яких був О. І. Георгієвський.

Важливе місце в дослідженні інтелектуального доробку О. І. Георгієвського займають документи особистого походження. Особливе місце в цій групі належить мемуарам О. І. Георгієвського. До роботи над своїми спогадами він приступив на початку XX ст., однак закінчити їх не встиг, описавши лише події свого життя до 1867 р. У 1915 р. з ініціативи його сина, Л. О. Георгієвського, було розпочато їхню публікацію в журналі «Рус-

ская старина» [16]. Хронологічні рамки опублікованих мемуарів охоплюють період дитинства і закінчуються розповіддю автора про час навчання в Московському університеті. Враховуючи той факт, що спогади були адресовані онукам, значна увага в них приділяється темі виховання та освіти. Відомості, що містяться в них, допомагають з більшою часткою вірогідності дослідити роль сім'ї та домашнього виховання в подальшій долі О. І. Георгієвського. Мемуари репрезентують цінну інформацію про період навчання в стінах Московського дворянського інституту, потім – на історико-філологічному факультеті Московського університету. Видання спогадів було перерване через складну політичну обстановку 1917 р. Збережена частина неопублікованих рукописів, які описують події з моменту закінчення О. І. Георгієвським у 1850 р. Московського університету і до кінця 1867 р., була використана відомим дослідником спадщини Ф. І. Тютчева К. В. Пигарьовим при підготовці до видання спогадів сучасників про видатного російського поета [17]. Однак, враховуючи тематику публікації, зі спогадів було витягнуто велику частину матеріалів, що відноситься особисто до О. І. Георгієвського. Тим не менш, збережені уривки містять винятково важливі відомості про роботу О. І. Георгієвського над університетським статутом 1863 р., про період його співпраці в газетах «Русский инвалид» і «Московские ведомости». Ці спогади дозволяють атрибутувати авторство О. І. Георгієвського в багатьох передових статтях зазначених газет. У них містяться цінні дані про вплив Ф. І. Тютчева і М. Н. Каткова на формування світогляду О. І. Георгієвського, вони детально описують обставини, які призвели до його переходу на державну службу в ММП. Слід зазначити, що мемуари відрізняються точністю й докладністю, тому що ґрунтуються на матеріалах особистого архіву О. І. Георгієвського. Прагнучи до об'єктивного викладу подій, він ілюструє їх витягами з листів та інших документів. Відзначаючи високий ступінь достовірності мемуарів О. І. Георгієвського, тим не менш підкреслимо необхідність критичного підходу до них, особливо враховуючи той факт, що написані вони були з повчально-виховною метою. На прикладі своєї біографії О. І. Георгієвський відстоював ідеали класичної системи освіти. Взяти до уваги необхідно і консервативний характер переконань автора, що наприкінці життя ще підсилювся. На жаль, повний текст рукописних мемуарів О. І. Георгієвського, який довгий час зберігався у родині його онука Б. М. Делоне, на сьогодні втрачено.

Відтворення інтелектуальної спадщини О. І. Георгієвського неможливе без залучення мемуарів його сучасників, в яких містяться спогади про нього. Цінна інформація про початковий період життя О. І. Георгієвського міститься в мемуарах Г. П. Данилевського «Московський дворянський інститут (зі шкільних спогадів)» [18].

Серед цих матеріалів слід особливо виділити спогади Є. М. Феоктистова, який працював у МНП та був особисто знайомий з О. І. Георгієвським. У його мемуарах О. І. Георгієвський постає діяльним та сумлінним працівником, при цьому «який знає собі ціну» [19, 175]. Автор відзначив його участь у справі реформування системи народної освіти при міністрі Д. А. Толстом. Високо ним були оцінені й особисті якості О. І. Георгієвського, який, незважаючи на часті зміни курсу реформ після усунення з посади Д. А. Толстого, залишався вірний і опальному міністру, і своїм переконанням про позитивний вплив на суспільство класичної освіти. З точки зору визначення ролі О. І. Георгієвського в справі становлення системи класичної освіти в Російській імперії, цікавими є мемуари С. М. Волконського [20]. Син М. С. Волконського, який за Олександра II обіймав високі посади в міністерстві народної освіти, він був добре знайомий з багатьма діячами цього відомства. У своїх мемуарах, піддавши в цілому критиці систему класичної освіти, С. М. Волконський, тим не менш, дав високу оцінку діяльності О. І. Георгієвського. Спогади міністра народної освіти О. В. Головніна містять цінну інформацію про період реформ у цій галузі на початку 60-х років XIX ст., а також характеризують діяльність О. І. Георгієвського з упровадження класичних наук в основу середньої освіти на початку 70-х років XIX ст.

Важливим джерелом для вивчення життя та діяльності О. І. Георгієвського є мемуарно-епістолярна спадщина визначних державних і громадських діячів Російської імперії – Ф. І. Тютчева, К. П. Победоносцева, А. Єгорова (Конспарова), Р. А. Фадєєва. На жаль, листи О. І. Георгієвського до Ф. І. Тютчева не збереглися. Листи поета, адресовані О. І. Георгієвському, відтворюють різні напрями та етапи життя і кар'єри останнього. У них міститься інформація про діяльність О. І. Георгієвського у великих газетних виданнях – «Русском инвалиде» і «Московских ведомостях», яка дозволяє атрибутувати цілий низку О. І. Георгієвського. Листи Ф. І. Тютчева є цінним джерелом, що допомагає відновити ряд фактів з історії початкового етапу державної діяльності О. І. Георгієвського в МНП, проливає світло на особисті стосунки між О. І. Георгієвським та Ф. І. Тютчевим і тим самим сприяє визначенню міри впливу поета на формування світогляду О. І. Георгієвського, зокрема на його журналістську та державну діяльність [21]. Листи Ф. І. Тютчева до М. Н. Каткова, який також багато зробив для становлення О. І. Георгієвського як історика, журналіста, а потім і державного діяча, не менш значущі. Вони дозволяють судити про роль О. І. Георгієвського у справі видання «Московских ведомостей», ілюструють генезис його зовнішньополітичних поглядів [22]. Важливим історичним джерелом з досліджуваної нами тематики є листування обер-прокурора Синоду

К. П. Победоносцева [23]. Його кореспондентами були представники політичної та державної еліти Російської імперії. Зокрема, листи М. Н. Каткова до К. П. Победоносцева відтворюють різні напрями діяльності О. І. Георгієвського в МНП. Особливу цінність становлять вони для вивчення його внеску в розробку університетського статуту 1884 р. Для розуміння процесу реформ у системі освіти та визначення ступеня впливу на цей процес О. І. Георгієвського важливим є листування К. П. Победоносцева з головами МНП – О. П. Ніколаї та І. Д. Деляновим. Докладні мемуари А. Єгорова (Конспарова), в яких було приділено багато уваги взаємовідносинам між періодичними органами друку другої половини ХІХ ст. з цензурними органами, дозволили точніше передати складну політичну атмосферу, в якій відбувалося видання «Одесского вестника» і «Рассвета» [24].

Найчисленнішу групу історичних джерел становлять матеріали періодичної преси. Відзначаючи той факт, що редакторська та журналістська робота займала тривалий період у житті О. І. Георгієвського, ці матеріали дозволяють вивчити його внесок у розвиток регіональної та центральної преси Російської імперії другої половини ХІХ ст.

Початок редакторської діяльності О. І. Георгієвського пов'язаний з розвитком регіональної періодики. Протягом 1858 р. він спільно з О. Богдановським очолював редакцію газети «Одесский вестник» [25]. Ось чому матеріали газети цього періоду, а саме рубрика «Зарубіжні відомості», автором якої був О. І. Георгієвський, набувають особливого значення. Їхній аналіз дозволяє судити про погляди О. І. Георгієвського на найбільш гострі соціально-політичні проблеми. Дуже цінним історичним джерелом є єдиний номер «Новороссийского литературного сборника», що побачив світ у 1859 р. під редакцією О. Богдановського та О. Георгієвського [26]. Матеріали цього видання дозволяють максимально точно уявити картину широкого кола ліберальних реформ, у необхідності здійснення яких був переконаний О. І. Георгієвський. Важливим історичним джерелом для розгляду багатопланової діяльності О. І. Георгієвського в сфері журналістики є перший єврейський журнал «Рассвет», який видавався російською мовою [27]. Співробітником і членом редакції цього видання О. І. Георгієвський був від початку його заснування в Одесі в 1860 р. і до його закриття через цензурні переслідування в наступному році. Аналіз постійної рубрики журналу «Огляд іноземної єврейської журналістики», яку вів О. І. Георгієвський, дозволяє виділити основні напрями перетворень, які автор вважав першорядними для вирішення питання про емансипацію євреїв у Росії.

Органи центральної преси – «Московские ведомости» [28], «Русский инвалид» [29], «Журнал министерства народного просвещения» [30], в

яких працював у різні періоди О. І. Георгіївський, віддзеркалюють його журналістсько-публіцистичну діяльність. Як журналіст і активний член редакції газети «Московские ведомости» О. І. Георгіївський працював з січня 1863 р. по серпень 1866 р. Виняток становить період з кінця 1863 р. по травень 1864 р., коли він перейшов на службу до «Русского инвалида». Враховуючи той факт, що в історичній літературі склалася думка про М. Н. Каткова як про єдиного автора передових статей «Московских ведомостей», аналіз передовиць набуває великого значення. Дослідження публікацій «Московских ведомостей» дозволяє встановити авторство О. І. Георгіївського стосовно низки передових статей газети. Публікації, що належать перу О. І. Георгіївського, проливають світло на його соціальну позицію з багатьох питань міжнародних відносин другої половини XIX ст., дозволяють точніше представити концепцію державного розвитку Російської імперії, запропоновану автором. Статті «Русского инвалида», де О. І. Георгіївський очолив зовнішньополітичний відділ, визначають коло міжнародних проблем, яким автор приділяв найбільшу увагу і які отримали подальше висвітлення на сторінках «Московских ведомостей». Таким чином, вивчення матеріалів, опублікованих О. І. Георгіївським в «Русском инвалиде», полегшує атрибуцію статей в «Московских ведомостях». З 1866 по 1870 р. О. І. Георгіївський займав редакторський пост в «Журнале мнистерства народного просвещения». В зв'язку з цим аналіз матеріалів, уміщених на сторінках журналу в цей період, надає можливість визначити роль цього видання в процесі еволюції системи народної освіти Росії, допомагає оцінити внесок О. І. Георгіївського в справу розвитку педагогічної періодики другої половини XIX ст. Важливим історичним джерелом є статті О. І. Георгіївського, опубліковані ним у ЖМНП після відходу з редакторського поста і присвячені вивченню досвіду західноєвропейських країн щодо впровадження класичної системи освіти. Статті О. І. Георгіївського «Про реальну освіту в Пруссії, Саксонії, Австрії, Баварії та Швейцарії» [31] та «Про державні іспити Німеччини та Австрії» [32] містять не тільки інформацію про освітній процес у країнах Західної Європи, але й дозволяють судити про історію становлення класичної та реальної системи освіти, безпосереднім творцем якої був О. І. Георгіївський.

Таким чином, залучення широкого спектру історичних джерел дає можливість відтворення наукової біографії діяча. Неопубліковані архівні матеріали мають особливе значення для характеристики основних етапів становлення особистості та державної кар'єри О.І. Георгіївського. Аналіз документів особистого походження дозволяє всебічно вивчити факти, пов'язані як безпосередньо з особистістю О. І. Георгіївського, так і від-

творити картину історичної дійсності, яка його оточувала. Вивчення матеріалів періодичної преси допомагає формуванню точки зору про О. І. Георгієвського як про журналіста і редактора, дозволяє простежити еволюцію його світогляду. Історичні праці та публіцистичні твори О. І. Георгієвського дають змогу скласти ставлення до його наукової діяльності, позначити шляхи поширення та громадський резонанс соціально-політичних, наукових та державних ідей і доктрин О. І. Георгієвського. В цілому, за допомогою аналізу представлених історичних джерел отримані цінні відомості про місце О.І. Георгієвського в інтелектуальному, культурному, суспільному просторі відповідної епохи.

Список використаних джерел

1. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения / [сост. С. В. Рождественский]. – СПб. : Изд-во м-ва нар. просвещения, 1902. – 787 с.
2. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII–XIX в.) / Иван Александрович Алешинцев. – СПб. : Издание О. Богдановой, 1912. – 362 с.
3. Шмидт Е. К. История средних учебных заведений в России / Е. К. Шмидт // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1878. – Ч. 198. – С. 529–560.
4. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-е годы XIX века / Василий Захарович Смирнов. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – 312 с.
5. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России: (Историко-педагогические очерки) / Федор Григорьевич Паначин. – М. : Педагогика, 1979. – 216 с.
6. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / Сергій Іванович Посохов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
7. Чугунова Т. В. Место и роль классического образования в формировании интеллигенции : традиции и современные подходы / Т. В. Чугунова // Класичні університети – центри освіти, науки і культури регіонів: традиції та сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Д. : АРТ-Пресс, 2003. – С. 56–58.
8. Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург, ф. 846 «Архив А. И. Георгиевского 1863–1910».
9. Державний архів Одеської області, Одеса, ф. 44 «Ришельевский лицей 1818–1865».
10. Георгиевский А. И. Сэр Роберт Пиль / А. И. Георгиевский // Русский вестник. – 1856. – Т. 4. – С. 167–191.
11. Георгиевский А. И. Об уничтожении рабства в английских колониях / А. И. Георгиевский // Русский вестник. – 1858. – Т. 14. – С. 113–132.
12. Георгиевский А. И. Очерк современной истории юдаизма / А. И. Георгиевский // Русское слово. – 1860. – Март. – С. 1–58.
13. Георгиевский А. И. Галлы в эпоху Каяя Юлия Цезаря / А. И. Георгиевский. – М. : Унив. типография (Каткова и Ко), 1865. – 525 с.

14. Георгиевский А. И. Краткий очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков / А. И. Георгиевский – СПб. : Типография В. С. Балышева, 1890. – 302 с.

15. Георгиевский А. И. К истории Ученого комитета Министерства народного просвещения / А. И. Георгиевский // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1900. – Октябрь. – С. 25–61.

16. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления / А. И. Георгиевский // Русская старина. – 1915. – Февраль. – С. 343–362.

17. Из воспоминаний А. И. Георгиевского / А. И. Георгиевский // Лит. наследие. Ф. И. Тютчев – Т. 97 : в 2 кн. – Кн. 2. / [отв. ред. С. А. Макашин, К. В. Пигарев, Т. Г. Динесман ; предисл. Г. Г. Елизаветиной ; публ. К. В. Пигарева] – М. : Наука, 1989. – С. 104–163.

18. Данилевский Г. П. Московский дворянский институт (из школьных воспоминаний) / Г. П. Данилевский // Соч. Г. П. Данилевского. Издание 8, посмертное, в 24 т. прилож. к журн. «Нива». – СПб. : Изд. А. Ф. Маркса, 1901. – Т. 14. – 1901. – С. 198–227.

19. Феоктистов Е. М. Воспоминания. За кулисами политики и литературы. 1848–1896 / Е. М. Феоктистов ; [ред. и примеч. Ю. Г. Оксмана]. – Ленинград : Прибой, 1929. – 428 с.

20. Волконский С. М. Мои воспоминания : в 2 т. / С. М. Волконский. – М. : Искусство, 1992. – Т. 2. : Родина. – 1992. – 382 с.

21. Письма Ф. И. Тютчева к московским публицистам. А. И. Георгиевскому (1864–1866) // Литер. наследие. Ф. И. Тютчев – Т. 97 : в 2 кн. – Кн. 1 / [отв. ред. С. А. Макашин, К. В. Пигарев, Т. Г. Динесман ; публ. К. В. Пигарева ; предисл. Л. Н. Кузиной]. – М. : Наука, 1988. – С. 381–412.

22. Письма Ф. И. Тютчева московским публицистам. М. Н. Каткову (1863–1867) // Литер. наследие. – Т. 97 : в 2 кн. – Кн. 1 / [отв. ред. С. А. Макашин, К. В. Пигарев, Т. Г. Динесман ; публ. К. В. Пигарева ; предисл. Л. Н. Кузиной]. – М. : Наука, 1988. – С. 413–421.

23. Победоносцев К. П. и его корреспонденты : воспоминания, мемуары : в 2 т. / К. П. Победоносцев. – Минск : Харвест, 2003. – Т. I. – 2003. – 448 с.

24. Егоров А. (Конспаров) Страницы из прожитого : в 2 т. / А. Е. Егоров (Конспаров). – Одесса : «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1913. – Т. I : Воспоминания семейные, личные, служебные, общественные и проч. 1822–1842. – 254 с.

25. Одесский вестник. – 1858.

26. Новороссийский литературный сборник : изд. А. Богдановского и А. Георгиевского. – Одесса : Тип. П. Францова, 1859. – 365 с.

27. Рассвет : орган российских евреев. – 1860–1861.

28. Московские ведомости. – 1863–1866.

29. Русский инвалид : ведомости военные, политические, ученые и литературные. – 1864.

30. Журнал Министерства народного просвещения. – 1866–1911.

31. Георгиевский А. И. О реальном образовании в Пруссии, Саксонии, Австрии, Баварии и Швейцарии / А. И. Георгиевский // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1871. – № 12. – С. 97–237.

32. Георгиевский А. И. О государственных экзаменах в Германии и Австрии / А. И. Георгиевский // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1878. – Ч. 195. – С. 1–57.

References

1. Rozhdstvenskii, S. V. (Comp.). (1902). *Istoricheskii obzor deiatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia* [Historical review of the activity of the Ministry of Public Education]. Saint Petersburg: Izdatelstvo ministerstva narodnogo prosveshcheniia. [In Russian].
2. Aleshintcev, I. A. (1912). *Istoriia gimnazicheskogo obrazovaniia v Rossii (XVIII–XIX v.)* [History of upper secondary education in Russia (18–19th centuries)]. Saint Petersburg: O. Bogdanova. [In Russian].
3. Shmidt, E. K. (1878). *Istoriia srednikh uchebnykh zavedenii v Rossii* [History of secondary educational institutions in Russia]. In *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education], Pt. 198, pp. 529–560. [In Russian].
4. Smirnov, V. Z. (1954). *Reforma nachalnoi i srednei shkoly v 60-e gody XIX veka* [Reform of elementary and secondary school in the 60s of the 19th century]. Moscow: Izdatelstvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR. [In Russian].
5. Panachin, F. G. (1979). *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii: istoriko-pedagogicheskie ocherki* [Pedagogical education in Russia: historical and pedagogical essays]. Moscow: Pedagogika. [In Russian].
6. Posokhov, S. I. (2006). *Obrazy universitetiv Rossiiskoi imperii druhoi poloviny XIX – pochatku XX st. v publitsytsy ta istoriohrafii* [Images of the universities of the Russian Empire of the second half of the 19th – early 20th centuries in journalism and historiography]. Kharkiv: Kharkivskiy Natsionalnyi Universytet imeni V. N. Karazina, 2006. [In Ukrainian].
7. Chuhunova, T. V. (2003). *Mesto i rol klassicheskogo obrazovaniia v formirovanii intelligentcii: traditcii i sovremennye podkhody* [The place and role of classic education in the formation of intelligent people: traditions and modern approaches]. In *Klasychni universytety – tsentry osvity, nauky i kultury rehioniv: tradytsii ta suchasnist* [Classic universities as the centers of education, science and culture of regions: traditions and modernity]; *Proceedings of the International scientific and practical conference* (pp. 56–58). Dnipropetrovsk: ART-Press. [In Russian].
8. Arkhiv A. I. Georgievskogo 1863–1910 [Archive of A. I. Georgievsky 1863–1910]. (Fond 846). (1863–1910). Russian State Historical Archive, Saint Petersburg, Russia. [In Russian].
9. Rishelievskii litsei 1818–1865 [Richelieu Lyceum 1818–1865]. (Fond 44). (1818–1865). State Archive of Odesa Oblast, Odesa, Ukraine. [In Russian].
10. Georgievskii, A. I. (1865). *Ser Robert Pil* [Sir Robert Peel]. In *Russkii vestnik* [Russian herald], Vol. 4, pp. 167–191. [In Russian].
11. Georgievskii, A. I. (1858). *Ob unichtozhenii rabstva v angliiskikh koloniiakh* [On the abolition of slavery in the English colonies]. In *Russkii vestnik* [Russian herald], Vol. 14, pp. 113–132. [In Russian].

12. Georgievskii, A. I. (1860). Oчерk sovremennoi istorii iudaizma [Outline of the modern history of Judaism]. In *Russkoe slovo* [Russian word], March, pp. 1–58. [In Russian].

13. Georgievskii, A. I. (1865). Gally v epokhu Kaiia Iuliia Tcezaria [The Gauls in the epoch of Gaius Julius Caesar]. Moscow: Universitetskaia tipografiia (Katkova i Ko). [In Russian].

14. Georgievskii, A. I. (1890). *Kratkii oчерk pravitel'stvennykh mer i prednacher-tanii protiv studencheskikh besporiadkov* [Short outline of the governmental measures and courses against students' disorders]. Saint Petersburg: Tipografiia V. S. Balysheva. [In Russian].

15. Georgievskii, A. I. (1900). K istorii Uchenogo komiteta Ministerstva narodnogo prosveshcheniia [On the history of the Learned Committee of the Ministry of Public Education]. In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education], October, pp. 25–61. [In Russian].

16. Georgievskii, A. I. (1915). Moi vospominaniia i razmyshleniia [My memories and thoughts]. In *Russkaia starina* [Russian antiquity], February, pp. 343–362. [In Russian].

17. Georgievskii, A. I. (1989). Iz vospominanii A. I. Georgievskogo [From the memories of A. I. Georgievsky]. In S. A. Makashin, K. V. Pigarev, T. G. Dinesman, Eds., *Literaturnoe nasledstvo* [Literature heritage]: Vol. 97. F. I. Tiutchev (Book 2, pp. 104–163). Moscow: Nauka. [In Russian].

18. Danilevskii, G. P. (1901). Moskovskii dvorianskii institut (iz shkolnykh vospominanii) [Moscow noble institute (from school memories)] (8th posthumous ed.). In *Niva* [The field], Vol. 14, addendum, pp. 198–227. Saint Petersburg: A. F. Marks. [In Russian].

19. Feoktistov, E. M. (1929). *Vospominaniia. Za kulisami politiki i literatury. 1848–1896* [Memories. Behind the curtain of politics and literature. 1848–1896] (Yu. G. Oksman, Ed). Leningrad: Priboi. [In Russian].

20. Volkonskii, S. M. (1992). *Moi vospominaniia* [My memories]: Vol. 2. *Rodina* [Motherland]. Moscow: Iskusstvo. [In Russian].

21. Pisma F. I. Tiutcheva k moskovskim publicistam. A. I. Georgievskomu (1864–1866) [F. I. Tiutchev letters addressed to Moscow publicists. Letters to A. I. Georgievsky (1864–1866)]. (1988). In S. A. Makashin, K. V. Pigarev, T. G. Dinesman, Eds., *Literaturnoe nasledstvo* [Literature heritage]: Vol. 97. F. I. Tiutchev (Book 1, pp. 381–412). Moscow: Nauka, 1988. [In Russian].

22. Pisma F. I. Tiutcheva k moskovskim publicistam. M. N. Katkovu (1863–1867) [F. I. Tiutchev letters addressed to Moscow publicists. Letters to M. N. Katkov (1863–1867)]. (1988). In S. A. Makashin, K. V. Pigarev, T. G. Dinesman, Eds., *Literaturnoe nasledstvo* [Literature heritage]: Vol. 97. F. I. Tiutchev (Book 1, pp. 413–421). Moscow: Nauka, 1988. [In Russian].

23. Pobedonostcev, K. P. (2003). *Pobedonostcev K. P. i ego korrespondenty: vospominaniia, memuary* [Pobedonostcev K. P. and his correspondents: memories and memoirs] (Vol. 1). Minsk: Harvest. [In Russian].

24. Egorov, A. (Konsparov). (1913). *Stranitsy iz prozhitogo* [Pages of life]: Vol. 1. *Vospominaniia semeinye, lichnye, sluzhebnye, obshchestvennye i prochie* [Family,

private, work, social and other memories. 1822–1842]. Odesa: Slavianskaia tipografiia E. Khrisogelos. [In Russian].

25. *Odesskii vestnik* [Odesa herald]. (1858). [In Russian].

26. *Novorossiiskii literaturnyi sbornik: izdanie A. Bogdanovskogo i A. Georgievskogo* [Small-Russia collection of literary works: edition of A. Bogdanovsky and A. Georgievsky]. (1859). Odesa: Tipografiia P. Frantsova. [In Russian].

27. *Rassvet: organ rossiiskikh evreev* [Dawn: the organ of Russian Jews]. (1860–1861). [In Russian].

28. *Moskovskie vedomosti* [Moscow news]. (1863–1866). [In Russian].

29. *Russkii invalid: vedomosti voennye, politicheskie, uchenye i literaturnye* [Russian disabled: military, political, academic and literary news]. (1864). [In Russian].

30. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education]. (1866–1911). [In Russian].

31. Georgievskii, A. I. (1871). O realnom obrazovanii v Prussii, Saksanii, Avstrii, Bavarii i Shveitsarii [On the real education in Prussia, Saxony, Austria, Bavaria and Switzerland]. In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education], No. 12, pp. 97–237. [In Russian].

32. Georgievskii, A. I. (1878). O gosudarstvennykh ekzamenakh v Germanii i Avstrii [On state examinations in Germany and Austria]. In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education], Pt. 195, pp. 1–57. [In Russian].

O. Likhachova

Source base for the research of a scientific biography of a pedagogue and educator A. I. Georgievsky (1830–1911).

The article analyzes historical sources, which are important for the study of multi-vector directions of social, political and scientific activities of A. I. Georgievsky. Special attention is paid to the sources of private origin and to archival documents. Taking into account many years of journalistic and publicistic activity of A. I. Georgievsky, materials of central and regional periodicals are analyzed. Memoirs and epistolary heritage of prominent political and public figures, which contain valuable material covering life and work of A. I. Georgievsky, are researched. Presented sources reflect many years of A. I. Georgievsky's work, which greatly influenced the development of historical science and journalism, contributed to the modernization of the educational system in the Russian Empire. These sources are useful for the reproduction of A. I. Georgievsky's intellectual heritage and serve as the evidence of new trends in the development of socio-cultural and socio-political space in Russia in the second half of the nineteenth century.

Key words: A. I. Georgievsky, scientific biography, historical sources.

О. Е. Лихачева

Источниковая база исследования научной биографии педагога и просветителя А. И. Георгиевского (1830–1911).

В статье проанализированы исторические источники исследования многовекторных направлений общественной, государственной и научной деятельности А. И. Георгиевского. Особое внимание уделено материалам личного происхождения, архивным документам. С учетом многолетней журналистской и публицистической деятельности А. И. Георгиевского изучены материалы центральной и региональной периодической печати. Исследовано мемуарно-эпистолярное наследие выдающихся политических и государственных деятелей, которое содержит ценные сведения относительно жизненного и творческого пути А. И. Георгиевского. Представленные источники отражают его многолетнюю работу, которая значительно повлияла на развитие исторической науки, публицистики и журналистики, способствовала модернизации системы образования Российской империи. Эти источники не только помогают в реконструкции интеллектуального наследия А. И. Георгиевского, но и выступают как свидетельство новых тенденций в развитии социокультурного и общественно-политического пространства России второй половины XIX ст.

Ключевые слова: А.И. Георгиевский, научная биография, исторические источники.

ДІЯЛЬНІСТЬ ФІРМИ «ЛЕОН ІДЗІКОВСЬКИЙ» (КНИГОТОРГІВЛЯ, КНИГО- ТА НОТОВИДАННЯ, ПРИВАТНА ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА)

Висвітлено різні напрями діяльності фірми «Леон Ідзіковський», зокрема книговидавничий, книготорговельний, видання нотної продукції, бібліотечна справа тощо. Проаналізовано репертуар видавництва, що змінювався і пристосовувався відповідно до потреб суспільства та політики царської влади. Здійснено спробу визначити роль фірми «Леон Ідзіковський» у культурному житті суспільства.

Ключові слова: фірма «Леон Ідзіковський», видавнича діяльність, репертуар видавництва, книжкова торгівля, польська книгарня, приватна публічна бібліотека.

У кінці XIX – на початку XX ст. на території України проживала численна польська громада. За даними Російського Імператорського Географічного Товариства [1, с. 180], у 1864–1865 рр. демографічна ситуація стосовно поляків в Україні виглядала так:

<i>Губернії</i>	<i>Кількість поляків</i>
Волинська	134000
Катеринославська	2000
Київська	89000
Подільська	234000
Полтавська	1700–1050
Таврійська	1700–1050
Харківська	1700–1050
Херсонська	5000
Чернігівська	2000

В історії культурного розвитку цієї громади значну роль відігравали польські книгарні, при яких часто відкривалися бібліотеки, читальні, а згодом і видавництва.

Найавторитетнішим у Києві вважався Книжково-музичний склад Леона Ідзіковського. Заснований формально 28 грудня 1858 р., він розпочав

офіційну діяльність на початку наступного року. До моменту націоналізації компанії більшовиками в 1919 р. вона відігравала важливу роль не тільки на видавничому ринку, – фірма була одним із найпотужніших культурних центрів, що охоплював широкий спектр культурно-освітніх послуг.

Торгову фірму, а незабаром і видавництво, в Києві заснував Леон Вікентійович Ідзіковський (1827–1865). Після його смерті фірму «Л. Ідзіковський» очолила його вдова Герсилія Гнатівна Ідзіковська (уродж. Бухаревич; 1832–1917). Назва фірми не змінилася: протягом усього свого існування вона називалася іменем свого засновника. З 1883 р. до керівництва приєднався, а незабаром і очолив фірму їхній син, Владислав Леонівич Ідзіковський (1864–1944). За його керівництва фірма стала найпотужнішою в галузі книготоргівлі в Україні і однією з найбільших у Російській імперії.

Книгарня «Леон Ідзіковський» містилася по вул. Хрещатик, 29, штат її працівників складався з понад 150 осіб. У ній можна було передплатити 16 часописів, що видавалися в Австро-Угорщині (в тому числі 3 газети українською мовою), більш як 100 газет німецькою та англійською мовами, по 40 – італійською та ідиш, 9 – іспанською, по 2 – російською і французькою мовами [2, с. 150–151].

Книгарня Л. Ідзіковського співпрацювала з різними книгарнями світу. Серед основних партнерів можемо назвати такі: Губринович і Шмідт¹, Герольд і Ко², книгарня Шмідта в Лейпцігу³.

Ірина Савченко у своїй статті «Видавнича фірма “Леон Ідзіковський” (до 150-річчя заснування)» [3, с. 52] історію видавничої діяльності фірми умовно поділяє на декілька етапів:

- перший – 1858–1897 рр. – період заснування видавництва й перетворення його у багатофункціональну фірму (з дня заснування фірми і до придбання нею музичного видавництва Болеслава Корейво);
- другий – 1897–1917 рр. – період розквіту видавничої діяльності фірми, її найвищого авторитету в багатьох сферах культурного життя країни;
- третій – 1917–1920 рр. – період постреволуційних перебудов у діяльності видавництва, експропріація фірми;

¹ Губринович і Шмідт – польський книжковий магазин, бібліотека та видавництво, засновані у Львові в 1868 р. Їхніми власниками були Владислав Губринович (1836–1914) та Владислав Шмідт (1840–1909).

² Герольд і Ко – книжковий магазин у Відні, заснований у 1775 р. під назвою «Герольд». Після смерті Йосифа Герольда (1800) його вдова Магдалена (Марія) очолювала фірму, поки її син Карл Герольд не зміг взяти на себе керівництво. У 1855 р. керівництво фірмою перейшло до молодшого сина Карла Герольда – Моріца, після чого назву компанії було змінено на «син Карла Герольда».

³ Звідти надходила переважна більшість німецьких видань.

четвертий – 1921–1944 рр. – варшавський період діяльності фірми (від переїзду родини Ідзіковських до Варшави і до закриття фірми).

Розглянемо кожен з цих періодів детальніше.

Леон Ідзіковський з перших років існування фірми звертав багато уваги на книговидавництво. Як зазначає В. Чеховський [4, с. 227], тут видавалися твори багатьох відомих письменників, зокрема, Ю. І. Крашевського, Л. Совинського, А. Плуґа (Петкевич), Ф. Ковальського, А. Новосельського (А. Якса-Марцинківський), А. Горецького. Після повстання 1863–1864 рр. ситуація з виданням польської художньої літератури значно погіршилася.

З ініціативи Г. Ідзіковської в 1873 р. книгарня почала друкувати «Нотне видання композиторів» [«Wydawnictwo Nutowe Kompozytorów»], публікуючи, передусім, твори місцевих авторів. Цим було започатковано відділ нот. Відповідальним за його організацію був призначений Я. Дудкевич, а очолив відділ Г. Кригер. У березні 1907 р. управління відділом перебрав на себе Я. Возницький, колишній очільник нотного відділу варшавського видавництва Гебетнера і Вольфа. Під його керівництвом фірма випустила музичну видавничу серію: «Співаник прикордоння» [«Śpiewnik kresowy»], «Альбом молодого піаніста» [«Album młodego pianisty»], «Колосся» [«Kłosy»], «Тужні співи, думи та пісні, що ніколи не старіють» [«Tęsknoty, dumki i pieśni, które się nie starzeją»].

Важливе місце в діяльності фірми Ідзіковських посідали музичні видання польських композиторів, які працювали в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., і чия творчість була пов'язана з українською тематикою, пропагувала українську народну пісню і танець – В. Заремби, З. Заремби, М. Завадського, Р. Зентарського, В. Зентарського, Т. Йотейка.

У травні 1897 р. Владиславу Ідзіковському вдалося придбати найуспішніше на той час в Україні нотне видавництво Болеслава Корейво. З цією подією пов'язаний наступний етап видавничої діяльності фірми. Фірма «Л. Ідзіковський» отримала видавничі права на ті твори видатних українських композиторів, які раніше належали видавництву Б. Корейва.

Після 1897 р. почали видаватися твори українських композиторів. До видавничого репертуару фірми належать роботи таких відомих українських композиторів, як М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий; фірма випустила також збірки українських пісень для хору О. Кошиця, широко відомі «Вечорниці» П. Ніщинського тощо; опублікувала популярну тоді одноактну п'єсу драматурга В. Велісовського «Бувальщина» з музикою до неї К. Стеценка.

У цей час фірма друкувала й серйозні наукові дослідження провідних польських музикознавців, серед них монографії А. Полінського,

присвячені життю й творчості Ф. Шопена та С. Монюшка, розвідку А. Вельхорського «Про русинську музику» та ін.

Каталог видавництва поповнився чималою кількістю творів педагогічного репертуару, серед них найбільш численною була серія «Юний віртуоз». Це було пов'язано з обранням фірми «Леон Ідзіковський» у 1897 р. комісіонером Київського відділення Російського Музичного Товариства, – вона змінила видавництво Б. Корейво, яке було комісіонером до 1896 р. [5, с. 7].

У 1897 р. Владислав Ідзіковський організував при нотному відділі концертне бюро, яке запрошувало видатних митців з усього світу. Завдяки зусиллям бюро в Києві, зокрема, виступили Марцеліна Сембріх-Коханська, Сергій Рахманінов, Адам Дідур, Маттіа Баттістіні, Федір Шалляпін, Кароль Шимановський, Ігнацій Ян Падеревський. Бюро та організацією концертів керував Чеслав Ящевський разом із дружиною Марією, сестрою В. Ідзіковського. При книгарні також функціонував художній салон із картинною галереєю, який незабаром став популярним місцем зустрічей представників культури, мистецтва і науки [6, с. 440–441].

Видавнича діяльність фірми була досить різноманітною. Значною популярністю користувалися різного типу календарі. На особливу увагу заслуговує «Календар Київський...» [«Kalendarz Kijowski...»], який виходив упродовж 28 років, починаючи з 1898, та «Ранкова зірка. Календар на звичайний рік...» [«Jutrzenka. Kalendarz na rok zwyczajny...»], що побачив світ у 1907 р. Календарі містили історичні статті, оповідання, ілюстрації, економічні відомості та релігійні тексти, поради та рекомендації для господаринь тощо. Фірма видавала польською мовою календарі різного формату, в тому числі й кишенькові.

Після революції 1905 р. в книгарні було створено відділ польських книжок, яким аж до ліквідації фірми керував Я. Гнєвковський, котрий очолював редакційний відділ. Книгарня публікувала праці різного літературного рівня. Поруч із творами Я. Гнатовського, Ю. І. Крашевського, К. Макушинського, Ю. Вайзенгофа, В. Висоцького, Ю. Словацького, які друкувалися накладом до 1500 примірників, видавництво пропонувало читачам популярні романи та сенсаційні повісті Х. Філіховської, Ю. Германа, Е. Кропивницької, Н. Корвін-Шимановської, Е. Лігоцького та Г. Мнішек і З. Зніча.

У видавничому каталозі фірми почали з'являтися в значно ширшому асортименті видання краєзнавчої літератури – художні альбоми з видами української старовини, путівники по містах і губерніях України, історичні нариси. Серед них – «Київ і його пам'ятки» В. Цеховського, «Київ. Легенди, перекази, історія. Дослідження і історичні нариси» Ф. Равіти-Гавронського, «Камянець-Подільський (Історичний нарис)» А. Прусеви-

ча, «Опис Київського повіту» Е. Руліковського та ін. У них вміщено багато важливих відомостей з історії місцевостей, тому ці видання як джерело знань з минулого Київщини та Поділля не втратили свого значення й до сьогодні.

1914–1920 роки були періодом розквіту видавництва Л. Ідзіковського, а його доробок сягнув масштабів найбільших європейських видавництв. Проте змінився профіль пропозиції. Я. Кушлейко наголошує, що в той період фірма відмовилася від видання окремих категорій літератури. Було припинено друк poradників, деяких календарів і окремих жанрів романістики. В книгарні сотнями й тисячами примірників з'явилися читанки, збірники арифметичних завдань, підручники для навчання релігії, патріотичні співаники, календарі, антології, низка наукових публікацій. Зміна профілю була спричинена розвитком освітньої діяльності польських організацій. Багатотисячними накладами вийшли «Буквар» [«Elementarz»] Сохи (250 000 примірників), «Ягелонський буквар» [«Elementarz Jagielloński»] (500 000 примірників), «Польський пісенник» [«Śpiewnik Polski»], «Збірник арифметичних задач для загальноосвітніх чоловічих і жіночих шкіл» [«Zbiór zadań arytmetycznych dla szkół średnich męskich i żeńskich»] М. Баранецького, С. Дікштейна, І. Верещигіна, І. Богусевича. Розширилася проблематика праць на історичні теми. У 1916–1917 рр. книгарня опублікувала дев'ять підручників, шість з яких були присвячені історії.

Взагалі ж фірма «Л. Ідзіковський» видала від 1865 до 1920-го – останнього року її існування в Києві – близько 7 тисяч назв найрізноманітнішої літератури, включаючи й нотні видання.

Власної друкарні фірма не мала. Видання виходили в друкарнях І. Чоколова, К. Редера, Г. Пуховича. Лише в 1916 р. В. Ідзіковський став співвласником 1/3 акцій у створеній Ф. Михайловським «Друкарні Польській в Києві».

У 1870 р. при книгарні була відкрита бібліотека для читання. Скромна, на початку, читальня з часом перетворилася на справжню бібліотеку. Її книжковий фонд із року в рік невпинно зростає: у 1894 р. вона мала близько 40000 томів книг, у 1911 – вже 141000 [7]. Станом на 1914 р. фонди книгарні нараховували понад 173000 видань російською, українською, французькою, польською, англійською, німецькою мовами [8]. Так бібліотека для читання переросла у велику приватну бібліотеку. Переважала белетристика (як, до речі, у всіх інших польських бібліотеках в Україні).

Зал читальні міг одночасно вмістити 500 читачів. На її столах щодня лежало 140 свіжих часописів польською, російською, англійською, французькою, німецькою мовами.

Бібліотека взяла на себе також функцію забезпечення книгами читачів по всій Україні, висилаючи на їхнє прохання книги поштою.

Серед абонентів бібліотеки фірми були, крім поляків, українці, росіяни, представники інших національностей, які проживали в Києві та й поза його межами. Щоб забезпечити їхні запити, бібліотека закуповувала велику кількість літератури, окрім польської, іншими мовами.

Особливо багато купувалося книг російською мовою. Тематично література поділялася на богословську, наукову, медичну, мистецтвознавчу, художню, дитячу, сільськогосподарську, виробничо-технічну, спортивну, довідкову тощо. Практично бібліотека охоплювала все значуще, що видавалося тоді в Росії. Вона виписувала також 113 періодичних видань російською мовою, що видавалися в імперії.

Книги українською мовою були представлені скромніше, але це тільки тому, що їх у ті часи – напередодні та після революції 1905 р. – видавалося ще дуже мало. Бібліотека надавала своїм читачам практично все краще, що виходило тоді з української художньої та світової літератури в перекладах на українську мову: зібрання творів Т. Г. Шевченка, видане в Катеринославі в 1914 р., – «Кобзар» і двотомник «Повістей»; двотомник творів Б. Грінченка; «Оповідання» М. Грушевського, надруковані в Києві в 1904 р.; сім томів творів В. Винниченка українською і п'ять – російською мовою; повне зібрання творів Марка Вовчка в семи томах; повне зібрання творів Є. Гребінки в двох томах; повість класика польської літератури Т. Єжа «Вдосвіта», видана в Києві українською мовою в 1908 р.; твори Г. Квітки-Основ'яненка в чотирьох томах; повне зібрання творів І. Котляревського; по три томи творів М. Коцюбинського українською і російською мовами; однотомник художніх творів А. Кримського; п'ять томів творів П. Куліша; восьмитомник романів і повістей І. Нечуя-Левицького і ще 4 книги його окремих творів; однотомник творів Панаса Мирного і повість «Пропаша сила», написана ним разом з І. Біликом; двотомний роман Т. Осадчого «На грані ХХ століття» (з життя української сільської інтелігенції); твори М. Гоголя в перекладі О. Пчілки українською мовою; роман «Люборацькі» А. Свидницького; роман «Перед бурею» М. Старицького (написаний разом з дочкою Л. Старицькою-Черняхівською) та його ж «Лихо»; однотомник оповідань В. Стефаніка (також і в перекладі російською мовою); 4 книги творів О. Стороженка; однотомник драм і поезій Лесі Українки; спогади Х. Алчевської; твори інших письменників – тобто фактично все, що видавалося тоді з української художньої літератури.

З української історії читач міг отримати в бібліотеці твори В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Бантиша-Каменського, М. Василенка, М. Грушевського, включаючи багатотомну «Історію України-Руси», М. Драгоманова,

О. Єфіменка, М. Костомарова, історичні студії А. Кримського, О. Стороженка, П. Куліша, М. Максимовича, Д. Мордовця, О. Лазаревського, І. Огієнка, Д. Яворницького, «Історію України» М. Аркаса, окремі томи «Архива Юго-Западной России», «Археологическую летопись южной России» за 1900–1904 рр., мемуари, у яких йшлося про історію України XVI – першої половини XVII ст., «Приватне листування» Г. Полетики та багато інших праць на цю тематику. Тут же можна було почитати або взяти додому комплекти «Літературно-наукового вістника», що виходив спочатку у Львові, потім у Києві (одним з редакторів його був М. Грушевський), «Киевской старины». Тобто ми бачимо, що тут, як і в випадку української художньої літератури, в бібліотеці було в наявності все найбільш вартісне, що давало читачеві можливість скласти правильне уявлення про те, що діялося на Україні в давнє і недавнє минуле.

Книги в бібліотеці Леона Ідзиковського були розподілені за такими відділами: Богослов'я. Історія релігій, церкви, розколу, церковна словесність; Філософія. Психологія. Логіка; Педагогіка, шкільна і народна освіта; Історія. Археологія. Етнографія. Генеалогія. Нумізмати́ка. Мемуари; Природознавство: ботаніка, зоологія, мінералогія та геологія; Фізика. Хімія. Електрика та електротехніка; Математика. Астрономія. Метеорологія; Історія літератури. Критика. Мовознавство. Публіцистика; Біографії; Мистецтво; Правознавство. Зібрання законів. Судові процеси. Адвокатура; Суспільні науки; Медицина; Географія; Технологія; Сільське господарство; Довідниковий відділ, Спорт; Різне; Періодичні видання; Белетристика; Вірші; Драматичні твори; Лібрето опер; Дитячі книги; Дитячі журнали.

Бібліотека обслуговувала читачів за передплатою, яка розподілялася за 5-ма розрядами. За 1-м розрядом в день видавалося 5 книг та нові журнали відразу після їх отримання бібліотекою; за 2-м – 4 книги і новий журнал; за 3-м – 3 книги і 1 журнал через 3 місяці після його надходження; за 4-м – 2 книги і 1 журнал через 5 місяців; за 5-м – 1 книга або 1 журнал через 10 місяців після його надходження до бібліотеки. Плата за найнижчим розрядом становила на місяць – 50 коп., а за найвищим – 1 карб. 85 коп. Для читачів, що приїздили до бібліотеки з інших міст та сіл, існували знижки [11, зв. тит. арк.].

У 1902 р. з'явився друком «Каталог русских книг и периодических изданий библиотеки Л. Идзиковского», укладач Самоненко [12], а в 1915 р. – «Каталог русских книг библиотеки Л. Идзиковского» в 2-х томах, укладач І. І. Токарев [10; 11]. Каталоги були своєрідною рекламою бібліотеки. На їхніх сторінках розміщувався графік роботи бібліотеки, правила користування та умови передплати. Ймовірно, каталоги надсилалися до бібліотек вищих навчальних закладів Києва, оскільки ці каталоги виявлено нами з

печатками – Бібліотеки Університету св. Володимира та Студентської бібліотеки Київського політехнічного інституту. Отож так до бібліотеки залучалося широке коло студентів, для яких існувала система пільг [11, зв. тит. арк.].

Відома книгозбірня родини Ідзіковських була свого часу дуже популярною і справила великий позитивний вплив на киян, насамперед на молодь та студентство. Фактично бібліотека стала своєрідним літературно-музичним салоном, оскільки тут проводилися поетичні читання, літературні диспути, співали та грали модні виконавці.

Бібліотека проіснувала до 1919 р. Під час революційних подій у Києві видавництво Ідзіковських було націоналізоване, бібліотечні фонди частково розпорочені, частково передані до Центральної польської бібліотеки.

Важливим джерелом інформації стосовно долі історичних бібліотек є провенієнції, вміщені в книгах з тієї чи іншої колекції. Завдяки дослідженню провенієнцій на книгах з колекції Леона Ідзіковського вдалося відтворити історію надходження частини книгозбірні до фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

У 20-30-х роках ХХ ст. в Україні відбувалися події, пов'язані з активізацією розвитку науки та культури національних меншин – відкривалися навчальні заклади, науково-дослідні інститути, бібліотеки, музеї тощо. В 1931 р. при Всеукраїнській академії наук було створено Інститут польської пролетарської культури, який проіснував до 1935 р. [12]. До його книгозбірні, серед іншого, надійшли й книги з бібліотеки Ідзіковських. Про це свідчать печатки на книгах. Після закриття інституту книги були передані до Всенародної бібліотеки України (нині – НБУВ) та розпорочені по різних підрозділах Бібліотеки.

Так, у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ виявлено понад 600 книг, що мають провенієнції бібліотеки Ідзіковських. Робота з виявлення інших примірників триває.

Значення діяльності фірми «Леон Ідзіковський» у суспільно-культурному житті України важко переоцінити. Синові засновника справи Владиславу Ідзіковському вдалося перетворити просту книгарню на культурно-мистецький центр, що задовольняв різні читацькі та мистецькі уподобання. Важливу роль фірма відіграла й у розповсюдженні української книги та музики.

Список використаних джерел

1. Семенов-Тян-Шанский П. Географическо-статистический словарь Российской империи : в 5 т. / П. Семенов-Тян-Шанский. – СПб. : Тип. В. Безобразова, 1873. – Т. 4. – 873 с.

2. Kuszlejko J. *Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku* / J. Kuszlejko. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 1993. – 260 s.
3. Савченко І. Видавнича фірма «Леон Ідзиковський» : до 150-річчя заснування / Ірина Савченко // Бібл. вісник. – 2009. – № 3. – С. 49–58.
4. Ciechowski W. *Kijów i jego pamiątki : z planem, widokami miasta i rycinami ważniejszych budynków* / Waclaw Ciechowski. – Kijów : L. Idzikowski, 1901. – XVI, 352, 30 s.
5. Отчет Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества : за 1895–1896 гг. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1897.
6. Коженівський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках / Маріуш Коженівський. – К. : Дух і Літера, 2015. – 664 с.
7. Весь Киев : адресная и справочная книга на 1911 г. – К. : Изд. С. М. Богуславского, 1911. – 98, XIX, 24, 120 с., 1185, 798 к. ц. [1144 с.]
8. Весь Киев : адресная и справочная книга на 1914 г. – К. : Изд. С. М. Богуславского, 1914. – [872 с.]
9. Каталог русских книг библиотеки Л. Идзиковского : в 2 т. / сост. И. И. Токарев. – Т. 1 – К. : Л. Идзиковский, 1915. – 559 с.
10. Каталог русских книг библиотеки Л. Идзиковского : в 2 т. / сост. И. И. Токарев. – Т. 2 – К. : Л. Идзиковский, 1915. – С. 560–883.
11. Каталог русских книг и периодических изданий библиотеки Л. Идзиковского / сост. И. И. Самоненко. – К. : Тип. Петра Барского, 1902. – 580 с.
12. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 3349, арк. 7

References

1. Semenov-Tian-Shanskii, P. (1873). *Geograficheskoi i statisticheskoi slovar Rossiiskoi imperii* [Geographical and statistical dictionary of Russian Empire] (Vol. 4). Saint Petersburg: Tipografiia V. Bezobrazova. [In Russian].
2. Kuszlejko, J. (1993). *Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku* [The Poland book in Russia at the turn of XIX and XX centuries]. Warszawa: Biblioteka Narodowa. [In Polish].
3. Savchenko, I. (2009). *Vydavnycha firma "Leon Idzikovskiy": do 150-richchia zasnuvannia* [Leon Idzikovskiy publishing firm: 150th anniversary of the foundation]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library Herald], No. 3, pp. 49–58. [In Ukrainian].
4. Ciechowski, W. (1901). *Kijów i jego pamiątki: z planem, widokami miasta i rycinami ważniejszych budynków* [Kyiv and his memorabilia: with plans, views of the city and pictures of the main buildings]. Kijów: L. Idzikowski. [In Polish].
5. *Otchet Kievskogo Otdeleniia Imperatorskogo Russkogo Muzykalnogo Obshchestva: za 1895–1896 gg.* [The report of Kyiv Branch of the Imperial Russian Musical Society: for 1895–1896]. (1897). Kyiv: Tipografiia S. V. Kulzhenko. [In Russian].
6. Kozenovskiy, M. (2015). *Za Zolotyimi voritmy: suspilno-kulturna diialnist poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh* [Behind the Golden Gates: social and cultural activities of the Polish in Kiev in 1905–1920]. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].

7. *Ves Kiev: adresnaia i spravochnaia kniga na 1911 g.* [All Kyiv: Address and reference book for 1911]. (1911). Kyiv: Izdatelstvo S. M. Boguslavskogo. [In Russian].

8. *Ves Kiev: Adresnaia i spravochnaia kniga na 1914 g.* [All Kyiv: Address and reference book for 1914 g.]. (1914). Kyiv: Izdatelstvo S. M. Boguslavskogo. [In Russian].

9. Tokarev, I. (Comp.). (1915). *Katalog russkikh knig biblioteki L. Idzikovskogo* [The catalog of Russian books of the library of L. Idzikovsky] (Vol. 1). Kyiv: L. Idzikovskii. [In Russian].

10. Tokarev, I. (Comp.). *Katalog russkikh knig biblioteki L. Idzikovskogo* [The catalog of Russian books of the library of L. Idzikovsky] (Vol. 2). (1915). Kyiv: L. Idzikovskii. [In Russian].

11. Samonenko, I. I. Comp.). (1902). *Katalog russkikh knig i periodicheskikh izdaniĭ biblioteki L. Idzikovskago* [The catalog of Russian books and periodicals of the library of L. Idzikovsky]. Kyiv: Tipografia Petra Barskogo. [In Russian].

12. Fond 166, Inventory 6, Unit 3349, Folio 7. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

O. Hul

The activity of Leon Idzikovsky firm (book sales, book and music publishing, private public library).

Leon Idzikovsky firm's activity has been analyzed and reviewed in this article. The firm was founded by Leon Idzikovsky in 1858 in Kyiv. The author draws attention to the different types of the firm's activity: bookselling, publishing, private public library etc. The repertoire of the publishing company has been studied in compliance with the firm's activity periodization. Recreated is the history of Leon Idzikovsky library foundation. The library consisted of nearly 173,000 books, periodicals and sheet music. The author of the article analyzes the thematic structure of the library fonds. Defined is the role of Leon Idzikovsky firm as an important cultural center of prerevolutionary Kyiv.

Key words: Leon Idzikovsky firm, publishing, repertoire of a publishing company, bookselling, Polish bookstore, private public library.

O. M. Гуль

Деятельность фирмы «Леон Идзиковский» (книготорговля, книго- и нотоздание, частная публичная библиотека).

Статья посвящена деятельности фирмы «Леон Идзиковский», основанной Л. Идзиковским в 1858 г. в Киеве. Раскрыты различные виды деятельности этой фирмы: книготорговая, издательская, частная публичная библиотека и другие. В статье проанализирован репертуар издательства в соответствии с периодизацией существования фирмы. Воссоздана история создания библиотеки «Леона Идзиковского», в которой было собрано около 173 000 книг, периодики, нот. Проанализирован тематический состав фондов библиотеки. Определено значение фирмы «Леон Идзиковский» как важного культурного центра дореволюционного Киева.

Ключевые слова: фирма «Леон Идзиковский», издательская деятельность, репертуар издательства, книготорговля, польский книжный магазин, частная публичная библиотека.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477):271.2:2-523.6(477-25)"16-17"(091)

*о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук*

З ДОКУМЕНТАЦІЇ КИЇВСЬКИХ МОНАСТИРІВ XVII–XVIII ст. (26 ДОКУМЕНТІВ З ЦЕРКОВНОГО, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО, ПОЛІТИЧНОГО ТА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГЕТЬМАНЩИНИ)

До наукового обігу залучено ряд важливих документів XVII–XVIII ст. із зібрань Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вони стосуються діяльності провідних київських православних монастирів, зокрема Видубицького, Михайлівського Золотоверхого, Києво-Печерської лаври. Рукописи не тільки проливають світло на церковну історію, але й надають інформацію про деякі маєтності цих монастирів, розкривають історичну топо́німіку Києва, висвітлюють окремі аспекти повсякденного життя тощо.

Ключові слова: документація XVII–XVIII ст., київські православні монастирі, церковна історія, історія України.

У процесі роботи з підготовки до друку копійної книги [1] Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVI–XVIII ст. ми в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) виявили не лише чимало документів Видубицького, але й інших київських монастирів, як от: Свято-Михайлівського Золотоверхого, Софійського, Києво-Печерської лаври, Богоявленського Братського. Тут подаємо тексти 26 документів XVII–XVIII ст., які, на наш погляд, є важливими для прояснення деяких аспектів не тільки церковного, а й соціально-економічного, політичного і повсякденного життя Гетьманщини. Документи подаються за хронологією, але їх можна згрупувати й за тематичним принципом.

Відкриває публікацію документ, складений наприкінці XVIII ст., але він містить уривок із переліку листів та грамот XVI–XVII ст., якими Видубицькій обителі надавалися різні маєтності. Спершу йде лист архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетинецького до видубицького ігумена Антонія Грековича від 21(11).04.1611 р., в якому міститься дозвіл на

будівництво цегельні на землях Видубицького монастиря. Повний текст цього листа надрукований ще С. Т. Голубевим. Наступний – лист Грековича від 31(21).03.1615 р., котрим надається дозвіл підданому Києво-Печерській лаври орати видубицьку землю на горі Бусовиці. І цей документ був виданий тим само істориком [2]. Був виданий І. Л. Бутичем і універсал гетьмана Мазепи від 24(14).09.1688 р., даний монастиреві на володіння с. Лісниками [3]. Але листи князя Костянтина II Острозького 1565 та 1588 рр., як і лист київського митрополита Михайла Рогози 1590 р., є зовсім незнаними.

Далі йде лист 1624 р. київського підвоеводи Федора Єльця стосовно монастирської маєтності біля Лісників (поблизу південної околиці Києва), якою заволоділа княгиня Ганна Корецька. У згаданій копійній книзі є чимало документів щодо багаторічної судової тяганини стосовно даної маєтності, але цей лист там відсутній. Наступна група документів (№ 3–6) початку XVIII ст. важлива вже тому, що в ній представлені універсал гетьмана Івана Скоропадського (№ 4) та документи видатного церковного і культурного діяча, вихованця Києво-Могилянської академії Лаврентія Горки або такі, що стосувалися його (№ 3, 5–6), а також матеріал щодо уточнення історичної топографії Києва, особливо маєтностей Видубицького монастиря, про майнові суперечки Видубицького монастиря не тільки зі світськими особами, але й із сусідніми монастирями (Києво-Печерська лавра, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир). До них прилягають документи № 7–9, 17, 23. Це, насамперед, грамота 1738 р. київського митрополита Рафаїла Заборовського (№ 7). З неї довідуємося, що священник церкви св. Василя Великого в Ніжині звернувся до нього з проханням: через те, що цей храм згорів під час пожежі, він просив дати дозвіл на збір пожертвувань, що й було виконано митрополитом. У 1748 р. такий документ («пашепорт») був виданий київським митрополитом Тимофієм Щербаським ієросхимонаху Василю для поїздки в якихось потребах у Ніжинський та Стародубський полки (№ 11). Документ № 8 містить у собі поіменний реєстр монастирських підданих у селі Лісники під Києвом, які мали б своїми волами возити дерево з лісу на будівництво церкви в цьому селі. Без сумніву, йдеться про Преображенську церкву, котра існувала до 1859 р. Потім на її місці збудували нову [4]. Документи № 9, 17 проливають світло на побутове життя киян першої половини XVIII ст.

У наступній групі (№ 10, 19–22) представлені документи, які свідчать про зв'язки Видубицького монастиря із Запорозькою Січчю. У першому з них (№ 10) наводиться проїжджий лист згаданого митрополита Заборовського 1745 р. ієромонаху Мелетію, ченцю Стефану і послушнику Луці для поїздки в Запорозьку Січ. Вони мали просити в запорозців по-

жертв на монастирську церкву. Інші чотири листи (№ 18–22) відносяться вже до 60-х років XVII ст. У 1766 р. на Січ відправлявся, за рішенням керівництва монастиря, ієромонах Афанасій, для чого йому виділялося 4 крб. на дорогу і про всяк випадок епитрахиль (без цієї частини ризи будь-яке богослужіння є неможливим) і требник. У 1767 р. ігумен Яків безпосередньо звертався з листом до кошового отамана Петра Кальнишевського. У листі він вказував на тяжке матеріальне становище обителі, на руйнацію церков, особливо древньої, заснованої ще київським князем Всеволодом Ярославичем, внуком Володимира Святого, і просив посприяти посланим на Січ з митрополичою грамотою ієромонахам Спиридону, Афанасію та ієродиякону Лаврентію у зборі пожертв. Цікаво, що керівництво Видубицького монастиря брало дозвіл на такі зібрання пожертв у січовиків і в архімандрита Межигірського монастиря, оскільки той традиційно підтримував зв'язки з Січчю і саме з цього монастиря формувалися кадри для січової Покровської церкви. Цю групу доповнює документ – рішення собору Видубицького монастиря 1766 р. щодо відновлення згорілої 1760 р. Благовіщенської церкви, де говорилося й про подорожі ченців на Січ за допомогою [5].

Наступна група документів (№ 12–16) стосується цікавого епізоду монастирського життя. В 1764 р. київська губернська канцелярія сповіщала духовну консисторію та ігуменів київських монастирів, що для потреб імператорського двору, а конкретно цесаревича Павла (майбутнього імператора), для виготовлення цукерок треба було надати певну кількість фруктів з монастирських садів. Для цієї справи з імператорського двору виїжджав «конфектний підмайстер» Сергій Аввакумов, котрому треба було сприяти в заготовці фруктів на 1765 р. Відповідна «премеморія» була розіслана по київським монастирям, причому її першим підписав архімандрит Богоявленського Братського монастиря і ректор Києво-Могилянської академії Самуїл Миславський (майбутній київський митрополит). Наводяться й рапорти архімандритів трьох монастирів – Богоявленського (того ж Самуїла Миславського!), Свято-Михайлівського Золотоверхого (2 варіанти) і Видубицького монастирів про отримання імператорського указу щодо заготівлі фруктів. Слід звернути увагу на те, що ігуменом Видубицької обителі був тоді Митрофан Горленко – брат св. Іоасафа Білгородського (Горленка), причому обидва закінчували Києво-Могилянську академію. Митрофан Горленко був архімандритом Видубицького монастиря в 1760–1765 рр.

З останніх трьох документів (№ 23–25) два стосуються Золотоніської протопопії (№ 24, 25). У грамоті київського митрополита Самуїла Миславського 1793 р. містився наказ золотоніському протопопу о. Петру

Базилевичу взяти під свій контроль планування та будівництво Вознесенської церкви в селі Вознесенському на місці погорілої. В другому – указі київської духовної дикастерії 1797 р., підписаному, зокрема, Феофілактом Слонецьким, ректором Києво-Могилянської академії в 1795–1803 рр., відзначався о. Петро Канівецький, якому за працю при будівництві храму в с. Денги надавалося звання протоієрея. Документ № 23 є рапортом ієромонаха Йосифа Бируцького до згаданого ігумена Якова. Документ не має повної дати, але оскільки ігумен Яків помер у березні 1774 р., то рапорт можна датувати 1770–1773 рр. В ньому йдеться про мирне вирішення конфліктної справи між Видубицькою обителлю, з одного боку, та Золотоверхим монастирем і київським городовим отаманом, з другого, через хутір Багринів. У додатках до цієї публікації наведено лист 1797 р. мінського і волинського архієпископа Йова до Синоду. Цей документ стосується Білорусі й Литви і містить у собі рапорт щодо маєтностей знаменитого Святодухівського монастиря у Вільні, а також описання цих маєтностей.

Публікуючи документи, ми керувалися правилами передачі тексту, розробленими Я. І. Дзирою [6] з деякими незначними відхиленнями (наприклад: титла не розриваються, автографи підкреслюються, автографи в оригінальних документах підкреслюються, нерозбірливі слова позначаються таким чином: (...)*).

* * *

№ 1

1566–1688 рр. – Записи документів Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

« [...] 136. Лист от архимандрита печерского Елисея Плетенецкого к игумену видубицкому об ошибочной постройке Видубецкого монастыря на земле кирпичного завода 1611 года апреля 11 дня (изорванный) [...].

139. Лист Антония Грековича, игумена видубицкого, с позволением орать поле на гори Бусовиці Гришке Охременковому 1615 года марта 21 дня на ласу (?) [...]

194. Указ князя Константина Острожского к архимандриту печерскому о том же 1566 года мая 15 дня (вище під № 193 згадується «упоминательный лист князя Ивана Чарторыйского к архимандриту печерскому о нечинении обид Видубицкому монастырю (ветхий) 1565 года июня 13 д.

210. Лист Константина, князя Острожского, к князю Воронцовскому о том, дабы Андрей Затоцкий (?) в му(...)* Гнилецких обид не делал (ветхий) 1588 г. марта 27 дня.

211. Лист Михаила Рагозы, митрополита киевского, об отдаче Ефиму Олишевичу земли праведницкой, хилимовской (?) и гнилецкой во владение 1590 г. августа 10 дня [...].

270. Универсал гетмана Мазепы подтвердительный на село Лесники с Гнилещиною, Калиновкою и Кальновским Лугом 1688 г. сентября 14 дня».

(*IP НБУВ, ф. XIV, № 194, арк. 41–45.*
Копія кінця XVIII – початку XIX ст.)

№ 2

1624, травня 21(11). – Київ. – Лист Федора Ельця, київського підвоєводи.

„Czynie wiadomo tym moim listem, zem u jego m-ści pana Marcina Korsaka, namiestnika sophiskiego metropolity kijowskiego, pola i sianożęci te, które urzędownie i prawie wielebny w Bodze jego m-śc ociec metropolit kijowski od ks. i-mści Koreckiej od majetności Leśnickiej odyskał i do swej possessiej wziął, za proźbą mą tylko na ten jeden czas, dokąd aż z tych pol i łąk w tym roku jarzyny i siana zbiorą, otrzymał. Z których wszystkich pol, ze wszystkich zboz jarzynowych, które jeno poddani moje leśnicy na gruntach zwysz mianowanych siać będą, dziesięcine do rąk jego m-ści oddać i do folwarku jego m-ści bliższego sami przez swą i końmy swemi odwieźć powinni będą; a skoro po zebraniu zboż z pola, tegoż roku terażniejszego tysiąc sześćset dwudziestego i czwartego, ja sam i poddani moi leśnicy, nic nie derogując prawu jego m-ści ojca metropolity, w te pola i sianożęci żadnego wstępu więcej czynić i tych dobr bez woli jego m-ści i sianożęci używać i poddani leśnicy nie będą mogli pod nagrodzeniem szkod, któreby jego m-śc ociec metropolit za nieustąpieniem tych pol ode mnie miał ponosić. Na co dla lepszej wiary i pewności do tego listu mego przy pieczęci mej ręką mą własną podpisałem i pieczęcią zapieczętowałem, do którego o podpis ręki, o przyciśnienie pieczęci użyłem ich m.m. p.p. przyjacioł mych, coich m-śc za oczewistą proźbą mą uczynić raczyli.

Dan w Kijowie roku 1624 11 maja.

Theodor Jelec, chorąży, podwojwodzy kijowski.

Oczewisto proszony pieczętarz Łukasz Witowski, podczaszy, sędzia grodzki kijowski.

Paweł Rechowski, pieczętarz.

Irzi Leguta Zaleski”.

(*IP НБУВ, ф. II, № 188. Копія XIX ст.*

На початку документа запис копіїста: «Лист Федора Ельця, подвоєводи киевского, с изложением условий, на которых ему дозволено временно пользоваться полем и сїно-жатями Выдубицкого монастыря, по суду возвращаемые оному княгиню Корецкою.

1624 года, мая 11 дня». Внизу документа ще запис: «Из рукописного сборника документов, находящегося в архиве Киево-Выдубицкого монастыря под № 76 л. 67»).

№ 3

Після 1713 р. – Київ. – Свідцтво ієромонаха Григорія, намісника кафедрального, видане братії Видубицького монастиря.

«С копії копия

Я, ниже подписанный, извѣстно творю сим писанием, иж ясне в Бгу преосвященный кир Иоасаф Кроковской, митрополит киевский, галицкий и всея Малия

Россії, упросивши у всечестного отца Лаврентия Горки, игумена видубицького, за відомом всей братії видубицькой обители, місца на их власних грунтах, между Козовишем и Либедю лежащаго, веліл нам на том місці цегельню постройти, яко уже и построена. При которой и другая имілася строїты на том же грунті власном видубицьком в року 1713 мсця мая дня 2. На що для лучшаго свідїтельства сие писмо далось монастиреві Видубицькому, за печатю меншою сто Софійскою.

В подлінном подпис таков:

иеромонах Григорий намісник катедралний, стософійський митрополитанський киевський».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3737.

Під документом намальоване коло в якому вписано «місто печати»).

№ 4

1718, лютого 11 (січня 31). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского пресвітлого влчства Войск Запорожских гетман Иоанн Скоропадский.

Всім кому бы колвек о том відати надлежало, особливе ясне в Бгу превелебному его млти отцу архимандриту киево-печерскому з братиею, сим універсалом нашим ознаймуем, иж превелебний в Бгу его млсть отц Лаврентий Горка, игумен монастыра святомихайловского киевского Выдубицького з братиею ж доносили нам жалосте, что власний их Выдубицький будинок при устю Вети в Корпчу в кгрунтах Гнилецких и Калиновских выдубецких же обрїтаночися, безправние и насилно законники монастыра Печерского забрали, теди яко его превелебность отц игумен просил нашой обороны, жебы albo оний был возвращен, albo доплачен, иж бы в том тая обитель напрасной не поносила кривды чрез неслушное до кгрунтов, к оной належных, интересоватися, так мы чрез сей наш універсал предлагаем, абы превелебний отцове законники печерские помянутого монастыра Выдубицького будинок на их же кгрунтах власных забранный, люб возвратили, люб слушною ценою, якая надлежатимет, уплатили и вперед бы до их Выдубицьких кгрунтов ку обидї тоя обители нїякого не иміли діла, повагою сего нашего універсалу нашого варуем.

Дан в Глухові іануар. 31 року 1718.

Звышменованный гетман рукою власною».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3677.

Копія. Внизу документа написано: «місце печати реиментарской»).

№ 5

1718, після жовтня 21 (10). – Київ. – Лист київської канцелярії до архімандрита Києво-Печерської лаври Іоаннікія Сенютовича.

«Превелебнейший отец Киево-Печерские лавры архимандрит Иоанникий.

Сего октября 10 д. 718 году в челобиті киево-Михайловского Видубицкого мнстря игумена Лаврентия Горки з братиею написано:

В ныншнем же 1718 году били челом оны, игумен Горка з братиею и вше превелебность з братиею в Санктпитебурхе в посолской канцелярії о разграничений маетностей и грунтов со всіми принадлежащими угодей от вашей Киево-Печерской Лавры маетностей и всяких принадлежащих угодей, по жалованным грамотам и по королевским декретом и привилием и по гетманским универсалам. И по тому нашому челобитью посланы великого гсдря ис посолской канцелярії грамоты: первая к господину киевскому губернатору, ко князю Дмитрею Михайловичу Голицину с товарищи, вторая до гспдна гетмана Ивана Ильича Скоропадского, им оной грамоты помянутой архимандрит Сенютович до гспдна гетмана не знала ради какова вымыслу, хотя нас, богомольцов вших црского величества, изубітчит и тім ділом продолжить напрасно, не посилает. И и мы к нему ходили неоднократно говорить, дабы он послал до его гспдна гетмана, и он, архимандрит, и до себя нас не допускает.

Всемильстивейший гсдрь, просим вашего величества да повелитъ ваша державства сию нашу челобитную записать в книгу, а к оному архимандриту предложить и с Киево губернской канцелярії своїм црского величества указом, чего ради он, архимандрит, вашу царского величества грамоту, посланную до гспдна гетмана, задержав у себя, не посилает, и тем нас волочит и убитчит и делом продолжает напрасно.

Вашего величества нижайшии богомольцы ваши, Киево-Видубицкого монастыря игумен Лаврентий Горка з братиею 1718 года, октября в 10 д. сию челобитную писал Киево губернской канцелярії подячей Фадей Налетов, надлежит подать в Киево губернской канцелярії.

На подлинной челобитной подписался мнстря Стомихайловского Видубицкого киевского игумен Лаврентий Горка с братиею.

На подлинной поміта: 1718 года октября в 10 взят к присланной грамоте копии сам, а к архимандриту послать указ велитъ ему против сего гспдна гетмана прислат отвітствие и сию челобитную приняв от записки пошлинные, записать в книгу.

Лантрат Кафтирев

Под тим на подлинной подписано: сие прошение в книгу записано и с подачи десять алтин принял и в приход записал Василей Митрофанов».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3680. Копія.

На початку документа запис: «Копія с терміни в к[иевской] губернской канцелярії іміюющейся»).

1718, жовтня 21 (10). – Київ. – Чолобитна ігумена Видубицького монастиря Л. Горки цареві Петру І.

«Державнійший црь гсдрь млстивейший.

В нынішнем гсдрь 718 году били челом мы, ныже именованные богомолцы ваши црского величества и Печерской Лавры архимандрит Иоаникий Сенютович з братиею, а в Санктпитебурхе в посолской канцелярії подавали челобитную и грунтов о разграниченіи маетностей и кгрунтов со всіми принадлежащими угоды от помянутой Киево-Печерской Лавры маетности и всяких принадлежащих угодей, по жалованным грамотам и по королевским декретом и привилием и по гетманским універсалам. И по тому нашему челобитью посланы твої, великого гсдря. и с посолской канцелярії грамоты: перво к гспдну киевскому губернатору, ко князю Дмитрею Михайловичю Голицину с товарищи, вторая до гспдна гетмана Ивана Ильича Скоропадского, им оной грамоты помянутой архимандрит Сенютович до гспдна гетмана не знала ради какова вымислу, хотя нас, богомольцов вших црского величества, изубітчит и тім ділом продолжить напрасно, не посилает. И мы к нему ходили неоднократно говорить, дабы он послал до его гспдна гетмана, и он, архимандрит, и до себя нас не допускает.

Всемилстивейший гсдрь, просим вашего величества да повелитъ ваша державства сию нашу челобитную записать в книгу, а к оному архимандриту предложить и с Киево губернской канцелярії своїм црского величества указом, чего ради он, архимандрит, вашу царского величества грамоту, посланную до гспдна гетмана, задержав у себя, не посилает, и тем нас волочит и убитчит и делом продолжает напрасно.

Вашего величества нижайшии богомолцы ваши, Киево-Видубицького монастиря ігумен Лаврентий Горка з братиею 1718 года, октября в 10 д. сию челобитную писал Киево губернской канцелярії подячей Фадей Налетов, надлежит подать в Киево губернской канцелярії.

На подлинной челобитной подписался мнстря Стомихайловского Видубицького киевского ігумен Лаврентий Горка с братиею.

На подлинной поміта: 1718 года октября в 10 взят к присланной грамоте копии сам, а к архимандриту послать указ веліть ему против сего гспдна гетмана прислат отвітствие и сию челобитную приняв от записки пошлинные, записать в книгу.

Лантрат Кафтирев

Под тим на подлинной подписано: сие прошение в книгу записано и с подачи десять алтин принял и в приход записал Василей Митрофанов».

(ІР НБУВ, ф. 117, № 5. Копія.

На початку документа запис: «Копія с подлинной в К[иевской] губернской канцелярії іміющейся»).

№ 7

1738, липня 11 (червня 30). – Київ. – Грамота-наказ митрополита Рафаїла Заборовського

«Рафаил Заборовский, Бжию млстию православный архиепискп Киевский, Галицкий и Малыя Росии.

Всім чтущым и слышашым сые наше писание, Бжия благословенна и нашего архиерейскаго мира, здравиа, благополучнійшого состояниа и всякого плодородиа земного от всеблагого Бга при млтвах ншых пастырских желающе препосилаем. Сего 738 года юня 28 д. честный пресвітер стовасилевский ніжинский Симеон писменним доношеним своїм объявил нам, пастиреві, что церковь его, стителя Хрства Василия Великаго, допущением Бжиим погоріла и просил нас, пастыря, дабы мы позволительное писание для испрошения на показанную погорілую церков от хрстолюбывых дателей млстиваго подаяния, видать повелілы и мы, пастир, всякому помощь истинно давати желающе, всякого хрстолюбываго подателя просим на устроение вновь церкви стителя Хрстова Василия в городе Ніжині, что кому Гпдь Бг на сердце пошлет по своему доброхотному соизволенію подать млстивое вспомошествование, а иже аще кто зді мало поистинні от усердиа сотворить, сторицею от всемлстиваго в щедротах Гда в сем и в будущем віці да воспріймет, архиерейско желаем. Дадесе сые наше пастырское писание при печати катедральной киевской Стыя Софии премудрости Бжия 1738 года юня 30 дня.

Ввыше именованный Рафаил, архиепискп.

из сим просителным писаним испрашивать млстини точию в Киевской епархии свободно.

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3091. Оригінал.

Завірено власноручним підписом митрополита і печаткою).

№ 8

1743, січня 27 (16). – Київ. – Реєстр мешканців с. Лісники, маєтності Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Реєстр

вотчины Киевовыдубицького монастиря села Лісник, колико число иміється в оном селі людей и сколко в кого иміється волов или коней, и по коликому числу и расположения от монастиря кому довелося на новостроуючюся в оном селі церков з монастирской пущи дерева вивезти своїм скотом, значит нижей сего 1743 года генваря 16 д.

1. Антон Шкурка иміет волов чотири, вивезт ему дерева тросаженних пять, чтиросаженних пят.
2. Алексій Волошиненко иміет волов чотири, ему вивезт дерева тросаженних пят, четверосаженних пят.
3. Мойсей Сагаченко иміет волов чотири, ему вивезт дерева тросаженних пят чтиросаженних пят.

4. Семен Косий імiєт волов чотири, ему вивезт дерева трохсаженних пят, чтиросажених пят.
5. Прокопиха удова імiєт волов чотири, ей вивезт дерева трисажених пят, чтиросажених пят.
6. Иван Паламаренко імiєт волов чотири, ему вивезт дерева трохсаженних пят, чтиросажених пят.
7. Савка Гончаренко імiєт волов чотири, ему вивезт дерева трохсаженних пят, чтиросажених пят.
8. Иван Емец імiєт волов чотири, ему вивезт дерева трохсаженних пят, чтиросажених пят.
9. Ничипор Зюба імiєт волов чотири, ему вивезт дерева трохсаженних пят, чтиросажених пят.
10. Стефан Волошиненко імiєт волов чотири, ему вивезт дерева трохсаженних пят, чтиросажених пят.

Итого по четири воли имiючих 10

Оним надлежит вивезти дерева 100

11. [...]рон Резник імiєт пару волов и коня, ему дерев вивезти тросаженних десятиро.
12. Федор Сарженко імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
13. Федор Варивода імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
14. Петро Гончаренко імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
15. Иван Ткач імiєт волов пару, ему дерева вивест пятеро тросаженних.
16. Иван Дяченко імiєт волов три, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
17. Костя Гор імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
18. Карпо Мисник імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
19. Пархом Мисник імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
20. Федор Гончаренко імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.
21. Роман Мойсенко імiєт волов пару, ему дерева вивезти пятеро тросаженних.

Итого имiючих по парi 11.

Котрий імiєт три воли 1.

Оним належит вивезти дерева 69.

[...]

Максим Ткач

Савка Калениченко, имiют по одному волу, они м[ають] дерева вивезти трисажених пятеро.

Иван Силник

Яким Голиута, имiют по одному волу, оним дерева вивезти трисажених пятеро.

Кирило Хоменко

Петро Дяченко, имiют по одному волу, оним дерева вивезти трисажених пятеро.

Грицко Коваль імiєт коня, оному вивезт дерева трисажених пятеро.

Матвій імiєт вола, оним дерева вивзт трисажених троє

Итого людей 8 дерева 23 (?)

Того ж села пішіе, которіе міют на вишше обявленную церков виготовит ліс и прочое спомоществование, імїючим людям свої воли и лошади дават

Опанас Ткач

Антон Швец

Гаврило Бровец

Иван Похилко

Павло Погребенко

Роман Риболов

Иван Барабан

Иван Швец

Трофим Погребенченко

Опанас Соловий

Яким Хоменко

Марко Гулий

Иван Циган, войт

Итого подпоможчиков – 13

А всіх людей 43

Дерева 169».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 4198. Оригінал).

№ 9

1743, лютого 2 (19). – Київ. – «Доношение» Кирила Петренка о. Гавриїлу (Леопольському), ігумену Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Высоце в Бгу преподобнішему его млсти отцу игумену Киевовыдубицкого монастиря иеромонаху Гавриилу Леополскому

Доношение

Минувшаго 739 года сентября первых чисел когда возиміл я нижайший намірене сочетатис союзом малженства, а увідомившис о том Елена Яковиха, жителка звїринская, и приходя в дом мой многократні, сама о том увїщала, мене просячи, что озми де Кирило дочь мою себї в жену, от де тебї, не точїю при жизни, но и по смерти моей, что імїется з убожества моего, оное пред тобою все, на якое я, нижайший, оной теперешней тещи моей прошение к тому и склонилс, взял дочь ей в жену себї, но понеже чрез прожилие мною года у оной тещи моей, я, нижайший, себї користи (з имущества ей никакой) не мїл, а сверх того еще мене оная теща моя и с избї согнала. Того ради всенижайше прошу вашего высокопреподобия повельть о том началнїйшей братии Киевовыдубицкаго монастиря рассмотрение учинить и буди оная теща моя пожелает со мною в одной избы по прежнему жить и что во время заручения мною дочери ей мнї приобыщала, на том росписку мнї даст, то должен я как в монастир всякие надлежащие повинности подданические, так и в государевих податях ни в чом спроить не стану, буди же она мене к себї

принять не похочет, то повелить ей с тоей избї со всім избыть, я же всякие (как вышеупомянуто) повинности и сам отбувати стану.

Вашего высокопреподобия о сем всенижайше просит Кирило Петренко.

1743 года

Февраля 19 д.».

(IP НБУВ, ф. 160, № 496. Оригінал).

№ 10

1745, вересня 24 (13). – **Пройжджий лист київського митрополита Рафаїла Заборовського, виданий ченцям Свято-Михайлівського Видубицького монастиря для поїздки в Запорозьку Січ.**

«Божию милостию Рафаил Заборовский, православный архиепископ, митрополит киевский, галицкий и всея Малья России.

Оказатели сего Киевовидубицкого мнстыра иеромонах Мелетий, монах Стефан да послушник Лука отправлены в Малую Россию и в Січ Запорожскую ради испрошения на церковного монашества чуда стаго архистратига Христова Михаила от добрых дел милостины, которым во вірность того дан сей за рукою нашею архиепископскою при печати катедральной пашпорт, в катедрі нашей митрополитанской киевской 1745 года сентября 13 д.

Выше именованный Рафаїл, митрополит киевский».

(IP НБУВ, ф. 117, № 4. Оригінал.

Особисто підписано Заборовським і завірено печаткою).

№ 11

1748, серпня 28 (17). – **Київ.** – **Пашпорт ієросхимонаха Василя, виданий київським митрополитом Тимофієм Щербацьким.**

«По указу ея величества гднря императрицы Елисавет Петровны, самодержицы всероссийския и прочая, и прочая, и прочая.

Обявитель сего Киево-Выдубицкого мнстыря иєросхимонах Василий отправлен с онного Выдубицкого мнстыря за нікоторимы того мнстыря нуждами в полкы Ніжынський и Стародубський на срок сего 748 года сентября до послідных чисел, которому иєросхимонаху Василию рады свободного пропуску по ея императорского величества указам как в оные полкы, так и обратно слідующему, дан сей за рукою нашею архієрейскою пры печати катедральной пашеорт, а он, иєросхимонах, з сым пашеортом должен везді обиходытись честно, без всякого порока и ныгді в иние полка не ездить и боліе вышшепрописаного срока не медлїть.

Из катедры нашей митрополитанской киевской 1748 года августа 17 д.

Смиранный митрополит киевский Тимофей.

(IP НБУВ, ф. 117, № 5. Оригінал.

Підписано особисто митрополитом і завірено печаткою).

№ 12

1764, серпня 8 (липня 29). – Київ. – «Промеморія» київської духовної консисторії київській губернській канцелярії.

«Промеморія

Из духовной киевския консисторій в киевскую губернскую канцелярию по присланной в духовную киевския констрию из киевской губернской криі сего июля 17 д. промеморій о заготовленіи на будущия в 1765 году про высочайшей ея и[мператорского] в[еличеств]а и его императорскаго высочества благовірнаго государя цесаревича и великого князя Павла Петровича обыходи варения в сахарі показанное число фруктов и для такова заготовления о выдачи з мнтрей и других садов потрібних фруктов отправленом для оного устройства от двора ея и[мператорского] в[еличеств]а конфетному подмайстерю Сергию Аввакумову без и малійшого задержания из духовной консисторій с прописанием той промеморіі ко всім киевских мнтрей духовним властям для відома и надлежащего исполнения указы ея и[иператорского] в[еличеств]а послани, о чем киевская губернская крия благоволит быт извістна

1764 года июля 29 д.

Подписались

Самуїл, архимандрит киевобратский и ректор.

Епифаний, архимандрит ніжинский.

Киевовидубицкого монастыря начальник архимандрит Митрофан.

Судовий писар иеромонах Венедикт

Канцелярист Стефан Михайловский».

(ІР НБУВ, ф. XIV, № 3751. Копія).

№ 13

1764, серпня 10 (липня 29). – Київ. – Рапорт Модеста, архімандрита Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, в київську духовну консисторію.

«1764 года августа 29 д. отдано, записав сообщить.

В духовную митрополіі Киевския консисторию

Рапорт.

Указ ея императорского величества самодержицы всероссийския из духовной митрополіі Киевския консисторій сего 1764 года июля 28 дня, ко мні [о] отпушенный, о приготовленіи разних фруктов, в состоящих при Києві мнстрей садах, для варения конфетков, мною того ж июля 30 д. получен, репортую.

Модест, архимандрит Золотоверхо-Михайловский».

(ІР НБУВ, ф. XIV, № 3748. Оригінал).

№ 14

1764, серпня 15 (5). – Київ. – Рапорт Самуїла, архімандрита Богоявленського Братського монастиря і ректора Києво-Могилянської академії, київський духовній консисторії.

«В духовную митрополиі киевския консисторию
Репорт.

Указ ея императорскаго величества самодержицы всероссийския в духовной митрополиі киевския консисторії прошлаго июля 28 под № 880 состоявшийся, об отпуске за востребованием прибывшого мні в Киев от двора ея императорскаго величества конфетного подмастерия Сергия Аввакумова иміющихся в садах мнтра Киевобратскаго фруктов, годящихся к устройству с них в сахарі разных фруктов же и протчемю, в Киевобратско училищном мнстрі того ж прошедшаго июля 30 д. получен и за силу оногю указа исполнение будет чинено, о чем в духовную митрополию киевской консисторії репортует 1767 года августа 5 д.

Самуил, архимандрит киевобратский и ректор».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3751.

На документі резолюція: «Получен августа 10 д. 1764 года»).

№ 15

1764, вересня 10 (серпня 29). – Київ. – Рапорт Модеста, архімандрита Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, київський духовній консисторії.

«В духовную митрополиі киевския консисторії
Репорт.

Указ ея императорскаго величества самодержицы всероссийския из духовной митрополиі киевския консисторії сего 1764 года июля 28 д., ко мні отпушений о приготовленіи разных фруктов, в состоящих при Киеві мнтрей садах для варения конфектов мною того ж июля 30 д. получен, репортую.

Модест архимандрит Золотоверхомихайловский»

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3750.

На документі резолюція: «1764 года августа 29 д. подано записав, сообщить»).

№ 16

1764, вересня 11 (серпня 30). – Рапорт Митрофана (Горленка), архімандрита Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, в київську духовну консисторію.

«В духовную митрополиі Киевския консисторию
Репорт

Указ ея императорскаго величества самодержиці всероссийския в дховной митрополиі Киевския консисторії сего 1764 года июля 28 д. под № 882 состоявшийся о безудержном отпускі з садов Киево-Видубьцького монастыря, ежели гді угодние сискатися могут, за востребованием прибывшаго в Киев от двора ея императорска-

го величества конфектного подмайстеря Сергия Аввакумова под записки для произведенія. За то вперед заплати разных фруктов в Киево-Видубицком мнстырї того же июля 30 д. получен, о чем тако ж что за силу оногo ея императорскаго величества указа иміет быть достодолжное исполнение чинено. О том в дховную митрополиї Киевския консисторию репортую 1764 года августа 30 д.

Киево-Видубицкого монастыря началник архимандрит Митрофан».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3749. Оригінал.

*На початку документа є запис іншою рукою:
«№ 882 подан, сeнтября 8 д. 1764 года записа[л]»).*

№ 17

1766, до сїчня 17 (6). – Київ. – Рапорт Андрія Диптана (?), монастирського лісницького городничого, до о. Іоанникія, намісника Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Его високопреподобію господину отцу Иоанникию, Киевовидубицкого Сто-Михайловского монастиря намістнику

Покорный репорт.

Определено от вашего високопреподобія и всего духовного собора вашего братіи для еженного осмотра пушч двоїх послушников Стефана Григоровича и Павла Лихолїтка и при них лісничких и нововетянских шесть бояр. Кої послани были будучим же вишеписанным послушнн, а мы з боярами в осматриванїи пушч от означенного в ордерї числа не било им от кого обиди. Од сего генвара 4 числа приедучи мы, обежчики, по осмотру пушчи во дворе, представляли обиду в том сказу[ю]чи (?) и с можно (?) де в таком числі людей обежати пушчи, потому что от ходосївского старости послїдовала била нам крайняя обида, нападши оной староста з сорокма (..)* мужиками гонилс за нами и единому нововетянскому боярину перебили руку, а потом (?) нападши на подданих наших близ пустой греблі поодпускали оным да еще и там одного (..)* о чем вашему високопреподобію репортую 1766 года генвара 6.

Вашого високопреподобія нижайшие послушание лісничий городничий Андрей Диптан (?).

Притом же посилается в монастир лошада (..)*и на них санїх и борошна мішок взятого и сокир пять (..)* в дворец».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3759. Оригінал.

Запис зверху документа: «Получено 1766 года генвара 6 дня»).

№ 18

1766, лютого 6 (сїчня 26). – Київ. – Подання (?) собору братіи Свято-Михайлівського Видубицького монастиря щодо ієромонаха Афанасія, відправленого в Запорозьку Сїч.

«1766 г-да генвара 25 д. духовний Киево-Видубицького Сто-Михайловского мнстрия собор слушав поданного сего ж генвара 25 его високопреподобію гспдну

отцу игумену сиру (?) Гамаліі от иеромонаха Афанасия доношения и понеже он, Афанасий, тым доношением между протчаго представляя, определен он с книгою в Січ Запорожскую за испрошением милостинного подаяния, а на путевое себе снабжение и содержание в денгах немалую иміет потрібность, просит его высокопреподобия в шет будущаго братерского денежного поділу приказат, откол подлежит, ему, Афанасію, денег четири рубля выдати. Того ради приложили мніние, что ему, иеромонаху Афанасію, для више прописанных в доношеніи его надобностей и необходимых нужд в зачет предбудущаго поділу з собираемых для розділу от добротных дателей кружечных денег четири рубля и ради всякого случая книжку требник и епитрахиль за розпискою выдать можно.

1766 г-а генваря 26

Подписался намістник иеромонах Иоанникий

Иеромонах Нектарій, казначей

Шафар иеромонах Гаврііл

Резолюция

1766 года генвара 26 д. учинить по сему за розпискою».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3794. Оригінал).

№ 19

1767, липня 18 (7). – Київ. – Лист Якова, ігумена Свято-Михалівського Выдубицького монастиря, до архімандрита Межигірського монастиря.

«Копія.

Высокопреподобнійший гспдн ставропигиалного Киево-Межигорского мнстрия отец архимандрит

Милостивый мні отец и многонадежный благодітель.

Извѣстно вашому високопредобію, в какое сожалѣнія достойное состояние Выдубицького мнстрия, в літо от рожества Хрства 1070 заложенная и созданная великим князем, внуком стаго Владимира, Всеволодом Ярославычем каменная святого архистратига Михаіла церков за древность свою и по другим случаям пришла. Оную церков Выдубицький монастир, надіаясь на добротнотдателей, в минушем 766-м году начал возобновлять и уже что на тое возобновление ни имілось денег, всі истощени. Почему, даби тое начатое Божие діло сего літа за недостатком уже приостановівшоесь въпред проиводитись могло, разних средств Выдубицький мнстр сискивает, причем имія сискат к тому помощь в Січи Запорожской, испросил от его ясне в Бгу преосвященного архипастира своего благословения послать, двох иеромонахов Спиридона и Афанасия, коі туда уже отправляются, понеже ж при тамошней церкві от вашего высокопреподобия посилаеміи священномонашествующіи началствуют и моеут (?) о них Выдубицького мнстрия иеромонахом, когда они в бытност свою тамо священодійствовать ради спасения своего пожелают, к священнослужению на допусчатъ. Ваше ж высокопредобіе тое предупредить

повелінем своїм сильно (?) и можете, что когда помоеуществу (?) своему зділаете, а при том к его велможности гпдну кошовому за Выдубицкому мнстром инстанцию внести зволите, то тім ваше высокопреподобие в возобновлені оной древней церкви участником и великим укладчиком зділається, как то уже Выдубицкий монастыр ваше высокопреподобие за особливого своего благодітеля и почитает. На которое благодітельство и милость вашего высокопреподобия полагаясь, я вашего высокопреподобия всепокорнійше прошу предложить в Січи состоящей церкви священномонашествующим началствующим от вашего высокопреподобия завьящим, чтоб они выдубицкого мнстра иеромонахов Спиридона и Афанасия, или кто на місті их будут, невозбранно к священнодійствую в тамошней церкві допущали и любовь свою к ним оказивая, споспішество в порученном им ділі чинили. И о том, а притом о Выдубицком мнстрі к велможности гспдну кошовому и патронскую интерцессию чрез оних иеромонахов Спиридона и Афанасия писменную вносить изволить. Усугубляю мое к вашему высокопреподобию прошение, за что Выдубицкий мнстр много вашему высокопреподобию должний, множае одолженным пребудет. С которым я себе в патронскую вашего высокопреподобия милость рекомендую с должним моім высокопочитанием пребиваю

Вашего высокопреподобия

В подлинном подпис таков:

Млстиваго мні о Хрсті Гпді отца и благодітеля вседоброжелателний богомолец и всепокорний слуга, Киево Выдубицкого мнстра игумен Иаков

Июля 7 дня 1767 года

№ 267».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3735. Оригінал).

№ 20

1767, липня 23 (12). – Київ. – Лист о. Якова, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, до Петра Кальнишевського, кошового Війська Запорізького Низового.

«Копия.

Велможний и высокородный Низового славного Войска Запорожского гспдн кошовий.

Благовірного великаго князя внука стаго Владимира Всеволода Ярославича, мнстр киевский Выдубицкий блажит и почитает за своего ктитора и создателя в нем каменной святого архистратига Михаїла церкви. Оний Выдубицкий мнстр сімсот тому літ миновало, как устроен, и с того времени імїл свое содержание з деревень. Оним князем Всеволодом и другими благочестивыми укладчиками наданнымы, как же ті деревни чрез бывший в том семисот літном времени, разній переміны от Выдубицкого мнстра отошли, а осталній деревны, силними поміщиками притіснены и разорени. То монастыр Выдубицкий в такое ныні состояние притіснен, что он сам себе, а паче созданных в нем каменных церквей и сам оскудівше

содержат не может, от чего ті церкви и ния до великой обветшалости пришли, а оной древней церкви, токмо нікая часть уже осталась, что Выдубицкий мнстр выдя и о таком злоклученіи сожалія, а к забереженію цілости тіх церквей и к сохраненію древности иногo средства не имія, вознамірися у благодітелей, любящих благоліпіе храмов Божіих, к тому помощи искать. Почему такову помощь от нікотрих благочестивых и хрстолюбивых благодітелей, а найпаче Січи Запорожской от козаков, Выдубицкий мнстр получил, начал уже оную древнюю каменую церков и возобновлять, даби же тоей церкви возобновление не приостановилось и в совершенство пришло. Потому того Выдубицкого мнстра иеромонахи Спиридон и Афанасий да иеродиакон Лаврентий, как в прочіи епархії Киевской міста, так и в Січ Запорожскую, к снисканию благодітелей, желающих в возобновленіи оной церкви и других, того ж мнстра церковіи учасниками и укладчиками быть, з благословытелною от преосвященнїшаго архипастыря нашего данною грамотою, отправлены. Кої иеромонахи с иеродиаконом, туда когда прибудут, прошу вельможности вашей всенадежнаго Выдубицкому мнстру благодітеля, патрона и святых міст почитателя, к ним явит свое высокопатронское призрїние и милость, в которую как их, так и Выдубицкий мнстр (в котором о многолітнїи вашей вельможности и всего Войска Запорожского, здравїи и спасеніи, молитвы к Гспду Богу возсилаются) купно же и себе рекомендуя з достодолжным моїм высокопочитанием пребываю.

Вашей вельможности

в подлинном подпис таков:

Всіх благ усердно желающий богомолец и всепокорный слуга Киево Выдубицкого Михайловского мнстра игумен Иаков с братіею.

1767 года

июля 12 дня.

№ 272».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3746. Оригінал).

№ 21

1767, липня 2 (червня 21). – Київ. – Лист керівництва Свято-Михайлівського монастиря до київського митрополита Арсенія Могилянського.

«Копія.

Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнїйшому кир Арсенію Могилянському, Божию милостию православному архиепископу, митрополиту киевскому, галицкому и Маля Россії

Всенижайшее доношение.

В Свято-Михайловском Киево-Выдубицком мнстрі в літо от рожества Хрства, тысяча семдесятое, заложенная и созданная благовірним гдрем, внуком стаго равноапостола, великого князя Владимира, великим князем російским Всеволодом

Ярославичем, каменная стога архистратига Михаїла церков за древност свою и по другим случаям, пришедши в таковое состояние, что уже в ней, не толко священнодійствия совершат неможно было, но и конечно оной древности. Естли еї не возобновить, лишится слідовало, потому в прошлом 1766 году начала з добротного подания возобновляться толко что для приведения оной стаго архистратига Михаїла каменной церкви к совершенству, немалого кошту надобно. Сам собою Выдубицкий мнстр за свою во всем скудность, тоей церкви, в такое совершенство принесть никак не в состоянїи. Яко ж поданной от майстра смїту тоей церкви при возобновленїи на возстановление самих каменных стїн, надобно болїе трох тысячей рублей. В том же Выдубицком мнстрі, кромї тоей начавшей возобновляться церкви и другия каменныя как то, чуда святого архистратига Михаїла, и на колоколни святого пророка Даниїла церкви, уже обветшали, и починки на немалую сумму требуют во всем, денег же на то Выдубицкому мнстру откудова получит, болїе надїжди нїт, кромї от добротного подаяннїя, того ради вашого ясне в Бгу преосвященства, всенижайше просим, на совершение предписанной возобновляться начавшей святого архистратига Михаїла церкви и на починку других, оних обветшалих, того Выдубицкого мнстра церквей, по испрошенїю епархїи вашего ясне в Бгу преосвященства киевскїя, в малороссийских полках, тако ж в Сїчи Запорожской и в Калмусї, чрез три года милостиннаго подания, выдать благословытельную грамоту и для в писыванїя оного подания, прошнурную книгу и о том учинить архипастырское благоразсмотрение и опредїление.

Вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайший послушник.

В подлинном подпис таков:

Киево Выдубицкого Михайловского мнстра игумен Иаков
 намїстник иеромонах Ионникїй
 иеромонах Нектарїй казначей
 шафар иеромонах Гавриїл
 эконоом иеромонах Исаїя
 иеродїякон Виктор
 1767 года іюня 21
 № 234».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3734. Оригінал).

№ 22

1767, липня 18 (7). – Київ. – Лист Якова, ігумена Свято-Михалївського Видубицького монастиря, до архїмандрита Межигірського монастиря.

«Копия.

Высокопреподобнїйший гспдн ставропигїалного Киево-Межигорского мнстра отец архимандрит

Милостивый мнї отец и многонадежный благодїтель.

Извїстно вашему высокопреподобию, в какое сожалїнїя достойное состояние Выдубицкого мнстра, в лїто от рождества Хрства 1070 заложенная и созданная

великим князем, внуком стаго Владимира, Всеволодом Ярославычем каменная святого архистратига Михайла церков за древность свою и по другим случаям пришла. Оную церков Выдубицкий монастыр, надясь на доброхотнодателей, в минувшем 766-м году начал возобновлять и уже что на тое возобновление ни имілось денег, всі истощени. Почему, даби тое начатое Божие діло сего літа за недостатком уже приостановівшоесь възпред проиводитись могло, разних средств Выдубицкий мнстр сискивает, причем имія сискат к тому помощь в Січи Запорожской, испросил от его ясне в Бгу преосвященного архипастира своего благословения послать, двох иеромонахов Спиридона и Афанасия, кої туда уже отправляются, понеже ж при тамошней церкві от вашего высокопреподобия послаеміи священномонашествующіи началствуют и моеут (?) о них Выдубицкого мнастры иеромонахом, когда они в бытност свою тамо священодійствовать ради спасения своего пожелают, к священнослужению на допущать. Ваше ж высокопреподобие тое предупредить повелінием своїм сильно (?) и можете, что когда помосуществу (?) своему зділаете, а при том к его велможности гпдну кошовому за Выдубицкому мнстром инстанцію внести зволите, то тім ваше высокопреподобие в возобновленіи оной древней церкви участником и великим укладчиком зділаетесь, как то уже Выдубицкий монастыр ваше высокопреподобие за особливого своего благодітеля и почитает. На которое благодітельство и милость вашего высокопреподобия полагаюсь, я вашего высокопреподобия всепокорнійше прошу предложить в Січи состоящей церкви священномонашествующим началствующим от вашего высокопреподобия завьсящим, чтоб они выдубицкого мнстры иеромонахов Спиридона и Афанасия, или кто на місті их будут, невозбранно к священнодіяствую в тамошней церкві допущали и любов свою к ним оказивая, споспішество в порученном им ділі чинили. И о том, а притом о Выдубицком мнстрі к велможности гспдну кошовому и патронскую интерцессию чрез оних иеромонахов Спиридона и Афанасия писменную вність изволить. Усугубляю мое к вашему высокопреподобию прошение, за что Выдубицкий мнстр много вашему высокопреподобию должний, множае одолженным пребудет. С которим я себе в патронскую вашего высокопреподобия милость рекомендую с должним моім высокопочитанием пребиваю

Вашего высокопреподобия

В подлинном подпис таков:

Млстиваго мні о Хрсті Гпді отца и благодітеля вседоброжелателний богомолец и всепокорний слуга, Киево Выдубицкого мнстры игумен Иаков

Июля 7 дня 1767 года

№ 267».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3735. Оригінал).

№ 23

177_ , грудня 22 (11) (не пізніше 1773 р.). – Рапорт ієромонаха Йосифа до Якова, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Высокопреподобнїшему гпдну Киевовыдубицкого мнстря отцу игумену Иакову

Репорт.

Дїло с Киево-Золотоверхомихайловским мнстром, о причиненних Видубицькому мнтрю в футорї Багриновом, от атамана городского киевского Петра Комарнїцкого, поселившася было с аренда (?) на землі оного Золотоверхомихайловского мнстря, разних обидах, о которых назначений мнтр от Видубицького мнтра, повіту Козелецкого в земский суд внесенно было и с миролюбием кончено, и от обоїх сторон миролюбные писма дани. А в оних писмах заключенно с відома его ясне в Бгу преосвященства оное миролюбные діла окончание сознат писменно оному повіту Козелецкого земского суду и как уже сему миролюбному писму рок правний омссїлний кончїтся, то чтоб оного не пропустит и в случїтся то чтоб оного не пропустити и в случї не потерят бы затїм мнтрским и принадлежитостей неблаговоленном будет от вашого высокопреподобия кому надлежит приказат о прописанном ділі миролюбное писмо оному земскому суду сознат либо данним ко мнї генералном вірїтелном лысті ибо по прошествїї сего року такое сознатъ никакой твердости імїт не будет.

177 года декабря 11 дня.

Вашего высокопреподобия всепокорный слуга и богомолец ієромонах Иосиф Быруцкий».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3783. Ориґінал.

На документі містїться резолюція: «Ко мнї сообщит и взят правку витис»).

№ 24

1793, червня 12 (травня 31). – Київ. – Грамота київського митрополита Самуїла Миславського золотонїському протопопу о. Петру Базилевичу.

«Божїєю милостїєю смиренный Самуил, митрополит киевский и галицкий и архимандрит Киевопечерския Лавры.

По благодати дару и власти Всесвятого и Животворящаго Духа, данной нам от архиєрея великого, прошедшего небеса, Христа Спасителя мира, чрез его наміники святяга апостолы и их преемники пастыри и учителя церковные други другопреемно, а по прошенїю секунд майора Андрея Вілухи-Кохановского в селї Вознесенском, владїния его, майора, двух братьев его и племїнника, вмїсто сторївшей Вознесения Господня церкви, построит на том же или на другом удобнїйшем мїсті новую в прежнее именованїе, по подобїю прочих святых церквей, залажа соборнї по чиноположенїю церковному золотоношскому протопопу Петру Базилевичу. По заложении же нам отрепортовать, а при строении той церкви наблюдать дабы

оное происходило благопоспѣшно и с прочностию престол устроить в пропорцію алтаря и и не меньше, как указом из святѣйшаго правительствующаго синода 734-го года сентября 14-го дня предписано. Также и жертвенник сдѣлат с пропорцію престола и алтаря. Когда же оная церковь совершенно строением окончится и подобающим благоліпіем украшена и все приличествующее ко освященію изготовлено и духовным правлением указным порядком освидѣтельствовано будет, тогда на освящение оной просить нашего благословенія особо. Чего в ознаменіе и благословенная грамота в вышеозначенную Вознесенія Господня церковь от нас дана за рукою нашу при печати кафедральной в богоспасаемом градѣ Києвѣ при домі нашем Софійском митрополитском 1793 года мая 31 дня.

(ІР НБУВ, ф. XIV, № 3791. Оригінал. Завірено печаткою).

№ 25

1797, лютого 7 (січня 27). – Указ Київської духовної дикастерії, підписаний Феофілактом (Слонечким), ректором Києво-Могилянської академії (1795–1803) та ігуменом Свято-Михайлівського монастиря (1795–1798), золотоніській протопопії.

«Указ его императорскаго величества самодержца всероссийскаго, из Киевской духовной дикастерии Золотоношскому духовному правлению. Сего генваря 27 д. резолюцією его высокопреосвященства, святѣйшаго правительствующаго синода члена Иерофея, митрополита киевскаго и галицкаго и Киево-Печерской Лавры священноархимандрита, по прошенію Золотоношской протопопи наместника денежскаго благочинного священника Петра Канивецкаго последовавшею изображено: в розсужденіи трудов и подвигов просителя благочинного наместника Петра Канивецкаго в сооруженіи приходской его церкви, по разным возлагаемым на его комиссиям и по должности благочиннической с ревностию и прилежаніем подъятых, також долговременнаго между тем во священстве с честным и добропорядочным поведением пребывания и других похвальных качеств, кои отлично со стороны Золотоношскаго узда дворян и онаго правления одобрены, в награждение за то и для вящшаго поощрения впредь к трудам полезным обществу, быть ему наместнику при приходской церкви своей того ж уезду села Денег Михайловской церкви протоиереем, со употреблением в священнослуженіи для отличія от прочих священников набедреника и скуфьи, где приличествует, и оставаясь по прежнему благочинным, сносится по всем делам с духовным Золотоношским правлением сообщениями, каковыми и оное правление с ним, Канивецким, пристойным образом списываться долженствует. По приведеніи коего к указной присяге, он, Канивецкий сего ж генваря 25 д. в протоиерея проиизведен и от его высокопреосвященства на то ему, Канивецкому, грамота дана. О чем для ведома и надлежащаго, в чем следует исполненія, в Золотоношское правление посылается сей указ 1794 года генваря 27 дня

Киево-Михайловский архимандрит и Академии ректор Феофилакт

Секретарь Андрей Яковлев

Регистратор синодальный Яков Александрович».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3679. Оригінал.

Завірено особистим підписом Феофілакта. На першій сторінці збоку приписано: «Получено 1797 года, февраля 5 д. № 213». На звороті: «Его императорскаго величества ораз из Киевской духовной дикастерии Золотоношскому духовному правлению»).

Д о д а т о к:

№ 1

1797, вересня 6 (серпня 26). – Лист мінського і волинського архієпископа Йова до Синоду.

«В святійший правительствующий синод

от Иова, архиепископа Минскаго и Волынскаго, коадьютера митрополии Киевския, Слуцкаго монастыря архимандрита и кавалера

Репорт о действительном исполнении указа

Во исполнение его императорскаго величества из святейшаго правительствующаго синода указа, последовавшаго ко мне истекшаго июня от 22-го под № 357-м, о счислении состоящаго в губернском городе Вилне благочестивого мужскаго монастыря во втором классе и о произведении во оный архимандритом, находящагося в нем игумена Даниила и о прочем, святейшему правительствующему синоду сим покорнійше репортую, что помянутый игумен Даниил в Виленский второкласный Святодухов монастырь во архимандрита произведен минувшаго июля 26-го дня мною самим Слуцкаго Троицкого монастыря в Троицкой церкви учиненную же в Минской консистории из представленной от него, архимандрита, всему казенному монастырскому строению и имуществу, также церковным утварями ризничным вещам описи краткую выписку, а равно о качествах настоятелей и о числе состоящих в том виленском монастыре монашествующих обыкновенные ведомости при сем благопочтеннейше представляя, о угодиях того виленскаго монастыря доношу, что оный имеет в предместьи города Вильни в урочище, называемом Заречье, юриздику, или землю фундушовую, на которой, по стародавным, от разных монастырских настоятелів выданным во вечность, концессам, или уступкам, поселившись разные виленские обыватели обязаны за тысячу пятьсот девяносто одну сажень с половиною в длину и за две тысячи триста пять сажень в ширину занятой ими земли и за тринадцать плящей без вымеру и одну сеножать платить виленскому монастырю в год поземельного сто шесть рублей восемнадцать копеек, при том сей монастырь имеет среди города Вилни каменные дома, которые отпуская в наем, получает в год разное количество денег; хлебное ж пропитание получал сей монастырь с братиею от земли, принадлежащей подчиненным коному монастырям, також тремя высочайшими императорскими грамотами, состоявшими 1703-го февраля 28-го, 1708-го февраля 29-го,

1733-го годов сентября 12-го чисел имеет всемиловнейше пожалованную сего монастыря братии милостиню на всякой год по сту рублей, однако уже оной от 1755 году не получает, в прочем сей монастырь снабден королевскими привилегиями Стефана Батория 1585 мая 18-го, Сигизмунда 1589-го июля 15-го и 21-го 1593-го июля 5-го, Владислава Четвертого 1633-го марта 16-го и 18-го и Августа Третьяго 1744-го годов сентября 20-го чисел, которыми дарованы отличные преимущества. К оному виленскому Святодухову монастырю подчиненными состоят монастыри и именно 1-й) Евейский Свято-Успенский, который имеет фундушную пахатную землю близ самага монастыря, а сенокосы в урочищах 1-ое) Бражели, 2-ое) Лисинки и 3-ое) Гердуть, так же имеет и деревню, называемую Барцелинки, разстоянием от монастыря в версту с отведенною по фундуш, особливою для поселян землю и сенокосами, в коей душ мужеска пола сорок четыре, женска сорок; сии подданные только вышеписанную монастырскую землю обрабатывают, а в прочем никаких от них денег, коих убожеству, в монастырь не собирается, сему монастырю и подданным оных дозволяется, по фундуш из Евейской госпожи старостиной Огинской пуши, нужной вывозить лес, имеет также сей монастырь фундушные свои озера, называемые: 1) Вепры, 2-ое) Вепрайцы, 3-е) Ашаркенья, 4-ое) Думбля, 5-ое) Вормешки, 6-ое) Вотижиря 7-е) Виндирайтя 8-ое) Платишка 9-ое, 10-ое, 11-ое) в Гебиях (?) 12-ое) речка Олеся, на которой позволительно иметь мельнику. Сей монастырь имеет положение свое губернии Литовской близ самага местечка Троцка; в нем церковь и прочее все монастырское строение деревянные. 2-й) Кронский Святотроицкий имеет фундушную пахатную и сенокосную землю разстоянием от монастыря в пяти верстах близ села Жидокишек, на коей земли имеет сооруженной двор с гумном и сараями; к оному монастырю надлежит по фундуш помянутое село Жидокишки, в коем подданные имеют для себя тем же фундушем отведенную пахатную и сенокосную землю; в нем душ мужеска пола двадцать четыре, а женска двадцать три; сии подданные только вышеописанную землю пахают; денег же с них подданных, по их скудоти, да и что они недавно, по выходе, возвратились добровольно, не собираются никаких для того монастыря и для сих подданных обведено по фундуш, близ села Жидокишек леса черного, служащего только для отопления, в длину на три версты и в ширину на версту. Сей монастырь имеет положение свое губернии Литовской в местечке Кром; в нем церковь каменная а келлии деревянные 3-й) Сурдецкий Святодухов, имеет наданную фундушную пахатную землю в трех местах двадцать сем моргов и одну волоку, сеножати, называемые 1) Сюсеры 2-е) Телятник 3) Посювски. Она пахатная и сенокосная земля состоит при самом монастыре и до сего монастыря надлежит деревня Меляновичи разстоянием в пяти верстах, в коей душ мужеска пола двадцать три, а женска двадцать одна, к оной деревни по фундуш отведена особливая пахатная и сенокосная земля и свободной въезд в лес, принадлежащий фамилии фундаторки сего монастыря Биёмвичевой, оные подданные вышеписанную

монастырскую землю только обрабатывают, денег же с них, по их скудости, никаких не собирается. Сей монастырь имеет положение свое губернии Литовской при селе Сурдеках, а нем церковь каменная с притвором деревянным и прочее строение монастырское все деревянное. 4-й) Друйский Святоблаговещенский имеет фундушовую пахатную и сенокосную землю в трех сменах, первую смену, состоящую около реки Двины, другую – в урочищи Ермолове, а третью за селом за селом Ермоловым, расстоянием от монастыря в милю имеется монастырский двор с нужным для хозяйства строением, в том монастыре имеется церковей две, деревянная о одном престоле и каменная о трех престолах до окон только еще встроенная; келии монашеские каменные, сей монастырь положение свое имеет Минской губернии при городе Друе, другую над рекою Двиною. 5-й) Кайдановский Святопреображенский, земли фундушовой не имеет, кроме одного малого принем огорода, в нем церков небольшая деревянная ветхая и никаких украшений не имеющая, без ограды и без келий, фундаторы сего монастыря – фамилия Радзивиллов, монашествующих в нем не имеется, за неимением где и с чего жить, положение он имеет губернии Литовской внутри местечка Койдан. А как при помянутых подчиненных монастырях имеются прихожане, которые неоднократно ко мне с прозбами отзывались, что какие бывают в тех монастырях доходы, то все забираются в виленский Святодухов монастырь, а чрез то те монастыри пришли в такое беднейшее положение, что современем уже невозможно да и нечим будет привести их в прежнее положение. Того ради об оном святейшему правительствующему синоду благопочтеннейше представляя, состоять ли тем монастырям, по прежнему в ведомстве виленского Святодухова монастыря и ежели оным повелено будет, по прежнему, оставатися в ведении того монастыря, то считать ли находящихся ныне в них монашествующих в штате виленского второкласнаго Свято Духова монастыря, я так же не благоволенном будет повелеть койдановский Свято-Преображенский монастырь, яко не имеющий никаких угодий по несостоянию, не только при нем, но и в близости его благочестивого исповедания людей, во вся упразднить, всепокорнейше испрашиваю в резолюцию указа, до воспоследования которого я и с наполнением штатного количества в виленский Святодухов монастырь монашествующих поудержался.

Вашего святейшества нижайший послушник кир Иов, архиепископ Минский и Волынский.

Августа 26 дня 1797 года

№ 163 Архив св. синода 1797 года д. № 78».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 6165, арк. 1–8. Копія).

Список використаних джерел

1. IP НБУВ, ф.160, № 244.
2. Голубев С. Т. История-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря. – К., 2011. – С. 429.
3. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К.-Львів, 2002. – № 87.
4. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2007 (републікація видання К., 1864). – С. 32–33.
5. Голубев С. Т. История... – № 118.
6. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 40–42.

References

1. Fond 160, Unit 244. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Golubev, S. T. (2011). *Istoriia Vydubitckogo Sviato-Mikhailovskogo monastyria* [History of Vydubychi Saint Michael Monastery] (p. 429). Kyiv. [In Russian].
3. *Universal' Ivana Mazepy 1687–1709* [Universals of Ivan Mazepa of 1687–1709], No. 87. (2002). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].
4. Pokhilevich, L. (2007). *Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii* [Tales of populated areas of Kyiv province] (reprinted edition, pp. 32–33). Bila Tserkva. [In Russian].
5. Golubev, S. T. (2011). *Istoriia Vydubitckogo Sviato-Mikhailovskogo monastyria* [History of Vydubychi Saint Michael's Monastery] (No. 118). Kyiv. [In Russian].
6. Litopys Samovydsia [Chronicle of the Eyewitness] (pp. 40–42). (1971). Kyiv. [In Ukrainian].

p. Yurii Mytsyk

From the documents of Kyiv monasteries of the 17–18th centuries (26 documents of ecclesiastical, socio-economic, political and daily life of Hetmanate).

The article presents to science a few important documents of the 17–18th centuries, which are part of the collection of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, including the documents of hetmans, Kyiv metropolitans, and hegumens. They cover the history of prominent Kyiv orthodox monasteries, especially Saint Michael's Vydubychi Monastery, Saint Michael's Golden-Domed Monastery and Kyiv-Pechersk Lavra. The manuscripts shed light not only on the ecclesiastical history (monasteries' lawsuits, personnel' transfers, biographies of prominent ecclesiastical and cultural figures). They also contain the data on the history of certain domains of Vydubychi Monastery (village Lisnyky near Kyiv), Kyiv historical toponymy, certain aspects of everyday life etc. In addition, the author presents a document containing the description of the domains of Vilnius Monastery of the Holy Spirit.

Key words: documents of the 17–18th centuries, Kyiv orthodox monasteries, ecclesiastical history, history of Ukraine.

о. Ю. Мыцьк

Из документации киевских монастырей XVII–XVIII ст. (26 документов из церковной, социально-экономической, политической и повседневной жизни Гетьманщины).

В научный оборот вводится ряд важных документов XVII–XVIII ст. из собраний Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, в т. ч. документы гетманов, киевских митрополитов, игуменов. Они касаются истории ведущих киевских православных монастырей, главным образом Свято-Михайловского Выдубицкого, Свято-Михайловского Золотоверхого, Киево-Печерской лавры. Рукописи проливают свет не только на церковную историю (тяжбы монастырей, кадровые перемещения, биографии видных церковных и культурных деятелей). В них также содержатся сведения из истории некоторых владений Выдубицкого монастыря (с. Лесники под Киевом), об исторической топонимике Киева, отдельных аспектах повседневной жизни и т. д. В дополнении приводится документ с описанием владений виленского Свято-Духовского монастыря.

Ключевые слова: документация XVII–XVIII ст., киевские православные монастыри, церковная история, история Украины.

*Є. К. Чернухін,
кандидат філологічних наук
Інститут історії України
НАН України,
О. Б. Кульчинський,
кандидат філологічних наук
Стамбульський університет*

**АВТОГРАФИ СВ. ІГНАТІЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО
З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серед паперів маріупольського протопопа Трифілія Карацоглу є три документи з власноручними підписами останнього митрополита Готії та Кафи Ігнатія Гозадинова. Документи, складені російською та турецькою (караманлійським письмом) мовами, були призначені для протоієрея Трифілія Карацоглу в період переселення греків з Криму та облаштування їх у Надазов'ї. У статті представлені тексти документів, переклад з турецької, коментарі.

Ключові слова: митрополит Ігнатій Гозадинов, Трифілій Карацоглу, греки Надазов'я, караманлійське письмо.

Митрополит Ігнатій Гозадинов (Яків Гозадіні, 1716/1717–1786) як одна з тих ключових осіб, що ініціювали або втілювали плани переселення до Росії кримських християн у 1778–1780 рр., уже давно привертає увагу дослідників [1], зокрема через статус святого, наданий йому Українською православною церквою. Однак, попри всі спроби реконструкції життєпису митрополита, найпліднішими на цей час виявилися лише генеалогічні розшуки науковців різних держав, котрі намагалися віднайти італійське коріння роду Гозадіні, що мали значні маєтності на островах грецького Архіпелагу [2; 3]. Натомість намагання дослідити життя Якова Гозадіні до переходу до чернечого стану або його діяльність уже в якості священнослужителя, особливо в період до поставлення митрополитом Готії та Кафи в 1771 р.¹, наштовхуються на низку перешкод, серед яких голов-

---

¹ Пізніше, в документах російських канцелярій церковна посада Ігнатія була перекладена як «митрополит Готфійський и Кафинский» і зрештою в постановах Св. Синоду та в інших державних указах – як «митрополит Готфейский и Кефайский».

на – відсутність або недосяжність першоджерел. Так, свого часу грецькі студенти Корнелій Гарбуз і Костас Хаджинов [4] відвідали острів, котрим володіли Гозадіні, а під час візиту до Вселенського патріархату здійснили спробу віднайти документи, пов'язані з таврійськими єпархіями, в патріаршому архіві. На жаль, їхній запит не приніс очікуваних результатів: їм були представлені малозначущі й уже відомі документи, на кшталт постанов про призначення митрополитів на кримську єпархію [5]. Дрібніші справи, що нас більше цікавлять, були або знищені, або ж ховаються серед тисяч нерозібраних і неописаних документів архіву. Отож вірогідно, що «грецька» частина життя Ігнатія Гозадинова ще довго лишатиметься нез'ясованою через особливий стан архівів як Вселенського патріархату, так і афонських монастирів, де певний час служив майбутній митрополит. Пліднішими можуть бути пошуки дотичних справ у архівах Росії та України, але вони або ще не проводилися, або ж також не принесли очікуваних результатів.

Ця розвідка присвячена дослідженню трьох документів, що мають безпосереднє відношення до митрополита Ігнатія Гозадинова в період, що настав уже після виходу християн з Криму влітку-восени 1778 р. Збереглися вони у складі колекції Одеського товариства історії та старожитностей (далі – ОТИС), куди впродовж XIX – на початку XX ст. потрапляли рукописи з архівів так званих «маріупольських греків», що оселилися в Надазов'ї навесні 1780 р. Більша частина таких рукописів надійшла до ОТИС у складі архіву протоієрея Трифілія Карацоглу (1728 – початок XIX ст.) [6].

Назвати розглянуті в цій публікації рукописи автографами Ігнатія Гозадинова було б некоректно, оскільки жоден з них не був написаний рукою митрополита. Так, перший, за хронологією, з документів уклав восени 1779 р. російський канцелярист у Санкт-Петербурзі (ф. V, № 998). Другий документ був записаний «зі слів» митрополита його особистим писарем «по-турецьки» десять днів потому, можливо, що теж у столиці (ф. V, № 3670). Третій документ, 1782 р., також укладав російською мовою канцелярист, але вже маріупольський (ф. V, № 999). Проте всі три документи підписані власною рукою митрополита. Тексти документів були видані разом з усіма іншими текстами «архіву Трифілія Карацоглу» [7].

Ця публікація має на меті дещо поглиблений розгляд цих документів, зокрема, пропонується переклад тексту листа, складеного тюркською (урумською) говіркою і записаного грецькими літерами (караманлійським письмом) [8]. Окрім того, запропонована транслітерація тюркського тексту латинським письмом у формі, наближеній до сучасної турецької мови, що значно полегшує сприйняття тексту для тюркологів та інших осіб, обізнаних з тюркськими мовами.

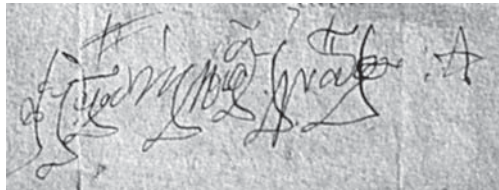
Отже, перший із документів був укладений 29 жовтня 1779 р. в російській канцелярії, про що свідчить характерний вихідний запис. Документ зберігся на приблизно половині аркуша грубого паперу (175 x 200 мм), розрізаного вже пізніше так, що була зрізана частина реєстраційного запису на звороті. За формою і назвою це офіційний «білет», тобто перепустка, видана вже згаданому протоієреєві Трифілію Карацоглу для поїздки до Катеринослава (це – так званий «перший» Катеринослав 1776–1783 рр., заснований на річці Кильчені при впадінні в Самару, лівий доплив Дніпра). Текст був записаний коричневим чорнилом, російською канцелярською мовою невисокої якості, з огляду на правопис, позаяк ніхто особливо не переймався ані змістом, ані правописом подібних документів. Уперше текст «білета» був надрукований І. Лиманом у монографії з історії православної церкви на Півдні України [9, с. 209], а пізніше в збірнику документів С. Калоєрова [10, с. 373]. Наведемо його ще раз в археографічній редакції.

Былетъ 2 VI

Явителю сему греческому протопопу отцу Трифилию / съ иеродиякономъ Ливериемъ и двумя звожчиками перваго / московскаго полку отпращенному на трехъ повозкахъ / и четвертой каляске въ азовскую губернию въ маю епа / рхию въ городъ Екатеринославъ. Коимъ чинить свобоной / пропускъ на учрежденни караула во увѣреные чего данъ / сей Былетъ за подписаніемъ моей руки въ Санкт–Петербурге октября 29 – 1779 – года

*Митрополитъ Игнатій
Готфейскій і Кефайскій*

Трохи нижче від російського тексту, посередині, знаходиться підпис митрополита в типовій грецькій формулі, зроблений, вірогідно, тим самим пером і чорнилом, що й основний текст: *Ο Γοτθίας καὶ Καφᾶ ἰγνάτιος* [Готії та Кафи Ігнатій].

Вище цього підпису, майже посередині аркуша, згодом була наклеєна марка-ярлик ОТС зі старими шифрами, записаними червоним, чорним та фіолетовим чорнилом: *II.97a. 131a | II. 95. 131 | 97.131 | 48136*.

На звороті аркуша у верхній частині знаходяться: вихідний номер канцелярії 127, вугільний відбиток печатки із зображенням двоголового орла (герба Росії) і ліва частина канцелярського запису: *Записанъ въ главнои п[...]* | *[...]лицы Октября 29 д[ня]* | *1779 го[да]*. Трохи нижче чорним чорнилом запис протоієрея Трифілія Карацоглу урумською мовою про одержання «білета»: *πιλῆτ πετροπουρκταυ уκεΛτι[...]* | *δεσποτητην αλτιυци* [білет з Петербурга дійшов ... від владики одержав].

Документ був укладений у важкий час: пересельці готуються вже до другого поспіль зимування поза рідними кримськими домівками, перебуваючи нібито на утриманні російського уряду в очікуванні вирішення їхньої подальшої долі, властиво, призначення місця для остаточного облаштування. Усе це відбулося через незгоду греків оселитися в запропонованих урядом місцях. Для владнання справ і пошуку іншого рішення митрополит Ігнатій з поштом ще влітку 1779 р. виїхав до Санкт-Петербурга, де й перебував до листопада [10, с. 542]. У тексті «білета» нема роз'яснення мети поїздки протоієрея Трифілія до Катеринослава, але саме там на той час знаходилася Азовська губернська канцелярія. Натяк на можливу мету поїздки можна вбачати в помітці на звороті аркуша, зробленій невідомою особою російською мовою: *хлѣбъ*. Ім'я супутника протоієрея – ієродиякона Ліверія не зустрічається в документах пересельців і надалі в документах Маріупольської округи. Вірогідно, що ця особа була з місцевих, можливо з Самарського Свято-Миколаївського монастиря, де впродовж 1778–1780 рр. була ставка митрополита Ігнатія, або з причту катеринославської церкви.

Наступний документ (ф. V, № 3670) належить до пам'яток урумської мови [11, с. 25]. Хоча мова всіх урумських документів з Криму або Надазов'я зазвичай теж вважається за урумську, маємо також підстави назвати мову «турецькою», оскільки навряд чи уроженець Архіпелагу і вже літній митрополит брався за опанування місцевих кримських діалектів. Отже, вірогідно, що він диктував листа розмовною турецькою мовою, котру мали б розуміти кримські уруми. Інша справа, яким чином мову митрополита відтворював на письмі його власний писар. Цей «урумський» лист був складений трохи пізніше від першого документа, – 8 листопада, але, можливо, також у Санкт-Петербурзі, і так само був направлений до протоієрея Трифілія Карацоглу. Текст листа знаходиться на обох боках дещо подертого аркуша жовтуватого паперу розміром 220 x 165 мм з водяним знаком «одноголовий орел», що не має задовільних аналогів. На звороті аркуша іншою рукою (не писаря) були додані кілька рядків новогрецькою мовою з підрахунками щодо одержаних грошей з датою 22 листопада, зроблені в Москві. Розглянемо ці тексти.

ειμέτερε ικονόμε παπα τριαντάφιλε
 ντοαμιζί γιολλάριζ σα | νά βε ντάγι-
 μα ντοαμιζ ουζεριντέν εξικ όλμα-
 σιν μου κέ | ατημιζλαν σανά με-
 γιαν εντέρις κι μιπιζ ουμιτ εντέρι-
 τικ | κι — σιζ γκιττηκτέν σογρά ίκι
 ούτζ γκιουντέν σογρά μπειζτε | αρ-
 ρηνά γετησελείμ βε λάκιμ ουμντου-
 γουμουζά γκιορέ όλματει | ζιρε εισ-
 λέρ ζούχοур ολντου μπουντά νταα
 μιπιμετιλερ μπού γκιουν γιά | ριν
 μεκκλέριζ είμηт μπάχ онта αρχει-
 μανδρίτηγιλαν αραμπά | τζιλαρά σο-
 γιλέγιν έγερ μουνκιουνού βάρισα
 μιπιζε μιπικατζ γκιου | ουνβαντεμιζ-
 τέν σογρά μεκκλεσιννέρ μπακιν πα-
 ζαρ εγилέγιν γκι | ουντε νεστέρλερ
 εγερ μπίρ κολάγιλαν ολούρσα τζε-
 κλιεττζέκ γκιπεί | γισα κέσιν παζίρι
 онτά μεκκλεσιννέρ γκιок έγερ ίφ-
 ρατειστέρ | λέρσα μπάκιν παζαρ εγί-
 λέγιν σαμαρά κγитμεσινέ παζαρί |
 ουγιγκουνα ολούρσα εμεν στραβρο-
 ζουνουζού έτινιζτα γκιτινιζ κира |
 τζιλάρ σιμτει πεκ ουτζούσнτουρ σιζ
 γκιτικτεν σογρά τζок киратзи |
 лар γκελτηлέρ μιπιζέ он ρούπλι γέ-
 τζεκ γκιоτουρετζέκ ολнτου | лάρ
 ειμιт μπάκιν онτά он торт он пés ρο-
 ύπλι γκιτερлέρσα εμεн στα | βρο-
 ζουνουζού έτινιζта γκιτέσινιζ пе-
 κκλεμεγέσινιζ γιοκ εγερ είφράт |
 ίστερлέρσα καлмаσινά νта китме-
 σινé νта εμεн онτά γиоκлеринί | [π]
 οσάτηνιζ онта αρχιμανδριτειγε —
 ντοαμιζи σογилегέσιν μιπρ γερέ κι |
 тлесін μιπίз γκελινтζεγев тек βε
 λάκιμ μπακ νά έχηз την ευχήν | [μ]
 ас аτζαν тζикаратζάκσιν εισεγί-
 λери араμπантάν γκερεγи γкі | [...]

ισι μουκαγέτ оλάσιν γκερέк аγί-
 ναλαρά γκερέк саатá γке | [ρε]к
 мер[μ/λ]ερε κεντείν ντουράσιν μπα-
 си онτζουντά μπιρέр πιρεр тзи | [к]
 арσίννάρ алтουσт коμασιννар εμεн
 νάσил тζикариσαлάρ о ке | [...] ντέ
 κογιατζаγи γερινé κοσουννάρ ми πιρ

Наш економе, папа-Триандафіле, мо-
 литву нашу тобі надсилаємо, і нехай
 ніколи нашої молитви тобі не бракує.
 Цим нашим документом тобі сповіща-
 ємо, що ми сподівалися через два-три
 дні після вашого від'їзду поспіти за то-
 бою, але як сподівалися, не сталося,
 оскільки справи з'явилися, ще й досі
 не завершилися, зо дня на день чека-
 ємо. Тепер, дивися, архімандритові й
 візникам там скажіть, як буде можли-
 вість, нехай кілька днів після обічно-
 го терміну нашого прибуття нас ще по-
 чекають. Дивіться, торгуйтеся щодня,
 що вони хочуть. Як буде якість полег-
 шення, як-от, поступка, припиняйте
 торг, хай там чекають. Якщо ж ні, ба-
 гато вимагають, дивіться, торгуйтеся.
 Щойно на умовах торгу випадє можли-
 вість доіхати до Самари, одразу пере-
 хрестіться і рушайте. Візники тепер
 дуже дешеві, після вашого від'їзду ба-
 гато їх приходило до нас, до 10 рублів
 за перевезення трактом вишло. Теп-
 пер, дивіться, за 14–15 рублів якщо по-
 їдуть, одразу перехрестіться і рушай-
 те, не чекайте. Якщо ж ні, багато ви-
 магають, то замість того, щоб вагати-
 ся – їхати чи залишатися, відразу там
 усе відвантажуйте, архімандритові там
 наше благословення перекажеш, ку-
 дись нехай усе заховає до нашого при-
 буття, однак простеж, аби мати наше
 благословення. Як вивантажуватимеш
 речі з твого воза, то і за вбранням пиль-
 нуй, і за люстерком, і за годинником, і
 за мармуром. Щоб сам стояв у всього
 над головою. Нехай по-одному вийма-
 ють, догори дригом не кладуть. Гля-
 ди, хай кладуть туди, куди він [архі-
 мандрит] сам звелить, аби не було нам
 шкоди.

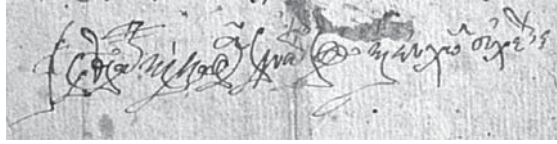

ζαραριμιζ ὀλμασιν | [μπ]ακ μπίρ κο-
λάγιλαν ολουρσα οντα μπεκλεσίν
μπιζί πεκ | [...] οντου εισεγιλεριμί-
ζτα μπουζουλουπ ὀρσελενεμεζ ιτη
μπακ | | νάσιλ μακούλ γκιουρούρσανιζ
ογιλε ἔτινιζ χέμεν μπες ἄλι γκίουν |
οντα μπεκλεττήρινιζντα μιζ αρτι-
σιρά τζεβάπ γκοντερίριζ μπου | τα-
ραφταν γιβαν λαζαροβιτζίν ερμινί
παζίργκιανίν ταραφιντάν ον | τὰ ορ-
ταγινά γιαζάρ κι – 100 – ρούπλια αρ-
χιμανδρίτιγε βερσιν πι | ζιμ εἴτζιν
μιζ μπουντά ασιγνάτζια βερντίκ
μιζ αρχιμανδρίτιε | γιαζάριζ – 50 –
ρούπλι – σανά βερσίν χάιμ ντε ара-
мπατζιλαρά ак | τξει λαζίμ ολούρσα
βερ ελλεριντέν кеат ἄλ ем νέ ки ак-
тξε αλίρσαν | αρχιμανδρίτινην ελιν-
τέν сέν те кеат βέρ онά алтиγιν
актцегé | εισβοτζικлέρ μιζίμι хар-
τζилиκларі мπιτέρса γкένε мπιρεр
ουρουπλ[ε] | βερεσιν ἄντζακ μπακ
μπιτσίντε σόγρα βερέσιν ογιλε εγι
лак | γέσιν βε γιατζηγκιμειζά ιταἶт
киλάσιν 1779 νοεμβρίου – 8 –¹

Дивись, як буде полегшення, то хай нас там чекає. Багато чого сталося, а наші речі не попусувалися. Дивися, // як вважаєте за розумне, так і зробіть. Одразу 5–6 днів там змушуйте його почекати, ми вам услід відповідь надішлемо. З цього боку, Іван Лазарович, вірменський купець, тамтешньому своєму компаньйонові пише. 100 рублів архимандритові нехай дасть, для нас, ми тут асигнаціями дали. Ми архимандритові напишемо, 50 рублів тобі нехай дасть. Як візникам гроші будуть потрібні, дай, з рук їхніх папір візьми. Як гроші візьмеш з рук архимандрита, то й ти папір дай йому за взяті гроші. Візникам, як наші гроші закінчаться, знову по рублю дай, однак дивись, давай після того, як закінчаться. Отак чини і написаному нами скоряйся. 1779 року листопада 8.

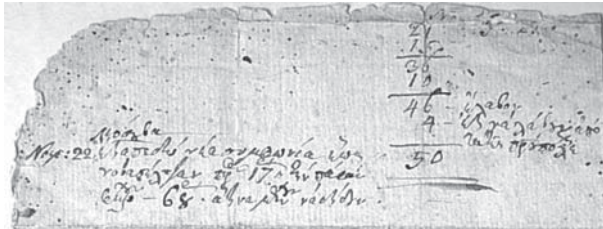
¹ Duamız yollarız sana, ve daima duamız üzerinden eksik olmasın, bu keatımızlan sana beyan ederiz ki, biz ümit ederidik ki, – siz gittikten sonra iki üç günden sonra biz de artına yetişelim, ve lakim ümdüğümüza göre olmadı, zire işler zuhur oldu, bunda daa bitmediler, bugün yarın bekleriz, imdi bak, onda arhimandritiyılan arabacılara söyleyin, eğer mümkünü varısa, bize birkaç gün vademizden sonra beklesinler, bakın, pazar eyleyin, günde ne isterler, eğer bir kolayılan olursa, çekilecek gibi isa, kesin pazırı, onda beklesinler, yok eğer ifrat isterlersa, bakın, pazar eyleyin, Samara gitmesine pazarı uyuguna olursa, hemen stavrozunuzu ediniz da gidiniz, kiracılar şimdi pek ucuzdur, siz gittikten sonra çok kiracılar geldiler, bize on rubliye çek götürecek oldular, imdi bakın, onda on dört, on beş rubli giderlersa, emen stavrozunuzu ediniz da gideysiniz, beklemeysiniz, yok eğer ifrat isterlersa, kalmasına da gitmesine da emen onda yüklerini boşatınız, onda arhimandritiye – duamız söyleysin, bir yere kitlesin, biz gelinceyen dek, ve lakim bak, να ἔχης την ευχήν | [μ]ας. Açan çıkaracaksın işeyileri arabandan, gereği gi[y]isi mukayet olasin, gerek ayınalına, gerek saata, gerek mermere kendin durasin, başı ucunda birer birer çıkarsınlar, alt üst koy-masınlar, hemen nasıl çıkarırsalar o ke[ndin] de koyacağı yerine koysunlar, bir zararımız olmasın, bak, bir kolayılan olursa, onda beklesin bizi, pek [...]o(l)du, işeylerimiz da bozulup örselenmez idi, bak, // nasıl makul görürsanız, öyle ediniz, hemen beş altı gün onda bekletiniriz da biz artırsıra cevap göndeririz, bu taraftan Ivan Lazaroviçin, ermeni pazırının tarafından onda ortağına yazar ki, – 100 – rubliya arhimandritiye versin bizim için, biz bunda asığnaça verdik, biz arhimandritiye yazarız – 50 – rubli – sanı versin, hem de arabacılara akçeyi lazım olursa ver, ellerinden keat al, hem ne ki akçe alırsan arhimandritinin elinden, sen de keat ver ona altıgün akçeye, izvocıklar bizim harcılıkları bitersa, gene birer urubl[e] veresin, ancak bak, bitsinde sonra veresin, öyle eyileyesin ve yazdığımızı itaat kılasın, 1779 noemvrii 8.

Наприкінці листа бачимо власноручний повний підпис митрополита Ігнатія Гозадинова грецькою мовою *Ὁ Γοτθίας καὶ Καφᾶ Ἰγνάτιος καὶ ἐν χ(ριστῶ) εὐχέτης* [Готії та Кафи Ігнатій і во Христі молільник].

Після того, як нижня частина листа з основним текстом була згорнута, на утвореній таким чином згортці в напрямі, протилежному до тексту листа, були зроблені ще два записи. У першому, праворуч, бачимо зверху затертий рядок грецьких літер, вірогідно з тією ж датою, що в другому записі, далі – підрахунок чисел у стовпчик ($21+15=36+10=46+4=50$) і висновок стосовно нього: *ἔλαβον ἢ ἔτι νὰ λάβουν ἀπὸ τὰ τῆς π(ετ) ρούπολε(ως)* [одержав, ще мають одержати з тих, що з Петербурга].

Трохи нижче, ліворуч, розміщується другий запис: *Μόσχα ἢ Νοεμ: 22 ἔτι ἀπεδώ νέα συμφωνία ἕως ἢ νοβασέλτζαν πρ(ὸς) 17 τῆν παρά ἢ βάζουν — 68 ἄτινα μένουν νὰ δίδουν* [Москва, листопада 22, ще від сьогодні нова угода до Новоселиці, до 17 додають 68, котрі залишається дати]. Між основним текстом і наведеними записами наклеєна марка з шифрами ОТС: *48138 | II. 97.132 | 97. 132* (остання цифра виправлена на «1»). На верхньому полі арк. 1 збереглося також число *218*. Цілком очевидно, що обидва додаткові записи зробив не писар основного тексту, а найвірогідніше, сам митрополит.

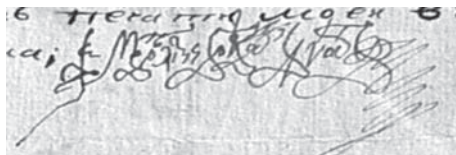
Отже, можливо, що й лист не був відправлений 8 листопада, як у ньому зазначено, а десь після 22 листопада з Москви або ще пізніше в дорозі. За змістом лист є продовженням «білета», позаяк очевидно, що це інструкція Трифілію Карацоглу, який виїхав ще раніше «з трьома візками й коляскою» до Катеринослава. Зрозуміло, що у візках знаходився певний скарб, придбаний у столиці, щодо якого протоіерей одержує різні вказівки. «Самара», про яку йдеться, це, власне, поселення в центрі Самарської паланки (сучасне місто Новомосковськ). Як уже було зазначено, митро-

полит Ігнатій та його найближче оточення після виходу з Криму замешкали в Самарському Свято-Миколаївському монастирі, звідки лише в лютому 1780 р. попрямували до останнього місця призначення – гирла річки Кальміус, де й заснували місто Маріуполь. Мова листа митрополита доволі проста й «телеграфічна» за стилем. Головні його тези: пояснення запізнення митрополита, нагадування про заощадження коштів, нагляд за речами і передання грошей вірменському архимандриту Петрові Маргосу. Очевидно, що текст листа не потребував літературного опрацювання, писар передавав майже пряму мову митрополита до підлеглого, цілком обізнаного з контекстом усіх справ.

Третій документ (ф. V, № 999) від 25 травня 1782 р. за своїм призначенням, подібно до першого документа, також є «білетом», тобто перепусткою. Він був наданий протоієреям Трифілію Карацоглу та Георгію для поїздки до того ж таки «першого» Катеринослава з метою освячення грецької церкви, облаштованої для тих пересельців з Криму, що вирішили лишитися в місті після двох поспіль зимівель у його околицях. Ця поїздка відбувалася в напрямку Маріуполь – Катеринослав, оскільки це останнє місто також входило до сфери впливу митрополита Ігнатія. Уперше текст «перепустки» був виданий у збірнику документів за редакцією С. Калоева [10, с. 485]. Однак, наведемо його ще раз.

Объявителямъ сего епархіи моеї города Мариуполя / протоієреямъ Трифилю и Георгию отъ правленнѣмъ о(тѣ) меня / въ городъ Екатеринославъ для освященія тамъ греческой / церкви которымъ воба пути благоволенно бѣ было чинить сво / бодной пропускъ безъ задержанія также освятить озна / ченную греческую церковь не припятствовать во верность чего / и данъ за подпис(ью) и приложениемъ печати моеї въ городе / Мариуполе 1782 года мая 25го числа.

Цей текст міститься на одній стороні невеличкого аркуша білого паперу розміром 210 x 320 мм. Папір без водяних знаків, але з вержерами завширшки 30 мм. Писар писав коричневим чорнилом, звичайним канцелярським скорописом, російською мовою з багатьма помилками. Власноручний підпис митрополита Ігнатія Гозадинова міститься у продовженні останнього рядка тексту. Він зроблений чорним чорнилом і, в порівнянні з попередніми розглянутими підписами митрополита, в іншій, скороченій, формі: *Ο Μ(η)τροπολίτης Γοτθίας Ιγνάτιος* [Митрополит Готії Ігнатій].

Нижче й ліворуч знаходиться відбиток особистої печатки митрополита на червоному сургучі (дата «1779» під хрестом). Поряд з підписом пізніше була наклеєна марка-ярлик ОПС з трьома рядками чисел (старі шифри), зроблених синім, чорним і червоним чорнилом, другий рядок закреслено червоною лінією: 48136 | I. 97. 131. | II. 97. 131.

Стосовно того, що на освячення грецької церкви в Катеринославі виїхав представник митрополита Ігнатія, варто зауважити, що формально території півдня України були підпорядковані архієпископам Словенським та Херсонським, на той час – греку Никифорові Феотокі (1731–1800). Проте резиденція архієпископів знаходилася у Хресто-Воздвиженському монастирі в Полтаві, звідки, напевно, не дуже зручно було їхати по весняній багнуці до сумнівної нової південної столиці. Справді, вже за три роки це присвячене св. Катерині місто було ліквідоване й водночас перезасноване на правому боці Дніпра, де воно знаходиться й зараз під назвою Дніпро. Отож 1782 р., не дивлячись на перебування в місті Азовської губернської канцелярії, архієпископ Никифор цілком міг собі дозволити знехтувати освяченням грецької церкви, передаючи цю справу митрополитові Ігнатію, котрий, у свою чергу, надихнув на виконання дотичного богослужіння мариупольського протопопа Трифілія.

Розглянуті власноручні записи митрополита Ігнатія Гозадинова, що збереглися в архіві протоієрея Трифілія Карацоглу, є типовими для грецьких архієреїв підписами під документами із зазначенням імені та посади. Навіть додаючи до цих підписів декілька слів, записаних митрополитом Ігнатієм на звороті документа № 998, ми не можемо вповні судити про його літературний стиль або мовну компетентність, хоча очевидно, що окрім рідної грецької мови він мусив би розуміти також турецьку (з її кримськими діалектами), а також опанувати російську мову. Для вирішення цих питань у майбутньому варто звернутися до інших автографів митрополита, що зберігаються в архівах Росії.

Тим не менше, сподіваюся, що й представлені в цій статті матеріали сприятимуть кращому розумінню всіх обставин проживання християн у Кримському ханаті, переселення їх до Надазов'я, а також взаємовідносин між очільниками єпархій та їхніми підлеглими.

Список використаних джерел

1. Калоеров С. А. Митрополит Игнатий Мариупольский в опубликованных и документальных источниках / С. А. Калоеров // Живой родник. Православный собеседник. – Донецк, 2012. – № 1/2. – С. 5–7; № 3. – С. 2–7.
2. Gerola G. Fermeria (Kythnos-Thermjã) / G. Gerola // *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*. – Bergamo, 1926. – 6–7. – P. 9–13 (51–55).

3. Макмак Н. И. Семейный род святителя Игнатия Мариупольского – последнего митрополита Готфейского и Кафайского / Н. И. Макмак, М. Д. Пирго, И. Н. Тасиц, Ю. П. Чубарь. – Донецк : Юго-Восток, 2013. – 158 с. : ил.
4. Хаджинов К. Новые биографические данные о митрополите Игнатии (Иакове Гозадино) / К. Хаджинов, К. Гарбуз // Грецьке православ'я в Україні. – К. : Прайм, 2001. – С. 74–78.
5. Чернухін Є. Митрополит Готії та Кафи Гедеон / Є. К. Чернухін // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 50–74.
6. Пирго М. Д. Сподвижник митрополита Игнатия Трифиллий Карацоглу и его потомки по данным ревизских сказок и метрических книг / М. Д. Пирго, Н. И. Макмак, И. Н. Тасиц // Святитель Игнатий Мариупольский: подвиг веры и созидания / Материалы Всеукр. науч. конф., г. Мариуполь, 2011 г. / ред. кол. : С. С. Самогугин и др. – Мариуполь, 2011. – С. 145–156.
7. Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. / Є. К. Чернухін. – К., 2016. – 320 с. ; іл.
8. Чернухін Є. К. Пам'ятки караманлійського письма в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Є. К. Чернухін // Рукописна та книжкова спадщина України.. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 3–27.
9. Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / Ігор Лиман. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2004. – 488 с.
10. Калоеров С. А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652–1783) / С. А. Калоеров. – Донецк, 2008. – Т. 1. – 640 с., 3 карты [Документы по истории греков Приазовья, в 4 томах].
11. Гаркавец О. М. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки / О. М. Гаркавец. – Алма-Ата : Український культурний центр, 1999. – 624 с.

References

1. Kaloerov, S. A. (2012). Mitropolit Ignatii Mariupolskii v opublikovannykh i dokumentalnykh istochnikakh [Metropolitan Ignatius of Mariupol in published and documental sources] In *Zhivoi rodnik: pravoslavnyi sobesednik* [Living spring: orthodox companion], Nos. 1–2, pp. 5–7, No. 3, pp. 2–7. Donetsk. [In Russian].
2. Gerola, G. (1926). Fermentia (Kythnos-Thermjå). In *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, Nos. 6–7, pp. 9–13 (51–55). Bergamo. [In Italian].
3. Makmak, N. I., Pirgo, M. D., Tasitc, I. N., Chubar, Iu. P. (2013). *Familnyi rod sviatitelia Ignatii Mariupolskogo – poslednego mitropolita Gotfeiskogo i Kafaiskogo* [Family History of Saint Ignatius of Mariupol, the last Metropolitan of Gothia and Kafa. – Donetsk: Iugo-Vostok. [In Russian].
4. Khadzhynov, K., Garbuz, K. (2001). Novye biograficheskie dannye o mitropolite Ignatii (Iakove Gozadino) [New biographical data of Metropolitan Ignatius (Jakob

Gozadino)]. In *Hretske pravoslavia v Ukraini* [Greek Orthodoxy in Ukraine] (pp. 74–78). Kyiv: Praim. [In Russian].

5. Chernukhin, Ye. K. (2005). Mytropolyt Hotii ta Kafy Hedeon [Metropolitan of Gothia and Kafa Gedeon]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 10, pp. 50–74. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Pirgo, M. D., Makmak, N. I., Tasits, I. N. (2011). Spodvizhnik mitropolita Ignatiia Trifillii Karatsoglu i ego potomki po dannym revizskikh skazok i metrisheskikh knig [Metropolitan Ignatius' associate Trifillius Karatsoglu and his descendants on the basis of revisions and metrical registries]. In S. S. Samotugin, et al., Eds., *Sviatitel Ignatii Mariupolskii: podvig very i sozidaniia* [Saint Ignatius of Mariupol: the feat of faith and construction]: *Proceedings of All-Ukrainian scientific conference* (pp. 145–156). Mariupol. [In Russian].

7. Chernukhin, Ye. K. (2016). *Arkhiv protoiereia Tryfiliia Karatsohlu: pershodzherela z istorii hrekiv Krymu ta Nadazovia XVIII st.* [Archive of archpriest Trifillius Karatsoglu: sources of the history of the Crimean and Azov Greeks in the 18th ct.]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Chernukhin, Ye. K. (2012). Pamiatky karamanliiskoho pysma v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Karamanli manuscripts in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 15, pp. 3–27. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Lyman, I. (2004). *Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoii chverti XVIII–seredyny XIX stolittia* [Russian Orthodox Church in South Ukraine in the last quarter of the 18th – middle of the 19th centuries]. Zaporizhzhia: RA “Tandem-U”. [In Ukrainian].

10. Kaloerov, S. A. (2008). *Ot Kryma do Mariupolskogo grecheskogo okruga (1652–1783)* [From Crimea to Mariupol Greek Region] (Vol. 1). Donetsk. [In Russian].

11. Harkavets, O. M. (1999). *Urummy Nadazovia: istoriia, mova, kazky, pisni, zahadky, pryslivlia, pysemni pamiatky* [The Urums of the Azov sea region: history, language, tales, songs, riddles, proverbs, manuscripts]. Alma-Ata: Ukrainskyi kulturnyi tsentr. [In Ukrainian].

Ye. Chernukhin, O. Kulchynskyi

The autographs of saint Ignatius of Mariupol in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

There are three documents signed by the last Metropolitan of Gothia and Kafa Ignatius Gozadinov in the archives of the archpriest Trifillius Karatsoglu. The archives had been acquainted by the Odessa Society of History and Antiquities in 1914 from the Azov Greeks. Now the collection is kept in the depositories of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The documents were addressed to archpriest Trifillius Karatsoglu. Two documents were written in Russian, and one was written in Turkish with Hellenic (Karamanli) script. The return of Metropolitan and archpriest from Saint Petersburg to Samara Saint Michael monastery in autumn of 1779 is the subject

---

of two documents, while the third one is the permit for Trifillius Karatsoglu for the trip to Kateynoslav in May 1782 in order to sanctify the Greek Church. Full texts of the documents, the translation of the Karamanli text and comments are presented.

Key words: Metropolitan Ignatius Gozadinov, Trifillius Karatsoglu, Azov Greeks, Karamanli script.

Е. К. Чернухин, О. Б. Кульчинский

Автографы св. Игнатия Мариупольского из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Среди бумаг мариупольского протопопа Трифиллия Карацоглу, переданных в Одесское общество истории и древностей в 1914 г. из греческого Приазовья и хранящихся в настоящее время в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, находятся три документа с собственноручными подписями последнего митрополита Готии и Кафы Игнатия Гозадинова. Все три документа предназначены протоиерею Трифиллию Карацоглу. Два из них составлены на русском языке и один на турецком – греческим (караманлийским) письмом. В двух документах речь идет о возвращении митрополита и протоиерея из Санкт-Петербурга в Самарский Свято-Николаевский монастырь осенью 1779 г. Третий документ является пропуском для поездки протоиерея Трифиллия в Екатеринослав в мае 1782 г. для освящения греческой церкви. В статье представлены тексты документов, перевод караманлийского текста и комментарии.

Ключевые слова: митрополит Игнатий Гозадинов, Трифиллий Карацоглу, греки Приазовья, караманлийское письмо.

*М. А. Філіпович,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНУ ПОЛІТИКУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ В 1970-х роках
(стенограма засідання
відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР
стосовно рецензії О. С. Компан на видання
«Історія українського мистецтва»)**

Висвітлено історію рецензійної статті «Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства» відомої української вченої, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан, надрукованої в 1967 р. в газеті «Літературна Україна». До публікації пропонується протокол засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, скликаного з метою засудити статтю О. С. Компан через ідейні та ідеологічні хиби.

Ключові слова: О. С. Компан, відділ історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, «Історія українського мистецтва», рецензія.

17 жовтня 1967 р. побачила світ рецензія Олени Станіславівни Компан¹ «Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства» («Літературна Україна», № 82) [1]. Написана як відгук на появу перших двох томів шеститомної «Історії українського мистецтва»², наукова розвідка О. Компан вийшла за рамки власне рецензії. Це була надзвичайно талановито написана стаття з оригінальними поглядами та міркуваннями, новими настановами та методичними засадами.

---

¹Олена Станіславівна Компан (19.03.1916 – 17.07.1986), український історик, професор, доктор історичних наук, фахівець з історії пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Серед її дослідницьких пріоритетів – історія українських міст та міщанства XVII ст., соціально-економічні питання середньовічної історії України, проблеми історичної демографії XVII ст., історія українського козацтва. Автор сотень публікацій, кількох монографій, зокрема унікальної праці «Міста України в другій половині XVII ст.» (К., 1963), О. Компан фактично створила власну школу в українській історіографії, яка не втратила своєї актуальності й донині.

²Праця «Історія українського мистецтва» була підготовлена Науково-дослідним інститутом теорії історії та перспективних проблем радянської архітектури в місті Києві Державного комітету цивільного будівництва та архітектури при Держбуді СРСР. Головний редактор шеститомника – М. П. Бажан.

Відзначаючи, що авторам наукового видання вдалося зібрати та вивчити величезний матеріал з історії мистецтва України (від доби пізнього палеоліту до середини XVII ст. включно), О. Компан робить декілька сміливих на той час висновків. Насамперед, про «українське відродження» («національне відродження», «буяння, «ренесанс»), яким, на думку О. Компан, був для України період XVI–XVII ст. «Результати такого осягнення фактичного матеріалу з культурного життя України XVI – першої половини XVII ст. приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження. Досі в працях істориків навіть не побутував термін «відродження», – зазначає дослідниця [1, с. 418].

Далі О. Компан наголошує на необхідності дослідження історії не лише відродження, а й «перевідродження», а саме на ґрунтовному вивченні українського середньовіччя. «Непомітно, без пояснень, ми перестали були й згадувати про українське середньовіччя, навіть не вживаємо цей термін. А тим часом він характеризує цілу низку надзвичайно важливих явищ історії» [1, с. 419–420], – підсумовує вчена.

О. Компан наголошує, що причина таких «білих плям» у вітчизняній історії, зі сторінок якої зникли поняття про середні віки та національне відродження, криється в прийнятій історичній схемі, за якою «буржуазний розвиток на Україні починається десь із другої половини XVIII ст., отже виключається можливість буржуазних за своїм характером явищ у попередній період» [1, с. 420].

Михайло Брайчевський (разом з яким Олена Компан працювала у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР) відзначив, що в статті «авторка застосувала (здається, вперше в нашій історіографії) нову методику... О. Компан вдалася до теоретичної інверсії» [2, с. 432].

Варто зазначити, що до цього часу дослідники дотримувалися «стандартного» (в дусі історичного матеріалізму) погляду на зміну соціально-економічних формацій: спочатку аналізували «базис» (сукупність усіх економічних відносин у суспільстві), потім досліджували «надбудову» (ідеї, теорії, погляди і відповідні їм установи та організації, що породжуються базисом даного суспільства). О. Компан надала перевагу дослідженню надбудови, в якій вона відзначила «ознаки ренесансної культури» (розвиток освіти, науки, книгодрукування тощо). А отже, подібні явища «буржуазного характеру» слід було б шукати й у надрах базису феодальної формації, що, зауважила О. Компан, суперечило фактам історичної науки [1, с. 420–421].

Рецензійна стаття справила глибоке враження на читачів «Літературної України». Відомий український журналіст, письменник, сценарист, а на той час співробітник відділу публіцистики цього видання, Микола

Архипович Шудря, до якого в редакції звернулася зі своєю статтею Олена Компан, згадував: «Від статті я не міг відвести зору: читав, прицмокував та іноді зітхав від задоволення... Я, щиро розкошуючи серед свіжих, незатертих міркувань, уголос проказав мало не цілий уривок» [3, с. 467].

З виходом у світ ґрунтовної рецензії привітав Олену Компан головний редактор «Історії українського мистецтва» Микола Бажан [3, с. 468; 4].

У партійних колах статтю Олени Компан засудили. Як згадують колеги Олени Станіславівни, рецензія не сподобалася колишньому секретарю ЦК КПУ Андрію Даниловичу Скабі – новопризначеному директорові Інституту історії АН УРСР, який продовжив у його стінах боротьбу з «антирадянськими націоналістичними елементами».

«Мене тоді рік травили, і я всі деталі переживань добре пам'ятаю», – за кілька років потому згадувала Олена Компан у своєму листі до Василя Ілліча Півторадні (від 6 вересня 1971 р.) [4].

Завідувачеві відділу історії феодалізму, в якому працювала О. Компан¹, Вадиму Архиповичу Дядиченку було наказано негайно провести у відділі суворе обговорення рецензії та рішуче засудити цю роботу за ідейні та ідеологічні хиби [2, с. 434].

Ще одна колега О. Компан Олена Михайлівна Апанович пізніше згадувала: «Чітко пам'ятаю засідання відділу феодалізму. Завідуючий відділом Вадим Архипович Дядиченко почувався ніяково перед підлеглими йому науковими співробітниками відділу, але ж ще й колегами. Однак він мусить виконувати наказ – розкритикувати і засудити статтю Олени Станіславівни. Таке рішення відділу буде підставою для її звільнення з Інституту» [5, с. 426].

М. Шудря в своїх спогадах про О. Компан констатував, що «випадок вберіг» вчену від «партійного самосуду»: «Перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест урочисто вручив генсеку Брежнєву енциклопедичні томи «Історії українського мистецтва», і тоді ж хтось із кремлівських клерків необачно запитав, чи була вже преса на це... історичне видання. І тут запобігливо подали рецензію... Олени Компан із «Літературної України». Після цієї «придибенції» довелося давати відбій у Києві» [3, с. 468].

Протокол засідання відділу історії феодалізму, що публікується нижче, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в особовому архівному фонді 297 – «Компан Олена Станіславівна (1916–1986) – історик»². Документ засвідчено підписами А. Д. Скаби, директора Інституту історії АН УРСР, та В. А. Дяди-

¹ О. Компан працювала у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР з 1955 р.

² Наразі фонд № 297 перебуває в опрацюванні.

ченка, заввідділу історії феодалізму того само інституту [6]. Текст протоколу друкується вперше, у публікації збережені його лексичні та стилістичні особливості. Описки та технічні помилки, наявні в тексті документа, беззастережно виправляються.

ПРОТОКОЛ №

засідання Відділу історії феодалізму
[Інституту історії АН УРСР]
від 15. XI. 67 р.

ПРИСУТНІ: Дядиченко В. А., Мишко Д. І., Брайчевський М. Ю.,
Компан О. С., Стецюк К. І., Апанович О. М.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

1/ Про обговорення «Проекту тематичного словника радянської енциклопедії Історії України».

2/ Обговорення статті О. С. Компан «Український ренесанс».

СЛУХАЛИ I: Про проект словника РЕІУ.

УХВАЛИЛИ: Всім членам відділу подати свої зауваження до проекту словника.

СЛУХАЛИ II: Обговорення статті Компан О. С. «Український ренесанс».

[ВИСТУПИЛИ]:

КОМΠΑНО. С.

Мені трудно щось говорити, оскільки я гублюся в здогадках щодо можливих претензій. Коли я з насолодою знайомилася з працею мистецтвознавців і працювала над статтею – рецензією, мені і в голову не спадало, що ця маленька праця, яка була для мене радістю, обернеться для мене непримітно і набере такого розголосу. І я, і редакція одержали чимало листів з відгуками позитивного характеру.

Але я, звичайно, далека від думки, що стаття моя є самою досконалістю. Є в ній, очевидно, якісь недоліки, щось можна було б сказати, чогось не сказати, але коли маєш перед собою якусь мету, якийсь питання, про яке хочеш поговорити, і зосереджуєшся цілком на ньому, то якісь більш віддалені сторони справи відступають на задній план, а то і зовсім не попадають у поле зору.

Я відчула, що в інституті навколо моєї статті ведуться якісь розмови. Оскільки від мене, точно так, як це робилося за найгірших часів культу особи, приховувався зміст розмов, я здогадувалася, що ці розмови не на мою користь. Єдина людина, яка мене запросила на розмову тиждень тому, був Степан Корнійович Гутянський¹. У даних умовах його вчинок був верхом благородства. Він сказав мені, що

---

¹ Гутянський Степан Корнійович (01.08.1916 – 04.06.1979), дослідник історії культури України. 1958–1979 рр. – співробітник Інституту історії АН УРСР. 1969–1979 – директор ЦНБ АН УРСР.

не має до мене, як автора статті, особливих претензій, хоча, на його думку, децю слід було сказати інакше, зокрема:

1/ Невдало, не зовсім ясно сформульовано думку про неповноту дослідження, яке обмежується тільки рамками економіки, тобто продуктивних сил і виробничих відносин.

2/ Кострубато сформульовано речення в другому абзаці. Я погодилась, але показала в своєму рукописі це місце і довела, що кострубатість ця не з моєї вини.

3/ Нарешті, основне зауваження зводилось до того, що мені слід було б послатися на Ленінську періодизацію, згідно з якою буржуазний розвиток починається десь з XVII ст.

Що до першого зауваження, то слід було б написати зазначене положення справді ясніше, тим більше, що стаття була розрахована на широке коло читачів і, в тому числі, не-істориків. Але я хочу сказати, що саме поза інститутом мені не довелося почути, що мене зрозуміли якось інакше, ніж я того хотіла. І в листах, і так у розмові всі сходилися на тому, що справді сьогодні дуже важливо наголошувати на всебічності марксизму, боротися з вульгарним розумінням марксизму як вчення виключно економічного. Так говорили і окремі товариші в інституті.

Мене це тішило, бо я справді з захопленням ставлюся до теорії історичного матеріалізму і розумію, як важливо в наш час боротися з вульгарним економізмом, бо саме з допомогою такого спотворення справжнього марксизму вороги хочуть скомпрометувати це велике вчення перед трудящими світу, вселити в свідомість молоді недовіру до марксистської теорії. Я раділа і тому, що праця мистецтвознавців дала мені прекрасний матеріал, який підтверджував положення про неповноту історії без історії культури, духовного зростання народу.

Як би знати, що хтось може не зрозуміти мене, то я, звичайно, написала б інакше і зробила б посилання на творців марксизму, зокрема на статтю Ф. Енгельса до Блоха, в якій говориться, що Енгельс і Маркс відчували себе винуватими перед молоддю, якій не мали часу докладно пояснити недостатність одного економічного фактора для розуміння історичних явищ. Більше того, Ф. Енгельс називає смішною, тобто нерозумною, спробу пояснити, наприклад, історію Німеччини, виходячи тільки з економіки. Він вважає це неможливим. Енгельс підкреслив, що економіка відіграє вирішальну роль тільки в кінцевому рахунку і що на хід історії мають вплив і «в багатьох випадках визначають його різні моменти надбудови». Перераховуючи їх, Енгельс називає науку, філософію тощо / К. Маркс і Ф. Енгельс, Избр. произв. в 2-х томах, т. 2-й, стр. 467–469, М., 1948/.

Я думаю, що підкреслити в цей спосіб багатогранність марксизму корисно. Оце нещодавно в останньому номері «Вопросы философии» була цікава і важлива стаття про те, як Достоевський, не зрозумівши Маркса, уявляв собі його вчення саме у вульгарно соціологічному плані. Достоевський важко переживав факт появи, на його думку, страшного вчення про соціалізм, не розуміючи, що соціалі-

лізм, який він засуджував, насправді був не марксистський, а дрібнобуржуазний, той, який сьогодні фактично проповідують маоцзедунівці. Звичайно, як визнаю, що слово «втиснутий» не слід було вживати, але ні Маркс, ні Енгельс, справді, не радили втискувати їхню теорію тільки в один економічний фактор, хоч і вважали його головним, бо в такому разі картина історії була б неповною, отже і неточною.

Визнаю, що краще було б вжити замість слова «схема» слово «періодизація» і посплатися на Леніна.

Я вважаю, що стаття потрібна. Чому літератори, мистецтвознавці і письменники так гаряче відгукнулися на статтю. Я не думаю, що за якісь її надзвичайні риси, або тому, що вони націоналісти в с і . Справа в тому, що періодизація історичного процесу в нашій країні заважає і їм в їх дослідженнях. Їм доводиться фактично не вкладаються в цю періодизацію, штучно пояснювати або думати про удосконалення її, тобто виконувати фактично роботу істориків. Це проблема не штучна, і той, хто її ставить, не має на меті когось принизити чи возвеличити. К. Г. Гуслистий¹ справді прагне узгодити факти вітчизняної історії з етапами світового історичного розвитку. Він доклав зусиль, щоб цей момент прозвучав і в праці мистецтвознавців про буржуазне за своїм змістом мистецтво України XVI ст. з таким от визначенням цього періоду для України, який ми маємо в I-му томі «Історії України» у змісті і тексті.

Тут різниця між старим і новим виданням щодо даного питання така: слово «зародження» замінити на «розвиток». Але до другої половини XVIII ст. ні слова про зародження «культури» *вразок* бароко, що з'являється в I-й половині XVI ст. Але ж внаслідок чого? Не з неба ж впало бароко.

Більше я поки що не маю що сказати.

Послухаю, а потім відповім.

СТЕЦЮК К. І.²

Друга половина XVI і перша половина XVII ст. – дуже інтернасна і важлива доба в історії України, наповнена гострою соціальною і політично-визвольною боротьбою. Це період зростання національної свідомості українського народу, його боротьби за національне визволення, за розвиток своєї культури.

Як відомо, шляхетська Польща і католицька церква ставили своїм завданням ополячити і покатолизувати український народ; питання

¹ Гуслистий Кость Григорович – член редколегії видання «Історія українського мистецтва».

² Стецюк Катерина Ісаківна (23.11.1905 – 04.08.2002), дослідниця історії України середніх віків. Доктор історичних наук (1960). 1938–1941 – науковий співробітник сектору історії України періоду феодалізму Інституту історії України АН УРСР; 1944–1970 – старший науковий співробітник; 1970–1974 – старший науковий співробітник, консультант відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

стояло про саме існування народу. В цих умовах українське міське населення, як більш економічно розвинуте і консолідоване, відіграло провідну роль в суспільно-політичному житті України, створивши у більшості міст «Братства» – давні і звичні організації міського населення. Основним змістом цих братств була активна участь в громадсько-політичному житті країни.

Відстоюючи національні права українського народу, братства розгорнули кипучу діяльність у культурно-освітній галузі. Братства влаштовували антиуніатські виступи на сеймах Речі Посполитої, вживали заходів до об'єднання зусиль населення різних міст у боротьбі проти унії і католицизму. Ця боротьба в умовах селянсько-козацьких повстань під проводом Косинського, Наливайка і ряду селянсько-козацьких повстань 80-х років XVII ст. набирала гострого характеру суспільно-політичної боротьби, бо йшлося про національні права українського народу, про збереження його мови і культури. Діяльність братств та боротьба українського народу за свою національну незалежність сприяли розвитку національної самосвідомості. Ширився рух за розгортання освіти і друкарської справи, розвитку культури у всіх її галузях. Не буду перераховувати всіх шкіл, друкарень, друкарських видань – це факти всім нам відомі, але треба підкреслити, що вони свідчать про ті великі зрушення в галузі суспільно-політичного і культурного життя України, які Олена Станіславівна в своїй статті назвала «Українським ренесансом», українським відродженням. Чи має право автор статті цю бурхливу добу в історії українського народу називати саме так? Я думаю, що має, бо для цього є відповідні підстави. Що вкладається в поняття ренесансу, відродження стосовно до культури Західної Європи? Це реалізм у мистецтві, увага до живої людини, звернення до практичного досвіду, до науки, зростання і формування національної свідомості. Чи такі риси характерні для української культури названої доби? На мою думку, – характерні. Це – період, коли український народ на повну силу розгорнув свої творчі зусилля, щоб зберегти свою національну незалежність, для чого потрібно було битися, боротись з ворогом не лише зброєю, а й розвитком своєї культури.

Я вважаю, що великі успіхи, досягнуті українським народом у другій половині XVI ст., першій половині XVII ст., цілком укладаються в рамки продуктивних сил і виробничих відносин і, очевидно, Олені Станіславівні не слід протиставляти продуктивні сили і виробничі відносини духовному розвитку народу.

Звичайно, не можна заперечувати єдність історичного процесу і взаємозв'язок і взаємовплив культур різних народів. Цей момент зазначає Олена Станіславівна і в своїй брошурі, і в названій статті, але мені здається, разом з тим, потрібно підкреслити і особливості історичного шляху кожного народу, те, що відрізняє його історію від історії інших народів. Цей момент вимагає чіткішого окреслення, ніж воно подано в статті.

Всім відомо, що історія – наука політична, і цього не можна забувати. В дні, коли ми святкуємо п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції,

важливо підкреслити дружбу народів, особливо народів українського і російського, підкреслити їх давні і історичні зв'язки, а доба, про яку йде розмова, багата цими зв'язками.

Відомо що в будівництві шкіл, соборів і церков Львівському, Київському та іншим братствам велику допомогу подала Росія. А цей момент в статті не показано.

В цілому я вважаю, що стаття цікава тим, що автор висловлює свої роздуми про важливі проблеми історії, ряд питань; піднятих в статті є дискусійними, але незаперечним є те, що глибоке вивчення української культури на різних етапах її розвитку є обов'язком не лише мистецтвознавців і літературознавців, але також і істориків.

В. А. ДЯДИЧЕНКО¹

Перше за все, слід відзначити, що не можна виступати з такими відповідальними статтями без поради з відділом.

Насамперед, кілька загальних зауважень по темі нашого сьогоdnішнього обговорення.

Слід, в першу чергу, сказати, що стаття Олени Станіславівни – це не рецензія. В ній нема оцінки змісту томів, їх структури, вирішення тих або інших проблем, критичних зауважень та побажань щодо їх змісту.

Всі ми бачимо, що лише в одному абзаці коротко перелічено основні розділи томів, а далі йде зовсім інше – автор висловлює свої думки щодо ряду важливих питань історії України взагалі. Тому автор правильно дала підзаголовок, що це роздуми історика з приводу проблем історії мистецтва.

У своїй статті Олена Станіславівна підкреслює потребу глибокого вивчення і належної оцінки багатогранного, високого за своїм розвитком українського мистецтва. Це, звичайно, не викликає заперечень.

Але в статті є ряд недоліків, хибних положень, невдалих формулювань, і нам треба це сьогодні ясно зрозуміти. Неправильно, неприпустимо сказано про виробничі сили і відносини; положення про вирішальну роль базису в теорії марксизму-ленінізму є основою всіх наших історичних праць. Це положення починають усвідомлювати багато і передових закордонних учених. А Ви пишете про це в якомусь негативному аспекті – «втиснути». Як це зрозуміють численні читачі?²

¹ Дядиченко Вадим Архипович (17(30).05.1909 – 24.08.1973), дослідник суспільно-політичної історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Доктор історичних наук (1960), професор (1962). 1941–1944 – старший науковий співробітник сектору історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР; 1944–1948, 1955–1961 – старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР; 1948–1955 – в. о. заввідділу історії феодалізму, 1961–1973 – заввідділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

² Олена Компан слушно зазначила: «Історія будь-якого народу, втиснута в рамки продуктивних сил і виробничих відносин, не показова з боку духовного розвитку нації, більше того, вона не тільки не повна, а й дуже далека навіть од приблизно точного відтворення миттєвості» [1, с. 416].

Я вважаю серйозною хибою, важливою помилкою те, що в статті жодним словом не згадано російський народ, спільне походження двох братських народів, їх віковічні зв'язки. І це саме в той період, коли російський народ надавав неоціненну допомогу Україні в різних галузях, коли розвивалися і міцніли взаємовпливи двох народів. Незаперечні факти свідчать, що саме російський народ, його допомога були тією силою, яка допомогла Україні витримати ці тяжкі часи.

Не можна погодитися з тим, що цей час – друга половина XVI ст. і перша половина XVII ст. – був періодом, коли Україна переживала якийсь особливий розквіт, «буяння», ренесанс, як це пише автор. Це був час надзвичайно тяжкого гноблення, яке загрожувало самому існуванню українського народу. Лише возз'єднання з Росією врятувало Україну від повного поглинання шляхетською Польщею.

Ми повинні, звичайно, повністю оцінювати весь героїзм українського народу, багатство його культури, але змальовувати це якимсь відродженням, якимсь «золотим віком» – неправильно.

Неправильно пише автор про те, що радянські історики відносять зародження буржуазних відносин лише до другої половини XVIII ст. Ми пишемо про зародження буржуазних відносин у Росії і на Україні з середини XVII ст., а в другій половині XVIII ст. формувався капіталістичний лад, і йшов розклад феодално-кріпосницької системи.

Заважу, до речі, що історія України якнайтісніше зв'язана з історією Росії. Про це незаперечно свідчать всі історичні факти, це підкреслював Ленін. Таму і визначення економічного розвитку України слід зв'язувати, в першу чергу, з розвитком Росії, а не з розвитком європейської цивілізації.

Викликає сумнів теза про «світогляд міського населення»; воно ж було диференційованим. Викликає сумнів твердження автора про бездарні і талановиті епохи, про «замовчення радянськими істориками» деяких питань історії і т. д.

О. С. Компан повинна усвідомити ці помилки і хиби, щоб надалі не допускати їх.

Слід надалі обов'язково такі відповідальні виступи попередньо обговорювати на відділі.

МИШКО Д. І.¹

Я уважно прочитав статтю Олени Станіславівни, і ось мої міркування з цього приводу. Стаття не є рецензією, це просто роздуми автора. Не треба забувати, що великий вплив на культуру України зробили Росія, Білорусія, Молдавія і навіть Ві-

¹ Мишко Дмитро Іванович (09.11.1907 – 1979(?), дослідник історії України середніх віків. Доктор історичних наук (1964). Від 1943 (і до виходу на пенсію 1973) – науковий співробітник (з 1958 – старший науковий співробітник) відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР (з 1953 – Інститут історії АН УРСР; з 1963 – у відділі історії досціалістичних формацій).

рменія. Це мало прогресивне значення. Автор пише, що саме в цей час з'являється гуманізм. Я вважаю, що скільки існує людство, стільки існує гуманізм. Думаю, що вираз «втискувати» історію в продуктивні сили і виробничі відносини – абсолютно неправильний. Не згоден з тим, що феодальні міста були запереченням феодалізму. Вони є складовою частиною і феодального суспільства. Не можна так толкувати цитату з Луначарського¹. Невірно освітлено питання про загальну освіту на Україні.

Стаття має позитивні і негативні сторони. Головна помилка – це те, що вона написана в непартійному плані. Надалі слід радитись із співробітниками свого відділу перед такими відповідальними виступами.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ²

Стаття О. С. Компан – рецензія на два томи «Історії українського мистецтва» – справжня рецензія, а не анотація, до яких ми звикли. І тому й коло питань визначене тою працею, що рецензується. З числа зроблених зауважень цілком можу підтримати одне: щодо слова «втиснути» (про що казав Вадим Архипович) – воно справді має якийсь негативний присмак. Решта зауважень Катерини Ісаївни і Вадима Архиповича – побажання щодо доповнень: варто було б сказати ще про те – і те-то. З усіма цими побажаннями можна погодитися: справді, все це могло б бути в статті. Але може й не бути. Обсяг газетної статті дуже обмежений; про все сказати неможливо. Олена Станіславівна зосередила увагу на головному – на соціально-економічному аспекті. Цього вимагає від нас марксизм. Національні відносини і проблеми (визвольна боротьба проти польського панування, відносини з Росією, вплив західноєвропейської культури і т. д.) мають другорядне значення порівняно з цим основним аспектом. Автор статті керується марксистською методологією і тому заслуговує на схвалення.

Щодо фрази про продуктивні сили і виробничі відносини. В статті сказано правильно, але не можна вкладати в текст довільний зміст, намагатися прочитати те, чого там немає. Про що ідеться? Йдеться не про об'єктивний історичний процес, а про методи його дослідження. Олена Станіславівна виходить з того, що продуктивні сили і виробничі відносини є вирішальним фактором в історичному розвитку суспільства. Тому дослідники, закономірно, пояснюють надбудовні явища за допомогою базису. А вона поставила питання про можливість зворотного ходу думки: чи не можемо ми, дослідивши надбудову (мистецтво), судити і про той

¹ Олена Компан, зазначаючи, що для України XVI–XVII ст. були періодом «буяння», згадує висловлювання А. Луначарського про епохи талановиті й бездарні «в розумінні існування або відсутності умов для вияву хисту, яскравих індивідуальностей» [1, с. 418].

² Брайчевський Михайло Юліанович (06.09.1924 – 23.10.2001) – історик, археолог, історіософ, дослідник історії слов'янських народів. Доктор історичних наук (1989), професор (1992), член УВАН (США), голова київського осередку Українського історичного товариства. 1960–1968 – старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

базис, що породив цю надбудову? Тобто, маючи уявлення про наслідок, спробувати зрозуміти причину? Це дуже цікава постановка питання, що цілком спирається на марксистську методологію.

Ренесанс – мистецтво ранньобуржуазної доби. Це – буржуазне мистецтво, що розвивалося в надрах феодальної формації (адже одна з основних тез істмату – кожний новий спосіб виробництва, в тому числі і надбудова, зароджується в надрах старого). Тому, маючи «ренесансні» явища в мистецтві, природно ставити питання і про зародження буржуазних відносин, без яких ці явища не могли б мати місця. Про це і йде мова у статті.

Виступ Дмитра Івановича розходиться з іншими. Добре, що обговорення йде у вузькому колі, а то довелося б червоніти за ті дивні речі, які говорилися (ренесанс – відродження дорійського, іонійського і корінфського ордеру; місто, що повністю входить в систему феодальних відносин; генії, що народжуються в одну епоху і не народжуються в іншу і т. п.). В цьому виступі були нотки, неприпустимі в науковому обиході. Дмитро Іванович обвинувачував Олену Станіславівну в тому, що її концепція сходиться з концепцією Грушевського, назвав її статтю «непартиійною». Це – серйозні закиди, а де ж докази? Доказів немає. Це – облудне обвинувачення, яке викликає протест і яке не повинно мати місця в нашому колективі.

Ренесанс – дуже конкретне історичне явище. Це слово не рівнозначне слову «розквіт». Не можна думати, що до ренесансу і після нього прогрес іде більш повільними темпами; буває й навпаки. Для України, наприклад, доба бароко (друга половина XVII – початок XVIII ст.) – теж період бурхливого культурного розвитку. Ренесанс – закономірний етап в історії усього європейського мистецтва. Він був і на Україні, і в Росії (тому протиставляти в цьому Україну і Росію неправильно). Те, що Україна в XVI – першій половині XVII ст. перебувала під жорстоким гнітом з боку панської Польщі, не знімає можливості активного розвитку української культури. Історичний розвиток – дуже складний діалектичний процес; іноді жорстокість гноблення, необхідність рішучої боротьби навіть стимулює творчу активність народу. Культурна боротьба – одна з форм класової і національної боротьби. Історія це підтверджує переконливо; Нідерланди, скажімо, в XVI ст. теж перебували під чужоземним гнітом (Іспанія), а нідерландський ренесанс – один з найяскравіших в Європі. Отже, питання не можна спрощувати.

Підводячи підсумки, скажу, що стаття О. С. Компан заслуговує позитивної оцінки.

АПАНОВИЧ Е. М.¹

Прежде чем говорить о содержании статьи, хотела б сказать несколько слов о ее форме. У нас неоднократно возникала такая процедурная проблема – счи-

¹ Апанович Олена Михайлівна (09.09.1919 – 21.02.2000), український історик-медієвіст. 1950–1952 – молодший науковий співробітник, з 1956 – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

тать ли газетную статью научной работой, вносить ли ее в список научных трудов. Некоторые пренебрежительно относятся к газетным статьям и безоговорочно, огульно их отвергают в научном плане. Другие предлагают расценивать газетные статьи в зависимости от их содержания. Есть статьи, которые пишутся по любому поводу, а ряд статей представляет собой популярное изложение научных проблем и положений. Ученый-историк пропагандирует исторические знания среди народа. И вот среди этой категории газетных публикаций выделяются такие, где ученый использует предоставленные ему газетные полосы, чтобы поставить, затронуть научные, даже теоретические проблемы. Такие газетные статьи имеют большой резонанс не только среди историков. И, разумеется, ни у кого не возникнет сомнения, что такую газетную статью не только можно, но даже должно включить в список научных работ. Статья Елены Станиславовны Компан принадлежит именно к такого характера газетным статьям. По глубине и широте поставленных проблем это, несомненно, научное выступление. Подтверждением этому служит то, что мы ее обсуждаем сейчас как научную работу на отделе. Интересная форма рецензии.

Из поставленных проблем, которые здесь особенно дискутировались, это – понятие ренессанса, украинского возрождения.

В статье поставлен вопрос о научном понимании ренессанса. При этом нужно отметить что не Елена Станиславовна является пионером в постановке этого вопроса. Классики марксизма определили, что в понятие возрождения нужно вкладывать не только определенное течение стиля искусства, а социально-экономическое содержание.

Возрождение – это историческая эпоха, которая присуща всем народам, т. е. имеющая мировое значение в каждой стране на национальной почве, имеющая свое специфическое преломление. Ренессанс – это эпоха исторического развития, связанная с возникновением новых буржуазных отношений, влекущих за собой новые явления во всех областях жизни.

Но существовала и иная точка зрения, имеющая широкое хождение в Западной Европе в истории искусствоведения, которая сужала это понятие, а главное, считала, что эпоху Возрождения пережили только европейские страны – избранные, в первую очередь, Италия и Франция, так сказать, государственная европейская «элита», а остальные страны, в первую очередь Россия, ну и, разумеется, Украина, – нет. Эта точка зрения имеет глубокие исторические корни, среди которых не последнюю роль играло и политическое соперничество, страх угнетения и роста России. О странах Востока говорить нечего. Их совершенно отгораживали от общего потока европейского развития.

К сожалению, эта концепция находила поддержку среди ученых тех стран, которые, согласно этой концепции, исключались из общих закономерностей исторического развития.

В России можно взять хотя бы славянофилов. Аксаков: «Умом России не понять». На Украине – Антонович.

На основе идеалистической концепции Гегеля – Возрождение – воплощение идеи духа в истории Страны. Поэтому Возрождение – воплощение подобной идеи в истории западноевропейских стран – Украине абсолютно чуждо, неестественно. Если и были отголоски, то они не прививались, очень поверхностны, неестественны.

Последнее десятилетие в нашей советской историографии наблюдается обращение к тезису марксизма, осмыслить его в связи со своей национальной историей. Начали русские советские историки. Клебанов – «О ересях», «О русском возрождении». Чалоян – «Армянский ренесанс». На Украине над этим стали размышлять. Вот года два на ленинской сессии, которая проходила у нас К. Г. Гуслистый сформулировал как явление украинской реформации – полемическую литературу.

КОМΠΑН О. С.

Оскільки час вже пізній, і всі ми стомилися, я торкнуся в своїй відповіді лише найбільш важливих, на мій погляд, зауважень товаришів.

Вадим Архипович говорив про недолік формулювання щодо ролі економічного фактора в історичному дослідженні. Я вже сказала у вступному слові, що визнаю цей недолік і пояснила, що саме я хотіла сказати.

Друге зауваження стосується ніби-то невірною трактування міського населення України XVI–XVIII ст. як недиференційованої в соціальному відношенні маси. Справа в тому, що в даному випадку йдеться про роль міщанства у відродженні, яке протистояло феодалізму. В такому аспекті я мала право говорити про всю масу міщан в цілому. Маркс писав, що перші феодальні міста були першим запереченням феодалізму. Взагалі це відома річ, що формування міської верстви відіграло вирішальну роль «в поваленні феодалізму» (Маркс).

Третє зауваження: як могло мати місце буяння, відродження, коли Україна була загарбана і поневолена шляхтою та зростало покріпачення. На це зауваження можна сказати, що в усіх країнах, де були виразні ознаки відродження, становище було або тяжке, або і просто трагічне, і це не випадково. Візьміть Італію, яка залишила нам неперевершені зразки ренесанського мистецтва. Вона ж була в страшному становищі: війна, міжусобиці, інквізиція. Згадайте, що в 1600 р. було спалено найгеніальнішого діяча Відродження Джордано Бруно. Розквіт національної думки, науки, мистецтва далеко не завжди має прямий зв'язок із загальним процвітанням. Згадаймо хоч би умови, за яких народилася класична німецька філософія. Класики марксизму кажуть, що вона з'явилася тому, що німці в надзвичайно скрутних умовах шукали порятунку у вищих сферах людського розуму, в інтелектуальній праці. Згадаймо і відому думку англійського письменника Оскара Уайльда, який говорив, що нещастя витончує людей і облагороджує характери.

Четверте зауваження: термін «ренесанс» стосовно України вжито невдало. Я думаю, що вдало. Сьогодні цей термін визнано в науці. Був російський ренесанс, вірменський, український і т. д.

Що ж до зауважень Дмитра Івановича Мишка, то в якійсь мірі я вже відповідала на них, говорячи про своє завдання і відповідаючи Вадиму Архиповичу.

У більшості ж випадків зауваження Д. І. Мишка такі, що й відповідати на них неможливо. Справа в тому, що бувають опоненти, які стоять або занадто на низькому рівні знання або занадто на високому, і в тому, і в другому випадку дискусія буває неможлива. Як хочете, таким і вважайте рівень Д. І. Мишка, але я переконана, що такі зауваження навіть не слід обговорювати. Щоправда, є два пункти, на яких я все ж зупинюся. У мене написано «книгодрук був важливою передумовою буржуазного розвитку», і тут же в дужках посилання на К. Маркса, бо це справді думка Маркса. Енгельс розвиває її в праці «Діалектика природи». Мишко каже, що я припускаюся помилки, вважаючи книгодрук результатом буржуазного розвитку. Отже, тут перекручено мої слова і зроблено закид Марксу. Аналогічне зауваження Мишка про роль міст. Воно також об'єктивно є закидом Марксу, бо я використала вчення Маркса про роль міст. Ще одно перекручення істини, яке межує з блюзнірством, стосується положення А. Луначарського про епохи сприятливі і несприятливі для виявлення талантів.

Нарешті, тут говорилося, що в II томі «Історії українського мистецтва» не гадеться буржуазний розвиток. На цю тему не варто дискутувати. Слід подивитися в II-й том. Я писала, спираючись на матеріали цього тому.

Мої опоненти висунули суперечливі твердження. Говорилося і, з одного боку, про те, що розвиток капіталізму з XVI–XVII ст. уже визнаний істориками, а з другого, що ніким не визнано. Не беруся мирити ці точки зору.

Визнаю, що не все сформулювала в своїй статті вдало і надалі буду уважніша. Я шкодую, що не згадала про українсько-російські зв'язки. Про них необхідно було сказати, тим більше, що і автори II тому говорять про них.

До цього хочу додати, що деякі неточності попали з вини редактора. Газета не дала мені гранок, а я не догадалася попросити, бо мені сказали, що правок майже немає. Їх і справді мало, але вони погіршили текст.

В. А. ДЯДИЧЕНКО

Ми повинні підвести певні підсумки нашого обговорення. Слід відзначити, що серйозні недоліки статті не були піддані з боку більшості товаришів належній критиці. Зокрема, виступ М. Ю. Брайчевського є в цілому неправильним. Виходить, що недоліків взагалі ніяких нема, а є просто невдалі формулювання.

Між тим необхідно, щоб відділ ясно висловив своє ставлення до цих питань. Це потрібно і тому, що і так ідуть розмови, що в нашому інституті є товариші, які схильні ревізувати незаперечні положення нашої марксистсько-ленінської науки, в

тому числі віковічну дружбу українського і російського народів, спільність їх історичного розвитку, прогресивне значення возз'єднання і роль Богдана Хмельницького, зрадницьку роль Мазепи тощо. Які ж висновки слід зробити?

Речення про історію, «втиснуту» у виробничі сили і відносини, – груба помилка. Олена Станіславівна Компан повинна це зрозуміти і визнати, тим більше, що саме вона дуже багато займається економічною історією. Такою ж серйозною хибою є те, що в статті не згадано російський народ, українсько-російські зв'язки. Це не просто бажані доповнення, як це хотіли довести М. Ю. Брайчевський та інші товариші, це невід'ємна, найважливіша частина цього питання.

Д. І. Мишко був цілком правий, коли критикував ці хиби.

Неправильне формулювання про початок розвитку буржуазних відносин. У цих питаннях слід пам'ятати, що економічний розвиток України і Росії з XVII–XVIII ст. були тісно зв'язані. Тому слід зважати на праці і висновки наших колег – московських істориків, зокрема на III-й том «Історії СРСР».

У статті є інші хиби і невдалі місця про бездарні і талановиті епохи, про «замовчення» радянськими істориками окремих питань тощо.

Ми хотіли б, щоб все це усвідомили автор статті і всі інші товариші і зробили належні висновки.

Список використаних джерел

1. Олена Компан. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства / Олена Компан // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська акад.», 2007. – С. 416–421.
2. Михайло Брайчевський. Пам'яті Олени Компан / Михайло Брайчевський // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – С. 467.
3. Микола Шудря. Суцвіття, бите холодами / Микола Шудря // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – С. 434.
4. ІР НБУВ, ф. 274, № 1553–1554, арк. 1.
5. Олена Апанович. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість / Олена Апанович // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – С. 422–428.
6. ІР НБУВ, ф. 297.

References

1. Kompan, O (2007). Ukrainiyskiy Renesans: rozдумы istoryka nad problemamy mystetstvoznavstva [Ukrainian Renaissance: the historian's reflections on the problems of art]. In *Istoriyk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 416–421). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
2. Braichevskiy, M. (2007). Pamiati Oleny Kompan [In the memory of Olena Kompan]. In *Istoriyk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (p. 467). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

3. Shudria, M. (2007). Sutsvittia, byte kholodamy [Blossom beaten by the cold]. *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (p. 434). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
4. Fond 274, Units 1553–1554, Folio 1. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Apanovych, O. (2007). Spohady pro vydatnu vchenu i nezvychainu osobystist [Memories about an outstanding scientist and a remarkable personality]. In *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 422–428). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
6. Fond 297. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

M. Filipovych

On the issue of the ideological policy in the Ukrainian historical science in 1970s (a stenograph of the Feudalism History Department of the Institute of History of the AS of Ukrainian SSR meeting concerning O. S. Kompan's review of the edition "History of Ukrainian Art")

In the publication the author presents a meeting protocol of the Feudalism History Department of the AS of Ukrainian SSR of November 15, 1967). The Department meeting was held in order to discuss (practically, to denounce) an article of a Senior Research Fellow, Doctor of Historical Sciences Olena Kompan. The article entitled "Ukrainian Renaissance. The historian's reflections on the issues of Art Studies", published in the newspaper "Literary Ukraine" (October 17, 1967) was a review of the first two volumes of the "History of Ukrainian Art". The article indeed was discussed on the meeting, however it was not crucified, as most of the meeting participants supported the reviewer.

The colleagues of Olena Kompan, M. Braichevsky, O. Apanovych, K. Stetsiuk and D. Myshko expressed their opinions concerning her article.

The publication preface contains the history of Olena Kompan's article-review, main conclusions and provisions, as well as the feedback the article received from numerous readers, colleagues and party's "academicians".

Key words: O. S. Kompan, Feudalism History Department of the AS of Ukrainian SSR, history of Ukrainian art, review

М. А. Филипович

К вопросу об идеологической политике в украинской исторической науке в 1970-х годах (стенограмма заседания отдела истории феодализма Института истории АН УССР по поводу рецензии Е. С. Компан на издание «История украинского искусства»)

К публикации представлена стенограмма заседания отдела истории феодализма Института истории АН УССР (от 15.11.1967 г.). Заседание отдела было собрано с целью обсуждения (фактически – осуждения) статьи старшего научного сотрудника, доктора исторических наук Елены Станиславовны Компан «Украинский Ренессанс. Размышления историка над проблемами искусствоведения». Статья, напечатанная в газете «Литературная Украина» (1967. – 17 октября), была рецензией на первые два тома «Истории украинского искусства». Формально обсуждение

статьи на заседании отдела состоялось, но ожидаемого «разгрома» не было: большинство участников поддержали рецензентку. Свое мнение о статье высказали коллеги Елены Компан – М. Браичевский, Е. Апанович, К. Стецюк и Д. Мишко.

В предисловии к публикации освещается история статьи-рецензии Е. Компан, основные выводы и положения, а также реакция на статью широкого круга читателей, коллег и партийных «академиков».

Ключевые слова: Е. С. Компан, рецензия, отдел истории феодализма Института истории АН УССР, «История украинского искусства».

*о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук,
І. Ю. Тарасенко,
кандидат історичних наук
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України*

ЛІТОПИСЕЦЬ ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТІРЯ ПОЧАТКУ XVIII ст.

Уперше вводиться до наукового обігу важлива пам'ятка українського літописання початку XVIII ст. – літописець Свято-Михайлівського Видубицького монастиря. Встановлені джерела, якими користувався літописець, час написання пам'ятки, оригінальні звістки, особливо з історії Гнилецького монастиря, який припинив своє існування як мінімум у XVI ст.

Ключові слова: українське літописання початку XVIII ст., Свято-Михайлівський Видубицький монастир, історія України.

Готуючи до публікації копіяну книгу [1] Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVI–XVIII ст. (на жаль, незакінчену), ми, щоб видати її повністю, вирішили компенсувати хоча б частково її прогалини за рахунок архівних матеріалів. Адже архів Видубицької обители, хоча й розпорошений, є одним з найбільших монастирських зібрань в Україні. Так, у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається багато матеріалів, які були створені в обителі чи мали до неї безпосереднє відношення.

Зокрема, нашу увагу привернув анонімний літописець, в якому вочевидь бракує закінчення. Рукопис умовно можна назвати літописцем Видубицького монастиря [2]. Він за всіма параметрами цілком вписується в межі монастирського літописання, і навіть зміст його обмежується винятково монастирською історією в той час, як інші монастирські літописи, скажімо Межигірський, висвітлюючи історичне минуле своєї обители, все ж звертали увагу на події всеукраїнського чи регіонального масштабу.

Час створення літописця можна встановити досить точно. Рукопис, який є оригіналом пам'ятки, судячи з характеру письма, було створено в першій половині XVIII ст. Остання ж за хронологією подія, про яку йдеться в літописці, датована 1717 р. В іншій редакції (варіанті) літописця

вказується 1720 р. Отже, навряд чи пам'ятка була завершена пізніше цього часу. На наш погляд, її створення слід віднести до останніх років гетьманату Скоропадського, тобто до 1720–1721 рр. Деякі дані літописця (мова, яка являє собою суржик української, церковнослов'янської та російської, віднесення Мінська до польських міст) також засвідчують, що літописець було створено саме в першій половині XVIII ст. Адже це місто на той час знаходилося в складі Речі Посполитої, і раніше, коли більшість українських земель, разом з Києвом, знаходилася під її владою, Мінськ, як правило, тоді не називали польським містом. Відзначимо, що в цей час ігуменами Видубицького монастиря були відомі церковні та культурні діячі, вихованці Києво-Могилянської академії Лаврентій Горка та Феодосій Хоминський. Та й пізніше його ігуменами часто були «могилянці», скажімо Тимофій Щербацький (майбутній київський митрополит). Тут жили традиції літописання, які заклав ще в XII ст. видубицький ігумен Мойсей – творець Київського літопису, другої частини південноруського зводу кінця XIII ст. (Хлебниківська редакція). У XVIII ст. тут намагалися створити хронологічні списки ігуменів [3].

При написанні твору його невідомий автор, поза сумнівом чернець, використав «Патерик» св. Нестора Печерського, очевидно і його «Повість временних літ» (хоча за тодішньою традицією Нестора Печерського вважали автором усього південноруського зводу кінця XIII ст.), «Paterikon» 1635 р. київського митрополита Сильвестра Косова, київський «Синопис» економа Києво-Печерської лаври Пантелеймона Кохановського (3-тє видання 1680–1681 рр.). Польські хроніки М. Бельського та М. Стрийковського, а також праці італійського історика Цезаря Баронія очевидно використовувалися через посередництво згаданого твору Косова та «Синопису». Користувався невідомий автор і матеріалами тогочасного міського архіву Києва й архівом Видубицького монастиря. Автор посилається на універсали гетьманів Івана Скоропадського та Івана Мазепи (щоправда, з відомих причин не називаючи імені останнього), на привілеї короля Речі Посполитої Владислава IV, грамоти царів Петра I та Івана V та інші «кріпості», які були записані в київські гродські книги. Хоча відомості про походження назв «Видубичі» та заснування монастиря запозичені автором з «Синопису», який, своєю чергою, ґрунтувався в даному місці на першій частині «Кройніки...» Феодосія Софоновича – «Кройніки о Русі», однак він міг безпосередньо використовувати легенди та оповіді, які зберігали ченці Видубицького монастиря.

Починається літописець з описання заснування Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, значне місце автором відводиться Володимиру Святому та його внуку Всеволоду Ярославичу. Увага до першого,

особливо характерна для церковних літописців [4], є природною, бо Володимир увійшов в історію насамперед як хреститель Русі. Увагу ж до князя Всеволода легко пояснити тим, що він заснував Видубицький монастир. Багато місця приділяється також Печерському монастиреві, який знаходився по сусідству. Само собою, на першому місці стоїть історія Видубицької обителі, причому приділяється увага не тільки древньому періоду її історії, а й пізнішим подіям, у т. ч. й відносно недавнім, коли монастир потрапив у руки уніатів і коли він був повернений православним. Останнє трапилось завдяки, насамперед, київському митрополиту св. Петру Могилі (його роль високо оцінюється літописцем). Якщо при викладі давніх подій автор передає відомі дані, то при викладі подій XVII – початку XVIII ст. він наводить невідомі або маловідомі факти. Це стосується, передусім, Гнилецького монастиря. Останній знаходився біля с. Лісники (власність князів Корецьких), що поблизу південної околиці Києва (поблизу Пирогова), і тут знаходилися невеликі маєтності Видубицького монастиря. Літописець пов'язує початки Гнилецького монастиря з печерою св. Феодосія Печерського. Останній, як свідчить твір Сильвестра Косова, під час Великого посту молився в таємній печері в «монастирському селі» [5], а в літописці конкретизується, що це місце було там, де виникнув Гнилецький монастир. Перша ж документальна згадка про Гнилецьку обитель є в грамоті митрополита Київського Йосифа Солтана від 5 липня 1504 р., є в літописці дані про її відродження, називається й ім'я митрополичого слуги Микули Панкевича, який доглядав монастирські землі. Однак вони були захоплені князем Юхимом Корецьким на початку XVII ст., і протягом кількох десятків наступних років навколо них відбувалися судові процеси монастиря з удовою князя Корецького – Анною та їхніми нащадками (ці матеріали чи не найбільше відбилися в копійній книзі). На процесах ченці наголошували на тому, що тут знаходяться руїни монастиря, й відносили їх до часів київських лихоліть (автор літописця вважає, що це спричинило нашістья орд Батия в середині XIII ст.). Церковні руїни легко можна було виявити ще в першій половині XVII ст., і це давало монастирю важливий аргумент на суді, бо засвідчувало, що урочища й села Куликово й Кальний Луг здавна належали Видубицькій обителі.

Є й інші важливі дані, наприклад, про поховання в монастирі чи то київського князя Семена Олельковича (1470 р.), чи то незнаного досі архімандрита цього монастиря Іоанна, про існування біля монастиря в ті часи окремого містечка і жіночого монастиря, про зв'язки Гнилецької обителі з київським воєводою на початку XVI ст. Андрієм Немировичем (він повернув Гнилець, яким володіли київські митрополити, у власність Видубицького монастиря).

Таким чином, літописець Видубицького монастиря має значення не тільки як пам'ятка історичної думки, але й як історичне джерело. Значимо, що при її публікації ми спиралися на правила передачі текстів, розроблені Я. І. Дзирою [6], з незначними відмінностями (не розкриваються титла). Непрочитані слова позначаються так: (...)*.

* * *

Після 1717 р. Літописець Видубицького монастиря.

// (арк. 1) «Июня 5 дня и в патерикі печерском Нестора летописца, також в патерикі Сильвестра Коссова, епскапа білорусского, полском и руском (слова «и руском» закреслені. – *Ю. М., І. Т.*), на листі 44-м, а в руском на листі 71–94 в патерикі Нестора літописца в житии преподобного Феодосия на листі 64-м воспоминається, создав, близ села Лесник, которое владінием до того ж Гнилецкого монастиря как надлежало и тот ветхий и новий Гнилецкий монастирь, как и прочіи киевскіи монастири под відомом митрополитов киевских состоял, гді же нині Печерский монастирь находится тамо ж подал се: тогда ж великий князь Владимир повеліл поставити и каменную церков стаго Спса, о чем в синопсисі и в патерикі епскапа Коссова или літописі пишется. Есть же тамо и урочище Берестово и на том урочищу Берестові от варяг ископанная и пещера, и там же на Берестові церков стых апсл и при той церкви был пресвитер именем Иларион, который потом был с 1051 года митрополит киевский и тот Иларион, будучи еще пресвитером, на холмі гді нині місто ветхаго Печерскаго мнастиря ископал пещеру малу яко двох саженой, яко где же преподобный Антоний от стой Афонской горы в Киев в літо от создания мира 6521, а от Рождества Хрства 1013 пришел, то походов по здешным мнстырям и пришедши на урочище оное Берестово и обрїтши оную от варяг ископанную пещеру вселился тамо, потом оный преподобный Антоний // (арк. 1 зв.) изнов вскорі отшел во стую гору. Когда же потом оный Антоний паки в Киев из той стой горы в літо от Рождества Хртва 1015 возвратился, то в оную пресвитером Иларионом ископанную пещеру вселившись, пребывание иміл. Потом же в літо от создания мира 6540, от Рождества Хрства 1032, пришел к нему, Антонию, и преподобный Феодосий и вселившись в ту ж пещеру и ископавши, великую устроил в ней церков и келіи, потом же и над тою пещерою поставлена церков малая, гді нині ветхий Печерский мнстыри. Тогда еще у них не токмо собственных по надачи сел никаких и других угодий не имілось, но и гді болшую церков поставит міста не било, почему, когда же там ради множащейся братіи тісно стало, то преподобный Антоний и Феодосий, пославши двох з братіи до князя Изяслава, испросили и сущую над тою пещерою гору для устроения церкви. Которая гора толко им от князя и дана, на которой горі и создана

церков деревяна велика и мнстыр огражден и в тот мнстыр преподобый Феодосий, игумен, з братиею из пещери в літо от Рождества Хртва 1062 преселися и оттолі тот мнстыр стал зватися Печерский. Преподобный же Феодосий и потом всякаго літа на пост стия // **(арк. 2)** Чтиредесятницы отходил в свою пещеру и тамо затворялся един до наступающей Цвітоноснои недели; и с той же пещери по той братіи отходил нощию в вышсознателное Гнилецкого мнстрыя село Лісники и там в пещеру пустынную и безмолвную вселялся до означенной Цвітоноснои недели. Потом оттуду и паки ночью пред пятком Цвітоноснои недели приходил в первую свою пещеру и от той в пятком исходил к братіи¹. Посля ж того князь Святослав Ярославович даровал преподобному Феодосію місто для основания церкви каменной, которая по преставленіи в 6580 году преподобного Антонія тім же князем Стославом и преподобным Феодосіем в літо 6581 от Рождества Хртва 1075 и заложена, которая по преставленіи в літо бытия мира 6582, от Рождества Хртва 1074² преподобного Феодосія игуменом Стефаном на том же фундаменти от Феодосія заложеном муром и окончена. А потом 6597 года от Рождества Хртва 1089 и осщена. Потом от Батия в літо 745 от Рождества // **(арк. 2 зв.)** Хртва 1234 была опустошена и была впусті аж до літа 6978, от рождества Хртового 1470. Которую церков потом возобновил Симеон Александрович Олелкович, князь слущкий, при королі полском Казимірі при архимандриті Иоанні, так як она ныні находится, и сам в ней умерши положился. Около той же каменной церкви и мнстыря создан и коло того мнстыря населено містечко, в котором был и мнстыр дівичий. С того же містечка была дорога к урочищу Либеді и того толко містечка люде и земля, на которой они поселилися, як тое явствует из описания того Печерского мнстыря и містечка в патерикі Косова на листі 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 и 26 напечатанного, до Печерского мнстыря надлежали³. Яко ж тая толко земля или поле, от вышеозначенного князя Стослава для устройства церкви и дарована. А оноу урочище Либедь в том же писаніи под числом 42-м упоминаемое, упомянуто толко для показанія чрез оноу містечко дороги куда она проложена, а самое урочище Либедь как до Печерского мнстыря никогда не надавано, не надлежало, так при описаніи Печерского мнстрыя и оноу містечка к Печерскому мнстырю и не приписано, а надлежит оно до Выдубицкого мнстыря. На которое урочище в Выдубицком мнстырі и крѣпости иміются. Потом же тое містечко при строеніи нишішней Печерской крѣпости в [17]17 году з землею под строение тоей крѣпости отойшло // **(арк. 3)** и за то Печерской Лаврі гсдрево жалованье в награждение дана, люде же в том Печерском містечку бывшіи как тое явствует с вышеозначенного упоминаемого листа гетмана Скоропадского до архимандрита печерского 1713 года генваря 27 д., писаного на грунтах Выдубицкого мнстыря поселилися, когда же город Киев подвержен был вышеозначенным злоключениям, то в тое время, как внутрь Киева, так и поза Киевом состоявшіи церкви и мнстыри, которых было ведлуг историков полского Мартина Білского (підкреслені

слова закреслені. – *Ю. М., І. Т.*), Баронія и иных до четырехсот опустошены, а инии и в конец разорены, в числі коїх мнстырей и вышеозначенный в урочищи в недалеком разстояніи от Киева находящемся, называвшомся Гнилец, а ныні Гнилецщина мнстыр с церквою, созданный близ села того ж мнстыря Лісник и как и прочіи киевскіи мнстыри, под відомом митрополитов киевских состоявших, в конец разорен, состоявшая же под ним земля, называвшаяся Гнилец, всегда оставалася во владеніи митрополитов // **(арк. 3 зв.)** киевских. Потом тая земля Гнилец от прежде бывших митрополитов, а потом и от Иосифа Солтана, митрополита киевского, благочестивого блаженного Нифонта патріарха Константинопольского была в награждение нікому ж Микулі Панкеевичу, слугі, который при церкві Стософійской киевской в дворі архиерейском митрополитанском, гдѣ ныні кафедральный мнстыр, живучи, досматривал до той церкви надлежащих архиерейских вотчин; за ту его службу дана была. Когда же тот Микула Панкеевич умер без наслѣдія, то писано было до его, митрополита Иосифа, от тогда бывших воеводи киевскаго Андрея Немировича и от архимандрита Печерского Антонія (...)¹. Тогда бывшим Выдубицкого мнстыря игуменом Иоакимом и прошено его, митрополита Иосифа, что он, митрополит Иосиф, тую землю, на которой издавна был мнстыр, дал ему, игумену Иоакиму. И потом он, митрополит Иосиф, вывѣдавши от намістника своего мінского, пана Василя Шишки, бывшаго перед тим в Києві от его митрополита, Иосифа, урядника, что ис (?) тоей земли мнстыря Гнилецкого никакой службы и податей ему, митрополиту Иосифу, не бывает и шкоды (підкреслені слова закреслені. – *Ю. М., І. Т.*) и хитрому(?) ис того никакого // **(арк. 4)** ему, митрополиту Иосифу, к оному двору его церковному митрополичему не будет, по прошенію оных воеводи киевского Андрея Немировича и архимандрита печерского Антонія и по увѣдомленію оного намістника своего мінского Василя Шишки, також по прошенію и челобитью оного выдубицкого игумена Иоакима тую Гнилецкого мнстыря землю со всім, как она собі пред тим издавна была, дал тому игумену Иоакиму и мнстырю стаго архангела Михаїла Выдубицкому во владеніе по всему, как тая земля Гнилец издавна в себѣ имѣлася, и на то дан до оного митрополита Иосифа в полском городѣ Мінску, гдѣ оной митрополит Иосиф живал, июня 5 индикта 7 в літо 1507 за своею печатю лист (підкреслені слова закреслені. – *Ю. М., І. Т.*) индикта 7 (гдѣ вмѣсто літери 3 значащей число 7 омилкоу писца в подлинникѣ написано литеру е, значащую число 5-е) в літо 1504 за своею рукою и печатю лист. // **(арк. 4 зв. – чистий) // (арк. 5)**

В літо от Рождества Хрства 988 по свидѣтельству російского літописца преподобного Нестора⁴, а по Стрийковскому літа от Рождества Хрста 980, а по Мартину Білскому 990, стый равноапостольный великий князь Владимир всея Россіи самодержец окрестившися сам и киевский и всея Россійския земли народ стым

¹ На полях написано: «Синописе».

крещением просвітивши, когда повелі́л бісовскі́и кумиры и кумирници раззоряти сокрушати и до основания искореняти. А на містах их Божественныя церкви созидати, то тогда ж оный самодержец всероссийскій Владимир как повелі́л и перві́шаго бога или идола Перуна к конскому хвосту привязати и влекти в ріку Днепр и привлекиши к берегу вбросит его в Дні́пр, то тогда оный идол Перун, бывши ввержен в Дні́пр, как поплил вниз, то невірны́е люде, идучи берегом, плакали и сказывали: «Выдыбай, наш боже, видибай», то есть выплыти. Тот же идол Перун был и выдибал или выплил на берег и гдѣ́ был выдибал, там названо місто тое или урочище Видибичи, а потом Выдубичи и потом⁵ на том місті названном Видибичи благовірный великий князь киевскій Всеволод Ярославович, вторій сын князя Ярослава, внук великого князя Владимира. // **(арк. 5 зв.)**

В літо от создания мира 6548, а от Рождества Хрства 1040 в память чуда стаго архангела Михаїла, бывшаго в Колоссах, каменную церков заложивши, мнстыр создал. И как та церков по совершені́и зданием в літо от создания мира 6596, а от Рождества Хрства 1088⁶ преосщена митрополитом киевским Иоанном и епископами трома: Лукою, Исаею и Фотием, игуменство тогда держашу того Всеволожа Выдубицкого мнстыря Лазарем освящена и мнстыр создан, то оный великий князь киевскій Всеволод Ярославович ту церков и мнстыр свой снабді́л для содержания их доволными землями, грунтами и маетностями. Потом тот Всеволож Выдубицкий мнстыр, как весь город Киев, подвержен был разным злоклучениям, почему и та церков и мнстыр был опустошен и раззорен. По яком раззорені́и ту церков в літо от создания мира 6406, а от Рождества Хрства 1198 июля 10 дня⁷ великий князь Рурик Ростиславович возобновил и тако ж снабді́л доволными землями, грунтами и маетностями. Потом же по нікоторых літех тот Всеволож Видубицкий мнстр попушением // **(арк. 6)** Божиим от благочестивых отнят был униатами со всіми к нему принадлежащими землями, грунтами и маетностями и жили в нем униатскі́и монахи под відомством состоя униатских митрополитов киевских, коім униатам благочестивым сопротивляясь и хотячи⁸ тот Видубицкий мнстыр паки во благочестие возвратитъ, игуменом у них, униатов, в Выдубицком мнстырі бывшаго Антонія Грековича униата ж, намістником Иосифа Велямина Рутского, киевского митрополита униатского, называвшагося и бывшаго, напавши на его, Грековича, насилно в Дні́прі 1618 года утопили. Однак и потом Видубицкий мнстыр униатским митрополитом киевским, оним Иосифом Велямином Рутским, за силу листа или диплома на элекці́и короля польского Владислава Четвертого в літо 1622 ноября 30 д. состоявшейся и в Варшаві до книг гродских записанной, обладаем был, и в нем униатскі́и монахи жили до 1635 года. Когда же пред тим Петр Могила, воеводич земель молдавских, по униатском во Россі́и чрез четиридесят // **(арк. 6 зв.)** літ бывшом тиранском сщенстві́ избран общини волными голосами 1632 года априля 8 дня и чрез стійшаго патриарха константинопольского Кирилла Лукария рукоположением православных епископов в Львові в тамошней

братской ставропигиальной патриаршой Успения Прстия Бдці церкви хиротонисан в митрополита киевского и когда потом тому митрополиті Петру Могили Владислав, король полский, 1633 года марта 14 д. дал диплом на митрополию Киевскую и что притом архимандриею Печерскою мнстырем Николским Пустинным до живота своего ему владіть, то он митрополит Петр Могила⁹ того ж 1633 года мсця июля 2 д. во вторник часа тринадцатого, по соизволенію короля полского и всея Річи Посполитой первіе отобрал киевскую кафедральную стыя Софіі церков от уніятов чрез Исайю Трохимовича, а в то время бывшого колллегии киевской ректора, а потом игумена киевского Пустинного Сто-Николаевского мнстыря, и Анатолия Мужилковского, казнодія печерского, игумена Білілового, и до того ж православия, от которого была отторгнута, приворотил и возобновил. А потом и из Видубицкого мнстыря оного 1635 года уніятскіи монахи в другой, ныні за границею состоящий, мнстыр виведен // **(арк. 7)**, а тот Видубицкий мнстыр со всіми к нему приналежитостями для содержания в нем коядютора митрополитанского киевского ему, митрополиті Петру Могили, к оной стыя Софіі церкви при-совокуплен, в котором Видубицком мнстырі же¹⁰ и древняя оная от Всеволода, князя, созданная каменная церков бывшая в опустиніи и оным митр. Петром возобновлена. И так оный преосщенный Петр Могила, будучи митрополитом киевским, титуловался и был и архимандрит печерский, живучи в Печерском мнстырі и владія Киевом, до оной киевской кафедральной стыя Софіі церкви, так и всім до мнстыря Печерского належитостями владіл купно и всіми до Видубицкого мнстыря, за небытием в нем коадютора митрополитанского, приналежитостями. Почему и по нем митрополиті Петрі бывшіи митрополиты киевскіи Силвестр Коссов, Дионисий Балабан, Иосиф Нелюбович, Антоний Винніцкий, Гедеон Стополк, князь Четвертинский, и Варлаам Ясінский, имія резиденцію свою по разным епархії Киевския, а найпаче по нынішним полским или за полскую границу отшедшим містам, а напоследок и в Киево-Софійском кафедральном мнстырі уже пребывание, имія Видубицким мнстырем как собственным своим завідовали и всім до того Видубицкого мнстыря приналежитостями владючи // **(арк. 7 зв.)** и какие на принадлежашие тому Видубицкому мнстырю земли, грунты и маетности имілись крѣпости под своїм відомом содержали. А оный митрополит киевский Варлаам Ясінский челобитем своїм от великих гедрей црей и великих князей Иоанна Алексіевича и Петра Алексіевича, самодержцев всероссийских, испросил было, что Видубицкий мнстыр приписан был к кафедрі Стософійской митрополитанской киевской для помощи в возобновленіи оного кафедры, бывшей тогда чрез мимошедшия войны в опустошеніи и раззореніи и в такой причині Виду[бицкий] монастыр к оной митрополитанской киевской кафедрі был до 1706 года, а того 1706 года Видубицкий мнстыр от той к кафедрі киевской приписі свободен и волным учинен вічными часи и оставлен тот Выдубицкий мнстыр при всякой свободі и волности так как и прочіи киевскіи и задніпрскіи до митрополиі Киевской надлежащіи мнстыри и тое двома

писаннями оногo 1706 года априля 23 и 26 за подписанием оногo митрополита // **(арк. 8)** Варлаама Ясінского и киевского духовенства рук и того ж 1706 года июля 22 д. універсалом тогда бывшаго гетмана стверджено. И таких ради обстоятелств и вышеозначенных, которым Выдубицкий мнстыр как и вес город Киев потвержден был злоключений, стародавние Выдубицкого мнстыря крїпости, права и привилегия, как тое явствует з виписї з коммисїї за Жигмунта Августа, короля полскогo, о озерах выдубицких 1545 года отпралявшогосе, також з листов от Филиппа Обуховича, войскогo, к вышеозначенному митрополитї киевскому Петру Могилї 1634 года априля 4, от Александри Корсаковой к тому ж митрополиту Петру Могилї 1644, от Прокопа Хмелевского к игумену видубицкому 1662 года марта 22 д. писанных, вмїстї с крїпостми, правом и привилегиями Стософїйской киевской кафедры утеряны. С яких иные, а найпаче стародавние и доселї не отисканы. За яким утерянїем крїпостей, прав, привилегий стародавних Выдубицкому мнстырю служащих и как тое найпаче явствует с вишозначенного 1637 года априля 4 д. листа Филиппа Обуховича, войскогo // **(арк. 8 зв.)** за бытием Видубицкого монастыря выпустї. Да и когда киевский митрополит вишозначенный Петр Могила был купно и архимандрит печерский и в том Печерском монастырї живучи, владїл и всїми до Выдубицкого мнстыря принадлежностями, то есть землями, грунтами и маетностями Печерский монастыр того Выдубицкого мнстыря землями, грунтами и другими угодиями, как тое явствует з листа упомянутого князя Чорторийскогo до архимандрита печерского 1565, з виписї с книг воеводства Киевского 1565 июня 29 д., с указу Константина Острозского до архимандрита печерского 1566 мая 15 и з листа упоминаемого гетмана Скоропадского до архимандрита печерского 1713 генваря 24 д. завладїл. Когда же вышпрописанный самодержец всероссийский Владимир по вышепоказанному повелїл во всероссийской земли бїсовскїї кумиры и кумирныци раззорити и на мїстах их и вездї Божественнїя церкви созидати, то тогда и в урочищи в недалеком розстояннїи и от нынїшнаго против прежнегo весма (?) бывшаго пространного неболшаго города, Киева находящемся, называвшомся Гнилецъ, а нынї – Гнилещина церков и монастыр, о котором в листї благочестивогo митрополита киевскогo¹¹ посщеннаго от Нифонта, патриарха константинопольскогo, Иосифа Солтана 1504 года».

(IP НБУВ, ф. XIV, № 3674)

Закїнчення літописця за іншою редакцією

«в Синописї не показано, щоб того 1504-го году был воеводою киевским Андрей Немирович, // **(16 зв.)** фалшивим, для того, что тот Синопис не в тогдашние времена писан, подобран з разних историков, и в коїх, что в недавних годах до того ж Синописа приискано, того толко и виписивано. И понеже в историках Коляовича в части 2-й, Стрийковскогo в книги 3-й в главї 6-й на листе 724-м, Курея

на листе 228, Околского тома 1-й на листі 398-м напечатано, что он Андрей Немирович того 1511 году был воеводою киевским, то тое толко и в оный Синописис внесено, а с какого года и по какой год он Немирович бил воеводою киевским, того книги в тих историях не написано, так и в оном Синописисі не означено, а означено толко, что он бил 1511 года. С оного листа митрополита Иосифа, который в ті времена жил и о воеводах киевских тогда бывших відать достаточно могол, является, что он Немирович был воеводою киевским и в 1504-м году, да он же Андрей Якубович Немирович, воевода киевский и лист Федору Елцу на селище Сіратов потом 1505-м году февраля 14 индикти 8 дал, и тот лист в Печерской Лаври в бившую 1720 году слідственную по грамоти гедрственной посолской к[анцеля]-рії 1718 году состоящийся, производившуою комиссию за кріпост представлен токмо копию, почему тое если би писатваю того Синописиса известно было, и в том Синописисе внесено быть могло. И с того видно, что Юрий Монтонтович по смерти воеводи киевскаго князя Димитрия Путятича 1503 года, воеводою киевским учинившим был толко воеводою киевским до 1504-го года, а того 1504-го года он Юрій не был, в закривателство того, что он Немирович того 1505 года был киевским воеводою в той [...] и пропущен и писано, а видно и [...] когда был он индукта 8, то был и того 1505 году воеводою, а учинился воеводою оный Андрей Немирович воеводою киевским того ж 1504-го годех».

(IP НБУВ, ф. 160, № 244, арк. 1–16 зв.)

Записи на маргінесах:

1. «Так и називалось по показаному в оном житіи преподобного Феодосия мнстырское» Місце цієї вставки на першому аркуші не позначене в тексті.
2. «Патерик Нест[ора] лист 41, Косс[ова] 44».
3. «От Рождества Христва 1072».
4. «Нестор 6581 літа, Коссов лст 56 и 57».
5. «Синописис, л. 40 и 41».
6. «Силвестр Коссов, л. 54».
7. «Нестор літописец».
8. «Зри: Коссов, л. 57 и 58».
9. «Зри: книга в Кракові 1633 печатана Ексorbitация руска».
10. «Косов, лст 194».
11. «Косов, лст 58».
12. Слова «пощенна от Нифонта, патриарха константинопольского» вставлені згідно з позначкою в тексті, але явно неправильно.

Список використаних джерел

1. ІР НБУВ, ф. 160, № 244.
2. Там само, ф. XIV, № 3674. Інша редакція даного літописця зберігається там само (ф. 160, № 244, арк. 9–16 зв.). Ця редакція відрізняється від наведеної нами, зокрема її автор використовував «Тератургіуму» (1638) А. Кальнофойського, хроніки А. В. Кояловича, С. Окольського і твір якогось Куреї. Наводимо закінчення літописця за даною редакцією, текст якої люб'язно надав нам кандидат історичних наук Іван Синяк, за що висловлюємо йому подяку.
3. ЦДІАУК, ф. 130, оп. 1, спр. 1. Див. значний за обсягом твір о. Якова Воронковського: Голубев С. Т. История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря / С. Т. Голубев. – К., 2011. – С. 597–609. Ще один список цього твору виявлено нами: ІР НБУВ, ф. I, № 62291, арк. 1–10 зв.
4. Див., зокрема: Мицик Ю. А. Володимир Святий в українських літописах / Ю. А. Мицик // Святий рівноапостольний Володимир – творець Української держави. – К., 2015. – С. 390–392.
5. Косов С. Патерик / С. Косов. – К., 2007. – С. 46.
6. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 40–42.

References

1. Fond 160, Unit 244. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Fond 4, Unit 3674; Fond 160, Unit 244, Folios 9–16 re. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Fond 130, Inventory 1, Unit 1. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. [In Ukrainian]; Golubev, S. T. (2011). *Istoriia Vydybitckogo Sviato-Mikhailovskogo monastyrja* [History of Vydubychi Saint Michael Monastery] (pp. 597–609). Kyiv. [In Russian]; Fond 1, Unit 62291, Folios 1–10 re. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Mytsyk Yu. A. (2015). Volodymyr Sviatyi v ukrainskykh litopysakh [Saint Volodymyr in Ukrainian chronicles]. In *Sviatyi rivnoapostolnyi Volodymyr* [The Holy Great Prince Vladimir, Equal of the Apostles, Ukrainian State Creator] (pp. 390–392). Kyiv. [In Ukrainian].
5. Pokhilevich, L. (2007). *Skazaniia o naseleennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii* [Tales of populated areas of Kyiv province] (reprinted edition, p. 32). Bila Tserkva. [In Russian].
6. Kosov, S. (2007). *Paterik* [Paterikon] (p. 46). Kyiv. [In Russian].
7. *Litopys Samovydsia* [Chronicle of the Eyewitness] (pp. 40–42). (1971). Kyiv. [In Ukrainian].

p. Yurii Mytsyk, I. Tarasenko

Chronicle of Vydubychi Monastery of the early 18th century

The article presents to science an important Ukrainian record of the early 18th century, Saint Michael's Vydubychi Monastery's chronicle, which covers predominantly the history of Vydubychi Monastery since its foundation by Kyiv prince Vsevolod Yaroslavych, Yaroslav Mudryi's son, till the early 16th century. Determined is the scope of sources, which were the basis of the chronicle, as well as the date of the record's creation, and certain original data, especially the data concerning the history of Hnylets Monastery. The latter, as to the author, had been founded by Saint Theodosius Pechersky, but was destroyed as early as in the 16th century. In addition, given in the article is an original ending of the record, taken from the other record's variant, which is also deposited in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: Ukrainian chronicles of the early 18th century, Saint Michael's Vydubychi Monastery, history of Ukraine.

о. Юрий Мыцык, И. Ю. Тарасенко

Летописец Выдубицкого монастыря начала XVIII в.

В данной статье впервые вводится в научный оборот важный памятник украинского летописания начала XVIII в. – летописец Свято-Михайловского Выдубицкого монастыря, в котором освещается, главным образом, история Выдубицкого монастыря со времени его основания киевским князем Всеволодом Ярославичем, сыном Ярослава Мудрого, до начала XVI в. Установлен круг источников, на которые опирался летописец, время написания памятника, оригинальные сведения, особенно по истории Гнилецкого монастыря. Последний, по утверждению автора, был основан св. Феодосием Печерским, но был разрушен еще как минимум в XVI ст. В дополнении приводится оригинальное окончание памятника по другой редакции, также хранящейся в ИР НБУВ.

Ключевые слова: украинское летописание начала XVIII в., Свято-Михайловский Выдубицкий монастырь, история Украины.

*І. В. Клименко,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
«ДРУКОВАНІ ПРАЦІ Б. С. БУТНИКА-СІВЕРСЬКОГО»
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ**

До публікації запропонований документ з особового архівного фонду українського мистецтвознавця, історика та етнографа Б. С. Бутника-Сіверського. Це – бібліографічний покажчик наукових праць, створених ученим протягом майже 60-ти років. Укладений за тематичним принципом покажчик містить важливу інформацію про науковий спадок Б. С. Бутника-Сіверського.

Ключові слова: Б. С. Бутник-Сіверський, бібліографічний покажчик, публікація.

Наукові досягнення українського мистецтвознавця, історика та етнографа Бориса Степановича Бутника-Сіверського (1901–1983) на ниві народного мистецтва та культури засвідчені його вагомими фаховими працями, що, в першу чергу, спиралися на першоджерела та мали міцне історіографічне підґрунтя, а його професійна діяльність до певної міри окреслила цілу епоху у вітчизняному мистецтвознавстві і відображає широкий спектр естетичних ідей та духовних настроїв різних періодів історії ХХ ст.

Непоміченим, на жаль, пройшло 100-річчя від дня народження Б. С. Бутника-Сіверського, що відбулося в березні 2001 р. Виняток становила лише публікація в журналі «Народна творчість та етнографія» його колеги по роботі у відділі образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ) В. А. Афанасьєва [1], в якій дуже стисло окреслювалося становлення Б. С. Бутника-Сіверського як науковця та підкреслено значення його мистецтвознавчих та народознавчих праць для культурного життя українського суспільства. Саме в цій статті було висловлено побажання про укладання та публікацію бібліографії праць вченого.

Особовий архівний фонд Б. С. Бутника-Сіверського (ф. № 287) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Хронологічно документи охоплюють період від 1895

до 1983 р. Обсяг фонду складає майже 5 тисяч одиниць зберігання. Серед архівних матеріалів – біографічні документи, документи з наукової, службової, професійної та громадської діяльності, листування, образотворчі матеріали, фотодокументи та багато іншого, що дає змогу якнайповніше репрезентувати творчий спадок відомого мистецтвознавця.

Пропонована для публікації праця «Друковані праці Б. С. Бутника-Сіверського. Систематичний покажчик станом на 10 вересня 1972 р.» – це складена особисто вченим бібліографія власних друкованих праць. Покажчик охоплює науковий доробок Б. С. Бутника-Сіверського майже за 60 років активної науково-творчої роботи. Укладений він за тематичними підрозділами, що представляють основні фахові уподобання вченого. Зокрема це: «Шевченкознавство», «Народне мистецтво», «Професійне образотворче мистецтво» та «Інші галузі науки та мистецтва (історія, археологія, етнографія, мовознавство, літературознавство, архітектура, естетичне виховання)». Документ є авторизованим машинописом, з правками чорнилом. Має обсяг 11 арк.

Текст документа переданий зі збереженням орфографії, характерної для часу його укладання.

Друковані праці Б. С. Бутника-Сіверського
(систематичний покажчик станом на 10 вересня 1972 р.).

I. Шевченкознавство.

1. Нотатка до біографії Шевченка-художника. (ж. «Вісник Академії наук УРСР». К. 1944, № 3–4).
2. Про вивчення малярської спадщини Т.Г. Шевченка. («Вісник Академії наук УРСР». К. 1953, № 6, ст. 8–13).
3. Мистецька спадщина Шевченка років заслання. («Вісник Академії наук УРСР». 1954, № 6, ст. 42–47).
4. До історії деяких малюнків Т.Г. Шевченка. (зб. «Мистецька спадщина Т.Г. Шевченка». К. 1959, ст. 146–154).
5. До підготовки академічного видання повного зібрання творів Т.Г. Шевченка-художника. (зб. «Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка». К. 1959, ст. 3–14).
6. Тарас Шевченко. Мистецька спадщина. У чотирьох томах. К. АН УРСР. Том. I. 1961, т. II, 1963, т. III, 1964, т. IV, 1965.
– в усіх чотирьох томах: а) співупорядництво, б) керування авторським колективом, в т. I і IV – фахове редагування, в т. I. – вступна стаття.
7. Волзькі краєвиди. Мандрівка в творчу лабораторію Т.Г. Шевченка. («Україна». К. 1962, № 15, ст. 13).
8. Три знахідки. («Україна». К. 1963, № 12, ст. 10–11).

9. Шевченко-художник в уяві народу. (Збірник праць ювілейної тринадцятої наукової Шевченківської конференції. К. «Наукова думка», 1965, ст. 204–216).
10. Безперечно – портрет Євгена Гребінки! («Радянське літературознавство». К. 1968, № 10, ст. 72–77).
11. Очима і серцем Шевченка. («Життя і слово». Торонто. 1972, 13.III, ст. 23).

II. Народне мистецтво.

12. Народное искусство Советской Украины. (ж. «Советская археология». М. 1954, № 2, ст. 91–106).
13. Джерела народної творчості. («Соціалістична культура». К. 1957, № 8, ст. 32–34).
13. Шоста обласна виставка народної творчості у Тернополі. («Народна творчість та етнографія». К. 1957, кн. 4, ст. 149–152).
14. Репін і українське народне мистецтво. («Народна творчість та етнографія». К. 1957, кн. II, ст. 59–62).
15. Українське народне мистецтво в роки громадянської війни. («Народна творчість та етнографія». К. 1957, кн. 3, ст. 127–133).
16. Квіти Полтавщини. («Радянська культура». К. 1959, 29. I, № 9, ст. 4), у співавторстві з І. Сакович та І. Сібіберт).
17. Український радянський сувенір. («Радянська культура». К. 1959, т. III, № 18, ст. 4).
18. Знаймо своїх майстрів. («Радянська культура». К. 1959, 17.IV, № 30, ст. 4).
19. Справа потрібна і невідкладна. («Радянська культура». К. 1959, 19.VII, № 57, ст. 2).
20. Напамним о сувенірах. («Советская культура». М. 1959, I.X, № 119, ст. 2).
21. О народном искусстве Советской Украины. («Декоративное искусство СССР». М. 1959, № 4, ст. 20–22).
22. За здравие или за упокой?... («Декоративное искусство СССР». М. 1960, № 8, ст. 33–34).
23. Очерки истории искусства народов СССР. План-проспект. Т. I–VIII. М. Академия художеств СССР. 1960. – стр. 141–148, 234–239 – українське народне мистецтво (з участю Б. Бутника-Сіверського).
24. З глибин народних. («Радянська культура». К. 1960, 7.VII, № 63, ст. 2).
25. О традиции и новаторстве в народном искусстве. («Московский художник». М. 1960, XI, № 18–19, ст. 6).
26. Творіння золотих рук. («Літературна газета». К. 1960, 13.IX, № 73, ст. 1–2).
27. У семи нянюк... («Літературна газета». К. 1960, 31.I, № 9, ст. 3).
28. Больше внимания народному искусству. (зб. «Искусство и критика». М. «Советский художник». 1960, ст. 128–129).
29. Невдалі поради. («Радянська культура». К. 1961, 11.V, № 38, ст. 3).

29. Питання народного мистецтва на річній сесії Відділення історичних наук АН СРСР. («Народна творчість та етнографія». К. 1961, № 3, ст. 154–155).
30. Творці прекрасного. («Радянська культура». К. 1961, 27.VII, № 60, ст. 3).
31. Традиції та новаторство в народному мистецтві. («Народна творчість та етнографія». К. 1961, № 4, ст. 94–101).
32. Новий крок у дослідженні народного мистецтва. («Народна творчість та етнографія». К. 1962, № 3, ст. 177–179).
33. Народное искусство и современность. («Декоративное искусство СССР». М. 1962, № 4, ст. 34–37).
35. З народних джерел. («Радянська культура». К. 1962, 16.IX, № 74, ст. 3).
36. Митець і машина. («Радянська культура». К. 1962, 9.IX, № 72, ст. 3).
37. Народні і сучасні. («Радянська культура». К. 1963, 26.XII, № 102, ст. 2–3).
38. Eesti meistrite kunst. («Edasi». Tartu. 1963, 10.II, № 30, ст. 2).
39. Вчора – сьогодні – завтра. («Радянська культура». К. 1963, 3.II, № 10, ст. 3).
40. Проблеми вивчення українського радянського народного мистецтва. («народна творчість та етнографія». К. 1963, кн. 4, ст. 7–13).
41. Дискусії на секції народного образотворчого мистецтва / Міжнародний конгрес антропологічних та етнографічних наук. Москва. Серпень 1964/. («Народна творчість та етнографія». К. 1964, кн. 6, ст. 35–38).
42. Про що радились вчені. Нотатки з міжнародного конгресу етнографів, мистецтвознавців і антропологів у Москві. («Радянська культура». К. 1964, 25.X, № 85, ст. 2).
43. Изобразительное искусство. («Народы европейской части СССР». Т. I. М. «Наука». 1964. ст. 764–773).
44. Традиции и новаторство в украинском советском народном искусстве. (М. Наука. 1964. стр. 8. / VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва. август 1964).
45. Traditions and innovation in soviet ukrainian folk art. М. «Nauka». 1964 (VII International congress of anthropological and ethnological sciences. Moscow. August 1964).
46. Яка ж доля вишивки? («Радянська культура». К. 1964, 2.II, № 9, ст. 3).
47. Кроки вперед. («Радянська культура». К. 1964, 20.VIII, № 66, ст. 3).
48. І професіональне і народне. («Культура і життя». К. 1965, 7.X, ст. 3, № 80).
49. Народне декоративно-ужиткове мистецтво. («Українська Радянська Енциклопедія». К. 1965. Том. XVII, ст. 616–618) / у співавторстві з Н.Г. Юрченком).
50. Вічне мистецтво народних митців. («Літературна Україна». К. 1965, № 96, ст. 1–2).
51. Українське народне мистецтво сьогодні. («Народна творчість та етнографія». 1965, № 6, ст. 12–21).
52. Художник чи ремесленник? («Літературна Україна». К. 1965, 24.VIII, № 63, ст. 2–4).

53. Українське радянське народне мистецтво. Том I. 1917–1941. К. «Наукова думка». 1966. 224 с.
54. Українське радянське народне мистецтво. Том. II. 1941–1970. К. «Наукова думка». 1970. 216 с.
55. Яким бути сувеніру? («Літературна Україна». К. 1966, 15. II, № 13, ст. 1–4).
56. Замість передмови. (в кн. I. Гургулі «Народне мистецтво західних областей України». К. 1966, ст. 3–5).
57. Помилки вимагають виправлення. («Культура і життя». 1966, 3. VII, № 32, ст. 3).
58. Плекаймо красиве і корисне. («Літературна Україна». К. 1966, 19. VII, № 56, ст. 1, 4).
59. Симфонії краси. («Літературна Україна». К. 1966, 2. IX, № 69, ст. 4).
60. Цього не можна відкладати. («Культура і життя». 1966, 6. X, № 79, ст. 2–3).
61. Багатства місцевого колориту. Роздуми, навіяні виставкою угорського народного мистецтва. («Літературна Україна». К. 1961, 20. XII, № 99, ст. 4).
62. Династія хисту. («Літературна Україна». К. 1967, 14. II, № 13, ст. 1–2).
63. Цвет и гордость области. («Днепровская правда». Дніпропетровськ. 1967, 8. VI, № 115, ст. 4).
64. Петриківське мистецтво. («Літературна Україна». К. 1967, 18. III, № 65, ст. 2).
65. Яскравий талант народу. («Літературна Україна». К. 1967, 21. VI).
66. Самобутня творчість. («Мистецтво». К. 1967, № 4, ст. 10–11).
67. Українське радянське народне мистецтво. К. Т-во «Знання» Української РСР. 1967. 48 ст.
68. Живопис. К. «Мистецтво». 1967. 60 ст. тексту, 183 іл. («Українське народне мистецтво». т. IV). Співупорядники : В.Г. Нагай, В.П. Самойлович. Текст Б. Бутника-Сіверського.
69. Яркий талант народа. («Культура и искусство». Вестник Агенства печати «Новости». М. 1967, 14. VI, № 24 (279), А. ст. 1–4).
70. Образ радянського воїна в керамічній скульптурі. («Народна творчість та етнографія». 1968, № 1, ст. 3–10).
71. Сучасні проблеми дослідження українського народного мистецтва. («Українське мистецтвознавство». К. 1968, кн. 2, ст. 31–38).
72. Історія українського мистецтва в шести томах. Том шостий. К. 1968.
– а) співавторство, б) співавтор вступу, в) автор розділу «Декоративно-ужиткове мистецтво», ст. 321–351.
73. Сувенір – це високе мистецтво («Літературна Україна». К. 1969, 3. I, ст. 1, 4).
74. Щедроті народних талантів. («Літературна Україна». К. 1970, 1. V, № 34, ст. 2).
75. Традиции и новаторство в украинском советском народном искусстве. («VII Международный Конгресс антропологических и этнографических наук». М. (3–10 августа 1964). Том. VII. М. Изд-во «Наука» 1970, ст. 22–26).
76. Лемки-різьбярі. («Життя і слово». Торонто. 1971, 19. VII, № 29, ст. 10).

77. Лемки-різьбярі. («Рідний край». Буенос-Айрес. 1971, 2.IX, ст. 7).
78. Народження нового мистецтва. («Життя і слово». Торонто. 1971, 1.XI, ст. 21).
79. Народження нового мистецтва. («Рідний край». Буенос-Айрес. 1971, 18.XI, ст. 5).
80. Від гончара до скульптора. («Життя і слово». Торонто. 1972, 27.III, ст. 19).
81. Народне і професійне декоративне мистецтво на сучасному етапі та шляхи подальшого їх розвитку. («Інформаційно-методичний лист. № 4. Спілка художників України». К. 1971, ст. 6–19).
82. Народный украинский рисунок. М. «Советский художник». 1972. 12 друк. арк.
83. Український радянський сувенір. К. «Наукова думка». 1972. 232 с.

III. Професійне образотворче мистецтво.

84. За масове революційне мистецтво. («Пролетарська Правда». К. 1930, 30.IV).
85. Советский плакат эпохи гражданской войны. Вып. I. Фронтовой плакат. Лгр. Государственная публичная Библиотека им. Салтыкова-Щедрина. 1941. 138 стр. (в соавторстве с Н. Стугацким).
86. Партизанский вариант Репинских «Запорожцев» («Записки Института мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. К. 1946. т. I–II, ст. 33–37).
87. Изобразительное искусство УССР. («Большая советская энциклопедия»). М. 1947, т. 35.
88. Провідна роль російського мистецтва у становленні українського радянського плаката (1918–1920). («Вісник Академії наук УРСР». 1953, № 11, ст. 38–42).
89. Київська художня школа М.В. Григоровича («Записки Института мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. К. Т. I–II, ст. 25–32).
90. Изобразительное искусство УССР («Большая Советская Энциклопедия»). М. 1956, т. 44, ст. 150–155. Изд. 2-е).
91. Незыблительная основа советского искусства («Советская культура». М. 1957. 12.II (в соавторстве с В. Касяном, Афанасьевым, Затенацким и Нищенко).
92. Український радянський плакат. 1917–1957. Альбом. К. Державне видавництво образотворчого мистецтва та музичної літератури. 1957. 28 др. арк. – текст Б. Бутник-Сіверського. Співупорядник А. Кожухов.
93. Григорій Петрович Світлицький. Нарис про життя і творчість. К. Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. 1958. 52 ст.
94. Роль Петербурзької Академії художеств у розвитку мистецької освіти на Україні в першій половині XIX в. («Вісник Академії наук УРСР». К. 1958, № 10, ст. 27–36).
95. Досадные промахи («История СССР». М. 1960, № 6, ст. 208).
96. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918–1921. М. Изд-во Всесоюзной книжной палаты. 1960. 696 стр.
97. Репин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Репину. 1896–1927. К. 1962. Изд. АН УССР. 312 стр.

98. Художник пропагує кіно («Радянська культура». К. 1963, 11.VIII, № 64, ст. 3).
99. Гострий як багнет. («Україна». К. 1963, № 30, ст. 10).
100. Важке зростання. Нотатки про кіноплакат («Радянська культура». К. 1964, 23.VII, № 58, ст. 2).
101. Виставки советского изобразительного искусства. Справочник. Том. I. 1917–1932 гг. М. «Советский художник». 1965. 560 ст. (Дані на Україні – 3 авт. арк. – Б. Бутник-Сіверський).
102. Газетна карикатура на Україні в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. («Українське мистецтвознавство». вип. I. Київ. «Наукова думка». 1967, ст. 71–86).
103. Виставки советского изобразительного искусства. Справочник. Т. II. 1933–1944 гг.
104. Мистецтво нашої юності. («Мистецтво». К. 1967, № 3, ст. 22–23).
105. Кіноплакат – не тільки реклама. («Літературна Україна». К. 1968, 27.VI, № 68, ст. 2).
106. Повесть в плакатах. («Літературна Україна». К. 1968, 5.VII, № 53, ст. 4).
107. Пафос революційної звитяги. («Літературна Україна». К. 1969, № 25, 28.III, № 2).
108. Пристрасний голос плаката. З республіканської виставки. («Літературна Україна». К. 1969, 7.II, № 11, ст. 1, 2).
109. Виразно, лаконічно. («Образотворче мистецтво». К. 1970, № 3, ст. 25–27).
110. Григорій Петрович Світлицький. («Образотворче мистецтво». К. 1972, № 4, ст. 29–30).

IV. Інші галузі науки та мистецтва (історія, археологія, етнографія, мовознавство, літературознавство, архітектура, естетичне виховання).

111. Етнографія в школі. («Трудове виховання». Чернігів. 1919, № 1).
112. Методика ілюстрування підручника. К. ДВУ. 1924 (вкладка до хрестоматії).
113. Дитячий малюнок. («Записки історико-філологічного відділу ВУАН». К. 1929).
114. Принципи ілюстрування дитячої книжки. К. ВУАН. В-во «Культура». 1929.
115. Новое в планировке украинского крестьянского двора. («Советская этнография». Лгр. 1941, № 5).
116. «Горе от ума» на Київській сцені. З минулого. («Література і мистецтво». К. 1946, 16.I, № 3, ст. 2).
117. «Малороссийский словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка. («Наукові записки Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні». К. 1946, т. II–III, ст. 207–213).
118. Архітектор В.І. Беретті в Києві. К. Академія архітектури УРСР. 1947. 98 ст.
119. Крестьянское жилище на Киевщине в первой половине XIX века. («Советская этнография». М. 1956, № 2, ст. 115–116).
120. Винниченко про Петлюру. К. Держполітвидав УРСР. 1956, 32 ст.

121. Будинки київських цеховиків першої половини ХІХ ст. («Українська етнографія». К. 1958. ч. ІV, ст. 69–77).
122. О городе Белая Церковь. («Советская этнография». М. 1958, № 2, ст. 263–267).
123. І.Ю. Репін та М.Л. Кропивницький. («Мистецтво». К. 1959. № 3, ст. 40–41).
124. Талантові простір. Проблеми художнього виховання дітей. («Літературна Україна». К. 1966, 5.VIII, № 61, ст. 1–8).
125. Нове про Олександра Мишугу. («Мистецтво». К. 1964, № 1, ст. 35–36).
126. З історії української етнографії та фольклористики. («Народна творчість та етнографія». К. 1968, № 2, ст. 54–59).
127. Об ознаменовании столетнего юбилея со дня рождения Адама Мицкевича на Украине. («Связи революционеров России и Польши ХІХ – начала ХХ в.» Сборник. М. Наука. 1968, ст. 115–121).
128. Три епізоди. («Літературна Україна». К. 1968, 26.III, № 26, ст. 4). (До видання творів М. Горького на Україні 1901–1906 р).
129. Доля Миколи Бонч-Бруєвича – архітектора з кріпаків. («Українське мистецтвознавство». К. 1971, вип. 5, ст. 143–150).
130. Невідомий варіант статті А.В. Луначарського «Інтернаціонал». («Український історичний журнал». К. 1971, 1.XI, ст. 118–122).
12. ІХ. 1972. (Б. Бутник-Сіверський).

ІР НБУВ, ф. 287, од. зб. 2103. Авторизований машинопис.

Список використаних джерел

1. Афанасьев В. Мистецтвознавчі та народознавчі праці Бориса Бутника-Сіверського (до 100-річчя від дня народження вченого) / В. Афанасьев // Народна творчість та етнографія. – К., 2001. – № 5–6. – С. 14–18.

References

1. Afanasiev, V. (2001). Mystetstvoznavchi ta narodoznavchi pratsi Borysa Butnyka-Siverskoho (do 100-richchia vid dnia narodzhennia vchenoho) [Art Studies and Ethnology works of Borys Butnyk-Siversky (to the 100th anniversary of the scientist). In *Narodna tvorchist ta etnohrafia* [Folk art and ethnography], Nos. 5–6, pp. 14–18. Kyiv. [In Ukrainian].

I. Klymenko

Bibliographic index “Printed works of B. S. Butnyk-Siversky” as a source for the Ukrainian Art Studies specialist’s scientific work study

The publication is devoted to the archival heritage of B. S. Butnyk-Siversky, a well-known Ukrainian art critic, historian, ethnographer and researcher of the history of Ukrainian art, decorative folk art poster, Shevchenko studies, art criticism and children’s creativity.

In connection with the development process of the revival of Ukrainian art in social and cultural aspect in Ukraine, through the prism of the biography and achievements of the scientist, through the introduction to science of archival documents of the personal fond of B. S. Butnyk-Siversky we have the expansion of the source base dedicated to the history of Ukrainian art criticism and bright illumination of the scientific and esthetic picture of society of different periods of the history of the 20th century.

The publication “Systematic index of publications of B. S. Butnyk-Siversky” highlights his diversified scientific heritage of the studies of Ukrainian history of science and culture, opens to the wide range of researchers the figure of the man of broad scientific interests, who was disposed to the search for new events and facts, and whose materials were submitted with completeness and reliability.

Key words: B. S. Butnyk-Siversky, bibliographic index, publication.

И. В. Клименко

Библиографический указатель «Печатные труды Б. С. Бутника-Сиверского» как источник к изучению научной деятельности украинского искусствоведа

К публикации предложен документ из личного архивного фонда украинского искусствоведа, историка и этнографа Б. С. Бутника-Сиверского. Рукопись научно-справочного характера «Друковані праці Б. С. Бутніка-Сіверського. Систематичний покажчик станом на 10 вересня 1972 р.» – это составленная ученым библиография собственных печатных трудов.

Указатель охватывает период деятельности Б. С. Бутника-Сиверского почти за 60 лет активной научно-творческой работы. Он составлен по тематическим подразделам, представляющим основные профессиональные интересы ученого. В частности, это – «Шевченковедение», «Народное искусство», «Профессиональное изобразительное искусство» и «Другие отрасли науки и искусства (история, археология, этнография, языковедение, литературоведение, архитектура, эстетическое воспитание)». Документ является авторизованной машинописью с правками автора.

Ключевые слова: Б. С. Бутник-Сиверский, библиографический указатель, публикация.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВІ

УДК 004.6:008(4)-026.454

О. М. Рибачок
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Розкрито міжнародні та національні стратегії, а також відомчі й регіональні ініціативи європейських країн у галузі оцифрування, онлайн доступу і цифрового збереження культурної спадщини, що діють в європейських установах культурної спадщини. Надано характеристики координаторів проектів та установ, що беруть участь у формуванні зазначених цифрових ресурсів. Визначені специфіка доступу та прогрес у засобах збереження культурної спадщини і захисті авторських прав.

Ключові слова: європейська культурна спадщина, цифрові ресурси культурної спадщини.

Цифрові технології та Інтернет створили безпрецедентні можливості для ознайомлення з культурними матеріалами для навчання та роботи, вони стали доступними для широкого кола користувачів, дають змогу швидко обмінюватися новим досвідом і багаторазово використовувати наукові та культурно-освітні матеріали.

Основні сучасні тренди в галузі історико-культурної спадщини спрямовані на об'єднання зусиль різних країн і культурних установ стосовно оцифрування фондів, на поліпшення доступу, транскордонної доступності оцифрованих матеріалів, а також умов довгострокового збереження цифрового культурного матеріалу і веб-контенту для майбутніх поколінь. Звання визнаного провідного міжнародного лідера в галузі культурних і творчих ресурсів посідає Європа.

Досвід останніх років, широко представлений у відкритому доступі в Інтернеті, продемонстрував, що майже всі держави-члени Європейського Союзу досягли значних успіхів у процесі оцифрування культурних ма-

теріалів, що розгортається в європейських установах культурної спадщини, зокрема в бібліотеках, архівах, музеях, інших інституціях культури [1]. Огляд найбільш важливих міжнародних та національних проектів і програм дозволяє репрезентувати цю діяльність в європейському масштабі.

Найбільш потужним та успішним міжнародним цифровим історико-культурним проектом сьогодні є Europeana – європейська електронна бібліотека, загальноєвропейський портал для доступу до культурного надбання в цифровому вигляді з фондів бібліотек (не лише національних), а також архівів та музеїв Європи [2]. Станом на січень 2016 р. обсяг загальноєвропейського проекту Europeana досяг понад 48 млн. цифрових об'єктів із 38 країн Європи, з яких 44 млн. надійшли від постачальників даних з країн-членів ЄС. Від культурних установ України в цілому надійшов 1751 цифровий об'єкт. Серед перешкод у постачанні цифрових ресурсів до Europeana учасники проекту називають нестачу фінансових ресурсів, погану організацію або відсутність необхідної інфраструктури. У 2010 р. витрати на оцифрування історико-культурних цифрових об'єктів в Європі протягом десяти років оцінювались у 100 млрд. євро [3].

Слід також зазначити, що на перший план формування інтегрованого контенту вийшли питання якості цифрових ресурсів перед кількісними показниками [4]. Дедалі більше країн беруть участь у здійсненні всеосяжних цифрових проектів, тому надзвичайного значення набувають ініціативи в напрямі стратегій довгострокового збереження, створення необхідної цифрової інфраструктури, розробки стандартів і протоколів передавання даних, вироблення необхідних правових механізмів для забезпечення збирання цифрових культурних матеріалів. У межах реалізації міжнародних проектів створення інтегрованих електронних ресурсів історико-культурної спадщини правові питання виявились найбільш актуальними, в тому числі в напрямі взаємоузгодження правових підходів до проблем оцифрування в різних країнах. Після прийняття в 2011 р. Меморандуму ЄС «Основні принципи, що стосуються оцифрування і доступу до творів поза комерційним використанням» чотирнадцять країн ЄС вже передбачили у власному законодавстві механізми для полегшення оцифрування й онлайн-доступу до робіт, які знаходяться поза комерцією (для науки і освіти) [5].

Більшість країн ЄС мають чіткі положення в своєму національному законодавстві з авторського права або в архівних законах, що дозволяють державними установами здійснювати копіювально-розмножувальні роботи цифрового культурного матеріалу з метою його збереження. Крім того, європейськими країнами (наприклад, Великобританією) на державно-рівні прийняті законодавчі акти, що зобов'язують видавців постачати

до національних культурних установ обов'язкові примірники цифрових культурних матеріалів (digital-born cultural materials) разом із копією комп'ютерної програми або будь-якою інформацією, необхідною для доступу до цифрового ресурсу.

Важливим кроком на шляху до вирішення правових проблем стала Директива ЄС щодо оцифрування документів невизначеного походження (orphan works), яка визначає загальні правила переведення в цифрову форму і онлайн-відображення таких документів. Документами невизначеного походження є книги, газетні і журнальні статті та фільми, які до цього часу захищені авторським правом, але чиї автори або інші правовласники не відомі або не доступні для отримання дозволу стосовно авторських прав [6].

Для організації доступу до цифрових ресурсів важливими також є політика відкритого доступу (Open Access policy) та розповсюдження документів на основі правових ліцензій Creative Commons, які надають величезні переваги як користувачам наукового доробку, так і авторам наукових публікацій. Використання принципів ліцензій Creative Commons (CC) у вигляді наочних іконографічних зображень дає змогу повідомити про умови доступу до відповідних документів (об'єктів авторського права). Модель ліцензій Creative Commons була покладена в основу узгодження правових умов постачання даних до Europeana.

Для забезпечення коректного використання цифрових об'єктів практично всіма країнами, які здійснюють національні проекти оцифрування та беруть участь у міжнародних цифрових ініціативах, як обов'язковий елемент у базах даних цифрового історико-культурного надбання була введена інформація щодо правового статусу цифрового ресурсу [7, 8, 9].

У відповідності до підсумків реалізації програм оцифрування різних країн ЄС, які наведено в звіті «Культурна спадщина: оцифрування, онлайн-доступ та цифрове збереження (2013–2015)», європейські проекти оцифрування включають національні стратегії, відомчі ініціативи на чолі з міністерствами або національними установами, регіональні цифрові ресурси або стратегії окремих установ [10].

Національні стратегії

Чехія. Оцифрування культурної спадщини в Чехії здійснюється в національному реєстрі – Центральному реєстрі культурної спадщини Чехії, який знаходиться у підпорядкуванні Інституту національної спадщини. Основними програмами є «Державна політика розвитку культури на 2015–2020 роки»; «Стратегія оцифрування культурних матеріалів у 2013–2020 роках»; «Комплексна стратегія підтримки культури до 2020 року»; «Концепція розвитку бібліотек на 2011–2015 роки» (остання включає в себе й оцифрування фондів бібліотек [11].

Естонія. Основним документом є «Національна стратегія оцифрування культурної спадщини на 2011–2016 рр». Мета – забезпечення того, щоб оцифрування стало звичайною щоденною діяльністю в установах пам'яті; поліпшення загальнонаціональної координації робіт з оцифрування і збереження цифрової культурної спадщини; розробка загального переліку послуг на основі цифрових ресурсів культурної спадщини.

Латвія. Стратегія розвитку цифрових ресурсів культурної спадщини була затверджена як складова частини «Державних керівних принципів політики в галузі культури на 2014–2020 рр. – «Creative Latvia». Ця стратегія передбачає заходи щодо забезпечення оцифрування, довгострокового збереження, доступу і повторного використання латиської культурної спадщини.

Литва. Протягом 2013–2015 рр. процеси оцифрування культурної спадщини в Литві проводилися у відповідності до «Програми оцифрування культурної спадщини, збереження та актуалізації на 2015–2020 рр.», яка включає в себе організацію збереження і доступу до литовського цифрового історико-культурного контенту.

Польща. Багаторічна програма «КУЛЬТУРА+», у межах якої реалізація оцифрування («цифровізація») є одним із пріоритетів і полягає в сприянні розвитку масового оцифрування польської культурної спадщини та інфраструктури для цього процесу, а також у створенні мережі лабораторій з оцифрування, зокрема, в бібліотеках, музеях і державних архівах по всій Польщі. Програма також включає підтримку процесів оцифрування і спільного використання культурних ресурсів, що знаходяться у власності неурядових організацій, церков та університетів.

Румунія. Уряд Румунії затвердив «Національну стратегію оцифрування для Румунії до 2020 рр.», метою якої є забезпечення постачання понад 750 тис. цифрових об'єктів до Europeana до 2020 р. Програма включає в себе розробку онлайн-платформи для збирання і публікації цифрових культурних ресурсів та оцифрування 1 млн. культурних матеріалів.

Швеція. Національна стратегія оцифрування цієї країни охоплює період 2012–2015 рр. і передбачає фінансування планів оцифрування національних установ культурної спадщини.

Угорщина. Дії окремих секторів культурних установ (бібліотеки – архіви – музеї) координуються провідними національними установами (Національна бібліотека імені Ференца Сечені, Угорський національний архів, Угорський національний музей). Крім того, в цих установах були створені стратегічні документи, що стосуються національної програми оцифрування.

Фінляндія. Національна бібліотека Фінляндії є частиною Гельсінського Університету, вона здійснює національну політику з оцифрування

бібліотечних фондів. Стратегічна мета оцифрування узгоджується з Гельсінським Університетом і Міністерством освіти та культури. Національний архів має стратегію оцифрування, що регулярно оновлюється; архівні фонди і колекції для оцифрування відбираються відповідно до річного плану. Національна рада зі старожитностей координує національну програму оцифрування музейних фондів. Національний аудіовізуальний інститут (Kansallinen audiovisuaalinen instituutti, KAVI) концентрується на стратегії оцифрування вітчизняних художніх фільмів.

Німеччина. Національний цифровий проект Німеччини координується німецькою цифровою бібліотекою (Deutsche Digitale Bibliothek, DDB), яка затверджує «Генеральний план оцифрування». Семинар, проведений у 2013 р. DDB за участю зацікавлених сторін з усіх секторів культури і федеральних земель, підтвердив, що національний проект з оцифрування є кроком вперед з метою організації щільнішої координації і взаємодії між окремими учасниками для досягнення кращого рівня поточних проектів. Проте було висловлено думку, що планування робіт не повинно мати вигляд процесу зверху-вниз. Тобто окремі культурні сектори/установи повинні мати право (і обов'язок) приймати такі рішення самостійно.

Нідерланди. Узгодили в 2015 р. спільну міжвідомчу «Національну стратегію цифрової спадщини», яка буде координуватися в межах міжвідомчої мережі цифрової спадщини (Netwerk Digitaal Erfgoed). Стратегія закріплює ініціативу з оцифрування за культурними та урядовими установами, а для координації урядом Нідерландів передбачається поліпшення умов для масштабування діяльності з оцифрування і міжвідомчої співпраці між архівами, бібліотеками, музеями, аудіовізуальними архівами та науковими установами.

Відомчі та регіональні ініціативи

Бельгія. У Фландрії немає визначеної національної програми. Фламандський архівний інститут (Vlaams Instituut voor Archivering, VIAA) оцифрує, зберігає і забезпечує доступ до аудіовізуального матеріалу спільно з партнерами з культурної спадщини і засобами масової інформації. У 2013 р. для федеральних установ Радою було прийнято постанову щодо організації додаткової інфраструктури для переведення в цифрову форму і збереження активів, які перебувають у власності різних федеральних наукових установ і Національного кіноархіву. Схема фінансування має на меті створити трирівневу інфраструктуру – для оцифрування контенту, для цифрового збереження та для використання цифрового контенту.

Іспанія. Бібліотеки мають свою стратегію зі створення національних електронних колекцій та проектів, в основному пов'язану з формуванням загальнонаціонального ресурсу Hispana. Щорічні гранти і контракти

для запобігання дублювання зусиль передбачають попередню обов'язкову перевірку в Hispaпа вже оцифрованих матеріалів. Архіви не мають національної стратегії. З метою координації архівного співробітництва організовано портал іспанських архівів Pares. Музеї мають загальний стратегічний план на 2012–2015 рр., який передбачає оцифрування фондів державних музеїв, каталогізацію та надання високоякісного доступу до культурних матеріалів.

Австрія. Відділ мистецтв і культури Австрійської Федеральної Канцелярії (Bundeskanzleramt Österreich – Sektion Kunst und Kultur) зосередив зусилля на організації оцифрування матеріалів федеральних музеїв.

Власні стратегії установ культури

Данія. Оцифрування в установах культури Данії є невід'ємною частиною роботи зі збереження фондів. Мета та пріоритети оцифрування встановлюються індивідуально в кожній установі. За загальнонаціональними результатами оцифрування стежить Данське агентство культури.

Велика Британія. Британські культурні організації є дуже активними в області оцифрування, проте в країні не існує єдиного плану або стратегії для координації та моніторингу оцифрування культурної спадщини. На інституціональному рівні окремі музеї, архіви та бібліотеки розробляють політику і стратегії оцифрування, характерні для їхніх колекцій і потреб користувачів. Вони, як правило, фінансуються за рахунок внутрішніх резервів. На регіональному рівні групи організацій координують деякі аспекти діяльності з оцифрування між собою. На національному рівні існує деяка координація оцифрування за тематичними принципами.

Австрія. Основні інститути культурної спадщини, такі як Австрійська національна бібліотека (Österreichische Nationalbibliothek), Австрійська медіатека (Österreichische Mediathek), Кіноархів Австрії (Filmarchiv für Österreich), Музей австрійського кіно та Інсбруцький університет імені Леопольда і Франца (Leopold-Franzens-Universität Innsbruck) мають власні стратегії оцифрування своїх колекцій.

У процесі реалізації масштабних проектів з оцифрування практично у всіх країнах виникли проблеми в організації загального безкоштовного доступу до оцифрованих матеріалів (public domain status). Для роз'яснення важливості відкритого доступу до історико-культурної спадщини та можливості повторного використання цифрового контенту керівними органами національних програм оцифрування було проведено навчальні семінари, а на державному рівні – прийнято відповідні постанови щодо правового статусу цифрових об'єктів національного культурного надбання, призначених для безкоштовного використання в галузях науки та навчання. Європейська Комісія в своїх рекомендаціях відзначала, що деякі установи

культурної спадщини, особливо музеї і архіви, все ще не наважуються на вільне розповсюдження цифрових копій матеріалів із власних фондів. Також у цих рекомендаціях акцентувалося на забезпеченні зручності використання оцифрованого матеріалу через обмеження використання інтрузивних водяних знаків або інших зорових захисних заходів.

Більшість європейських бібліотек, крім здійснення програм оцифрування і цифрового збереження, надають також безкоштовний онлайн-новий доступ до цифрових об'єктів суспільного надбання. У більшості випадків опис ресурсів та матеріали зниженої роздільної здатності надаються безкоштовно; оригінальні майстер-копії високої якості і послуги з повторного використання цифрових ресурсів є платними. У п'яти країнах ЄС (Австрія, Чехія, Іспанія, Польща, Словаччина) умовою отримання державного фінансування на проекти оцифрування фондів є надання культурними установами вільного доступу до цифрових об'єктів через портал Europeana. Для досягнення сумісності цифрових ресурсів важливим є узгодження на національному рівні або на рівні окремих проєктів використання стандартизованого формату метаданих і контрольованих словників. Більшість європейських країн у своїх цифрових проєктах використовують стандарти метаданих Europeana або узгоджені з ними міжнародно-прийняті цифрові ідентифікатори.

Проблемою є також збереження цифрових ресурсів (digital preservation) для наступних поколінь (надійність носіїв інформації, сумісність форматів даних, програмних платформ і фізичних пристроїв). Під час проведення конференції «Пам'ять Світу в епоху цифрових технологій: оцифрування та збереження» (Ванкувер, вересень 2012 р.) була започаткована ідея створення постійно діючої групи проєкту PERSIST (Platform to Enhance the Sustainability of the Information Society Transglobally) під егідою UNESCO, IFLA, ICA та інших організацій щодо вирішення глобальних актуальних питань збереження цифрової інформації у відкритому доступі, пов'язаних зі стратегіями, технологіями, проблемами вибору та обов'язками [12].

Європейські країни представляють широкий спектр довгострокових стратегій збереження або схем (у виняткових випадках) зі створенням спеціалізованого органу (Німеччина, Швеція). Дедалі більше країн повідомляють про вироблення чітких положень щодо збереження культурних цифрових матеріалів або конкретних механізмів для довгострокового збереження матеріалів цифрового походження. Прогрес також є і в напрямі збереження веб-контенту. Більшість країн Європи мають довгострокові стратегії зі збереження, які розробляються на національному, регіональному рівні або на рівні установ; деякі з них вже напрацювали оперативні плани щодо реалізації цих стратегій.

Отож за останні 10 років у напрямі оцифрування історико-культурних фондів бібліотек, архівів та музеїв досягнутий значний прогрес. Це стосується таких напрямів, як планування оцифрування і координації, доступності та повторного використання, поява захищеного авторським правом контенту в Інтернеті або довгострокового збереження цифрової культурної спадщини. Проте, незважаючи на такий поступ, загальна картина оцифрування культурної спадщини Європи залишається фрагментарною і неоднорідною, залежить від ініціатив або фінансування установ культури, відзначається міжвідомчою неузгодженістю.

Також слід відзначити, що для загальнодоступних матеріалів в Інтернеті бар'єри все ще існують, зокрема водяні знаки, низька якість метаданих та роздільної здатності, певні нормативні обмеження (наприклад, закони стосовно охорони спадщини) до цього часу заважають більш широкому використанню цих ресурсів.

Крок уперед зроблений також у напрямі сприянні онлайн-доступності захищених авторськими правами матеріалів, хоча й тут зустрічаються національні юридичні казуси, що перешкоджають дії механізмів багаторазового копіювання і довгострокового збереження цифрового культурного контенту.

Список використаних джерел

1. Survey Report on Digitisation in European Cultural Heritage Institutions 2015 / by Gerhard Jan Nauta and Wietske van den Heuvel, DEN Foundation (NL) on behalf of Europeana/ENUMERATE. Public version, June 2015 [Digital resource]. – Mode of access: http://www.den.nl/art/uploads/files/Publicaties/ENUMERATE_Report_Core_Survey_3_2015.pdf

Cultural Heritage: Digitisation, Online Accessibility and Digital Preservation: Implementation of Commission Recommendation on the Digitisation and Online Accessibility of Cultural Material and Digital Preservation. Progress Report 2013–2015. Working document. 2016 [Digital resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-27/2013-2015_progress_report_9-06-2016_16531.pdf.

2. Europeana [Digital resource]. – Mode of access: <http://www.europeana.eu>

3. The Cost of Digitising Europe's Cultural Heritage [Digital resource]. – 2010. – Mode of access: http://www.collectionstrust.org.uk/images/documents/Digitisation/The_Cost_of_digitisation_EU.pdf

4. Overview of content in Europeana (January 2016) against Annex II targets [Digital resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-6/contribution_to_europeana_13733.pdf

5. Memorandum of Understanding “Key Principles on the Digitisation and making Available of Out-of-Commerce Works”, 20 September 2011 [Digital resource]. – 2011. – Mode of access: http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/docs/copyright-info/20110920-mou_en.pdf

6. Orphan works. Directive 2012/28/EU [Digital resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/orphan_works/index_en.htm

7. Авторське право для бібліотекарів : підручник / [пер. з англ. О. Васильєва]. – К.: IMM «ФРАКСІМ», 2015. – 196 с.

8. Budapest Open Access Initiative [Digital resource]. – 2001. – Mode of access: <http://www.soros.org/openaccess/read.shtml>

9. Creative Commons Ukraine [Digital resource]. – Режим доступу: <http://www.creativecommons.org.ua/>

10. Cultural Heritage: Digitisation, Online Accessibility and Digital preservation 2013–2015 : Report on the Implementation of European Commission Recommendation (2011/711/EU) [Electronic resource]. – 2016. – Mode of access: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-27/2013-2015_progress_report_9-06-2016_16531.pdf

11. Digitisation Register [Digital resource]. – Mode of access: <http://www.registr-digitalizace.cz/rdcz/>

12. The Memory of the World in the Digital age: Digitization and Preservation 26–28 September 2012, Vancouver, British Columbia, Canada [Digital resource]. // UNESCO. – Mode of access: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/events/calendar-of-events/events-websites/the-memory-of-the-world-in-the-digital-age-digitization-and-preservation/>

References

1. Nauta, G. J., Heuvel, W. (June 2015). Survey Report on Digitisation in European Cultural Heritage Institutions 2015. Mode of access http://www.den.nl/art/uploads/files/Publicaties/ENUMERATE_Report_Core_Survey_3_2015.pdf. [In English]; Cultural Heritage: Digitisation, Online Accessibility and Digital Preservation: Implementation of Commission Recommendation on the Digitisation and Online Accessibility of Cultural Material and Digital Preservation. Progress Report 2013–2015. Working document. (2016). Mode of access http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-27/2013-2015_progress_report_9-06-2016_16531.pdf. [In English].

2. Europeana. Mode of access <http://www.europeana.eu>. [In English].

3. The Cost of Digitising Europe’s Cultural Heritage (2010). Mode of access http://www.collectionstrust.org.uk/images/documents/Digitisation/The_Cost_of_digitisation_EU.pdf. [In English].

4. Overview of content in Europeana (January 2016) against Annex II targets. (2016). Mode of access http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-6/contribution_to_europeana_13733.pdf. [In English].

5. Memorandum of Understanding “Key Principles on the Digitisation and making Available of Out-of-Commerce Works”. (September 20, 2011). Mode of access http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/docs/copyright-infso/20110920-mou_en.pdf. [In English].

6. Orphan works. Directive 2012.28.EU. (2012). Mode of access http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/orphan_works/index_en.htm. [In English].

7. *Avtorske pravo dlia bibliotekariv: pidruchnyk* [Copyright for librarians: manual] (O. Vasyliiev, trans.). (2015). Kyiv: IMM “FRAKSIM”. [In Russian].

8. Budapest Open Access Initiative. (2001). Mode of access <http://www.soros.org/openaccess/read.shtml>. [In English].
9. Creative Commons Ukraine. Mode of access <http://www.creativecommons.org.ua>. [In Ukrainian].
10. Cultural Heritage: Digitisation, Online Accessibility and Digital preservation 2013–2015: Report on the Implementation of European Commission Recommendation (2011.711.EU). (2016). Mode of access http://ec.europa.eu/information_society/news-room/image/document/2016-27/2013-2015_progress_report_9-06-2016_16531.pdf. [In English].
11. Digitisation Register. Mode of access <http://www.registrdigitalizace.cz/rdcz/>. [In English].
12. UNESCO. (September 26–28, 2012). The Memory of the World in the Digital age: Digitization and Preservation. Vancouver, British Columbia, Canada. Mode of access <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/events/calendar-of-events/events-websites/the-memory-of-the-world-in-the-digital-age-digitization-and-preservation/>. [In English].

O. Rybachok

European experience of the formation of digital resources of historical and cultural heritage

The article covers international and national strategies, institutional and regional initiatives of European countries concerning the digitization, online access and digital storage of cultural heritage, established in European institutions of cultural heritage, that is in libraries, archives, museums and other cultural institutions. Characterized are the projects coordinators and the institutions engaged in the formation of digital heritage resources, access specifics, progress in the media of heritage preservation and copyright protection. The author also accentuates the processes' fragmentary nature, which reveals the possibilities and concernment of different countries as for these processes.

Key words: European cultural heritage, digital resources of cultural heritage.

O. Н. Рыбачок

Европейский опыт формирования электронных ресурсов историко-культурного наследия

В статье раскрыты международные и национальные стратегии, ведомственные и региональные инициативы европейских стран в области оцифровки, онлайн доступа и цифрового хранения культурного наследия, разворачивающиеся в европейских учреждениях культурного наследия, в частности в библиотеках, архивах, музеях и других культурных институциях. Охарактеризованы координаторы проектов и учреждения, задействованные в формировании ресурсов цифрового наследия, специфика доступа, прогресс в средствах сохранения наследия и защите авторских прав. Отмечается фрагментарность этих процессов, отражающая возможность и заинтересованность в них разных стран.

Ключевые слова: европейское культурное наследие, цифровые ресурсы культурного наследия.

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТА АРХІВНИХ ФОНДІВ

УДК 025.85

*Л. П. Затока,
Н. Б. Баляниця,
С. Г. Мозгова
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського,
А. Г. Суббота,
кандидат біологічних наук,
А. І. Чуєнко,
кандидат біологічних наук,
Ю. Б. Письменна
Інститут мікробіології і вірусології
ім. Д. К. Заболотного НАН України*

СТАБІЛІЗАЦІЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ДОКУМЕНТІВ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Розглянуто різні методи захисту документів від руйнівної дії мікроміцетів, що використовувалися починаючи з 20-х років ХХ ст. Наводиться інформація про пошук нових дезінфектантів з переліку рекомендованих Міністерством охорони здоров'я України. Аналізуються отримані результати дослідження граничних діючих на мікроскопічні гриби концентрацій спиртових і водних розчинів дезінфектанту «Валеус-Д». Порівнюються дані про вплив ніпагіну, «Валеус-Д» і 70%-го етанолу на грибостійкість, хімічні і фізико-механічні характеристики модельних зразків чотирьох видів паперу (ганчір'яного, друкарського, офсетного, газетного).

Ключові слова: стабілізація, мікроміцети, модельні зразки паперу, ніпагін, полігексаметиленгуанідин.

Стабілізація, згідно зі стандартом з консервації документів, є однією зі складових, що регламентує забезпечення збереження документів разом із дотриманням режимів зберігання, реставрацією та виготовленням копій [1]. Стабілізація документів – це спеціальне оброблення різними методами (ламінівання, нашарування, імпрегнування та ін.), що уповільнює старіння паперу чи іншого матеріального носія та упереджує пошкодження документа [2]. Загалом консервація документів, по-перше, охоплює всі

основні види діяльності бібліотеки щодо забезпечення збереження фондів, по-друге, використовує інновації, технології та методи різних областей людського знання – хімії природних і штучних полімерних сполук, неорганічної хімії, мікробіології, матеріалознавства, фізики та ін. [3–4].

Для паперу документів, що представляє собою комплекс органічних сполук – рослинних полімерів, з плином часу характерним стає прискорення процесів природного старіння, яке викликають фізичні, хімічні та біологічні фактори [5]. Вагому роль у руйнуванні документів на паперових носіях відіграють біологічні фактори, серед яких суттєве значення мають мікроскопічні (плісняві) гриби або мікроміцети [4, 6]. Мікроміцети широко розповсюджені в природі і легко пристосовуються до різних умов навколишнього середовища. Грунт є їхнім основним середовищем перебування, але, покидаючи його з повітряними потоками, мікроскопічні гриби здатні використовувати для своєї життєдіяльності інші різноманітні субстрати, насамперед, найбільш доступні, якими є папір і картон. Деякі мікроміцети розмножуються окремими часточками ниткоподібного вегетативного тіла гриба – міцелію (або грибниці). Більшість мікроміцетів розмножується і поширюється мікроскопічними спорами або конідіями, невидимими неозброєним оком. Зазвичай на будь-якому матеріалі чи об'єкті, наразі й на папері, знаходяться спори мікроскопічних грибів, оскільки вони завжди присутні в атмосферному повітрі [7]. На поверхню паперу документів спори осідають разом з пилом, що і створює потенційну небезпеку мікологічного пошкодження для бібліотечних фондів. За нормативних умов зберігання фондів – температура (18 ± 2)°C і відносна вологість повітря (55 ± 5)% – гриби знаходяться в неактивному стані. Однак вони можуть стати осередком розповсюдження мікологічної інфекції в сховищах і викликати масове ураження документів при порушенні температурно-вологісного режиму. Пошкодження мікроміцетами матеріальної основи документів починається в сховищі лише під час підвищення температури понад 20°C і відносної вологості повітря понад 65%. Ще одним активним чинником мікологічної небезпеки для документів у сховищі є вплив надмірного зволоження внаслідок аварійних ситуацій – пожежі, повені, протікання даху, проривання труб системи опалення або комунікаційних труб постачання гарячої чи холодної води. За таких умов колонії мікроскопічних грибів, розростаючись на папері, можуть механічно пошкоджувати документи або хімічно руйнувати папір за допомогою різноманітних грибних метаболітів: ферментів, органічних кислот, пігментів тощо. Насамкінець, усе це призводить до ослизнення, зцементування аркушів, втрати міцності аж до повної деструкції паперу – матеріальної основи документа [6, 8–9].

Для захисту документів від руйнівної дії мікроміцетів використовуються різні методи. Зокрема, найбільш рекомендованим є запровадження превентивних заходів, тобто забезпечення нормативних умов зберігання фондів, про що вже йшлося, а також проведення регулярного мікробіологічного контролю повітря в сховищах, мікологічного обстеження фондів та їхнього вчасного знепилювання [1, 9–11]. Відповідно до вимог міждержавного стандарту з консервації документів, для дотримання нормативів санітарно-гігієнічного режиму суцільне знепилювання фондів необхідно здійснювати не менше одного разу на один–два роки [1].

Для запобігання біопшкодженню паперу бажаною є ситуація, коли із застосуванням якогось з методів впливу чи якоїсь однієї речовини вдається досягти позитивного результату для стабілізації ослабленої матеріальної основи одночасно в декількох напрямках. Масові стабілізаційні технології часто пов'язані із застосуванням методів обробки матеріальної основи документів – фізичного чи хімічного походження. Відомо про застосування різноманітних фізичних полів, зокрема лазерних та вакуумних технологій, для очищення документів. За результатами експериментів стосовно використання побутових ультразвукових машинок різного частотного діапазону для інтенсифікації промивання паперових документів зафіксовано, що ультразвукова обробка не впливає на показник опору зламуванню та збільшує білизну паперу [12].

Однак для боротьби з мікроскопічними грибами на папері документів найбільш поширеним до використання для оброблення різними способами є використання різноманітних хімічних сполук.

Відповідно до стандарту з консервації документів, їхню стабілізацію стосовно мікологічного фактора виконують, використовуючи антигрибні сполуки (фунгіциди) та обробку, що забезпечує вологоємність паперу не більше 10,0% [1]. Для ефективного використання фунгіцидів необхідно враховувати те, що вони мають відповідати рядові вимоги. По-перше, фунгіциди не повинні впливати на здоров'я людини та навколишнє середовище, мати кислотність на рівні рН 7, володіти високою активністю по відношенню до широкого спектру мікроскопічних грибів та бути сумісними з целюлозною основою паперу. По-друге, ці речовини повинні довгий час утримуватися на поверхні паперу і не мати негативного впливу на фізико-механічні, фізико-хімічні та естетичні властивості документа. По-третє, фунгіциди не мають бути забарвленими, щоб не змінити початковий колір паперу [1].

За останні 80 років випробувань арсенал дезінфектантів еволюціонував від сильнодіючих речовин, що знищують гриби, але є дуже небезпечними для здоров'я людини, до тих, які ефективно пригнічують мікроміце-

ти і малотоксичні для теплокровних організмів. Фунгіциди, від початку їх використання в консервації документів до сьогодні, можна умовно поділити на три покоління.

Перше покоління фунгіцидів (20-ті роки ХХ ст.) – саліцилаланід; формальдегід і його водний розчин – формалін; фенол і його похідні; сульфіди; елементоорганічні сполуки кремнію, олова, ртуті і фосфору [13,14].

Друге покоління фунгіцидів (50-ті роки ХХ ст.) – похідні саліцилової, фталевої, каприлової, бензойної, дитіокарбамінової кислот; четвертиноамонійні сполуки; ароматичні сполуки: тимол, ніпагін [13–18].

Третє покоління фунгіцидів (з 90-х років ХХ ст.) – метатін GT (Rosima GT), асімасайд ПС-82 і похідні полігексаметиленгуанідіна. Ці фунгіциди рекомендовані до використання міждержавним стандартом для поаркушевої обробки документів [1].

Починаючи з 20-х років ХХ ст. для знищення грибів на документах використовувався формалін. Ця речовина відноситься до алифатичних альдегідів, характеризується гострим запахом, чинить сильну дію на центральну нервову систему теплокровних, негативно впливає на генетичний матеріал, репродуктивні органи, слизові оболонки дихальних шляхів, очей і на шкірний покрив. Всесвітня Організація Охорони Здоров'я внесла формалін до списку канцерогенних речовин, що мають хронічну токсичність.

Тож спеціалісти з консервації документів постійно працюють над удосконаленням методів обробки паперу і проводять випробування нових препаратів зарубіжного виробництва, внаслідок чого до використання в боротьбі з біофактором рекомендовано: метатін GT, асімасайд ПС-82 і похідні полігексаметиленгуанідину [19, 20]. Однак перший з них – в Україні не виробляється, другий – вже знятий з виробництва, тому за стандартом більш прийнятними є останні препарати. Активно ведеться пошук нових дезінфектантів, і кількість їх продовжує постійно збільшуватися як за рахунок модифікації структури вже відомих речовин, так і за рахунок синтезу нових сполук. Через високі і численні вимоги, що пред'являються до фунгіцидів для обробки бібліотечних документів на папері, застосування на практиці знайшли лише деякі. Одним з тих, що відповідає таким вимогам, є ніпагін (метилпарагідроксibenзоат) – метиловий ефір параоксibenзойної кислоти, що має характеристику малотоксичного препарату з високими показниками антисептичної та фунгіцидної дії. У справі консервації він вперше був використаний в 1971 р. для забезпечення грибостійкості художніх ґрунтованих полотен, пізніше – при дублюванні творів з графіки та для захисту тканин [15].

За літературними джерелами відомо, що 2–5%-ві спиртові розчини ніпагіну рекомендовано використовувати для дезінфекції постелей на полотні, графіки на папері, додавати в клей для реставрації документів. Було

вивчено його властивості під час застосування в консервації книг і виявлено, що він тривалий час захищає клеєві композиції від мікробної деструкції та забезпечує їхню ефективну стабілізацію [13, 16]. З приводу захисту паперу від мікологічного пошкодження – повідомлення суперечливі: одні дослідники вважають ніпагін летким, що скорочує тривалість його фунгіцидної дії. Є повідомлення, що він знижує показники механічних властивостей паперу і його можна використовувати для консервації книг у концентрації 0,5–2% лише для просочення допоміжних матеріалів [17–19]. В останні роки було досліджено антифунгальні властивості ніпагіну в порівнянні з іншими дезінфектантами і встановлено його фунгіцидну концентрацію в межах 0,2–0,5%. Аналогічні дані отримані в експериментах з використанням похідних гуанідину (метатін GT, Полідез, Біопаг, Фосфопаг та ін.) [20, 21].

Похідні полігексаметиленгуанідину (ПГМГ) – високомолекулярні сполуки специфічної азотистої похідної гуанідину. Дезінфектанти, які мають у своєму складі ці речовини, є одними з рекомендованих положеннями чинного міждержавного стандарту з консервації документів [1]. Науковими дослідженнями, проведеними раніше Центром консервації і реставрації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ЦКР НБУВ) в рамках договору про науково-практичне співробітництво з Інститутом мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України (ІМВ), встановлено, що солям ПГМГ притаманний широкий антимікробний спектр дії і здатність утворювати на оброблених поверхнях паперу плівку, яка забезпечує пролонговану фунгіцидну дію препарату [22].

Тож фахівцями ЦКР НБУВ було здійснено пошук нових дезінфектантів серед рекомендованих до використання в Україні і вибрано засіб «Валеус-Д» (аналог Полідезу), що є похідною ПГМГ, і ніпагін.

Метою даної роботи було вивчення можливостей для застосування нового засобу «Валеус-Д» і ніпагіну з метою надійної стабілізації пошкоджених мікроскопічними грибами документів.

Оскільки в літературних джерелах відсутні конкретні дані щодо ступеню фунгіцидних властивостей цих антисептиків стосовно різноманітних видів мікроскопічних грибів, які найчастіше виділяються з документів на папері, для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

1. Вивчити грибостійкість різних видів паперу, оброблених водними і спиртовими розчинами «Валеус-Д» з різними значеннями концентрації іонів водню в од. рН у порівнянні з дією 1%-го ніпагіну.

2. Визначити антифунгальну активність «Валеус-Д» в діапазоні концентрацій 0,008–4,0% з використанням методу послідовних розведень у порівнянні з ніпагіном.

3. Вивчити вплив «Валеус-Д» і ніпагіну на фізико-механічні характеристики модельних зразків паперу.

Зазначені дослідження виконувалися в ЦКР НБУВ разом зі співробітниками Акредитованої випробувальної лабораторії грибостійкості та мікробіологічних досліджень технічних, медичних виробів і матеріалів Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України (ІМВ) з використанням спеціального обладнання лабораторії в рамках договору про науково-практичне співробітництво між НБУВ та ІМВ НАН України.

Важливим підґрунтям для отримання найбільш прийнятних результатів експериментальних досліджень є оптимальне їхнє планування та правильний вибір об'єктів і методів дослідження. Тож у наступній частині публікації йдеться саме про об'єкти і методи виконаного дослідження.

Мікроскопічні гриби. У всіх варіантах експериментів досліджувалися ті види грибів, що найчастіше зустрічаються в сховищах, де зберігаються документи на паперовій основі. Ці види також рекомендуються стандартом з лабораторних досліджень на стійкість до дії пліснявих грибів ГОСТ 9.049 – 91 [23]: *Aspergillus niger* van Tieghem, *A. terreus* Thom, *A. oryzae* (Ahlburg) Cohn, *Paecilomyces variotii* Bainier, *Penicillium funiculosum* Thom, *P. aurantio-griseum* Westling, *Trichoderma viride* Persoon. Для експериментів були використані наведені види мікроскопічних грибів із колекції Акредитованої випробувальної лабораторії ІМВ НАНУ, а також вид *Alternaria tenuissima* (Kunze) Wiltshire, виділений з паперу документів НБУВ та ідентифікований співробітниками Інституту в рамках попередніх досліджень.

Дезінфектанти. Для експериментальних досліджень були застосовані дезінфектанти, дозволені до використання в Україні та рекомендовані стандартом з консервації документів – «Валеус-Д» (комплекс полігексаметиленгуанідинів) і ніпагін. Препарат «Валеус-Д», виробництва ЗАТ «Українські екологічні технології» (ТУ У 24.2-31826657.001–2002), характеризується такими властивостями: це прозора нелетка рідина, що не має запаху, хімічно стійка, містить у своєму складі комплекс полігексаметиленгуанідинів (ПГМГ): ПГМГ гідрохлориду ($18 \pm 0,9\%$) та ПГМГ фосфату ($1,4 \pm 0,6\%$), проявляє бактерицидні, туберкулоцидні, віруліцидні та фунгіцидні властивості. Зазвичай у дезінфекційній практиці використовуються водні розчини «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 7 [24]. На наше замовлення виробником було виготовлено розчин «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 9, використання якого дозволяло досягти подвійного ефекту одночасно – і забуферування в разі обробки «кислого» паперу, і дезінфекції для стабілізації паперу, що має ознаки мікологічного ураження.

Ніпагін – метиловий ефір пара-оксibenзойної кислоти, білий кристалічний порошок, майже нерозчинний у воді, розчиняється у спирті,

ефірі, ацетоні. Це добре відома речовина, що застосовується як консервант під назвами «метилпарабен» та «Е218» у фармацевтичній практиці парфумерно-косметичній і харчовій промисловості. Лише при контакті його надвисоких доз зі шкірою можуть спостерігатися алергічні реакції у вигляді почервонінь. Ніпагін використовується у консервації бібліотечних та архівних документів лише для просочення допоміжних матеріалів і виготовлення клеїв з концентрацією 0,5–2%. Найбільшу антибактеріальну активність ніпагін проявляє при застосуванні розчинів з концентрацією іонів водню рН 4–8, при концентрації іонів водню рН 3–6 ніпагін достатньо стійкий за кімнатної температури (може зберігатися до 4-х років), при концентрації іонів водню рН 8 і більше зазнає швидкого гідролізу [17, 18]. Нами були досліджені водні та спиртові розчини препарату «Валеус-Д». У порівнянні вивчалася дія цих розчинів на папір і на мікробіологічні об'єкти. Під час стабілізації паперу документів переваги надаються спиртовим розчинам для швидкого випаровування спирту та висихання зволжених матеріалів до нормативних показників.

Відомо, що спиртам притаманні деякі бактерицидні властивості. Доведено, що максимальну згубну дію на бактеріальні клітини має етиловий спирт у концентрації 70%, тому в рамках експериментів готувалися розчини ніпагіну і «Валеусу-Д» з використанням 70%-го етилового спирту, який також застосовувався в контрольному варіанті.

В якості дезінфектантів у першій серії експериментів були досліджені спиртові 2 та 4%-ві розчини «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 7 і рН 9 у порівнянні з 1%-м спиртовим розчином ніпагіну, оскільки він показав ефективну дію на мікроскопічні гриби в попередніх дослідженнях.

Зразки паперу для дослідження. Для експериментів були відібрані чотири модельні зразки паперу – з документів, умови перебування яких були наближені до реальних, відповідних до довготривалого зберігання бібліотечних фондів. Відбір саме цих зразків як модельних був обумовлений наміром дослідити вплив дезінфектантів на широкий спектр паперів, різних за часом виготовлення і за композиційним складом, починаючи від ганчір'яного – з натуральних бавовняних або льняних волокон ручного виготовлення XVII ст. – до сучасного – безперервного машинного виробництва паперу, композиція якого може містити до 75% деревної маси.

Для порівняння отриманих результатів експериментального дослідження слід навести характеристику основних фізико-хімічних та капілярно-гігроскопічних властивостей відібраних модельних зразків паперу.

З р а з о к № 1 – ганчір'яний папір XVII–XVIII ст., який складається з вручну розмелених рослинних волокон бавовнику та льону, хаотично переплетених і зв'язаних між собою силами поверхневого зчеплення. Фор-

мування аркуша цього паперу здійснювалося методом осадження розбавленої суспензії на сітці. Папір характеризується значною нерівномірністю за товщиною, високою пухлістю та підвищеною вбирністю води. Має друкарський текст.

Зразок № 2 – папір для друку марки № 1, XX ст. (виробництва 1984 р.). Зазвичай такий папір використовується для друкування текстових та ілюстративних видань, яких чимало у фондах бібліотек. Папір характеризується більш високими показниками міцності порівняно з показниками паперу інших марок. Має друкарський текст.

Зразок № 3 – газетний папір XXI ст. (виробництва 2013 р.). Композиція газетного паперу може містити сульфатну невивілену целюлозу, білу деревинну масу, сульфатну напіввивілену целюлозу, хімічну деревинну масу, невелику кількість наповнювача та інші напівфабрикати. Таке різноманіття напівфабрикатів обумовлює особливості зберігання газетних матеріалів у бібліотеках. Деякі газети, в якості матеріальної основи яких було використано газетний папір вищої якості, зберігаються краще, процеси старіння протікають повільніше, а інші – через невисоку міцність матеріальної основи потребують стабілізації швидше та частіше за однакових умов нормативного зберігання та однакового читацького навантаження. Має друкарський текст.

Зразок № 4 – незадрукований офсетний папір XXI ст. (виробництва 2002 р.), призначений для друкування багатокольорових ілюстрацій у текстових виданнях офсетним способом (спосіб друку за допомогою проміжної поверхні); характеризується достатньо високими показниками механічної міцності, білості, а також вбирності порівняно з друкарським та газетним паперами.

Методика дослідження. Визначення грибостійкості зазначених зразків паперу проводилося за міждержавним стандартом ГОСТ 9.049–91, метод 1 [23]. Сутність методу полягає в тому, що оброблений дезінфектантами папір через 14 діб заражають водною суспензією спор 7-ми зазначених вище видів мікроскопічних грибів. Цей метод дає змогу дослідити ріст грибів за наявності лише тих поживних речовин, які містяться в досліджуваному матеріалі.

Контроль за життєздатністю грибних суспензій проводили відповідно до загальноприйнятої методики.

Залежно від умов проведення експерименту чотири зразки паперів розподіляли на два варіанти: «Контроль» та «Дослід», які, в свою чергу, розділялися на 5 груп кожний. Дослідні розчини наносили на папір з використанням пензля за 14 діб до їхнього штучного зараження зазначеними вище грибами.

Зразки групи «Контроль 1» не оброблялися ані дезінфектантами, ані суспензією мікроскопічних грибів. Зразки групи «Контроль 2» оброблялися 70%-м розчином етилового спирту. Зразки групи «Контроль 3» оброблялися стерильною дистильованою водою. Зразки групи «Контроль 4» – 4%-м водним розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 7. Зразки групи «Контроль 5» – 4%-м водним розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 9.

Зразки паперів варіанту «Дослід» обробляли різними спиртовмісними розчинами. Так, зразки групи «Дослід 1» оброблялися 1%-м спиртовим розчином ніпагіну; зразки групи «Дослід 2» – 2%-м спиртовим розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 7; зразки групи «Дослід 3» – 4%-м спиртовим розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 7; зразки групи «Дослід 4» – 2%-м спиртовим розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 9; зразки групи «Дослід 5» – 4%-м спиртовим розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню рН 9.

Після обробки паперу відповідними розчинами нарізали з кожного з 4-х зразків паперу по 5 фрагментів розміром 30×30 мм. Усі зразки, крім групи експерименту «Контроль 1», штучно інфікували змішаною суспензією грибів із вмістом 1×10^6 кл/мл, яку готували і проводили контроль її життєздатності відповідно до вимог стандарту. Далі фрагменти паперу після висихання нанесеної на них суспензії поміщалися на стерильних підставках в окремі (для кожної групи дослідів) ексікатори, на дно яких вносили стерильну дистильовану воду для створення підвищеної відносної вологості повітря (вище 93%) і розташовували в термостаті за температури $29 \pm 2^\circ\text{C}$. Дослідження проводили впродовж 28 діб з провітрюваннями ексікаторів упродовж 3 хв. в стерильному боксі через кожні 7 діб і проміжним оглядом фрагментів паперу через 14 діб для контролю росту грибів з використанням мікроскопа.

Висновок про грибостійкість оброблених фунгіцидами зразків зроблено з урахуванням вимог стандарту за інтенсивністю розвитку грибів відповідно до 6-тибальної шкали (0–5 балів), за результат дослідження прийнято максимальний бал, який був встановлений не менше, ніж на 3-х зразках [22, 23].

Визначення фунгіцидної та фунгістатичної активності «Валеус-Д».

Для визначення граничних фунгіцидної та фунгістатичної концентрацій дезінфектанту «Валеус-Д» використовували 3 види мікроміцетів, які здатні контамінувати документи на паперових носіях: *A. tenuissima*, *A. niger* та *T. viride*. Для дослідження брали спиртовий та водний розчини дезінфектанту «Валеус-Д» з концентрацією 9 од. рН. У контрольних варі-

антах спостерігали за ростом культур мікроміцетів у рідкому середовищі Чапека-Докса з сахарозою та в 70%-му розчині етилового спирту.

Визначення ефективної концентрації «Валеус-Д» проводили за методом серійних послідовних розведень [24]. Для кожного виду мікроскопічного гриба та окремо для кожного досліджуваного розчину дезінфектанту використовували ряд з 10 пробірок. В усі пробірки вносили по 1 мл рідкого поживного середовища, далі в першу вносили 1 мл 8%-го розчину фунгіциду, потім послідовно переносили по 1 мл з однієї пробірки в іншу, таким чином утворювався ряд пробірок з розведеннями фунгіциду: 4; 2; 1; 0,5; 0,25; 0,125; 0,062; 0,031; 0,015 та 0,008%. Потім готували суспензію спор мікроскопічних грибів з концентрацією спор 1×10^6 в 1 мл, яку вносили в пробірки з розведеними розчинами дезінфектанту «Валеус-Д» у кількості 1 мл. Всі експерименти були в трьох повторях. Культивування проводили за температури 28°C протягом 14 діб. Результати враховували при наявності росту культур у контролі (поживне середовище без додавання дезінфектанту). Концентрацію, при якій спостерігали затримку росту мікроміцетів, вважали фунгістатичною для досліджених видів грибів. З пробірок з такими концентраціями робили пересіви на агаризоване суцло в чашки Петрі. Відсутність зростання на 7 добу після посіву свідчило про фунгіцидну дію відповідної концентрації.

Фунгіцидну здатність дезінфектанту, яким просочували зразки паперу, проводили методом дифузії в агаризоване поживне середовище [25].

У процесі експерименту вивчали вплив досліджуваних розчинів на хімічні («кислотність» паперу в од. рН) та фізико-механічні показники паперу (опір зламуванню, одиниця вимірювання – ч.п.п. (число подвійних перегинів) і розривна довжина, одиниця вимірювання – м).

Результати дослідження. Визначення грибостійкості. Аналізуючи отримані результати з визначення грибостійкості не оброблених і оброблених різними дослідними розчинами зразків паперів, було виявлено, що в умовах тривалої дії підвищеної відносної вологості повітря (вище 93%) і температури (29±2)°C всі зразки паперу, крім друкарського, були природно контаміновані мікроскопічними грибами (табл. 1). Через 28 діб у контрольних групах спостерігалось: на необроблених зразках газетного та офсетного паперу (група «Контроль 1») незначний ріст грибів і утворення спор, що відповідало 3-м балам грибостійкості; ганчір'яний папір виявився значно більше уражений мікроскопічними грибами, колонії яких вкривали понад 25% поверхні фрагментів, що за шкалою дорівнює 5-ти балам грибостійкості. Те ж саме було характерним для газетного паперу в групах «Контроль 2» і «Контроль 3», грибостійкість дорівнювала 3-м балам, для офсетного, за дією 70%-го розчину етилового спирту (група

«Контроль 2») і за дією дистильованої води (група «Контроль 3»), грибостійкість зафіксовано на рівні 5-ти балів.

У контрольних групах «Контроль 4» і «Контроль 5», де модельні зразки паперів оброблялися водним 4%-м розчином «Валеус-Д», але відрізнялися за концентрацією іонів водню, показники грибостійкості були іншими. В групі «Контроль 1», де концентрація іонів водню дорівнювала 7 од. рН, на *ганчір'яному* папері під мікроскопом було видно розвинений міцелій грибів і, можливо, спороношення, що оцінено у 2 бали грибостійкості; на *газетному* папері розвиток грибів і конідієутворення були інтенсивнішими і вкривали більше 25% поверхні фрагментів, що відповідало 5-ти балам, на *офсетному* – менше 25%, що оцінено в 4 бали грибостійкості. В групі «Контроль 5» (концентрація іонів водню в од. рН 9) *ганчір'яний* папір був чистим, ріст грибів відсутній, що давало підстави затвердити концентрацію іонів водню в од. рН 9 як таку, що може бути перспективною в боротьбі з мікологічним пошкодженням паперу. Однак на *газетному* і *офсетному* папері (групи «Контроль 4» і «Контроль 5») ріст грибів був значним – до 4 і 5 балів. За отриманими даними доведено, що в порівнянні з контрольною групою «Контроль 1» обробка модельних зразків паперу водними розчинами, в тому числі й дезінфектантом «Валеус-Д», сприяє росту грибів, а показник грибостійкості залежить від виду паперу.

У варіанті «Дослід» при обробці зразків спиртовими розчинами абсолютний ефект з високими показниками грибостійкості спостерігався в трьох випадках: при обробці всіх видів паперу 1%-м ніпагіном, 2%-м і 4%-м «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 9. При обробці зразків спиртовими розчинами ніпагіну (група «Дослід 1») та «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 9 (групи «Дослід 4» і «Дослід 5») грибостійкість усіх досліджених зразків паперу була найвищою, на рівні 0 балів за інтенсивністю розвитку грибів. Не зафіксовано проростання конідій грибів – як тих, що природно знаходилися на зразках, так і тих, якими штучно заражали папір. При цьому однаково високу фунгіцидну дію виявили 2 і 4 %-ві спиртові розчини дезінфектанту «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 9 (групи «Дослід 4» і «Дослід 5»). Однак такого ефекту не було відмічено при обробці спиртовими розчинами «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 7 (групи «Дослід 2» і «Дослід 3») зразків газетного й офсетного паперів, їхня грибостійкість була нижчою в порівнянні з ганчір'яним папером (табл. 1).

Таким чином, при порівнянні фунгіцидної дії різних за концентрацією іонів водню в од. рН спиртових розчинів дезінфектанту «Валеус-Д» було виявлено, що спиртові розчини з концентрацією іонів водню в од. рН 9 для всіх зразків паперу виявились ефективнішими за обробку

спиртовими розчинами з концентрацією іонів водню в од. рН 7 і значно ефективнішими за обробку водними розчинами з концентрацією іонів водню в од. рН 7 і рН 9.

За результатами експериментів високу фунгіцидну дію також показав 1%-й розчин ніпагіну в етиловому спирті. Грибостійкість зразків паперу, оброблених цією сполукою, становила 0 балів, тобто проростання конідій не було зафіксовано, що підтверджує результати інших наших досліджень, викладених у попередній публікації [22].

У варіанті «Контроль» обробка лише 70%-м етиловим спиртом (група «Контроль 2») виявилася не здатною повністю забезпечити захист паперу від мікроміцетів в умовах тривалої дії підвищеної відносної вологості повітря (вище 93%) і температури $29 \pm 2^\circ\text{C}$, оскільки показники грибостійкості для контрольних зразків, оброблених спиртом (групи «Контроль 2») і дистильованою стерильною водою (групи «Контроль 3»), були однаковими і за інтенсивністю розвитку грибів становили 5 балів для ганчір'яного і офсетного паперу, 3 бали для газетного паперу і 0 балів для друкарського паперу (табл. 1).

Цікаві результати експериментального дослідження було отримано стосовно друкарського паперу марки № 1, 1984 року виготовлення. Упродовж усього експерименту слідів ураження його мікроскопічними грибами не було виявлено, незалежно від обробки фунгіцидними засобами. Це свідчить про первинну грибостійкість цього паперу, що закладена під час його виготовлення.

За результатами серії дослідів з грибостійкості можна зробити **декілька висновків**:

– виявлено, що кожний зі зразків паперу має свої індивідуальні особливості по відношенню до обробки їх різними розчинами, що ми пов'язуємо з їхніми фізико-хімічними та капілярно-гігроскопічними властивостями;

– наявність води в дослідних рідинах провокує ріст спор грибів, що природно контамінують папір;

– найкращих результатів за показником грибостійкості всіх зразків паперу було отримано при обробці їх спиртовим 1%-м розчином ніпагіну і спиртовим розчином «Валеус-Д» з концентрацією 2% і 4% в середовищі з концентрацією іонів водню в од. рН 9.

Визначення фунгіцидної активності «Валеус-Д». Наші подальші дослідження були спрямовані на вивчення фунгіцидних властивостей спиртового розчину «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 9, які включали визначення оптимальної фунгіцидної та фунгістатичної концентрації методом послідовних серійних розведень та встановлення фунгіцидної дії різних концентрацій цієї сполуки дифузійним методом.

Згідно з отриманими даними, всі 10 досліджених концентрацій «Валеус-Д» у діапазоні 4 – 0,008 % мали фунгіцидну дію на культури грибів *A. tenuissima* та *A. niger*. Встановлено мінімальну фунгіцидну концентрацію водного розчину «Валеус-Д» – 0,008%, яка пригнічувала ріст цих грибів (табл. 2) .

Для мікроскопічного гриба *T. viride* встановлено мінімальну концентрацію водного розчину, яка проявила фунгіцидну дію – 0,016% і фунгістатичну, що становила 0,008%.

Підсумовуючи результати визначення фунгіцидної активності досліджених концентрацій спиртового розчину «Валеус-Д» з рН 9 по відношенню до всіх трьох культур мікроскопічних грибів в умовах безпосередньої дії препарату в рідкому середовищі, робимо висновок, що мінімальна фунгіцидна концентрація дорівнює 0,008%. Отже, серед досліджених розведень значним фунгіцидним потенціалом володіє спиртовий розчин «Валеус-Д» з рН 9, а серед досліджених розведень цього розчину мінімальна фунгіцидна дія по відношенню до досліджених культур була досягнута при застосуванні розчину з концентрацією 0,008%. Однак цей висновок стосується грибів, на які безпосередньо діє дезінфектант у рідкому середовищі. Тому для визначення фунгіцидної концентрації препарату з метою дезінфекції паперу були проведені більш детальні дослідження за методом дифузії в агаризоване поживне середовище по відношенню до 3-х видів мікроміцетів з використанням фрагментів модельних зразків, просочених вибраними концентраціями «Валеус-Д» з рН 9, а саме 0,5; 0,125; 0,031; 0,016; 0,008% у порівнянні з ніпагіном. Найефективнішими виявилися 1%-й спиртовий розчин ніпагіну і дезінфектант «Валеус-Д» з рН 9 в концентрації 0,5%. За їхньої дії навкруги паперових фрагментів на газонах культур досліджених видів мікроміцетів утворювалися зони затримки росту в межах 21–35 мм, що свідчить про ефективність обробки паперу дослідженими сполуками в таких концентраціях.

Визначення впливу дезінфектантів на хімічні та фізико-механічні властивості модельних зразків паперу. Разом з тим, з метою прийняття рішення про можливість впровадження досліджених сполук у практику дезінфекційного оброблення бібліотечних документів на паперових носіях з ознаками мікологічного ураження нами було вивчено їхній вплив на хімічні (кислотність паперу) та фізико-механічні (опір зламуванню, розривна довжина) показники модельних зразків паперу. Для виконання випробувань були відібрані чотири види паперу, що відповідали зразкам, використаним для визначення їхньої грибовійкості. Отже, для визначення хімічних та фізико-механічних показників були відібрані зразки необробле-

них ганчір'яного, друкарського, газетного та офсетного паперів, а також оброблених 2 та 4 %-ми спиртовими та водними розчинами дезінфектанту «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 7 і рН 9 та 1 %-го спиртового розчину ніпагіну. Для контролю взято як необроблені антисептиками модельні зразки паперу, так і зразки, оброблені 70%-м розчином етилового спирту (табл. 3, 4).

Кислотність паперу. За результатами досліджень визначено, що за обробки розчинами препарату «Валеус-Д» взагалі відбувається зменшення рН паперу на величину від 0,1 до 2,5 од. рН, тобто відбувається підвищення кислотності паперу, що, як відомо, негативно впливає на фактичний фізичний стан паперових носіїв інформації [25]. Зафіксовано залежність зі зниженням концентрації іонів водню од. рН від виду паперу. Меншою мірою кислотність підвищувалася для ганчір'яного та офсетного паперів та більшою – для друкарського паперу. Особливо цей показник зростає для газетного паперу (2,5 од. рН – під впливом водних розчинів і 1,8 од. рН – спиртових), що пов'язано з великою кількістю деревної маси в його композиційному складі. Для зразків, оброблених водними розчинами препарату, підвищення кислотності було дещо меншим, ніж у тих, що були оброблені спиртовими розчинами, за винятком газетного паперу.

У порівнянні зі 70%-м етиловим спиртом і спиртовими розчинами «Валеус-Д» розчин 1%-го ніпагіну не впливав на кислотність ганчір'яного і офсетного паперів і незначною мірою підвищував кислотність друкарського і газетного паперів, на 0,5 і на 0,4 од. рН відповідно.

Фізико-механічні властивості паперу. За результатами досліджень впливу як спиртових, так і водних розчинів дезінфектанту «Валеус-Д» на модельні зразки 4-х видів паперу спостерігалися різного ступеня зміни їхніх фізико-механічних показників – опору зламуванню і розривної довжини для більшості з досліджених зразків у порівнянні з необробленими зразками.

Лише обробка водним 2%-м розчином «Валеус-Д» рН 7 не вплинула негативно на опір зламуванню ганчір'яного паперу, але відмічено незначне зниження цього показника в офсетного паперу, незначне збільшення його для друкарського паперу і збільшення на 50% для газетного паперу.

Також не відмічено зміни опору зламуванню після обробки друкарського паперу 4%-м спиртовим розчином «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню в од. рН 7.

Після обробки зразків паперів 2%-м і 4%-м «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню 9 од. рН спостерігалось значне зниження опору зламуванню для ганчір'яного, друкарського і газетного паперів і незначне зменшення – для офсетного паперу.

В останніх варіантах експерименту спостерігалася тенденція незначного збільшення чи зниження опору зламуванню та розривної довжини для всіх видів паперу, при цьому не виявлено прямої залежності цих показників від таких характеристик «Валеус-Д», як концентрація іонів водню в од. рН, концентрація дезінфектанту та виду розчинника.

Слід відмітити, що 70%-й етиловий спирт найменше впливав на фізико-механічні властивості паперу, інколи значно збільшуючи опір зламуванню для газетного, ганчір'яного, друкарського, офсетного в наведеній послідовності. Оброблення 70%-м етиловим спиртом по-різному впливало на показник розривної довжини модельних зразків паперу: в незначній мірі – для друкарського і ганчір'яного паперів, удвічі – для газетного, зовсім не змінюючи – офсетного паперу.

Таким чином, при обробленні модельних зразків паперу 1%-м ніпагіном зафіксовано зниження таких фізико-механічних показників паперів, як опір зломові та розривна довжина, однак для ганчір'яного і офсетного паперів вони були кращі, ніж при впливові на них дезінфектанту «Валеус-Д».

Насамкінець можна зробити висновок про те, що для досліджених зразків паперу, оброблених антисептиком «Валеус-Д», встановлені незначні збільшення кислотності, меншою мірою для спиртового розчину цієї сполуки з концентрацією іонів водню 9 од. рН, та погіршення їхніх фізико-механічних показників. На особливу увагу заслуговує можливість застосування 1%-го спиртового розчину ніпагіну, з яким порівнювався вплив дослідних розчинів «Валеус-Д», оскільки 1%-й ніпагін не впливав на кислотність ганчір'яного і офсетного паперів, незначно підвищував кислотність друкарського і газетного паперів. Встановлено його вплив на такі фізико-механічні показники паперів, як опір зламуванню та розривну довжину, однак для ганчір'яного і офсетного видів паперу отримані дані були кращими, ніж під час оброблення їх дезінфектантом «Валеус-Д».

Отже, за результатами виконаних наукових експериментальних досліджень для попередження розповсюдження та пригнічення росту мікроміцетів на папері документів ми можемо рекомендувати 1%-й спиртовий розчин ніпагіну, оскільки за проведеними дослідженнями він продемонстрував високу фунгіцидну дію на мікроскопічні гриби: *A. tenuissima*, *A. niger*, *T. viride* та не виявив значного негативного впливу на хімічні та фізико-механічні властивості досліджених зразків паперу. Використання водного 0,016%-го розчину «Валеус-Д» з рН 9 можна запропонувати під час вологого знепилювання стелажів у книгосховищах.

На завершення слід додати, що для впровадження спиртового розчину «Валеус-Д» з концентрацією іонів водню 9 од. рН з метою стабіліза-

ції паперу уражених мікроміцетами документів необхідно більш детально уточнити дію розчинів інших концентрацій на фізико-механічні показники паперу, що планується зробити в рамках наступних експериментальних досліджень. Актуальними залишаються питання визначення дії інших сучасних ефективних дезінфектантів на вже досліджені та на інші види паперу.

Список використаних джерел

1. ДСТУ ГОСТ 7.50:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Консервація документів. Загальні вимоги (ГОСТ 7.50–2002, IDT). – Чинний з 01.07.2007.
2. ДСТУ ГОСТ 7.48:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Консервація документів. Основні терміни та визначення (ГОСТ 7.48–2002, IDT). – Чинний з 01.07.2007.
3. Нюкша Ю. П. Биологические проблемы консервации : специфичность и комплексность / Ю. П. Нюкша // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. Вып. 18/ РНБ. – СПб, 1996. – С. 7–20.
4. Добрусина С. А., Чернина Е. С. Консервация документов : наука и практика / С. А. Добрусина, Е. С. Чернина / РНБ. – СПб., 2013. – 191 с.
5. Добрусина С. А. Стабилизация бумаги документов : учеб. пособие / Добрусина С. А. / М. : Межрегион. центр библиотечного сотрудничества, 2014. – 176 с.
6. Фляте Д. М. Свойства бумаги / Д. М. Фляте // М. : Лесная промышленность, 1976. – 648 с.
7. Нюкша Ю. П. Биологическое повреждение бумаги и книг / Ю. П. Нюкша. – СПб. : РАН, 1994. – 233 с.
8. Билай В. Й. Основы микологии / В. Й. Билай – К. : Вища школа, 1989. – 390 с.
9. Загуляева З. А. Микромицеты – разрушители бумаги и некоторые меры борьбы с ними : автореф. дис. ... канд. биол. наук. / З. А. Загуляева. – Ленинград, 1964. – 18 с.
10. Суббота А. Г. Моніторинг мікологічного стану особливо цінних документів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського / А. Г. Суббота // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Інноваційні технології збереження документальних фондів : запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. – Вип. 17 / НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; АБУ. – К., 2007. – С. 64–72.
11. Сурмашева О. Значення мікологічного обстеження приміщень і фондів бібліотек / О. Сурмашева, Г. Корчак, Л. Муха // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Інноваційні технології збереження документальних фондів : запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. / НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; АБУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 46–52.
12. Левашова Л. Г. Использование ультразвука при водных обработках бумаги документов / Л. Г. Левашова, Е. М. Шепилова, А. А. Галушкин, Т. С. Ткаченко //

Збереження, дослідження, консервація та експертиза музейних пам'яток : наук. доп. Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 27–30 трав. 2008 р. – К., 2008. – С. 278–286.

13. Левашова Л. Г. Влияние ультразвука на прочностные свойства бумаги при водной обработке документов / Л. Г. Левашова, Е. М. Шепилова, А. А. Галушкин, Т. С. Ткаченко // Исследования в консервации культурного наследия. – Вып. 2. : Материалы Междунар. науч.-метод. конф., посвящ. 50-летию юбилею ГосНИИР – М., 2008. – С. 120–179.

14. Нюкша Ю. П. Защита бумаги от грибов / Ю. П. Нюкша // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. – Ленинград : ГПБ, 1972. – Вып. 5. – С. 7–20.

15. Великова Т. Д. Биоциды, применяемые для обработки бумаги / Т. Д. Великова, Е. С. Трепова // Биоповреждение документов : сб. ст. / РНБ. – СПб, 2009. – С. 108–118.

16. А.с. 324175 /СССР/. Способ защиты художественных грунтованных холстов от плесневения / Л. И. Воронина, Д. З. Аракчеева. – Бюл. информ., 1972. – № 2. – С. 46.

17. Марчева Р. Д. Исследование нипагина и цетазола как средств, предохраняющих реставрационные документы от повреждения микромицетами : автореф. дис. ... канд. биол. наук. / Р. Д. Марчева. – Минск, 1985. – 20 с.

18. Нюкша Ю. П. Предохранение бумаги книг от повреждения грибами / Ю. П. Нюкша // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. / ГПБ. – Ленинград, 1983. – Вып. 11. – С. 5–34.

19. Мантуровская Н. В. Изучение химических соединений для дезинфекции и профилактической защиты документов / Н. В. Мантуровская // Сохранность книжных фондов : сб. науч. тр. – М. : ГБЛ, 1986. – С. 77–109.

20. Великова Т. Д. Действие биоцидных препаратов на микромицеты – деструкторы бумаги / Т. Д. Великова, Е. С. Трепова, С. С. Хазова // Микология и фитопатология. – 2009. – Т. 43, вып. № 2. – С. 151–156.

21. Дослідження впливу біоцидних препаратів на старіння реставраційних паперів : метод. рек. / уклад. О. П. Володіна, Н. М. Жданова, Л. М. Канарьова // Держкомархів України ; УНДІАСД ; Ін-т мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України. – К., 2005. – 35 с.

22. Затока Л. П. Экспериментальные исследования дезинфектантов для восстановления документов, поврежденных микромицетами / Л. П. Затока, Н. Б. Баляница, А. Г. Суббота, А. П. Довгун // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. / РНБ ; науч. ред. и сост. С. А. Добрусина. – СПб. : Из-во Рос. нац. б-ки, 2014. – Вып. 23. – С. 86–98.

23. ГОСТ 9.049-91. Материалы полимерные и их компоненты. Методы лабораторных испытаний на стойкость к воздействию плесневых грибов. – Чинний від 28.12.91. – 24 с.

24. Методичні вказівки із застосування засобу дезінфікуючого «Валеус-Д» (попередня назва – «Полідез») з метою дезінфекції / М-во охорони здоров'я України. – К., 2010. – 14 с.

25. Черкес Ф. К. Руководство к практическим занятиям по микробиологическим исследованиям / Ф. К. Черкес. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Медицина, 1980. – 307 с.
26. Билай В. И. Методы экспериментальной микологии / В. И. Билай / К. : Наук. думка, 1982. – 551 с.

References

1. DSTU HOST 7.50:2006. *Systema standartiv z informatsii, bibliotechnoi ta vydavnychoi spravy. Konservatsiia dokumentiv. Zahalni vymohy (HOST 7.50–2002, IDT)* [Ukrainian State Standard 7.50:2006. System of standards for information, libraries and publishing. Documents conservation. General requirements (State Standard 7.50–2002)]. (2007). Kyiv. [In Ukrainian].
2. DSTU HOST 7.48:2006 *Systema standartiv z informatsii, bibliotechnoi ta vydavnychoi spravy. Konservatsiia dokumentiv. Osnovni terminy ta vyznachennia (HOST 7.48–2002, IDT)* [Ukrainian State Standard 7.50:2006. System of standards for information, libraries and publishing. Documents conservation. Main terms and definitions (State Standard 7.48–2002)] (2007). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Niuksha, Yu. P. (1996). Biologicheskie problemy konservatsii: spetsyficnost i kompleksnost [Biological problems of conservation: specificity and complexity]. *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural artifacts preservation: collection of scientific works], Is. 18, pp. 7–20. Saint Petersburg: Izdatelstvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].
4. Dobrusina, S. A, Chernina, E. S. (2013). *Konservatsiia dokumentov: nauka i praktika* [Documents preservation: science and practice]. Saint Petersburg: Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka. [In Russian].
5. Dobrusina, S. A. (2014). *Stabilizatsiia bumagi dokumentov: uchebnoe posobie* [Stabilization of documents paper]. Moscow: Interregional Center of Library Cooperation. [In Russian].
6. Fliate, D. M. (1976). *Svoistva bumagi* [Paper properties]. Moscow: Lesnaia promyshlennost. [In Russian].
7. Niuksha, Iu. P. (1994). *Biologicheskoe povrezhdenie bumagi i knig* [Biological damage of paper and books]. Saint Petersburg. [In Russian].
8. Bilai, V. I. (1989). *Osnovy mikologii* [Fundamentals of Mycology]. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
9. Zaguliaeva, Z. A. (1964). *Mikromitsety – razrushyteli bumagi i nekotorye mery borby s nimi* [Micromycetes as the destroyers of paper and some methods of their control] (Extended abstract of PhD dissertation). Leningrad. [In Russian].
10. Subbota, A. H. (2007). *Monitorynh mikolohichnoho stanu osoblyvo tsinnykh dokumentiv Natsionalnoi biblioteki im. V. I. Vernadskoho* [Monitoring of mycological state of valuable documents of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnologii zberezhennia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi*,

shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], Is. 17, pp. 64–72. Kyiv. [In Ukrainian].

11. Surmasheva, O., Korchak, H., Mukha, L. (2007). Znachennia mikolohichnoho obstezhennia prymishchen i fondiv bibliotek [Importance of mycological examination of librarian rooms and fonds]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnolohii zberezhenia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi, shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats* [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], Is. 17, pp. 46–52. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Levashova, L. G., Shepilova, E. M., Galushkin, A. A., Tkachenko, T. S. (2008, May). Ispolzovanie ultrazvuka pri vodnykh obrabotkakh bumagi dokumentov [The use of ultrasound in water treatment of paper documents]. In *Zberezhenia, doslidzhennia, konservatsiia ta ekspertyza muzeinykh pamiatok* [Preservation, research, conservation and expertise of museum artifacts]: *Proceedings of the international scientific and practical conference* (pp. 278–286). Kyiv, Ukraine. [In Russian].

13. Levashova, L. G., Shepilova, E. M., Galushkin, A. A., Tkachenko, T. S. (2008). Vliianie ultrazvuka na prochnostnye svoistva bumagi pri vodnoi obrabotke dokumentov [Effect of ultrasound on the strength properties of paper documents at water treatment]. In *Issledovaniia v konservatsii kulturnogo nasledia* [Cultural heritage conservation research]: *Is. 2. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-metodicheskoi konferentsii, posviashchennoi 50-letnemu iubileiu GosNIIR* [Proceedings of the international scientific and methodic conference dedicated to the 50th anniversary of State Research and Development Institute for Restoration] (pp. 120–179). Moscow. [In Russian].

14. Niuksha, Iu. P. (1972). Zashchita bumagi ot gribov [Paper protection from fungi]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia knig v biblioteke: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of books preservation in a library: collection of scientific works], Is. 5, pp. 7–20. Leningrad. [In Russian].

15. Velikova, T. D., Trepova, E. S. (2009). Biotcydy, primeniaemye dlia obrabotki bumagi [Biocides used for paper processing]. In *Biopovrezhdenie dokumentov: sbornik statei* [Biological damage of documents: collection of articles] (pp. 108–118). Saint Petersburg: Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka. [In Russian].

16. Voronina, L. I., Arakcheeva, D. Z. (1972). Sposob zashchity khudozhestvennykh gruntovannykh kholstov ot plesnevenii [A method of protecting artistic primed canvases from mold formation] (Patent No. 324175). In *Bulleten informatcionnyi* [Informative bulletin], No. 2, p. 46. [In Russian].

17. Marcheva, R. D. (1985). *Issledovanie nipagina i tcetazola kak sredstv, predokhraniiaushchikh restavratsionnye dokumenty ot povrezhdeniia mikromitcetami* [Study of nipagin and cetanol as the substances protecting documents being restored against micromycetes' damage] (Extended abstract of PhD dissertation). Minsk. [In Russian].

18. Niuksha, Iu. P. (1983). Predokhranenie bumagi knig ot povrezhdeniia gribami [Protection of books paper from fungi damage]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural monuments preservation: collection of scientific works], Is. 11, pp. 5–34. Leningrad: Izdatelstvo Rossiiskoi gosudarsvennoi biblioteki. [In Russian].
19. Manturovskaia, N. V. (1986). Izuchenie khimicheskikh soedinenii dlia dezinfekcii i profilakticheskoi zashchity dokumentov [The study of chemical compounds for disinfection and preventive protection of documents]. In *Sokhrannost knizhnykh fondov: sbornik nauchnykh trudov* [Preservation of book fonds: collection of scientific works] (pp. 77–109). Moscow. [In Russian].
20. Velikova, T. D. Trepova, E. S., Khazova, S. S. (2009). Deistvie biotcydnykh preparatov na mikromitsety – destruktory bumagi [Effect of biocide substances on paper destructors micromycetes]. In *Mikologiya i fitopatologiya* [Mycology and Phytopathology], Vol. 43, No. 2, pp. 151–156. [In Russian].
21. Volodina, O. P., Zhdanova, N. M., Kanarova, L. M. (Comps.). (2005). *Doslidzhennia vplyvu biotsydneykh preparativ na starinnia restavratsiinykh paperiv: metodychni rekomendatsii* [The study of biocidal agents' influence on restoration paper aging: guidelines]. Kyiv. [In Ukrainian].
22. Zatoka, L. P., Balianitca, N. B., Dovgun, A. P. (2014). Eksperimentalnye issledovaniia dezinfektantov dlia vosstanovleniia dokumentov, povrezhdennykh mikromitsetami [Experimental studies of disinfectants for the restoration of documents damaged by micromycetes]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural monuments preservation: collection of scientific works], Is. 23, pp. 86–98. Saint Petersburg: Izdatelstvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].
23. *GOST 9.049–91. Materialy polimernye i ikh komponenty. Metody laboratornykh ispytanii na stoikost k vozdeistviu plesnevykh gribov* [The polymeric materials and their components. Laboratory test methods for resistance to fungi]. (1991). Moscow: Standartinform. [In Russian].
24. Ministry of Health of Ukraine. (2010). *Metodychni vkazivky iz zastosuvannia zasobu dezinfikatsiinoho “Valeus-D” (poperednia nazva – “Polidez”) z metoiu dezinfektsii* [Guidance on application of “Valeus-D” disinfectant (previous name “Polidez”) for disinfection] (p. 14). Kyiv. [In Ukrainian].
25. Cherkes, F. K. (1980). *Rukovodstvo k prakticheskim zaniatiam po mikrobiologicheskim issledovaniiam* [Guide to practical training for microbiological studies] (2nd rev. ed.). Moscow: Meditsina. [In Russian].
26. Bilai, V. I. (1982). *Metody eksperimentalnoi mikologii* [Methods of Experimental Mycology]. Kyiv: Naukova Dumka. [In Russian].

L. Zatoka, S. Mozhova, N. Balianytsia, A. Subbota, A. Chuienko, Yu. Pysmenna
Librarian documents stabilization: experimental studies and implementation perspectives.

The article reviews various methods of documents protection against the destroying effect of micromycetes. The methods considered have been in use since the third decade of the 20th century. The authors provide information on the search of new disinfectants from the list recommended by the Ministry of Health of Ukraine. In particular, these include nipagin and a new product "Valeus-D" (analog of the investigated earlier Polidez). The received results of study of minimal concentrations of Valeus-D disinfectant alcohol and water solutions having effect on microscopic fungi are analyzed. Data on the influence of nipagin, "Valeus-D" and 70% ethanol on resistance to fungi, chemical and physico-mechanical characteristics of model samples of four types of paper (rag, typographical, offset, newsprint) are compared. The experiments' results indicate, that 1% nipagin, 2% and 4% "Valeus-D" (pH 9) render the highest resistance to fungi. It is revealed, that 70% ethyl alcohol and 1% nipagin had the least influence on the physico-mechanical properties of model samples of paper. Accentuated is the need to continue pilot studies of the use of other modern effective disinfectants and other types of paper.

Key words: stabilization, micromycetes, model samples of paper, nipagin, polyhexamethylene guanidine.

Л. П. Затока, С. Г. Мозговая, Н. Б. Баляница, А. Г. Суббота, А. И. Чуенко, Ю. Б. Письменная.

Стабилизация библиотечных документов: экспериментальные исследования и перспективы внедрения

В статье рассматриваются различные методы защиты документов от разрушающего действия микромицетов, которые использовались начиная с 20-х годов XX в. Приводится информация о поиске новых дезинфектантов из перечня рекомендованных Министерством здравоохранения Украины. В частности, это нипагин и новое средство «Валеус-Д» (аналог исследованного ранее Полидеза). Анализируются полученные результаты исследования граничных действующих на микроскопические грибы концентраций спиртовых и водных растворов дезинфектанта «Валеус-Д». Сравниваются данные о влиянии нипагина, «Валеус-Д» и 70%-ного этанола на грибостойкость, химические и физико-механические характеристики модельных образцов четырех видов бумаги (тряпичной, типографской, офсетной, газетной). По результатам экспериментов установлено, что высокий показатель грибостойкости оказывали 1%-й нипагин, 2%-й и 4%-й «Валеус-Д» с pH 9. Выявлено, что 70%-й этиловый спирт и 1%-й нипагин менее всего влияли на физико-механические свойства модельных образцов бумаги. Акцентируется внимание на необходимости продолжения экспериментальных исследований с использованием других современных эффективных дезинфектантов и других видов бумаги.

Ключевые слова: стабилизация, микромицеты, модельные образцы бумаги, нипагин, полигексаметиленгуанидин.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 008=16(477-25)"2016"

***В. В. Горєва,**
кандидат історичних наук,
М. А. Філіпович,
кандидат історичних наук,
Н. П. Бондар,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ДО ДНЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ І КУЛЬТУРИ «ГЛОБАЛІЗАЦІЯ / ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР»: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

24 травня 2016 року в приміщенні Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського відбулася VII Міжнародна наукова конференція, присвячена Дню слов'янської писемності і культури «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур». Організаторами конференції виступили Національна академія наук України (НАН України), Український комітет славістів, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), академічні – Інститут української мови, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, Український мовно-інформаційний фонд, а також Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Головними темами для обговорення стали актуальні проблеми славістичного мовознавства, літературознавчої славістики, мистецтвознавства, фольклористики, етнології та збереження слов'янських культурних традицій, історії славістики та історичного пам'яткознавства. Знакова подія цього річчя – Книгознавчі читання, організовані Інститутом книгознавства НБУВ на відзначення 400-річчя заснування друкарні Києво-Печерської лаври.

Завітали на цей науковий захід понад 160 представників провідних наукових, бібліотечних, архівних, музейних установ та вищих навчальних

закладів з різних міст України – Бердянська, Бережан, Дніпра, Житомира, Запоріжжя, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Ніжина, Одеси, Полтави, Сімферополя, Ужгорода, Харкова, Хмельницького, Чернігова. Долучилися до роботи конференції також науковці з Америки, Білорусії, Німеччини, Російської Федерації.

Пленарне засідання конференції відкрив голова Українського комітету славістів, радник при Президії НАН України, академік НАН України Олексій Онищенко. Аналізуючи сучасні трансформації слов'янського світу, вчений наголосив, що в умовах бурхливих суспільних трансформацій, які захопили весь світ, вкотре актуалізувалися проблеми осмислення спільного і відмінного в слов'янській самосвідомості, побудови моделі загального образу слов'янського світу з його колишніми і сучасними процесами інтеграції і диференціації, концептуальних образів слов'янських країн і націй, слов'янської культури, слов'янського типу людини. Слов'янство, хоча ніколи й не було суцільно єдиним, все ж воно являє собою історично сформовану окрему велику етнічну спільноту з потужним культурним, інтелектуальним і людським потенціалом, та, перебувавши у нових умовах, має посісти гідне місце в Європі та світі.

Директор Інституту української мови НАН України, член Українського комітету славістів, доктор філологічних наук Павло Гриценко присвятив свою доповідь питанням українсько-південнослов'янських зв'язків, взявши за приклад видання карт «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу». Він зосередив увагу слухачів на тому, що на цих картах уперше в славістиці відтворено складну диференціацію слов'янських діалектів, їхні взаємозв'язки в межах слов'янського мовного простору як цілісності. Доповідач підкреслив, що здійснена робота відчутно змінила наші знання про лінгвальний феномен Славії (включно із Західною Туреччиною, Північною Грецією, Албанією, Північно-східною Італією), архаїчне та інноваційне в сучасних слов'янських діалектах, інтенсивність і напрями міжслов'янської мовної взаємодії та неслов'янські впливи на слов'янський континуум.

На важливості функцій єдиної в Україні спеціалізованої наукової інституції з математичної, прикладної та комп'ютерної лінгвістики – Українського мовно-інформаційного фонду (УМІФ) акцентував його директор, заступник голови Українського комітету славістів, академік НАН України Володимир Широков. Зауваживши, що особливості сучасного етапу розвитку Мережі поставили проблему створення інтелектуальних інструментів, які б були спроможні «перебрати» на себе бодай частину функцій з основного когнітивного тракту людини, він виокремив чотири основні тенденції сучасної лексикографії: 1) лексикографування якомога ширшого кола мовних феноменів; 2) переведення лексикографічної спадщини

людства в цифрову форму; 3) застосування словників у формуванні лінгвістичних компонент систем опрацювання знань; 4) подолання «вавилонського синдрому», тобто вирішення проблем багатомовності.

Роль Кирило-Мефодіївського братства в контексті Українського ренесансу XIX ст. проаналізував у своїй доповіді завідувач відділу Інституту археології, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Олександр Моця. Він зазначив, що, незважаючи на відсутність чітко окресленої концепції щодо домінантної позиції України у геополітичному ансамблі федерації слов'янських країн, позиція братчиків полягала в розумінні шляхетної місії українства. Своєрідний та важливий прорив глобального рівня трапився з початком діяльності кирило-мефодіївця Т. Шевченка – за походженням селянина-кріпака. Це свідчить про те, що коли українська ідея і українська самоназва дійшли від інтелектуальних верхів до народних низів, тоді й стався історичний вибір автохтонів у становленні їх як етносу через власну і єдину назву своєї вітчизни серед інших спільнот тогочасної Європи.

Завідувач відділу Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук Лариса Вахніна зупинилася на питанні збереження ідентичності слов'янських культур у контексті організації етнічних фестивалів. Доповідач наголосила, що фольклорні фестивалі відображають сучасну етнокультурну ситуацію в Україні, для якої є характерними динамічні зміни. Саме тому, на думку дослідниці, потрібно активізувати збирацьку діяльність, вивчати тексти і мелодії автентичних пісень, проводити етносоціологічні дослідження, вивчати європейський досвід проведення етнічних фестивалів тощо. Окрім цього на заході нею було презентовано щорічник «Слов'янський світ» та нові видання ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, зокрема: Українсько-польські культурні взаємини / гол. ред. Г. А. Скрипник. – Вип. 8. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2015. – 356 с. – (Наук. студії ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України) та Вахніна Л. Фольклорне пограниччя: традиції та сучасність : зб. наук. пр. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2016. – 308 с.

Подальше обговорення актуальних проблем конференції відбувалося на 5 секціях та книгознавчому читанні з нагоди 400-ліття заснування друкарні Києво-Печерської лаври.

На секції «Славістичне мовознавство» доктор філологічних наук, професор Лариса Шевченко проаналізувала категорію часу культури в слов'янській стилістиці та підкреслила той факт, що аналіз часу культури належить до дискусійної проблематики в сучасних гуманітарних науках – на різних підставах різними є критерії, за якими ідентифікуються об'єкт

аналізу, методи дослідження, логіка наукових доведень і, що важливо в таких обґрунтуваннях, світогляд інтерпретатора часу культури. Лінгвістичне спостереження передбачає обернену зумовленість екстра- та інтра-лінгвальних кореляцій стилів, жанрів, текстів, взаємозалежності мовної діахронії – синхронії, соціального – індивідуального в репрезентації тексту, функціональну домінанту чи варіативність мовних одиниць, що співмірні з часом і простором культури та ін. Доповіді інших учасників стосувалися слов'янської проблематики стилістичної інтерпретації фразеологізму в медіа (Дмитро Сизонов) та інтерпретації жанрів медійної аналітики в слов'янській стилістиці (Дмитро Дергач). Обговорювалися також питання повторів у кирило-мефодіївському перекладі «Пісні над піснями» (Юлія Дядищева-Росовецька), на прикладі української та польської мов досліджувалися проблеми впливу глобалізаційних процесів на розвиток соціолекту футбольних фанатів у слов'янських культурах (Ірина Процик) та вплив греко-католицького митрополита Сильвестра Сембратовича на впровадження народної мови в молитовну практику офіційної позиції Церкви (Наталія Пуряєва).

Учасники конференції, які працювали на секції «Літературознавча славістика», окреслили проблеми літературознавства, культурології та визначили їхні перспективи розвитку на прикладах матеріалів різних народів (Віктор Гуменюк, Ольга Гуменюк, Наталія Єржиківська, Тетяна Хайдер, Ольга Долотова). Цікавою була доповідь доктора філологічних наук Тетяни Рудої, в якій йшлося про низку документально-біографічних фільмів, знятих О. В. Козликом про таких відомих літературознавців, як М. В. Теплинський, П. І. Мельник, Д. С. Наливайко. Про Т. Шевченка як про поета, письменника, літературознавця в рецензіях М. М. Новицького доповіла кандидат філологічних наук Галина Карпінчук. Декілька доповідей були присвячені давній українській літературі, зокрема кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Віра Сулима виступила з повідомленням про І. Я. Франка як про дослідника українських проповідей; про особливості поезики сербської «Александрії» (на основі українських списків XV–XVII ст.) розповів доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Юрій Пелешко; ґрунтовні дослідження списків піснi про Мартина Пушкаря на матеріалах фольклористики і літературознавства здійснила кандидат філологічних наук Людмила Іваннікова. До прози української діаспори другої половини XX ст. та її взаємозв'язків з європейською літературою, зокрема з організацією «Мур», звернулася кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Світлана Луцій.

Під час роботи секції «Мистецтвознавство, фольклористика, етнологія та збереження слов'янських культурних традицій» було заслухано

12 доповідей, у яких дослідниками було порушено чимало важливих питань, зокрема у фокусі уваги опинилася символіка весільного обряду та соціально-побутові пісні в регіоні Полтавщини (Валентина Сінельнікова), окремі баладні тексти (Мирослава Карацуба), концепт саду в календарно-обрядовому фольклорі східних слов'ян (Олена Чебанюк), семантика місяця в снотлумачній традиції (Тетяна Шевчук), система персонажів казки «Лисиця» (Ольга Требик), уявлення про скарбошукачів (Анастасія Панкова) та багато ін. Окремо варто виділити доповідь доктора філологічних наук Оксани Микитенко, присвячену фольклористичній діяльності іноземного колеги ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України академіка МАНМ Блаже Ристовського та приурочену до 85-річчя науковця, а також доповідь доктора мистецтвознавства Ігоря Юдкіна-Ріпуна про сценічні елементи в сонетах Л. Стаффа.

На секції «Історична славістика» було виголошено кілька доповідей, що викликали розгортання дискусій стосовно низки актуальних проблем зазначеної науки. Так, доповідь доктора історичних наук, професора Івана Дзири, в якій він шляхом встановлення етнічного походження антропонімів з Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р. показав зв'язки запорозьких козаків з південними слов'янами в середині XVIII ст. та навів приклади південнослов'янських прізвищ серед запорожців. Доповідь кандидата історичних наук, доцента Тетяни Антонюк була приурочена до 1000-ліття контактів українців з ченцями на Афоні, що почалися ще за часів Київської Русі. Дослідниця детально висвітлила історію українських культурних центрів на Афоні та показала рівень дослідження цього питання. Питанню залучення текстів з Біблії при написанні «Повісті временних літ» присвячена доповідь доктора історичних наук Тетяни Вілкул, а кандидатом історичних наук Оксаною Іваненко було описано роботу таємних польських шкіл у 80-ті роки XIX ст. в Київському навчальному окрузі та реакції влади на їхню діяльність. На секції також висвітлювалися міжнародні зв'язки українських бібліотек, озвучувалися ідеї створення єдиної європейської цифрової бібліотеки (Оксана Клименко), наводилися приклади видань Південнослов'янської академії наук у Загребі II половини XIX ст., що зараз знаходяться у відділах історичних колекцій, україніки, періодичних видань Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (Ілона Олексів) та аналізувалася політична діяльність М. С. Грушевського на основі матеріалів з колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (Катерина Жбанова). У виступах було охарактеризовано напрями діяльності гетьманців-державників у Канаді в міжвоєнний період та їхні зв'язки з іншими українським громадськими організаціями діаспори, висвітлено історію зародження, розвитку та

занепаду гетьманського руху в Канаді (Олеся Дзира), на матеріалах колекції рідкісних видань відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ охарактеризовано етапи наукової діяльності М. С. Грушевського у 1890–1930-х роках, розглянуто його науково-публіцистичну спадщину (Олександра Шорсткіна), проаналізовано наукові розробки з питань історії діяльності організацій українських інженерів-емігрантів у Чехословаччині у 30-ті роки ХХ ст. (Андрій Яворський).

Робота членів секції «Історія славістики» була присвячена становленню славістичних студій та історії перших слов'янських з'їздів (Сергій Міщук, Галина Міщук, Світлана Старовойт). У своїй змістовній доповіді про видатних подвижників на ниві слов'янського музично-пісенного фольклору Л. Кубу та А. Степовича доктор історичних наук, професор Надія Шип проаналізувала листи цих особистостей кінця ХІХ – початку ХХ ст. як приклад творчої співпраці слов'янських митців. Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Леся Мушкетик у виступі про славістичну фольклористику в Угорщині зробила висновок, що в міжвоєнні роки з огляду на історичні та політичні обставини дослідження слов'янського фольклору в цій країні дещо уповільнилося, проте водночас саме тоді були написані важливі слов'янознавчі праці, розвивалися нові напрями та методи збирання й вивчення народної творчості. Інші учасники секції зверталися до питань славістики за кордоном (Леся Мушкетик, Наталія Солонська, Олександра Лісова).

На високому науковому рівні пройшли Книгознавчі читання з нагоди 400-ліття друкарні Києво-Печерської лаври, – цю дату впродовж 2015–2016 рр. широко відзначає українська та світова культурна спільнота. Друкарня Києво-Печерської лаври впродовж трьох століть була найбільшим та найпотужнішим видавничим осередком на українських теренах. Лаврські видання мали авторитет не тільки серед українців, але й поцінувалися в усьому слов'янському світі та далеко поза його межами. Читання були організовані Інститутом книгознавства НБУВ, в їхній роботі взяло участь 14 доповідачів.

Книгознавчі читання розпочалися з вітального слова до учасників та виступу директора Інституту книгознавства НБУВ, доктора історичних наук Галини Ковальчук. Її доповідь про видавничу діяльність друкарні Києво-Печерської лаври першої половини ХІХ ст. була присвячена пам'яті співробітниці відділу стародруків, книгознавця та джерелознавця Євгенії Рукавіциної, яка вивчала лаврське книговидання за часів митрополита Євгенія Болховітінова.

Відома дослідниця Києво-Печерської лаври – старший науковий співробітник Київського національного університету ім. Тараса Шевчен-

ка, кандидат історичних наук Світлана Кагамлик присвятила свій виступ історії публікації творів українських ієрархів у друкарні Києво-Печерської лаври. На широкому джерельному матеріалі вона прослідкувала історію розповсюдження та побутування видань та всебічно висвітлила питання про значний вплив лаврського книгодрукування на культуру слов'янських народів упродовж XVII–XVIII ст.

Професор Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського, доктор філософських наук Лариса Довга зупинилася на висвітленні процесу формування філософського понятійного апарату в українській книжності початку XVII ст. на прикладі текстів, виданих печерською друкарнею. На широкому фактографічному матеріалі дослідниця проаналізувала складну трансформацію понять та формування вітчизняної наукової терміносистеми, зокрема на прикладі слів «добро» та «благо».

Завідувач відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, кандидат історичних наук Наталія Бондар окреслила попередні результати вивчення паперу примірників стародруків, виданих друкарнею Києво-Печерської лаври у першій половині XVII ст., повідомила про особливості паперу декількох видань, спробувала довести факт використання в київських друках паперу, виготовленого папірнею в Радомишлі.

У виступі директора бібліотеки ім. акад. М. О. Лавровського Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя та завідувача Музею рідкісної книги цього ж вишу, книгознавця та бібліографа стародруків Олександра Морозова йшлося про видання друкарні Києво-Печерської лаври з фондів бібліотеки Ніжинського університету, їхні особливості та історію побутування. Під час виступу доповідач презентував щойно виданий каталог стародруків зі збірки М. М. Михайловського.

Відома дослідниця стародрукованої та рукописної книги, доцент кафедри світової історії Українського католицького університету, кандидат історичних наук Віра Фрис присвятила свою доповідь детальному аналізу бібліографічних студій визначного українського книгознавця Ярослава Ісаєвича та обґрунтувала непересічне значення його наукового доробку. Доповідь супроводжувалася особистими спогадами про спілкування з ученим.

Виступ старшого наукового співробітника відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, кандидата філологічних наук Наталії Заболотної висвітлював особливості поширення почаївських стародруків у Києві на межі XVIII–XIX ст., зокрема роль у цьому процесі тодішнього керівника друкарні Києво-Печерської лаври ієродиякона Юстина Базилевича. Особливий наголос було зроблено на популярності україномовних почаївських видань у середовищі київських читачів, що підтверджується власницькими записами стародруків.

Старший науковий співробітник Інституту рукопису НБУВ, кандидат історичних наук, фахівець з історії палітурної справи Олена Гальченко присвятила свою доповідь детальному аналізу впливу книжкового центру Києво-Печерського монастиря на розвиток українського інтролігаторства. На прикладах оправ примірників рукописних та стародрукованих книг дослідниця показала зразки орнаментів, що використовувалися печерськими палітурниками. Виступ унаочнювався презентацією зображень елементів оправ лаврського походження.

Старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань, кандидат історичних наук Юлія Рудакова охарактеризувала латиношрифті видання Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст., окреслила їхню хронологію друку, проаналізувала тематику, розподіл за мовною ознакою та особливості художнього оформлення.

У доповіді дослідника та бібліографа кириличних стародруків, рєс-тавратора Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка Станіслава Волощенка були презентовані києво-печерські кириличні стародруки XVII–XVIII ст. з фондів Львівської центральної провінційної бібліотеки отців василіян при Свято-Онуфріївському монастирі, їхні особливості, провенієнції, проаналізовано історію побутування окремих примірників та встановлено їхніх колишніх власників.

Про фрагменти невідомого малоформатного кириличного видання Молитвослова розповів бібліотекар Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Дмитро Лукін. Фрагменти свого часу були використані для підклейки кришки оправи примірника київського Анфологіона 1619 р., вірогідно, вони належать до раннього київського друку. Ознайомитися із зображеннями унікальних фрагментів можна було під час презентації.

Науковий співробітник НБУВ, дослідниця нотних видань Ірина Савченко у своєму виступі охарактеризувала унікальні особливості богослужбового співу в Києво-Печерському монастирі та історію місцевого нотодруку. Особливу увагу вона приділила підготовці в Києво-Печерській лаврі спеціалізованих нотних видань у другій половині XIX – на початку XX ст.

У доповіді наукового співробітника відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, кандидата історичних наук Олени Засць йшлося про давню бібліотеку друкарні Києво-Печерської лаври, її історію, а також про широкі потенційні можливості та перспективи електронного представлення запропонованої проблематики.

Аспірантка Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України Аліна Гончаренко детально проаналізувала книжні риси в мові визначної пам'ятки, походження якої пов'язане з діяльністю Києво-Печерського монастиря, – Києво-Печерського патерика.

Перебіг читань та тематика виступів продемонстрували як зацікавленість аудиторії, так і широкий спектр білих плям та перспективних напрямів подальших різноманітних книгознавчих, шрифтових, лінгвістичних, текстологічних досліджень, пов'язаних з діяльністю друкарні та виданнями Києво-Печерської лаври. Окремі виступи викликали низку запитань та жваве обговорення доробку Києво-Печерської друкарні, її найбільш цікавих видань та рідкісних примірників. Дискусія продовжилася і під час огляду книжкової виставки, представленої з нагоди 400-річчя друкарні Києво-Печерської лаври у відділі стародруків та рідкісних видань.

До уваги учасників Міжнародної конференції з фондів НБУВ були запропоновані також інші книжкові виставки: 1) Євроінтеграція України: історія та перспективи; 2) «Минуще все, лиш слово не мине»; 3) Незалежній Україні – 25 : етнографія і фольклор України; 4) Слов'янське слово та культура в контексті світового розвитку.

За результатами Міжнародної конференції опублікований збірник тез доповідей:

Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.) / НАН України, Укр. ком. славистів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Укр. мовно-інформ. фонд, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2016. – 420 с.

Отже, учасники VII Міжнародної наукової конференції «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур», обговоривши на заході теоретичні, методичні і практичні проблеми розвитку наукових досліджень у галузі слов'янознавства, дійшли висновку, що славістика як комплекс наук, точніше – комплекс комплексів наук про мову, літературу, культуру, духовність, історію слов'янських народів, щоб виправдати своє родове призначення, повинна враховувати всю складність внутрішніх трансформацій слов'янських країн і їхніх зв'язків з європейською спільнотою та світовими суспільними зрушеннями. Усвідомлюючи важливість подальшого розвитку славістики в Україні в контексті входження до європейського наукового та інформаційного простору, очевидною є необхідність зміцнення національної державності, збереження і розвитку національної самобутності, культури, піднесення економіки, утвердження в європейському просторі в ролі значущого суб'єкта міжнародних відносин. У цьому плані для розвитку славістики відчувається зростаюча потреба більшого залучення до неї наук політико-правового і соціально-економічного профілю.

Також учасники наукового заходу висловили сподівання, що Книгознавчі читання з нагоди 400-ліття друкарні Києво-Печерської лаври сприятимуть популяризації її видань провідної української друкарні, що, крім багатьох інших соціогуманітарних функцій, виконала і націєформуючу, тиражуючи та розповсюджуючи найбільш популярні в українському освіченому середовищі богословські, літургійні, повчальні, житійні, етичні, полемічні, історичні, літературні та лінгвістичні пам'ятки, які в більшості не втратили своєї актуальності та культурної цінності й донині.

*В. В. Горєва,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ ТА УКРАЇНОЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА НА ПЕРШОМУ МІЖНАРОДНОМУ З'ЇЗДІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ФІЛОЛОГІВ (ПРАГА, 1929 р.)

Перший Міжнародний з'їзд слов'янських філологів, присвячений 100-річчю від дня смерті визначного чеського філолога, засновника наукової славістики Йосифа Добровського, відбувся в Празі впродовж 6–13 жовтня 1929 р. Ініціатором заходу виступив «Празький лінгвістичний гурток», куратором з'їзду став Президент Чехословацької Республіки Томаш Масарик. До Організаційного комітету з'їзду увійшли професор Матіаш Мурко (голова), професор Іржі Полівка (заступник голови), професор Іржі Горак (секретар), доктор Станіслав Петіра (помічник секретаря), професор Мілош Вейнгарт (скарбник), доктор Йозеф Курц (помічник скарбника). Також місцеві організаційні комітети з підготовки з'їзду були створені в м. Брно (на чолі з професором Франком Вольманом) та в м. Братислава (на чолі з ректором Університету ім. Коменського доктором Альбертом Пражаком).

Метою організаторів Міжнародного з'їзду було привернення уваги широкого наукового загалу до актуальних проблем та перспектив розвитку славістичних досліджень, вирішення яких забезпечило б поглиблення культурної взаємодії між слов'янами.

Учасниками з'їзду стали 546 представників усіх напрямів славістичної науки, а також дотичних до неї дисциплін зі слов'янських країн та ще з 22-х неслов'янських країн світу, зокрема з Німеччини, Швеції, Норвегії, Франції, Англії, Італії, Греції, Румунії, Литви, Естонії та ін. Робочими мовами з'їзду були слов'янські, а також німецька, англійська, французька та італійська мови.

Для виголошення доповідей та коротких тез учасників з'їзду було сформовано 3 секції. До обговорення планувалася така тематика (цитуємо за архівним документом – ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 261):

«1. Літературно-історична секція»

1. Організація роботи бібліографії в галузі слов'янських літератур.
2. Правила наукового редагування праць слов'янських письменників.
3. Проблеми еволюції слов'янських літератур і їх поділу на періоди та пов'язані з цим питання.
4. Найбільш нагальні завдання при вивченні слов'янських літератур середньовіччя.
5. Проблеми порівняльного вивчення слов'янських літератур та народної традиції; цілі й методи.
6. Синхронічна методика та завдання для вивчення сучасних слов'янських літератур.
7. Літературна та мовознавча наука.
8. Поетика та стилістика і їхній зв'язок з історією літератури.
9. Нові тенденції літературної науки.
10. Фольклор та історія літератури.
11. Архіви народної прози та поезії.
12. Тезаурус народних вірувань слов'ян.

2. Лінгвістична секція»

1. Проблеми методики, що виникла з уявлення про мову як про систему (синхронічний метод та його зв'язок з діахронічним методом, структурне порівняння проти генетичного порівняння, випадковий характер або цінність закону фактів лінгвістичної еволюції), та важливість цього уявлення для слов'янських мов.
2. Праці, що розглядають систему мови, особливо слов'янської [а) дослідження звукового аспекту мови, слова; б) дослідження слов'янського синтаксису].
3. Проблеми досліджень мов з точки зору їх різних функцій (мови: письмова, поетична, спеціальні, а також стилі мови), особливо в слов'янських мовах.
4. Актуальні проблеми старослов'янської мови.
5. Проблеми фонетичної та фонологічної транскрипції в слов'янських мовах.
6. Принципи лінгвістичної географії; їхнє застосування в етнографічній географії та зв'язок з останньою на слов'янських теренах.
7. Проблеми міжслов'янського атласу, особливо лексичного.
8. Проблеми методики слов'янської лексикографії.
9. Важливість функціонального мовознавства для культури та критики слов'янських мов.

3. Педагогічно-дидактична секція

1. Правила методики порівняльних слов'янських граматик та словників.
2. Застосування нових лінгвістичних тенденцій у закладах середньої освіти:
  - а) у викладанні рідної мови;
  - б) у викладанні слов'янських мов.
3. Викладання а) слов'янських мов та б) слов'янських літератур у закладах середньої освіти, школах комерції та технічних школах.
4. Вивчення а) слов'янських мов, б) слов'янських літератур у закладах вищої освіти.
5. Обмін учнями і студентами та листування між закладами вищої і середньої освіти. Інші принагідні засоби для зміцнення слов'янської єдності».

Керівниками літературно-історичної секції стали професор Іржі Полівка та професор Мілош Хайзек, секретарем – доктор Карел Крейді. Лінгвістичну секцію очолили професор Еміль Сметанка та професор Мілош Вейнгарт, секретарем був доктор Йозеф Курц. Секцією педагогіки та освіти керували доктор Іржі Кліма, професор Мілош Вейнгарт, за секретаря був професор Франтишек Оберпфальцер.

Для участі української делегації в першому Міжнародному з'їзді слов'янських філологів Оргкомітет надіслав до Всеукраїнської академії наук (ВУАН) лист із запрошенням взяти участь у заході.

У зв'язку з цим Історично-філологічний Відділ ВУАН спрямував листа від 30 жовтня 1928 р. № 6473 до відомого українського славіста професора Андроника Степовича з проханням скликати Комісію для зв'язку з Оргкомітетом першого Міжнародного з'їзду слов'янських філологів, створену згідно з постановою Історично-філологічного відділу ВУАН від 18 жовтня 1928 р. (протокол № 16, п. 8). До складу Комісії входили А. Степович (голова), В. Петров (секретар), Є. Тимченко, К. Квітка, Є. Рихлік (члени). У своєму протоколі зборів з приводу з'їзду слов'янських філологів у Празі 1929 р. члени Комісії ухвалили звернутися до голови Оргкомітету з'їзду Матіаша Мурка з проханням надіслати докладну інформацію про захід. Лист-відповідь з Праги став предметом обговорення на наступному засіданні Комісії.

Офіційна делегація ВУАН так і не взяла участь у першому з'їзді славістів, проте українське наукове представництво в Празі все ж було, і було навіть дуже репрезентативним: представники української діаспори, в основному з Чехії та Польщі, виступили з ґрунтовними фаховими доповідями, які отримали високу оцінку світової славістичної спільноти.

Так, на літературно-історичній секції Леонід Білецький, докторант Українського Вільного Університету в Празі, здійснив спробу проаналізувати піввіковий період вітчизняного літературознавства з точки зору розвитку в ньому наукових шкіл, зокрема порівняльно-історичної (Білецький Л. Головні напрями української науково-літературної критики за останні 50 літ // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. – S. 31–36). На прикладах сюжетів та мотивів у пам'ятках різних народів учений, із залученням до свого дослідження даних історії, лінгвістики, етнології, психології, права тощо простежив, як вони поглиблюються та взаємодоповнюються.

Важливі проблеми української літератури середньої доби актуалізував відомий український учений, на той час професор, викладач церковнослов'янської мови Варшавського університету Іван Огієнко. Досліджуючи Крехівський апостол 1560-х років, він дійшов висновку, що мова цієї пам'ятки є мовою української інтелігенції та міщанства XVI ст., а її широкий полісемічний словниковий ряд з елементами церковнослов'янської, польської, грецької та інших мов дає цінний матеріал для вивчення історії української мови, дослідження польського впливу на українську літературну і народну мову ще до Люблінської унії (Огієнко І. Крехівський апостол 1560-х років // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. – S. 185–194).

Новий науковий погляд на основні періоди в літературному розвитку українського Закарпаття містила доповідь відомого етнографа, історика літератури галичанина Юліана Яворського (Яворский Ю. Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. – S. 74–89). Аналізуючи історично-культурну та мовну спорідненість літератури Галицько-Волинської та Карпатської Русі (головне від XVI ст. і до початку XX ст.), вчений визначив чотири її періоди: слов'яно-руський (закінчуючи XVI ст.), середній – час переважання народної мови в якості літературної (XVII ст. – поч. XVIII ст.), латино-мадярський (поч. XVIII ст. – 40-ві роки XIX ст.) і відродження (початок діяльності українського письменника, культурного діяча та педагога А. Духновича).

Відомий український фольклорист, музикознавець та літературознавець, професор, тоді викладач української словесності Українського таємного університету у Львові, Філарет Колесса, дослідивши карпатський цикл народних пісень, вказував у своїй доповіді на спорідненість народних пісень карпатських слов'ян, до яких належали й лемки (Колесса Ф. Карпатський цикл народних пісень (спільних українцям, словакам і полякам) // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. –

S. 93–114). Зміст, віршована будова, подекуди навіть мелодія пісенного фольклору в таких слов'янських народів, як лемки, словаки, моравські чехи та поляки, вказують на спільне джерело, одну редакцію. Для прикладу вчений проаналізував різні групи пісень, зокрема обрядові, пісні-легенди, балади, романси, ліричні та сатиричні твори, звернувши увагу на віршовану форму цих фольклорних зразків народної творчості, яка дає можливість систематизувати пісенний матеріал, вказати на його спорідненість, дослідити первісну редакцію та літературні впливи.

Зв'язки української усної словесності зі східнослов'янською анонсував на з'їзді відомий український літературо- та мовознавець, громадський діяч, один із засновників Українського Вільного Університету в Празі Олександр Колесса (Колесса О. Розсліди й видання слов'янських пам'яток апокрифічної літератури // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. – S. 115–132). Зробивши огляд важливих апокрифічних видань, учений розглянув вплив апокрифічної літератури на певні категорії людської творчості, космогонічні апокрифи і дуалістичні мотиви. О. Колесса дослідив апокрифічні твори, основою яких стало Никодимове Євангеліє, і проаналізував їхній вплив на драматичну літературу, обрядовий, зокрема різдвяний та великодній, фольклор певних груп слов'янських народів; виявив апокрифічні мотиви в релігійних піснях та в іконографії. Його доповідь лягла в основу прийнятої на з'їзді резолюції щодо видання апокрифічної літератури слов'янських народів.

Важливі книгознавчі та бібліографічні питання з тлумаченням основних термінів і понять актуалізував у своїй доповіді відомий український бібліолог, на той час професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі, Степан Сірополко (Сірополко С. Українська бібліографія та бібліографія українці в галузі фільмології // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. – S. 349–353). Він розглядає досить важливе для тогочасної української бібліографічної науки питання: які видання мають увійти до «вичерпного всеукраїнського бібліографічного репертуару» – тільки україномовні видання чи вся книжкова продукція, що виходить на українських землях, або й та література, котра за своїм змістом пов'язана з українознавством, незалежно від місця друкування та мови, якою вона видана.

Іларіон Свенціцький, український філолог, етнограф, тоді викладач кафедри слов'янської філології Львівського університету, присвятив свій виступ визначенню спільної основи розвитку українського письменства і мистецтва, підкресливши міжнародний характер творів мистецтва (Свенціцький І. Спільні основи розвитку українського письменства і мистецтва // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* – Praha, 1932. –

S. 368–376). Індивідуальність національного мистецтва, на думку доповідача, виражалася в Західній Україні особливим консерватизмом у дотриманні первісних форм архітектури, орнаменту, мови й словесності. Найбільш архаїчні типи українських говірок притаманні західноукраїнському поселенню (тодішньому Полісся, Підляшшю, Волині, території колишніх Червеньських Городів та Бойківщині).

У лінгвістичній секції представники від України брали активну участь в обговоренні актуальних проблем слов'янського мовознавства. Зокрема, український мовознавець, педагог, на той час співробітник Інституту білоруської культури, Петро Бузук виступив з ідеєю створення загальнослов'янського лінгвістичного атласу (Бузук П. Лінгвістичная географія як дапаможны мэтод пры вывучэньні гісторыі мовы // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 458–475*). Учений підкреслив важливість архаїчних говірок для дослідження історії мови, наголошуючи, що вони надають можливість встановити попередні етапи розвитку того чи іншого мовного процесу, а також з більшою точністю визначити хронологію мовних змін.

Для систематичного дослідження мовних явищ професор Слов'янського університету в Празі, в минулому – один із засновників Української академії наук, Степан Смаль-Стоцький визначив найближчі завдання славістики, які, на думку вченого, полягали в опрацюванні старої церковнослов'янської мови та налагодженні зв'язків з індогерманістикою та загальним мовознавством (Смаль-Стоцький С. Найближчі завдання славістики // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 708–712*). Для цього він пропонував створити словник і граматику старої церковнослов'янської мови; систематично публікувати славістичні часописи та монографії; вивчати слов'янську мову в контексті історії та культури праслов'янської доби; досліджувати звукові, морфологічні, словотворчі та синтаксичні системи слов'янських мов.

У своїх дослідженнях з ономастики стосовно «історичного розвитку українських (здрібнелих та згрубілих) хресних чоловічих імен з окремішною увагою на завмерлі суфікси» професор Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі Василь Сімович на основі великої джерельної бази визначив здрібнілі та згрубілі чоловічі імена, які в різні періоди функціонування української мови виявляли різну словотворчу активність (Сімович В. Історичний розвиток українських (здрібнелих та згрубілих) хресних чоловічих імен з окремішною увагою на завмерлі суфікси // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 696–704*).

Фонетики українських діалектів стосувалася доповідь відомого українського мовознавця, тоді професора польського Ягеллонського універси-

тету, Івана Зілінського (Зілінський І. У справі діалектологічної класифікації українських говорів // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 737*). Його дослідження, в яких аналізувалося походження української мови та головні стадії її фонологічного розвитку, стали значним внеском в історичну фонологію.

Важливість звукозаписувальної техніки для використання її, зокрема, філологами підкреслив у своєму виступі відомий український літературо- та мовознавець, фольклорист та етнограф, один із засновників товариства «Просвіта» та «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі» в Ужгороді Іван Панькевич (Панькевич І. Фонограф у службі лінгвістики // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 640–643*). Із трьох продемонстрованих типів фонографа (австрійського, німецького та французького) з'їзд рекомендував для Чеської академії наук фонограф французької фірми Pathé, представники якої прибули до Праги у вересні 1929 р., щоб приступити до реалізації проекту, який мав охопити й територію тодішньої Підкарпатської Русі.

Слід зазначити, що української тематики на з'їзді так чи інакше торкалися й учені з інших країн. Зокрема, російський мовознавець Дмитро Бубрих у своїй доповіді «О взаимоотношениях русского и финских языков» відзначив велику різницю між фонологічними системами української і російської мов на противагу неймовірній близькості російської та мордовської фонології: «Звертає на себе увагу разюча близькість між великоруською і мордовською фонологічними системами. Мордовський консонантизм покоїться на тих же засадах, що і великоруський. Склад приголосних той же, що в великоруській мові, причому так само розрізняють і так само сформовані непалаталізовані і палаталізовані приголосні. Мордовський вокалізм спирається на ті само засади, що і великоруський. Мокшанська мова знає і голосні повного утворення, і голосні неповного утворення, що збігаються з південноруськими, причому з голосних повного утворення «о» і «е» на противагу «а», з одного боку, та «и», «у», «і» з другого, виступають тільки під наголосом. Близькість між мордовськими і великоруськими фонологічними системами не можна пояснити одним великоруським впливом. У процесі формування руських народностей брала участь складна взаємодія між групами, що розмовляли по-слов'янськи і не по-слов'янськи з відображенням цих взаємодій у мові» (Бубрих Д. О взаимоотношениях русского и финских языков // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 454–457*).

Відмінностям окремих слов'янських мов, зокрема й української, був присвячений виступ російського славіста-україніста Миколи Дурново (Дурново Н. К вопросу о времени распада общеславянского языка //

Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 514–526). Учений так пояснює причини виникнення різних слов'янських мов з однієї праслов'янської: «Епохою розпаду загальнослов'янської мови слід вважати не епоху виникнення тих чи інших окремих рис, що характеризують окремі слов'янські мови або групи окремих мов, а епоху корінної перебудови звукової системи в окремих слов'янських мовах. Така перебудова настала тільки після так званого падіння глухих, що закінчився в різних слов'янських мовах в період часу між X і XIII ст., і була до значної міри викликана цим падінням. Ті діалектичні риси, які відрізняли одні слов'янські говори від інших ще до падіння глухих, тобто до X ст., були незначні і звукової єдності системи загальнослов'янської мови не порушували; морфологічна ж система всіх слов'янських мов була загалом одна і та сама».

Детальний аналіз фонетичних процесів східнослов'янських діалектів, зокрема й українських, здійснив російський лінгвіст, на той час викладач російської словесності університетів у Скоп'є та Загребі, Володимир Розов у доповіді «Еще о формулах tort, tolt, tert, telt» (Розов В. Еще о формулах tort, tolt, tert, telt // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 668–695*).

До доповідей, присвячених взаємозв'язкам між слов'янськими мовами, належить виступ російського історика, юриста, на той час професора Російського юридичного факультету та члена Слов'янського інституту в Празі, Мстислава Шахматова (Шахматов М. Славянская идея у древнерусских книжников // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 383–390*). У ньому, аналізуючи літописні зводи, вчений відзначає єдність «словенської мови» в її послідовних змінах у XV–XVI ст., пояснюючи цим тенденційність літописів і «Степенної книги».

Питання, дотичні до фольклорної та літературної українознавчої тематики, зокрема про роль та місце язичеського бога Перуна в слов'янському фольклорі, були розглянуті на з'їзді літературознавцем Миколою Державиним (Державин Н. Перун в славянском фольклоре // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 45–48*).

Археолог Сергій Биковський, використовуючи археологічні матеріали як історичне джерело і досліджуючи суспільно-економічні відносини та історичний розвиток східних слов'ян, здійснив спробу довести свою гіпотезу про яфетичних предків східних слов'ян – киммерійців (Быковский С. Яфетический предок восточных славян – киммерийцы // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 476–484*). Впливові видатної пам'ятки давньоруської літератури «Слова о полку Ігоревім» на західнослов'янську, зокрема польську та чеську, літератур-

ну традицію присвятив свою доповідь Богуміл Видра (Vydra B. «Slovo o polku Igoreve», jeho ohlasy a vlivy v literature polske a ceske // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 431–433). Цікавий погляд на питання спільної мисленнєвої конструкції і різносторонні відмінності слов'янських романтичних маніфестів польського поета А. Міцкевича та українського науковця М. Костомарова висловив Юзеф Голабек (Józef Gołabek) (Gołabek J. «Księgi narodu polskiego» Adama Mickiewicza i «Knyhy bytija ukrainskogo narodu» Mikolaja Kostomarowa // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 54–60).

Антоній Флоровський, дослідник історії слов'янських і сусідніх з ним народів, у своєму виступі на секції проаналізував легенди про трьох братів – родоначальників слов'янських народів – Чеха, Леха і Руса в Іллірії та про їхнє виселення і переселення в північні країни (Флоровский А. Легенда о Чехе, Лехе и Русе в истории славянских изучений // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 52–53). Для цієї мети вчений використовував східнослов'янські, чеські, польські, німецькі джерела, що допомогли йому по-новому висвітлити різні сторони чеського і східнослов'янського державного життя (історію російсько-чеської торгівлі, дослідження про єзуїтів, про Скорину та ін.).

Результати обговорення доповідей на літературно-історичній, лінгвістичній та педагогіко-дидактичній секціях були узагальнені в резолюції першого Міжнародного з'їзду слов'янських філологів. У ній, зокрема, йшлося про таке:

1) кожна слов'янська країна повинна укласти і систематично публікувати власну наукову літературно-історичну та етнографічну бібліографію. Бібліографія літературно-історичних та етнографічних праць, що стосується всіх слов'янських народів, повинна видаватися при Слов'янському інституті в Празі;

2) наукові інституції слов'янських країн повинні публікувати різні церковнослов'янські та старослов'янські тексти, видавати підручники з історії слов'янських літератур;

3) науковим установам під час транскрипції географічних назв, власних імен та цитування текстів зі слов'янських мов слід використовувати одну систему транслітерації, а під час дослідження мовних явищ – синхронічну і діакронічну методики;

4) визнано за необхідність скласти фонетичну абетку, в якій зміни артикуляції зубних, палаталізованих та шиплячих звуків повинні позначатися системою діакритичних знаків;

5) наголошено на необхідності записувати всі слов'янські мови та їх говори потужним фонографом для створення фонографічного архіву;

6) прийнято рішення про збирання топономастичного матеріалу та обрано відповідну комісію (представник від України – Мирон Кордуба);

7) постановлено скласти лінгвістичний атлас слов'янського світу і обрано комісію (представник від України – Петро Бузук);

8) вирішено, що з'їзди слов'янських філологів повинні перейти на постійну основу та відбуватися кожні 5 років.

Доповіді, виголошені на з'їзді, зокрема й українських славістів, були опубліковані в Збірнику праць слов'янських філологів (*Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, sv. 2. – Prědnášky, Praha, 1932. – 1137 s.*).

Участь українських учених – фахівців з різних областей слов'янознавства – в Першому міжнародному з'їзді слов'янських філологів засвідчила високий рівень українського слов'янознавства, чимало видатних представників якого, на жаль, повинні були покинути Україну, проте не полишили своїх наукових студій і розвивали українську науку в Польщі, Чехії, Німеччині та інших державах світу.

З М І С Т

Дослідження архівних та книжкових фондів

- М. О. Тарасенко.* Невідомі фотографії давньоєгипетського папірусу з бібліотеки О. Браницького (ІР НБУВ, ф. XXIV, № 2702) 3
- С. О. Булатова.* Рукописна книга XVIII ст. з історії старопольської кухні «Zbiór dla kuchmistrza jak potraw jako ciast robienia» з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 22
- Е. К. Чернухин.* Записки «османського дипломата» о подіях в Польше 1766–1767 гг. в грецькій рукописі из фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 43
- Ю. К. Рудакова.* Примірники видань творів Лазаря Барановича латинським шрифтом у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 58
- О. Ю. Курганова.* Поетична молитва як «текст у тексті» в українських кириличних виданнях доби Бароко 90
- Т. В. Герасімова.* Документальна спадщина українських істориків авіації та авіаконструкторів з фондів Інституту рукопису НБУВ: джерелознавчий аспект 102
- М. А. Бондар.* Попримірникові каталоги кириличних стародруків як унікальне джерело історико-краєзнавчих досліджень 112
- О. В. Березовська.* Склад та інформативність архівного фонду Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (2006–2010) ... 122
- І. С. Корчемна.* Особовий архівний фонд книго- та бібліотекознавця Федора Захаровича Шимченка (1922–1989): структура та інформаційна складова 133

Історія книжкових колекцій та зібрань

- В. Ю. Соколов.* Видання та рукописи з астрономії в книжкових зібраннях в Україні у XVIII ст. 140
- Т. Є. Мяскова.* Провенієнції на книгах з історико-культурного фонду «Віленська медико-хірургічна академія» Національної

бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з вивчення історії формування фонду наукової бібліотеки академії.....	175
<i>З. Б. Афанасьєва.</i> Київське перше комерційне училище та його бібліотека: історія створення і подальша доля книгозбірні (1896–1934)	191
<i>М. В. Алексєєнко.</i> Приватні дари викладачів Рішельєвського ліцею – важлива складова фонду ліцейської бібліотеки в Одесі	204

Кодикологія та кодикографія

<i>С. А. Волощенко.</i> Крехівський устав XVII ст.: кодикологічний опис пам'ятки	222
--	-----

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

<i>Л. А. Дубровіна.</i> Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини	232
<i>І. Б. Матяш.</i> Український дипломатичний архів як джерело дослідження історії консульської служби	252
<i>Н. А. Шип.</i> Слов'янська тематика в документах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського ...	267
<i>Н. Г. Кашеварова.</i> Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля)	294
<i>В. Я. Фрис.</i> Книжна культура в Україні XI–XVI ст.: термінологія і проблеми	327
<i>О. Д. Василюк.</i> Бібліографічні джерела в науковій спадщині Агатангела Кримського	340
<i>Н. М. Зуб (Руденко).</i> Епістолярій родини Бібікових про події на Кавказі середини XIX ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)	350
<i>Dr Liudmyla Sharipova.</i> Polonisation and all that, or religious identity and cultural change in Ruthenia: the Union of Lublin and the myths of “polonisation”	366
<i>О. Є. Ліхачова.</i> Джерельна база дослідження наукової біографії педагога та освітянина О. І. Георгієвського (1830–1911)	378
<i>О. М. Гуль.</i> Діяльність фірми «Леон Ідзіковський» (книготоргівля, книго- та нотовидання, приватна публічна бібліотека)	391

Публікація документів

- о. Юрій Мицик.* З документації київських монастирів XVII–XVIII ст. (26 документів з церковного, соціально-економічного, політичного та повсякденного життя Гетьманщини) 401
- С. К. Чернухін, О. Б. Кульчинський.* Автографи св. Ігнатія Маріупольського з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 428
- М. А. Філіпович.* До питання про ідеологічну політику в українській історичній науці в 1970-х роках (стенограма засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР стосовно рецензії О. С. Компан на видання «Історія українського мистецтва») 440
- о. Юрій Мицик, І. Ю. Тарасенко.* Літописець Видубицького монастиря початку XVIII ст. 457
- І. В. Клименко.* Бібліографічний покажчик «Друковані праці Б. С. Бутника-Сіверського» як джерело до вивчення наукової діяльності українського мистецтвознавця 469

Інформаційні технології в бібліотечній та архівній справі

- О. М. Рибачок.* Європейський досвід формування електронних ресурсів історико-культурної спадщини 478

Збереження бібліотечних та архівних фондів

- Л. П. Затока, Н. Б. Баляниця, С. Г. Мозгова, А. Г. Суббота, А. І. Чуєнко, Ю. Б. Письменна.* Стабілізація бібліотечних документів: експериментальні дослідження та перспективи впровадження 488

Повідомлення

- В. В. Горєва, М. А. Філіпович, Н. П. Бондар.* Міжнародна наукова конференція до Дня слов'янської писемності і культури «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур»: підсумки та перспективи 509
- В. В. Горєва.* Українські вчені та українознавча проблематика на першому Міжнародному з'їзді слов'янських філологів (Прага, 1929 р.) 519

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

<i>M. Tarasenko.</i> Unknown photographs of an ancient Egyptian papyrus from A. Branicki Library (IM of VNLU, F. XXIV, No. 2702)	3
<i>S. Bulatova.</i> Handwritten book of the 18th ct. on the history of old Polish cooking “Zbiór dla kuchmistrza jak potraw jako ciast robienia” from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine	22
<i>Ye. Chernukhin.</i> The notes of the “Ottoman Diplomat” on the events in Poland in 1766–1767 in a Greek manuscript from the fonds of V. Vernadsky National Library of Ukraine	43
<i>Yu. Rudakova.</i> The copies of the editions of Lazar Baranovych works in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine	58
<i>O. Kurhanova.</i> Poetic prayer as a “text in text” in Ukrainian Cyrillic editions of the Baroque age	90
<i>T. Gerasimova.</i> Documental heritage of Ukrainian aviation historians and aircraft designers in the fonds of the Institute of Manuscript of VNLU: source studies	102
<i>M. Bondar.</i> Catalogs of the exemplars of Cyrillic old printed editions as a unique source for local studies	112
<i>O. Berezovska.</i> The composition and informational contents of the archival fond of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the NAS of Ukraine (2006–2010)	122
<i>I. Korchemna.</i> Personal archival fond of book and library studies specialist Fedir Zakharovych Shymchenko (1922–1989): structure and information constituents	133

History of Book Collections and Gatherings

<i>V. Sokolov.</i> Publications and manuscripts on astronomy in book collections in Ukraine in the XVIII century	140
<i>T. Miaskova.</i> Provenance marks in the books of historical and cultural fond “Vilna Medical and Surgical Academy” of V. Vernadsky	

National Library of Ukraine as a source for study of formation history of the academy's scientific library fond 175

Z. Afanasieva. The First Kyiv Commercial College and its library: foundation history and further destiny of the book depositary (1896–1934) 191

M. Alieksieienko. Private donations of the teaching staff of Richelieu lyceum in Odesa as an important constituent of the lyceum library stocks 204

Codicology and Codicography

S. Voloshchenko. Krekhiv Statute of the 17th century: codicological description of the manuscript 222

Studies in Special Historical Disciplines

L. Dubrovina. Libraries within the system of the institutions of national memory of Ukraine and national cultural heritage 232

I. Matiash. Ukrainian diplomatic archive as a source for the research of a consular service history 252

N. Shyp. Slavic subjects in the documents of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine 267

N. Kashevarova. Ukrainian libraries during the occupation of the Second World War times (based on reports of a German librarian Alexander Himpel) 294

V. Frys. Book culture in Ukraine in the 11–16th centuries: terminology and issues 327

O. Vasyliuk. Bibliographical sources in Agathangel Krymsky's research heritage 340

N. Zub (Rudenko). Epistolary of the Bibikov family concerning the events in the Caucasus of the mid-19th century (based on the materials of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine) 350

Dr Liudmyla Sharipova. Polonisation and all that, or religious identity and cultural change in Ruthenia: the Union of Lublin and the myths of “polonisation” 366

O. Likhachova. Source base for the research of a scientific biography of a pedagogue and educator A. I. Georgievsky (1830–1911) 378

O. Hul. The activity of Leon Idzikovsky firm (book sales, book and music publishing, private public library) 391

Publication of Documents

- p. Yurii Mytsyk.* From the documents of Kyiv monasteries of the 17–18th centuries (26 documents of ecclesiastical, socio-economic, political and daily life of Hetmanate) 401
- Ye. Chernukhin, O. Kulchynskyyi.* The autographs of saint Ignatius of Mariupol in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine 428
- M. Filipovych.* On the issue of the ideological policy in the Ukrainian historical science in 1970s (a stenograph of the Feudalism History Department of the Institute of History of the AS of Ukrainian SSR meeting concerning O. S. Kompan’s review of the edition “History of Ukrainian Art”) 440
- p. Yurii Mytsyk, I. Tarasenko.* Chronicle of Vydubychi Monastery of the early 18th century 457
- I. Klymenko.* Bibliographic index “Printed works of B. S. Butnyk-Siversky” as a source for the Ukrainian Art Studies specialist’s scientific work study 469

Informational Technologies in Librarian and Archival Studies

- O. Rybachok.* European experience of the formation of digital resources of historical and cultural heritage 478

Preservation of Librarian and Archival Fonds

- L. Zatoka, S. Mozhova, N. Balianytsia, A. Subbota, A. Chuienko, Yu. Pysmenna.* Librarian documents stabilization: experimental studies and implementation perspectives 488

Messages

- V. Horieva, M. Filipovych, N. Bondar.* International Scientific Conference on the Day of Slavic Writing and Culture “Globalization / Europeanization and Development of National Slavic Cultures”: results and perspectives 509
- V. Horieva.* Ukrainian scientists and Ukrainian Studies issues at the First International Congress of Slavic Philologists (Prague, 1929) 519

ДЛЯ ПОТАТОК

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 20

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

Редактор
Н. М. Зубкова

Видання підготували
О. С. Боляк, Т. В. Герасімова, Г. Ю. Калініч

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
О. С. Боляк

Підп. до друку 30.11.2016 . Формат 60x84/16.
Друк офс. Ум. друк. арк. 36,01.
Наклад 300 пр. Зам. № 28 від 21.12.2016 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3